Dharmakīrti and Karṇakagomin

Pramāṇavārttikasvavṛttiṭīkā

SARIT

SARIT

Contents

Contents i

१ प्रमाणवर्त्तिकस्ववृत्तिटीका १

The TEI Header ४३४

१ प्रमाणवर्त्तिकस्ववृत्तिटीका

1/s

यो विध्वस्तसमस्तबन्धनगतिस्सम्यग् वशित्वे स्थितः [,]
सर्व्वज्ञेयविसारिनिर्म्मलतमज्ञानप्रबन्धोदयः । 1b/PSVTa
सत्त्वार्थोद्यतमानसश्च सुचिरं श्रीमञ्जुनाथो विभुः [,]
तन्नत्वा बहुशोद्य वार्त्तिकगतं किञ्चिद्विवक्षाम्यहं ॥
टीकाकृतः सकल एव गुणः स एष ब्रूतेत्र वस्तुगहनेपि
यदस्मदादिः ।
दिग्नागदन्तमुस लैर्विषमेऽपनीते लब्धेषु वर्त्मसु सुखं कलभाः
प्रयान्ति ॥
*यो मामवज्ञायति कोपि गुणाभिमानी जानात्यसौ किमपि तं
प्रति नैष यत्नः ।
कश्चिद् भविष्यति कदाचिदनेन चार्थी नानाधियाञ्जगति
जन्मवतां हि नान्तः ॥§ 8

यद्यपि हि शास्त्रारम्भे नमस्कारश्लोकोपन्यासमन्तरेण कायवाङ्मनोभिरिष्टदेवतानमस्कारकरणेन पुण्योपचयादविघ्नेन शास्त्रस्य परिसमाप्तिर्भवति । तथापि व्याख्यातृश्रोतृणां स्तुतिपुरस्सरया प्रवृत्त्या पुण्यातिशयोत्पादात् पारार्थ्यं सदाचारानुपालनं चालोच्य विशिष्टदेवतापूजाश्लोकमुपन्यस्तवानाचार्यः । **विधूतकल्पनेत्यादि** । § 9

यदा **समन्तभद्र**शब्दो रूढ्या बोधिसत्त्ववृत्तो न गृह्यते तदेयं बुद्धस्य भगवतः पूजा । सा च द्विधा स्तोत्रतः प्रणामतश्च । **नमः**शब्देन प्रणामतः परिशिष्टैः स्तोत्रतः । स्तोत्रमपि स्वार्थसम्पत्तितः परार्थसम्पत्तितः परार्थसंपदुपायतश्च त्रिधा । स्वार्थसम्पन्नश्च परार्थंप्रति समर्थो भवतीवि प्रथमं पूर्व्वार्द्धेन 2/s
स्वार्थसम्पदुक्ता । स्वार्थसम्पच्च कायत्रयलक्षणा त्रिभिर्व्विशेषैर्व्विशिष्टोद्भाविता । **आवरण**प्रहाणविशेषेण । **गाम्भीर्य**विशेषेण । **औदार्य**विशेषेण च । § 10

तत्रात्मात्मीयाद्याकारप्रवृत्ता ग्राह्यग्राहकाकारप्रवृत्ताश्च त्रैधातुकाश्चित्तचैत्ताः **कल्पना** । सैव **जाल**म्बन्धनात्मकत्वात् । तद्विधूतं विध्वस्तं सवासनं पुनरनुत्पत्तिधर्मत्वमापादितं यासां **मूर्त्ती**नान्तास्तथोक्ताः । एतेनावरणप्रहाणविशेष उक्तः । गाम्भीर्यौदार्यविशेषौ तु गम्भीरोदारपदाभ्यामुक्तौ । विधूतकल्पनाजाला **गम्भीराः** श्रावकप्रत्येकबुद्धाद्यविषयत्वात् । **उदारा**स्सकलज्ञेयसकलसत्वार्थव्यापनात् । **मूर्त्तय**स्त्रयः कायाः स्वाभाविकसाम्भोगिकनैर्माणिका यस्य भगवतः । असौ विधूतकल्पनाजाल**गम्भीरोदारमूर्त्तिः** । भद्रं कल्याण-

---

६ मु] ? श
७ *] A parody of Bhavabhūti's Malatimādhavam १:४.

मभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणं । तत् समन्तान्निरवशेषन्तदर्थिनां यथा भव्यम्भवति यस्मात् सकाशा(+दसौ **समन्तभद्रः** । एतेन परार्थसम्पदुक्ता । अस्याश्च परार्थसम्पदः समन्तस्फुरणत्विष) इत्यनेन सिद्ध्युपाय उक्तः । (+त्विषो रश्मय इह तु यथावस्थितवस्तुग्रहण)* एवं साधर्म्येण धर्मदेशना । अभ्युदयनिःश्रेयससाधनविषयास्त्विष इव त्विष उच्यन्ते । समन्तो निरवशेषः परार्थसाधनोपायः स्फर्यते व्याप्यते विनयेभ्यः साकल्येन (+कथनात् याभिस्ताः समन्तस्फरण्यस्तत्रतथाभूतास्त्विषो धर्मदेशना यस्य स समन्तस्फरणत्विट् ।
2a/PSVTa नमः शब्दयोगाच्च सर्व्वत्र चतुर्थी । यदा तु रूढिरपेक्ष्यते तदायं समन्तभद्रश)* ब्दो महायाने बोधिसत्त्वविशेषे रूढ इति बोधिसत्त्वस्येयं पूजा [।] पदार्थस्तु पूर्व्ववद् योज्यः । अयन्तु विशेषो विधूतकल्पनाजालत्वं बोधिसत्त्वभूम्यावरणप्रहाणतो द्रष्टव्यं । गाम्भीर्यं श्रावक(+प्रत्येकबुद्धपृथग्जनाविषयत्वतः । औदार्यन्तु बोधिसत्त्वमा हात्मतः । कायत्रयमप्यनुरूपं बोधिसत्त्वानां विद्यत ए)व प्रकर्षगमनात्तु बुद्धानां व्यवस्थाप्यत इति ॥ § 11

सन्त्येव हि सन्तोस्य वा र्त्ति का ख्यस्य शास्त्रस्य ग्रहीतारस्तथापि श्रोतृदोषबाहल्येन सन्तमप्युपकारमसन्तमिव कृत्वा सूक्ताभ्यासभावितचित्तत्वमेव शास्त्रारम्भे कारणन्दर्शयन् । अयं च महार्थभ्रङ्गे हेतुदोषस्त्यक्तुं युक्त इत्येतच्च वक्रोक्त्या कथयितुं द्वितीयं श्लोकमाह । § 12

3/s

प्रायःप्राकृतेत्यादि । अत्र चतुर्व्विधः श्रोतृदोष उद्भावितः । कुप्रज्ञत्वमज्ञत्वं अनर्थित्वं अमाध्यस्थ्यञ्च । **प्रायः** शब्द ओकारान्तो बाहुल्यवचनः । प्रायो जनो भूयान् जनः । **प्राकृतसक्तिः प्राकृता**नि बहिःशास्त्राणि तत्र **सक्ति**र्यस्येति [।] गमकत्वाद् व्यधिकरणो बहुब्रीहिः । प्राकृता वा सक्तिर्यस्येति । समानाधिकरण एव । प्राकृतविषयत्वाच्च सक्तिः प्राकृता । अनेन कुप्रज्ञत्वं श्रोतृदोष उक्तः । § 13

अप्रतिबला शास्त्रग्रहणम्प्रत्यसशक्ता प्रज्ञा यस्य सो**प्रतिबलप्रज्ञः प्रायो जन** इति सम्बन्धः । अनेनाज्ञत्वमुक्तं [।] **सुभाषितैर्नानर्थ्येव** किन्तु सुभाषिताभिधायि**नम्विद्वेष्टपीर्ष्यामलैः परिगतः** सन् । अनर्थी च विद्वेष्टि चेत्यर्थः । एतेन यथाक्रममनर्थित्वममाध्यस्थ्यं चोक्तं । अत्रापि प्रायो जन इति सम्बन्धनीयं । § 14

अन्ये तु प्रायश्शब्दस्याकारान्तोप्यस्ति निपातः [।] स च बाहुल्येनेत्यस्मिंस्तृतीयार्थे स्वभावाद्वर्त्तत इति व्याचक्षते । **ईर्ष्या** परसम्पत्तौ चेतसो

३ काशा] Missing portion is found in the margin in a different hand.
४ *] Missing portion is found in the margin in a different hand.
९ *] Missing portion is found in the margin in a different hand.
१२ हात्म] ? त्म्य
१३ क] Missing portion is found in the margin in a different hand.
२९ स्या] ? स

व्यारोषः । सैव मलश्चित्तमलिनीकरणात् । व्यक्तिभेदाद् बहुवचनं । यत एवन्तेन कारणेनायमारिप्सितो वा र्ति का ख्यो ग्रन्थः । **परोपकारः** परेषामुपकारः । उपक्रियतेनेनेति करणे घञ् । परान् वोपकरोतीति परोपकारः कर्मण्यण् पाणिनिः ३।२।१ । परोपकार **इति नः अस्माकं चिन्तापि** नास्ति । कथन्तर्हि शास्त्ररचनायां प्रवृत्तिरित्याह । **चेतश्चिर**मित्यादि । चिरन्दीर्घकालं **सूक्ताभ्यासेन विवर्द्धितं व्य**सनं सक्तिस्तत्परता सूक्ताभ्यासविवर्द्धितं व्यसनं यस्य चेतसस्त त्तथोक्तं । इति हेतोरत्र वा र्त्ति क रचनाया**मनुबद्धस्पृहं** जाताभिलाषं चेत इति । एवमेके व्याचक्षते । § 15

अन्ये त्वन्यथा । कस्मादयमाचार्य ध र्म्म की र्त्ति वर्तिकन्यायेन **प्रमाणसमुच्चय**व्याख्यां करोति न पुनः स्वतन्त्रमेव शास्त्रमित्यस्मिन् प्रश्नावसरे प्राह । **प्राय** इत्यादि । अस्य श्लोकस्यायं समासार्थः । **चिन्त**या करुणया च मे प्र मा ण स मु च्च य व्याख्यायां **चेतो** जाताभिलाषमिति । चिन्ता करुणा च आचार्य दि ग्ना गरचितशास्त्रस्याल्पोपकारित्वेन । अल्पोपकारित्वञ्च श्चातृजनापराधेन । पदार्थस्तूच्यते । **प्राय** इति बाहुल्येन **प्राकृतसक्तिर्जन**
इति सम्बन्धः । प्राकृत उच्यते लोके नीचः । यस्य दुष्टोन्वयः । एवन्ती 4/s
र्थि क शास्त्राणि परप्रणीतानि चाचार्यनीति शास्त्रदूषणानि । विपर्यस्त- 2b/PSVTa
ज्ञानप्रभवत्वाद् दुष्टान्वयाद् यतः प्राकृतानि । तेषु सक्तिरनुरागो यस्य स तथोक्तः । कस्मात्पुनः प्राकृतसक्तिरित्याह । **अप्रतिबल**प्रज्ञ इति । अतोसौ दुर्भाषितमपि सुभाषितमिति गृहीत्वा प्राकृते सज्यते । अप्रतिबलप्रज्ञत्वादेव चाचार्यसुभाषितानि स्वयं यथावदवबोद्धुमक्षमो दोषवत्त्वेन गृहीत्वा तैराचार्यसुभाषितै**रनर्थी** । आचार्ये च विद्वेषवान् भवतीत्याह । **केवल**मित्यादि । न केवलमनर्थी **सुभाषितै**राचार्यीयैरपि तु **विद्वेष्टपीर्ष्यामलैः परिगतः** सन्नाचार्यदि ग्ना गं [।] किं भूतं **सूक्ताभ्यासविवर्द्धितव्यसनं** । व्यवहितेनापि सम्बन्धो भवत्येव । § 16

येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तेन स इति न्यायात् । § 17

शोभनमुक्तं **सूक्तं** भगवत्प्रवचनन्तत्रा**भ्यास**स्तत्र **विवर्द्धितं व्यसन**न्तत्रैवात्यर्थमासक्तत्वं यस्याचार्यदिग्नागस्य स तथोक्तः । अनेनाचार्यदिग्नागस्योपचितपुण्यज्ञानत्वमाह । उपचितपुण्यज्ञाना एव हि सूक्ताभ्यासविवर्द्धितव्यसना भवन्ति । येना**ऽप्रतिबलप्रज्ञ** आचार्यसुभाषितैरनर्थी प्राकृतसक्तिश्च **तेन** कारणेनायं प्र मा ण स मु च्च यो न **परोपकारः** । उपकरणमुपकारो भावे घञ् पाणिनिः ३।३।१८ । पर उत्कृष्ट उपकारो नास्माद् भवतीति कृत्वा न परोपकारोऽल्पस्तूपकारोस्त्येव स च प्रायशब्देन सूचित एव । **इति** शब्दो हेतौ [।] अस्माद्धेतोरस्माकं **चिन्ता** । महार्थमपीदं शास्त्रं न बहूनामुपकारकं जातन्तत्कथमस्यात्यर्थं साफल्यं कुर्यामित्येवमाकारा । आचार्ये च बोधिसत्त्वकल्पे विद्वेषः स्वल्पोप्यनर्थहेतुरतोहमाचार्यनीतेरविपरीतप्रकाशनेनाचार्ये बहुमानमुत्पाद्य ततोनर्थहेतोर्जनन्निवर्त्तयिष्यामीत्येवं दुःखवियोगेच्छाकारा करुणाप्यपिशब्दात् । इत्यत्रा**नुबद्धस्पृहमि**ति द्वितीये-

नेति शब्देन चिन्ताकरुणयोर्हेतुत्वमाह । इत्याभ्यां चिन्ताकरुणाभ्यां **चेतश्चिरं** दीर्घकाल**मत्र** प्रमाणसमुच्चय व्याख्याभूत प्रमाणवार्त्तिक रचनाया**मनुबद्धस्पृहं** सन्तानेन प्रवृत्तेच्छमिति ॥ § 18

यदि प्रमाणसमुच्चय व्याख्यां चिकीर्षुराचार्यधर्मकीर्त्तिः कस्मात् स्वातन्त्र्येणानुमानं व्यवस्थापयतीत्याशङ्कामपनयन्नाह । **अर्थानर्थेत्** यादि 5/s । अर्थो हित महितमनर्थस्तयो**र्विवेचनन्तस्यानुमानाश्रयत्वा**दनुमानमाश्रयो यस्येति विग्रहः । अनुमानेन ह्यर्थानर्थौ निश्चित्यानुमानपृष्ठभाविना प्रबन्धप्रवृत्तेन ज्ञानेनार्थानर्थौ यथाक्रमं प्राप्ति (+परिहारार्थम्विभागेन व्यवस्थापयति । तस्मादनुमानाश्रयमर्थानर्थविवेचनं । **तद्विप्रतिपत्ते**रिति तस्मिन्न)नुमाने विप्रतिपत्ते**स्तद्व्यवस्थापनायहि**त्येवमेके व्याचक्षते । § 19

अत्र त्विदं चिन्त्यं । § 20

यदि तावदेवमवधार्यते**र्थाऽनर्थविवे**चनस्यैवानुमानाश्रयत्वादिति [।] तन्न । अर्थानर्थाभ्यामन्यस्याप्युपेक्षणीयस्य तृतीयस्य विषयस्य यद्विवेचनन्तस्याप्यनुमानाश्रयत्वात् (+अर्थानर्थविवेचनस्य चानियतत्वात् । प्रत्यक्षाश्रयत्वमनिवारितमिति कोतिशयोनुमानस्य ख्यापितो येन तदादौ व्युत्पाद्यते ।) अथाप्येवमवधार्यते । अर्थानर्थविवेचनस्यानुमानाश्रयत्वादेवेति । तथाप्ययुक्तमवधारणं । अर्थानर्थविवेचनस्य प्रत्यक्षाश्रयत्वादपि । तथा ह्यर्थानर्थौ विभ- 3a/PSVTa क्तरूपावेव प्रत्यक्षे प्रतिभासेते । तच्च प्रत्यक्षमभ्यासातिशयसमासादितपाटवतया अपसारितभ्रान्तिनिमित्तं पाश्चात्यमर्थानर्थविवेचन(+विकल्पं जनयति । एतदेव हि प्रत्यक्षस्यार्थानर्थविवे) चनाश्रयत्वं यदर्थानर्थौ विभागेनानुभूय यथानुभवन्तत्र निश्चयजननं । § 21

न च शक्यम्वक्तुं पाश्चात्येनैवार्थानर्थौ विभक्ताविति । विकल्पेन वस्तुस्वरूपस्याग्रहणाद् ग्रहणे वा विकल्पकत्वहानेर्विकल्पानुबद्धस्य प्रमातुः स्पष्टार्थप्रतिभासित्वविरोधात् । § 22

यत्र तु क्वचिद् विषये पाटवाभावाद् भ्रान्तिनिमित्तापनयनासमर्थं प्रत्यक्षं तत्रानुमानान्निश्चयः प्रार्थ्यते न सर्वत्र [।] तस्मात् प्रत्यक्षे स्वतः परतश्च प्रामाण्यनिश्चयः । निश्चाययिष्यते चायमर्थो द्वितीय परिच्छेद इति नेह प्रतन्यते । § 23

अवश्यं च प्रत्यक्षस्याभ्यासबलादपसारितभ्रान्तिनिमित्तस्य यथानुभवन्निश्चयजननात् स्वतोर्थानर्थविवेचनाश्रयत्वमेष्टव्यमन्यथानुमानस्यापि व्यवस्था न स्याद् धूमादेर्लिङ्गस्यानिश्चयात् । धूमादेरप्यनुमानात् प्रतिपत्तावनवस्था स्यात् । तत्रापि लिङ्गान्तरस्यानुमानान्तरेण निश्चयादिति । § 24

यदि च प्रत्यक्षमर्थानर्थविवेचनस्यानाश्रयस्तदा शास्त्रकारेण प्रकरणान्तरे यदुक्तं [।] हिताहितप्राप्तिपरिहारयोर्नियमेन सम्यग्ज्ञानपूर्वकत्वादित्यादि तद्

९ प्राप्ति] In the margin.
१५ त्वात्] In the margin.
२० न] In the margin.

बाध्येत । तथा न ह्यस्यामर्थम्परिच्छिद्येत्यादि । पुनश्चोक्तं दृष्टेषु सम्वित्साम- 6/s
र्थ्यभाविनं स्मरणादि त्यादि । § 25

तस्मादन्यथा व्याख्यायत इत्यपरे । आचार्य दि ग्ना ग प्रणीतं प्रमाण-लक्षणादिकमर्थो युक्तत्वात् । ती र्थि क प्रणीतं न युक्तत्वादनर्थस्तयोर्विवेचनं युक्तायुक्तत्वेन व्यवस्थापनन्तस्यानुमानाश्रयत्वात् । अनुमानमेव ह्याश्रित्य ल-क्षणवाक्यानां युक्तायुक्तत्वं व्यवस्थाप्यन्नं प्रत्यक्षन्तस्याविचारकत्वादिति । § 26

तदप्ययुक्तं । यतो लक्षणवाक्यानां न स्वरूपेण युक्तायुक्तत्वमपि त्वर्थ-द्वारेण [।] स चार्थो यथानुमानेन युक्तः प्रतीयते तथा प्रत्यक्षेणापि । तथा च वक्ष्यति [।] § 27

प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति । प्र० वा० ३ । १२३ तथा
§ 28

पक्षधर्मत्वनिश्चयः प्रत्यक्षत इत्यादि ।§ 29

योपि मन्यते [।] सत्यमर्थानर्थविवेचनं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां क्रिय-त एव [।] केवलं यदर्थानर्थविवेचनस्यानुमानाश्रयत्वमुच्यते तत्प्रत्यक्ष-विषयेपि विवादसम्भवे सति नानुमानादन्यन्निर्णयनिबन्धनमस्त्यतोनुमानस्य प्राधान्यात्तद्विवेचनाश्रयत्वमुक्तमिति । § 30

एतदप्ययुक्तं । यतः प्रत्यक्षस्य स एव विषयो व्यवस्थाप्यते यो निश्चितो न च निश्चिते विवादः सम्भवतीत्ययुक्तमेतत् । § 31

अन्यस्त्वाह [।] अर्थानर्थविवेचनमनुमानादेव भवति न प्रत्यक्षात् । यतो येर्थानर्था अनुभूतफला अनुभूयमानफला वा न ते प्रवृत्तिविषया निष्पन्नत्वात् फलस्य । तस्मादनागतार्थक्रियार्थन्तत्समर्थेष्वर्थानर्थेषु प्रवृत्तिः
। न च तत्सामर्थ्यन्तेषु प्रत्य क्षेण प्रतीयते येन प्रवृत्तिविषयत्वं स्यात् 3b/PSVTa
। प्रवृत्तिसाध्यार्थक्रियाया भावित्वेन तत्सामर्थ्यकुर्वद्रूपतास्यापि भावित्वात् । तस्मात् पूर्वानुभूतार्थक्रियासाधनवस्तुसाधर्म्यात् प्रत्यक्षेष्वपि वस्तुष्वनागत-फलयोग्यतानिश्चयो न प्रत्यक्षतस्तेनानुमानादेवार्थानर्थविवेचनमिति । § 32

तदप्ययुक्तं । यतो यदि सा योग्यता कुर्वद्रूपता र्थेषु वर्त्तमानकाल-भाविनी तदाभ्यासातिशयवतापि प्रत्यक्षेण निश्चीयेत । लिङ्गवत् । अथानागतैव सा तदानुमानेनापिननिश्चीयेतानागतेर्थेनुमानाभावादिति वक्ष्यति । § 33

एतेन यदुच्यते प्रवृत्तिविषयवस्तुप्रापणं प्रत्यक्षानुमानयोरविशिष्टमि ति तदपि निरस्तं द्रष्टव्यं । अनागतार्थक्रियासमर्थो हि प्रवृत्तिविषयो न च तत्सामर्थ्यं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां निश्चीयत इत्युक्तं । परिच्छिन्नश्च प्रवृत्तिविषय इष्यते न च सन्तानः प्रत्यक्षादिक्षणेन परिच्छिन्नस्तत्कथं प्रवृत्तिविषयः । § 34
7/s

अथैकस्मिन् क्षणे प्रत्यक्षं प्रवृत्तमपि निश्चयवशात् क्षणसामान्यविषय-त्वेनैकसन्ततिविषयन्तदयुक्तं । प्रतिभासमानेनैव हि विषयेण निश्चयवशात्

प्रत्यक्षं सामान्यविषयं व्यवस्थाप्यते न परमार्थतः । स्वलक्षणविषयत्वात् । यथा लिंगविषयं प्रत्यक्षं । तथा हि प्रतिभासमानमिदं धूमस्वलक्षणन्तार्ण्णम्वा पार्ण्णम्वान्यद्वा सम्भवति [।] तत्र च विशेषानवधारणेन क्षणमात्रनिश्चयेन च स्वलक्षणविषयमपि सामान्यविषयं प्रत्यक्षं व्यवस्थाप्यते । प्रत्यक्षपृष्ठभाविनो निश्चयस्य प्रत्यक्षविषयानुसारित्वात् । न पुनरेकक्षणविषयम्प्रत्यक्षमेवं व्यवस्थापयितुं शक्यते यतो यः प्रत्यक्षे प्रतिभासते क्षणो नासौ निश्चितो नापि पूर्वक्षणरूपो परक्षणरूपो वा सम्भवति भिन्नकालत्वात् । तत् कथन्तत्र विशेषानवधारणेन क्षणमात्रनिश्चयेन च क्षणसामान्यविषयं प्रत्यक्षं व्यवस्थाप्येत । प्रत्यक्षपृष्ठभाविनः स एवायमिति निश्चयस्य सामान्यविषयत्वेपि न सन्तानविषयत्वं । प्रतिपन्नप्रतीयमानयोर्विषयीकरणेनानागतक्षणानिश्चयाद् विजातीयव्यावृत्तरूपविषयत्वाद्यात एव क्षणस्य प्रतिभासेप्ययं घट इति ज्ञापननिश्चयः । § 35

ननु यद्यर्थक्रियासमर्थो वस्तुसन्तानोनप्रत्यक्षानुमानाभ्यां परिच्छिद्यते [।] कथन्तर्हि तयोः प्रवर्त्तकत्वम् [।] वस्तुस्वरूपमात्रपरिच्छेदादिति ब्रूमः । तथा ह्यग्न्यादिकम्वस्त्वेकत्र प्रबन्धवृत्त्या दाहाद्यर्थक्रियासमर्थं प्रत्यक्षेण निश्चिन्वन्नन्यत्रापि देशादावेतदुपलभ्यमानं प्रबन्धवृत्त्यैवेदृग्विधार्थकारीति निश्चाययति । स एव पुनः कालान्तरे फलार्थी तत्स्वरूपम्पर्येषमाणोग्न्यादिकं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां दृष्ट्वा तदेवेदमिति निश्चयपूर्व्वकं प्रवर्त्तते । तेनायमर्थस्तत्स्वरूपमात्रपरिच्छेदे प्रमाणव्यापारो न प्रबन्धवृत्तिपरिच्छेदे । नाप्यर्थक्रियासामर्थ्यपरिच्छेदे पूर्वमेवास्य सर्वस्य परिच्छिन्नत्वात् । तेन प्रत्यक्षानुमानयोः प्रवर्त्तकत्त्वं युक्तमेव । कथन्तर्ह्यर्थानर्थविवेचनस्यानुमानाश्रयत्वमुक्तम् ।... ... ... त नैवात्रार्था नाभिप्रेतमपि तु चतुरार्यसत्यं । यतो मुक्त्यर्थिनो वयं मुक्तिश्च चतुरार्यसत्यदर्शनाद् भवतीति भगवतोक्तं [।] तद्दर्शनञ्च
4a/PSVTa भावनाभ्यासतो निष्पद्यते[।]भावनायां प्रवृत्तिश्च चतुरार्यसत्यनिश्चयेन[।] तन्निश्चयश्च परोक्षत्वादनुमानादेव भवतीत्यर्थानर्थविवेचनाश्रयत्वमनुमानस्यैव । § 36

अर्थो निरोधमार्गावुपादेयत्वादनर्थो दुःखसमुदयौ त्याज्यत्वात् । यद्वार्थः परमार्थसत्यमनर्थः संवृत्तिसत्यं तयोर्यद् विवेचनं स्वरूपेण व्यवस्थापनन्तस्यानुमानाश्रयत्वात् । अर्थानर्थविवेचनकारि च सर्वं ज्ञानं न स्वलक्षणं गृह्णात्यपि त्वध्यवस्यतीति भ्रान्तमेव [।] तेन यदि शब्दादिज्ञानमर्थानर्थविवेचनाश्रयमिष्यते तदपि भ्रान्तत्वादप्रमाणमेव [।] अत एव न तस्येह व्युत्पाद्य-
8/s ताप्रसंगः । अनुमानस्य तु भ्रान्तत्वे सत्यपि प्रतिबन्धवशात् प्रामाण्यं [।] शब्दादिज्ञानस्य त्वेवं प्रामाण्येभ्युपगम्यमानेऽनुमानेन्तर्भावादपक्षधर्मस्यागमकत्वादर्थानर्थविवेचनाश्रयत्वमनुमानस्यैव । § 37

ननु प्रतिबन्धवशादनुमानस्य प्रामाण्ये नित्यादिविकल्पस्यापि प्रामाण्यं स्यात् क्षणिकाद्यर्थे प्रतिबन्धाद् [।] अथाध्यवसितार्थप्रतिबन्धेन प्रामाण्यं म-

२२ नैवात्रार्था] ? त्म

णिप्रभायाम्मणिज्ञानस्य प्रामाण्यं स्यात् । तदपि ह्यध्यवसितेन मणिना सम्बद्धन्तस्मात् सत्यपि प्रतिबन्धे यद्देशादिसम्बन्धितया योर्थोध्यवसितस्तद्देशादिसम्बन्धितया सन्तानैकत्वाध्यवसायात् तमर्थं प्रापयदनुमानज्ञानं प्रमाणमेव । न सर्वं ज्ञानं । § 38

अर्थानर्थविवेचनं चाधिगमरूपमाकारोनुमानम्प्रमाणत्वात् । यद्वा लिङ्गमेवानुमानमतोर्थानर्थविवेचनस्या**नुमानाश्रयत्वं** । **तद्विप्रतिपत्ते**रिति तस्मिन्ननुमाने सम्मोहात् । **तद्व्यवस्थापनाय** तस्यानुमानस्य विप्रतिपत्त्यपनयनेनावस्थापनाया**ह** सू त्र का रः । § 39

पक्षधर्म इत्यादि । § 40

यद्यनुमानं व्यवस्थाप्यं कस्मात् पक्षधर्म इत्यादिना हेतुमेव व्यवस्थापयतीति चेत् ॥ अदोषोयं । हेतुविप्रतिपत्तिद्वारेणानुमाने विप्रतिपत्तेस्तद्व्युत्पत्तिद्वारेणैव तस्य व्यवस्थापनं । अनुमानज्ञानं च त्रिरूपलिंगादुत्पद्यमानं लोकप्रतीतमेवातो विप्रतिपत्तिः प्रतीत्यैव निराक्रियते । § 41

यद्वानुमानशब्देन यदा लिङ्गमेवोच्यते तदा तद्विप्रतिपत्तेर्हेतुमेव व्यवस्थापयतीत्यदोषः । § 42

अत्र श्लोके लिंगस्य लक्षणं संख्यानियमः संख्यानियमकारणम्विपक्षनिवृत्तिश्चोक्ता । **पक्षधर्मस्तदङ्गेन व्याप्त** इति लक्षणं । § 43

तस्य **पक्षस्याङ्गः** साधयितुमिष्टो **धर्मस्तेन व्याप्त** एवेत्यवधारणं [।] **त्रिधैवे**ति संख्यानियमः । **अविनाभावनियमादि**ति संख्यानियमकारणं । त्रिष्वेवाविनाभावस्य नियतत्वादित्यर्थः । **हेत्वाभासास्ततोपर** इति विपक्षनिवृत्तिः । तस्माद्धेतुत्रयादन्ये हेत्वाभासाः । § 44

9/s

ननु यदि तदंशव्याप्तिर्दृष्टान्त एव गृह्यते । तदानुमानस्योत्थानन्न स्यात् । साध्यधर्मिणि साध्यधर्मेण हेतोर्व्याप्त्यग्रहात् । तदा च पक्षधर्मो हेतुरिति व्यर्थं लक्षणमगमकत्वात् । सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहणेपि नानुमानस्य प्रामाण्यं स्यात् । व्याप्तिग्राहकप्रमाणप्रतिपन्नविषयत्वेन स्मृतिरूपत्वात् । पक्षधर्मो हेतुरिति च न वक्तव्यन्तदङ्गव्याप्तिवचनेनैव गतत्वात् । तदङ्गव्याप्तिबलेन च पक्षधर्मस्य गमकत्वन्नं पक्षे सत्तामात्रेण तत्रस्थस्य गर्दभादेरगमकत्वात् । तस्मान्नं पक्षधर्मो हेतुरिति पृथग् लक्षणम्वक्तव्यं । § 45 4b/PSVTa

तदुक्तम् । § 46

अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किं ।
नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किमिति ।§ 48

किं चानुपलब्धेस्तावन्न पक्षधर्मत्वमन्योपलब्धेः पुरुषधर्मत्वात् । स्वभावहेतोश्च धर्मिरूपत्वात् कार्यहेतोरपि स्वातन्त्र्येण धर्म्यनपेक्षत्वात् । न च कल्पितस्य पक्षधर्मस्य कार्यस्वभावहेतुत्वं साध्यव्याप्तिश्चेति न पक्षधर्मो हेतुरिति वक्तव्यं । § 49

तथा यदि हेतुत्वेन त्रित्वं व्याप्तन्तदा हेतुत्वस्यानियतत्वादन्यत्रापि संयोग्यादिषु हेतुत्वमनिवारितमेवेति त्रिधैवेत्यवधारणं न युज्यते । § 50

अथ हेतुत्वं त्रित्वेन व्याप्तन्तदा त्रित्वस्य हेतावनियतत्वात् कार्यादीनामप्यहेतुत्वन्ततश्च कार्यादेरेव हेतुत्वमिति न घटते । § 51

किं च । यद्यनुपलम्भस्य साध्यप्रतिबन्धो नास्ति तदाऽप्रतिबद्धोपि हेतुर्गमक इति **त्रिधैव स** इति नियमो न घटते [।] § 52

अथ प्रतिबन्धोस्ति तदा कार्यस्वभावयोरेवान्तर्भावात् त्रिधैव स हेतुरिति तथापि न युज्यते । **हेत्वाभासास्ततोऽपर** इति न युक्तं हेत्वन्तरस्यात्यन्तपरोक्षत्वान्न तदभावः प्रत्यक्षादिनिश्चित इत्ययुक्तमुक्तं । § 53

पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुस्त्रिधैव सः ।
अविनाभावनियमाद्धेत्वाभासास्ततोऽपर इति ॥ § 54

अत्रोच्यते । यद्यपि साध्यसाधनयोर्व्याप्तिः सर्वोपसंहारेण प्रतिपन्ना तथापि न व्याप्तिग्रहणमात्रादिह साध्यधर्मिणीदानीं साध्यधर्म इति विशेषेण निश्चयो भवत्यनुमानात्तु स्यात् । तस्माद् प्रतिपन्नविशिष्टदेशादिसम्बन्धिसाध्यार्थप्रतिपादकत्वेन प्रमाणमेवानुमानन्तच्च पक्षधर्मत्वे सत्येव भवति नान्यथा । यतो नान्यदेशादिस्थेन साध्यधर्मिणान्यदेशादिस्थः साधनधर्मः सम्बद्धोऽतो विशिष्टदेशाद्यवच्छिन्नसाधनावगतिसामर्थ्यादेव विशिष्टदेशाद्यवच्छिन्नसाध्यप्रतीतिरेवानुमानं [।] न तु धममात्रादग्निमात्रप्रतीतिस्त- 10/s स्या व्याप्तिग्राहकप्रमाणफलत्वात् । नापि यत्र साधनधर्मस्तत्र साध्यधर्म इत्यविशेषेणावगमेपि साधनस्य पक्षधर्मत्वं सिध्यति साध्यधर्मिधर्मतया विशेषेणाप्रतीतेः सामान्येनाभिधानात् । तस्माद् विशिष्टदेशाद्यवच्छिन्नसाध्यप्रतिपत्तये पक्षधर्मत्वन्दर्शनीयं । § 55

तेन यदुक्तं यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरित्यनेनैव पक्षधर्मस्योक्तत्वात् प्रदेशविशेषेग्निसिद्ध्यर्थन्धूमश्चात्रेति न वक्तव्यमुक्तार्थत्वादिति तदपास्तं ॥ § 56

नन्वेवमनुमानस्यं प्रामाण्येऽपक्षधर्म्ममप्यनुमानं प्रमाणं स्यादप्रतिपन्नाधिगमात् । यथाऽधस्तान्नदीपूरन्दृष्ट्वोपरिवृष्ट्यनुमानं । तथा शिशुरयं ब्राह्मणः मातापित्रोर्ब्राह्मण्यादिति । तदुक्तं । § 57

नदीपूरोप्यधो देशे दृष्टः (+सन्नुपरिस्थितां ।)
(+नियम्यो गमयत्येव)*वृत्तां वृष्टिं नियामिकां ॥
एवं (+प्रत्यक्षधर्मत्वं ज्येष्ठं हेत्वङ्ग)मिष्यते ।
तत्पूर्वोक्तान्यधर्मत्वदर्शनाद् व्यभिचार्यते ॥
5a/PSVTa पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणतानुमा ।
सर्वलोकप्रसिद्धा न पक्षधर्ममपेक्षते ॥

२८ *] In the margin.
२९ एवं] In the margin.

क्लेशेन पक्षधर्मत्वं यस्तत्रापि प्रकल्पयेत् ।
न संगच्छेत तस्यैतल्लक्ष्येण सह लक्षणं ॥
यथा लोकप्रसिद्धं च लक्षणैरनुगम्यते ।
लक्ष्यस्य लक्षणमेवं स्यात् तदपूर्वन्न साध्यत इति । § 67

अत्रोच्यते । कस्मादुपर्येव वृष्ट्य(+नुमानं नान्यत्र [।] पूरस्य तत्सम्बन्धित्वादि)ति चेत् । यद्येवं यतोयं नदीपूर आयातस्तत्र वृष्ट्यनुमानन्नान्यत्र व्यभिचारात् । परस्य च तत्सम्बन्धित्वनिश्चये सति गमकत्वमन्यथाऽनैकान्तिकत्वं स्यात् । तथा शिशुरयं ब्राह्मणः मातापित्रोर्ब्राह्मण्यादित्यत्रापि यस्यैव शिशोर्ब्राह्मण्यं साध्यन्तस्यैव मातापितृब्राह्मण्यलक्षणो धर्मः सम्बन्धी गमको न मातापितृ(+ब्राह्मण्यमात्रमन्यसम्बन्धिमा)तापितृब्राह्मण्यस्यागमकत्वात् । तेनास्यापि पक्षधर्मत्वे सति गमकत्वमतो न क्लेशेन पक्षधर्मत्वकल्पना [।] यद्वा य एवाव्यभिचारे निमित्तं स एव हेतुर्यथा धूमस्याग्निकार्यत्वं ब्राह्मणभूतमातापितृजन्यत्वं च शिशोर्ब्राह्मण्यनिमित्तमिति तदेव हेतुर्युक्तोन्यस्य तत्कल्पना क्लेशेन स्यादिति । तथा न चन्द्रोदयात् समुद्रवृद्ध्यनुमानं चन्द्रोदयात् (+पूर्वं पश्चादपि) तदनुमानप्रसङ्गात् । चन्द्रोदयकाल एव तदनुमानन्तदैव 11/s व्याप्तेर्गृहीतत्वादिति चेत् । § 68

यद्येवन्तत्कालसम्बन्धित्वमेव साध्यसाधनयोः । तदा च स एव कालो धर्मी तत्रैव च साध्यानुमानं चन्द्रोदयश्च तत्सम्बन्धीति कथमपक्षधर्मत्वम् [।] अथ कालो नेष्यते न तदा तर्ह्येतदनुमानम्व्यभिचाराद् [।] अथ बौद्धा नामेतदनुमानन्नास्ति कालाभावात् [।] § 69

तदयुक्तं । पूर्वाह्णादिप्रत्ययविषयस्य महाभूतविशेषस्य काल इत्यभिधेयस्याभ्युपगमात् । एवमन्यत्रापि पक्षधर्मत्वं योज्यं । § 70

ननु भवतु पक्षधर्मत्वे सत्यनुमानस्य प्रामाण्यन्तथापि पक्षधर्म इति पृथग् लक्षणं न कर्त्तव्यन्तदङ्गव्याप्तवचनेनैव गतत्वात् । § 71

सत्यं [।] किन्त्वपक्षधर्मस्यापि साध्यव्याप्तस्य हेतुत्वनिरासार्थं कृतं । महानसादिदृष्टधूमादि चोदधावग्न्यनुमाने । § 72

ननु व्याप्तस्य लिङ्गत्वं न च महानसादिगतो धूम उदधौ साध्येनाग्निना व्याप्तः [।] § 73

सत्यं [।] केवलं व्याप्तो हेतुरित्येतावन्मात्रकेण लक्षणवचनेन यत्रैव व्याप्यधर्मस्तत्रैव व्यापकधर्मानुमानमित्येतन्न लभ्यते । ततश्चान्यत्रापि साध्यानुमानाशङ्कानिवृत्त्यर्थं पक्षधर्मवचनं । अनुपलब्धेरपि पक्षधर्मत्वमस्त्येव । यदा ह्यन्यस्य भूतलादेरुपलम्भजननयोग्यतैवान्यानुपलब्धिस्तदा योग्यतान्यभूतलादिस्वभावेति कथन्नानुपलब्धेः पक्षधर्मत्वं । कृतकत्वादेरप्येवं शब्दादिधर्मत्वं । पुरुषधर्मरूपाया अप्यनुपलब्धेरन्यभूतलादिकार्यत्वमेव पर-

६ वृष्ट्य] In the margin.
१० मातापितृ] In the margin.
१५ यात्] In the margin.

मार्थतस्तद्धर्मत्वन्तदायत्तत्वात् । धूमादेरपि कार्यस्यैवं प्रदेशादिधर्मत्वङ्केवलम्विकल्पेन तेषां सम्बन्धिस्वरूपमेव पक्षस्यायं धर्म इति व्यवस्थाप्यते । § 74

5b/PSVTa हेतुत्वं च धूमादेरविनाभावेन व्याप्तमज्ञाताविनाभावस्यागमकत्वेना हेतुत्वात् । अविनाभावश्च कार्यस्वभावाभ्यां व्याप्तः । विधिप्रतिषेधयोश्च साध्यत्वे सत्यर्थान्तरविधाने कार्यहेतोः स्वभावहेतोः प्रतिषेधे चानुपलब्धेस्तेन हेतुस्त्रित्वेन व्याप्तोऽतोसौ त्रिविध एव भवति । न तु त्रिविधो हेतुरेव कार्यादेरप्यज्ञातस्याहेतुत्वात् । कारणव्यापकानुलब्ध्योरपि प्रतिबन्धादेव गमकत्वं । तथा हि [।] यत एव प्रतिबन्धात् कार्यव्याप्ये कारणव्यापके गमयतः । तत एव प्रतिबन्धात् कारणव्यापकानुपलब्धी कार्यव्याप्याभावङ्गमयतः । स्वभावानुपलब्धावपि यदा घटादेरुपलम्भजननयोग्य आत्मा उपलब्धिरुच्यतेन्यहेतुसाकल्ये चोपलम्भाव्यभिचारादुपलब्धिः सत्ता तदानयोस्तादात्म्यन्तेनात्रापि 12/s पक्षे प्रति बन्धनिबन्धनमेव गमकत्वं । न चानुपलब्धेः कार्यादिहेतावन्तर्भावः स्वसाध्ये प्रतिबन्धानपेक्षत्वात् । हेतोश्च सकाशात् साध्यप्रतीतिस्तदायत्तत्वे सति स्यात् [।] न च संयोगे सति तदायत्तत्वमसंयुक्तानां संयोगाभावात् [।] संयुक्तानामपि न संयोगतस्तदायत्तताऽन्यत एव संयुक्तानामुत्पत्तेः । एवं समवायेपि वाच्यं । तस्मात्तदायत्तत्वन्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यान्तेन कार्यस्वभावानुपलम्भबहिर्भूतानां संयोग्यादीनामहेतुत्वन्तदायत्तत्वाभावेनाविनाभावाभावात् । § 75

अथ तदायत्तत्वमस्ति तदेव तर्हि गमकत्वे निमित्तमिति स हेतुस्त्रिधैवेति सिद्धं । § 76

ननु तथापि कथमनुमानस्योत्थानन्निर्विकल्पकप्रत्यक्षेण धर्मधर्मितत्सम्बन्धाग्रहात् स्वातन्त्र्येण वस्तुद्वयाधिगतेः । § 77

उच्यते [।] सविकल्पकेनापि धूमप्रदेशादीनां धर्मधर्मिभावग्रहणमुपर्युपरिभावप्रतिभास एव [।] स च निर्विकल्पकेप्यस्ति केवलं विकल्पेतरयोर्ज्ञानयोरुल्लेखानुल्लेखकृतो विशेषः [।] तच्च निर्विकल्पकं ज्ञानं यथागृहीतविषयमेवेदमिहास्तीदं नास्तीति विधिप्रतिषेधं जनयत् प्रमाणमिष्यते । तेन धर्मधर्मिणोः स्वरूपनिश्चयः सम्बन्धनिश्चय(+प्रत्यक्षकृत) एव भवतीति ॥ § 78

पक्षधर्म इत्युक्तं [।] **सूत्रे** पक्षधर्मश्च धर्मधर्मिसमुदायः । न च प्रतिवादिनं प्रति समुदायधर्मत्वं हेतोः सिद्धन्तेन स सर्वो हेतुरसिद्धः स्यात् । सिद्धौ वानुमानस्य वैयर्थ्यमित्याह । § 79

पक्षो धर्मीति । अवयवे समुदायोपचारात् । एकदेशत्वं च समुदायोपचारनिमित्तन्तेन न दृष्टान्तधर्मी पक्ष उच्यते । § 80

ई श्व र से नः प्राह । धर्मिध (+र्म्मो हेतुरित्येतावद् वक्तव्यं **प्र**)**योजनाभावादनुपचार इति** । तदाह । **प्रयोजनेत्यादि** । नेत्यादिना प्रतिषेधति ।

---

२८ य] In the margin.

३४ र्मिध] In the margin.

न प्रयोजनस्याभावः । कथं । **सर्वधर्मिधर्मप्रतिषेधार्थत्वा**दुपचारस्येत्यपेक्ष्यते । असत्युपचारे धर्मिधर्म इति निर्देशः कार्यः । तथा च दृष्टान्तधर्मिणोपि धर्मो हेतुः स्यात् । उपचारे तु सर्वस्य धर्मिणो धर्मः प्रतिषिद्धो भवति ॥ कथ(+मिति चेदाह । **तदेकदेशत्वादि**) । तथा हि समुदायस्यावयवेषूपचारः 6a/PSVTa । तदेकदेशत्वंनिबन्धनत्वेन न सर्वत्रोपचारः । साध्यधर्मी च तदेकदेशत्वात् पक्षस्यावयवत्वात् पक्षोपचारयोग्यस्तस्य यो धर्मस्तत्प्रतिपत्त्यर्थमुपचारकरणं । **तथा चेत्युपचारयोग्यधर्मिप्रतिपत्तौ चाक्षुषत्वादिपरिहारः** । आदिशब्दात् काकस्य का(+र्ष्ण्यादित्यादि ॥ ननु यदि चाक्षुषत्वादिति) चक्षुर्विज्ञानविषय- 13/s त्वादिति हेत्वर्थस्तदायं हेतुरनैकान्तिकत्वात् तदङ्गव्याप्तिवचनेनैव निरस्त इति किमुपचारेण । अथ चक्षुर्विज्ञानजनकत्वादिति हेत्वर्थस्तदापि तज्जनकत्वं सत्त्वमेव [।] तच्च शब्देप्यस्तीति न दृष्टान्तधर्मिधर्म एवायमिति कश्चित् ॥
§ 81

तदयुक्तं । चक्षुर्विज्ञानजनकत्वं हि सत्त्वविशेषः स च घटादीनामेव धर्मो न श(+ब्दस्यातस्तन्निवृत्त्यर्थमुपचार)करणं । न त्वसत्यप्युपचारे व्याप्तस्य लिंगत्वं [।] न च शब्दानित्यत्वेन चाक्षुषत्वं व्याप्तन्तत्कथमस्य लिङ्गत्वं ॥ § 82

नैष दोषः । अनित्यत्वमात्रेण ह्यस्य व्याप्तत्वन्तच्च शब्देप्यस्तीति कथमहेतुत्वं स्यात् ॥ § 83

धर्मवचनेनेत्यादि । धर्मस्तदंशेन व्याप्त इति केवलेन **धर्मवचनेना**पि धर्मिपरतन्त्रत्वाद् धर्मस्यावश्यमसौ धर्मिणमाक्षिपति [।] तेन **धर्मिण आश्रयणमाश्र**(+यः **परिग्रहस्त**)स्य **सिद्धौ** सत्यां यदेतद्धर्मिधर्म इत्यत्र धर्मिग्रहणन्तस्य सामर्थ्यात् प्रत्यासत्तिरिह विवक्षितेति गम्यते [।] व्याप्तिविवक्षायां धर्मिग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्माद् **धर्मिवचनसामर्थ्यात् प्रत्यासत्तिः** सिद्धा [।] प्रत्यासत्तिश्च साध्यधर्मिण एव तत्र प्रथमं हेतूपदर्शनात् । तया प्रत्यासत्त्या साध्यधर्मिपरिग्रहो भविष्यति । न प्रत्यासत्तेः साध्यधर्मिपरिग्रहः कुतोः [।] दृष्टान्तधर्मिणोपि न केवलं साध्यधर्मिणः प्रत्यासत्तेः । कदाचिद् व्याप्तिदर्शनपूर्वके प्रयोगे दृष्टान्तधर्मिणोपि प्रथमं हेतुसद्भावोपदर्शनात् ॥ § 84

यदि न प्रत्यासत्तेः साध्यधर्मिसिद्धिः पारिशेष्यात्तर्हि भविष्यति । यतस्त**दंशव्याप्त्या** हेतुभूतया **दृष्टान्तधर्मिणि** धर्मस्य **सत्त्वसिद्धिः** । न हि दृष्टान्तमन्तरेण हेतोः साध्येन व्याप्तिः प्रदर्शयितुं शक्यत इति मन्यते । ततो धर्मिग्रहणाद् व्यतिरिच्यमानात् **साध्यधर्मिण एव परिग्रहः** । तदंशेनेति च तच्छब्देन धर्मवचनाक्षिप्तो धर्मी सम्बध्यत इति तत्सम्बन्धनार्थमपि धर्मिग्रहणं नाशङ्कनीयं ॥ § 85

यत्र प्रयोजनानन्तरं न सम्भवति स पारिशेष्यस्य विषयो । धर्मिवचनस्य त्वन्य दपि प्रयोजनं सम्भाव्यत इति मन्यमानः सिद्धान्तवाद्याह । 14/s सिद्धे तदङ्गव्याप्त्या दृष्टान्तधर्मिणि सत्त्वे पुनर्द्धर्मिणो **वचनन्**दृष्टान्तधर्मिण एव

४ थ] In the margin.
८ का] In the margin.
१४ श] In the margin.
२० माश्र] In the margin.

यो धर्मः स हेतुरिति **नियमार्थमाशंक्यते** । ततश्च चाक्षुषत्वादय एव हेतवः स्युर्न कृतकत्वादय इत्यनिष्टमेव स्यात् । तस्मादुपचारः कर्त्तव्य इति । § 86

किं पुनः क्वचित् त र्क्क शा स्त्रे दृष्टं नियमार्थम्वचनमित्यत आह । **सजातीय एवेत्यादि** । तत्र यः सन् सजातीये द्वेधा चासंस्तदत्यये स हेतुरित्यत्रा चा र्यी ये हेतुलक्षणे । **सजातीय एव सत्त्वमि**त्यवधारणेन सिद्धेपि
6b/PSVTa **विजातीयाद्** विपक्षाद्धेतो **र्व्यतिरेके** यदेतदसंस्तदत्यय इति **साध्याभावेऽसत्त्ववचनं** तन्नियमार्थमा चा र्ये ण व्याख्यातमसत्येव नास्तिता यथा स्यान्नान्यत्र न विरुद्ध इति । तथेहापि धर्मिवचनम्भावनियमार्थमाशंक्यते ॥ § 87

नन्वपक्षधर्मस्याहेतुत्वान्न नियमार्था शङ्का । यतो व्याप्तस्य हेतुत्वं न चान्यधर्मिस्थेन साध्यधर्मेणान्यधर्मिस्थः साधनधर्मो व्याप्तस्तस्मात्तदंशव्याप्तहेतुवचनसामर्थ्यादेव साध्यधर्मिपरिग्रहो भविष्यतीत्यत आह । **सामर्थ्यादित्यादि** । अनन्तरोदितात् **सामर्थ्यादर्थस्य** साध्यधर्मिपरिग्रहलक्षणस्य भवति प्रतीतिः पटुधियां श्रोतॄणां किन्त्वशब्दकमर्थं स्वयमनुसरतां **प्रतिपत्तिगौरवं** स्यात् । अत उपचारमात्रात् स्वयमशब्दकार्थाभ्यूहरहिताद् धर्मिधर्म इत्यनेन **पक्षधर्म** इति समाननिर्देशात् प्रतिपत्तिगौरवं च **परिहृतम्**भवति । च शब्देनैतदाह । ये परोपदेशमाकांक्षन्ति तैरयमर्थो लक्षणवचनाद् बोद्धव्य इति । § 88

यथालक्षणं प्रतीतेरपक्षधर्मो न हेतुरिति कुत इयमाशङ्का । ततस्तेषां लक्षणानुसारिणां नियमाशंकापरिहारार्थश्चोपचारकरणमिति ॥ इह व्यवच्छेदफलत्वाच्छब्दप्रयोगस्यावश्यमेवावधारयितव्यं [।] षष्ठीसमासाच्च पक्षधर्म इति नान्यस्समासस्सम्भवति । तथा च पक्षस्यैव धर्म्म इत्येवमवधारणात् तदंशव्याप्तिर्विरुध्यत इति विरुद्धलक्षणतामुद्भावयन्नाह । § 89

पक्षस्य धर्मत्वे तम्पक्षं **विशेषणम**न्यतो व्यवच्छेद**मपेक्षत** इति । तद्विशेषणापेक्षस्य धर्मस्यान्यत्र पक्षीकृतादन्यस्मिन् सपक्षेऽननुवृत्तिः । तथा हि
15/s यः पक्षेण विशेष्यते स पक्षस्यैव भवति । यथा देवदत्तस्य पुत्रः [।] ततो**न्यत्राननुवृत्तेरसाधारणता** साधारणता न **स्यात्** । तदङ्गव्याप्तिविरोध इति यावत् । साधारणतया तदंशव्याप्तिप्रतिपादनात् । ततो यदि पक्षधर्मो न तदंशव्याप्तिरथ तदंशव्याप्तिर्न पक्षधर्म इति व्याहतं लक्षणमिति । § 90

ननु यदि साध्यधर्मिणि साधनधर्मस्य साध्यव्याप्तिर्न गृहीता तदा हेतोरनैकान्तिकत्वमथ गृहीता किं दृष्टान्ते हेतो (+रन्वयेन कथञ्च पक्षध)र्मस्य तदंशव्याप्तिर्विरुध्यते साध्यधर्मिण्यपि व्याप्तेः प्रतिपन्नत्वात् । सर्वपदार्थस्य क्षणिकत्वे साध्ये सत्त्वलक्षणस्य वा हेतोः को दृष्टान्तेन्वयः । तस्मात् स्वसाध्यप्रतिबन्धाद्धेतुस्तेन व्याप्तः सिध्यति [।] स च विपर्यये बाधकप्रमाणवृत्त्या साध्यधर्मिण्यपि सिध्यतीति न किंचिदन्यत्रान्वयापेक्षया [।] तत्कथमिदमाशंकितमन्यत्राननवृत्तेरसाधारणतेति । § 91

३० हेतो] In the margin.

(+सत्त्वं यद्यपि साध्यधर्मिणि हेतोः)* साध्यव्याप्तिमन्तरेण नानुमानस्योत्थानन्तथापि दृष्टान्ते साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धग्राहकप्रमाणमन्तरेण न साध्यधर्म्मिण्यपि व्याप्तिः सिध्यतीति तदर्थमिदमाशंकितं । § 92

यत्तूच्यते कार्यहेत्वपेक्षया स्वभावहेतुविशेषापेक्षयैतदाशंकितं ततु क्षणिकत्वानुमाने सत्त्वापेक्षया । तस्य हि विपक्षबाधकप्रमाणवृत्त्यैव गमकत्वा (+दिति तदेतदुत्तरत्र निरूपयिष्या)मः । तस्मात् पूर्वगृहीतप्रतिबन्धसाधकप्रमाणस्मृतये हेतोरन्यत्र वृत्तिरपेक्षणीया । § 93

7a/PSVTa

एतत्परिहरति **नेत्यादिना** [।] **न** अन्यत्राननुवृत्तिः [।] कुतः । अयोगो सम्बन्धस्तद्व्यवच्छेदेन **विशेषणात्** पक्षस्य । न ह्यन्ययोगव्यवच्छेदेनैव विशेषणम्भवति किन्त्व**योगव्यवच्छेदे**नापि । यत्र धर्मिणि धर्मस्य सद्भावः सन्दिह्यते तत्रायोगव्यवच्छेदस्य न्यायप्राप्तत्वात् । अत्र दृष्टान्तो **यथा चैत्रो धनुर्धर इति** [।] चैत्रे हि धनुर्धरत्वं सन्दिह्यते किमस्ति नास्तीति । ततश्चैत्रो धनुर्द्धर इत्युक्ते पक्षान्तरमधनुर्द्धरत्वं श्रोतुराकांक्षोपस्थापितं निराकरोत्ययोगव्यवच्छेदोत्र न्यायप्राप्तः । § 94

पराभिमतव्यवच्छेदं निराचिकीर्षन्नाह । **नान्ययोगव्यवच्छेदेन** विशेषणा दन्यत्राननुवृत्तेरसाधारणतेति सम्बन्धः । अत्रापि दृष्टान्तो **यथा** (+**पार्थो** 16/s **धनुर्द्धर इति** सामान्यशब्दोप्ययं)* धनुर्द्धरशब्दः प्रकरणसामर्थ्यादिना प्रकृष्टगुणवृत्तिरिह पा र्थे हि धनुर्द्धरत्वं सिद्धमेवेति नायोगाशङ्का । तादृशन्तु सातिशयं किमन्यत्राप्यस्ति नास्तीत्यन्ययोगशंकायां श्रोतुर्यदा पार्थो धनुर्द्धर इत्युच्यते तदा सातिशयः पार्थ एव धनुर्द्धरो नान्य इति प्रतीयते । तेनात्रान्ययोगव्यवच्छेदो न्यायप्राप्तः । तथा किं पक्षेस्त्ययं धर्मो न (+वेति संशये पक्षधर्म) इत्युक्ते पक्षस्य धर्म एव नाधर्मः । धर्मश्चाश्रितत्वाद् विशेषणन्तेनायोगो व्यवच्छिद्यते नान्ययोगः । तदंशव्याप्यान्ययोगस्य प्रतिपादनेन दृष्टान्ते सन्देहाभावात् । **आक्षेप्स्याम** इति निर्देक्ष्यामश्चतुर्थे परिच्छेदे ४ । १९० ॥ § 95

तदंशस्तद्धर्म इति तच्छब्देन पक्षः परामृश्यते न धर्मः ? । धर्मस्य धर्मासम्भवात् । तस्य पक्षस्यांशस्तस्यैव साध्यो धर्मः ॥ एकदेशे रूढोङ्गशब्दः कथं धर्मं प्रतिपादयतीति चेदाह । **वक्तुरभिप्रायवशादिति** । न वस्तुबलेन शब्दानां वाचकत्वं किन्तु वक्तुर्विवक्षावशान्न **तदेकदेशस्तदंश** इति प्रकृतेन सम्बन्धः [।] § 96

किं पुनरेवमिति चेदाह । **पक्षशब्देन समुदायावचनादिति** । यदि पक्षशब्देन समुदायोभिहितः स्यात् तदा धर्मधर्मिसमुदायात्मकस्य पक्षस्यैकदेशो धर्मात्मकोङ्गो भवति । उपचरितेन तु पक्षशब्देन धर्म्येवाभिधीयते [।] तस्य चैकात्मकस्य कुत एकदेशः । § 97

१ *] In the margin.
६ त्वा] In the margin.
१७ *] In the margin.
२२ न] In the margin.

व्याप्तं पदम्व्याप्तिरित्यादिना व्याचष्टे । तस्य पक्षधर्मस्य सतो व्याप्तिर्यो व्याप्नोति यश्च व्याप्यते व्याप्यव्यापकधर्मतया प्रतीतेः । यदा व्यापकधर्मतया विवक्ष्यते तदा व्यापकस्य गम्यस्य भाव एवेति सम्बन्धः । **तत्रे**ति सप्तम्यर्थप्रधानमेतन्नाधारार्थप्रधानं धर्माणां धर्मान्तरत्वाभावात् । तेनायमर्थः [।] यत्र धर्मिणि व्याप्यमस्ति **तत्र** सर्वत्र **व्यापकस्य भाव एवे**ति व्यापकधर्मो व्याप्तिः । न त्वेवमवधार्यते व्यापकस्यैव तत्र भाव इति । हेत्वभावप्रसंगात् । अव्यापकस्यापि मूर्त्तत्वादेस्तत्र भावात् । **नापि तत्रै**वेत्यवधार्यते । प्रयत्नानन्तरीयकत्वादेरहेतुत्वापत्तेः । साधारणश्च हेतुः स्यान्नित्यत्वस्य प्रमेयेष्वेव भावात्
17/s ॥ यदा तु व्याप्य धर्मता व्याप्तेर्विवक्षिता तदा यत्र धर्मिणि व्यापकोस्ति तत्रैव **व्याप्यस्य भावो** नान्यत्र । अत्रापि व्याप्यस्यैव । तत्र भाव इत्यवधारणं
7b/PSVTa हेत्वभावप्रसक्तेरेव नाश्रितमव्याप्यस्यापि तत्र भावात् । नापि व्याप्यस्य तत्र भाव एवेत्यवधार्यते । सपक्षैकदेशवृत्तेरहेतुत्वप्राप्तेः । साधारणस्य च हेतुत्वं स्यात् प्रमेयत्वस्य नित्येष्ववश्यम्भावादिति । व्यापकस्य तत्र भाव इत्यनेन चान्वय आक्षिप्तो व्याप्यस्य वा तत्रैव भाव इत्यनेन व्यतिरेक आक्षिप्तः । § 98

यद्वा व्याप्तेर्व्याप्यव्यापकधर्म्मसम्वर्ण्णनं नियतानियतत्वख्यापनार्थं । तेन व्याप्तो **हेतु**र्भवति न तु व्यापकोऽनियतत्वात् । § 99

ननु यो धर्मो व्याप्यमन्तरेण भवति स कथं व्यापको व्याप्यासम्बन्धेनाव्यापकत्वात् । § 100

सत्यं । केवलन्धर्मयोः सामान्येन व्याप्यव्यापकभावो निश्चीयते । यच्चानित्यत्वसामान्यं प्रयत्नानन्तरीयकत्वव्यापकं निश्चितन्तदप्रयत्नानन्तरीयकेपि दृश्यत इति व्यापकोऽनियत उच्यते । अथ प्रयत्नानन्तरीयकस्वभावमेवानित्यत्वं निश्चेतुम्पार्यते तदानयोः परस्परं व्याप्यत्वमिति व्याप्त एव हेतुर्भवति । यदा च यत्र विप्रतिपत्तिस्तदेव साध्यमितरत् साधनमिति न्याय एषः ॥ § 101

यदि तर्हि पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्त इत्येतावद्धेतुलक्षणं ततः पक्षधर्मत्वन्तदङ्गव्याप्तिश्चेति द्विरूपो हेतुः स्यादन्यत्र च त्रिरूप उक्तस्तत्कथन्न व्याघात इत्याह । § 102

एतेन तदंशव्याप्तिवचनेना**न्वयव्यतिरेका**वुक्तौ । अन्वयव्यतिरेकरूपत्वाद् व्याप्तेरिति भावः । तथा हि [।] य एव येनान्वितो यन्निवृत्तौ च निवर्त्तते स एव तेन व्याप्त उच्यत इति तदात्मकत्वाद् व्याप्तेर्व्याप्तिवचनेनान्वयव्यतिरेकाभिधानन्ततो व्याप्तिवचनेन रूपद्वयाभिधानान्न व्याघात इति । तौ च ज्ञापकहेत्वधिकारान्निश्चितौ । निश्चयश्च तयोर्नैकेनेव प्रमाणेनापि तु **यथास्वं** यस्य यदात्मीयं प्रमाणं निश्चायकन्तेन । यस्य च यत्प्रमाणन्तदुत्तरत्र वक्ष्यते ॥ § 103

ननु भावरूपत्वाल्लिङ्गस्य कथं व्यतिरेकः [।] साध्याभावेऽभावलक्षणोस्य रूपमिति चेत् । न । य एव हि साध्य एव लिङ्गस्य भावः स एव साध्याभावे

व्यतिरेकः । तेनान्वयव्यतिरेक (+योरपि तादात्म्यं वि)कल्पकल्पितस्तु भेदः । साध्याभावे लिंगस्य निर्वृत्तिधर्मकत्वं व्यतिरेक इत्यपरे । यतश्च यत्र यत्र साधनधर्मस्तत्र तत्र साध्यधर्म इत्येवं रूपोन्वयः । तेन यदुच्यते कु मा रि ल भ ट्टे न ॥ § 104
18/s

यः सवित्रुदयो भावी न तेनाद्योदयोन्वितः ।
अथ चाद्योदयात् सोपि भविता श्वोनुमीयते ॥
व्योम्नि दृष्टं च धूमाग्रं भूमौ वह्निः प्रतीयते ।
(+धूमाग्रमग्नेरन्वेति न च भूमौ प्रति)*ष्ठितः ॥
एवन्न देशकालाभ्यां लिङ्गं लिङ्ग्यनुगच्छति ।
तस्मान्नास्यान्वयो नाम सम्बन्धोङ्गः प्रतीयत इति [।]§ 110

तदपास्तं । यतश्च यथोपवर्ण्णितः साध्यान्वयो हेतुर्विद्यते । तेनैतदपि प्रत्युक्तं । § 111

प्रत्याख्येयैवमेवेह व्याप्तिसम्बन्धकल्पना ।
यो हि नान्वीयते येन स तेन व्याप्यते कुत इति ।§ 113

अत एवेदृशीम्परपरिकल्पि(+तां व्याप्तिं निराकर्त्तुमा चा र्यो **व्यापकस्य) तत्र भाव** इत्यादिना लौकिकीव्याप्तिन्दर्शितवान् । सम्बन्धग्राहकं 8a/PSVTa प्रमाणं लिङ्गस्य साध्यायत्तताग्राहकं । यच्च तदायत्ततां गृह्णाति तदेवान्वयव्यतिरेकात्मिकाया व्याप्तेर्ग्राहकं । साध्यायत्तताया एव व्याप्तिरूपत्वात् । तस्माद् व्याप्तिग्राहकादेव प्रमाणात् यत्र व्याप्यसम्भवस्तत्र व्यापकभावो यत्र व्यापकाभावस्तत्र व्याप्याभाव इत्य (+भावेपि निश्चयो भवति । तेन यदुच्यते) कुमारिल भ ट्टेन ।* § 114

सामान्यविषयत्वाच्च न प्रत्यक्षेन्वयम्भवेत् ।
न चानुमीयते पूर्वमविज्ञातान्वयान्तरात् ॥
अथान्वयेनुमानं स्यादन्वयान्तरवर्ज्जितं ।
सिद्धे तदनपेक्षेस्मिन्नन्यत्राप्यन्वयेन किं ॥
व्यतिरेकोपि लिङ्गस्य विपक्षान्नैव लभ्यते ।
अभावे स न गम्येत कृतयत्नैरबोधनात् ॥
यावत्सर्वविपक्षाणां पर्यन्तो नावधारितः ।

१ तिरेक] In the margin.
८ *] In the margin.
१६ ल्पि] In the margin.
२१ इत्य] In the margin.
२१ *] Ślokavārtika ११४.

तावद्धेतोरवृत्तित्वं कस्तस्माज्ज्ञातुमर्हतीति§ 122

तदप्यपास्तं । § 123

19/s

पक्ष ***धर्मश्च** किं **यथास्वं प्रमाणेन निश्चित** उक्तो वेदितव्य इति सम्बन्धः पक्षधर्म्मवचनेनैव । एवं च त्रैरूप्यमेवोक्तं लिंगस्येत्यविरोधः । § 124

तेन यदुच्यते *ऽवि द्ध क र्ण्णेन* । सत्यमनुमानमिष्यत एवास्माभिः प्रमाणं लोकप्रतीतत्वात् केवलं लिंगलक्षणमयुक्त मिति तदपास्तं । त्रैरूप्यस्यापि लिङ्गलक्षणस्य लोकप्रतीतत्वात् धूमादाविव । § 125

ननु कथं यथास्वं प्रमा (+णेन पक्षधर्मनिश्चयः)सामान्यस्य लिङ्गत्वात् [।] तस्य च प्रत्यक्षेण स्वलक्षणविषयत्वेनाग्रहणात् । अगृहीतस्य चालिंगत्वात् । गृहीतस्य च स्वलक्षणस्यानन्वयेनालिंगत्वात् । नाप्यनुमानेन सामान्यग्रहणन्तल्लिङ्गस्यापि सामान्यरूपत्वेन प्रत्यक्षेणाग्रहणादनुमानेन ग्रहणेऽनवस्थाप्रसङ्गात् ॥ § 126

तदाह । § 127

लिङ्गलिङ्ग्यनुमानानामानन्त्यादेकलिङ्गिनि ।
गतिर्युगसहस्रेपु बहुष्वपि न (+विद्यत) इति ।§ 129

अथ कार्यस्वभावविकल्पप्रतिभासि सामान्यं कार्यादिदर्शनाश्रयतया तदध्यवसायाच्च कार्यादिहेतुरित्युच्यते । § 130

तदयुक्तं [।] तस्यापि विकल्पाव्यतिरिक्तत्वाद् विकल्पवद् अन्यत्र विकल्पान्तरेऽननुगमात् कथं सामान्यं लिंगं । तस्माद् विजातीयव्यावृत्तमेव धूमादे रूपं ज्ञापकहेत्वधिकारात् प्रत्यक्षनिश्चितम्विशेषानवधारणेन सामान्यलक्षणं लिंगमुच्यते । न तु विजातीयव्यावृत्तिर्विकल्पाकारो वाऽवस्तुत्वात् । तेनायमर्थः । प्रत्यक्षपृष्ठभाविना निश्चयेनाधूमव्यावृत्तरूपावधारणेन धूमादिस्वलक्षणमिदं प्रतिभासमानं कदाचित्तार्ण्णम्पार्ण्णमन्यद्वेति विशेषानवधारणेन चानेकस्वलक्षणरूपं सामान्यलक्षणं लिङ्गं प्रत्यक्षविषये व्यवस्थाप्यते । यथा च लिङ्गस्य विशेषानवधारणेन सामान्यरूपत्वन्तथा साध्यस्यापि । तदाह । § 131

अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रसाधनात् [।]
सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितेरिति ।§ 133

तथाभूतस्य च सामान्यलक्षणस्य लिङ्गस्य साध्यकार्यत्वं साध्यस्वभावत्वं च वस्तुत्वादविरुद्धं । तच्च लिङ्गं प्रत्यक्षादिनिश्चितमिति सर्वं सुस्थं ॥ § 134

३ *] In the margin.
८ मा] In the margin.
१५ न] In the margin.

१५ इति] Ślokavārtika. १५३:३

त एत इत्यादिना त्रिधैव स इत्येतद् व्याचष्टे ।§ 135

20/s

त एत इति । पक्षधर्मत्वेन यथोक्तया च व्याप्त्या युक्ताः **कार्यस्वभावानुपलब्धयो लक्षणं** स्वभावो येषान्ते तथोक्ताः । **धूमादिति** कार्यहेतोराख्यानं । अग्निरत्रेति साध्यफलस्य । न त्वयम्पक्षप्रयोगः ॥ § 136

ननु यः प्रदेशोग्निसम्बन्धी सोप्रत्यक्षः । यश्च प्रत्यक्षो नभोभागरूप 8b/PSVTa आलोकाद्यात्मा धूमवत्तया दृश्यमानो न सोग्निमानतः कथं प्रदेशे धूमस्य प्रत्यक्षतः सिद्धिस्तस्माद् धूम एव धर्मी युक्तः । § 137

साग्निरयं धूमो धूमत्वादित्येवं साध्यसाधनभाव इत्यु द्यो त क रः । तस्यापि साग्नेर्धूमावयवस्याप्रत्यक्षत्वात् । परिदृश्यमानस्य चोर्द्धभागवर्तिनोग्निना सहावृत्तेः कथं धूमसामान्यस्य साध्यधर्मिणि प्रत्यक्षतो निश्चयः । धूमावयवी प्रत्यक्ष इति चेत् । न [।] अवयवव्यतिरेकेण तस्याभावात । लोकाध्यवसायः तस्यैकत्वे वा प्रदेशस्यापि तावतः कल्पितमेकात्मकत्वं न वार्यते । प्रदेश एव च लोकोग्निं प्रतिपद्यते न धूमे धर्मिणि । तेन यद्यग्नेरनुमानमिष्यते प्रदेश एव धर्मिण्यनुमानमस्त्वित्येवम्परमेतत् । § 138

न त्वत्र पूर्वोक्तो दोषपरिहार इत्येके । यद्वा दृश्यमानः प्रदेशो धर्मी अधस्तादग्निमानित्येतावत् साध्यधर्मो नाग्निमात्रं । ईदृग्विधेन च साध्यधर्मेण पूर्वमेव व्याप्तिः प्रतिपन्ना । धूमश्चात्र प्रत्यक्षसिद्ध इति कथं नानुमानं । यत्तु देशाद्यपेक्षया कार्यहेतोर्गमकत्वमत्रोच्यते । तदसङ्गतमेव देशादेर्विशेषणस्यासिद्धत्वात् । धूममात्रदर्शनादेवास्य साध्यस्य सिद्धत्वाच्च । यद्वा प्रदेशेऽग्निं दृष्ट्वा किंशुकादिरूपेण सन्देहं यदा धूमदर्शनान्निवर्त्तयति । तदैतदुदाहरणं द्रष्टव्यं । तदा हि प्रत्यक्षेण धर्मी साधनधर्मश्च सिद्धो भवति । § 139

यत्तूच्यते [।] प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूप एव धर्मिण्यनुमानमिति । तदयुक्तं । प्रत्यक्षाङ्गे यद्यपि हेतुः सिद्धस्तथापि न तत्र साध्यधर्मानुमानं प्रत्यक्षबाधितत्वात् । परोक्षाङ्गे तु स्यादनुमानं केवलन्तत्र हेतुरसिद्धः । न च प्रत्यक्षं प्रत्यक्षरूपस्य धर्मिणो धर्मः प्रत्यक्षसिद्धोऽप्रत्यक्षेङ्गे प्रत्यक्षाव्यापारात् । यदा वा श्रवणग्राह्ये शब्देऽनित्यत्वानुमानन्तदा कथं धर्मिणः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपतेति यत्किञ्चिदेतत् ॥ § 140

शिङ्शपात्वादिति स्वभावहेतोरुदाहरणं ।§ 141

21/s

उ म्वे क स्त्वत्राह । स्वभावहेतोर्गमकत्वं दूरोत्सारि(+तमेव । भेदाधिष्ठान)त्वाद् गम्यगमकभावस्य । न ह्यभिन्ने प्रतिबन्धो नाम । न शिङ्शपा वृक्षात्मिका । ततो व्यावर्त्तमानत्वात् । यो हि यस्माद् व्यावर्त्तते न स तदात्मा । घटादिव पटः । व्यावर्त्तते च खदिरादिभ्यः शिशंपेत्यतदात्मिका । तदात्मत्वे

८ र] Cf. Nyāyavārtika १:१:५

३० दूरोत्सारि] In the margin.

च लिङ्गग्रहणवेलायामेवाव्यतिरेकात् साध्यस्वरूपवल्लिङ्गाग्रहणवत्त्वं साध्यस्य गृहीतत्वादनुमे(+यत्वहानिः । तादात्म्येन च शिं)शपात्वस्य गमकत्वे तादात्म्याविशेषाद् वृक्षत्वस्य शिंशपां प्रति गमकत्वप्रसङ्गः । अथास्यानियतत्वादगमकत्वं नियततैव तर्हि गमकत्वे निमित्तं न तु तादात्म्यं व्यभिचारिण्यपि वृक्षत्वे तादात्म्यस्य दर्शनात् । अथ तदात्मनैव वृक्षे नास्ति शिंशपा... ... ...तदात्मिका । सर्वथा ययोरेव...तया गम्यगमक(+भावो नानात्म्ये तु तादात्म्याभावः ।)एवमशिंशपाऽवृक्षापोहयोरपोहबुद्ध्योर्वा गम्यगमकभावो निराकर्त्तव्यइति । § 142

9a/PSVTa

तदयुक्तं । शिंशपा हि वृक्षविशेषस्वभावा । वृक्षविशेषोपि शिंशपास्वभाव एवेत्युभयगतन्तादात्म्यं । तादात्म्येपि च कश्चिदवृक्षव्यावृत्ते स्वभावे कथंचिन्मूढो नाशिंशपाव्यावृत्ते [।] तेन शिंशपादेर्लिङ्गस्य ग्रहणान्नानु(+मेयत्वहानिः । यतश्च न वृक्षमात्र)स्वभावा शिंशपा [।] तेन न वृक्षत्वस्य शिंशपां प्रति गमकत्वं । साध्यसाधनाद्यभावदोषन्तु स्वयमेव शास्त्रकारो निराकरिष्यतीति यत्किञ्चिदेतत् । § 143

प्रदेश इत्यनुपलब्धेः कथनं । **प्रदेशविशेष** इत्युद्दिष्टे देशे । **क्वचि**दिति वादिप्रतिवादिप्रसिद्धे । **न घट** इति घटाभावव्यवहारः साध्यः । **उपलब्धी**त्यादिना हेतुनिर्देशः । उपलब्धे(+र्लक्षणानि करणानि चक्षुरादीन्य)प्रतिबद्धसामर्थ्याद्यु**पलब्धिलक्षण**ानि । तानि प्राप्तः स्वाभासज्ञानजननयोग्यः स्वभावविशेषः । स्वज्ञानजननसामग्र्यन्तर्भूतोर्थ इत्यर्थः । **तस्यानुपलब्धे**स्तथाभूतस्यासद्व्यवहारसिद्धिः ॥ § 144

कथं पुनर्यो यत्र नास्ति स तत्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तो भवति । उपलब्धिलक्षण**प्राप्तत्वं** हि ज्ञानविषयत्वन्तस्मिंश्च सति कुतो नास्तित्वं । § 145

उच्यते । यावत्यां (+सामग्र्यां सत्यां पूर्वं प्रति)पन्नो भावस्तावत्यामेव
22/s सामग्र्यां सत्यां **यदि स्यात्** पूर्वकालवदुपलभ्येतेत्येवमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वं बुद्ध्या परामृश्य भावस्याप्रतिभासनान्नास्तीति निषेधः क्रियते । न त्वदृश्यस्य । प्रतिभासपरामर्शोपायाभावात् । सर्वदाऽप्रतिपन्नत्वात् ॥ § 146

ननु दृश्यस्याभावे सति सैव सामग्री कथं प्रतिपन्नेति चेत् ॥ न । एकज्ञानविषययोर्भावयोरेको(+पलम्भादिति) ब्रूमः । स्वत एव च निषिध्यमानस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वन्निश्चीयते । एतदेवैकज्ञानजननयोग्यतयोपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वन्दर्शयितुमाह । § 147

यदि स्याद् घटादिरुपलभ्यं सत्त्वं यस्य स तथाभूत एव स्यात् । **नान्यथे**ति न कदाचिदग्राह्यस्तथाभूतोऽवश्यं ज्ञानन्न व्यभिचरतीति यावत् । यत एवन्**तेन कारणेन** । **उपलब्धिलक्षणप्राप्त**स्येति यद्विशेषणमुक्तन्तदर्थादुप-

२ नुमे] In the margin.
७ क] In the margin.
१२ णान्नानु] In the margin.
१७ ब्धे] In the margin.
२३ त्यां] In the margin.
२८ योरेको] In the margin.

लब्धिलक्षणप्राप्तसत्त्वस्येत्युक्तम्भवति । अत्र त्वयं बाह्यार्थः । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं । उपलब्धिरेव लक्षणन्तत्प्राप्तमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं ज्ञानेनाव्यभिचरितसम्बन्धमित्यर्थः । एवंभूतं सत्त्वं यस्य तत्तथोक्तं । तथाभूतं हि सत्त्वं ज्ञानंनिवृत्त्यावश्यं निवर्त्तत इति भावः ॥ विधिप्रतिषेधाभ्यां सर्वं साधनं व्याप्तं । विधीयमानश्च साध्यः प्रतिबन्धद्वयेन भिद्यत इति विधिप्रतिषेधौ हेतुत्रयायत्ताविति दर्शयन्नाह । **तत्रे**त्यादि । § 148

तत्र त्रिषु हेतुषु **द्वौ** कार्यस्वभावहेतू **वस्तुसाधनौ** विधिसाधनौ । **द्वावेवे**ति चावधारणं न तु वस्तुसाधनावेवेति । आभ्यां सामर्थ्याद् व्यवच्छेदस्यापि सिद्धेः । **एकः प्रतिषेधहेतु**रिति । उक्तलक्षणोनुपलम्भः प्रतिषेधहेतुरेव । न त्वेक एवेत्यवधार्यते पूर्व्वाभ्यामपि व्यवच्छेदगतेः ॥ § 149

कश्चिदाह । व्यवच्छेदः शब्दलिङ्गाभ्यां प्रसाध्यते यावांश्चिद् व्यवच्छेदः 9b/PSVTa
स सर्वोनुपलम्भादेवेत्यनुपलम्भ एवैको हेतुरि ति । § 150

तदयुक्तं । यतो न तावत् प्रमाणव्यापारापेक्षयैतदुच्यते । वस्तुन्येव प्रमाणव्यापारात् । तदाहात **एव वस्तुविषयं** प्रामाण्यं द्वयोरिति । नाप्यध्यवसायवशादेतदुच्यते वस्तुन एवाध्यवसायात् । व्यवच्छेदेन सह लिंगस्य सम्बन्धाभावाच्च । § 151

23/s

यो पि मन्यतेऽनुपलम्भेऽसद्व्यवहारयोग्यता साध्यते न प्रतिषेधः । योग्यता च स्वभावभूतैव । तथाग्निमति प्रदेशे साध्ये अग्निमत्ता प्रदेशस्य स्वभाव एव साध्यो धूमवत्त्वादिति च हेतुः । प्रदेशाभिन्न इति सर्वो हेतुः स्वभावहेतुरेवेति [।] तदयुक्तम्[।]एवं हि गमकत्वे गर्दभत्वादेरपि गमकत्वं स्यात्[।] न भवत्यग्निकार्यत्वाभावाद् गर्दभस्येति चेत् । यद्येवं धूमस्याग्निकार्यत्वमेव गमकत्वे निबन्धनमिति कथं न कार्यहेतुः । § 152

अन्यस्तु मन्यतेऽनुपलम्भस्तु प्रदेशकार्य इत्यसद्व्यवहारे साध्ये कार्यहेतुरेव । कृतकविकल्पश्चानित्यशब्दकार्य इति सर्व एव हेतुः कार्यहेतुरिति । § 153

तदप्ययुक्तं [।] कृतकविकल्पो हि कृतककारणत्वात् तस्यैवानुमापकः स्यान्नानित्यस्य । कृतकस्यानित्यस्वभावत्वादनित्यत्वं साधयतीति चेत् । यद्येवं कृतकत्वादेवानित्यत्वप्रतीतिः स्यान्न कृतकविकल्पात् । कृतकस्वभावतयैवानित्यत्वे गमकत्वात् । यद्वा कृतकविकल्पश्च स्यान्न वानित्य इत्यनैकान्तः । कृतकविकल्पजननसामर्थ्यं कृतकाव्यतिरिक्तन्तच्च न पूर्वन्न पश्चात्तेनासावनित्योऽव्यतिरिक्तन्तर्हि सामर्थ्यमनित्यत्वं साधयतीति कथं न स्वभावो हेतुरिति यत्किञ्चिदेतत् ॥ § 154

किं पुनर्द्वावेव वस्तुसाधनावित्याह । **स्वभावेन प्रतिबन्धः** साधनं कृतेति समासः । **स्वभावेन प्रतिबद्धत्वं** । प्रतिबद्धस्वभावमिति यावत् । **तस्मिन् सत्यर्थो** लिंगमर्थमिति लिङ्गिनं **न व्यभिचरति** । § 155

स च स्वभावप्रतिबन्धः कुत इत्याह । **तदात्मत्वा**दिति साध्यस्वभावत्वात् ॥ **तदात्मत्वे** साध्यस्वभावात्मत्वे साधनस्य । यदेव साध्यन्तदेव साध(+नमिति **साध्यसाधनयो)र्भेदाभाव**स्तेन प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुरिति परमाशङ्क्याह । **नेत्यादि** । साध्यसाधनभूतानां **धर्मभेदानां** व्यावृत्तिभेदेन **परिकल्पनादा**रोपाद् [।] § 156

एतदुक्तम्भवति । धर्मभेदः समारोप्यते तेन साध्यसाधनभेदः । यतो निश्चितो गमको निश्चेतव्यश्च गम्य उच्यते । निश्चयविषयश्चारोपित एवेति निश्चयभेदारोपितो धर्म(+भेदः । एतच्च वक्ष्यामोऽन्यापोहप्र)स्तावे ।* § 157

24/s

आचार्य दि ग्ना गे नाप्येतदुक्तमित्याह । **तथा चे**त्यादि । **सर्व एवे**ति यत्रापि साध्यसाधनयोरग्निधूमयोर्वास्तवो भेदस्तत्रापि स्वलक्षणेन व्यवहारायोगादनुमीयतेनेने**त्यनुमानं**लिङ्ग**मनुमेयः** साध्यधर्मी साध्यधर्मश्च तेषां **व्यवहारो** नानात्वप्रतिरूपः । **बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिणो**(+**र्भेदस्तेन** बुद्धिप्रतिभासगतेन) भिन्नेन रूपेण भेदव्यवहार इति यावत् ॥ यदि तर्हि **बुद्धिप-**
10a/PSVTa **रिकल्पि**तो धर्मधर्मि व्यवहार एवन्तर्हि कल्पिताद्धेतोः साध्यसिद्धिः प्राप्ता । ततश्च हेतुदोषो यावानुच्यते स सर्वः स्यात् । तदाह भ ट्टः ॥* § 158

यदि वा विद्यमानोपि भेदो बुद्धिप्रकल्पितः [।]
साध्यसाधनधर्मादेर्व्यवहाराय कल्प्यते ॥
ततो भवत्प्रयुक्तेस्मिन् साधनं या(+वदुच्यते ।)
(+सर्वत्रोत्पद्यते बुद्धिरिति)* दूषणता भवेदिति ।§ 162

अत्राह । **भेद** इत्यादि । एतदाहार्थ एव वार्थं गमयति केवलं **धर्मधर्मितया**ऽयं धर्मोऽयं धर्मीति यो भेदो नानात्वमयमेव **बुद्ध्याकारकृतो** बुद्ध्या परिकल्पितो **नार्थो**पि न लिङ्गमपि बुद्ध्याकारकृतम्[।]विकल्पनिर्मितादेव लिङ्गात् कस्माद् अर्थप्रतिपत्तिर्न भवतीत्याह । **विकल्पे**त्यादि । **विकल्पभेदानां** विकल्पविशे(+षाणा**मिच्छामात्रानुरोधित्वेन** स्वत)न्त्राणाम**नर्थाश्रया**दर्थाप्रतिबद्धत्वे (+साक्षादनुत्पत्ते)*र्नार्थालम्बनत्वादित्यर्थः । तैरर्थी-नाश्रयैर्विकल्पैः कल्पितश्चासौ विषयश्चेति **तत्कल्पितविषय**स्तस्**मा**देवंभूताद्धेतो**रर्थप्रतीता**वभ्युपगम्यमानाया**मनर्थप्रतिलम्भ एव स्या**दर्थप्रतिलम्भ एव न स्यात् ॥ § 163

द्वितीयं प्रतिबन्धलक्षणमाह । **कार्यस्यापी**त्यादि । **तत्स्वभावस्ये**ति कार्यस्वभावस्य **तदुत्पत्तेः** कारणादुत्पत्तेर् योऽनुमानस्य प्रामाण्यं नेच्छति तं

३ साध] In the margin.
८ र्म] In the margin.
८ *] Pramāṇavārtika ३:१६३-७३.
१३ णो] In the margin.
१५ *] Ślokavārtika, Nirālamba १७१-७२.
१९ *] In the margin.
२४ विशे] In the margin.
२५ *] In the margin.

प्रत्याह । **एतावनुमेयप्रत्ययौ** प्रमाणमिति सम्बन्धः ॥ एताविति स्वभावकार्यलिङ्गौ । अनुपलब्धेः स्वभावहेतावन्तर्भावाद् द्वावित्याह । यद्वा प्रक्रान्तापेक्षया द्वावित्याह । § 164

25/s

स्वभावकारणयोरनुमेययोः प्रत्ययावित्यनुमेयप्रत्ययौ **अतत्प्रतिभासित्वे**पीत्यनुमेयस्वलक्षणाप्रतिभासित्वेपि । अतत्प्रतिभासित्वन्ततः **साक्षादनुत्पत्तेः** । कथन्तर्ह्यव्यभिचार इत्याह । **तदुत्पत्ते**रित्यनुमेयाभ्यां स्वभावकारणाभ्यां पारम्पर्येणोत्पत्तेः । **तदव्यभिचारिणा**वित्यनुमेयांव्यभिचारिणौ । **इति** हेतोः **प्रमाणं प्रत्यक्षवत्** । § 165

तेन यदुच्यते *ऽवि द्ध क र्णे ना*नधिगतार्थपरिच्छित्तिः प्रमाणमतो नानुमानम्प्रमाणमर्थपरिच्छेदकत्वाभावादि ति तदपास्तं । यतः सर्व एव प्रेक्षावान् प्रवृत्तिकामः प्रमाणमन्वेषते प्रवृत्तिविषयार्थोपदर्शकत्वेन प्रवृत्तिविषयश्चार्थोऽर्थक्रियासमर्थ एव । न चानागतं प्रवृत्तिसाध्यार्थक्रिया सामर्थ्यम्वस्तुनः प्रत्यक्षम्परिच्छिनत्तीत्युक्तमतः कथमस्यार्थपरिच्छेदमात्रात्प्रामाण्यं । तस्मात् स्वविषये तदुत्पत्त्या प्रत्यक्षं यन्मया पूर्वप्रतिपन्नं प्रबन्धेनार्थक्रियाकारि तदेवेदमिति निश्चयं कुर्वत् प्रवर्त्तकत्वात् प्रमाणन्तथानुमानमपि । § 166

प्रत्यक्षस्यापीत्यादिना व्याप्तिमाह । **अर्थाव्यभिचार एवेति** । पूर्वमभिमतार्थकारित्वेन निश्चितस्यार्थस्य सम्भवे सति भाव एव प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमन्यथा **तदभावे** अर्थाभावे **भाविनः** प्रत्यक्षस्य **तद्विप्रलम्भा**न्निश्चितार्थासम्वादात् । एतदुक्तम्भवति । यदार्थक्रियासमर्थम्वस्तु प्रत्यक्षं न परिच्छिनत्ति । यदि च तथाभूतमपि वस्तु व्यभिचरेत्प्रमाणमपि न स्यात् । **अव्यभिचारश्चान्यस्य कोन्यस्तदुत्पत्ते**रित्यन्यंस्यार्थान्तरभूतस्य योन्येन सहाव्यभिचारः स तदुत्पत्तेः कोन्यो नैवान्यः । तदुत्पत्तिरेवाव्यभिचार इत्यर्थः । § 167 10b/PSVTa

कस्माद्[।]**अनायत्तरूपाणा**मप्रतिबद्धस्वभावानां **सहभावनियमाभावाद**व्यभिचारनियमाभावात् । तस्मादर्थक्रियाकारित्वेन निश्चितादर्थादुत्पत्तिरेव प्रत्यक्षस्याव्यभिचार इति प्रामाण्यन्तच्चानुमानेप्यस्तीति समं द्वयमिति भावः ॥ § 168

एतेनैतदपि निरस्तं प्रमाणस्यागौणत्वादनुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभ इति । यद्यगौणत्वमनुपचरितत्वमुच्यते तदानुमानमप्यनुपचरितमेवास्खलद्बुद्धिरूपत्वात् ॥ § 169

अथ धर्मधर्मिसमुदायस्य साध्यत्वे हेतोः पक्षधर्मत्वमन्वयो वा न सम्भवति तेन पक्षधर्मत्वप्रसिद्ध्यर्थं धर्मिणः साध्यत्वमुपचरितव्यमन्वयसिद्ध्यर्थश्च धर्मस्येत्येवमुपचरितविषयत्वादनुमानमुपचरितं । § 170

26/s

तदयुक्तं यतो लोके धूममात्रमग्निमात्रव्याप्तं यत्र धर्मिणि दृश्यते तत्रैवाग्निप्रतीतिर्भवतीति कस्यात्रोपचार एवं च समुदायस्यापि साध्यत्वं सिध्यति । यदाह । केवल एव धर्मो धर्मिणि साध्यस्तथेष्टसमुदायस्य सिद्धिः कृता

भवतीति [।] न चानुमानविषये साध्यशब्दोपचारे सत्यनुमानमुपचरितन्नाम ॥ § 171

अथ प्रमाणस्यागौणत्वादभ्रान्तत्वादनुमानस्य तु भ्रान्तत्वादप्रामाण्यमित्युच्यते । § 172

तदयुक्तं [।] भ्रान्तस्याप्यग्न्यनुमानस्य तदुत्पत्त्या बाह्याग्न्यध्यवसायेन लोके प्रामाण्यदर्शनात् प्रत्यक्षवत् । अथ प्रत्यक्षमपि प्रमाणन्नेष्यते तदा लोकप्रतीतिबाधा । प्रत्यक्षानुमानयोः प्रमाणयोर्लोकप्रतीतत्वात् । § 173

अथ नैव प्रत्यक्षानुमानयोः प्रमाणत्वं प्रतिषिध्यते । किन्तु लिङ्गन्त्रिलक्षणं चतुर्लक्षणं वा न केनचित् प्रमाणेन सिद्धमिति पर्यनुयोगे यद्यनुमानमुच्यते साधकं । पुनस्तत्रापि सं एव पर्यनुयोग इत्येवं सर्वत्र पर्यनुयोगपराण्येव सूत्राणि । तथा च **सूत्रं** [।] § 174

विशेषेनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाधनमि ति [।]§ 175

तदप्ययुक्तं । पूर्वमेव त्रैरूप्यग्राहकस्य प्रमाणस्य व्याप्तिवचंनेनाक्षिप्तत्वात् । (+न चाप्रमाणकेन परः)* पर्यनुयुज्यते वादिप्रतिवादिनोरसिद्धत्वात् । § 176

अथ वचनात्मकमनुमानं न वक्तुः प्रमाणमथ वचनेन परं प्रतिपादयति तथाऽप्रमाणकेन पर्यनुयोगः क्रियत इति । § 177

तदप्ययुक्तं । द्वयोरपि हि वचनादर्थप्रतीतिः प्रमाणभूतैवोत्पद्यतेऽर्थपरिच्छेदकत्वात् केवलम्वक्तुरधिगमस्य निष्पन्नत्वात् प्रमाणं नो वा तेन पुनरप्रमाणं भवत्यप्रामाण्ये वा द्वयोरप्यप्रमा *णमिति कथन्ततोर्थप्रतीतिः । § 178

यदप्युच्यते [।] परसिद्धेनानुमानेनानुमानन्निषिध्यतइति **तदप्येतेन** निरस्तमिति ॥ संयोगवशाद् गमकत्वे । § 179

न च केनचिदङ्गेन न संयोगी हुताशनः ।
धूमो वा सर्वथा तेन प्राप्तं धूमात् प्रकाशनमिति ।§ 181

यः सर्वथा गम्यगमकभावप्रसंग आचार्य दि ग्ना गे नाक्षिप्तं परं प्रति तदिहापि कार्य(+हेतौ आशङ्कते **यदीत्यादिना**) साध्या**दुत्पत्तेः** कारणात्
27/s **कार्य- ङ्गमकङ्**कारणस्येत्यध्याहारः **सर्वथा गम्यगमकभावः प्राप्तः** । अग्नेः
11a/PSVTa सामान्य- धर्मवद्विशेषधर्मा अपि तार्णपार्ण्णादयो गम्याः स्युः । धूसस्यापि विशेषधर्मबद् द्रव्यत्वपार्थिवत्वादयोपि सामान्यधर्मा गमका भवेयुः । कुतः । **सर्वथा जन्यजनकभावात्** [।] तथा हि यथाग्निरग्नित्वद्रव्यत्वसत्त्वादिभिः (+सामान्यधर्म्मैर्जनकः तथा तार्ण्णपार्ण्णादिभि)र्विशेषैरपि । यथा च धूमो धूमत्वपाण्डुत्वादिभिः स्वनियतैर्विशेषधर्मैर्युक्तो जन्यस्तथा सामान्यधर्मैर-

१२ ति] Pramāna-Samuccaya.
१४ *] In the margin.
१९ *] २ In the margin.
२५ कार्य] In the margin.
३० त्वादिभिः] In the margin.

पि सत्त्वद्रव्यत्वादिभिस्ततश्च यथानयोः कार्यकारणभावस्तथैव गम्यगमकभावः स्यादित्यत आह । § 182

नेत्यादि । न सर्वथा जन्यजनकभावस्ततश्च कुतस्तथा गम्यगमकभावः स्यात् । कस्मादिति चेत् । तदभावे तेषान्तार्ण्ण(+पार्ण्णत्वादीनां विशेषधर्म्माणामभावे) भवतो धूममात्रस्य तेभ्य एव विशेषधर्मेभ्यो भवतीत्येवमात्मनस्तदुत्पत्तिनियमस्याभावात् । तथा **तदभावे**ऽग्न्यभावे **भवतो** द्रव्यत्वादेः सामान्यधर्मस्याग्नेरेवायं भवतीत्येवं--रूपस्य **तदुत्पत्तिनियमस्याभावात्** । कुतः सर्वथा जन्यजनकभावो यतः सर्वथा गम्यगमकभावः स्यात् ॥ § 183

यत **एवन्तस्मात् कार्यं** धूमादिकं **स्वभावैर्या** (+**वह्निर्धूम**त्वादिभिः स्वगते)*रित्थंभूतलक्षणा तृतीया । **अविनाभावि** । विना न भवति । क्वाविनाभावि [।] **कारणे** । कारणविषये । यद्वा कारणे इत्याधारसप्तमी । कारणस्थैः स्वभावैर्यावद्भिरग्नित्वद्रव्यत्वादिभिरविनाभावि । **तेषां** कारणगतानां सामान्यधर्माणां **हेतुः** कार्यं गमकमित्यर्थः । किङ्कारणं [।] **तत्कार्यत्वनियमात्** । तेषामेव कारणगतानां सामान्यधर्माणान्तत्कार्यमित्ये(+वं रूपस्य निय)मस्य सद्भावात् । न हि तत्सामान्यधर्मात् कदाचिदपि कार्यं व्यभिचरति । एवन्तावत् कारणगताः सामान्यधर्मा गम्या इत्याख्यातं । § 184

कार्यगतास्तु विशेषधर्मा गमका इति दर्शयन्नाह । **तैरेवेत्यादि** । कार्यमपि **तैरेव** धर्मैः स्वगतैः कारणगतानां धर्माणां गमकाः । येर्थान्तरासम्भविनो धूमत्वपा ण्डुत्वादयो विशेषरूपा**स्तैः** कारणगतैः सामान्यधर्मै**र्विना न भवन्ति** 28/s
। अत्रापि तत्कार्यत्वनियमादित्यपेक्ष्यते । तेषामेव कार्यगतानां विशेषधर्माणां कारणगतसामान्यधर्मापेक्षया कार्यत्वनियमात् ॥ § 185

यदि सामान्यधर्माणां कारणगतानां कार्यगतैर्विशेषधर्मैरेवाविनाभावाद् गम्यगमकभावस्तदां**शेन जन्यजनकभावः** स्यात् । अग्नेः सामान्यधर्मा एव जनकाः [।] धूमस्य च विशेषधर्मा एव जन्याः स्युः । सर्वथा च जन्यजनकभावोभिमत इत्यभ्युपगमविरोधः ॥ एतत्परिहरति [।] नांशेन जन्यजनकभावप्रसङ्गः । निरंशत्वेन वस्तुनः सर्वथा जन्यजनकत्वाभ्युपगमात् । गम्यगमकभावस्यापि सर्वथाभिमतत्वात् । तदाह । **तज्जन्येत्यादि** । यदि हि कार्यस्य तैः कारणगतैर्विशेषधर्मैर्जन्यो यो विशेषः स ग्रहीतुं शक्यते ज्ञापकहेत्वधिकारात् । तदा **तज्जन्यविशेषग्रहणे**ऽभिमतत्वात् कारणगतविशेषधर्माणां 11b/PSVTa
गम्यत्वस्य । तथा ह्यगुरुधूमग्रहणे भवत्येव तदग्नेरनुमानं । तथा लिङ्गविशेषो लिङ्गमेव विशेषो धूमलक्षणः स उपाधिर्विशेषणं येषां द्रव्यत्वादीनान्तेषां **ग्रहणेऽभिमतत्वाद्** गमकत्वस्य । न हि धूमेन विशेषिता द्रव्यत्वादयोऽग्निं व्यभिचरन्ति ॥ § 186

ननु धूम एव तत्र गमको न तु तद्विशिष्टा द्रव्यत्वादयः । यथा कृतकत्वे सति प्रमेयत्वादित्यत्र कृतकत्वमेव गमकं न प्रमेयत्वं । § 187

---

५ तेषान्तार्ण्ण] In the margin. १५ मित्ये] In the margin.
११ *] In the margin.

सत्यमेतद् । अव्यभिचारमात्रप्रदर्शनार्थन्त्वेवमभिधानमित्येके । अन्यस्त्वाह । न धूमस्य व्यभिचारादिह सामान्योपादानं किन्तर्हि सर्वेषां प्रतिपत्तृणां दृष्टे वस्तुनि सामान्याकारे प्रतिपत्तिर्भवति पश्चाद् विशेषावसायः [।] तत्र च यदुपात्तं सामान्यन्तदपरित्यक्तमेव । तस्मात् प्रतिपत्तुरध्यवसायवशाद् विशेषोपहितं सामान्यङ्गमकम्भवति न विशेषस्य व्यभिचारादिति । § 188

युक्तमेतत् । केवलं यद्येष नियमः सामान्यप्रतिपत्तिपुरस्सरैव विशेषप्रतिपत्तिः [।] कथन्तर्हि धूममात्रस्य द्रव्यत्वादिरहितस्य प्रतीतिः । पूर्वोक्तं च चोद्यन्तदवस्थमेव । तस्मादिदमत्र साधु [।] लिङ्गविशेषस्य सामान्यविशेषणत्वेनैवोपादाना द् अहेतुत्वं हेतुत्वोपादाने हि हेतुत्वं स्यान्नान्यथा । § 189

कदा तर्हि लिङ्गगतानां सामान्यधर्माणामगमकत्वमित्याह । **अविशिष्टेत्यादि** । **यदा द्रव्यत्वादीन्यविशिष्टानि विवक्षितानि तदा तेषां व्यभिचाराद्**
29/s **गमकत्वन्नेष्यते** । § 190

स्वभावहेतुमधिकृत्याह । § 191

स्वभाव इत्यादि । **हेतुरिति वर्त्तत** इति तेषां हेतुरित्यतः । स्वभावे साध्ये किम्भूते **भावमात्रानुरोधिनि** हेतुसद्भावमात्रानुरोधिनि ([+]**भावो** हेतुः)स्वभावो हेतुः । मात्रग्रहणमर्थान्तरानपेक्षासन्दर्शनार्थं ॥ कस्मात्तन्मात्रानुरोधिन्येव स्वभावो हेतुरित्याह । **तादात्म्यं ह्यर्थस्य तन्मात्रानुरोधिन्येवेति** । योसावर्थस्य साधनस्यात्मा तद्भाविन्येव । **नान्यायत्ते** । न कारणान्तरप्रतिबद्धे पश्चाद्भाविनि तादात्म्यं । कस्मादिति चेदाह । **तद्भाव** इत्यादि । तस्य हेतो**र्भाविनि**ऽभूतस्य कार([+]णान्तरायत्तस्य धर्मस्य **पश्चाद्** यो **भा**)वस्तस्य **नियमाभावात्** । न हि कारणान्तरप्रतिबद्धेन पश्चाद्भाविनाऽवश्यं भवितव्यं । किङ्कारणं [।] **कारणानां कार्यव्यभिचारात्** । सम्भवत्प्रतिबन्धत्वात् कारणानां कुतस्तेभ्योऽवश्यम्भावः कार्यस्य ॥ § 192

ननु च साध्यस्वभावता साधनस्य न केनचिदिष्टं तत्कथमुच्यते **तद्भावमात्रानुरोधिन्येव तादात्म्यमिति** । एवम्मन्यते व्यति([+]रिक्तावपि कृतकत्वानित्यत्वाख्यौ) धर्मावप्युपगच्छद्भिरवश्यमभूत्वा भवनं भूत्वा चाभवनमभ्युपगन्तव्यमन्यथात्मादेरिव कृतकत्वानित्यत्वे पटादेर्न स्यातां । तस्माद् यदेवाभूत्वा भवनम्भावस्य तदेव कृतकत्वं यदेव च भूत्वाऽभवनमनवस्थायित्वन्तदेवानित्यत्वमस्तु किमन्येन सामान्येन कल्पितेनेति ॥ अनुपल...इत्याह । § 193
30/s

अप्रवृ ([+]**त्तिरित्यादि** । केषामप्रवृत्तिः **प्रमा**)*[*]**णानाम्**[।]वहुवचनं व्यक्तिभेदेन प्रमाणानाम्बहुत्वात् । आगमापेक्ष... ... § 194

---

१६ मात्रानुरोधिनि] In the margin.

२१ कार] In the margin.

२७ ति] In the margin.

३१ *] In the margin.

३२ मापेक्ष] १२th leaf is missing.

सिध्यतीत्युच्यत इति । § 195 13a/PSVTa

एवम्मन्यते । ज्ञानज्ञेययोर्बाधा बोधरूपत्वेन विशेषाद् । बोधरूपं प्रत्यक्षादिकं प्रमाणं स्वत एव सिध्यति [।] ज्ञेयन्तु घटादिकं जडरूपत्वात् प्रमाणमपेक्षते । ज्ञानज्ञेयाभावयोस्तु नीरूपत्वेन विशेषाभावात् कथं ज्ञा(+नाभावस्य स्वतःसिद्धि र्ज्ञेयाभावस्य च)ज्ञानाभावात् सिद्धिरुच्यते । अथ ज्ञानाभावो नान्येन सिध्यति । तथा हि ज्ञानानां स्वसम्विदितरूपत्वेनैकज्ञानसंसर्गित्वाभावात् । केवलं यदि स्वसन्ताने ज्ञानं स्याद् उपलभ्येतानुपलम्भादसदेव तदिति स्वत एव ज्ञानाभावः सिद्ध इष्यते । § 196

तथा सत्ताऽभावोपि सिद्धः स्यात् । तत्रापि हि यदि सत्ता स्यादुपलभ्येतानुप(+लम्भान्नास्तीति निश्चीयते ततश्चा)**पार्थिकानुपलब्धि**रभावसिद्धौ । विज्ञानं वान्यवस्तुनीति पक्षं दूषयितुमाह । **अथेत्यादि** । **अन्यस्य** घटादिविविक्तस्य भूतलस्यो**पलब्ध्या** घटा**नुपलब्धिसिद्धिरिति प्रत्यक्षसिद्धानुपलब्धिः** । § 197

एतदुक्तम्भवति । घटग्राहकत्वस्य भूतलग्राहकस्य चैकज्ञानसंसर्गित्वाद् यदा भूतलग्राहकमेव तज्ज्ञानम्भवति । तदा घटाग्राहकत्वाभावं निश्चाययतीति प्रतीतिप्रत्यक्षसिद्धैव घटानुपलब्धिः ॥ § 198

31/s

तथान्यसत्तयाऽसत्ता किन्न सिध्यति । तथेत्यनुपलब्धिवत् । द्वयोरपि घटप्रदेशयोरेकज्ञानसंसर्गित्वादित्यभिप्रायः । अन्यस्य घटविविक्तस्य भूतलादेः सत्तया सिद्धा निषेध्यस्यार्थस्य सत्ता किन्न सिध्यति ॥ § 199

ननु भावनिवृत्तिरूपोऽभावः स कथं प्रत्यक्षसिद्ध इत्युच्यते । § 200

एवम्मन्यते । अभावो नाम नास्त्येव केवलं मूढस्य भावविषयमेव प्रत्यक्षमन्या**भावं** व्यवहारयति । तेन यदुक्त**म र्था प त्त्या**ऽभावः प्रतीयत इति तदयुक्तं । यतो न तावद् घटादीनामन्योन्याभावोऽभिन्नः घटविनाशे पटाद्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । पटाद्यभावस्य विनष्टत्वात् । अथ भिन्नोऽभावस्तदा घटादीनां परस्परं भेदो न स्यात् । यदा हि घटाभावरूपः पटो न भवति तदा पटो घट एव स्यात् । यथा वा घटस्य पटाभावाद् भिन्नत्वाद् घटरूपता तथा पटादेरपि स्यात् । घटाभावाद् भिन्नत्वादेव । § 201

नाप्येषां परस्पराभिन्नानामभावे न भेदः शक्यते कर्त्तुं । तस्य भिन्नाभिन्नभेदकरणेऽकिंचित्करत्वात् । न चाभिन्नानामन्योन्याभावः सम्भवति । नापि परस्परभिन्नानामभावेन भेदः क्रियते स्वहेतुभ्य एव भिन्नानामुत्पत्तेः । नापि भेदव्यवहारः क्रियते । यतो भावानामात्मीयात्मीय रूपेणोत्पत्तिरेव स्वतो भेदः [।] स च प्रत्यक्षप्रतिभासनादेव भेदव्यवहारहेतुः । § 202

तेन यदुच्यते वस्त्वसंकरसिद्धिश्चाभावप्रमाणाश्रितेति तदपास्तं । किञ्च [।] भावाभावयोर्भेदो नाभावनिबन्धनोऽनवस्थाप्रसंगात् । अथ स्वरूपेण

५ ज्ञा] ३
१० भ्येतानुप] ३
३१ भावानामात्मीयात्मीय] ?

भेदस्तथाभावानामपि स स्यादिति किमभावेन कल्पितेन [।] नापि प्रागभावाभावे कार्यस्यानादित्वं प्रसज्यते । हेत्वभावेनानुत्पत्तेः । § 203

ननु **प्रागभावे** सति हेतोः सकाशादुत्पत्तिः स्यान्नासति प्रागभावे विद्य- 13b/PSVTa मान- त्वात् । § 204

यद्येवन्न कदाचनापि कार्योत्पत्तिः स्याद् विरोधिनः प्रागभावस्य सन्निहितत्वात् । न च तद्विनाशात् कार्योत्पत्तिः प्रागभावमन्तरेण कार्योत्पत्त्यभ्युपगमप्रसङ्गात् । नापि कार्योत्पत्तिरेव प्रागभावविनाशस्तदुत्पत्तेरेव विरोधिसन्निधानेनासम्भवात् । कारणसत्ताकाले प्रागभावस्याविनाशात् । कार्योत्पत्तिकाले च तद्विनाशात् कारणविनाशवत् । तस्मादुत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य न भावो नाप्यभावो धर्मोसत्त्वात् । निरंशत्वाच्च वस्तुनः । किन्तु यदोत्पद्यते तदा सत्त्वमस्यान्यदा नास्तीति व्यवह्रियते । तेनासदुत्पद्यत इत्युच्यते । § 205

प्र ध्वं सा भा व स्य चासत्त्वं स्वयमेवाचार्योभिधास्यते । यच्च यस्मादुत्पद्यते 32/s तत्तस्य कार्यं कारणं चोच्यते । तेषां चैकक्षणस्थायित्वेनोत्पत्तेर्नाशित्वं स्वस्वरूपेणैवोत्पत्तेः परस्परभिन्नता च सिध्यति । तेन प्रागभावाद्यभावेपि कारणादिविभागतो व्यवहारो भवत्येव । न च प्रागभावादीनाम्परस्परम्भेदः प्रतिभासते । यस्माद् घटादेः पूर्वम्पश्चादन्यत्र च निवृत्तिमात्रमभिन्नं प्रतिभासते । यदि नाम कालभेदः प्रतीयते । न हि गोत्वमनेककालादिसम्बन्धित्वेन प्रतीयमानमनेकम्भवति । निवृत्तेर्नीरूपत्वाच्च कथमभावस्य नानात्वं भावनिवृत्तिरूपत्वाच्चाभावस्य । केवलं यो मूढ उत्पत्तेः पूर्वं पश्चादन्यत्र च कार्यस्य भावमिच्छति तं प्रतीदमुच्यते [।] कार्यस्य पूर्वम्पश्चादन्यत्र चाभाव इति भावारोपनिषेधमात्रं क्रियते । § 206

तेन । **न चावस्तुन** एते स्युराकारा इत्यादि यदुक्तन्तन्निरस्तं । § 207

इतश्चैतन्निरस्तं द्रष्टव्यं यतो न प्राक्प्रध्वंसाभावाभ्याम्भावस्य कश्चित् तदुत्पत्तिलक्षणो विरोधलक्षणो वा सम्बन्धोऽसहभावित्वेनाद्विष्ठत्वात् । अत एव न विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्धः । नापि विशेषणविशेष्यभावोऽसहभावित्वादेव । विशेषणविशेष्यरूपतायाश्च वस्तुनोऽभावात् । केवल(+मन्यसम्बन्धद्वारेणा)यं कल्प्यते । दण्डदण्डिनोरिव । यदि च विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धबलेन भावस्य प्रागभाव इति प्रतीतिस्तथा प्रागभावादेर्भाव इत्यपि प्रतीतिः स्यात् सम्बन्धस्याविशेषात् । तस्मात् प्रागभावादेरसम्बन्धिनो भावसम्बन्धित्वेन प्रतीतिर्भ्रान्तिरेव । § 208

न चा न्यो न्या भा वो भावानामस्ति । न हि घटस्य निवृत्तिः पटस्य निवृत्तिर्भव(+त्यप्रतीतेः न च पटेऽवस्थानात्सा) तत्सम्बन्धिनी युक्ता । एवं हि प्रागभावाद्यप्यन्योन्याभावः स्यात् कारणादाववस्थानात् । तस्मादन्याभाव एवास्ति नान्योन्याभावस्तेनान्याभावात् प्रागभावादीनां न भेद इति कथं चतुर्विधोऽभाव उच्यते । § 209

२७ ल] In the margin.
३२ व] In the margin.

प्रत्यक्षाभावनिराश्रसश्च **नै रा त्म्य सि द्धा** वभिहित इति नेहोच्यते । § 210

न त्वभावस्यासत्त्वेनानुभूतत्वात् (+कथं प्रत्यक्षेण निश्चयः । नैष दोषो य) स्मादेकज्ञानसंसर्गिणोः प्रत्यक्षेणैकस्य ग्रहणमेवान्यस्याग्रहणन्तदग्रहणमेव [14a/PSVTa] च तस्याभावग्रहणम्भावे हि तस्याग्रहणायोगाद् [।] यदाहान्यहेतुसाकल्ये तदव्यभिचाराच्चोपलम्भः सत्ता । तदभावोनुपलब्धिरसत्तान्योपलब्धिश्चानुपलब्धिरिति । § 211

तेनायमर्थः [।] प्रत्यक्षमभावन्निश्चाययतीति तावन्न निश्चाय (+यतीत्यर्थः । स च दृश्यस्य भावानिश्च)योऽभावनिश्चय एव । एवं प्रत्यक्षपृष्ठभाविनो विकल्पस्य प्रत्यक्षविषयानुसारित्वं समर्थितम्भवति । तदेवमुपलब्ध्यभावव्यवहारवद् अर्थाभावव्यवहारस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वान्न लिङ्गेनासौ साध्यते । एवन्तावदमूढं प्रति दृश्यानुपलम्भो नाभावं व्यभिचरतीत्यभावव्यवहारः प्रत्य- [33/s] क्षसिद्धः । § 212

न चाप्यभावोनुपलब्धानामपि (+सत्त्वान्नित्यं शक्यमानानुप)लंभव्यभिचार इति कृत्वा व्यवहर्त्तुमशक्य इति वक्तुं युक्तं । एवं ह्यभावस्य निश्चायकमपि प्रत्यक्षन्न स्यात् । सन्देहान्न चान्यन्निश्चायकमन्यद् व्यवहाराङ्गं युक्तं । तस्मात् प्रत्यक्षनिश्चायकत्वाद् भाववद् दृश्यस्याभावमपि व्यवहारयति । § 213

कथन्तर्ह्यसद्व्यवहारस्य साध्यत्वमित्याह । यदा पुनरित्यादि । एवं-विधे ह्युपलम्भयोग्यानु(+पलब्धिरेवासतां पदा)र्थानामसत्ता नान्या । तवा सिद्धेपि प्रत्यक्षेणाभावव्यवहारस्य **विषये । मोहाद् विषयिणो** (+ऽसतोऽविद्यमानस्य)* ज्ञानं । नास्तीत्येवमाकारं । नास्तीत्येवम्भूतश्च शब्दः निःशङ्कावगमनागमनलक्षणा पुरुषस्य प्रवृत्तिर्व्यवहारः । तानप्रतिपद्यमानः पुमान् । विषयप्रदर्शनेनासद्व्यवहारविषयस्य घटविविक्तप्रदेशस्योपलम्भमानस्य प्रदर्शनेन । समयेऽभावव्यवहारे प्रवर्त्त्यते । दृष्टान्तमाह । यथेत्यादि । सास्नादिसमुदायात्मक एव गौः । ततो न तत्र गोत्वं साध्यते किन्तु गोव्यवहारः । यदायं मूढमतिः शावलेये प्रवर्त्तितगोव्यवहारो बाहुलेये शावलेयरूपशून्यत्वाद् गोव्यवहारं न प्रवर्त्तयति स निमित्तप्रदर्शनेन गोव्यवहारे प्रवर्त्त्यते । सास्नादिसमुदायनिमित्तको हि गोव्यवहारो न शावलेयरूपनिमित्तिकः । बाहुलेयेऽपि तन्निमित्तमस्तीति कथमसौ न प्रवर्त्त्यते । तद्वद् घटविविक्तेपि प्रदेशेनुपलम्भनिमित्तप्रदर्शनेनासद्व्यवहारे प्रवर्त्त्यते । § 214

तथा चेति येनैवं व्यवहारः साध्यते तेन **दृष्टान्तासिद्धिचोदनापि प्रतिव्यूढा** प्रतिक्षिप्ता । अनुपलब्धेर्लिङ्गादभावे साध्ये येनैव लिङ्गो न साध्यधर्मिण्यभावःसाध्यस्तेनैव दृष्टान्तधर्मिण्यपि तत्राप्यपरो दृष्टान्त इत्यनवस्था स्यात्

---

१ निराश्र] ?
४ त्वात्] In the margin.
९ निश्चाय] In the margin.
१४ पि] Roṅ-du-med-pa.
२० योग्यानु] In the margin.
२२ *] In the margin.

[।] व्यव हारे तु साध्ये नानवस्था । प्रवर्त्तितव्यवहारस्यैव पुनः समये प्रवर्त्तनात् । § 215

ननु यो हि विषयं प्रतिपद्यते स विषयिणमपि प्रतिपद्यत इति कथं व्यवहारस्यापि साध्यत्वमित्याह । **विषयेत्यादि** । दृश्यन्ते हि लोके तथाविधा ये **विषयप्रतिपत्तावप्यप्रतिपन्नविषयिणः** । यथा **सांख्यः सत्त्वे** रजो नास्तीति
34/s, 14b/PSVTa प्रवर्त्तितास द्व्यवहारोपि निमित्तनिश्चयाभावान्मृत्पिण्डे न प्रवर्त्तयत्यनुपलम्भनिमित्तप्रदर्शने घटाभावव्यवहारे प्रवर्त्त्यते । § 216

एवमित्यादिनोपसंहारः । एवमुक्तेन प्रकारेणानयोरनुपलब्ध्योर्दृश्यादृश्ययोः सद्व्यवहारप्रतिषेधफलत्वन्तुल्यं । § 217

कथं स्वविपर्ययहेत्वभावभावाभ्यां । स्वशब्देन सद्व्यवहारस्य स्वरूपं गृह्यते विपर्ययशब्देन सद्व्यवहारविरुद्धोसद्व्यवहारो गृह्यते । तयोर्हेतू । स्वविपर्ययहेतू । तत्र स्वहेतुरुपलब्धिर्विपर्ययहेतुर्दृश्यानुपलब्धिः । तयोरभावभावौ । स्वविपर्ययहेत्वभावभावौ । ताभ्यां । § 218

एतदुक्तम्भवति [।] अदृश्यानुपलब्धौ सद्व्यवहारनिमित्ताया उपलब्धेः प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तावभावात् सद्व्यवहारनिवृत्तिः । दृश्यानुपलम्भे तु सद्व्यवहारविरुद्धस्यासद्व्यवहारस्य निमित्तसद्भावात् प्रवृत्तिस्तेन सद्व्यवहारस्य निवृत्ति- रिति सद्व्यवहारप्रतिषेधफलत्वन्तुल्यं । § 219

ननूपलम्भनिवृत्तावप्यर्थस्य सन्देहात् कथं सद्व्यवहारो निवर्त्तत इत्याह । एकत्रेत्यदृश्यविषयायामनुपलब्धौ सत्त्वस्य संशयात् ततो निश्चयात्मकः सत्त्वव्यवहारो निवर्त्तत एव । सन्दिग्धस्तु सत्त्वव्यवहारो न निवर्त्तते । अन्यत्र तु दृश्यानुपलब्धौ विपर्ययादिति संशयविपर्ययो निश्चयस्तस्मात् । असत्त्वस्य निश्चयादित्यर्थः । § 220

यद्यदृश्यानुपलब्धौ संशयः कथं सा प्रमाणमित्याह । तत्राद्येत्यादि । तत्र द्वयोरनुपलब्ध्योर्मध्ये आद्या दृश्यानुपलब्धिः प्रमाणमुक्ता सद्व्यवहारनिषेधे उपयोगाद् व्यापारात् । § 221

क्व तर्हि तस्या अप्रामाण्यमित्याह । न त्वित्यादि । व्यतिरेकस्याभावस्य दर्शनन्निश्चयः । आदिग्रहणाच्छब्दो व्यवहारश्च गृह्यते । संशयाद् यतो नाभावनिश्चय उत्पद्यते । तस्मान्न प्रमाणं । द्वितीया त्विति । दृश्यविषयानुपलब्धिः । अत्रेति व्यतिरेकदर्शनादौ निश्चयफलत्वान्निश्यच एव फलमस्या इति कृत्वा । सा च दृश्यविषयानुपलब्धिः प्रयोगभेदाच्चतुर्विधेति सम्बन्धः । विरुद्धश्च विरुद्धकार्यं चेति विरूपैकशेषः । सिद्धिरु(+पलब्धिर्दृश्यात्मनो)रित्यत्रापि सम्बन्धनीयं । § 222

35/s

एतेन स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धकार्योपलब्धिश्च द्वे निर्दिष्टे ।
असिद्धिर्हेतुभावयोः दृश्यात्मनोः

---

३१ सिद्धिरु] In the margin.

इत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तयोः कारणस्वभावयोरनुपलब्धिरित्यर्थः
|§ 225

एतेनापि कारणानुपलब्धिः स्वभावानुपलब्धिश्च द्वे निर्दिष्टे इति चतुर्धा भवति । अभावार्थेत्यभावोऽभावव्यवहारश्चार्थः प्रयोजनं (+यस्याः सा तथा ।) § 226

ननु विरुद्धकार्ययोः सिद्धिरित्यत्रानुपलब्धिरिति न श्रूयते [।] तत्कथमनयोरनुपलब्धित्वमित्यत आह । यावान् कश्चिदित्यादि । यावान् कश्चिदिति व्याप्ता चैतत् कथ्येत । न कश्चित् प्रतिषेधव्यवहारो लिङ्गजोस्ति योनुपलब्धिमन्तरेण शक्यते कर्त्तु । न तु प्रत्यक्षसाध्यत्वमभावव्यवहारस्य । निराकृतमेतच्चप्रागेवोक्तन्तामेव (+व्याप्तिं दर्शयितुमाह । तथा हीति) । स इति प्रतिषेधः । द्विधा क्रियेत व्यवह्रियेत कस्यचिदर्थस्य विधिना निषेधेन वा [।] कस्यचिद्विधा- वपि क्रियमाणे । विरुद्धो वा विधीयेताविरुद्धो वाऽविरुद्धस्य विधौ 15a/PSVTa निषिध्यमानविधीयमानयोः सहभावविरोधाभावादप्रतिषेधो निषेध्याभिमतस्य । विरुद्धस्यापीत्यादि । एवं ह्यसौ विरुद्धः स्याद् यदि तत्र स्वविरुद्धस्यानुपल(+धिः । तथा हीत्यादिनैतदेवा)ह । अपर्यन्तकारणस्येत्यक्षीणकारणस्य भवतः सन्तानेनोत्पद्यमानस्य शीतस्पर्शादेरग्न्यादिसन्निधानात् पूर्वमिति द्रष्टव्यं । अन्यभावेऽग्न्यादिभावेऽभावादनुत्पादाद् विरोधगतिः । न त्वभावादहेतुकत्वाद् विनाशस्य । § 227

एतदुक्तम्भवति । पूर्वपूर्वस्य शीतस्पर्शस्य स्वरसनिरोधे सत्युत्तरोत्तरस्य चा(+ग्नितारतम्येन शीतस्पर्श)स्यापचयतारतम्ययोगिनः क्रमेणोत्पद्य- 36/s मानस्य यावत्सर्वसर्वेणानुत्पत्तिरुष्णस्पर्शलक्षणो भवति । तेन निर्हेतुकेपि विनाशेऽग्निसन्निधानात् पूर्वं प्रबन्धप्रवृत्तस्य शीतस्पर्शस्य स्वरसनिरोधेऽन्यस्य च प्रबन्धेनोत्पित्सोरग्निसन्निधाने सत्यनुत्पत्तेरग्निशीतयोर्विरोधावगतिर्लोके न तु परमार्थतो विरोधः । अत एव विरोधगतिरि(+त्याह । यत्पुनरुच्य)ते[।]न कारणनिवर्त्तनमन्तरेण कस्यचिदग्न्यादिर्निवर्त्तको नामेति । § 228

तदयुक्तं । निर्हेतुकत्वाद् विनाशस्य कथं कारणस्य निवर्त्तकः । अथ सहेतुकविनाशमभ्युपगम्यैवमुच्यते तदा यथासौ कारणं निवर्त्तयति कार्यं किन्न निवर्त्तयति । यदि च कारणनिवर्त्तनमन्तरेण न कार्यं निवर्त्तयितुं शक्यते तदा तत्कारणस्यापि कथन्निवर्त्तकं यावत्तत्कारणं न निवर्त्तयति तत्कारणस्याप्येवमित्यनवस्थया न कश्चित् कस्यचिन्निवर्त्तकः स्यात् [।] न च सन्तानापेक्षयैतद्वक्तुं युज्यते सहेतुके विनाशे सन्तानस्यैवाभावादिति यत्किञ्चिदेतत् । स चेत्यन्यभावे सत्यभावोनुत्पत्तिलक्षणो विरोधहेतुरनुपलब्धेः सकाशाद् व्यवह्रियते । § 229

अनेन सहानवस्थालक्षणो विरोधो व्याख्यातः ॥ § 230

---

४ नं] In the margin.
७ व्याप्ता] ?
९ न्तामेव] In the margin.
१४ ल] In the margin.
१९ चा] In the margin.
२३ तिरि] १ In the margin.

द्वितीयं विरोधन्दर्शयन्नाह । **अन्योन्योपलब्धीत्यादि** । **अन्योन्योपलब्धिः** परस्परप्रतिपत्तिस्तस्याः **परिहारो** विवेकस्तेन **स्थितं लक्षणं** स्वरूपं ययोस्तौ तथोक्तौ । तयोर्भावोन्योन्योपलब्धिपरिहार**स्थितलक्षणता** । सा वा विरोधः [।] वा शब्दः समुच्चये । **नित्यानित्यत्ववदि**ति दृष्टान्तः । § 231

ननु प्रथमविरोधेप्यस्त्येव परस्परपरिहारः । द्वितीयेपि सहानवस्थानं । तथा हि ययोरेव धर्मयोरेकत्रानवस्थानन्तयोरेव द्वितीयो विरोधः । तथा हि रूपरसयोरयं नेष्यते । तत्कस्माद् विरोधद्वयमुक्तमिति चेत् [।] § 232

सत्यं विषयविभागार्थन्तूक्तं । पूर्वो विरोधो दृश्यवस्तुविषय एव । द्वितीयस्त्ववस्तुविषयोप्यदृश्यविषयश्चेत्येके । यद्वा पूर्वकोन्यतोन्यस्याभावप्रतिपत्त्यान्येन सह विरोधः । द्वितीयस्त्वन्येन सहैकत्वाभावेन स्वरूपविष- 15b/PSVTa य इत्यनयोर्विरोध योर्महान् भेदः । तथा हि नित्यत्वनिवृत्तिरूपमनित्यत्वमनित्यत्वनिवृत्तिरूपश्चानित्यत्वमित्येवमन्योन्यपरिहार एव विरोधः स्वरूप- 37/s निष्ठः । न च नील निवृत्तिरूपम्पीतम्पीतनिवृत्तिरूपं च नीलमनयोर्भावरूपत्वान्नीलाभावे पीतस्य भावप्रसंगाच्च[।]तस्मान्नानयोरयं विरोधः । नाप्यनयोरन्योन्याभावाव्यभिचारेणायं विरोधोऽप्रतीतेः । अत एवाविरुद्धस्य विधानमुच्यते । नीलस्यापि नीलनिवृत्तिरूपेणानीलेनायं विरोधो न नीलाभावनियतेनानीलेन तथाभूतस्यानीलवस्तुनः पीतादिव्यतिरिक्तस्याभावात् । कथन्तर्हि नीलादौ दृश्यमाने पीतादेस्तादात्म्यनिषेधः । § 233

नैष दोषो यस्मात् । नीलस्यैकस्योपलम्भेन्यस्यादृश्यस्याप्युपलम्भमानस्वभावत्वे सति तथैवोपलम्भः स्यादित्येवमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वम्परामृश्य तादात्म्यं स्वभावानुपलम्भान्निषिध्यते । अत्रापि च विरोधे स चानुपलब्धेरित्यपेक्षणीयन्तेनायमर्थः[।]स चान्योन्यपरिहारो विरोधोनुपलब्धेरेव निश्चेतव्यः । तथा हि [।] विरोधिनाम्विरोध एकप्रतिभासे सत्यन्याप्रतिभासनमेवोच्यते [।] भावस्य च रूपे प्रतिभासमाने तदभावो न प्रतिभासते [।] तस्माद् भावाभावयोस्तादात्म्येनाप्रतिभासनाद् विरोधो निश्चीयते । एवं नित्यानित्यादावयन्निश्चेतव्यः । § 234

अप्रतिभासनं चैकप्रतिभासनमेवोच्यते । तदाह । **तत्रापीत्यादि** । तत्राप्यनन्तरोक्ते विरोधे । **एकोपलब्ध्या** । एकस्य विरोधिन उपलब्ध्या**न्यानुपलब्धिरेव** निषेध्यानुपलब्धिरे**वोच्यते** । **अन्यथे**ति यद्येकोपलब्ध्यान्यानुपलब्धिर्नोच्यते । तदा**ऽनिषिद्धा उपलब्धिर्यस्य** निषेध्यस्य तस्यैकोपलब्धावप्य**भावासिद्धेः** । ततश्चोपलभ्यमानस्य विरोधित्वमेव न स्यात् । तस्माद् विरोधद्वयस्याप्यनुपलब्धिकृतत्वाद् विरुद्धोपलब्ध्यादयो विधिमुखेन प्रयुक्ता अप्यनुपलब्धिस्वभावा भवन्ति ॥ § 235

ननु विरोधिनोर्विरोधलक्षणसम्बन्धग्राहिकानुपलब्धिर्दृष्टान्ते । न च सम्बन्धग्राहकस्य प्रमाणस्य रूपं सम्बन्धिनोर्भवति । न ह्यग्निधूमयोः (+सम्बन्धग्राह)कस्य प्रत्यक्षस्य रूपं धूमस्य भवति नाग्नेः । तत्कथम्विरुद्धोपल-

३६ योः] In the margin.

ब्धिरनुपलब्धिर्भवत्युपलब्धिरूपतया प्रतिभासनात् । तस्माद् दृष्टान्ते गृहीतविरोधमग्न्यादिकमन्यत्र प्रदेशे दृष्ट्वा शीताद्यभावोनुमीयत इति । § 236

अत्रोच्यते । यदि विरोधसम्बन्धद्वारेण गम्यगमकभावो विरोधिनान्ततश्चाग्निदर्शनाच्छीतस्य प्रतीतिः स्यात्तयोरेव विरोधसम्बन्धेन (+समुत्थितत्वात् । न 38/s
शीता)भावस्यासम्बन्धित्वात् । यदा चाग्निना शीतो निवर्त्यते तदा कथं विरोधः सम्बन्धो द्विष्ठत्वाभावात् । न च शीताभावेन सहाग्नेर्विरोधः सहावस्थानात् । नाप्यग्नेः शीताभावाव्यभिचारित्वात्ततः शीताभावाद्यनुमानं । अग्निभावेपि शीतभावदर्शनात् । तस्माद् यथा यथाग्निसद्भावे शीतस्यानुपलम्भस्तथा तथा दृष्टान्ते तदभावस्य प्र(+तिपन्नत्वात् । अन्यत्राप्यग्नेः) शीताभावस्तथैवानु 16a/PSVTa
मीयते । तेनायमर्थो भवति [।] साध्यधर्मिण्यप्यग्निसद्भावे यदा शीतस्यानुपलम्भस्तदैवाग्नेर्विरोधित्वं नान्यदा । विरोधित्वेन च गमकत्वमित्यन्यानुपलम्भेन गमकत्वमित्युक्तम्भवति [।] अतो विरुद्धोपलब्धिरनुपलब्धिनियतत्वादनुपलब्धिरूपत्वं । केवलभूतलोपलब्धेर्घटानुप(+लब्धिरूपत्ववत् । ए)वं परस्परपरिहारेपि विरुद्धोपलब्धिरनुपलब्धिरेव । यथार्हतां स्याद्[।]अनित्योघटः स्यान्नित्य इत्यत्र ह्यनित्योपलब्धिरेव नित्यानुपलब्धिरतो न नित्यानित्यरूपम्वस्तु ॥ § 237

एवमर्थान्तरविधावपि निषेध्यस्यानुपलब्धिङ्गमिकां प्रतिपाद्यार्थान्तरनिषेधेपि प्रतिपादयितुमाह । **एकस्ये**त्यादि । कस्मात् [।] **निषेधस्ये**त्यादि । न चार्थान्तराभावाद(+र्थान्तरनिषेधेति)प्रसङ्गः [।] यत**स्तत्रा**पीत्यन्यनिषेधे साध्ये **कार्यकाहणयो**र्निषेधो हेतुः स्यात् । **अनुभयस्या**कार्यस्याकारणस्य **वा** निषेधो हेतुः स्यात् । **तत्र** तेषु । **अनुभयस्**याकार्यकारणात्मकस्य निषेध्येन सह **प्रतिबन्धाभावात् तदभावे**ऽप्रतिबद्धस्याभावे । **अन्येने**ति प्रतिषेध्याभिमतेन । न **भवितव्यमिति कुत** एतत् । **कार्यानुपलब्धावपि** कुतस्तदभाव इति सम्बन्धः । **तदभाव** इति कारणाभावः । **यतो नानाकारणानि तद्वन्ति** कार्यवन्ति**वैकल्य**प्रतिबन्धसम्भवात् । एतच्च कारणमात्र गृहीत्वोक्तमप्रतिबद्धासामर्थ्यस्य कारणस्याभावः कार्याभावाद् गम्यत एव[।] यतोनुभयस्य कार्यस्य चानुपलब्धिर्गमिका । **तस्मात् कारणानुपल- ब्धिरेवाभावं गमयति** 39/s
। कार्यस्येति सम्बन्धाद् गम्यते ॥ § 238

स्वभावानुपलब्धेरप्यभावहेतुत्वादवधारणमयुक्तमिति चेदाह । **स्वभावानुपलब्धिस्तु स्वयमसत्तेव** [।] **नात्रार्थान्तरस्याभावः साध्यते** । स्वभावान्तरस्य च निषेधे साध्ये कारणानुपलब्धिरेवेत्यवधारणमतो न व्याघातः । § 239

किन्तर्हि तत्र साध्यत इत्याह । **केवलमित्यादि** । **तत्रे**ति स्वभावानुपलब्धौ **विषयी** असज्ज्ञानादिः । **अस्याम**पीति स्वभावानुपलब्धौ **यदा व्याप**को **यो**

५ न्धेन] In the margin.
९ प्र] १ In the margin.
१३ टानुप] १ In the margin.
१९ राभावाद] १ In the margin.

धर्मस्तस्यानुपलब्ध्या व्याप्याभावमाह । यथा नात्र शिंशपा वृक्षाभावादिति । **तदाऽभे** *दोपि व्याप्यस्य साध्यते । अपिशब्दाद् व्यवहारोपि । यदा हि समुन्नतयोः पर्वतप्रदेशयोरेकस्मिन् प्रदेशे तरुवनं दृश्यमानमतिगहनत्वादनवधारितवृक्षविशेषम्भवति । तत्रापरस्मिन् पर्व्वतोद्देशे शिंशपाभावो न निश्चेतुम्पार्यते शिंशपाया अदृश्यत्वाद् **वृक्षस्तूपलब्धिलक्षणप्राप्त इति** शक्यतेऽभावनिश्चयः कर्त्तुन्तस्य । तदा व्यापकाभावाद् व्याप्यस्याभावः साध्यते ॥
§ 240

इयमित्यादिनाऽभावार्थेत्यादिकारिकाभागं व्याचष्टे । **विरुद्ध**सिद्धेति । स्वभावविरुद्धोपलब्ध्या । **यथे**त्यादि । यत्र धर्मिणि शीतस्पर्शः परोक्षः । वह्निश्च दृश्यते [।] दूरात्तस्मिन् विषयेऽयं प्रयोगः । **एतेने**ति स्वभावविरुद्धोपलब्ध्युदाहरणेन **व्यापकविरुद्धसिद्धिरुक्ता वेदितव्या** । **यथे**त्याद्युदाहरणं । 16b/PSVTa शीतस्पर्श- विशेष एव । हिमानुगतस्तुषारस्तस्य व्यापकः शीतस्तस्य विरुद्धोग्निः । तत्राग्निर्विरुद्धं शीतं निवर्त्तयन् तद्व्याप्यन्तुषारस्पर्शमपि निवर्त्तयतीत्यर्थतः स्वभावविरुद्धोपलब्धावियमन्तर्भवति । यत्र च वह्निः प्रत्यक्षः शीतस्पर्शस्तुषारस्पर्शश्चाप्रत्यक्षस्तत्रायमपि प्रयोगो द्रष्टव्यः । **विरुद्धस्य यत्कार्यन्तस्यासिद्ध्या** । **यथे**त्यादि । **न शीतस्पर्शोत्र धूमादिति** शीतविरुद्धोग्निस्तस्य कार्यं धूमः सोग्निं सन्निधापयति स च शीतमपनयति । यत्र च शीतस्पर्शः परोक्षो वह्निरपि धूमश्च प्रत्यक्षस्तत्रायं प्रयोगो द्रष्टव्यः । एवन्ताव**द्विरुद्धकार्ययोः सिद्धि**रित्येतद् व्याख्यातं । § 241

अधुना [।] § 242

40/s असिद्धिर्हेतुभावयोः ।

इत्येतदुदाहरणाख्यानेनाचष्टे [।] **हेत्वसिद्धे**ति कारणानुपलध्या । **यथे**त्यादि । यदा महाह्रदस्योपरि वास्पादौ धूमादिरूपतया सन्देहो भवति तदाऽयं प्रयोगो द्रष्टव्यः । तत्र हि निष्कम्पे महाह्रदे यद्यग्निः स्यात् प्रभास्वरतया प्रत्यक्ष एव स्याद् [।] अप्रत्यक्षत्वादेव वह्नेरभावात् कार्याभावः साध्यते । **स्वभावा**सिद्धेति स्वभावानुपलब्ध्या न तत्र धूमोऽनुपलब्धेरिति । उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्येति द्रष्टव्यं । **एतेने**ति स्वभावानुपलम्भप्रयोगेण । **व्यापकश्चासौ स्वभावश्च** तस्या**सिद्धि**रनुपलब्धि**रुक्ता** । **यथा नात्र शिंशपा वृक्षाभावात्** । स्वभाव एव वृक्षत्वं शिंशपात्वस्यातो वृक्षत्वेन शिंशपा व्याप्ता ॥
§ 243

ननु च स्वभावानुपलब्धावेव दृश्यनिषेधो न तु विरुद्धोपलब्ध्यादौ [।] तथा ह्यदृश्यस्यैव शीतस्पर्शस्य कार्यस्य चादृश्यस्यैव निषेधः साध्यते [।] दृश्यत्वे हि स्वभावानुपलब्धिरेव स्यात् । तेन यथाऽदृश्यस्य शीतस्पर्शादेर्निषेधस्तथा **पिशा**चादेरपि स्यादित्यत आह । **सर्वत्रे**त्यादि । § 244

एतदुक्तम्भवति । यथा स्वभावानुपलब्धावन्यत्रोपलब्धस्य घटादेः प्रदेशविशेषेऽभावः साध्यते तथान्यत्र प्रतिपन्नविरोधस्य शीतस्पर्शस्य प्रतिपन्न-

२ *] Cf. तदाऽभावोऽपि

कार्यत्वस्य च कार्यस्य विरुद्धोपलब्ध्यादिना साध्यधर्मिण्यभावः साध्यते न तु सर्वदाऽदृश्यस्येति । **सर्वत्रे**ति विधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन च प्रयुक्तायामभावसाधन्यामित्यभावश्चाभावव्यवहारश्चाभावशब्देनोक्तः । § 245

तेषामपि येषामभावेनाभावः साध्यते तेषां कारणादीनां **दृश्यात्मनामेवासिद्धिरनुपलब्धिः । तद्विरुद्धानां च** प्रतिषेध्यार्थविरुद्धानाञ्च स्वभावविरु(+द्धादीनां **सिद्धिरु**पल)ब्धिलिङ्गत्वेन **वेदितव्या** । अत्र च **दृश्यात्मनां सि-** 41/s **द्धि**रिति न सम्बध्यते उपलब्धिवचनादेव दृश्यात्मताया लब्धत्वात् । किन्त्वेवं सम्बन्धः कर्त्तव्यः । **दृश्यात्मना**न्निषेध्याभिमतानां ये विरुद्धास्तेषां सिद्धिरिति । किङ्कारणम् [।] **अन्येषामदृश्यात्मनां कारणादीनाम**भावासिद्धेः । अदृश्यानां निषेध्याभिमतानां स्वभावविरुद्धादिति विरो(+धाद्यसिद्धिः ॥ **यदी**)त्यादि परः । शीत**विरुद्धस्याग्नेः कार्यं धूमस्योपलब्ध्याप्यभावसिद्धिः** शीतस्य । तत्कारणोपलब्ध्या । **तस्य** शीतविरुद्धस्याग्नेर्यत् **कारणं** काष्ठादिस्तस्यो**पलब्ध्या** 17a/PSVTa **किन्न सिध्यति** शीताभावः । § 246

तद्विरुद्धस्येत्याद्याचार्यः । तेन शीतस्पर्शेन विरुद्धस्य **वह्नेर्निमित्तं** काष्ठादि**स्तस्य योपलब्धिः प्रयुज्यते सा व्यभिचारिणी** । कदा [।] **निमित्तयोर्विरुद्धत्वा**(+**भावे** सति । अ)*ग्निशीतनिमित्तयोर्विरोधाभावे सति । उदाहरणमाह । **यथे**त्यादि । अत्र हि काष्ठमात्रस्य दहनहेतोः शीतनिमित्तेन तुषारादिना विरोधाभावात् । यत्पुनरप्रतिबद्धसामर्थ्यमग्निजनकं काष्ठन्तस्य यद्यपि शीतनिमित्तेन विरोधस्तथापि तथाभूतस्य काष्ठस्य कार्यदर्शनादेव निश्चयात् कार्यविरोध एव स्यात् । **निमित्तयोः** पुनर्**विरोधे गमिकैव** च कारणानुपलब्धिः । **यथा नास्य पुंसः रोमहर्षादिविशेषाः** । आदिशब्दाद् दन्तवीणाकम्पादयः । विशेषग्रहणं शीतकार्याणां परिहारार्थं । पिशाचादिविकारकृता अपि हि ते सम्भवन्ति । **सन्निहितो दहनविशेषो** यस्य पुरुषस्य स तथा तद्भावस्तस्मात्[।]अत्रापि विशेषग्रहणं यथाभूतो दहनो रोमहर्षाद्यपनयनसमर्थस्तथाभूतस्य परिग्रहार्थं । अत्र हि परितापनिमित्तस्य दहनस्य रोमहर्षादिनिमित्तेन शीतेन विरोधोस्ति । तस्माद् दहनः स्वविरुद्धं शीतमपनयंस्तत्कार्यमपि रोमहर्षादिकमपनयतीति । शीतस्पर्शस्य तत्कार्यस्य च रोमहर्षादेः परोक्षत्वे सति वह्निदर्शनाच्छीतकारणनिवृत्त्या यदा रोमहर्षादेर्निवृत्तिः साध्याभिप्रेता तदाऽयं प्रयोगो द्रष्टव्यः । § 247

एतेन कारणविरुद्धोदाहरणेन **तत्कार्याद**पीति विरुद्धस्य यत्कार्यन्तस्मादपि । **तद्विरुद्धकार्याभावगतिरुक्तेति** । यस्य विरुद्धस्य कार्यमुपलभ्यते तेन 42/s विरुद्धो यो द्वितीयः प्रतियोगी स तद्विरुद्धस्तस्य यत् कार्यन्तस्याभावगतिरुक्ता । **यथे**त्युदाहरणं । **रोमहर्षादिविशे**षो यः शीतकृतस्तेन **युक्तो** यः **पुरुषः** स यस्मिन् **प्रदेशे**विद्यते स तथा । प्रदेशोपादानं धूमादित्यस्य पक्षधर्मत्वप्रतिपादनार्थं । पुरुषे हि धर्मिणि न पक्षधर्मो हेतुः स्याद् धूमस्य

६ विरु] In the margin.
१० विरो] ? In the margin.
१६ *] ? In the margin.

प्रदेशधर्मत्वात् । अयं च प्रयोगः [।] यत्र वह्निः शीतस्पर्शो रोमहर्षादिविशेषश्च परोक्षस्तत्राभावसाधने द्रष्टव्यः । तत्र हि शीतविरुद्धाग्निकार्यस्य धूमस्योपलब्ध्या अग्निविरुद्धशीतकार्यस्य रोमहर्षादेरभावः साधयितुमिष्टस्तेन तथाभूत एव साध्यः । धूमो हि दहनं सन्निधापयति स शीतन्निवर्तयति [।] स निवर्त्तमानः स्वकार्यं रोमहर्षादिकन्निवर्त्तयतीत्यर्थात् कारणविरुद्धोपलब्धिरियं । § 248

17b/PSVTa **इयन्तद्विरुद्धोपलब्धि** १ । ३२रिति सम्बन्धः । कारणविरुद्धोपलब्धिरित्यर्थः । **हेत्वसिद्ध्यैव** कारणानुपलब्ध्यैव **प्रागेव निर्दिष्टा** । यस्मादनयोरपि प्रयोगयोः कारणानुपब्धेरेव कार्याभावगतिस्तस्मादियं कारणानुपलब्ध्यैवोक्ता । § 249

इतीयमित्यादि । मौलेन प्रभेदेन चतुर्विधापि सती अवान्तरप्र**योगभेदाद् अष्टविधा** भवति । तथा हि स्वभावविरुद्धोपलब्धेर्व्यापकविरुद्धोपलब्धिः प्रभेद उक्तः । स्वभावानुपलब्धेर्व्यापकानुपलब्धिः । कारणानुपलब्धेः कारणविरुद्धोपलब्धिः कारणविरुद्धकार्योपलब्धिश्च । विरुद्धकार्योपलब्धिस्त्वेकप्रकारेत्यष्टविधा भवति ॥ § 250

ननु चिरविनष्टेप्यग्नौ वासगृहादौ धूमस्य सद्भावात् कथम्विरुद्धकार्योपलब्धेर्न व्यभिचार इत्यत आह । § 251

तत्रेत्यादि । **तत्र विरुद्धकार्येपीष्टं देशकालाद्यपेक्षणं** । नात्र शीतः कस्मिंश्चित् काले यदाऽग्निर्वर्तमानीभूत इति कालापेक्षणं । व्योम्नि धूमात् कुत्रचिद्देशे नास्ति शीतो यत्र सन्निहितो वह्निर्यतोयं धूम उत्थित इति देशापेक्षणं । आदिशब्दाद् अवस्थाविशेषापेक्षणं [।] योवस्थाविशेषो धूमस्य सन्निहिताग्नेर्दृष्टस्तमपेक्ष्य वर्त्तमानेपि काले शीताभावोनुमीयते । अग्निरत्र धूमादिति कार्यहेतावपि देशकालाद्यपेक्षणमिष्टं । अस्यैवार्थस्य समुच्चयार्थोऽपिशब्दः । § 252

ननु देशकालाद्यपेक्षित्वस्य कार्यहेतुविशेषणत्वेऽसिद्धो हेतुः स्याद् धर्मिणोऽभावादिति चेत् [।] न । प्रदेश एव धर्मिणि देशकालाद्यपेक्षित्वेन ग-
43/s मकत्वादित्युक्तत्वात् । **अन्यथे**ति यदि न देशाद्यपेक्षणन्तदा **व्यभिचारि** विरुद्धकार्यं **स्यात्** । यथा **भस्मा**नपेक्षितदेशकालं **अशीतसाधने** शीताभावे साध्ये व्यभिचारि । तद्वत् एवन्तावद् विरुद्धाद्युपलब्धिरनुपलब्धिरिति प्रतिपादितं ॥ § 253

यस्तर्हीत्यादि परः । **समगुणे**ति सन्निहितानुपहितेन यथा क्षितिवीजोदकादि**कारणकलापं** दृष्ट्वांकुरः कार्योनुमीयते । **स कथं** कारणाख्यो हेतु**स्त्रिविधे** स्वभावकार्यानुपलम्भाख्ये **हेतावन्तर्भवति** । न तावदनुपलब्धौ विधिसाधनत्वात् । कारणस्वभावत्वान्न कार्यहेतौ । अर्थान्तरेणार्थान्तरस्यानुमानान्न स्वभावहेतौ ॥ § 254

अन्तर्भावमाह । § 255

हेतुनेत्यादि । **समग्रेणेति** यावतः कारणकलापात् कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टन्तावता नान्त्यावस्थाप्राप्तेन तत्र लिङ्गिग्रहणात् प्रागेव कार्यस्य प्रत्यक्षत्वात् । अप्रत्यक्षत्वे वाऽन्त्यावस्थानिश्चयायोगादनुमानं । न च यस्तान् निश्चेतुं शक्ष्यति तस्यानुमानमन्त्यक्षणानामर्वाग्दर्शनेनानिश्चयात् । **यः कार्योत्पादोनुमीयते स हेतोः स्वभावो वर्णितः** । कुतो**र्थान्तरानपेक्षत्वात्** । तेनायमर्थः कार्योत्पादनयोग्यतामात्रानुबन्धित्वात् **स्वभावभूता** ॥ § 256

ननु यदाऽन्त्यावस्थापेक्षः कार्योत्पादस्तदा कथमन्यानपेक्ष इत्याह । **असाव**पीति कार्योत्पादः । यथासन्निहितो यादृशः सन्निहितः । कारणकलापः । तादृशात् सन्निहिता**न्नान्यमर्थमपेक्षत इति तादृग्मात्रानुबन्धी स्वभावः** । कस्य भावः । समग्रस्य कारणकलापस्य [।] सन्तानापेक्षयैतद् उच्यते न क्षणापेक्षया । जनकः कारणकलापसन्तानोनपेक्ष इत्यर्थः । § 257 18a/PSVTa

यद्यप्यनपेक्षः कार्योत्पादस्तथाप्यर्थान्तरत्वात् कथं स्वभाव इत्याह । **त**त्रेत्यादि । यस्मात्तत्र समग्रेषु कारणेषु समग्रात् कारणाल्लिङ्गात् **कार्योत्पत्तिसम्भव**स्तथा**नुमीयते** । सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः । कार्योत्पादनयोग्यतानुमीयत इत्यर्थः । एतदेव व्यनक्ति । **समग्राणां कार्योत्पादनयोग्यतानुमाना**दिति । **योग्यता च सामग्रीमात्रानुवन्धिनी** कारणान्तरानपेक्षत्वात् 44/s
। § 258

यदि तर्हि कार्योत्पादनशक्तिस्तन्मात्रानुवन्धिनी नियतस्तर्हि कार्योत्पाद इति स एव कस्मान्नानुमीयत इति परः पृच्छति । किं पुनः सामग्र्याः सकाशात् कार्यमेवानुमीयत इत्यत्राह । सामग्रीत्यादि । सामग्र्याः फलञ्च ताः शक्तयश्चेति सामग्रीफलशक्तयः । तथा हि पूर्वस्मात् समग्रादुत्तरस्यसमर्थस्य क्षणस्योत्पत्तिस्तस्य चात्मातिशयः शक्तिरिति सामग्री फलं शक्तिस्तासां परिणामः । उत्तरोत्तरप्रबन्धेनोत्पत्तिस्तदनुवन्धिनि तदपेक्षिणि कार्ये । कारणेनानुमातव्येऽनैकान्तिकता । किङ्कारणं [।] प्रतिबनधस्यसम्भवात् । § 259

तद्व्याचष्टे । न हीत्यादि । समग्राणीत्येव सन्निहितानीत्येव कारणद्रव्याणि स्वकार्य जनयन्ति । किङ्कारणं । सामग्रीत्यादि । सामग्र्याः सकाशाज्जन्म यासां शक्तीनान्तासामुत्तरोत्तरपरिणामः । पूर्व्वपूर्व्वक्षणादुत्तरोत्तरविशिष्टक्षणोत्पादो यस्तदपेक्षत्वात् कार्योत्पादस्य । अत्रान्तरे चेति सन्तानपरिणामकाले । प्रतिबन्धसम्भवात् । § 260

ननु योग्यताप्युत्तरोत्तरक्षणपरिणामप्रतिवद्धा तत्रापि च प्रतिबन्धसम्भवात् कथन्तदनुमानमपीत्याह । योग्यतायास्त्वित्यादि । द्रव्यान्तरानपेक्षत्वात् सन्निहितकारणकलापव्यतिरेकेण कारणान्तरानपेक्षत्वान्न विरुध्यतेऽनुमानं । § 261

तदेवानुमानमाह । उत्तरोत्तरेत्यादि । पूर्वपूर्वक्षणमुपादायोत्तरसमर्थक्षणोत्पाद उत्तरोत्तरशक्तिपरिणामः । तेन हेतुभूतेन कार्योत्पादनसमर्थेति साध्यनिर्देशः । इयं कारणसामग्रीति धर्मी । **शक्तिपरिणामप्रत्ययस्यान्यस्यापेक्षणीयस्याभावा**दिति हेतुः शक्तेः परिणामस्य योऽपरः सहकारिप्रत्ययस्तस्यापेक्षणीयस्याभावात् । § 262

45/s

कुतस्तर्हि शक्तेः प्रसव इत्याह । पूर्वेत्यादि । पूर्वसजातिः सदृशः पूर्वः कारणकलापस्तावन्मात्रं हेतुर्यस्याः शक्तिप्रसूतेः सा तथा । तद्भावस्तस्मात् । अतः कारणात् सा योग्यतानन्यापेक्षिणीत्युच्यते ॥ § 263

ननु कार्यं प्रति कारणस्य योग्यता यदि शक्तिरुच्यते तदा कार्यव्यभिचारे योग्यताया अपि व्यभिचार इति कथमेतदनुमानं । अथ योग्यतासम्भव उच्यते तदायमर्थः स्यात् कार्यं स्याद्वा न वेति । तथापि कथमस्यानुमानं सन्देहादिति । § 264

अत्रोच्यते । परेण हि कथमेतदनुमानन्त्रिविधहेतुजन्यमिति चोद्यते । यद्येतदनुमानम्परेण समर्थ्यते तदा त्रिविधलिङ्गजमेवेत्या चा र्ये ण प्रतिपाद्यते । न ह्वेतत्परमार्थतानुमानमित्येवम्परमेतदित्येके । अथवा यद्येकान्तेन 18b/PSVTa कार्योत्पादन- योग्यतानुमीयते । तदा व्यभिचारादनुमानं न स्यात् । यदा तु कदाचित् कार्यं स्यादित्येवंरूपः सम्भवोनुमीयते तदा कथमस्य व्यभिचारः । तेनायमर्थ उत्तरोत्तरपरिणामे यदि प्रबन्धाभावस्तदा कार्यं स्यादन्यदा तु नास्तीति । परोक्ते ह्वेकान्तेनकार्यानुमाने व्यभिचार एव । § 265

अन्ये तु परिणामवत्यां सामग्र्यां प्रतिबन्धकाभावे सत्येकान्तेन कार्योत्पादनयोग्यता भवतीति सैवानुमीयते । कार्योत्पादनयोग्यताप्रतीतिश्च कार्यमपि विशेषणत्वेनाक्षिपतीति न पृथक् कार्यानुमानं क्रियत इति मन्यन्ते । केवलं सामग्रीमात्रात् कार्यानुमाने व्यभिचार उच्यते प्रतिबन्धकाभावः कथम्प्रतिपन्न इति चेत् [।] सत्यं । यो हि तं ज्ञातुं शक्नोति तस्यैतदनुमानं यो हि धूमस्याग्निजन्यत्वं ज्ञातुं शक्नोति तस्य धूमादग्न्यनुमानं नान्यस्य तद्वत् ॥ § 266

या तर्हीत्यादिना पुनरपि त्रिधैव स इत्यस्य व्याघातमाह । **अकार्यकारणभूतेन** । अनुमेयादर्था**दन्येनास्वभावेन** **रसादिना** । आदिशब्दाद् गन्धादिना **रूपादिगतिः** । अत्राप्यादिशब्दात् स्पर्शादिग्रहणं । अन्धकारे हि मातुलुङ्गादिरसमास्वाद्य । चम्पकगन्धमाघ्राय । वह्नेश्च स्पर्शमनुभूय । तेषां रूपसामान्यमनुमीयते । तथा वह्निरूपं दृष्ट्वा तत्स्पर्शः । सा कथन्त्रिविधे हेतावन्तर्भवतीति प्रकृते । § 267

46/s

न चाप्रमाणमियन्ततो लिङ्गान्तरप्रसंग इत्याह । **सापीत्यादि** । सापि गतिरिति सम्बन्धः । **रूपादेः** किम्विशिष्ट**स्यैकसामग्र्यधीनस्**य । रसस्य जनिका या सामग्री तस्यामेव सामग्र्यामायत्तस्य **रसतो** लिङ्गाद्या **गतिः** [।] सा हेतुधर्मानुमानेन । रसस्य यो **हेतुः** पूर्वमपादानन्तस्य यो **धर्मो** रूपजनकत्वन्तस्या**नुमानेन** । तेनायमर्थो रसात् सकशात् तद्धेतोररसमानकालभावि रूपजनकत्वन्निश्चीयते । एवं हि तस्य रससमानकालभावि रूपजनकत्वं निश्चीयते । यदि समानकालभाविनो रूपस्यापि निश्चयः स्यात्तेनातीतैककालानामेकैव गतिः कार्यलिङ्गजा । § 268

नन्वनभिहिताद् रसहेतोः सकाशात् पश्चात्समानकालस्य रुपस्यानुमानं हेतोः कार्यानुमाने व्यभिचारात् । कार्योत्पादनयोग्यतानुमाने च न रसस-मानकालस्य रूपस्यानुमानं स्यात् । अनुमितानुमानप्रतीतेरभावाच्च । तेन यदुच्यते [।] यदातीतानां गतिस्तदा कार्यश्च तल्लिङ्गश्च [।] तस्माज्ज्ञातेति कार्यलिङ्गजा [।] यदा तु समान**कालानाङ्ग**तिस्तदा कार्यं लिङ्गं यस्य हेतुधर्मानुमानस्य तत्कार्यलिङ्गन्तस्माज्ज्ञाता कार्यलिङ्गजेति तदपास्तं । तत्र परे मा... चावयविद्रव्ये रूपादयो गुणा व्यवस्थितास्तेन तत्र रूपादेरस-तो गतिर्युक्ता । न **बौ द्धा नां** रूपादिव्यतिरेकेणावयविनोऽनभ्युपगमात् न धर्मिणोऽभावात् । धर्मिणमन्तरेण चानुमाने रसतो रूपादेः सर्वत्रानुमान- 19a/PSVTa प्रसङ्गात् । असमुदायश्च साध्यः स्यात् । अपक्षधर्मश्च हेतुः स्यात् । नापि हेतुधर्मानुमानं युज्यते रूपादिकार्यत्वेन रसादेरप्रतिपन्नत्वात् । न च क्षणिक-पक्षमनिश्चित्यैवमुच्यते । क्षणिकत्वे हि रूपादेः समानजातीयकार्यत्वं स्यान्न रसादिकार्यत्वं प्रतिबन्धग्राहकाभावात् । न क्षणानामनुमानानुमेयव्यवहारः सम्बन्धानिश्चयात् । सन्तानाश्रयेण त्वनुमानादिव्यवहारे रूपादिसन्तानानां न परस्परं कार्यकारणभावः प्रतिपन्न इति कथमनुमानानुमेयव्यवहार इति ।
§ 269

एवम्मन्यते [।] न सर्वत्ररसादे रूपाद्यनुमानमपि त्वाम्रादौ धर्मिणि । तत्र च रूपादीनां परस्पराविनिर्भागर्भाग नियमः प्रतीयत एव [।] स च प्रतिबन्धहेतुकोऽन्यथा घटपटादीनामपि परस्पराविनिर्भागनियमः स्यात् । प्र-तिबन्धश्च तेषां न तादात्म्यं भेदेन प्रतीतेर्[।]नापि तदुत्पत्तिः समानकालत्वात् । न चैकार्थसमवायस्तेषां यतो न तावदसमवेतानां समवायबलादेकार्थसम-वायः समवायस्यैवाभावात् । अतिप्रसङ्गाच्च । समवेतानामपि किं समवायेन स्वहेतुभ्य एव तथा निष्पत्तेः । तथा निष्पत्त्यैव वाच्याभिधानाद् गमक-त्वम्[।]तस्मादेकसामग्र्यधीनत्वं प्रतिबन्धः । निश्चितप्रतिबन्धस्य चान्यस्मिन् कालेनुमानं । यद्यपि चात्रावयवी म विद्यते तथाप्याम्रादिप्रत्ययविषयस्य धर्मित्वन्तेन तत्र रसतो रूपादिगतिः । § 270

ननु तथापि कथमेषामेकसामग्र्यधीनत्वं । यतो यैव स्वभावेन रूपं रूपं जनयति न तेनैव रसादिकं जनयति तेषां परस्पराभेदप्रसंगात् । 47/s नाप्यन्येनान्यं जनयति तस्य स्वभावभेदप्रसंगात् । § 271

नैष दोषो यस्मात् । न तत्र रूपस्य पूर्व्वमेककार्यजनकत्वं येनायन्दोषः स्यात् । किन्त्वेककालमनेककार्यजनकत्वमेव । ततस्तस्यैवोत्पत्तिदर्शनात् । न च कारणस्य कार्याभाव एव कारणत्वं येनानेकमेकस्मादुत्पद्यमानमेकं प्रसज्येत किन्तु कार्योत्पत्तौ प्राग्भाव एव तस्य कारणत्वं लोके । यथा चैककार्योत्पत्तौ तस्य प्राग्भावकारणत्वन्तथा कलापोत्पत्तावपि दृष्टत्वात् । यद्वा येनैव स्वभावेन रूपं रूपं जनयति तेनैव रसादिकमपि स्वरूपभेद-

१८ र्भाग] ?

२७ तो] ? येनै

स्वेषामुपादानभेदकृतो न सहकारिकृतः । तथा हि वायौ स्पर्शसद्भावेपि रूपाद्यभावाद् रूपाद्यनुत्पत्तिः । अग्नौ च रूपादिसद्भावेपि रसाभावाद् रसानुत्पत्तिः । अप्सु रसादिभावेपि गन्धाभावाद् गन्धानुत्पत्तिस्तेन रसादेर्नियतं कारणं रसादिरेवावसीयते । नियतं च कारणमुपादानकारणं समानजातीयमभिन्नसन्तानवर्त्ति वा । तस्मादुपादानकारणभेदाद् रूपादीनां स्वभावभेदः । § 272

यत्पुनरुच्यते । तत्रानेकशक्तीनां समुच्चयः । तेन रूपमेकया शक्त्या रूपं जनयत्यन्यान्यया रसादिकमिति । § 273

तदयुक्तम् [।] अनेकशक्तिद्वारेणाप्येकस्यानेककार्यकारणाभ्युपगमे
19b/PSVTa ऽनेकत्व- प्रसङ्गोऽनिवारित एव भावस्यानेकशक्तीनामेवानेकस्वभावत्वात् । अभिन्नत्वाच्च शक्तीनां शक्तिभेदे रूपस्य भेदप्रसङ्गः । भेदे वा शक्तीनां रूपस्याकारकत्वप्रसङ्गात् । न च शक्तियोगात् कारकत्वमशक्तस्य शक्तियोगाभावात् । शक्तस्यापि किं शक्तियोगेन स्वरूपेणैव कारकत्वाच्छक्तेश्च कारकत्वं न स्याच्छक्तियोगाभावात् । अथ शक्तित्वान्न सा शक्तिमपेक्षते [।] भावोपि तर्हि शी क्तत्वात् किमिति शक्तिमपेक्षते । § 274

योपि मी मां स को मन्यते । भावस्य स्वरूपातिशय एव **श क्तिः** सा च भिन्नाभिन्ना । यतो भावे गृह्यमाणे शक्तिर्न गृह्यतेऽतो भावाद् भिन्ना । कार्यान्यथानुपपत्त्या तु सा भावस्याभिन्नाऽन्यथा भावस्य कारकत्वन्न स्यात् । तदुक्तं [।] § 275

शक्तयः सर्वभावानां कार्यार्थापत्तिकल्पिता इति [।] § 276

सोपि निरस्तः । एकस्याः शक्तेर्भिन्नाभिन्नरूपत्वविरोधात् । किं चार्थापत्त्या कार्यात् प्राग्भाविन एव भावस्याभिन्ना शक्तिः कल्प्यतां इति प्राग्भाव एव शक्तिः [।] स च प्रत्यक्षसिद्ध इति कथं न शक्तिः प्रत्यक्षा । केवलं सा कार्यदर्शनान्निश्चीयते । तस्मात् कार्याद् रसादेः कारणधर्मानुमानाद् अस्य कार्यहेतावन्त**र्भावः** । **धूमेरधनविकारवदि**ति । यथा धूमादग्न्यादिसाम-
48/s ग्र्यनुमितौ भस्मा ङ्गारादीन्धनविकारानुमितिः तद्वत् ॥ § 277

ननु च रसकार्येणानुमितात् कारणात् सकाशात् समानकालिनः कार्यस्यानुमानमिदं न तु हेतुधर्मानुमानमित्यत आह । **तत्रे**ति [।] रसाद् रूपे प्रतिपत्तौ **हेतुरेव तथाभूत** इति रूपजननसम्बन्धो**नुमीयते** [।] यस्मिन्ननुमीयमाने कार्यान्तरमपि तद्विशेषणन्निश्चितम्भवति । न त्वनुमितात् कारणात् पश्चात् कार्यान्तरमनुमेयं । कुत इत्याह । **हि** यस्मात् । प्रवृत्ता न प्रतिबद्धा शक्तिर्यस्य तत् **प्रवृत्तशक्ति** । तथाभूतं च **तद्रूपोपादानकारणं** चेति तथोक्तं । तस्य **सहकारिप्रत्ययः** सन् । रसहेतू **रसं जनयति** । तथाभूते च हेतावनुमितेर्थाद् रूपानुमानं रूपरसयोरेकसामग्र्यधीनत्वात् । **इन्धनविकारविशेषो** भस्माङ्गारादिः । तस्योपादानं काष्ठं तस्य **सहकारिप्रत्ययोग्निः** । तस्य यथा **धूमजननन्तेन तुल्यन्तद्वद्** रूपरसयोरेकसामग्र्यधीनत्वं । § 278

तथा **ही**त्यादिना समर्थयते **शक्तिप्रवृत्ते**ति सूत्रं ।* अस्य व्याख्यानं
स्वकारणस्येत्यादि । **स्वकारणस्येति** रसस्य यत् स्वकारणन्तस्य **फलोत्पाद-
नं** प्रतीतिरसोत्पादनं प्रत्या**भिमुख्येना**नुगुण्येन **विना न रस उत्पद्यते** ।
सैवेति शक्तिप्रवृत्तः । **अन्यकारण**मित्यस्य व्याख्यानं **रूपोपादाने**त्यादि ।
रूपस्य य उपादानहेतवः पूर्वलक्षणसङ्गृहीता रूपपरमाणवस्**तेषां** रूपजनन-
म्प्रत्याभिमुख्यं **प्रवृत्ति**स्तस्याः **कारणं** । रसहेतुनैव सहकारिणा रूपोपादान- 20b/PSVTa
स्य स्वकार्यं प्रत्याभिमुख्यात् । सापि **रसोपादानकारणप्रवृत्ती रूपोपादान-
कारणस्य** रूपजननम्प्रति या **प्रवृत्तिस्तया** सह कर्त्तुं शीलं यस्या **र-
सोपादानकारणप्रवृत्तेः** सा तथोक्ता । यत एव**न्तस्माद् यथाभूताद्धेतो**रिति
प्रवृत्तशक्तिरूपोपादानकारणसहितात् पूर्वक्षणसंगृहीताद् रसा लिङ्गत्वेनाभिम- 49/s
तो रस **उत्पन्नस्तथाभूत**मेव हेतु**मनुमापयन्** गमयन् समानकालं **रूपं** गम-
यति । तेनायमर्थो हेतुनिश्चय एवेदृशो नान्यः । § 279

न पुनरनुमितात् कारणात् पश्चात् कार्यानुमानं । यतश्च कार्यजनकत्वेनैव
हेतुधर्मनिश्चयो नान्यथा तेनैवाह । **इति तत्रापी**त्यादि । इति अनेन द्वारेण
। तत्रापि रसादे रूपाद्यनुमाने**ऽतीतानामेककालानां च गतिः** । रसोपादान-
समानकालभाविनोऽतीताः । लिङ्गभूतरससहभाविन एककालास्तेषाङ्गतिः ।
नाऽनागतानाम्वर्त्तमानेन लिंगेनानुमानं **व्यभिचारात्** । अनागतं हि कार-
णान्तरप्रतिबद्धन्तत्र प्रतिबन्धवैकल्यसम्भवान्न भवेदपि । यच्चाद्योदयात् श्वः
सूर्योदयाद्यनुमानन्न तदनुमानं नियामकलिङ्गाभावात् । अद्य गर्दभदर्शनात्
श्वः सूर्योदयानुमानवत् । **तस्मादियमपि** रसादे रूपादिगतिः **कार्यलिङ्गजे**त्य-
नुमानं । यतश्च साध्यायत्तत्वेन हेतुर्गमक**स्तेन** कारणेन त्रिविधाद्धेतो**र्नान्यो**
हेतुः संयोग्यादि**र्गमकोस्ति** । कस्मात्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां लिङ्गिन्य**प्रतिबद्ध-
स्वभावस्याविनाभावनियमाभावात्** ॥ § 280

एतदुक्तम्भवति । न तावदश्लिष्टानां संयोगोस्ति । श्लिष्टानामपि किं
संयोगेन स्वहेतुभ्यः एव श्लिष्टानामुत्पत्तेः । तस्मान्न संयोगवशाद् गमकत्व-
मप्रतिबद्धत्वात् । घटघटयोरिव । तथा पृथक्सिद्धानान्न समवायः । अपृथ-
क्सिद्धानामपि किं समवायेन स्वहेतुभ्य एवोपर्युपरिभावेन निष्पत्तेस्तेन न
समवायेनापि गमकत्वं [।] साध्यायत्तत्वाभावान्न च समवायोस्तीति वक्ष्यति
। अत एवैकार्थसमवायिनोरभाव इति पूर्वमेवोक्तं रसाद्यनुमाने । विरोधी
चानुपलब्धावन्तर्भावितः । § 281

यच्च नै या यि कोक्तं **पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टं चानुमानं** न्यायसूत्रं
१।१।५ । तत्र पूर्ववत् कारणात् कार्यानुमानं । तच्च व्यभिचारीति प्रतिपादितं
। शेषवदनुमानं च कार्यात् कारणानुमानं तदिष्टमेव शास्त्रकृता । सामान्य-
तो दृष्टन्त्वनुमानं यदन्यत्र धर्मिणि साध्यसाधनयोर्व्याप्तिन्दृष्ट्वान्यत्रानुमानं ।
यथा देवदत्तस्य देशान्तरप्राप्तिं गतिपूर्विकां दृष्ट्वाऽदित्यस्यापि देशान्तरप्राप्त्या

१ *] Pramāṇa-Samuccaya.

गत्यनुमानं । **एतदपि कार्यलिङ्गजमेव** । देशान्तरप्राप्तेर्गतिकार्यत्वात् । सर्वमेवानुमानं सामान्यतो दृष्टमेवेति स्वयमेवा चा र्यैस्तृतीये परिच्छेदे वक्ष्यति । § 282

यदप्यु द्यो त क रे ण सामान्यतो दृष्टमुदाहृतं [।] यथा वलाकातस्तो- 50/s यानुमानन्तदपि कार्यलिङ्गजमेवेति प्र मा ण वि नि श्च ये ऽभिहितं । § 283

20b/PSVTa **तस्माद्धेतुत्रयव्यतिरेकेण नान्यो हेतुर्गमकोस्**तीति स्थितं ॥ § 284

एतेनेति रसादे रूपाद्यनुमानस्य कार्यलिङ्गजत्वकथनेन । **पिपीलिकोत्सरण**न्तासां गृहीताण्डानामन्यत्र सञ्चरणं । **मत्स्या**नामु**द्वर्त्त**नम्मत्स्यविकारः । **आदि**शब्दाद् विद्युद्विकासमण्डूकरुतादिपरिग्रहः । **वर्षाद्यनुमानमित्यत्रापि** आदिशब्दाद् वाताद्यनुमान**मुक्तं** । यथा तदपि कार्यलिङ्गजहेतुधर्मानुमानात् । § 285

एतदेवाह । **तत्रापीत्याद** । तत्रापि पिपीलिकोत्सरणादौ । भूतपरिणाम एव वर्षहेतुरिति । एवकारो भिन्नक्रमः । **वर्षहेतुरेव भूतपरिणामः** । पिपीलिकासंक्षोभादेरुत्सरणादिलक्षणस्य हेतुः । तस्माद् यथाभूताद् भूतपरिणामाद् वर्षहेतुः **पिपीलिकादी**नाम्विकारो जातः । तथाभूतस्य हेतोरनुमानात् समानकालवर्षाद्यनुमानं । अन्यत्र तु योग्यतानुमीयते न तु वर्ष एव प्रतिबन्धसम्भवेन **व्यभिचा**रात् । तस्मात् समग्रादपि कारणकलापान्नास्ति कार्यानुमानं केवलं योग्यतानुमानमेव ॥ § 286

ये तु मी मां स का दयोऽसमग्रादपि कारणात् कार्यमनुमिमते । तेऽत्यन्तन्यायबहिष्कृता इत्येतद् दर्शयन्नाह [।] § 287

हेतुना त्वसमग्रेणेत्यादि । असमग्रेणेति विकलेन । **शेषवदनु**मानमनैकान्तिकमित्यर्थः । कुतोसामर्थ्यात् ॥ अस्य व्याख्यानं **समग्राण्येव** हीत्यादि । कार्यस्य तावत् सर्वथा नानुमानं । **योग्यतामप्यनुमापयन्ति** समग्राण्येवानुमापयन्तीत्येतदपिशब्देनाह । **असमग्रस्यैकान्तेनासामर्थ्यादि**त्युत्तरोत्तरपरिणामेनाप्यसामर्थ्यान्न पाक्षिकमपि कार्यानुमानं । **देहाद् रागानुमानवद्** इत्यस्योदाहरणस्य व्याख्यानं । यथेत्यादि । देहश्चेन्द्रियाणि च **बुद्धय**श्चेति द्वन्द्वः । रागादिमानयं पुरुषो देहवत्त्वादिन्द्रियवत्त्वात् **बुद्धिमत्त्वात्** । एवन्देहादिभ्यो **रागाद्यनुमानं** । आदिशब्दाद् द्वेषमोहादिपरिग्रहः । **सूत्रे** तु देहरागग्रहणमुपलक्षणं । न हीन्द्रियाद्येव कारणं रागादेः ॥ **यस्मादात्मात्मीयाभिनिवेशपूर्वका रागादयः** । आत्मन्यात्मीये चाहम्ममेति योभिनिवेशः स पूर्वः कारणं येषां रागादीनान्तेन तथोक्ताः । **अयोनिश** इत्याद्यस्यैव समर्थनं । योनिः पदार्थानामनित्यदुःखानात्मादि 51/s । सम्यग्दर्शनप्रसतिहेतुत्वात् । तं शंसत्यालम्बत इति योनिशः । योनिं योनिं मनस्करोतीति संख्यैकवचनाच्च वीप्साया *मिति शस् प्रत्ययो वा । तथाभूतश्चासौ मनस्कारश्चेति योनिशोमनस्कारो नैरात्म्यज्ञानं ।

४ ण] Nyāyavārtika १:५.
३४ *] Pāṇini ५:४:४३.

तद्विरुद्धमात्मादिज्ञानम**योनिशोमनस्कार**स्तत्**पूर्वकत्वात् सर्व**रागादि**दोषोत्पत्तेः** ॥ § 288

ननु देहेन्द्रियबुद्धयोपि रागादिनां हेतवस्तद्रहितेषु रागाद्यदर्शनादित्याह । **देहादीनां हेतुत्वेपीति केवलाना**मित्ययोनिशोमनस्काररहितानां । रागादौ साध्ये । रागादिरहिता उपलखण्डादयो **विपक्ष**स्तत्र हेतुर्देहादिमत्त्वस्य या **वृत्ति**स्तस्या **अदृष्टावपि** । विपर्यये बाधकप्रमाणाभावाच्**छेषवदनुमानमस्माच्च संशयो भवति** न निश्चयः ॥ यथा चैतदनन्तरोक्तं न प्रमाण**न्तथा विपक्षे** 21a/PSVTa
हेतोर**दृष्टिमात्रेण कार्यसामान्यस्य** कार्यमात्रस्य **दर्शनात्** । **हेतुज्ञान**म्विशिष्टकारणानुमानं **प्रमाणाभं** प्रमाणाभासमनैकान्तिकमिति यावत् । किमिव [।] **वचनाद्रागितादिवत्** ॥ § 289

ननु सर्वमेव वचनं **रागादिकार्य**मिति कथन्तत्कार्यसामान्यमित्यत आह । **न ही**त्यादि । ओष्ठयोश्**चलनं स्पन्दो वचन**काले च तस्यावश्यंभावात् । **आदि**शब्दाद् अन्यस्यापि वचनकालभाविनो मुखविकारादेर्ग्रहणं । अविशिष्टविवक्षामात्रं वक्तुकामता सामान्यन्तदेव **हेतुर्येषां** स्पन्दादीनान्ते तथोक्तास्तद्भावस्तस्मात् ॥ **सैव** वक्तुकामता **राग इति चेत्** । आसक्तिरूपत्वाद् रागस्येति मन्यते ॥ आ चा र्य आह । **इष्टत्वान्न किंचिद् बाधितं** । वक्तुकामता कार्यस्य वचनस्येष्टत्वान्न किञ्चिद् अनिष्टं । न च वक्तुकामता रागः,अपि तु **नित्यसुखात्मात्मीयाकारं यद्दर्शन- मभिनिवेश**स्तेना**क्षिप्तं** जनितं । **सास्र-** 52/s
वधर्मविषयमिति पञ्चोपादानस्कन्धालम्बनं चेतसोभिष्वङ्गं **रागमाहुर्विद्वांसः** ॥ § 290

स्यान्मतं [।] वीतरागाभिमतानां मैत्रीकरुणादय इष्यन्ते । ते च सत्त्वालम्बनत्वाद् आत्मादिदर्शनप्रवृत्ताः सत्त्वानुनयप्रवृत्त्या चाभिष्वङ्गस्वभावास्ततो वीतरागा अपि रागिणः प्रसक्ता इत्यत आह । **नैवं करुणादय** इति [।] न सत्त्वालम्बना वीतरागाणां करुणादयः । **अन्यथापि सम्भवात्** । (+धर्मालम्बनानामपि सम्भवात्)*एतच्चानन्तरमेव **निवेदयिष्यामः** । अत्र वचनाद् रागानुमाने क्रियमाणे वचनमात्रादप्रतिपत्तिरित्यनेन सम्बन्धः । यस्माद् **यथा रक्तो ब्रवीति तथा विरक्तोपीति** प्रक्षीणरागोपि । **न वचनमात्राद्** रागानुमानं किन्तर्हि वचनविशेषात् । यो रागेणैव जन्यत इत्याह । **नापि विशेषादिति** । किङ्कारणम् [।] **अभिप्रायस्य दुर्बोधत्वात्** । विरक्तो हि रक्तवच्चेष्टते । रक्तोपि विरक्तवदित्यभिप्रायो दुर्बोधः । ततश्च **व्यवहारसंकरेण सर्वेषा**मिति वचनानां । वचनमात्रस्य वचनविशेषस्य च रागादेर्लिङ्गत्वेनोपनीतस्य **व्यभिचारात्** । न विशेषादपि रागाद्यनुमानं ॥ यदुक्तन्तथा विरक्तो ब्रवीतीति तत्रोत्तरमाशंकते । **प्रयोजने**त्यादि । वचनोच्चारणं व्यव हारः । न हि वीतरागस्य वचनोच्चारणे फलमस्ति तथा चाव्यभिचारो रागवचनयोरिति भावः । नेत्या चा र्यः । **न** प्रयोजनाभावः **परार्थत्वाद्** व्याहारस्य । § 291

२५ *] In the margin.
३० सं] ? In the margin.

न युक्त इत्यादिपरः । वीतरागो हि परेष्टव्यासक्तो न च सक्तिमन्तरेण परार्थप्रवृत्तिरस्तीति भावः । नैतदेवं । **करुणयापि प्रवृत्तेः ॥ सैव करुणा राग इति चेत्** । तदेत**दिष्टं** करुणा राग इति नामकरणं ॥ **सत्त्वदर्शनविपर्यासायातत्वात्** करुणापि रागात्मको **दोष** इति चेदाह । **अविपर्यासे**त्यादि । 21b/PSVTa **अविपर्यासोद्भवत्व** मेवाह । **असत्यप्यात्म**ग्रहण इत्यादि । **दुःखविशेषदर्शन-** 53/s **मात्रेणे**ति संस्कार**दुःखता** निरूपणमात्रेण । **अभ्यासबलोत्पादिते**ति पूर्वपूर्वसजातीयक्षणोत्पन्ना भवत्येव करुणा । आगमेनापि संस्यन्दयन्नाह । **तथा ही**त्यादि । आदिशब्दाद् अनालम्बना गृह्यन्ते । **सत्त्वा**लम्बना पृथग्जनानां । **धर्मालम्बना** आर्याणां । अनालम्बना ग्राह्यग्राहकाभिनिवेशविगतानां बुद्धबोधिसत्त्वानां । **मैत्र्यादयो** मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षा **इष्यन्ते** सिद्धान्ते । § 292

ननु च सत्त्वालम्बना एव पृथग्जनेनाभ्यस्तास्तास्तत्कथं धर्माद्यालम्बना उच्यन्त इत्यत आह । § 293

एताश्च मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाः । **सजातीयाभ्यासवृत्तयः** पूर्वपूर्वसदृशक्षणबलेनोत्पत्तेः । एतावांस्तु विशेषो यावत् सत्त्वम्पश्यति तावत्सत्त्वालम्बनाः । यावद्धर्मन्तावद् धर्मालम्बनाः । **न रागापेक्षिण्य** इति नानुशयेन सत्त्वेषु प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । § 294

ननु दुःखविशेषदर्शनमात्रेणाभ्यासबलोत्पादिनीत्यनन्तरमेवायमर्थ उक्तः । § 295

सत्यं । करुणामेवाश्रित्याधुना सर्वाण्येवेति विशेषः । आत्मदर्शननिवृत्तावपि तर्हि करुणावदभ्यासाद् रागादयः प्रवर्त्तन्त इत्याह । **नैवं रागाद**यस्सजातीयाभ्यासवृत्तयो येनात्मदृष्टिनिवृत्तावपि प्रवर्त्तेरन् । आत्मादि**विपर्यासाभावेऽभावात्** ॥ § 296

कारुणिकस्य निष्फलः परार्थ **आरम्भोऽविपर्यासादा**त्माद्यभिनिवेशाभावेन स्वार्थस्यैवाभावात् । नायन्दोषः **परार्थस्यैव फलत्वेनेष्टत्वात्** ॥ इष्टो नाम परार्थस्तथापि कथं फलत्वमिति चेत् ॥ आह । **इच्छे**त्यादि । **इच्छया** लक्ष्यत इतीच्छालक्षणमिच्छाविषयत्वादित्यर्थः । यदिष्टन्तत्फलमिति यावत् ॥ § 297

नन्वहमिति बुद्धिरहितस्य कथं परार्थापि प्रवृत्तिरिति चेत् [।] न [।] अक्लिष्टा ज्ञानसद्भावात् प्रवृत्तिरित्येके । योगबलेन शुद्धलौकिकचित्तसम्मुखीकरणादित्यपरे । विनेयानां तथा प्रतिभासनादित्यन्ये ॥ § 298

सर्वथेत्युपसंहारः । यदि वचनाद् वीतरागस्य वक्तुकामता साध्यते अथ करुणा तेन सराग इत्युच्यते । **सर्वथाऽभूतासमारोपाद्** वीतरागादि**र्निर्दोषः** । दोषस्वभावस्य रागादेरवश्यभावात् । **तदन्येन** रागादिभ्योन्येन वक्तुकाम- 54/s तादिना **वीतरागस्य दोषवत्त्वसाधने न किंचिद् अनिष्टं** ॥ § 299

स्यान्मतिः [।] वक्तर्यात्मनि रागादिर्दृष्टस्ततः सपक्षे सत्त्वदर्शनमात्रेण वीतरागाभिमतेष्वप्यनुमानम्भविष्यतीत्याह । **वक्तर्यात्मनी**त्यादि । **अन्यत्र तदनुमान** इति वीतरागाभिमते रागाद्यनुमानेऽ**तिप्रसंगः** । वक्तर्यात्मनि यावान् कश्चिद् विशेषो दृष्टस्तस्य सर्वस्यान्यत्रानुमानप्रसङ्गः । आत्मनि दृष्टस्य श्याम-

गौरतादिलक्षणस्य विशेषस्य **व्यभिचारात्** । **अनन्यानुमान** इति रागादन्यस्यात्मगतस्य विशेषस्यानुमाने । **इहेति** साध्याभिमते रागादावप्य**व्यभिचार इति को निश्चयः** । नैव कश्चित् । प्रतिबन्धाभावाद् रागवचनयोः । यस्मादात्मनिदर्शनान्नानुमानन्तस्मात् **करण गुणवक्तुकामते वचनमनुमापयेत्** । कर- 22a/PSVTa णगुणस्ताल्वादीनाम्पाटवादिः स च वक्तुकामता चेति द्वन्द्वः । द्वितीयाद्विवचनमेवैतत् ॥ **रागोत्पादनयोग्यतारहिते** पाषाणादौ **वचनादर्शनात्** । सैव वचनादवसीयत इत्याह । रागेत्यादि । **तदनुमान** इति योग्यतानुमाने**ऽतिप्रसंगः** । तथा हि यथा पाषाणादौ रागोत्पादनयोग्यताविरहस्तथा सर्वपुरुषधर्मैरपि ततस्तथाभूते वचनादर्शनाद् यदि रागोत्पादनयोग्यतानुमानमेवं सर्वपुरुषधर्मस्य ॥ § 300

अथ मतं [।]रागोत्पादनयोग्यता हि रागवचनयोरेकङ्कारणन्तदनुमाने च रागोप्यर्थतोनुमितो भवति तेन योग्यता एवानुमानं न सर्वेषां पुरुषधर्माणामित्यत्राह [।] **रागस्येत्यादि** । **रागस्यानुपयोगे** वचनं प्रति ताल्वादिव्यापारादेव शब्दनिष्पतेः । **कथन्तच्छक्तिः** रागशक्तिर्वचनंप्रत्यु**पयुज्यते** । **अथ** ताल्वादिव्यापारकाले रागशक्तेरपि वचनम्प्रत्युपयोग इष्यते [।] ततश्चाद्यवर्ण्णनिष्पत्तिकाले रागस्यापि निष्पत्तिरेकसामग्र्यधीनत्वात् [।] तस्य च रागस्य सन्तानवा**हित्व**न्तथा च द्वितीयादिवर्ण्णनिष्पतौ राग एवोपयुक्तस्स्यात् । तदाह [।] **शक्त्युपयोगे हि स एवोपयुक्तः स्यादि**ति । **न च** रागस्योपयोगोस्तीत्युक्तं प्राक् । § 301

अथवात्मात्मीयाभिनिवेशरहितानां रागस्यानुपयोगे वचनंप्रति । कथं तच्छक्ती रागशक्तिर्वासनाख्यात्मात्मीयाभिनिवेशलक्षणा वचनम्प्रत्युपयुज्यते । वीत रागाणामात्माद्यभिनिवेशस्याभावात् । शक्त्युपयोगे हि वचनं प्रति । स 55/s एव राग उपयुक्तः स्यादात्माद्यभिनिवेशवतां सर्वेषामेव रागित्वात् । तच्च रागस्य वचनंप्रत्युपयोगित्वन्नास्तीत्युक्तं । वक्तुकामता सामान्यहेतुत्वादित्यत्रान्तरे ॥ § 302

तस्मादित्यादि निगमनं । नान्तरीयकमेवेति कारणेना**विनाभाव्येव** । तत्प्रतिबन्धात् । **तत्र** कारणे **आयत्तत्वात्** । **नान्यदप्रतिबद्धं विपक्षे** हेतोर**दर्शनेपि** । अर्वाग्दर्शनस्यादर्शनमात्रेणानिश्चयात् । **सर्वदर्शिनस्तु दर्शननिवृत्त्या** स्या**न्निश्चय**स्तस्य हि सर्वज्ञेयव्यापि ज्ञानं । एतदेवाह । **सर्वदर्शन** इत्यादि । किम्पुनरदर्शनमात्रान्नाभावनिश्चय इत्याह । **क्वचित्तथे**त्यादि । तेन प्रकारेण **दृष्टानां** प्राक् । **पुनर्देशकालसंस्कारभेदे**नेति भेदशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । संस्कारः क्षीरावसेकादिः । पूर्वदृष्टप्रकारा**दन्यथा** स्यात् । किमिवेत्याह । **यथामलक्य** इति । संस्कारभेदस्यैतदुदाहरणन्न **चैवम्बहुल**मिति न मधुरफला बहुल**न्दृश्यन्ते** । कषायफलानां बाहुल्येन दर्शनात् । न चेदानीं बहुलं मधुरफलानामदर्शनात् । क्वचित्सम्भविनो मधुरफलस्य प्रतिक्षेपः । तथा देशभेदेन पिण्डखर्ज्जूरस्य सम्भवः । कालभेदेन पुष्पादेः । आमलकीदृष्टान्तेन चैतदाह । यथामलक्यः क्षीरादिसंस्कारादन्यथा भवन्ति । तथा रागादियोग्यश्चित्तसन्तान-

स्तत्त्वाभ्यासाभिसंस्काराद् योग्यो भवति । अभ्यासाच्च नैरात्म्यालम्बनमेव [22b/PSVTa] विज्ञानं स्पष्टाभम्वैरा- राग्यमुच्यते । नैरात्म्यदर्शनादात्माद्यभिनिवेशविगमेन रागाद्यनुत्पत्तेः । सर्वधर्मक्षणिकत्वाद्यालम्बनं च ज्ञानं स्पष्टाभं **सर्वज्ञत्वं** चोच्यते । सर्वाज्ञानविगमात् । तस्मात् तत्त्वाभ्यासनिमित्ता स्फुटाभत्वबृद्धिरेव तत्त्वसाक्षात्करणेन प्रत्यक्षत्वकारिणी रागादियोग्यस्वभावतां ज्ञानस्य बाधते । ततश्चान्यथादृष्टमपि हेतुबलादन्यथा भवेदपि [।] तेन यदि नाम रागारहिते क्वचिद् वचनं न दृष्टन्तावता सर्वत्र वीतरागे वचनेन न भाव्यमिति नास्ति निश्चयः । **ततश्चानिश्चितव्यतिरेकाद्** वचनमात्रान्न रागद्यनुमानं । यत एवन्तेन कारणे**नैतद्युक्तम्वक्तुं मादृशो वक्ता** । योहमिवायोनिशोमनस्कारान् । तदेवाह । **रागोत्पत्ती**त्यादि । कः पुनरसावित्याह । **आत्मे**त्यादि । **आत्मदर्शनं** स त्का य दृ ष्टिः । नित्यसुखादिविपर्यासोऽयोनिशो मनस्कारः । **द्वन्द्व**- [56/s] समासश्चायं । आत्मदर्शनमेवायोनिशोमनस्कार इति विशेषण समासोवा । **तदे**ति मादृशो **वक्ते**ति विशेषणेप्य**पार्थको वचनोदाहारः** । वचनादित्यस्य हेतोरुदाहरणमनर्थकमित्यर्थः । तदा हि यो मादृशो रागोत्पत्तिप्रत्ययविशेषेण युक्तः स रागी । यथाहमित्ययमेव हेतुः स्यात् । यत एवमदर्शनमात्रान्नास्ति निश्चयस्त**स्माद् विपक्षेऽदृष्टि**र्विपक्षे हेतोरदर्शनम**हेतु**र्लिङ्गस्य व्यतिरेकनिश्चयं प्रति ॥ § 303

स्यान्मतिः [।] विपक्षदृष्ट्या हेतोर्व्यभिचारो न च वीतरागे वचनं दृष्टन्तस्माददर्शनात् साध्याभावे व्यतिरेकः सिद्ध इत्यत आह । § 304

न चादर्शनमात्रेणेति **विपक्षे** हेतोर**व्यभिचारिता** । कस्मात् [।] **सम्भाव्यव्यभिचारत्वात्** । सम्भाव्यो व्यभिचारो यस्य स तथा तद्भावस्तस्मात् । यद्यपि न दृष्टो विपक्षे तथापि तत्र सम्भवो न विरुद्ध इति संम्भाव्यते व्यभिचारः । स्थाल्यन्तर्गतास्तण्डुलाः **स्थालीतण्डुलास्तेषां पाकवत्** । § 305

एतमेव दृष्टान्तं समर्थयितुमाह । **न ही**त्यादि । **बाहुल्येन** स्थाल्यन्तर्गतानां **पक्वानान्दर्शनेपि न स्थाल्यन्तर्गतत्वेन केवलेन पाकः सिध्यति** । मात्रग्रहणन्तु विशेषनिरासार्थं । यद् वक्ष्यत्येवन्तु स्यादिति । कुतोऽसिद्धि**र्व्यभिचारस्य दर्शनात्** । **एवंस्व**भावा इति ये पक्वा दृष्टास्तैस्तुल्यस्वभावाः । एतैरेव पक्वैः **समानः** पाकहेतुर्येषान्ते पक्वा इति । **अन्यथा त्वि**त्यसत्ये-तस्मिन् विशेषणे । **शेषो**स्तीति **शेषवद**निर्ण्णीतो विषयोस्तीति यावत् । तच्च **व्यभिचारि** ॥ § 306

किन्नै या यि को क्तं कार्यात् कारणानुमानरूपं शेषवदनुमान- [57/s] मिहाभिप्रेतमुता न्यदेवेति पृच्छति । **किंपुनरि**त्यादि । शेषवत्स्वरूपमाह । **यस्ये**त्यादि । **यस्य** हेतोर**दर्शनमात्रेणा**प्रमाणकेन विपक्ष**व्यतिरेकः प्रसाध्यते** । **तस्य** हेतोः **संशयहे**तुत्वात् संशयकारित्वा**च्छेषवत्तद**नुमानमुदा**हृतं** । किङ्कारणन्तस्य हेतोः **स व्यतिरेकोऽनिश्चित इति विपक्षेपि वृत्तिराशंक्येत** । किंपुनर्न निश्चित इत्याह । **व्यतिरेके**त्यादि ॥ अनुपलम्भेपि कथं संशय इत्याह । **न** [23a/PSVTa] **सर्वे**त्यादि । **दृश्यानुपलब्धिरेव न गमिका** । यत एवन्नादर्शनमात्राद् व्य-

तिरेक**स्तस्मादेकनिवृत्त्या** साध्यनिवृत्त्या**न्यनिवृत्तिं**साधननिवृत्ति**मिच्छ**ता **तयोः** साध्यसाधनयोः **कश्चित्** **स्वभावेन** **प्रतिबन्ध**स्तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणो**प्येष्टव्यः** । न केवलमदृष्टिमात्रं । **अन्यथा** प्रतिबन्धानिष्टाव**गमको** **हेतुः** **स्यात्** । व्याप्तेरनिश्चितत्वात् ॥ § 307

यत एवन्तेन कारणेन **हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु** पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकेषु **निश्चयो वर्ण्णितः** । आचार्य दि ग्ना गे न प्र मा ण स मु च्च या दिषु । **असिद्धस्तु** द्वयोरपि साधनमित्यादिना । कस्य निरासेनेत्याह । **असिद्धे**त्यादि । **आद्या**दित्वात् तृतीयार्थे तसि विपक्षेणेत्यर्थः । § 308

तत्रासिद्धविपक्षेण पक्षधर्मत्वनिश्चयो वर्ण्णितः । **विपरीतार्थो**विरुद्धस्तस्य विपक्षेणान्वयनिश्चयः । **व्यभिचार्यनै**कान्तिकस्तस्य विपक्षेण व्यतिरेकनिश्चयः ॥ § 309

अन्वयव्यतिरेकनिश्चयं च वर्णयता प्रतिबन्धोप्यर्थतो दर्शित एव । यस्मान्न **ह्यसति प्रतिबन्धेऽन्वयव्यतिरेकनिश्चयोस्ति [।] तेन** कारणेन त**मेव** तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणं प्रतिबन्ध**न्दर्शयन्**नाक्षिप**न्निश्चयमाह** । यस्य दोषस्य निराशे न यो निश्चय उक्तस्तं व्याचष्टे । **तत्रे**त्यादि । **विरुद्धतत्पक्ष्याणा**मिति 58/s विरुद्धानां विरुद्धपक्ष्याणां च । विरुद्धपक्ष्या येषां सत्त्वं विपक्षे निश्चितं सपक्षसत्त्वं सन्दिग्धं । सन्दिग्धानैकान्तिका एवैते परप्रसिद्ध्या त्वेवमभिधानं । **व्यतिरेकस्यानिश्चये**नेति प्रकृतेन सम्बन्धः । अनैकान्तिकस्य निरास इति सम्बन्धः । तेनायमर्थः साधारणानैकान्तिकस्येति । **तत्पक्षस्य च** । अनैकान्तिकपक्षस्य च । **शेषवदादेः** । आदिशब्दात् सपक्षविपक्षयोस्सन्दिग्धस्य निरासः । यस्य सपक्षसत्त्वं विपक्षे चादर्शनमात्राद् व्यतिरेकस्तच्छेषवत् । § 310

प्रसिद्धस्तु द्वयोरित्या चा र्य ग्रन्थमिदानीं व्याचष्टे । **द्वयो**रित्यादि । द्वयोरित्य**नेनैकस्य** वादिनः प्रतिवादिनो वा यः **सिद्धस्तस्यप्रतिषेधः** [।] **प्रसिद्धवचनेन** सन्दिग्धयोः **शेषवदसाधारणयोः** प्रतिषेध इति सम्बन्धः [।] क्व सन्दिग्धयोरित्याह । **सपक्षविपक्षयोरपीति** **शेषवतो**ऽसपक्षसन्देहः । **असा**धारणस्य तु सपक्षविपक्षयोः । तस्मान्निश्चयवचनादा चा र्ये णा पि प्रतिबन्ध इष्ट एव ॥ § 311

अन्यथाऽसति प्रतिबन्धे साध्यसाधनयोः । **विपक्षेऽदर्शनमात्रेण व्यतिरेके** आचार्येणेष्यमाणे । **व्यभिचारिविपक्षेणा**नैकान्तिकप्रतिपक्षेण **वैधर्म्यवचनं च यत्** प्रतिज्ञातन्तदपार्थकमित्याकूतं । § 312

क्व पुनराचार्येणं प्रतिज्ञातमित्याह । **यदे**त्यादि । न्या य मु खे चैतदुक्तं । **यदुभयं वक्तव्य**मिति साधर्म्यं वैधर्म्यं च । कस्य प्रतिपक्षेण किमुक्तमित्याह । **विरुद्धे**त्यादि । साधनस्य वचनं **विरुद्धप्रतिपक्षेण** वैधर्म्यवचन**मनैकान्तिकप्रतिपक्षेण** । यद्यदृष्टिफलन्तच्च । अदर्शनमात्रफलन्तच्चेति **वैधर्म्यवचनं** । § 313

59/s

एतदेव व्याचष्टे । **यदी**त्यादि । तेनेति **वैधर्म्यवचनेन विपक्षे** हेतोर**दर्शनं ख्याप्यते** । **तदि**त्यदर्शनमनुक्तेपि वैधर्म्ये **गम्यते** । दर्शनाभावलक्षणस्याद- 23b/PSVTa

---

१५ निराशे] ? से

र्शनस्य वैधर्म्यवचनात् प्रागपि सिद्धत्वात् । तस्मादपार्थकम्वैधर्म्यवचनं । § 314

हेतोर्दर्शनभ्रान्तिर्विपक्षेस्ति तन्निवृत्यर्थम्वैधर्म्यवचनमिति चेदाह । **न हीत्यादि** । **तस्येति** प्रतिपाद्यस्य वैधर्म्यवचनात् **प्राक्** । हेतोर्विपक्षे **दर्शनभ्रान्तिरस्ति या** वैधर्म्य**वचनेन निवर्त्त्यते** ॥ तस्मादेतद् यथा सपक्षे हेतोर्दर्शने न भ्रान्तिः किन्तु तद्विस्मृतमिति साधर्म्यवचनेन स्मर्यते । तथा **स्मृतिर्वाचा** वैधर्म्यवचनेना**दर्शने क्रियत इति चेत्** । दृष्टान्तमेव विघटयितुमाह । **दर्शन**मित्यादि । **दर्शनमप्रतीयमान**मस्मर्यमाणं **न** साध्यप्रतिपत्त्य**ङ्गमिति युक्तन्तत्रेति** दर्शने **वाचा स्मरणाधानं** स्मृतिजननं । अदर्शनार्थन्तु न युक्तं । यस्माद**दर्शनन्तु दर्शनाभावो** हेतोर्विपक्षे । **स दर्शनेन बाध्यते** । **तदभावे** विपक्षदर्शनाभावे **सिद्ध एव** दर्शनाभाव **इत्यपार्थकन्तत्सिद्धये** दर्शनाभावसिद्धये वैधर्म्य**वचनं** । अयमभिप्रायो दर्शनम्परोक्षत्वाद् विस्मर्येतेति तत्स्मरणार्थम्वचनं युक्तं । दर्शनाभावस्तु दर्शननिवृत्तिरूपः स च दर्शनानुभवाभावादेव प्रतिभासते [।] प्रतिभासमानस्य च किं स्मरणेन । **तत्सिद्धये**ऽपार्थकम्वचनं ॥ § 315

न वै अनुपलभमानस्य पुंसस्तावतेत्यदर्शनमात्रेण विपक्षे हेतुर्नास्तीत्येवं निश्चयो भवति देशादिविप्रकृष्टानामनुपलम्भेपि सत्त्वात् । तदर्थन्नास्तीति निश्चयोत्पादनार्थम्वैधर्म्यवचनमिति चेत्तन्न । यस्मान्न च नास्तीति वचनादप्रमाणकात् तत्प्रतिक्षिप्यमाणं नास्त्येव । कथन्तर्हि नास्तीति गम्यत इत्याह । **यथे**त्यादि । § 316

एतदुक्तम्भवति । हेतोः स्वसाध्ये प्रतिबन्धग्राहकमेव प्रमाणं साध्यायत्तताग्राहकन्तच्चेह दर्शनमभिप्रेतं यच्च साध्य एव हेतोर्दर्शनमिदमेव सर्वत्र विपक्षेऽदर्शनं । तेन यस्य साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धग्राहकं दर्शनं प्रवृत्तम्विस्मृतं च तस्यैव पुंसः दर्शनादर्शनयोः प्रतीतयोः साधर्म्यवैधर्म्यवचनाभ्यां स्मरणं क्रियते नान्यस्येत्यर्थः । यदाह [।] प्रमाणं दृष्टान्ताभ्यामुपदर्श्यत इति
60/s । यथा यदि नास्ति स ख्याप्यत इति । यथा येन प्रकारेण स्वसाध्यप्रतिबन्धेन विपक्षे हेतुर्नास्ति यदि स न्याय इति प्रतिबन्धग्राहकं प्रमाणं ख्याप्यते स्मर्यते तदा नास्तीति गम्यते । न तु प्रतिबन्धमन्तरेण [।] § 317

यदीत्यादि प्रथमं कारिकाभागमाह । **यद्यनुपलभमानोनुपलम्भमात्रान्नास्तीति** न प्रत्येति तदा वैधर्म्यवचनादप्यप्रमाणकान्न प्रत्येष्यति । यस्मात्तदपि वैधर्म्यवचनं । त्वता **तेनानुपलम्भमेव ख्यापय**ति नाधिकम्विशेषं । § 318

स्यान्मतं । साध्याभावकृतो हेत्वभावो वैधर्म्यवचनेन ख्याप्यते । ततोस्ति विशेष इत्यत आह । **न चैके**त्यादि । **एकानुपलम्भ** इति साध्यानुपलम्भः । **अन्याभावं** साधनाभावं । असति प्रतिबन्ध इति भावः । **अतिप्रसंगादि**ति प्रतिबन्धमन्तरेण निवृत्तौ गोनिवृत्त्याप्यश्वस्य नियमेन निवृत्तिः स्यात् । § 319

३१ ता] ?

अथ मतम् [।] आचार्यदि ग्ना गे न विपक्षे हेतुर्न्नास्ती त्युक्तम- 24a/PSVTa
त एव निश्चय इत्यत आह । **न चेत्यादि** । **तेना** चा र्ये ण **नास्तीति** यद् वैधर्म्य**वचनं** कृतं त**स्मात्तथा भवति** वस्तुनो नास्तित्वमेव भवत्य**तिप्रसङ्गात्** । तद्वचनस्य हि प्रामाण्ये प्रतिज्ञामात्रादपि साध्यसिद्धिः स्यात् । **तदि**ति तस्मात् **कथम्वैधर्म्यवचनेनानैकान्तिकपरिहारः** [।] नैव । **तस्माद्** विपक्षाद्धेतो**र्व्यावृत्तिमिच्छ**ता तत्र व्यावृत्तौ **न्यायो वक्तव्यः** । साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धग्राहकं प्रमाणं **यत** इति न्यायात् । **अस्ये**ति प्रतिपाद्यस्य । साधनं **व्यावृत्तिमिति निश्चयो भवति** ॥ § 320

नन्वित्यादि परः । **तदभावे** साध्याभावे**ऽनुपलम्भात्** **असिद्धा** **व्यावृत्ति**र्हेतोरयमेव न्याय इति मन्यते । **यद्यदृष्ट्या** हेतोर्विपक्षा**न्निवृत्तिः स्या**त्तदा **शेषवद**नुमानं **व्यभिचारि किं** । नैव व्यभिचारि स्यात् [।] कीदृशं पुनस्तदित्याह । यथेत्यादि । **एतानि फलानी**त्युपयुक्तादन्यानि । अयं च 61/s
धर्मिनिर्देशः । **पक्वान्येवं रसानि** चेति साध्यधर्मः । एवं-रसानि मधुराण्यम्लानि वा । **रूपाविशेषादि**ति हेतुः । उपयुक्तस्य फलस्य यद्रूपं रक्तादि । तेन तुल्यत्वात् । **एकशाखाप्रभवाद्वे**ति हेतुः । **उपयुक्तवदि**ति दृष्टान्तः । कस्माददर्शनमात्राद् व्यतिरेक इष्यमाणे शेषवतोव्यभिचारित्वं स्यादित्याह । **अत्रापी**त्यादि । अत्र शेषवदनुमाने **विवक्षितं** रूपविशेषादियुक्तमुपभुक्तादन्यत्फलन्त**स्याशेषस्य** पक्षी**करणे** । **हेतो** रूपादिशेषादिकस्य **साध्याभावेनुपलंभोस्तीति** विपक्षाव्यावृत्तिरतश्चा**व्यभिचारिता** स्यात् । तथा हि यत् पक्षीकृतं फलं यच्चोपयुक्तं सपक्षत्वेनोपात्तन्तद्व्यतिरेकेण विपक्षभूते तृतीये राशौ नास्ति यथोक्तस्य हेतोर्वृत्तिः । § 321

प्रत्यक्षबाधेत्यादि । कदाचिदेकशाखाप्रभवस्यापि फलस्यापक्वस्यातद्रसस्य वा प्रत्यक्षेणानुभवसम्भवात् **प्रत्यक्षबाधाशङ्का एव** शेषवतो **व्यभिचार इत्येके** ई श्व र से न प्रभृतयः । तदयमर्थो न केवलाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुर्गमकः, अपि त्वबाधितविषयत्वे सतीति । नेत्यादिना परिहरति । **पक्षीकृतो** योविषयः परोक्षस्तत्र प्रत्यक्षबाधाया **अभावात्** । न प्रवृत्तेन प्रत्यक्षेण बाधाशङ्का किन्तु कदाचिद् गन्धप्रत्यक्षबाधापक्षं इति चेदाह । **तथे**त्यादि । **तथा** कदाचित् प्रत्यक्षबाधा भवेदित्याशङ्कायामतिप्रसंगः । यस्मा**दन्यत्रा**भिमते हेतौ प्रत्यक्षबाधाया **अभावनियमाभावात्** । न हि सम्बन्धाभ्युपगमे परस्य बाधाशङ्का निवर्त्तत इति भावः । तस्मात् प्रतिबन्धानभ्युपगमवादिना **वृत्तं प्रमाणं बाधकमेष्टव्यं** । **अवृत्तबाधने**ऽप्रवृत्तेनैव प्रमाणेन बाधने **सर्वत्रानाश्वासः** सर्वत्र हेतौ न स्यादाश्वासो गमकत्वनिश्चयः । बाधकस्य शंक्यमानत्वात् । नैवं प्रतिबन्धवादिनः सर्वत्र हेतावनाश्वासः साध्यप्रतिबद्धे हेतौ बाधाशंकाया अप्यभावात् । हेतुप्रयोगात्तु पूर्वं स्याद् बाधाशंका [।] अत एव सन्दिग्धे हेतुवचनमुच्यते [।] न च वृत्तं प्रमाणं शेषवतो बाधकमस्ति । तस्मात् 24b/PSVTa,
स्थितमेतद् अदर्शनमात्राद् व्यतिरेके शेषवतोप्यव्यभि- चारित्वं स्यादिति ॥ 62/s
§ 322

ननु प्रतिबन्धबलात् साध्याभावे हेतोर्व्यतिरेके सति सत्तामात्रेण व्यतिरेको गमकः स्यादित्यत आह । **व्यतिरेकस्त्वित्यादि** । हेतोर्यो विपक्षाद् **व्यतिरेकः** स **सिद्ध एव** निश्चित एव **साधनं** । **इति** हेतोस्त**थाभावनिश्चयं** साध्याभावे यो हेत्वभावस्तन्निश्च**यमपेक्षते** । एतदाह [।] नास्माकम्भवतामिव दर्शनाभावमात्राद् व्यतिरेकः । किन्तु साध्यसाधनयोः सति प्रतिबन्धे साध्याभावे हेतोर्विपक्षाद्व्यावृत्तत्वं स्वगतो धर्मः । हेतोश्च यद्रूपन्तदवश्यं स्वनिश्चयमपेक्षते ज्ञापकत्वादिति । कथं त्वन्मतेन शेषवतो व्यभिचारित्वमिति चेदाह । **अनुपलम्भात्त्वित्यादि** । **क्वचिद्विपक्षैकदेशे** हेतो**रभावसिद्धावप्यप्रतिबद्धस्य** हेतोः साध्ये । **तदभावे** साध्याभावे **सर्वत्र** विपक्षेऽ**भावासिद्धेः** कारणात् **संशय**स्ततो विपक्षा**दव्यतिरेको** यः स **एव व्यभिचारः शेषवतः** ॥
§ 323

किंचेति दोषान्तरसमुच्चयः । यद्यदर्शनाद् व्यतिरेकस्तदा **व्यतिरेक्यपि हेतुः स्यात्** । कीदृशं **नेदं निरात्मक**मित्यादि । प्रसङ्गमुखेन चेदमुक्तम**प्राणादिमत्त्वप्रसङ्गात्** । प्राणादिमत्वाद्य सात्मकं । अयं च हेतुः सात्मके क्वचिन्न दृष्टोनिरात्मकेभ्यश्च व्यावृत्त इति साध्यनिवृत्तौ निवृत्तिधर्माव्यतिरेकी कथ्यते । तथा हि **निरात्मके**ष्वात्मरहितेषु **घटादिषु दृष्टादृष्टेषु प्राणाद्यदर्शनात्** प्राणापानोन्मेषनिमेषादर्शनात् । दृष्टेषु स्वभावानुपलम्भेनैवादर्शनं प्राणादीनामुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वात् । अदृष्टेष्वपि तज्जातीयतया । तेन नैरात्म्यं प्राणाद्यभावेन व्याप्तं । जीवच्छरीरे तु **तन्निवृत्त्या** प्राणादिमत्त्वाभावनिवृत्त्या नैरात्म्यस्य निवृत्ते**रात्मगतिः** स्यात् ॥ तव तर्हि कथं संशयहेतुरिति चेदाह । **अदृश्येत्यादि** । अदृश्यस्यात्मनो**नुपलम्भाद्** घटादिस्व**भावाप्रसिद्धौ घटादीनान्नैरात्म्यासिद्धेः** कारणान्निरात्मकात् **प्राणादेरनिवृत्तिः** । प्राणाद्यभावेन
63/s **सन्दिग्धस्य नैरात्म्यस्याप्य** सिद्धिरिति यावत् ॥ § 324

बौद्धेन नैरात्म्यमभ्युगतमतो**भ्युपगमा**न्निरात्मकत्वं घटादेः **सिद्धमिति चेत्** । यदि बौद्धाभ्युपगमः प्रमाणं **कथमिदानीमात्मसिद्धि**र्जीवच्छरीरे । तदपि बौद्धेन निरात्मकमिष्टं ॥ जीवच्छरीरे नैरात्म्याभ्युपगमोऽप्रमाणकस्ततोस्यात्मा साध्यत इति ॥ यद्येवं परस्यापि जीवच्छरीरा**दन्यस्या**पि घटादे**रप्रमाणिका कथं नैरात्म्यसिद्धिः** । न हि बौद्धस्याभ्युपगमः क्वचित्प्रमाणं क्वचिन्नेति । किं चाभ्यु**पगमेन केवलेन सात्मकानात्मकौ विभज्य** घटादयः परेणास्माभिश्चानात्मका अभ्युपगताः । तेनानात्मकाः । जीवच्छरीरं सात्मकमस्माभिरभ्युपगतन्त्वया तु निरात्मकमेवम्विभज्य **तत्र** निरात्मकेषु प्राणादीनामभावे-नात्मविषये **गमकत्वं कथयता** परेणा**गमिकत्वमात्मनि प्रतिपन्नं नानुमेयत्वं** । **तस्मा**दात्मनो घटादाव**दर्शनेप्य**दृश्यस्वभावस्यात्म-
25a/PSVTa **नो निवृत्त्यसिद्धेर्नास्ति कुतश्चि**न्निरात्मकात् प्राणादेर्न्निवृ- त्तिरित्यगमकत्वं । एतत्तावन्नैवात्मनः कुतश्चिन्निवृत्तिः सिद्धा । अभ्युपगम्य तूच्यते । तन्निवृत्तावप्यात्मनिवृत्तावपि क्वचिदिति दृष्टे घटादौ **निवृत्तावपि प्राणादीना**मप्र-

२१ टादिस्व] ? ष्व

तिबन्धादात्मना सह **सम्बन्धाभावात्** । **सर्वत्रादृष्टेष्वपि** घटादिष्वात्मनिवृत्त्या प्राणादीनां **निवृत्त्यसिद्धेः** सन्दिग्धव्यतिरेकित्वाद**गमकत्वं** । § 325

अदर्शनमात्राद् व्यतिरेकाभ्युपगमे सत्ययमपरो दोष इत्याह । **यापीत्यादि** । का पुनः सेत्याह । **तथा सपक्षे सन्नित्यादि** । आ चा र्य स्य चायङ्ग्रन्थः । तत्र सन्दिह्युक्तम्पक्षधर्मो वादिप्रतिवादिनिश्चितो गृह्यते । तेनोभयोरन्यतरस्य चासिद्धस्य ग्धस्याश्रयासिद्धस्य च व्युदासः । यथा च पक्षधर्मनिश्चयेन चतुर्विधस्यासिद्धस्य व्युदासस्तथा **सपक्षे सन्नसन्नित्येवमादिष्व**प्यन्वयव्यतिरेकनिश्चयेन निरस्तमसिद्धजातमन्यतरासिद्धादीनां सपक्षादिष्वसम्भवात् । **यथायोगमुदाहार्यमित्**याह । **सापि न वाच्या** असिद्धियोजना । § 326

64/s

तद्व्**याचष्टेऽनुपलम्भ एवे**त्यादि । अप्रमाणके**नुपलम्भ एव सति** हेतोर्विपक्षे संशयात् [।] कथमुपलम्भे तदसम्भवात् । विपक्षे हेतो**रुपलम्भे सति** तस्य सङशयस्या**भावात्** । तस्मा**दनुपलम्भा**द्धेतोः विपक्षाद् **व्यतिरेक** इत्यर्थात् सन्दिग्धव्यतिरेको हेतुरिष्ट एव । तस्मात् **संशयितोऽनिवार्यः** । संशयेन विषयीकृतः संशयितो व्यतिरेको न वार्यः स्यात् । § 327

यथायोगमुदाहार्यमित्यतो **यथायोगवचनात्** संशयितो**ऽनिवारित एवेति चेत** । नैतदेवं । तदनन्तरमेव **य एव तूभयनिश्चयवाची**त्यादि वचनात् । य एव शब्द उभयनिश्चितस्य त्रैरूप्यस्यासिद्धत्वादेर्वाचकः स एव साधनं दूषणं न चान्यतरप्रसिद्धसन्दिग्धवाची पुनः साधनापेक्षणादित्ययं ग्रन्थ इहोदाहरणं । अन्यतरस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा [।] योसिद्धं सन्दिग्धम्वा वक्ति न स साधनं दूषणं वा [।] सन्दिग्धव्यतिरेकनिश्चयहेतुरुभयोरपि विपक्षे सन्दिग्धस्तस्मात्तदभिधानमसाधनम् । यस्मादुभयनिश्चित एव हेतुरुक्तस्तेना**नुपलम्भे**पि सति निवृत्ति**संशयाद्** विपक्षाद्धेतो**रनिवृत्तिं मन्यमानस्तस्य** सन्दिग्धव्यतिरेकस्य हेतुत्व**प्रतिषेधमाह** असिद्धियोजनया ॥ § 328

किञ्च । यद्यदृष्ट्या निवृत्तिरिष्यते तदा **विशेषस्या**साधारणस्य श्रावणत्वादे**र्व्यवच्छेदहेतुता स्यात्** । किं कारणं [।] नित्त्यानित्ययो**रदर्शनात्** । तद् व्याचष्टे[।]**श्रावणत्वस्यापी**त्यादि । तथा ह्यदर्शनमात्राद् व्यावृत्तिरिष्टा।अस्ति च **नित्यानित्ययोरदर्शनं । श्रावणत्वस्य तद्व्यवच्छेदहेतुता स्यात्** । नित्यानित्यप्रतिषेधहेतुत्वम्भवेत् । यदि नामादर्शनात् ततो व्यावर्त्तेत श्रावणत्वन्तद्व्यवच्छेदहेतुत्वन्तु कुत इत्याह । **न हीति** । **न तद्व्यावृत्तेरन्यद् व्यवच्छेदनन्नित्यानित्य**व्यवच्छेदनम्॥तवापि कथं श्रावणत्वन्न व्यवच्छेदहेतुरिति चेदाह । **अव्यवच्छेदस्त्वि**त्यादि । **कुतश्चिन्नि**त्यादनित्याद्वादर्शनमात्रेण **व्यावृत्तेरवानिश्चयात्** । 65/s, 25b/PSVTa
अनिश्चयश्चान्यतरत्र प्रतिबन्धानिश्चयात् । अवश्यं चैतदेवमन्यथा यो हि धर्मो **यत्र नास्तीति निश्चितः** स भवन् क्वचिद् धर्मिणि **कथन्तदभावं यत्र** नास्तीति निश्चितस्तस्याभावं **कथं न गमयेत्** ॥ § 329

नित्यानित्याद् व्यावृत्तस्यापि श्रावणत्वस्योभयव्यवच्छेदे साध्ये **प्रमाणान्तरबाधा** चेच्छंक्येत । **अथापी**त्याद्यस्यैव व्याख्यानं । श्रावणत्वे**नोभयव्यवच्छेदे**

नित्यानित्यव्यवच्छेदे साध्ये **प्रमाणान्तरं बाधकमस्ति** । तदाह । **अन्योन्येत्यादि** । अन्योन्य**व्यवच्छेदो रूपं** येषान्ते तथा । तथा हि नित्यव्यवच्छेद एवानित्यत्वन्तद्व्यवच्छेद एव च नित्यत्वन्तथा भावव्यवच्छेद एवाभावोऽभावव्यवच्छेद एव च भावः । **तेषामेकस्य व्यवच्छेदेनान्यविधानात्** । द्वितीयस्य विरुद्धस्यविधाना**दप्रतिषेधः** । § 330

एतदुक्तम्भवति । यदा हि श्रावणत्वं नित्याद् व्यावृत्तमिति तद् व्यवच्छिद्यात् । तदेवानित्यत्वम्विदध्यात् । तदेव च तदनित्याद् व्यावृत्तमित्यनित्यं व्यवच्छिद्यात् । नित्यं च विधत्त इत्येकस्यैकदैव विधिप्रतिषेधौ स्यातां तच्चायुक्तमिति **विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्विरोधान्न** कस्यचिदपि प्रतिषेधः । प्रतिषेधविनिवृत्तिलक्षणो हि विधिः । विधिनिवृत्तिरेव च प्रतिषेधस्तौ च परस्परविरुद्धौ युगपदेकस्य कथं स्याताम् [।] अतो न कुतश्चिदपि व्यावृत्तिनिश्चयः श्रावणत्वात् । § 331

नेदानीमिति सिद्धान्तवादी । इदानीमिति बाधासम्भवे सति । **अदृशो**ऽदर्शनाद् विपक्षे हेतो**र्नास्तिता** । तस्मा**देवं सत्यदर्शनन्न प्रमाणम्बाधासम्भवात्** ॥ § 332

श्रावणत्व एवाप्रमाणं भवतु नान्यत्र बाधाऽभावादिति चेदाह । **तथेत्यादि** । अन्यत्रापि हेतोर्व्यतिरेकसाधनस्यादर्शनस्य **सम्भाव्यं प्रमाणान्तरबाधनं** । कुतः । **लक्षणे**त्यादि । हेतोर्विपक्षादर्शनव्यावृत्तिनिबन्धनमिति यल्लक्षणन्तेन 66/s युक्तं श्राव णत्वस्य यददर्शनन्तस्मि**न्बाधासम्भवे** सति **तल्लक्षणमेव** तस्य व्यतिरेकसाधनस्यादर्शनस्य सर्वविषयमेव लक्षणं स्वरूपं **दूषितं स्यादिति सर्वत्रादर्शने** व्यतिरेकसाधने**नाश्वासः** । न गमकत्वनिश्चयः ॥ § 333

यद्येवमनुमानविषयेपि क्वचित् प्रत्य**क्षानुमानविरोधदर्शना**त्[।]तथा हि नित्यः शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदिति कृते नित्यत्वमनुमानेन बाध्यते । एवमश्रावणः शब्दः सत्वाद् घटवदिति प्रत्यक्षेण । ततश्च सर्वत्र तदवशिष्टलक्षणेनानुमानेप्यना**श्वासप्रसंग इति चे**त् । § 334

नैतदेवं । यथोक्त इति कार्यस्वभावानुपलम्भजेङ्गजेनुमाने प्रत्यक्षानुमानविरोधस्या**भावात्** । प्रत्यक्षादिविरोध**सम्भविनश्चातल्लक्षणत्वात्** तदनुमानालक्षणत्वात् ॥ **यदि** यथोक्तलक्षणेऽनुमाने नास्ति बाधा तदा हेतुलक्षणयुक्तं परस्परविरुद्धार्थसाधकं हेतुद्वयमेकस्मिन् धर्मिण्यवतीर्णम्विरुद्धाव्य- 26a/PSVTa भिचार्युक्तमा चा र्ये ण तस्यावचनमिति चेत् । अनेनाभ्युपेतहानिमाह ॥ **अनुमानविषये** विरुद्धव्यभिचार्य**वचनादिष्टमेवे**ति कुतोभ्युपेतहानं । क्व तर्ह्याचार्येणोक्त इत्याह । **विषयं** चेत्यादि । अस्य विरुद्धाव्यभिचारिणः ॥ **किंचे**त्यादि । इह **वै शे षि** के ण वायोः सत्वसाधनार्थं **स्पर्शश्च** न च दृष्टानामिति सूत्रमुक्तं । अस्यायमर्थः [।] यो गुणः स द्रव्याश्रयी तद्यथा रूपादिः । अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शश्च गुणस्तस्मात्तस्याश्रयभूतेन द्रव्येण भवितव्यं । न चायं दृष्टानां पृथिव्यादीनां गुणस्तेषां पाकजानुष्णाशीतस्पर्शादिगुणत्वात् ।

३४ सूत्र] Vaiśeṣikasūtra २:९.

ततो यस्यायं गुणः स वायुर्भविष्यतीत्युक्ते वैशेषिकेण । तत्राचार्य दि ङ् ना गे नोक्तं [।] यद्यदर्शनमात्रेण दृष्टेभ्यः प्रतिषेधः क्रियते न च सोपि युक्त इति [।] यदेतदुक्तन्तद् विरुध्यत इति वा र्त्ति क का रो दर्शयन्नाह । **दष्टेत्यादि** । यद्यदृष्ट्या निवृत्तिः **स्यात्** तथाऽदृष्टेरदर्शनात् कारणाद् अपाकजस्यानुष्णाशीत**स्पर्शस्य दृष्टाऽयुक्तिः** । दृष्टेषु पृथिव्यादिष्वसङ्गतिर्या [67/s] वर्ण्णिता वैशेषिकैर्यस्या आचार्येणायुक्तत्वमुक्तं सा स्याद् **अविरोधिनी** युक्तैव स्यादित्यर्थः । § 335

तद्व्याचष्टे । **यदी**त्यादि । यदाहाचार्यः । वायुप्रकरणे **यद्यदर्शनमात्रेण दृष्टेभ्यः** पृथिव्यादिभ्यः स्पर्शस्य **प्रतिषेधः क्रियते** वै शे षि के ण **न च सोपि युक्त** इति । यद्याचार्यस्याप्य**दर्शनमात्रेण** व्यतिरेकोभिमतस्तदा **कथमयुक्तः** स्पर्शस्य प्रतिषेधो युक्त एव स्यात् । किं कारणम् [।] अत्रापि हेतो**रनुपलम्भादभावसिद्धेर**भ्युपगमात् ॥ § 336

नन्वित्यादि परः । उपलब्धिलक्षणप्राप्तः कारणाद् अपाकजस्यानुष्णाशीत**स्पर्शस्या**नुपलभ्यमानस्य पृथिव्यादिषु **युक्त एव प्रतिषेधः** । § 337

न युक्त इति सिद्धान्तवादी । किं कारणं [।] यः पृथिव्यादिरनुष्णाशीतादन्येन स्पर्शेन युक्तः प्रत्यक्षः स दृश्यः । अन्यत्र च देशादावप्रत्यक्षोपि तथाभूतस्पर्शयुक्त एव पृथिव्यादिस्तत्स्वभावः । दृश्यश्च तत्स्वभावश्चेति द्वन्द्वः । तदेव **विषयः** स एव तन्मात्रं सुप्सुपेति समासः । तस्मिन्न**प्रतिषेधात्** स्पर्शस्य । तत्र हि प्रतिषेधे स्यादेव **निश्चयः यावता पृथिव्यादिध**र्मिभूतं **सामान्येना**विशेषेणैव **गृहीत्वाऽयम्वै**शे षि कः स्पर्शस्य **प्रतिषेधमाह** । यत्किंचित् पृथिव्यादि तत्सर्वमनुष्णाशीतस्पर्शरहितमिति । न च पृथिव्यादिमात्रे स्पर्शस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तिरस्ति । न चैकस्पर्शनियमः पृथिव्यादीनां । यतस्तत्र पृथिव्यादिसामान्ये **तूलोपलपल्लवा**दिषु भेदेषु **तद्भावेपि** पृथिव्यादिभावेपि **स्पर्शभेददर्शना**त् । तथा हि तूलस्यान्यः स्पर्शः श्लक्ष्णत्वलक्षणोन्यश्चोपलादेः कर्कशत्वादिलक्षणः । **अस्या**पीत्यनुष्णाशीतस्पर्शस्य **क्वचित् पार्थिवद्रव्यविशेषे सम्भवाशंकया भवितव्य**मिति कृत्वा सर्वत्र पृथिव्या **दावदर्शनमात्रे**णानुष्णाशीतस्पर्शस्या**युक्तः प्रतिषेधः** । § 338 [68/s]

यत्तूच्यते [।] सर्वत्र पृथिव्यादेस्तुल्यत्वात्तुल्य एवानुष्णाशीतस्प- [26b/PSVTa] र्शो यस्तु पृथिव्यादिभावेपि श्लक्ष्णत्वादिभेदः स पृथिव्यादिपरमाणुसंयोगस्य निविडानिविडकृतत्वादिति ॥ § 339

तदयुक्तम् [।] अनिविडानां हि नैरन्तर्याभावात् संयोगाभावः । तेन यथोपलपरमाणूनां संयोगस्य निविडत्वन्तथा तूलपरमाणूनामिति कथं श्लक्ष्णत्वादिभेदः स्यात् । तस्माद् सत्यपि संयोगे स्वरूपेणान्यादृशा एवोपलपरमाणवोन्यादृशाश्च तूलपरमाणवस्तत्कृत एव च श्लक्ष्णत्वादिभेदः । न संयोगनिविडानिविडकृतः । तथा च यथा पृथिव्यादिभेदात् स्पर्शस्य श्लक्ष्णत्वादिभेदस्तथानुष्णाशीतभेदोपि सम्भाव्येत ॥ § 340

ननु माभूद् अदृष्टविषये वाय्वनुमानं दृष्टविषये त्वनुष्णाशीतस्पर्शस्य दृश्यस्य पथिव्यादिसम्बन्धित्वेनानुपलभ्यमानत्वात् ततो वाय्वनुमानं स्यात् । § 341

एवम्मन्यते । यदि स्पर्शादिर्गुणरूपता सिद्धा स्यात् ततो वायुद्रव्यानुमानं स्यात् सैव त्वसिद्धा । स्वातन्त्र्येण प्रतीतेः । स्पर्शविशेष एव चास्माकम्वायुरुच्यते । आचार्य दि ग्ना गे न तु स्पर्शव्यतिरिक्तं वायुमभ्युपगम्य तत्र परकीयमनुमानमयुक्तमुक्तमित्यदोषः । § 342

तस्मात् स्थितमेतद् [।] अन्वयव्यतिरेकयोर्निश्चयमदर्शनमात्राच्च प्रतिषेधाभावं ब्रुवताचार्येणेष्टः प्रतिबन्ध इति ॥ § 343

कस्तर्ह्येवमुपालब्ध इति चेदाह । **एवमि**त्यादि । एवमित्यनन्तरोक्ताभिरुपपत्तिभिः । आचार्यस्य शिष्य आ चा र्यी यः कश्चिदाचार्यग्रन्थानभिज्ञः **अनुपलम्भाद् अभावं ब्रुवाण उपालब्धः** ॥ § 344

अपि चेत्यदर्शनमात्रेणाभावाभ्युपगमे प्रत्यक्षबाधां दर्शयितुमाह । **देशा**दिभेदात् । आदिशब्दात् कालसंस्कारभेदात् । **भिन्ना** नानारूपा **दृश्यन्ते द्रव्येष्वेक**जातीयेष्वपि **शक्तयो** रसवीर्यविपाकादिलक्षणाः । तत्रेत्यनेकशक्तिषु द्रव्येष्वेकदृष्टा एकस्वभावस्य द्रव्यस्य क्वचिद् दर्शनान्नान्यत्रापि देशादौ

69/s **युक्तस्तद्भावनिश्चयः** । यथापरिदृष्टद्रव्यस्वभावनिश्चयः । § 345

यदीत्यादिनैतदेव व्याचष्टे । **यदि विपक्षे** हेतो**रदर्शनमात्रेणाप्रतिबद्धस्य** स्वसाध्ये **तदव्यभिचारः** साध्याव्यभिचार इष्यते । तदैकत्र दृष्टस्य द्रव्यस्य यद् रूपमुपलब्धन्तत्तस्यान्यत्रापि द्रव्यसामान्यादनुमेयं स्यात् । अस्ति हि तत्रापि तत्कालं हेतोर्विपक्षेऽदर्शनमात्रं । § 346

न चेदं युक्तं । यस्मात् **क्वचिद् देशे कानिचिद् द्रव्याणि कथंचिद् दृष्टानि** प्रतिनियतरसादित्वेन । पुनरन्यथेति यथादृष्टाकारवैपरीत्येना**न्यत्र** देशे **दृश्यन्ते** । **यथे**त्यादिना विषयमाह । वीर्यन्दोषापनयनशक्तिः [।] परिणामो विपाकः । **विशिष्टा रसवीर्यविपाका** यासामिति विग्रहः । **नान्य**त्रेति क्षेत्रविशेषादन्यत्र । **यथा देशविशेषात् तथा कालसंस्कारभेदाद् विशिष्टरसवीर्यविपा**का भवन्ति । संस्कारः क्षीराद्यवसेकः । **न च तद्देशै**रिति प्रदेशो येषां पुरुषाणान्**तैस्त-**

27a/PSVTa **थाविशिष्टरसा-** दियुक्ता **दृष्टा इति** कृत्वा **सर्वा** अतद्देशा अपि **तत्त्वेन** तुल्यरूपादित्वेन **तथा**भूता यथागृहीतस्वभावतुल्याः **सिध्यन्ति** । किं कारणं [।] **गुणान्तराणां** रसादिविशेषाणां **कारणान्तरापेक्षत्वात्** । **विशेषहेत्व**भावे **तु स्यादेक**स्व**भावतानुमानं** ॥ **अदृष्टः कर्त्ता** यस्य वैदिकस्य तत्तथा । **तदपि पुरुषसंस्कारपूर्वकं** पुरुषप्रयत्नहेतुकं । एतच्च साध्यफलं । **वाक्येषु** पौरुषेयापौरुषेयत्वेनाभिमतेषु **विशेषाभावाद**नेन हेतुः कथितः । प्रयोगा पुनर्यद्वस्तु यदभिन्नस्वभावन्तत्तत्समानहेतुकं [।] यथैको धूमो धूमान्तरसमानजातीयः । पौरुषेयवाक्याभिन्नस्वभावानि चापौरुषेयाभिमतानि वाक्यानीति स्वभावहेतुः । न चासिद्धो हेतुः । तथा हि यैः प्रकारैर्विषाद्यपनयनादिति वैदिकानां विशेष इष्यते । तेषां **सर्वप्रकाराणां पुरुषैः कारणदर्शनात्** । तथा हि श ब रा दिमन्त्राणामिपि विषाद्यपनयनादयो दृश्यन्ते ॥ § 347

यदि शब्दस्वभावसाम्याददृष्टकर्त्तृकस्यापि पौरुषेयत्वमनुमीयते । एवन्तर्हि स्वचित्तसन्ततिदर्शनात् सर्वे चित्तधर्मा ज्ञाताः [।] तेन यावद् बोधरूपन्तावत् पञ्चेन्द्रियाश्रितं सविकल्पकं च सर्वं च रागादिजननवासनागर्भं 70/s यथेदानीन्तथानागतावस्थायामपि यथा च मम तथा परेषामपि[।] तेन चित्तत्वेनेन्द्रियाश्रितत्वेन वचनादिहेतुत्वेन च सर्वस्य पुंसश्चित्तं सर्वदा रागादियुक्तन्नियतवस्तुग्राहित्वादसर्वविषयं किन्नानुमीयत इत्याशंक्याह । **नैवमित्यादि** । यथा वाक्यान्यसम्भवद्विशेषहेतूनि **नैवंमसम्भवद्विशेषहेतवः पुरुषाः** येन विशेषहेत्वसम्भवेन । वचनादेरादिग्रहणेनेन्द्रियाश्रितत्वचित्तत्वादिग्रहणं । **वचनादेरेव किंचिन्मात्रेणैकदेशेन साधर्म्या**त्तस्माल्लिङ्गात् पुंसां रागादिमत्वेन नियतविषयत्वेनान्येन वा **सर्वाकारेण साम्यमनुमीयेत** । § 348

विशेषहेतुसम्भव एव कुत इत्याह । **सर्वेष्वेव** चेतोगुणेषु **विशेषस्य दर्शनात्** । रागप्रज्ञादयो हि स्वविषयग्रहणंप्रति मन्दमन्दवृत्तयोपि कालान्तरेण पटुतरा भवन्ति । स्वविषयश्चैषां स्पष्टतरो भवतीति विशेषो दृश्यते । स पुनः कुतो भवतीत्याह । **संस्कारोभ्यासस्तस्य विशेषेण** प्रज्ञादीनां **विशेषप्रतीतेः** ॥ भवतु प्रज्ञादीनां मनोगुणानामभ्यासात् प्रकर्षो दृष्टत्वात् । सर्वज्ञादयस्तु न दृष्टा इति कथन्तेषाम्भावइत्यत आह । **तद्वदि**त्यादि । **अन्यस्यापि** सर्वज्ञत्वादेर्विशेषस्य **सम्भवात्** । अभ्यासवशाच्च नैरात्म्याकारस्य सर्वपदार्थग्राहिणश्च सामान्यविकल्पस्य यत्स्फुटाभत्वन्तदेव वैराग्यं सार्वज्ञं च पदं । तेन त्रिभिः प्रकारैर्वैराग्यसर्वज्ञत्वविशेषासम्भवानुमानं स्यात् । यदि नैरात्म्यविषयस्य सर्वविषयस्य वा विकल्पस्यासम्भवः । सम्भवे वा यदि मनोगुणानां न विशेषः स्यात् । सति वा विशेषे विशेषहेतुर्यदि न ज्ञातः स्यात् । यावता नैरात्म्यादिविषयस्य विकल्पस्य सम्भवोस्ति विशेषहेतुश्चाभ्यासो 27b/PSVTa विज्ञातः । तस्माद् यथाऽसति प्रतिबन्धवैकल्ये समर्थेयं बीजकारणसामग्री अङ्कुरोत्पादायेति सामर्थ्यानुमानं । तद्वदसति प्रतिबन्धवैकल्ये चिरकालान्नैरन्तर्यवतश्चाभ्यासविशेषाच्च नैरात्म्यविषयस्य सर्वपदार्थविषयस्य च ज्ञानस्य स्फुटाभत्वं सम्भवतीति वैराग्यसर्वज्ञत्वयोः सम्भवानुमानं । एवन्तावत् सम्भवानुमानमस्माकं । § 349

असम्भवे त्वनुमातव्ये भवतां न तस्यधर्मस्य बाधकः कश्चिद्धेतुर्विद्यते । तदभावान्नासंभवद्विशेषहेतवः पुमांस इति सम्बन्धः । कथं पुनर्बाधकस्याभाव इत्याह । **वैराग्यस्यादृष्टत्वाद्** [।] उपलक्षणं चैतत्सर्वज्ञस्याप्यदृष्टत्वात् । **अदृष्टेन च वैरा** ग्येण सह हेतो**र्बाध्यबाधकभावासिद्धेः** ॥ § 350 71/s

स्यान्मतं [।] न वचनादेर्वैराग्यादीनां साक्षाद् असम्भवोनुमीयते येन बाधको हेतुर्मृग्यते । किन्तु वीतरागाभिमतेषु रागादयोनुमीयन्ते [।] तेष्वनुमितेष्वर्थतो वीतरागादिप्रतिषिद्धमदृष्टेनापि वैराग्येन् रागित्वस्य विरोधादित्यत आह । **रागे**त्यादि । **न हि रागादीनामव्यभिचारि कार्यम**स्ति । आदिग्र-

३४ वैराग्येन्] ? ण

हणाद् असर्वज्ञपरिग्रहः । तथा हि व्यवहारव्युत्पत्तिमारभ्य यथा यथार्थप-रिज्ञानन्तथा तथा तद्विषयम्वक्तृत्वम्भवतीति तेन यदि सर्वविषयं कस्यचिद् विज्ञानं स्यात् तद्विषयमपि वक्तृत्वं केन वार्यते ॥ § 351

स्यादेतद् [।] यदि वैराग्यादिलक्षणन्तस्य विशेषोस्ति कथमस्माभिर्नोप-लभ्यत इत्याह । **सम्भवेपि** तेषां वैराग्यादिलक्षणानां **विशेषाणां** परसन्ताने **द्रष्टुमशक्यत्वात्** । न च तथाभूतानामनुपलम्भात् प्रतिक्षेप इत्याह । तादृशो च विप्रकर्षिणामप्रतिक्षेपार्हत्वात् ॥ § 352

स्यादेतद् [।] यथा पुरुषा अप्रतिक्षेपार्हास्तद्वद् वाक्यानीत्याह । **नैव-मित्**यादि । किं कारणं । **दृश्यविशेषत्वात्** । तथा हि वैदिकानां वाक्यानाम्वि-शेषो दृश्य एवेष्यते । अथ नेष्यते । एवम**दृश्यत्वेपि** विशेषस्याभ्युपगम्यमाने । तेनानुपलब्धेन विशेषेणा**दृष्टविशेषाणां** वैदिकवाक्यानां लौकिकवाक्येभ्यो **विजातीयत्वोपगमविरोधात्** ॥ § 353

स्यान्मतं [।] दृश्या एव विशेषा वैदिकानां दुःश्रवणत्वदुर्भणत्वादयस्तैः पौरुषेयेभ्यो भिन्नानि भविष्यन्तीत्यत आह । **तद्विशेषाणामि**त्यादि । **अन्य-त्रे**ति पौरुषेयेषु । न केवलमदृष्टविशेषाणां विजातीयत्वोपगमविरोधाददृश्यत्वं विशेषाणामयुक्तमितश्च **प्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षस्वभावविरोधात्** । न ह्येकस्य स्व-भावद्वयं विरुद्धं घटते ॥ विशेषाः प्रत्यक्षा एव केवलं भ्रान्तिनिमित्तसद्भावात् । विषादिशक्तिवन्नावधार्यन्त इति चेदाह । **भ्रान्तिनिमित्ताभावादि**ति । रूपसाध-र्म्यदर्शनं हि भ्रान्तिनिमित्तं विषादिषु । नैवं वैदिकेषु ॥ कथङ्गम्यत इति चेदाह । **बाधका**भावात् **भ्रान्त्यसिद्धेरि**ति । यदि वैदिकानां विशेषे भ्रान्त्यानुपलक्ष्य-
72/s माणे पुनर्विशेषावलम्बि प्रमाणमुत्पद्येत भ्रान्तेर्बाधकन्तदा भ्रान्तेस्तन्निमित्तस्य
28a/PSVTa च भवति निश्चयस्तच्च नास्ति । तस्माल्लौकिकैः शब्दैः वैदिकानामविशेषे साध्ये नास्ति साधकं प्रमाणं ॥ § 354

पुरुषेषु तर्हि किं बाधकं येन सर्वाकारगुणसाम्यसाधने दोष इत्याह । **पुरुषेष्वि**त्यादि । प्रज्ञादिविषयस्यातिशयस्याभ्यासपूर्वकस्य यद् दर्शनन्तदेव बाधकं । यद्यसम्भवद्वैराग्यं पुरुषस्य चित्तम्भवेत् । नाभ्यासाधेयविशेषम्भ-वेद् [।] भवति च [।] ततो **विशेषदर्शनस्य बाधकत्वाद् असमानं** ॥ वेदवाक्यानुमाने यदुक्तं प्रत्यक्षाणां शब्दानामप्रत्यक्षस्वभावाभावादिति [।] स्यादयन्दोषो यदि विशेषः स्वभावभूतः स्यात् । किन्तु परभावभूत इत्याह । **परभावभूतस्ये**ति । परभावङ्गतः परभावभूतः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः । **अत-द्विशेषत्वा**दित्यवाक्यविशेषत्वात् । **यतो नास्ति विशेषो वाक्याना**न्तत्तस्मा**दभिन्न-स्वभावानां सर्वेषां** पौरुषेयापौरुषेयाभिमतानां **पुरुषक्रिया** । पुरुषैः करणं । **न वा कस्यचित्** । लौकिस्यापि न पुरुषक्रियेत्यर्थः ॥ § 355

एवमाचार्यीयस्यादर्शनमात्रेण विपक्षाद्धेतोर्व्यतिरेकमिच्छतः ग्रन्थविरोधं प्रमाणविरोधं चोक्त्वा ती र्थि का नां परस्परव्याघातमाह । **किंचेत्यादि** । मृदश्चेतना । एतच्च लो का य त दर्शनं । **आत्मा** च **मृच्चेतना** चेति द्वन्द्वः । **आदि**शब्दात् क्षीरादिषु द्रव्यादि । तेषा**मभाव**स्य साधनायानुपल-

[carried over:] म्भः परेणोक्तोपि **यस्तस्याभावस्याप्रसाधक** इष्ट आत्मादिवादिभिरनुपलम्भमात्रस्याप्रमाणत्वादिति । **स एवानुपलम्भ** आत्मादिनिषेधे प्रमाणत्वेनानिष्टः **किं हेत्वभावस्य** हेतोविपक्षाद् व्यतिरेकस्य **साधकः** ॥ हेत्वभावे चा**नुपलम्भं चास्य** वै शे षि का दे: **प्रमाणयतः आत्मवादो निरालम्बो** निराश्रयः **स्यात्** । तत्रानुपलम्भस्याभावसाधनस्य सम्भवात् । तथा हि न **प्रत्यक्षेणात्मन उपलम्भो** नित्यपरोक्षत्वाभ्युपगमात् । अथ स्यादात्मनोनुमानमेवोपलम्भोस्त्येवेत्यत आह । **तत्कार्येत्यादि** । अप्रत्यक्षत्वादेवात्मनस्तत्कार्यस्वभावरूपस्य लिङ्गस्यानिश्चयान्नानुमानमुपलम्भः । § 356

73/s

यथा नित्यपरोक्षाणामपीन्द्रियादीनामनुमानन्तथात्मनो भविष्यतीति चेदाह । **इन्द्रियाणामित्यादि** । आदिशब्दात् स्मृतिबीजादीनां । **विज्ञानमेव कार्यन्तस्य कादाचित्कत्वात्** । तथा हि सत्स्वपि रूपालोकमनस्कारेषु निमीलितलोचनाद्यवस्थासु विज्ञानस्याभावात् । पुनश्चोन्मीलितलोचनावस्थासु भावात् । विज्ञानकार्यं कारणान्तरसापेक्षं सिध्यति ततोस्य **सापेक्ष्यसिद्ध्**या इन्द्रियादीना**म्प्रसिद्धिरुच्य**ते । § 357

एतदुक्तम्भवति । यत्सापेक्षमिदङ्कादाचित्कं । विज्ञानन्**तत्किमप्यस्य** विज्ञानस्य **कारणमस्ती**त्यनुमीयते । तदेव चेन्द्रियमिति व्यवह्रियते । **न त्वेवंभूतमिति** न रूपविशेषेण मूर्त्तत्वादिना युक्तमिन्द्रियमनुमीयत इत्यर्थः ॥ एवमिति यथा कादाचित्कविज्ञानकार्यान्यथानुपपत्त्येन्द्रियानुमानं । तथा सुखादिकार्यं । यस्य**सुखादिकार्यन्**तत्किमप्यस्तीत्यनुमानेन तच्चात्मस्वरूपमिति **प्रसाधितं कश्चि- दर्थं**मात्मवादिनो **न पुष्णाति** । **येन केनचिद**निर्दिष्ट- 28b/PSVTa
विशेषेण कारणेन **कारणवत्त्वाभ्युपगमात्** सुखादीनां । न चैवंभूत आत्मा । नित्यकर्त्तृभोक्तृत्वादिलक्षणत्वेनाभ्युपगमात् । यतश्च यथाभ्युपगतस्यात्मनो नास्ति कार्यलिङ्गं । **तथा च सत्यनुपलम्भ एवात्मनः स्यात्** । **तस्मात् तमात्मानन्तेनानुपलम्भेन** प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तिलक्षणेन **प्रत्याचक्षाणः किमिति प्रतिव्यूढः** प्रतिक्षिप्त आत्मवादिना । अनुपलम्भमात्रान्नास्त्यसत्त्वमात्मन इति । **कथमसाधनं सद्** विपक्षाद्धेतोः प्राणादिमत्वादे**र्व्यतिरेकं साधयेत्** ॥ भूतानामेव शक्तिश्चैतन्यमिष्यते चा र्वा कैः [।] भूतस्वभावा च मृदित्येवं **मृदः** खल्वपि **चैतन्यमनुपलभ्यमानमपीच्छन्** लो काय ति कः । यदाह [।] **तेभ्यो भूतेभ्यश्चै**तन्यम्मदशक्तिवद्विज्ञानमिति । पुनस्तत एवाप्रमाणकादनुपलम्भात् । **अदर्शनाद् वचनादे**रसर्वज्ञत्वादिसाधनाय लिंगत्वेनोपनीतस्य विपक्षाद् **व्यावृत्तिमाह** ॥ **दध्यादिकं क्षीरादिष्**वनुपलभ्यमानमपीच्छन् । § 358

74/s

अपर इति सां ख्यः पुनः स एव । परार्थाश्चक्षुरादयः सङ्घातत्वादित्यभिधायापरार्थेषु शशविषाणादिषु **सङ्घातत्वस्यादर्शनाद् व्यतिरेक**माह । एवन्तावदस्य परस्परव्याघातः । न चादर्शनमात्रेणास्य हेतोर्व्याप्तिः सिध्यति । **को ह्यत्र नियमः सङ्घातैरवश्यं परार्थैर्भवितव्यं** यतः संघातत्वाच्चक्षुरादीनां

पारार्थ्यसिद्ध्यात्मार्थत्वं सां ख्य स्य सिध्येत् ॥ यदुक्तं दध्यादिकं क्षीरादिष्वप्यनुपलभ्यमानमपीति [।] तन्न । यस्मादस्त्ये**वोपलम्भो दध्यादीनां क्षीरादिषु** [।] कोसावित्याहा**नुमानमिति** । अनुमानं चाहा**शक्तादनुत्पत्ते**रिति । यदि हि क्षीरादौ दध्यादिशक्तिर्न स्यात्ततो ऽशक्तात् क्षीरादेर्दध्यादि नोत्पद्येत । प्रयोगस्तु यद्यज्जनने न शक्तं न तस्य तत उत्पत्तिर्यथा शालिबीजाद् यवाङ्कुरस्य [।] उत्पद्यते च दध्यादिः क्षीरादिभ्यस्तस्मादस्ति दध्यादिशक्तिः क्षीरादाविति कार्यहेतुप्रतिरूपको वैधर्म्यप्रयोगः । शक्तेरेव च दध्यादिः कार्यकारणयोरभेदादिति मन्यते । § 359

अथेत्यादि सिद्धान्तवादी । योसौ दध्यादिको भावः पश्चादुपलभ्यते **किं स एव भावः शक्तिरुतान्यदेव किञ्चिद्** दध्यादेरर्थान्तरं । **तथे**वेति निष्पन्नरूपदध्यादिवत् क्षीरावस्थाया**मुपलभ्येत । विशेषाभावात् । अन्यच्चे**दिति । दध्यादिभ्योर्थान्तरं चेच्छक्तिः । तदा **कथमन्यभावेन्यस्य** शक्त्याख्यस्य भावे । **तद्द**ध्यादिकमस्ति । नैवेत्यभिप्रायः । दध्यादिजननसामर्थ्यात् क्षीरादौ दध्यादीत्यु**पचारमात्रं स्यात्** । अनुपलम्भमप्रमाणीकृत्य पुनस्तस्यैव प्रमाणीकरण**मयम्परस्परव्याघात एषामा**त्मादिवादिनामित्युपसंहारः ॥ § 360

यतश्चादर्शनमात्रान्नास्ति व्यतिरेकस्**तस्मात्तन्मात्रसम्बन्धः** । हेतुसत्तामात्रसम्बद्ध**स्वभावः** साध्यत्वेनाभिमतः स्वयन्निवर्त्तमानो **भावमेवे** स्वभावभूतमेव हेतुत्वेनोपनीतं **निवर्त्तयेत्** । **वा** शब्दो वक्ष्यमाणविकल्पापेक्षी ॥ **यथा** 29a/PSVTa **वृक्षो** निवर्त्तमानः **शिंशपान्निवर्त्तयति** । कस्माच्छाखादिम**द्विशेषस्यैव तथा** 75/s शिंशपेति **प्रसिद्धेः स** वृक्षस्**तस्य** शिंशपाख्यस्य **स्वभावः । स्वश्च स्वभावं** वृक्षं **परित्यज्य कथं** शिंशपाख्यो **भावो भवेत्** । किङ्कारणं [।] **स्वभावस्यैव** वृक्षस्वात्मन एव भावत्वाच्छिंशपा**रूपत्वा**त् । **इति** हेतोस्तस्यात्मभूतस्य साधनस्य शिंशपादेः स्वभाव**प्रतिबन्धादेव** स्वभावे साध्याभिमते वृक्षादौ यथोक्तेन प्रकारेण प्रतिबन्धादेवा**व्यभिचारः** ॥ **कारणं वा** निवर्त्तमानमित्यध्याहारः । **कार्यन्नि**वर्त्तयेदिति प्रकृतं । कस्माद् [।] **अव्यभिचारतः** कार्यस्य कारणाव्यभिचारादित्यर्थः ॥ **कारणमित्या**दिना व्याचष्टे । § 361

अन्यथेति । यदि कारणे निवर्त्तमाने कार्यं न निवर्त्तेत । तदा **त**त्कार्याभिमतं **तस्य** कारणस्य **कार्यमेव न स्यात्** । तस्मात् **कारणं निवर्त्तमानं कार्यम**वश्यं **निवर्त्तयति** । यद्यपि वासगृहादावग्निकारणनिवृत्तावपि न धूमस्य निवृत्तिस्तथापि दृष्टकारणव्यतिरेकेण नान्यस्मादस्योत्पत्तिरभिप्रेतेत्यर्थः । अत एवाह । **सिद्धस्त्वि**त्यादि । **सिद्धस्तु कार्यकारणभावः** कार्यस्य **स्वभावं** कारणे **नियमयति** [।] सति तस्मिन्भवत्यसति न भवतीत्येवन्तदव्यभिचारिणं करोति । **उभयथे**ति तादात्म्येन तदुत्पत्त्या वा यः **स्वभावप्रतिबन्ध**स्तस्मा**देव** । साध्यनिवृत्त्या हेतो**र्निवृत्तिः** । § 362

अन्यथेति यदि प्रतिबन्धो नेष्यते । **एकस्याप्रतिबन्धकस्य** साध्यस्य **निवृत्त्यान्यनिवृत्तिः** । अप्रतिबद्धस्य साधनधर्मस्य **निवृतिः कथम्भवेत्** [।] नैव । यस्मा**न्नाश्ववानित्यश्व**रहित इति कृत्वा **मर्त्त्येन** मनुष्येण **न भाव्यं गोम**-

तापि किं । सन्निधानात्तथैकस्येति स्वभावेनासम्बद्धस्य हेदोः सन्निधानात् **कथमन्यस्य** साध्यस्य **सन्निधिर्नैव** सन्निधानं । यस्माद्[।] § 363

गोमानित्येव मर्त्येन भाव्यमश्ववतापि किं ।§ 364

76/s

यत एवन्त**स्मात् स्वभावप्रतिबन्धादेव** साध्याभिमते वस्तुनि प्रतिबद्धत्वादेव **हेतुः स्वसाध्यङ्गमयति** । न तु सम्बन्धात् । कार्यकारणयोरसहभावेन व्याप्यव्यापकयोश्चैकत्वेन द्विष्ठसम्बन्धाभावात् । **स चेति** स्वभावप्रतिबन्धः । **तद्भावलक्षण** इति साध्यस्वभावलक्षण**स्तदुत्पत्तिलक्षणो वा** ॥ स एव स्वभावप्रतिबन्धोऽविनाभावाख्यः साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्ताभ्यां **प्रदर्श्यते** ॥ § 365

एतदुक्तम्भवति । साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धग्राहकमेव प्रमाणं व्याप्तिग्राहकन्तेनैव साधनस्य साध्यायत्तताग्रहणात् साध्याभावेऽभावो गृहीत एव केवलन्तदविनाभावग्राहकं प्रमाणं विस्मृतत्वाद् दृष्टान्ताभ्यामुपदर्श्यते [।] यतश्च प्रमाणख्यापनादेवाविनाभावस्मृत्या साध्याभावे साधनाभावो निश्चितो भवति [।] § 366

तस्माद् वैधर्म्यदृष्टान्ते । तद्विषयेऽ**वश्यं** नियमेन इह हेतौ कार्यस्वभावलक्षण **आश्रयो** वस्तुभूतो धर्मी **नेष्टः** स्वभावानुपलम्भे त्विष्ट एव । § 367

तत्र हि विपर्ययेणोपलम्भः ख्यापनीयः । किङ्कारणम् [।] **आश्रयो नेष्ट** इत्याह । तदभावे चेत्यादि । तदभावे व्यापककारणयोरभावे तद्व्याप्यकार्याख्यं लिङ्गं नेति न भवतीत्येवं वैधर्म्यवचनाद् अप्याश्रयरहितात्तद्गतेर्व्यतिरेकगतेः See → ॥ २८ ॥ § 368

किङ्कारणं । **यत** इत्यादि । स्वभावहेतौ साध्यस्य **तद्भावः** साधनव्यापकत्वं । कार्यहेतौ साध्यस्य **हेतुभावः** कारणत्वं **ख्याप्यते** । **तदवेदिन** इति तद्भावहेतुभावावेदिनः पुंसः ॥ § 369 29b/PSVTa

तद्व्याचष्टे । **दृष्टान्ते हीत्यादि** । **साध्यधर्मस्य तद्भावः** साधन**स्वभावत्वं ख्याप्यते तन्मात्रानुबन्धेन** । साधनमात्रानुबन्धेन । **कृतकत्वनिष्पत्तावेव** निष्पन्नस्यानित्यत्वस्य कृतकमात्रानुबन्धेन या **तत्स्वभावता** साधनस्वभावता तया । एवंभूतया तद्भावः **ख्याप्यते** । न तु निमित्तान्तरात् पश्चाद् उत्पद्यमानेनानित्यत्वेन । **यथैके** विप्रतिपन्ना इति । तन्मात्रवत्त्वमेव दर्शयन्नाह । **य** 77/s इत्यादि । **यो** हेतुः **कृतकं-स्वभावं जनयति सोऽनित्यरूपमेव सन्तं जनयतीत्**यर्थः । इति अनेन द्वारेणाविनाभावविषयं **प्रमाणं दृष्टान्तेन ख्याप्यते** । न तु दर्शनादर्शनमात्रं । **अन्यथेति** यद्येवं प्रमाणं नोपदर्श्यते । त**दैकधर्मसद्भावात्** साधनधर्मसद्भावात् । **तदन्येनापि** साध्यधर्मेणापि **भवितव्यमिति नियमाभावात्** साधनस्य साध्य**व्यभिचाराशंका स्यात्** । § 370

यदि नाम दृष्टान्तेन प्रमाणमुपदर्शनीयन्तथापि किं सिद्धमित्याह । **तेन च प्रमाणेन** तन्**मात्रानुबन्ध** इति साधनमात्रानुबन्धः । कथं ख्याप्यत इत्याह

। **कृतकस्य** यत्**कारणन्तस्मादेव** कृतक**स्तथा जातो** जातो यो **नश्वरः** क्षणस्थितिधर्मा । क्षणिकत्वेनैव नश्वरो न तु कालान्तरं स्थित्वेत्यर्थः । § 371

कथं पुनः स्वहेतोरेव तथोत्पन्न इत्याह । **अन्यत** इति स्वहेतोरन्यस्माद्विनाशहेतोः । तस्य कृतकस्य **तद्भावनिषेधाद्** अनित्यतास्वभावनिषेधाद् वक्ष्यमाणकात् ॥ **हेतुभावो** वा । तेन च प्रमाणेन ख्याप्यत इति सम्बन्धः । साध्यधर्मस्य साधनंप्रति **हेतुभावो वा** कारणत्वम्वा ख्याप्यते । तस्मिन् **सत्येव** साधनस्य **भावादित्य**नेन प्रकारेण प्रमाणं दृष्टान्तेन **प्रदर्श्यते** । कस्य पुनः साध्यस्य हेतुभावः प्रदर्श्यत इत्याह [।] **अर्थान्तरस्य** साधनाद् व्यतिरिक्तस्य । **तथा** दृष्टान्तोपदर्शितेन प्रमाणेन प्रसिद्धे **तद्भावहेतुभावे** । स्वभावस्य साध्यस्य तद्भावे । साधनस्वभावत्वे । कारणस्य हेतुभावे **प्रसिद्धे सति । दहनाभावे धूमो** न भवतीति प्रकृतेन सम्बन्धः । **स** इत्यनित्यस्वभावो वह्निश्च । तस्येति कृतकत्वस्य धूमस्य च यथाक्रमं **स्वभावो** हेतुर्वा [।] वा शब्दः समुच्चये । यत एवं **कथम**सौ कृतको धूमो वा **स्वं स्वभाव**मनित्यं **हेतुं चाग्निमन्तरेण** भवेत् [।] नैव **भवे**दित्येवमनुद्दिष्टरूपे विषये व्यतिरेके
78/s कथ्यमाने **आश्रयमन्तरेणापि वैधर्म्यदृष्टान्ते प्रसिध्यति व्यतिरेकः** ॥ § 372

तेन यदुच्यते भ ट्टो द्यो त क रा भ्यां ।

> व्यतिरेकोपि लिंगस्य विपक्षान्नैव लभ्यते ।
> अभावे स न गम्येत कृतयत्नैरबोधनादि ति [।]§ 375

तन्निरस्तं ॥ § 376

एवन्तावत् [।] तद्भावहेतुभावख्यापनाय तदवेदिनः दृष्टान्तो वक्तव्यः ॥ § 377

येषां पुनः पूर्वं **प्रसिद्धावेव तद्भावहेतुभावौ** यथा-स्वं प्रमाणेन पक्षधर्म-
30a/PSVTa मात्रत्वं निश्चित**न्तेषा**न्तद्भावहेतुभावंप्रति **विदुषां हेतुरेव** ॥ **यदर्थ**मित्यन्वयव्यतिरेकनिश्चयार्थं । प्रतिपाद्यस्य स्वयमेव **सोर्थः सिद्ध इति** किन्तद्वचनेन । **तदेति** निश्चितान्वयव्यतिरेककाले । § 378

यदपि मूढं प्रति दृष्टान्तप्रदर्शनं क्रियते तदा **तत्प्रदर्शने**पि दृष्टान्तप्रदर्शनेपि वैधर्म्यं । विनाप्याश्रयेण यथोक्तविधिना सिध्यत्येव व्यतिरेकः । ततः **किम्वैधर्म्यदृष्टान्ताश्रयेणेति मन्यमान** आ चा र्य **आश्रयं प्रतिक्षिपति** न्या य मु खा दौ । तथा हि तत्रैवं चोदितं यदा तर्ह्याकाशादिकं नित्यन्तावदभ्युपैति प्रतिवादी [।] तदा कथन्नित्यात् कृतकत्वस्य व्यतिरेक इति [।] तत्रा **चा र्य** आश्रयं प्रतिक्षिपन्नाह । **तदा सन्देह** एव नास्ति तदभावात्तत्रावृत्तेरिति । § 379

एतदुक्तम्भवति । गृहीतप्रतिबन्धस्य तत्राकाशादौ व्यापकाभावाद् व्याप्याभावसिद्धेः । अनित्याभावश्च नित्यस्यासत्वात् सिद्ध इति यावत् ॥ यस्माद दृष्टान्ताभ्यां प्रतिबन्धः कथ्यते । **तेन** कारणेन **ज्ञातसम्बन्धे** हेतौ सति **द्वयोः** साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तयो**रन्यतरोक्तितः** । **द्वितीयेपि** ताभ्यामेवान्यतरस्मिन्ननुक्तेपि **स्मृतिः समुपजायते**ऽर्थापत्त्या । § 380

79/s

एतदप्याचार्यवचनेन संस्यन्दयन्नाह । **यदाहे**त्यादि [।] न्या य मु खे चायं ग्रन्थः । वाशब्दस्तत्रैव पूर्वविकल्पापेक्षी । **अन्यतरे**णेति साधर्म्यदृष्टान्तेन वैधर्म्यदृष्टान्तेन वा । **उभयप्रदर्शनाद्** अन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनात् । **तत्रापि** ग्रन्थे । **दृष्टान्तेन** स्वभावहेतौ कार्यहेतौ च यथा क्रम**न्तद्भावहेतुभावप्रदर्शनं** क्रियत इति **मन्यमान** आचार्यो**र्थापत्त्या** **एक**स्यान्वयस्य व्यतिरेकस्य वा **वचनेन** द्वितीयस्य यथाक्रमं व्यतिरेकस्यान्वयस्य वा **सिद्धिमाह** । एतदेवाह । **तथा ही**ति । यत्किञ्चित् **कृतकन्तदनित्यमेवेत्युक्ते व्यक्तमवश्यमयम**नित्यत्वाख्यो धर्मो**स्य** कृतकस्य **स्वभावस्तन्मात्रानुबन्धी** कृतकमात्रानुबन्धी **प्रमाणदृष्ट इति** प्रमाणेन **निश्चितः** । § 381

ननु कार्येपि कारणमवश्यम्भवति । न च तत्तस्य स्वभाव इत्यत आह । अनर्थान्तर इति । कथन्तन्मात्रानुबन्धीत्याह । **तद्भावनियम**ादिति । कृतकभावेऽवश्यमनित्यताभावादित्यर्थः ॥ § 382

ननु न कृतकमात्रानुबन्धी स्वभावो नित्यत्वस्य प्रत्यक्षनिश्चितः क्षणिकोयमित्यनिश्चयात्तत्कथमुच्यते प्रमाणदृष्ट इति । अथ कृतको विनाशं प्रत्यनपेक्षत्वात्तद्भावनियत इत्यनुमानदृष्टः [।] § 383

तदयुक्तं [।] यतो निर्हेतुकेपि विनाशे यदैव घटादेर्नाशः प्रतीयेत तदैवाहेतुकः स्यान्नान्यदा । तत्कथं क्षणिकत्वं । अथैकक्षणस्थायित्वेन घटस्योत्पत्तेः पूर्वमपि नाशः [।] § 384

ननु यथैकक्षणस्थायित्वेनोत्पत्तिः स्वहेतुभ्यस्तथानेकक्षणस्थायित्वेनाप्युत्पत्तिः स्यात् । विचित्रशक्तयो हि सामग्र्यो दृश्यन्ते । न च यदि विनाशः क्वचित् कदाचिद् भवेत् [।] तत्कालद्रव्यापेक्षत्वाद् अस्यानपेक्षत्वहानिः । विनाशकहेत्वनपेक्षत्वाद् अन्यथा द्वितीयेपि क्षणे विनाशो न स्यात् तत्कालाद्यपेक्षत्वात् । अथ क्रमयौगपद्याभ्यां सामर्थ्यलक्षणं सत्त्वं व्याप्तं । नित्येषु च क्रमाक्रमनिवृत्तौ 30b/PSVTa सत्त्वं निवर्त्तमानं क्षणिकेष्वेवावतिष्ठत इति सत्त्वयुक्तस्य कृतकस्य गमकत्वं । § 385

तदप्ययुक्तं । क्षणिकत्वे सति क्रमाप्रतिपत्तेर्येन हि ज्ञानक्षणेन पूर्वकम्वस्तु प्रतिपन्नं न तेनोत्तरं येनोत्तरं न तेन पूर्वकमिति कथं क्रमप्रतीतिः । यो हि पूर्व वस्तुप्रतिपत्यनन्तरमपरस्य ग्राहकः स क्रमग्राही स्यात् तथा 80/s वा-क्षणिकत्वमस्य स्यात् । यस्य च बौ द्ध स्य काल एव नास्ति तस्य कथं क्रमग्रहः । भिन्नकालवस्त्वग्रहात् । कालाभावे चानेकवस्तुरूप एव क्रमः । तथा च नित्यस्यापि क्रमकर्त्तृत्वं न विरुध्यते । यथा च नित्यस्य क्रमकर्त्तृत्वादनेकरूपत्वन्तथा क्षणस्यापि स्यात् ॥ अथ क्षणवद् द्वितीये क्षणे नित्यस्याप्यभावः स्यात् । कार्याभावात् । § 386

तदयुक्तं कालाभावात् । भवतु वा क्रमग्रहस्तथापि कथं क्रमाक्रमाभ्यां सत्त्वस्य व्याप्तिः । क्रमयौगपद्यव्यतिरेकेणान्येन प्रकारेणार्थक्रियासम्भवात् । न च प्रकारान्तरस्य दृश्यानुपलम्भादभावनिश्चयः । एवं हि विशिष्ट-

देशादावेवाभावनिश्चयः स्यान्न सर्वदा । नाप्यदृश्यानुपलम्भाद् अभावनिश्चयः सन्देहात् । तस्मान्नित्येषु क्रमाक्रमायोगेपि सत्त्वानिवृत्तेः कथं सत्त्वस्य क्षणिकस्वभावत्वमिति शं क र प्रभृतयः । § 387

भवतु वा प्रकारान्तराभावात् क्रमयौगपद्याभ्यां सत्त्वस्य व्याप्तिस्तथापि नित्येषु न प्रत्यक्षादिना क्रमाक्रमायोगः सिद्धो नित्त्यानामतीन्द्रियत्वात् [।] तदसिद्धौ च न तेषु सत्त्वनिवृत्तिसिद्धिस्तदसिद्धौ च न सत्वस्य क्षणिकस्वभावत्वसिद्धिः । § 388

किञ्च[।]सत्त्वात् क्रमयौगपद्यानुमानं स्यात् तेनैव व्याप्तत्वान्न तु क्षणिकत्वानुमानन्तत्र क्रमकर्त्तृत्वासम्भवादिति । § 389

अत्रोच्यते । क्रमयौगपद्ये प्रत्यक्षसिद्धे एव । सहभावो हि भावानां यौगपद्यं क्रमस्तु पूर्वापरभावः स च क्रमिणामभिन्नस्तत्प्रतिभासश्चैकप्रतिभासः । स त्वेकप्रतिभासानन्तरमपरस्य प्रतिभासः । क्रमप्रतिभासो न त्वेकस्यैवातिप्रसङ्गात् । § 390

सत्यं [।] तत्रापि यदैकस्य प्रतिभासो न तदापरस्य तद्भावे हि यौगपद्यप्रतिभासः स्यात् । तस्मात् क्रमिणोः पूर्वोत्तराभ्यां ज्ञानाभ्यां ग्रहे क्रमो गृहीत एव ततोऽभेदात् । केवलं पूर्वानुभूतवस्त्वाहितसंस्कारप्रबोधेनेदमस्मादनन्तरमित्यानुपूर्वीविकल्पोत्पत्त्या क्रमग्रहो व्यवस्थाप्यते । क्रमिणां ग्रहेपि कथंचिदानुपूर्वी विकल्पानुत्पत्तौ क्रमाग्रहव्यवस्थापनादत एव क्रमिणामेकग्रहेपि न क्रमग्रह उच्यते । § 391

किं च कालाभ्युपगमवादिनोपि कथं क्रमग्रहः । एककालत्वात् सर्वकार्याणां । अथ भिन्नकालकारणोपाधिक्रमात् कार्यक्रमस्तदयुक्तं कालस्यैकत्वात । अत एव न नित्यंस्य भावः । § 392

अथ पूर्वापररूपत्वात् क्रमवान् कालः । § 393

ननु तस्यापि क्रमो यद्यपरकालापेक्षस्तदानवस्था स्यात् । अथ तस्य 31a/PSVTa स्वरूपेणा क्रमस्तथा सहायरहितानाम्बहूनां कार्याणामपि क्रमः स्यात् । अस्माकन्तु पूर्वादिप्रत्ययविषयो महाभूतविशेषः कालो लोकप्रतीतोस्त्येव । तस्य च भेदात् क्रमादिप्रतीतिर्युज्यत एव । नापि प्रकारान्तरेण नित्यस्य 81/s कर्तत्वं सम्भवति । यतः प्रकारान्तरेणैकदैककार्यकरणेऽनेककरणे वान्यदाऽवस्तुत्वं स्यात् कार्याभावात् । पुनः पुनः कार्यकरणे च क्रम एव न प्रकारान्तरसम्भवः । अथ प्रकारान्तरेण नैकदा कार्यं करोति पुनः पुनश्च न करोति तदास्यावस्तुत्वं स्यात् । सर्वदाऽकर्त्तृत्वात् । § 394

तस्मात् क्रमाक्रमाभ्यां घटादिरर्थक्रियाकारी प्रत्यक्षसिद्धः स एवायमिति ज्ञानादक्षणिकश्च प्रतीयत एव । तस्य च यदैककार्यकरणंप्रति सामर्थ्यन्तत्तदैव न पूर्वं न पश्चात्तत्कार्याभावात् । सामर्थ्यं च तदव्यतिरिक्तमेवमुत्तरोत्तरकार्योत्पत्तावपि द्रष्टव्यं । सामर्थ्यभेदेन च पदार्थभेदात् क्षणिक एव क्रमाक्रमयोर्नियमः । तेन यत्र सत्त्वन्तत्र क्रमाक्रमप्रतीतावपि क्षणिकत्वप्रतीतिरेव । य एव क्षणिके क्रमाक्रमयोर्नियमोयमेव नित्येषु तयोरयोगः ।

तस्माद् यदेतद् घटादौ नित्यत्वं प्रतीतं तत् सत्त्वविरुद्धमिति नित्यस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधः सिद्ध उच्यते । यथा च दृष्टे घटादौ सत्त्वं क्षणिकत्वव्याप्तं तथाऽदृष्टेष्वप्यविशेषादिति व्याप्तिं सर्वोपसंहारेण प्रतिपद्य यथा यथा तेषु सत्त्वं निश्चीयते तथा तथा क्षणिकत्वानुमानं । सत्त्वानिश्चये तु शशविषाणवत्तेष्वसत्ताशंकया क्षणिकत्वाप्रतीतिः स्यात् [।] न च तत्रापि बाधकप्रमाणेनैव क्षणिकत्वस्य सिद्धत्वादनुमानस्य वैयर्थ्यं । गृहीतव्याप्तिकस्य पुंसः सत्त्वनिश्चयमात्रेणैव साध्यार्थावगतेर्बाधकोत्थानवैयर्थ्यात् । विस्तरतस्त्वयं व्याप्तिग्रहणप्रकारो **नैरात्म्यसिद्धा**वभिहित इति तत्रैवावधार्यः । § 395

ये तु सत्त्वस्य विपक्षाद् अभावेन सर्वत्र क्षणिकत्वव्याप्तिं प्रतिपद्य सत्त्वात्तत्रैव क्षणिकत्वमनुमापयन्ति । तेषामनुमानोत्थानमेव न स्यात् । व्याप्तिग्रहणादेव प्रमाणात् सर्वत्र क्षणिकत्वस्य सिद्धत्वात् । न च धर्मी सिद्धः सर्वस्य त्रैलोक्यस्य प्रत्यक्षत्वाद्धेतुश्चासिद्धः । पक्षीकृते च सर्वस्मिन् धर्मिणि बाधकवशाद् यदि विपक्षाभावः सिद्धस्तदा साध्यस्यापि सिद्धत्वान्नानुमानस्योत्थानं स्यात् । § 396

नान्यश्च धर्मी सिद्ध इति कथं बाधकस्य प्रवृत्तिरिति यत्किञ्चिदेतत् [।] तस्मात् स्थितमेतदस्य सत्त्वविशिष्टस्य कृतकत्वस्य क्षणिकत्वाख्यो धर्मः स्वभावस्तन्मात्रानुबन्धी अस्य वा क्षणिकत्वस्य स्वभावस्तन्मात्रानुबन्धी कृतकमात्रानुबन्धी प्रमाणदृष्ट इति । § 397

यद्वा सत्त्वविशेषणरहितस्यापि कृतकत्वादेः क्षणिकत्वे साध्ये नानैकान्तिकत्वं । यतस्तस्य प्रथमे क्षणे य एव स्वभावः स एव चेत् द्वितीये क्षणे तदाऽभूत्वा भवनमेव स्यात् प्रथमक्षणवत् । ततश्च क्षणिकत्वं । अथ प्रथमक्षणे कृतकस्य जन्मैव न स्थितिर्द्वितीये तु क्षणे स्थितिरेव न 41b/PSVTa
जन्म । एवमपि क्षणिकत्वं स्यात् । जन्मजन्मिनोरभेदात् । स्थितिस्थितिमतोश्च । न च द्वितीये क्षणे जन्म विना स्थिति र्युक्ता । जन्म चेन्न तदा 82/s
स्थितिस्तस्याद्वितीयादिक्षणभावित्वात् । तत्राप्येवमिति सर्वत्रोत्पत्तिरेव न स्थितिरिति क्षणिकत्वमेव । उत्पत्तिश्च हेतुकृतेति तत्रैव कृतकत्वं । न स्थितौ । तस्मात् कृतकत्वस्याक्षणिकत्वविरुद्धत्वान्नानैकान्तिकत्वं । विस्तरेण चास्य कृतकत्वस्य क्षणिकत्वव्याप्तिर्**नै रा त्म्य सि द्धा** वभिहितेति तत्रैवावगन्तव्या । § 398

तस्मात् सत्त्वानन्तर्भूतस्यापि कृतकत्वस्य व्याप्तिः प्रमाणदृष्टा । तदाहास्य स्वभावस्तन्मात्रानुबन्धी प्रमाणदृष्टस्तद्भावनियमात् । कृतकभावेऽवश्यमनित्यताभावनियमादिति । § 399

एवं ज्ञाततद्भावस्यानित्यस्वभावं कृतकं ज्ञातवतः पुंसो**र्थापत्त्या** साध्य**स्यानित्यत्वस्याभावे कृतकन्न भवती**त्येवंनिश्चयो **भव**तीति । यस्मान्न**हि** स्वस्यात्मभूतस्यानित्यत्वस्याभावे **भावो** भवति । तदात्मभूतं कृतकत्वम्भवति । किं कारणम् [।] **अभेदात्** साध्यसाधनयोः । **अन्यथे**ति यद्यनित्यत्वाभावे

---
२८ व] Pramāṇavārtika १:२२४.

कृतकत्वम्भवेत् । तदा **तद्भावे** कृतकत्वाभावेऽवश्यमनित्यत्व**म्भवतीत्येव न स्यात्** ॥ **तथे**ति यथा साधर्म्यप्रयोगे वैधर्म्यगतिस्तथा वैधर्म्यप्रयोगेन्वयस्मृतिर्भवतीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । तदभाव इति नित्यत्वाभावे कृतकत्वन्न भवत्यवश्यमित्युक्ते । तत एव वैधर्म्यप्रयोगात् **तद्भावतावेदिनः** । साधनस्य साध्यस्वभावतावेदिनः पुंसः । कथन्तद्भावतां वेत्तीति चेदाह । **तथा ही**त्यादि । **अयम**नित्यत्वाख्यो धर्मो**स्य** कृतकत्वस्य **स्वभावो** येन **तदभावे** कृतकत्वन्न **भवति** । **अन्यथे**ति [।] अनित्यत्वं यदि कृतकस्य स्वभावो न भवेत् । तदा तदभावे कृतकत्वन्न भवेदित्यस्या**योगात् । इति** हेतोस्तत्स्व**भावताप्रतिपत्त्या** कृतकस्यानित्यस्वभावतोप्रतिपत्त्या**न्वयस्मृतिर्भवति** । § 400

एतदुक्तम्भवति । य एव हेतोः साध्य एव भावः स एव विपक्षेऽभाव इत्यन्वयव्यतिरेकयोस्तादात्म्यमन्योन्यव्याप्तिश्चातो हेतावन्वयप्रतीत्या व्यतिरेकप्रतीतिर्व्यतिरेकप्रतीत्या चान्वयप्रतीतिरनुमानमेव । § 401

तेन यदुच्यते । § 402

83/s

सामर्थ्यमिच्छतः की र्त्ते र्न ष्टं द्वित्वावधारणमितिन्यायमंजरी ?तदपास्तं । § 403

यद्वा नैवैतत् प्रमाणं केवलं संकेतवशाद् अन्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेण वा प्रयुक्तमेकं वाक्यमुभयं गमयतीत्यदोषः । § 404

स्वभावहेतावन्यतरप्रयोगादुभयगतिमुक्त्वा कार्यहेतावाह । **तथे**त्यादि । यत्रेति सर्वनाम्ना सर्वोपसंहार**स्तत्राग्नि**रवश्य**मित्युक्ते**ऽस्मादेवान्वयवचनात् **कार्यन्धूमो दहनस्ये**त्येवन्निश्चयो भवति । किङ्कारणं[।]येन **धूमेऽवश्यमग्निर्भ**वति । **अन्यथा** यदि न कारणमग्निधूर्मस्य तदा**र्थान्तर**स्याग्नेस्**तदनुबन्धनियमाभावात्** । धूमे योनुबन्धो व्यापनंतन्नियमस्याभावात् । ततश्च **स्वातन्त्र्यम्भाव-**
32a/PSVTa **स्य** धूमस्व- भावस्य **स्यात्** । **अत** इति स्वातन्त्र्यात् **तदभावेप्यग्न्य**भावेपि धूमस्व**भावस्यावैकल्यान्नाभावः स्यान्न** चैवन्तस्मात् कार्यो धूम एष्टव्यः । यतः **कार्ये** तु धूमेभ्युपगते**ऽवश्यन्तत्र कारण**मग्नि**र्भवति । इद**मित्यस्यैव समर्थनं । **अर्थान्तरभाव** इति कार्याभिमतस्य भावे **स्वभावोपधानं** स्वरूपप्रत्युपस्थानं । **कार्यस्यापि तद्भाव एव** कारणभाव एव **भावः** कार्यत्वं । **तच्च** कारणभाव एव भावित्वमस्ति **धूमे । तस्मात् कार्यं धूम इत्येवमन्वयेन विदिततत्कार्यत्वस्**य पुंसो **दहनाभावे धूमो न भ**वतीत्यर्थाद् भवति । § 405

अधुना वैधर्म्येणान्वयगतिमाह । **तथे**त्यादि । **असत्यग्नौ धूमो न भवतीत्युक्ते**ऽस्माद् व्यतिरेकवचनाद् विदिततत्कार्यत्वस्य **धूमेऽवश्यमग्निर्भवतीत्येवमर्थाद् अन्वयप्रतिपत्तिर्भवति । अन्यथा** यदि वैधर्म्यवचनेनाग्नेः कार्यं धूम इत्येतन्न कथ्यते **तदभावे**ऽग्न्यभावे **किन्न भवेद्** धूमो । भवेदेवेति व्यतिरेकनिश्चय एव न स्यात् । तस्मात् स्थितमेतत् [।] सत्यर्थान्तरत्वे यदभावे

१६ मुखे] ? न

यदवश्यन्न भवति । तत्तस्य कार्यमतश्च व्यतिरेककथनादन्वयो गम्यत इति ॥ § 406

84/s

अत्र परो व्यभिचारमाह । **ननु** चेत्यादि । **नित्यानित्यार्थयोः कार्य**न्नित्यानित्यार्थकार्यन्तद्भावस्तत्त्वं । तस्या**भावे**पि । तथा हि **श्रवणज्ञानं** शब्दस्यैव धर्मत्वादसाधारणन्तत्र न ज्ञायते किन्नित्यस्य सतः शब्दस्य कार्यं श्रवणज्ञानमुतानित्यस्येति । ततश्च न नित्यार्थकार्यत्वं श्रवणज्ञानस्य नाप्यनित्यार्थकार्यत्वन्तथापि **श्रवणज्ञानन्न भवति** तदभावेपि नित्यानित्यार्थाभावे । तद्व्यतिरेके व्यतिरिच्यत इति यावत् । नित्यार्थभावे तावन्न भवत्यनित्येषु घटादिष्वभावात् । अनित्याभावेपि न भवति नित्येष्वाकाशादिष्वभावात् । **न वै न भव**तीति सि **द्धा न्तवादी** । न वै तच्छ्रावणत्वन्नित्यानित्याभावे न भवतीत्येवं शक्यम्विज्ञातुं । यदि तु तदभावेन भवतीत्येवन्निश्चयः स्यात् तदा तत्कार्यत्वन्नियमेन स्यात् । किन्तु तदभावे न भवतीत्येव नास्ति । किङ्कारण**न्तयोरेव** नित्यानित्यत्वयोस्ततः श्रावणत्वात् **संशयात्** । **अन्यथा** नित्यानित्ये वस्तु**न्यभावेन निश्चिता**च्छ्रावणत्वात्क**थन्तद्भावपरामर्शेन शब्दे संशयः स्यात्** । तस्मान्नित्यानित्याभ्यां व्यावृत्तिरेव नास्ति श्रावणत्वस्य । § 407

कथन्तर्ह्यसाधारणत्वाच्छ्रावणत्वं नित्यानित्ययोर्नास्तीत्युच्यत इत्याह । **केवलन्त्वि**त्यादि । नित्यानित्येषु श्रावणत्वस्य **भावनिश्चयाभावात्** । श्रावणत्वं नित्यानत्ययो**र्नास्तीत्युच्यते** । § 408

नन्वनित्यादिके साध्ये यदि श्रावणत्वं सपक्षविपक्षयोर्दृष्टं स्यात् । स्याच्छब्दे श्रावणत्वात् सन्देहः । प्रमेयत्वादिव । न चैतत् सपक्षाविपक्षयोर्दृष्टमतो 32b/PSVTa ऽप्रतिपत्तिरिति भ ट्टो द्यो त क रौ । अथ शब्दवस्तु कदाचिन्नित्यमनित्यम्वा वस्तु धर्मश्च श्रावणत्वन्तेनातः सन्देह उच्यते । § 409

तदयुक्तं । एवं हि वस्तुधर्मत्वस्यैव सन्देहहेतुत्वं स्यान्न श्रावणत्वस्येति । अत्रोच्यते । यदि हि यत्र यत्र श्रावणत्वन्तत्र तत्र नित्यानित्ययोरभाव इति प्रतिपन्नं स्यात् ततो नित्यानित्ययोरप्रतिपत्तिः स्यात् । न चानित्यादियुक्ते घटादौ श्रावणत्वस्याभाव इति शब्देप्यभावस्तेन श्रावणत्वात् तत्र सन्देह एव । § 410

ननु श्रावणत्वं श्रवणज्ञानंप्रति सामर्थ्यन्न च नित्यस्य सामर्थ्यमस्त्यर्थक्रियाविरोधात् [।] तत्कथमतः सन्देहः [।] अनित्यत्वस्यैव निश्चयादिति । § 411

एवम्मन्यते । यदि सामर्थ्यमात्रं हेतुस्तदा सत्त्वमेव तदिति न काचित् क्षतिः [।] [।] तस्य सपक्षसाधारणत्वादेवं प्रमेयत्वादिष्वपि द्रष्टव्यं । अथ श्रवणज्ञानंप्रति यत्सामर्थ्यन्तद्धेतुस्तच्च न क्वचिदनित्यत्वव्याप्तं सिद्धमिति कथमतोऽनित्यत्वसिद्धिरसाधारणत्वादयंशब्द एव तदनित्यत्वव्याप्तं सिद्धं । तेनैव हि बाधकेन प्रमाणेनानित्यत्वस्य तत्र सिद्धत्वाच्छ्रावणत्वस्य वैयर्थ्यं स्यात् । 85/s एवं स चासाधारणहेतूनामगमकत्वं बोद्धव्यं । § 412

तस्मात् स्थितमेतत् [।] कार्यहेतौ दृष्टान्ताभ्यां साध्यसाधनयो**र्हेतुफलभावः** कथनीयो न तु दर्शनादर्शनमात्रं । एवं ह्यर्थापत्त्याऽन्यतरेण द्वितीयप्रतीतिर्भवेत् । अन्यथा न स्यादित्याह । **यदा पुन**रित्यादि । **तदा यत्र धूमस्तत्राग्निरित्येव न स्या**दित्यन्वय एव न स्यात् **प्रतिबन्धाभावात्** । यदा चान्वय एव न सिद्धस्तदा कुतो**ग्न्यभावे धूमो नास्ती**त्यर्थाद् व्**यतिरेकसिद्धिः** । **तथा वैधर्म्येण**ादर्शनमात्रस्य ख्यापनात् साध्याभावे हेत्**वभावासिद्धेः** कुतस्तद्वारेणा**न्वयस्मृतिः** ॥ **यथोक्त** इति तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणः । **एकसद्भावे** कार्यस्वभावलिङ्गस्य सद्भावे**ऽन्यप्रसिद्ध्यर्थं** कारणस्य स्वभावस्य च लिङ्गिनः प्रसिद्ध्यर्थं । **तदभावे यथोक्तप्रतिबन्धाभावे** सत्येकसद्भावेऽन्यप्रसिद्धे**रसम्भवात्** ॥ § 413

हेतुस्वभावाभाव इति हेत्वभावो व्यापकस्वभावाभावश्च । अत इत्यनन्तरोक्तात् कारणात् **कस्यचि**त् कार्यस्य व्याप्यस्य **च प्रतिषेधे** । चकारात् प्रतिषेधव्यवहारे च साध्ये । **हेतु**र्लिङ्गं । किङ्कारणं [।] यस्मात् **तावेव हि** कारणव्यापकौ**नि वर्त्तमानौ स्वप्रतिबद्धं** कार्यं व्याप्यं च स्वभावं **निवर्त्तयत इति कस्यचिदर्थस्य** कार्यस्य व्याप्यस्य वा **प्रतिषेधमपि साधयितुकामेन** । **अपिशब्दाद्** व्यवहारमपि [।] **हेतोः** कारणस्य व्**यापकस्**य च **स्वभावस्य निवृत्तिर्हेतुत्वेनाख्येया** । किङ्कारणं । **अप्रतिबन्धे हीत्**यादि । न च ताभ्यामन्यः प्रतिबन्धोस्तीति भावः ॥ **युक्तो** न्याय्य **उपलम्भो** यस्य स त-
86/s थादृश्यस्येत्यर्थः । **तस्य चे**ति स्वभावस्य्**आनुपलम्भनं प्रतिषेधहेतुः** । न चायं प्रतिषेधस्यैव हेतुः किन्तु **प्रतिषेधविषयो व्यवहारस्तस्य हेतुरि**ति कृत्वा तद्धेतुः प्रतिषेधहेतु**रित्युक्तः** । किं कारणं [।] न प्रतिषेधहेतुस्**तथाभूतानुपलम्भ-**
33a/PSVTa **स्**य दृश्यानुपलम्भस्य **स्वयं प्रतिषेध रूपत्वात्** । हेतुर्व्यापकानुपलब्धिरिति **कारणा**नुपलब्धि**र्व्यापकानुपलब्धिश्च** । **उभयस्यापी**ति प्रतिषेधस्य प्रतिषेधव्यवहारस्य च ॥ § 414

इति एव**मियम**नुपलब्धिः । संक्षिप्य **त्रिधाप्युक्ता** सती पुन**रनेकधो**क्ता । यथात्रैवाऽष्टधा प्राग् विभक्ता । केन प्रकारेणेत्याह । **तत्तद्विरुद्धे**त्यादि । तच्छब्देन प्रक्रान्तं स्वभावकारणव्यापकत्रयं गृह्यते । तेन स्वभावदित्रयेण विरुद्धन्त द्विरुद्धन्त्रिविधमेव भवति । स्वभावविरुद्धकारणविरुद्धव्यापकविरुद्धभेदाः । तद्विरुद्धमादिर्यस्य **तत्तद्विरुद्धादि** । आदिशब्देन विरुद्धकार्यस्य कारणविरुद्धकार्यस्य च परिग्रहः । तच्च तद्विरुद्धादी । तयो**रगतिगती** । तदगतिस्तद्विरुद्धादिगतिश्चेत्यर्थः । तयोर्भेदस्तेन **प्रयोगस्तस्मा**त् प्रयोगभेदतोनेकधोक्ता । तत्र तदगत्या तिस्रोनुपलब्धयः संगृहीताः स्वभावानुपलब्धिः कारणानुपलब्धिः व्यापकानुपलब्धिश्च । तद्विरुद्धगत्या तिस्र एव । स्वभावविरुद्धोपलब्धिः कारणविरुद्धोपलब्धिः व्यापकविरुद्धोपलब्धिश्च । आदिशब्दात् विरुद्धकार्योपलब्धिः कारणविरुद्धकार्योपलब्धिश्चेति । एवमष्टविधस्य प्रागुक्तस्यानुपलम्भस्य संग्रहो भवति । § 415

त्रिविध एव हीत्यादिना कारिकार्थमाह । **उपलभ्यसत्**वस्येत्युपलम्भयोग्यस्य हेतो**रनुपलब्धि**रिति सम्बन्धः । **व्यापकस्य स्वात्मनश्चोपलभ्य-**

सत्त्वस्येति वर्त्तते । **सोयन्त्रिविधप्रतिषेधहेतुः प्रयोगवशेना**नेकप्रकार उक्त इति सम्बन्धः । कथं **प्रयोग** वशेनेत्याह । **तत्तद्विरुद्धाद्यगतिगतिभेदप्रयोगत** इति । **एतदेव तस्यागत्येत्यादि**ना विभज्यते । **तस्यागत्**येति स्वभावकारणव्यापकानुपलब्ध्या । **तद्विरुद्धगत्ये**ति स्वभावकारणव्यापकविरुद्धोपलब्ध्या । **विरुद्धकार्यगत्ये**ति विरुद्धकार्योपलब्ध्या । **इत्यादिभेदप्रयोगै**रिति कारण- 87/s
विरुद्धकार्योपलब्ध्यादिभेदप्रयोगैः । **यथोक्तं प्रागनु** पल ब्धि प्र भे द चि न्ता यां १ । ६ ॥ § 416

यत एवं प्रतिबन्धवशाद् गमकत्वात्तस्मात् । **कार्यकारणभावाद्वा नियामकात्** साध्यसाधनयोरव्यभिचारसाधकात् **स्वभावाद्वा** तादात्म्यलक्षणा**न्नियामकात्** । कार्यस्य स्वभावस्य च लिङ्गस्या**विनाभावः** साध्यधर्मं विना न भाव इत्यर्थः ॥ न चासाधारणस्य साध्याविनाभावोस्ति सन्देहहेतुत्वात् । अविनाभावे तु तन्निश्चायकेनैव प्रमाणेन तत्र धर्मिणि साध्यस्य सिद्धत्वात् कथमस्य गमकत्वं । § 417

तेन भ ट्टे न यदुच्यते ॥ § 418

अविनाभावशब्दोप्य...सकलार्थभाक् ।
नानुमा योग्यसम्बन्धप्रतिपत्ति करोति नः ॥
यदि तावद् विनाभावो न स पश्चाद् विशिष्यते ।
ततोऽसाधारणेप्यस्ति स इति स्यादकारणं ॥
यो ह्यसाधारणो धर्मः स तेनैवात्मसात्कृतः ।
विना न भवतीत्येव ज्ञातो हेतुः प्रसज्यत इति [।]§ 424

तदपास्तं । अविनाभाव एव हि नियमः । साध्यं विना न भवतीति कृत्वा । § 425 33b/PSVTa

यद्येवं किमर्थं पुनर्नियमग्रहणं[।]सत्त्यं[।]परमतनिरासार्थं । स ह्यविनाभावव्यतिरेकेणान्यं नियममिच्छति । यदाह भ ट्टः ॥

एवमन्योक्तसम्बन्धप्रत्याख्याने कृते सति ।
नियमो नाम सम्बन्धः स्वमतेनोच्यतेऽधुना ॥
कार्यकारणभावादिसम्बन्धानां द्वयी गतिः ।
नियमानियमाभ्यां । स्यान्नियमस्यानुमाङ्गता ॥
सर्वेप्यनियमा ह्येते नानुमोत्पत्तिकारणं ॥
नियमात् केवलादेवन्न किञ्चिन्नानुमीयते ॥
तस्मान्नियम एवैकः सम्बन्धोऽत्रावधार्यते ।
गमकस्यैव गम्येन स चेष्टः प्राङ् निरूपितः ॥
नियमस्मरतः सम्यग् नियम्यैकाङ्गदर्शनात् ।
नियामकाङ्गविज्ञानमनुमानन्तदङ्गिष्विति [।]§ 436

तदपास्तं ॥ § 437

88/s

कायकारणभावादिसम्बन्धाभावे नियम एव न स्यात् । अप्रतिबद्धानां सहभावनियमाभावात् । पाण्डुत्वादिमात्रस्य चाग्न्यकार्यत्वात् । देशकालाद्यपेक्षया च लिङ्गस्य गमकत्वान्नियम एवेति कथं कार्यकारणभावादिसम्बन्धेपि द्वयी गतिरुच्यते । अथ स्यात् [।] कार्यकारणभावादिसम्बन्धमभ्युपगच्छतापि यावत् साधनस्य साध्येनियमो न निश्चितस्तावन्न साध्यप्रतिपत्त्यङ्गत्वन्तेन कार्यकारणभावे सत्यपि नियम एव सम्बन्धोभ्युपगम्यते । तस्यैव प्रतिपत्त्यङ्गत्वात्तद्वक्तुं स एवैकोनुमानाङ्गं शेषास्तद्व्यक्तिहेतव इति । तदयुक्तं [।] नियमो हि तदायत्ततैव [।] सा च तादात्म्यतदुत्पत्तिस्वभावैव [।] तेन तादात्म्यतदुत्पत्तिनिश्चय एव नियमनिश्चयो न पुनर्दर्शनादर्शनाभ्यान्नियमनिश्चयो व्यभिचारात् । § 438

ननु यथा दर्शनादर्शनयोर्नियमनिश्चयंप्रति व्यभिचारस्तथा कार्यकारणभावनिश्चयेपि स्यादिति । § 439

तदयुक्तं । विशिष्टाभ्यामेव दर्शनादर्शनाभ्यां कार्यकारणभावनिश्चयाभ्युपगमात् । एतच्चात्रैव वक्ष्यति । § 440

यदप्यु म्वे के नोच्यते । शतशो यदग्नौ धूमदर्शनन्तदन्यथानुपपत्त्या नियतोयं धूमोग्नाविति यन्नियमज्ञानमुत्पद्यते । तस्यानग्नौ धूमदर्शनम्बाधकं [।] न च तदस्तीति धूमस्याग्नौ नियम इति । § 441

तदयुक्तं । अग्निकार्यत्वाभावे ह्यनग्नौ धूमादर्शनस्यानुपलब्धिमात्रत्वेनाप्रमाणस्याबाधकत्वादनग्नौ धूमस्य शंक्यमानत्वेन कथमग्नौ नियमः [।] स्तस्मात् स्थितमेतत् [।] § 442

...p88a कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकाद् [।]
अविनाभावनियमः § 445

[।] कार्यकारणभावादिनिश्चयाच्चाविनाभावनियमनिश्चयो

...p88b ऽदर्शनान्न न दर्शनात् § 447

[।] साध्याभावे हेतोरदर्शनमात्रान्नाविनाभावनियमनिश्चयः । न दर्शनात् । नापि साध्यसाधनयोः सहभावदर्शनात् । § 448

34a/PSVTa तस्मात्तदुत्पत्त्यैवार्थान्तरस्यार्थान्तरेणाविनाभावः । § 449

अन्यथेत्यासत्यान्तदुत्पत्तौ **परैः** साध्याभिमतैः परस्यानात्माभूतस्य लिंगस्य **कोऽवश्यम्भावनियमः** । **अनर्थान्तरे** तु लिङ्गे तन्मात्रानुबन्धित्वं साध्यधर्मस्येष्टव्यमन्यथा कृतकत्वस्य **यन्निमित्तन्तस्मादर्थान्तर**मुद्गरादिनिमित्तं यस्या
89/s नित्य त्वस्येष्यते । तस्मिन् वा **धर्मे**ऽवश्यम्भावनियमः कः । किमिव **वाससि रागवत्** । निष्पन्ने वाससि कुसुम्भादिनिमित्तो यो रागः पश्चाद्भावी ॥ § 450

तत्र यथा नावश्यम्भावनियमस्तद्वदनित्यत्वस्यार्थान्तरहेतुत्व इष्यमाणे न केवलमयन्दोषोऽयमपरो दोष इत्याह । **अपि** चेत्यादि । **अर्थान्तरनिमित्तो**

नित्यत्वाख्यो धर्मः **स्यादन्य एव** [।] तस्मात् स्वभावभूतात् कृतकादेस्तथाहि साध्यधर्मस्यार्थान्तरनिमित्तत्वाभ्युपगमे द्वयमिष्टं साधननिष्पत्तावनिष्पत्तिर्भिन्नहेतुकत्वं च । एतच्च नान्तरेण स्वभावभेदं घटते । यस्मा**न्न हि तस्मिन्** साधनस्वभावे **निष्पन्नेप्यनिष्पन्नो भिन्नहेतुको वा** साध्यधर्मस्**तत्स्वभावो युक्**तः । पूर्वनिष्पन्नस्य भिन्नहेतुकस्य च लिङ्गस्य स्वभावो युक्तो यस्मा**दयमेव** खलु लोकप्रतीतो **भेदो भावानां** यो विरुद्धधर्माध्यासो विरुद्धधर्मयोगः । निष्पत्त्यनिष्पत्ती चात्र विरुद्धौ धर्मौ । तथायमेव भेदहेतुर्भेदस्य जनको यः कारणभेदः । सामग्रीभेदश्चात्र **कारणभेदो** द्रष्टव्यः । एतेन भेदस्वरूपभेदकारणञ्चोक्तं ॥
§ 451

भेदप्रतिभासस्तु भेदग्राहकः ॥ **तौ चेद् विरुद्धधर्माध्यासकारणभेदौ न** भेदकाविष्येते । **तदा न कस्य**चिद्वस्तुनः **कुतश्चिदर्थाद् भेद इत्येकन्द्रव्यम्विश्वं** समस्तञ्जगत् **स्यात्** ॥ त्रैगुण्यस्याविशेषादैक्यं सर्वस्येष्टमेवेति चेदाह । **ततश्चे**त्येकत्वात् **सहोत्पत्तिविनाशौ** । एकस्योत्पादे सर्वस्योत्पादो विनाशे च विनाशः स्यादित्यर्थः । **सर्वस्य च सर्वत्र** कार्य **उपयोगः** कारणत्वं **स्याद्** । सहोत्पत्याद्यनभ्युपगमे । सर्वम्वस्त्**वेकमित्येव न स्या**त् । अथोपयोगादिभेदेन परस्परभिन्नात्मतेष्यते भेदा **नां नामान्तरम्वा** स्यात् । बहूनामेकमिति संज्ञा कृता स्यात् । किङ्कारणम [।] **अर्थं** परस्परभिन्न**मभ्युपगम्य तथाभिधानात्** । एकमित्यभिधानात् ॥ § 452
90/s

अथ स्यात् प्राक्प्रध्वंसाभावान्तर्वर्तिसत्तासम्बन्धोऽनित्यता । सा च कृतकनिष्पत्तिकाले निष्पन्नैव केवलं प्रध्वंसेन्नोत्तरकालमभिव्यज्यत इति [।]
§ 453

तदप्ययुक्तं । यतो यावत् प्रध्वंसो नोत्पद्यते तावत् कथमन्तरालवर्त्त्यनित्यता । प्रध्वंसोत्पत्तावपि कथमन्तरालवर्त्तित्वमस्याः [।] कृतकस्वभावत्वम्वा । भावस्यैवाभावात् ॥ § 454

नन्वित्यादि परः । **अनर्थान्तरहेतुत्वेपि** विनाशकारणानपेक्षत्वेपि त्वन्मतेनानित्यतायाः । **भावकालेऽनित्यतानिष्पत्तेः** । भावस्य सत्ताकाले तस्या अनित्यताया अनिष्पत्ते र्भावादुत्तरकालमनित्यता भवतीति मन्यते । तुल्याऽतत्स्वभावा । यथार्थान्तरहेतुत्वेपि निष्पत्तिः स्यात् [।] तयोर्नानात्वन्तर्थाऽनर्थान्तरहेतुत्वेपीति **तुल्याऽतत्स्वभावता** । § 455 34b/PSVTa

नेत्यादिना प्रतिविधत्ते । **अपूर्वस्वभावलाभो निष्पत्तिरुच्यतेऽनित्यता** च भावनिवृत्तिरूपा । ततो निष्पत्तेरेवाभावात् कथं विरुद्धधर्मसंर्गः । यदि तर्हि नानित्यता वस्तु सती कथं साध्यसाधनयोस्तादात्म्यलक्षणः सम्बन्ध इत्याह । **स एव हि भाव** इति । क्षणे **स्थितिर्या सैव धर्मो** यस्येति । निवृत्तिधर्मा स्वभाव **एवानित्यतो**च्यते स एव साध्यः । तेन तादात्म्यं हेतुसाध्ययोर्व्यतिरिक्तार्थत्वनित्यता नीरूपा [।] तेन भावस्यानित्यता भवतीतीत्येव-

११ वि] ? ष्ये

मादिभिर्वाक्यैर्भावस्य न किंचिद्रूपं विधीयतेऽपि तु दृष्टं रूपं नास्तीत्ययमर्थोभिधीयते धर्मान्तराभिधाने भावनिवृत्त्यप्रतिपादनप्रसङ्गात् । § 456

यदि भाव एवानित्यता कथन्तर्हि शब्दस्य धर्मिणो नित्यता धर्म इति वचनभेद इत्यत आह । **वचनभेदे**पीत्यादि । **धर्मधर्मितया यो वचनभेदो वाचकान्यत्वन्तत्**आपि **निमित्तमुत्तरत्र वक्ष्यामः** ॥ § 457

एतेन यदप्युच्यते ऽध्य य ना वि द्ध क ण् र्णो द्यो त क रा दिभिः । यदि तुलान्तयोर्नामोन्नामवत्कार्येत्पत्तिकाल एव कारणविनाशः । यदि कार्यकारणभावो न स्याद् यतः कारणस्य विनाशः कारणोत्पादः ।एवं भाव एव नाश इति वचनादेवश्च कारणेन सह कार्यमुत्पन्नमिति प्राप्तं । यदि च भाव एव नाशः प्रथमेपि क्षणे भावस्य न सत्ता स्यात् । विनाशाद् भाव- 91/s निवृत्तिश्च विनाशो लोक प्रतीतो न भाव एव । सर्वकालं च नाशसद्भावाद् भावस्य सत्वं स्यात् । अथ कारणोत्पादात् कारणविनाशो भिन्नस्तदा कृतकस्वभावत्वमनित्यत्वस्य न स्यात् । व्यतिरिक्ते च नाशे जाते तस्य क्षणस्य न निवृत्तिरिति कथं क्षणिकत्वमिति [।] § 458

तदपास्तं [।] द्विविधो हि विनाश इष्यते भावनिवृत्तिरूपो भावश्च [।] तेनोत्पन्नो भावः कार्यङ्करोति कार्यकाले च कारणनिवृत्तिरुपो विनाशो लोकप्रतीत एव [।] नायम्भावस्वभाव इष्यते [।] नापि कारणोत्पादाद् अभिन्नो भिन्नो वा नीरूपत्वात् केवलमस्य भेदाभेदप्रतिषेध एव क्रियते । तथा च वक्ष्यति [।] § 459

भावे ह्येष विकल्पः स्याद् विधेर्वस्त्वनुरोधत १ । २८१ इति । § 460

तेन व्यतिरिक्ते नाशे जाते क्षणस्य न निवृत्तिरित्यपास्तं । यतश्च द्वितीयक्षणोत्पत्तिकाल एव प्रथमक्षणे निवृत्तिस्तेनैकक्षणस्थायी भावो विनाशशब्देनोच्यतेऽयं च विनाशो भावरूपत्वात्साधनस्वभाव एव । कार्योत्पत्तिकाले च निवर्त्तेत इति कार्यभिन्नकालभावी न चास्य सर्वकालम्भावो भावस्यासत्वात् । § 461

यद्वा विनश्वरोऽयं विनाशोऽस्येति द्वाभ्यां धर्मधर्मिवाचकाभ्यामविनाशिव्यावृत्तस्यैवैकस्य भावस्य भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपाभ्यामभिधानाद् भाव एव नाश उच्यते इति सर्वं सुस्थं । § 462

यदि तर्हि भाव एवानित्यता तदा भावप्रत्यक्षीकरणे सापि प्रत्यक्षेवेति कस्मान्न तथैव निश्चीयत इत्यत आह । **ता**मित्यादि । **क्षणस्थितिधर्मतां स्वभाव**मनित्यताख्यं **पश्यन्न**पि प्रत्यक्षीकुर्वाणोपि **न व्यवस्य**ति । न निश्चिनोतीति सम्बन्धः । § 463

35a/PSVTa

कस्मात् क्षणस्थितिधर्मतास्वभाव इत्याह । **स्वहेतोरेव** सकाशा**त्तथा क्षणस्थित**धर्मत**योत्पत्तेः** । किं पुनः पश्यन्नपि न व्यवस्यतीत्याह । **मन्दबुद्धि**रिति । अनादिसंसाराभ्यस्तया नित्यादिरूपाविद्यावासनया मन्दा बुद्धिर्यस्य स त-

७ दि] ? तदा

थाऽन्यथा दृष्टे वस्तुनि सर्वात्मनां किमिति न निश्चयः स्याद् [।] अनेन तु योगिनां सत्यपि सदृशदर्शने मन्दबुद्धित्वाभावात् क्षणिकत्वनिश्चयो भवतीत्युक्तम्भवति । § 464

यदि तर्ह्यविद्यया नानित्यत्वाध्यवसायो विनश्यत्यपि भावे माभूदनित्यताध्यवसाय इत्याशंक्य बाह्यमपि भ्रान्तिबीजमाह । **सत्तोपलम्भे**नेत्यादि । यः सत्ताया एवोपलम्भो नाभावस्य तेन सत्तोपलम्भेन । § 465

एतदुक्तम्भवति [।] उत्तरक्षणोत्पादकाल एव पूर्वक्षणविनाशात् पूर्वोत्तरयोः क्षणयोरभावेनाव्यवधानान्नैरन्तर्येणान्यत्वाग्रहात् **सर्वदा** द्वितीयादिक्षणेष्वपि सत्ताया एवोपलम्भेन **तथाभावः** पूर्वदृष्टस्य भावः सद्भावस्तस्य या **शङ्का** क- 92/s दाचित्स एवायमित्येवंरूपा भूता भ्रान्तस्यापि स एवायमिति दर्शनाच्छकेत्याह । तया **विप्रलब्धो** वंचितो **न व्यवस्यति** । § 466

अग्निधूमयोरपि तर्हि कार्यकारणभावनिश्चयो न स्यादभावाव्यवधानेनान्यत्वाग्रहादित्याह । **सदृशापरोत्पत्ते**रित्यादि । दृष्टं च सदृशापरदर्शनं शुक्तिकादौ सत्यपि भेदभ्रान्तिनिमित्तं । एतच्च **नै रा त्म्य सि द्धौ** विभक्तमिति तत्रैवाबधार्यं । § 467

तेन सर्वात्मना पूर्वक्षणसदृशस्यापरस्योत्पत्तिस्तया विप्रलब्धो न पूर्वक्षणादुत्तरक्षणमन्यत्वेनाध्यवस्यत्यपि तु स एवायमित्यत एव न पूर्वक्षणस्य विनाशप्रतीतिरुत्तरस्य चोत्पत्तिप्रतीतिः । अग्निधूमयोस्त्वेकान्तेन विसदृशत्वान्नैरन्तर्ये सत्यप्यन्यत्वग्रहाद् भवति कार्यकारणभावनिश्चयः । वा **शब्द**स्त्वनवक्लृप्तिसूचनार्थः । § 468

तेनायमर्थो यदि सत्तोपलम्भे व्यभिचारः सदृशापरोत्पत्त्या वा **विप्रलम्भः** सर्वदास्त्येव विप्रलम्भ इत्येवं परः । § 469

अथवा किं पुनः पश्यन्नपि न व्यवस्यतीत्याह । सत्तोपलम्भेन । पूर्वं यः सत्तोपलम्भेन प्रतीयमाने तद्भावशङ्का पूर्वदृष्टभावारोपस्तेन विप्रलब्धः न व्यवस्यति । एवन्तर्ह्यादिक्षणदर्शन एवाध्यवसायः स्यात् । पूर्वं सत्तोपलम्भाभावादित्याशंक्याह । **सदृशापरोत्पत्तिविप्रलब्धो** वेति । वा शब्दश्चार्थे । प्रथमक्षणसदृशस्य द्वितीयक्षणस्योत्पत्त्या च विप्रलब्धो न व्यवस्यति । योगिनामपि तर्हि **निश्चयो** न स्यादित्याह । **मन्दबुद्धि**रिति । तेन बाह्याध्यात्मिकविप्रलम्भनिमित्तसद्भावात् पृथग्जनानां निश्चयः । योगिनान्तु सत्यपि सदृशदर्शने पटुबुद्धित्वान्निश्चयो भवत्येव । § 470

तस्मात् स्थितमेतत् [।] क्षणस्थितिधर्मतां पश्यन्नपि सदृशापरोत्पत्त्या विप्रलब्धो न व्यवस्यतीति ॥ § 471

ननु भावस्य क्षणिकत्वे सति पूर्वोत्तरक्षणानां विभागेन प्रतिभासः स्यात् । अप्रतिभासनाच्च कथम्पश्यन्नपि न व्यवस्यतीत्युच्यते । अथ नीलाद्यव्यतिरिक्त 35b/PSVTa त्वात् क्षणिंकत्वस्य नीलग्रहे ग्रहः । § 472

१४ द्धौ] Pramāṇavārtika १: २२५.

युक्तमेतत् । किन्त्विदमत्र निरूप्यते [।] किमिदं नीलमक्षणिकमुत क्षणरूपमथ सन्तानः । तत्र यद्यक्षणिकन्तदा नीलप्रतिभासे कथं क्षणिकत्वप्रतिभासः । अथ क्षणरूपं । नन्विदमेवासिद्धमिति कथं नीलप्रतिभासे 93/s क्षणप्रतिभास उच्यते । क्षणाप्रतिभासनाच्च न सन्तानरूपस्य नीलस्य प्रतिभासः । अथ नीलमात्रप्रतिभासे सति क्षणिकत्वप्रतिभासः । तदयुक्तं । प्रतिभासाप्रतिभासाभ्यां हि प्रत्यक्षस्य ग्रहणाग्रहणे । नान्यथा । तदाह । तद् यदपि गृह्णाति तत्प्रतिभासेनेति । न च क्षणानां प्रतिभास इत्युक्तं । § 473

यदि च नीलाद्यव्यतिरिक्तं क्षणिकत्वन्तदा नीलनिश्चये क्षणिकत्वस्य निश्चितत्वादनुमानस्य वैयर्थ्यं स्यात् । यस्त्वाह । एकज्ञानविषयत्वमेव क्षणिकत्वं पूर्वोत्तरज्ञानविषयत्वव्यावृत्तस्यैव चेदानीन्तनज्ञानविषयत्वस्य प्रतिभासनात् [।] पूर्वापरक्षणविलक्षण एव क्षणः प्रत्यक्षेणानुभूतनिश्चितोनुमानेन तु प्रत्यक्षवृत्तमेव परामृश्यत इति नानुमानस्य वैयर्थ्यमिति । § 474

तदयुक्तं । यतो यद्येकज्ञानस्याक्षणिकत्वन्तदार्थस्याप्यक्षणिकत्वं स्यात् । अथ तस्य क्षणिकत्वन्तत्कुतोऽवगतं । तस्याप्येकज्ञानविषयत्वादिति चेदनवस्थयैव प्रतिपत्तिः क्षणिकत्वस्य । अथ ज्ञानक्षणस्य प्रतिभासोऽभ्युपगम्यतेसावर्थक्षणस्य किन्नाभ्युपगम्यते । अन्यथैकस्यापि क्षणस्यानेकज्ञानविषत्वादनेकत्वं स्यात् । § 475

भ ट्ट वा सु दे व स्त्वा ह । पूर्वोत्तरक्षणानां विनाशेनाप्रतिभासनमेवाक्षणिकत्वप्रतिभासनमतोक्षणिकत्वग्राहकमेव सर्वम्प्रत्यक्षं केवलं क्षणिकत्वानुमानेन भ्रान्तं साध्यत इति [।] § 476

एतदप्ययुक्तं । प्रतिज्ञायाः प्रत्यक्षबाधितत्वेनानुमानस्योत्थानाभावात् । निर्विकल्पकस्यापि प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वे सम्बन्धग्रहणाच्च । पश्यन्नपीति ग्रन्थविरोधश्च [।] तस्मादयुक्तमुक्तं । पश्यन्नपि न व्यवस्यतीति । § 477

अत्रोच्यते । यथा ह्यर्थक्षणानां पौर्वापर्यन्तथा ज्ञानक्षणानामपि तेन पूर्वकेण ज्ञानक्षणेन पूर्वक एवार्थक्षणो गृह्यते नोत्तरः । उत्तरेणाप्युत्तर एव न पूर्व इति [।] एकस्मिन् ज्ञाने तयोरप्रतिभासनात् कथम्पूर्वस्मादयमन्य इति विभागेन प्रतिभासः स्यादिति चोद्यते । स्वरूपप्रतिभास एव च भावस्यान्यस्माद् विवेकप्रतिभासः सुमेरुभिन्नप्रतिभासवत् । स च क्षणस्याप्यस्त्ये वेति कथं न विवेकप्रतिभासः । दृष्टो दृश्यत इति प्रतीतेश्च । अन्यो हि दृष्टः स्वभावोन्यश्च दृश्यमानः । तथा हि प्रथमदर्शी दृश्यमानमेव स्वभावम्भावस्य पश्यति न तु दृष्टमित्यनयोर्भेद एव । केवलमेकान्तसदृशयोः पूर्वापरक्षणयोरभावेनाव्यवधानाद् घटपटादिवद् विभागप्रतिपत्तिर्न भवति । नापि विभागेनाप्रतिभासादभेदोपि [।] न हि शुक्तिकायान्तदेवेदमस्मदीयं 36a/PSVTa रजतमिति प्रवर्त्तमानस्य शुक्तिकारजतयोर्विवेकप्रतिभा- साभावादभेदोपि । तस्माद् यथात्र निर्विकल्पके ज्ञाने शुक्तिकायाः स्वरूपप्रतिभास एवान्यस्माद विवेकप्रतिभासः । तथैकस्यापि क्षणस्य स्यात [।] केवलं पूर्वः

क्षणः कस्मान्न विभागेन स्मर्यत इति यदि परं चोद्यं स्यात्तत्र चोक्तमेव 94/s सदृशापरोत्पत्तिविप्रलब्धैर्न स्मर्यत इति । § 478

ननु तथापि क्षणो न प्रतिभासते । एकाण्वत्ययकालत्वेनैव भावस्याप्रतीतेः । न तु यद्येकस्मिन् क्षणेस्याप्रतिभासः कथमक्षणिकस्य प्रतिभासः प्रतिक्षणमप्रतिभासनात् । उत्पद्यमानस्य च भावस्य पूर्वापररूपविविक्तस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणात् कथं क्षणिकत्वग्रहः । नाप्यक्षणिकः प्रतीयते पूर्वापरकालयोरप्रतिभासादेव तत्सम्बन्धितयेदानीं प्रत्यक्षेऽप्रतिभासनात् पूर्वकालसम्बन्धिस्वभावस्येदानीमप्रतिभास एव विनाशोऽन्यस्वभावस्य प्रतिभास एवोत्पाद इति कथमुच्यते पूर्वोत्तरक्षणानां विनाशोत्पादाप्रतिभासनाद् अक्षणिक इति । नाप्यनेकक्षणरूप इदानीन्तनः कालोनेकक्षणसम्भवे गृहीतादिरूपताऽस्य स्यात् न व्यर्थता । § 479

न हि प्रत्यक्षभाविना निश्चयेनेदानीमेवेदमस्तीति निश्चीयते [।] किन्तर्हीदानीमस्तीति । अनुमानेन त्विदानीमेवास्तीति साध्यते । § 480

तस्मात् स्थितमेतत् [।] पश्यन्नपि न व्यवस्यतीत्यादि । § 481

ननु यदि नित्यं सदृश इति प्रत्यक्षेण निश्चयः स्यात्स एवायमिति बुद्धिर्भ्रान्तिर्यावता सर्वदा स एवायमिति प्रतीतिर्दृढरूपोत्पद्यत इति कथं भ्रान्तिस्तदाह भट्टः ॥ § 482

नित्यं सदृश एवेति यत्र रूढा मतिर्भवेत् ।
स इति प्रत्यभिज्ञानं भ्रान्तिस्तत्रावकल्पते ॥
इह नित्यं स एवेति विज्ञानं जायते दृढं ।
तदस्तित्वातिरेकाच्च प्रामाण्यन्तस्य युज्यते ॥
देशकालादिभेदेन तत्रास्त्यवसरो मितः ।
इदानीन्तनमस्तित्वं न हि पूर्वधियो गतं ॥ § 488

न च सर्वदानुमानेन सदृशनिश्चयः । प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञाबाधितत्वात् प्रत्यभिज्ञाया अनुमानोत्थानाभावात् । न च प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यमितरेतराश्रयदोषात् । यतो न यावदप्रामाण्यमस्यास्तावन्नानुमानस्योत्थानं यावच्च नानुमानोत्थानन्तावन्नास्या अप्रामाण्यमन्योन्याश्रयदोष इति । § 489

अत्रोच्यते । स इत्यनेन पूर्वकालसम्बन्धी स्वभावो विषयीक्रियते । अयमित्यनेन च वर्त्तमानकालसम्बन्धी । अनयोश्च भेदो न च कथंचिदभेदो वर्त्तमान कालभाविरूपैकस्वभावत्वाद् वस्तुनः । तस्माद् भेद एव प्रत्यभिज्ञाने 95/s सति भासत इति कथमनेन क्षणिकत्वानुमानबाधा । § 490

36b/PSVTa

यद्वा वस्तुनः पूर्वकालसम्बन्धित्वमिदानीमसदेव । पूर्वकालाभावात् । सत्त्वे वास्य वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वमेव स्यान्न पूर्वकालसम्बन्धित्वं विरोधा-

१७ ट्टः] Ślokavārtika: शब्दनित्यताऽधिकरणे ३७३, ३७४ तदाऽस्तित्वाऽधिकत्वाच्च साधितं ।

दित्युक्तं । तस्मात् पूर्वकालसम्बन्धित्वस्यासतो ग्राहकः स इति ज्ञानांशो भ्रान्तोऽन्यथा वस्तुनः स्पष्टबालाद्यवस्था ग्राहकः स्यान्न च भवति । तस्माद् भ्रान्तात् पूर्वदृष्टरूपारोपेण स एवायमिति ज्ञानात् कथमनुमानबाधा । यत्र चाक्षव्यापारस्तद्ग्राहकं प्रत्यक्षमुत्पद्यते । न च पूर्वकालास्तित्वेऽधुना क्व व्यापारोऽसन्निहितत्वात् । नापि तदभेदेन तत्कथं पूर्वोत्तरकालास्तित्वयोरैक्यग्राहकं ज्ञानं प्रत्यक्षं स्यात् । यदा च बालाद्यवस्थायां दृष्टः वृद्धावस्थायां प्रत्यभिज्ञायते । न तत्र वा प्रत्यभिज्ञाने नित्यत्वं प्रतिभासते । केवलं स एवायमिति तत्त्वमध्यवसीयते । न च तत्त्वम्बालवृद्धावस्थयोर्भेदात् । नापि तत्त्वग्रहणान्यथानुपपत्त्या नित्यत्वादिकल्पना । सदृशापरोत्पत्तिभ्रान्तिनिमित्तादप्युत्पत्तिसम्भवात् । लूनपुनर्जातिष्विव केशेषु । न चात्र केशत्वसामान्याद् भिन्नात् प्रत्यभिज्ञानं । तदिहेति बुद्ध्युत्पादप्रसङ्गात् । नाप्यभिन्नादन्यत्रानुगमे वाऽनुगतव्यावृत्तरूपयोः । परम्परासंश्लेषेणैकान्तभिन्नत्वात् । ततश्च त एवामी केशा इति प्रत्यभिज्ञा सदृशापरोत्पत्तिनिमित्तैवात एव भ्रान्तिः । तथा घटादिष्वस्याभ्रान्तत्वाशंकयानुमानस्योत्थानं युज्यत एव । नापीतरेतराश्रयत्वं यतो नानुमानेन प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्यं क्रियतेऽपि तु ज्ञायते स्वहेतुत एवाप्रमाणरूपाया निष्पत्तेः । दृष्टो दृश्यत इति ग्रहात् । दृष्टत्वं हि न पूर्वम्भावस्यास्ति । तदा दृश्यमानैकरूपत्वात् । नाप्यधुनाऽत एव । नापि पूर्वकालसम्बन्धित्वं दृश्यमानस्येदानीं पूर्वमभावात् । तस्माद् दृष्टत्वमारोप्य ग्राहिका प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तत्वादप्रमाणैवोत्पद्यते । नाप्यस्या अप्रामाण्यनिमित्तमनुमानस्योत्थानमपि तु साध्यप्रतिबन्धनिमित्तमतः प्रत्यभिज्ञाया बाधकं । विस्तरस्त्वयं प्रत्यभिज्ञाभङ्गविचारो नै रा त्म्य सि द्धौ कृत इति तत्रैवावधार्यः ॥ § 491

तस्मात् स्थितमेतत् [।] तां पुनः क्षणस्थितिधर्मतां स्वभावम्पश्यन्नपि सदृशापरोत्पत्तिविप्रलब्धः पूर्वक्षणविनाशाविनिश्चयान्न व्यवस्यतीति ॥ § 492

कथं पुनर्गम्यते सदृशापरोत्पत्त्या विप्रलब्धो न व्यवस्यतीत्यत आह । **अन्त्येत्यादि** । सदृशक्षणान्तराप्रतिसन्धायी क्षणोऽ**न्त्यक्षण**स्त**द्दर्शिनां** नष्ट इति
96/s **निश्च यात्** । अवगम्यते प्रागप्ययम्प्रतिक्षणमेव नश्यति केवलं यथोक्तादेव विप्रलम्भहेतोर्न निश्चीयते ॥ § 493

नन्वन्त्यक्षणदर्शिनोपि कथन्नश्वरत्वनिश्चयो यावता तदापि सत्तोपलम्भोऽस्ति । न हि सत्तायामेवोपलभमानस्तदभावमवैतीत्याह । **पश्चादित्यादि** । न ब्रूमोन्त्यक्षणदर्शनमात्रान्निश्चयो भवतीति किन्त्वन्त्यं क्षणं दृष्ट्वा पश्चाद् वि
38a/PSVTa *भवति [।] तदा नोपलभ्यते **तत्तस्य कार्यं** । न चाग्निकाष्टादिसन्निधाने भवतो धूमस्यापनीतेऽश्वादौ अनुपलम्भोस्ति । अग्न्यादौ त्वनीते भवत्यनुपलम्भः । एवम्परस्परसहितौ प्रत्यक्षानुपलम्भावभिमतेष्वेव कारणेष्वसन्दिग्धं कारणत्वं साध्यत इति । **तच्चे**ति यथोक्तं कार्यलक्षणं **धूमेस्ति** तस्मादग्नेरेव धूमो भवति । सर्वकालं चाग्निसन्निधाने भवतो धूमस्यानग्निजन्यत्वं क-

३२ *] ३७th leaf is missing.

दाचित्सदसतोरजन्यत्वा दहेतुत्वाददृश्यहेतुत्वाद्वोच्यते । तत्र न तावत् प्रथमः 97/s पक्ष इति तृ ती ये प रि च्छे दे अशक्तं सर्वमिति चेदि त्यत्रान्तरे प्र० वा० ३।४ वक्ष्यामः । नाप्यहेतुत्वमिति तत्रैव वक्ष्यति । नाप्यदृश्यहेतुत्वं धूमस्य । अग्न्यादिसामग्र्यन्वयव्यतिरेकानुविधानात् ॥ § 494

अथ स्याद् [।] अदृश्यस्यायं स्वभावो यदग्न्यादिसन्निधान एव धूमं कर्पूरादिदाहकाले सुगन्धादियुक्तं च करोति नान्यदेति । तत्किमग्निमन्तरेण कदा चिद् धूमोत्पत्तिर्दृष्टा येनैवमुच्यते । नेति चेत् । तत्कथन्नाग्निकार्यो धूमस्तद्भावे भावात् । धूमोत्पत्तिकाले चाग्निः सर्वदा प्रतीयमानोपि काकतालीयन्यायेनावस्थित इत्यलौकिकोयं व्यपदेशः । § 495

अथवा स एवादृश्यस्य स्वभावो यद्यग्निना नोपक्रियते तत्किमग्न्यादिसन्निधान एव धूमं करोति न पूर्वन्न पश्चात् । तस्मादग्न्यादिसन्निधान एवास्वभावो धूमजनको भवति नान्यदेति तत्रापि पारम्पर्येण धूमस्याग्निजन्यत्वमेव स्यात् । § 496

किञ्च । यथा देशकालादिकमन्तरेण धूमस्यानुत्पत्तेस्तदपेक्षा प्रतीयते तथा सर्वदाग्निमन्तरेणानुत्पत्तिदर्शनादग्न्यपेक्षाऽस्य केन वार्यते । तदपेक्षा च तत्कार्यतैव । यथा चादृश्यभाव एव धूमस्य भावात्तज्जन्यत्वमिष्यते तथा सर्वकालमग्निभावे भावदर्शनादग्निजन्यत्वं किन्नेष्यते । यावतां च सन्निधान एवोत्पद्यमानो भावो दृश्यते तावतामेव हेतुत्वं सर्वेषां प्राग्भावस्य तुल्यत्वात् । तथा चाग्न्यदृश्यादिसामग्रीजन्यत्वं धूमस्येति कुतोग्निव्यभिचारः ॥ § 497

अन्यस्त्वाह । भवत्वग्निधूमयोः कार्यकारणभावतस्तथापि न तयोरेकेन ज्ञानेन ग्रहणम्भिन्नकालत्वात् । नाप्यनेन पूर्वकेण हि निर्विकल्पकेन पूर्वकम्वस्तु मात्रं गृहीतं न तु कारणरूपं कार्यस्य भावित्वेनाप्रत्यक्षत्वात् । उत्तरेणाप्युत्तरम्वस्तुमात्रं गृह्यते न तु कार्यरूपं कारणस्यातीतत्वेनाग्रहात् । नापि सविकल्पकेन तत्राप्यस्य चोद्यस्य तुल्यत्वात् । तेनेदमस्मादुत्पन्नमिति न केनचिद् गृहीतमत एव न स्मरणेनापि गृह्यतेनुभवाभावादिति । § 498

अत्रोच्यते । कार्यस्य तावदनुत्पन्नावस्थायामसत्त्वादेव न कारणसम्बन्धित्वं निष्पन्नावस्थायामप्येवं । निरपेक्षत्वात् [।] तथा कारणमपि कार्यनिष्पत्त्यनिष्पत्त्यवस्थायां कार्यासम्बन्ध्येव । नाप्यनयोः कार्यकारणभावः सम्बन्धो भिन्नकाल- त्वात् । केवलमस्येदं कार्यं कारणं चेति कल्पितोयं व्यपदेशः 38b/PSVTa । तेन हेतोः सकाशात् स्वरूपलाभ एव कार्यत्वं । कारणस्यापि कार्यं प्रति प्राग्भाव एव कारणत्वं स चात्मलाभः प्राग्भावश्च भावस्याभिन्नत्वात् प्रत्यक्षगृहीत एव चेति कथं न प्रत्यक्ष ग्राह्यः कार्यकारणभावः केवलं कार्यदर्शने 98/s सतीदमस्य कार्यकारणं चेति व्यवह्रियते । यतो नाकार्यकारणयोः कार्यकारण भावः सम्भवति । नापि कार्यकारणभावयोगात्तयोः कार्यकारणताऽभिन्ना कर्त्तुं शक्यते विरोधात् । नापि भिन्ना तयोः स्वरूपेणाकार्यकारणता प्रसङ्गात् । स्वरूपेण कार्यकारणयोरपि किं कार्य कारणभावेनार्थान्तरेण कल्पितेन स्वरूपेणैव कार्यकारणरूपत्वात् [।] तस्मात् पूर्वोत्तरभाव एव तयोः कार्य-

कारणभावः । तेन पूर्वके वस्तुनि गृह्यमाणे कार्यप्रत्यानन्तर्यकारणात्मकं गृहीतमेव । उत्तरेण च ज्ञानेनोत्तरम्वस्तु कारणानन्तरं गृह्यमाणं कार्यात्मकमेव गृह्यते [।] तदानन्तर्यस्य तदभिन्नस्वभावत्वात् । अत एवास्मादनन्तरमिदम्भवतीति स्मरणमपि भवत्यानन्तर्यस्यानुभूतत्वादिति । § 499

अ वि द्ध क र्ण स्त्वाह । अविनाभावित्वं एकं दृष्ट्वा द्वितीयादिदर्शने सति सिध्यति [।] न च क्षणिकवादिनो द्रष्टुरर?वस्थानमस्ति । न चान्येनानुभूतेर्थेन्यस्याविनाभावित्वस्मरणमस्त्यतिप्रसङ्गादिति [।] § 500

तदयुक्तं । प्रथमादेरर्थक्षणस्य प्रथमादिज्ञानक्षणेन ग्रहणादेकसन्ततिपतितानां कार्यकारणभावेन स्मरणसम्भवाच्च । यथा च क्षणिकपक्षे कार्यकारणभावस्तथोक्तमेव वक्ष्यतिच । § 501

नन्वेवमपि क्षणानामनिश्चयेन कथं कार्यकारणभावनिश्चयो न च सन्तानेन तन्निश्चयस्तस्य सन्तानिभ्यो भिन्नस्याभावात् केवलं सन्तानिन एव पूर्वापरकालभाविनः [।] तत्र च यदैकः क्षणो न तदान्य इति एकक्षणावभास एवेति कथं सन्तानावभासः [।] तदभावात् कथं कार्यकारणभाव इति [।] § 502

तदयुक्तम् [।] एकपरमाण्वात्मकस्य वस्तुनो भावात् स्थूलात्मनां सन्तानिनां नैरन्तर्यप्रतिभास एव सन्तानप्रतिभासस्तत्र च क्षणविवेकानवधारणेन सादृश्येन चैकत्वाध्यवसायादेकसन्ततिवर्तिनां क्षणानां न कार्यकारणभावनिश्चयः । भिन्नसन्तानवर्तिनां तु सन्तानप्रवृत्त्या विजातीयत्वाद् भवति तन्निश्चयस्तेनाग्निसन्तानपूर्वकस्य धूमसन्तानस्य प्रतीतेरग्निधूमसन्तानयोः कार्यकारणभावनिश्चय उच्यत इति यत्किञ्चिदेतत् । § 503

अ ध्य य न स्त्वाह । स्वलक्षणयोः कार्यकारणभावग्रहणे सति कथं सामान्ययोर्गम्यगमकभावो भिन्नत्वादिति । § 504

तदप्ययुक्तम् [।] अनेकस्वलक्षणात्मकस्य सामान्यस्याभ्युपगमात् । तदुक्तम् [।] § 505

99/s

अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रसाधनात् ।
सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितेरिति ॥ प्र० स०§ 507

तेन स्वलक्षणानां सम्बन्धग्रह एव सामान्यानां सम्बन्धग्रहो न त्वन्यः । § 508

नन्वनुमानवादिना बौ द्धे न यावन्ति स्वलक्षणानि त्रैलोक्ये । तानि स-
39a/PSVTa वार्ण्यग्नि- व्याप्तानि गृहीतव्यान्येकस्याप्यग्रहीते नैवानैकान्तिको हेतुः स्यात् [।] न चैवं प्रत्यक्षं कर्तुं शक्नोति सन्निहितविषयत्वात् । न वान्येषां स्वलक्षणानामनुमानतः साध्यधर्मेण व्याप्तिग्रहणमनवस्थाप्रसङ्गादिति । § 509

१० थोक्त] Pramāṅavārtika १: ३३.

तदयुक्तं यतः [।] प्रत्यक्षमग्निभेदसन्निधान एव धूमभेदात् प्रतिपत् । एष्वधूमव्यावृत्तं रूपं धूममनग्निव्यावृत्ताग्निमात्रकार्यमेवेत्यवधारयति [।] यथात्र तथान्यत्रापि देशा दावेतद् रूपमग्निजन्यमेवेति चावधारयत्यन्यथात्राग्निसम्बन्धितया न प्रत्यक्षेण गृह्यते । एवमग्न्यनग्निकार्यत्वेस्योभयसम्बन्धितया प्रतीतिः स्यान्नाग्निसम्बन्धितयैव । प्रतीयते च[।]तस्मादन्यत्राप्येतद्रूपमग्नेरेव भवतीति निश्चयात् कुतो धूमस्याग्निव्यभिचारः । यश्च तद्रूपम्वाष्पादिविलक्षणमवधारयितुं शक्नोति तस्यैवैतदनुमानं नान्यस्य । सामान्यव्याप्तिग्रहणवादिनापि गोपालघटिकादावग्निमन्तरेण धूमसामान्यदर्शनाव्यभिचारशंकयाग्निनियतधूमसामान्यावधारणेनैव तदनुमानम् [।] अग्निनियतधूमसामान्यावधारणञ्चाग्निसंम्बद्धधूमाव्यक्त्यवधारणपुरस्सरमेव । न च सर्वत्र देशादावाग्निसम्बद्धधूमव्यक्तिविशिष्टस्य धूमसामान्यस्य ग्रहणङ्कनचित् प्रमाणेन सम्भवति । नापि महानसादावग्निसम्बद्धधूमव्यक्तिविशिष्टं धूमसामान्यं प्रतिपन्नमन्यत्रानुयायिव्यक्तेरनन्वयात् । यच्च धूमसामान्यमनुयायि तन्नाग्न्यव्यभिचारि । तस्मात् सामान्यव्याप्तिग्रहणवादिनोपि कथं विशिष्टं धूमसामान्यं सर्वत्राग्निना व्याप्तं प्रतिपन्नमिति तुल्यं चोद्यं । § 510

अथ धूमस्यान्यत्राग्निजन्यत्वे न किंचिद् बाधकमस्ति तदेवेदमिति च प्रतीतेस्तत्सामान्यम्प्रतिपन्नमिष्यतेऽस्माकमपि तदेवेदमिति प्रत्ययस्योत्पत्तेस्तत्प्रतिपन्नमिष्यत इत्यावयोः को भेद इति [।] § 511

यत्किञ्चिदेतत् । एतमेवार्थन्दर्शयन्नाह । **स** धूमो भवँस्**तदभावे**ऽग्न्यभावे **हेतुमत्ताम्बिलंघयेद**हेतुकः स्यात् । यद्वा स धूमोग्निसम्बन्धितया प्रतीतस्**तदभावे**ग्न्यभावे **भवन् हेतुमत्ता**मग्निसम्बन्धितया न प्रत्यक्षेण प्रतीयेत । प्रतीयते च । तस्मात् **सकृदपि** न केवलं भूयस्**तथादर्शनादि**त्यनन्तरोक्तात् प्रत्यक्षानुपलम्भात ॥ किङ्कारणम् [।] **अकारणादग्नेः सकृदपि** न केवलं 100/s
भूयो**ऽभावात्** । न हि बालुकाभ्यः सकृदपि तैलम्भवति । **कार्यस्ये**त्यादिना कारिकार्थमाह । **न हीत्या**द्यस्यैव समर्थनं । § 512

एतेन व्याप्तिः कथिता भवति च धूमोग्निमन्तरेण व्यभिचारवादिनः । अनेन च पक्षधर्मः कथितः । **तदिति** तस्मा**दग्निमन्तरेण भावान्न तद्धेतु**र्नाग्निहेतुस्तथा चाहेतुः **स्यादिति** भावः ॥ § 513

अन्यहेतुकत्वादि वह्नेर्यदन्यच्छक्रमूर्द्धादि । तद्धेतुकत्वाद् धूमस्य **नाहेतुकत्वं इति चेत्** । § 514

नैतदेवन्तत्राप्यर्थान्तरे हेतौ कल्प्यमाने **तुल्यत्वात्** । तथा हि [।] **तद**भावेप्यन्यकारणाभावेपि पुनर**ग्नौ भवतीति तदप्यन्यत्**कारणं न हेतुः **स्यात्** । अपि च योसौ वह्निर्यच्च ततोन्यत्कारणन्तत्किं धूमजननस्वभावमाहोस्विन्न । 39b/PSVTa
यद्यजननस्वभावन्तदा कथन्ततोग्नेरन्यतो वा **शक्रमूर्द्धादेरतज्जननस्वभावत्वात्** अधूमजननस्वभावाद्धूमो भवन्नैव **भवेत्** । किं कारणम्[।]**अतत्स्वभावस्य** स्वयमधूमजननस्वभावस्या**जननात्तस्य** धूमस्याहेतुता **स्यात्** । § 515

अथ धूमजननस्वभावोन्यस्तदा द्वयोरपि वह्नित्वं धूमजननस्वभावलक्षणत्वाद् वह्नेः । एतच्चोत्तरत्राभिधास्यते ॥ § 516

न वै स एवेत्यादि व्यभिचारवादी । अथवाग्निजनितो धूमः स एवान्यतो भवतीत्येवं नोच्यते । यदि स एवान्यतः स्याद् भवेदहेतुत्व**न्तादृशस्य** वह्निजनितधर्मस्वभावतुल्यस्यान्यतो **भावात्** । § 517

अन्यादृशादित्यादि सि द्धा न्त वा दी । तत्किं कार्यसदृशं कारणमिष्यते येनैवमुच्यतेन्यादृशाद् **भवन् कथन्तादृश इति** । नान्यार्थत्वात् । यो हि धूमजनको वह्निर्दृष्टस्ततो विसदृशाद् भवन् धूमः कथन्तादृशो भवति वह्निजनितधर्मतुल्यस्वभावो भवति । § 518

एतदुक्तम्भवति । यथा धूमभेदानान्तार्ण्णपर्ण्णादीनां परस्परापेक्षया तादृशत्वन्तथाग्निभेदानामपि तार्ण्णपार्ण्णादीनां धूमजनकानान्तादशत्वं परस्पराpेक्षयैव । तेन यादृशो धूमभेद एकस्मादग्निभेदादुत्पद्यमानो दृष्टस्तादृशस्य धूमभेदस्य तादृशादेवाग्निभेदादुत्पत्तिः । यस्त्वनग्नेरुत्पन्नः सोन्यादृश एव । वाष्पादिवत् । § 519

101/s

नन्वग्निजन्येन धूमक्षणेन तादृशो धूमक्षणजन्यो धूमक्षणस्तेनान्यादृशादपि तादृशो भवतीति चेत् [।] न । अग्निजन्यस्य हि धुमक्षणस्याग्निजन्य एवान्यो धूमक्षणस्तादृशो भवति नान्यः । न हि वाष्पादीनान्तादृशत्वाध्यवसायेपि तादृशत्वम्भवति । धूमक्षणजन्यस्यापि धूमक्षणस्यान्यो धूमक्षणजन्य एव धूमक्षणस्तादृशो भवति नान्यः । तस्मात्तादृशादेव तादृशोत्पत्तिरिति कुतो व्यभिचारः । तेन । § 520

क्षणिकत्वे कथम्भावाः क्वचिदायत्तवृत्तयः ।
प्रसिद्धकारणाभावे येषाम्भावस्ततोन्यतः ॥
ततश्चानग्नितो धूमाद् यथा धूमस्य सम्भवः ।
शक्रमूर्ध्नस्तथा तस्य केन वार्येत सम्भव इति ॥§ 524

निरस्तं । प्रथमस्य ह्यग्निजन्यस्य धूमक्षणस्यापरोग्निजन्य एव धूमक्षणस्तादृशो धूमक्षणजन्यस्य धूमक्षणस्य द्वितीयस्यान्यो धूमक्षणजन्य एव द्वितीयो धूमक्षणस्तादृशो भवति [।] तथा तृतीयादिक्षणेष्वपीति क्षणापेक्षयाप्यव्यभिचारस्तादृशस्य । एतमेवाह । **तादृशाद्धि भवँस्तादृशः स्यात्** । **अन्यादृशादप्य**वह्निसदृशादपि **यदि तादृशो भवेद्** वह्निजनितधूमतुल्यस्वभावो भवेत् । **तच्छक्तिनियमाभावात्** । सदृशासदृशयोः कारणयोर्या शक्तिस्तस्या यो नियमः सदृशी सदृशमेव जनयत्यसदृशी विलक्षणमिति तस्याभावात् कारणान्न **हेतुभेदः** कार्यस्य **भेदक इति** कृत्वाऽ**कारणम्विश्वस्य वैश्वरूप्यं** स्यात् । यतः कुतश्चित्कारणादुत्पत्तेर्नाहेतुकत्वमिति चेदाह । **सर्वं वा सर्व-**

40a/PSVTa **स्मादि**त्यादि । अशक्तादपि चेदुत्पत्तिः **सर्व सर्वस्माज्जायेत** [।] न चैवं । **तस्मा**दित्यादि । तन्न धूम इति । तदिति तस्माद् । यत उत्पद्यमानो **धूमो दृष्टः स दृष्टाकारो** वह्निः । **तद्विजातीया**दवह्नेरित्यर्थः ॥ § 525

102/s

तथा चेत्यहेतुकत्वे सति **नित्यं सत्त्वमसत्त्वम्वा** धूमस्य स्यात् । किङ्कारणम् [।] **अहेतो**र्भावस्य स्वनिष्पत्ताव**न्यानपेक्षणा**त् । कारणान्तरानपेक्षणात् । कारणान्तरानपेक्षत्वेपि कादाचित्कं स्वभावतो भविष्यतीति चेदाह । **अपेक्षातो** हीति । § 526

एतदुक्तम्भवति [।] अनिष्पन्नस्यासत्त्वादेव कथं स्वभावतः **कादाचित्कत्वं** । निष्पन्नस्य त्वस्ति स्वभावः केवलं सैव निष्पत्तिः कथं क्वचिद् भवतीति चोद्यते । **स ही**त्यादिमैतदेव व्याचष्टे । **न कदाचिन्न भवे**त् सर्वकालम्भवेत् । किङ्कारण**न्तद्भा**वे धूमस्वभावस्य भावे । कारणानपेक्षत्वेन **वैकल्याभावात्** । **इष्टकाल**वत् । **तदापि** चेति दृष्टकालेपि धूमो न भवेत् । धूमाभाव**कालाविशेषात्** । § 527

पश्चादर्द्धम्विभजन्नाह । **अपेक्षया ही**ति । योग्यदेशकालापेक्षया । यस्मात् कार्यस्य यौ **भावाभावकालौ तयो**र्यथाक्रम**न्तद्भा**वस्य कार्योत्पादस्य ये **योग्यतायोग्यते** ताभ्यां **योगात्** । कालग्रहणमुपलक्षणपरमेवं देशद्रव्ययोरपि वाच्यं । अथैवं नेष्यते । तदा तुल्ये योग्यतायोग्यते ययोः कार्यभावाभाववतो**र्देशकालयो**स्तयो**स्तद्वत्तेतरयोर्नियमायोगात्** । कार्यकालस्यैव तद्वत्ता । कार्यवत्ता । तदन्यस्येतरा । अकार्यवत्तेत्यस्य नियमस्यायोगात् । द्वावपि तौ कार्यभावाभावकालौ कार्यवन्तौ स्यातां योग्यतासादृश्यात् । न वा । तुल्यत्वादयोग्यतायाः । तस्मात् तद्भावकालस्यैव योग्यता । तां वापे**क्षमाणाः भावाः कादाचित्का भवन्ति** ॥ § 528

भवतु नामेष्टस्य देशकालादेर्योग्यता । न तावता हेतुभाव इत्यत आह । **सा चे**त्यादि । यत एवमहेतुत्वे नित्यं सत्त्वासत्त्वं स्यान्न च भवति । § 529

तस्मादित्यादि । यत्**परिहारेण** प्रवर्त्तते तदनपेक्षः । यत्र च वर्त्तते तत्सापेक्षः । यदि नाम क्वचिद् देशादौ वृत्तस्तथापि कथ**न्तत्सापेक्ष इति** चेदाह । **तथा** हीति । **तथा वृत्ति**रित्येकपरिहारेणान्यत्र वृत्तिः ॥ देशादिकम**पेक्षत एव** भावः[।]तेन तु देशादिना न तस्योपकारः क्रियत इति चेदाह । **तत्कृतोपकारे**त्यादि । तन्निय **यमायोगादिति** । तस्मिन्नेव देशादौ तेन न 103/s भाव्यमिति नियमायोगात् [।] **तदि**ति तस्माद् । देशकालग्रहणमुपलक्षणं द्रव्यस्यापि परिग्रहः । **यत्रे**ति देशादौ **दृष्टः सकृ**दिति । यथोक्तेन प्रत्यक्षेण येषां **सन्निधा**ने दृष्टस्तेषामेवान्यतर**वैकल्ये च** पुनर्न **दृष्टः । अन्य**थेति यदि तज्जन्योस्य स्वभावो न स्यात् । **स** इति धूमस्तत्प्रतिनियतोग्न्यादिकसामग्री-हि-यतः । अग्नेर**न्यत्र कथम्भवेन्नै**व भवेत् । **भवन् वा न धूमः स्यात्** । यस्मात् **तज्जनितो** ह्यग्निजनितो हि **स्वभावविशेषो धूम** इति । **तथा हेतुरपि** वह्निस्त**थाभूतकार्यजननस्वभावो** धूमजननयोग्यतास्वभावो । धूमरहितावस्थायामप्यस्त्येव योग्यता कारणभूतेति । तेन नाऽव्यापि लक्षणं । एवमग्निधूमयोः परस्परापेक्षया नियतस्वभावत्वे प्रत्यक्षव्यवस्थापिते । § 530 40b/PSVTa

यदि तस्य धूमस्याग्ने**रन्यतोपि भाव** इष्यते **तदा न स** धूमजननः **स्वभावस्तस्याव**ह्नेः । तथा ह्यनग्नेर्यदा धूमस्योत्पत्तिस्तदानग्नेरेव धूमजननः

स्वभावो जातः । यश्चानग्नेः स्वभावः स कथमग्नेः स्यात् । ततश्चाधूमजननस्वभावत्वादग्नेः **सकृदपि न धूमं जनयेत्** । धूमस्यापि धूमस्वभावता न स्यादित्याह । **न चे**त्यादि । अग्नेरन्यतो भवन्न वा स **धूमः** [।] किं कारणम् [।] **अधूमजननस्वभावादनग्नेर्भावादुत्पत्तेः** । **तत्स्वभावत्वे चानग्ने**रपि धूमजननस्वभावत्वे चाभ्युपगम्यमाने । **स एवाग्निर्धूमजनकरूप**त्वादस्य इत्यनेन द्वारेणा**व्यभिचारो** धूमस्य ॥ § 531

सुखग्रहणार्थं **अग्निस्वभाव** इत्यादि श्लोकद्वयमाह । § 532
104/s

अग्निस्वभाव इति धूमजननस्वभावो **यदी**त्यर्थः । **अग्निरेव स शक्रमूर्द्धा** धूमजननस्वभावत्वात् । **अथानग्निस्वभावोसौ** शक्रमूर्द्धा । तत्रेति शक्रमूर्द्धनि । कस्मान्न भवेदित्याह । **धूमे**त्यादि । हि यस्मात् । **धूमहेतुस्वभावो** यस्येति विग्रहः । कुत एतत् तच्छ**क्तिभेदवान्** । तया धूमजनिकया शक्त्या करणभूतया वस्त्वन्तरात् खद्योतादेर्भेदवान् विसदृशः । **अधूमहेतो**रित्यवह्निस्वभावाद् **धूमस्य भावे** उत्पादेऽभ्युपगम्यमाने **स** धूमः **स्यादहेतुकः** । यथोक्तं प्राक् ॥ § 533

कथमित्यादि परः । **इदानी**मित्येकस्य धूमादेर्विजातीयादुत्पत्त्यनभ्युपगमे । **कथम्भिन्नात्** परस्परविजातीयात् । **सहकारिणः** सकाशादेकस्य **कार्यस्योत्पत्तिः** । कथमित्याह । **यथे**त्यादि । आदिशब्दाद् आलोकमनस्कारादयः । एवञ्च सति चक्षुःस्वभावादप्युत्पद्यते **विज्ञान**मचक्षुःस्वभावादपि रूपमनस्कारादेर्न चेदमहेतुकं । एवं धूमोप्यग्नेरुत्पद्यतामनग्नेश्च शक्रमूर्ध्नः । न चाहेतुको भविष्यतीति चोदको मन्यते । § 534

न वै किंचिदित्यादिना प्रतिविधत्ते । चक्षुरादिषु **तत्स्वभावं** जनकस्वभावं सदे**कैकं** परस्परानपेक्षं न वै **जनकं** [।] यदि हि स्यात् तदा प्रत्येकं कारणव्यभिचारादहेतुकं स्यात् । **किन्तु सामग्री जनिका** । **तत्स्वभावा** जनकस्वभावा । सामग्री जनिकेत्येतावतैव तत्स्वभावत्वं लब्धमतत्स्वभावस्याजनकत्वात् तत्किं स्वभावेति पृथगुच्यते ॥ सत्यं किन्त्ववधारणार्थमुक्तं । सामग्र्यवस्थायामेव तत्स्वभावता । न पूर्वन्न पश्चान्न पृथगिति । स्वहेतुसामर्थ्यनियतसन्निधीत्येकस्मिन् कार्ये समस्तावन्ये कारणानि हेतुरिति समुदायार्थः । § 535

केचित्तु वा शब्दं पठन्ति [।] सामग्री जनिका तत्स्वभावा वेति । अत्र तु वाशब्दस्य न किंचित् प्रयोजनमित्य प पाठ एवायं । यदि सामग्रीत्युक्त्वा सामग्र्यन्तरादपि चक्षुर्विज्ञानं स्यात्तदा भिन्नादुत्पादेरहेतुकत्वम्भवेत् । सैव सामग्र्य**नुमीयते** । कार्येण न प्रत्येकं कारणादन्यतो नास्ति व्यभिचार इति भावः । § 536

स्यादेतद अग्न्यादिसामग्रया आद्य एव धूमक्षणो जनितो न च तस्य
105/s लिङ्ग त्वन्तस्यानिश्चयात् । यश्च धूमप्रतिबन्धो गृह्यते स पूर्वधूमहेतुरेव [।]
41a/PSVTa कथन्ततोग्न्यादिसामग्र्या अनुमानमित्यत आह । **सैव चे**त्यादि **कार्यप्र-**

बन्धस्य **स्वभावस्थितेः । आश्रय** आद्यं कारणं । सामग्रीमन्तरेण धूमसन्तानस्यैवाभावात् । ततो धूमसन्तानमग्निकार्यत्वेनैकीकृत्य दहनादिसन्ततेः कारणभूताया अनुमानं । न हि क्षणविभागेनार्वाग्दर्शनस्य व्यवहारः सम्भवतीति । § 537

स्यादेतद् [।] अतीव एव वह्निरनुमीयते । न च तेनार्थक्रियार्थिनः किंचित् प्रयोजनमित्येतदपि चोद्यमानेनैव परिहृतं । तदा चायमर्थः [।] सैव च सामग्री प्रबन्धेन प्रवर्त्तमाना कार्यस्वभावस्थितेः कार्यप्रबन्धवृत्तेर्हेतुः पूर्वपूर्वमग्न्यादिक्षणं प्रतीत्योत्तरोत्तरस्य धूमक्षणस्योत्पत्तेः । न ह्ययं नियमो यदेक एव धूमक्षणोग्निना जन्यो नापर इति । यावदिन्धनस्य न सर्वथा भस्मीभवनन्तावद् धूमक्षणानामुत्पत्तिरविरुद्धा । तस्मादुत्तरोत्तरदहनक्षणजननमर्थेनप्रबन्धप्रवृत्तेनाग्निना यथाभूतो धूमप्रबन्धो जनितः प्रत्यक्षावधारितस्तथाभूतमन्यत्रावधार्यार्थक्रियासमर्थदहनसन्तानस्यानुमानन्तदर्थिनो न विरुद्धम् [।] अन्य एव च स्वभावो विच्छिन्नदहनसन्तानस्य धूमस्यान्य एव विच्छिन्नदहनसन्ततेर्वासगृहादिस्थस्य । स्फुटश्च तयोर्भेदमवधारयति लोक इति कुतो व्यभिचारः ॥ § 538

अथवाऽन्यथा व्याख्यायते । § 539

ननु सामग्री समग्रेभ्योन्या । तस्याश्चैकत्वाद् एकमेव कार्यमुत्पद्यतेऽन्यथा समग्राणां प्रत्येकं सामर्थ्यात् कार्यबहुत्वम्पर्यायेण चैककार्यजनकत्वं स्यान्न च भवति । तस्मात् कथमेकजनकत्वमित्याशंक्याह । § 540

सैव चेत्यादि । सैव च **सामग्री**ति समग्रा एव सामग्री शब्देनोच्यन्ते । किं कारणं । **स्वभावस्थित्या** स्वरूपसन्निधानेन **कार्यस्याश्रयो** भवति यतः । § 541

एवम्मन्यते । यदि सामग्र्या एव कार्योत्पत्तिस्तदा समग्राणामकारकत्वं स्यात् । तथा च प्रतीतिबाधा । समग्राणामपि कारकत्वे सुतरां कार्यबहुत्वं स्यात् । पर्यायेण चैककार्यजनकत्वं स्यात् । न च सामग्रीबलात्तेषामेकरूपता । सामग्र्या एवाभावप्रसङ्गात् । तस्मात् ते समग्राः स्वहेतुभ्य एवैककार्यकरणे नियता उत्पन्नाः सामग्रीशब्देनोच्यन्ते । न च बहूनामेककार्यकरणे बाधकमस्ति । न चास्माकङ्कारणमेव कार्यो भवतीति मतं येनानेकस्यैककार्यत्वम्विरुध्येत । यथा चैककार्यं त्येप्रकस्य प्राग्भाव एव कारणत्वन्दृष्टत्वात् तथानेकस्यापि [।] यथा वा त एव समग्राः संयोगलक्षणामेकां सामग्रीञ्जनयन्ति । तथैकमपि कार्यं किन्न कुर्वन्तीति[।] § 542

106/s

यत्किञ्चिदेतत् । यतश्च सामग्रीजनिकाऽत **एव सहकारिणामपर्यायेण जननं** । परिपाट्या जननं नास्तीत्यर्थः । § 543

यदपीत्यादिना **विजातीया**दुत्पत्तिमाशंक्य परिहरति । नान्यादृशात्तादृशन्तस्योत्पत्तिरिति यदुक्तन्तदेवात्र दर्शयतीत्यर्थः । आदिशब्दाद् गोशृङ्गाच्छरो गोमयाद् वृश्चिकः [।] **तत्रापी**ति विजातीयात् कार्योत्पत्ताव- 41b/PSVTa

पि । **तथाभिधानेपी**ति विजातीयोत्पन्नस्य शालूकादेः शालूकादिरित्यभिधानेपि **स्ववीजा**च्छालूकादिलक्षणात् **प्रभव** उत्पत्तिर्य**स्य** तस्मात् स्ववीजप्रभवाच्छालूकादेः सकशाद**स्त्येव स्वभावभेदः** । किङ्कारणं [।] **हेतुस्वभावभेदात्** । हेतोः सामग्रीद्वयलक्षणस्य स्वभावभेदात् । **बीजात् कन्दाच्चोद्भवो** यस्याः कदल्याः सा तथा । सा च हेतुत्वभेदात् परस्परभिन्ना । § 544

न चायम्भेदः साधनीय इत्याह । **स्फुट**मित्यादि । विवेचयति भेदे वा भावस्येति ॥ **सुविवेचिताकारं** भ्रान्तिहेतुभ्यः सदृशाकारेभ्यो विभागेन निश्चिताकारं ॥ § 545

तद्भाव एव भावोऽन्वयः । तदभावे चाभाव एव व्यतिरेकः । अन्वयो व्यतिरेकश्चा**न्वयव्यतिरेकन्तस्मात्** । यः कार्यस्वभावो **यस्या**नुवर्त्तनीयस्य कारणस्यानुवर्त्त**को दृष्टस्तस्या**नुवर्त्तकस्य **स्वभावस्तद्धेतुः** सोनुवर्त्तनीयः कारणात्-सा हेतुर्यस्येति विग्रहः । यदा तु कारणापेक्षयोच्यते तदा स्वभावस्तस्यानुवर्त्तनीयस्याग्न्यादेस्तद्धेतुस्तस्य कार्याभिमतस्य धूमादेर्हेतुः । यतश्चैवं परम्परापेक्षया कार्यकारणयो ः स्वभावनियमः । **अतः** कारणाद् **भिन्नाद्** विजातीयान्न **सम्भवः** । § 546

तस्मात् सकृदपि दर्शनादर्शनाभ्यामिति यथोक्ताभ्यां । प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां **कार्यकारणभावसिद्धेः** कारणाद् भवति [।] **ततः** कार्यकारणभावसिद्धितः **तत्प्रतिप**त्तिरन्वयं व्यतिरेकप्रतिपत्ति**र्नान्यथेति** कार्यकारणभाव-
107/s निश्चयन्त्यक्त्वा केवलाभ्यान्द र्शनादर्शनाभ्यां नान्वयव्यतिरेकयोः प्रतिपत्तिः । किङ्कारणं [।] **निःशेषिदर्शनादर्शनायत्तत्वाद्** दर्शनमात्रप्रतिबद्धाया अन्वयव्यतिरेकप्रतिपत्तेः । एवं हि दर्शनमन्वयं साधयति यदि निःशेषे सपक्षे हेतोर्दर्शनं स्यात् । एवमदर्शनमपि व्यतिरेकं साधयेत् । यदि **निःशेषे** साध्यव्यतिरेके हेतोरदर्शनं स्यात् ॥ यथैकत्र धूमव्यक्तौ सकृदपि कार्यत्वसिद्ध्या सर्वत्र तथाभावः [।] एवं क्वचित् सपक्षासपक्षयोर्दर्शनादर्शनात् सर्वत्रान्वयव्यतिरेकनिश्चयो भविष्यतीत्यपि मिथ्या [।] यस्मात् **क्वचिद्** अमूर्तत्वे आकाशादिगते **नित्यत्वस्य दर्शने** । परप्रसिद्ध्या चैतदुच्यते । **अन्यत्र** सुखादौ । **अन्यथे**त्यनित्यत्वे हेतोरमूर्त्तत्वस्य **दृष्टेः** कारणादेकत्र दर्शनं न सर्वत्र तथाभावसाधनमतो दर्शनमन्वये व्यभिचारि । तथा **क्वचिद्** घटादौ **नित्यत्वाभावेप्यदृष्ट**स्यामूर्त्तत्वस्य पुनर्नित्यत्वाभाव एव सुखादौ **दृष्टे**रतो विपक्षैकदेशादर्शनमसाधनं व्यतिरेकनिश्चये तस्माद्धेतुफलभावनिश्चयादेवान्वयव्यतिरेकयोर्निश्चयः ॥ § 547

स्वभाव इत्यादि परः । इदानीमिति कार्यहेतावविनाभावे साधिते संप्रति **स्वभाव**हेतौ **कथं** साध्येना**विनाभावः** । § 548

ननु **स्वभावे** भावोपि **भावमात्रानुरोधिनि** हेतुरित्यादिना प्रागेव स्वभाव-
42a/PSVTa हेतावविनाभावः साधितः । § 549

सत्यं । एवन्तु मन्यते [।] यथाभूते स्वभावे तन्मात्रभाविन्यविनाभावो वर्णितस्तत्र प्रतिज्ञार्थैकदेशता प्राप्नोतीति । सिद्धान्तवाद्यप्यनन्तरेणान्यापोहप्र-

साधनेन प्रतिज्ञार्थैकदेशतापरिहारम्मन्यमानः तन्मात्रानुरोधिन्येवाविनाभावं पूर्वोक्तमनुवदति । **स्वभावेप्यविनाभाव** इत्यादि । स्वभावेपि स्वभावहेतावप्यविनाभावः [।] कस्मिन् साध्ये [।] भावमात्रानुरोधिनि । **यो हीत्या**द्यस्यैव व्याख्यानं । **अविनाभावो भावस्ये**ति कृतकत्वादेः । यस्मात् **तदभावे भावमात्रानुरोधि**साध्यधर्माभावे **भावस्**य हेतुत्वेनोपात्तस्याभावः **स्यात्** । किं कारणं [।] साध्यसाधनयो**रभेदतः** । अभेदमेव **य एवे**त्यादिना व्याचष्टे । 108/s **य एवा**नित्यादिको **भावः** कृतक**भावमात्रानुरोधी-स्वभाव इत्युच्य**ते **स एव स्व**यमन्यनिमित्तानपेक्षतया **वस्तुतः** परमार्थतो **भावः** कृतकत्वं **स च** भाव **आत्मानं** स्वभावभूतमनित्यत्व**म्परित्यज्य कथम्भवेत्** । § 550

य एव तर्हीति परः । पक्षनिर्देशः प्रतिज्ञा* । तस्या **अर्थो** धर्मधर्मिसमुदायस्तस्यै**कदेशः** साध्यधर्मात्मको **हेतुः स्यात्** । तथा हि यावदुक्तमनित्यः शब्दोऽनित्यत्वादिति तावद् अनित्यः कृतकत्वादिति तथा चासिद्धो हेतुरिति भावः । § 551

नैष दोष इति सि द्धा न्त वा दी । **यस्मात् सर्वे भावा** इत्यादि । अत्र प्रथमया कारिकया धर्मकल्पनाबीजं । द्वितीयया धर्मकल्पना । तृतीयया प्रतिज्ञार्थैकदेशतापरिहारश्च कथ्यते इति समुदायार्थः । **सर्वे भावाः स्वभावपरभावाभ्यां व्यावृत्ति**म्भजन्त इति घिनुण् । सर्वभावाः **स्वभावेन** स्वरूपेण न पररूपेण सजातीयाद् विजातीयाच्च व्यावृत्ताः । **स्वस्वभावव्यवस्थितेः** । स्वस्मिन् स्वभावेऽवस्थानात् । § 552

नन्वश्वादिभ्यो गौर्जात्या भिन्नः । विषाणी गौर्द्रव्येण गोव्यक्त्यन्तराद् भिन्नः । शुक्लो गौर्गुणेन विषाणिनो गोव्यक्त्यन्तराद् भिन्न इति । एवमादिपरमाण्वन्तो भेदो जात्यादिविशेषणकृतः सर्वभावानां न स्वभावेनेति । § 553

अत्रोच्यते [।] न जात्यादिना तावद् भावानामभिन्नानाम्भेदः क्रियते । भिन्नाभिन्नभेदकरणे तत्र तस्याकिञ्चित्करत्वात् । नापि भिन्नानाम्वैयर्थ्यात् । नाप्येषाम्भेदव्यवहारः क्रियते स्वरूपभिन्नानाम्प्रत्यक्षेऽवभासादेव भेदव्यवहारसिद्धेः । § 554

किञ्च । जात्यादीनामन्योन्यन्तद्वतश्च सकाशाद् भेदो नान्यतो जात्यादेरनवस्थाप्रसङ्गात् । स्वरूपेण च भेदे भावानामेवासौ किन्नाभ्युपगम्यते किं 109/s जात्यादिकल्पनया । § 555

योपि दि ग म्ब रो मन्यते [।] सर्वात्मकमेकं स्यादन्यापोहव्यतिक्रमे । तस्माद् भेद एवान्यथा न स्याद् अन्योन्याभावो भावानां यदि न भवेदिति । § 556

सोप्यनेन निरस्तः । अभावेन भावभेदस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । नाप्यभिन्नानां हेतुतो निष्पन्नानामन्योन्याभावः सम्भवति । भिन्नाश्चेत् निष्पन्नाः कथमन्योन्याभावः सम्भवति । भिन्नाश्चेन् निष्पन्नाः कथमन्योन्याभावकल्पनेत्युक्तं । § 557 42b/PSVTa

१० *] Nyāyasūtra. १: १: ३३.

ननु सर्वे भावा भिन्ना इति यद्येतदनुमानवृत्तन्तदाश्रयासिद्धो हेतुः सर्वभावानां प्रत्यक्षाविषयत्वाद् [।] अत एव नैतत् प्रत्यक्षवृत्तं परामृश्यते । § 558

अन्यस्त्वाह । यद्यपि भावाः स्वभावेन भिन्नास्तेषान्तु जात्यादयो धर्मास्सन्त्येव प्रतीयमानत्वात् । तथापि निर्विकल्पकन्तु विज्ञानङ्गवादिषु सत्तामात्रं गृह्णाति न भेदं । अन्यस्माद् विशेषग्रहणमेव हि भेदग्रहणम्विशेषश्च नाविकल्प्य गृह्यत इति सविकल्पकस्य विषयो न निर्विकल्पस्य । तदुक्तं ॥ § 559

विशेषास्तु प्रतीयन्ते सविकल्पकबुद्धिभिः ।
ते च केचित् प्रतिद्रव्यं केचिद् वहुषु संस्थिताः ॥
तानकल्पयदुत्पन्नं व्यावृत्तानुगमात्मना ।
गवाश्वे चोपजातन्तु प्रत्यक्षन्न विशिष्यत इति ।§ 563

तस्मान्न निर्विकल्पके प्रत्यक्षभेदावभास इति । § 564

योप्याह [।] सविकल्पकेनापि भेदो न गृह्यतेऽन्योन्याभावग्रहणनिमित्तको हि भावानां भेदग्रहोन्योन्याभावश्च भेदो न चाभावः । प्रत्यक्षग्राह्यो । न हि गव्यश्वोस्तीति प्रत्यक्षं परिच्छिनत्त्यतः सत्तामात्रस्यैव ग्राहकं प्रत्यक्षमिति । § 565

तदुक्तं म ण्ड ने न ॥ § 566

आहुर्विधातृ प्रत्यक्षं न निषेद्धृ विपश्चितः ।
नैकत्व आगमस्तेन प्रत्यक्षेण विरुध्यत इति ।§ 568

तदेतदुभयमप्ययुक्तं । सत्तामात्रस्याप्रतिभासनात् । गवाश्वादीनां स्वस्वरूपेणैव प्रतिभासनात् । तदुक्तं ॥ § 569

तत्त्वयुक्तम्प्रतिद्रव्यं भिन्नरूपोपलम्भनात् ।
न ह्याख्यातुमशक्यत्वाद् भेदो नास्तीति गम्यत इति ।§ 571

योप्याह [।] भावानाम्भेद एव नास्ति । तथा हि गोरश्वानुत्पादे यादृशं स्वरूपमश्वोत्पादेपि तादृशमेव नापरमधिकं किञ्चिज्ज्ञातमिति कथमतो भेदः ।
110/s भवतु वा भेदो नासौ प्रत्यक्षग्राह्योऽस्मादयम्भिन्न इति । एवंरूपस्य व्यापारस्य प्रत्यक्षेऽभावात् । यदाह । न हीदमियतो व्यापारान् कर्त्तुं समर्थमिति [।] § 572

सोपि निरस्तः । गवाश्वादीनां स्वस्वरूपेणोत्पत्तिरेव भेदः । ते च स्वस्वरूपेण प्रत्यक्षेवभासन्ते । तथावभासश्च लोके भेदावभास इति यत्किञ्चिदेतत् । तस्मात् पुरोवस्थितेषु स्वस्वभावव्यवस्थितेरित्यस्य हेतोः [।] प्रत्यक्षेण भेदं प्रतिपद्यमानः सर्वोपसंहारेण प्रतिपद्यतेऽतः सर्वभावा व्यावृत्तिभागिन इति

व्याप्तिग्रहणप्रमाणफलमिति । यतश्च जात्यादयोर्थान्तरभूता न सन्तीति प्रतिपादयिष्यते [।] अतः पारमार्थिको धर्मधर्मिभावो नास्तीत्युक्तम्भवति । § 573

ननु सामान्ययोगात् सजातीया उच्यन्ते । यदि च सामान्यन्नास्ति कथं सजातीयाद् व्यावृत्तिरित्युच्यते । § 574

नैतदस्ति । न समानानामुत्पन्नानाम्भावानां सामान्ययोगात् समानरूपता स्वहेतुभ्य एव तथानिष्पन्नत्वात् । § 575

तेन यदु द्यो त क रे णो च्यते । न गवि गोत्वं येन गोत्वयोगात् प्राग् गौरेवासाविति व्यर्थं गोत्वं स्याद् [।] अपि तु यदैव वस्तु तदैव गोत्वेनाभिसम्बध्यते । गोत्वयोगात्तु प्राग् वस्तु न विद्यते । न चाविद्यमानङ् गौरिति वाऽगौरिति वा शक्यं व्यपदेष्टुमिति [।] § 576 43a/PSVTa

तन्निरस्तं । यदैव वस्तु तदैव तस्य गोरूपतया निष्पन्नत्वात् किं गोत्वयोगेन । नाप्यसमानानां सामान्ययोगात् समानरूपता । तेषां सामान्यस्यैवाभावात् । समानानां च भावः सामान्यमित्यभ्युपगम्यते । सामान्याच्च समानरूपत्वे भावानामभ्युपगम्यमाने यावन्न सामान्ययोगस्तावन्न समाना भावाः । यावच्च न समानास्तावन्न सामान्ययोग इत्यन्योन्याश्रयत्वं स्यात् । तस्मात् स्वहेतुभ्य एव समाना उत्पन्नाः [।] तेन । § 577

शावलेयाच्च भिन्नत्वं बाहुलेयाश्वयोस्समं ।
सामान्यं नान्यदिष्टं चेत् क्वागोपोहः प्रकल्प्यतामिति [।]§ 579

निरस्तं । सामान्येष्वेवागोपोहप्रकल्पनात् । असमानानां चापोह्यात्मतया प्रकल्पनात् । § 580

यदप्युच्यते [।] समाना इति प्रतिभासादेव निर्विकल्पके ज्ञाने सामान्यप्रतिभासोन्यथा बाहुलेयाश्ववत् । शावलेयबाहुलेययोरपि वैलक्षण्यप्रतीतिः स्यात् सर्वात्मना भेदाद् [।] भवति च समाना इति प्रतीतिस्तस्मादस्त्येव सामान्यमिति । § 581

तदुक्तं [।] निर्विकल्पकबोधेन द्व्यात्मकस्य वस्तुनो ग्रहणमिति । यद्वा सविकल्पके न चेत् सामान्यं गृह्यते । निर्विकल्पकेनापि गृहीतमेव । सविकल्पा भिन्नप्रतिभासत्वात् । तथा हि [।] य एव शावलेयादयो 111/s
गौरिति ज्ञानेन गृह्यन्ते । त एव निर्विकल्पके ज्ञाने प्रतिभासन्ते केवलमेकन्तानविकल्प्य गृह्णात्यन्यद् विकल्प्येति तयोः स्वरूपभेदो न प्रतिभासभेदः । तस्मान्निर्विकल्पकेपि ज्ञाने सामान्यं प्रतिभासत इति [।] § 582

तदपि निरस्तं । स्वहेतुभ्य एव केषाञ्चित् समानानां प्रतिभासनात् । सामान्यस्य च व्यक्तिपरतन्त्रं स्वरूपं न च निर्विकल्पकं ज्ञानं पारतन्त्र्यम्वस्तुनो गृह्णाति । स्वातन्त्र्येण वस्तुग्राहित्वात् तत्कथं सामान्यग्राहकमुच्यते । अनुगतस्य च रूपस्य प्रत्येकवद् युगपद् बहुष्वप्रतिभासनात् । अत एव विकल्पः समानेष्वेकान्तभिन्नेषु निर्विकल्पकप्रत्यक्षबाधितमनुगताकारं गृह्णन्

भ्रान्तो भवति । निर्विकल्पकगृहीतसामान्यग्राही वाऽप्रमाणं स्याद् गृहीतग्राहित्वात् । अथ विकल्प्य ग्राहित्वाद् अगृहीतग्राहित्वं स्मृत्यादेरपितर्हि स्मर्यमाणविषयता गृहीतग्राहित्वन्न स्यात् । अथ जात्यादिविशिष्टवस्तुग्राहितया विकल्पस्यागृहीतग्राहित्वमेवमपि यदि जात्यादिविशिष्टत्वम्वस्तुनः पारमार्थिको धर्मस्तदा निर्विकल्पकेनापि गृहीतमेवेति कथमगृहीतग्राहित्वम् [।] अथ कल्पिकस्तदा तद्ग्राहकस्य कथं प्रामाण्यमारोपितार्थत्वात् । तस्मान्नास्त्येव जात्यादिरिति स्थितं । § 583

कथन्तर्हि भावा व्यावृत्तिभागिन इत्युच्यन्ते [।] कल्पितधर्मद्वारेणायं व्यपदेश इत्यदोषः । अतः [।] § 584

अगोनिवृत्तिः सामान्यं वाच्यं यैः परिकल्प्यते ।
गोत्ववस्त्वेव तैरुक्तमगोपोहगिरा स्फुटमिति [।]§ 586

निरस्तं । पारमार्थिकस्य गोत्वस्य निषेधः क्रियते न तु कल्पितस्येति वक्ष्यति । § 587

यदि परमार्थिको धर्मधर्मिभावो नास्ति कथन्तर्हि कृतकः शब्दो नित्य
43b/PSVTa इति बुद्धीनाम्भेदः शब्दैकस्वरूपविषयत्वात् । § 588

अथ निर्विषया एता वासनाबीजमात्रतः ।
प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिश्च बाह्येर्थेषु कथम्भवेत् ।§ 590

अथ बाह्याध्यवसायात् प्रवृत्तिरेवमपि कृतकत्वस्य योवसायः स एवानित्यस्याभेदादिति कथम्बुद्धिभेदः । कृतकानित्ययोरभेदादेव तदनुभवाहितवासनाभेदस्याभावान्न तत्त्वतो बुद्धिभेद इत्यत्राह । § 591

यस्मादित्यादि । यस्मात् सर्वस्मात् सर्वभावा व्यावृत्तास्त**स्माद् यतो यतो** नित्याकृतकादेः शब्दादीना**मर्थानां व्यावृत्तिस्तन्निबन्धनाः** । व्यावृत्त्यावधिव्या
112/s वृत्तिनिबन्धना **धर्मभेदा** अनित्यकृतकादयः **कल्प्यन्ते** विकल्पैरारोप्यन्ते । किम्विशिष्टास्**तद्विशेषावगाहिनः । तस्य** स्वलक्षणस्य ये **विशेषा** अकृतकादिव्यावृत्तिरूपलक्षणास्तद**वगाहिनः** । तदवगाहनशीलास्तदभेदावभासनशीला इत्यर्थः । § 592

एतदुक्तम्भवति[।]अकृतको न भवतीत्यनेन द्वारेण प्रबोधिताया एव कृतकविकल्पवासनाया एषा प्रकृतिर्यतस्ततो विकल्प उत्पद्यमानः कृतक इति स्वाकाराभिन्नः स कृतकव्यावृत्तमेव शब्दस्वलक्षणं प्रतिपद्यते न त्वनित्य इति [।] तथा नित्यो न भवतीत्यनेनापि द्वारेण प्रबोधिताया एवानित्यवासनायाः सामर्थ्यं यत्ततो विकल्प उत्पद्यमानोऽनित्य इति स्वाकाराभिन्नं नित्यव्यावृत्तमेव शब्दस्वलक्षणं प्रतिपद्यते न तु कृतक इति [।] तेन बुद्धिभेदो भवति । यतश्च बाध्यमानत्वाद् विकल्पप्रतिभास्यर्थो बाह्यो न भ-

११ मिति] Ślokavārtika. Apohavāda.

वत्यतो वासनावशादेव बाह्यावभासो विकल्पस्तेन विकल्पस्य बाह्यरूप एव प्रतिभासमानोर्थः स्वाकार उच्यते । न तु स्वाकारे बाह्यारोपः सादृश्यात् । यदाह । नामनिमित्तप्रकरणे [।] § 593

सारूप्याद् भ्रान्तितो वृत्तिरर्थे चेत् स्यान्न सर्वदा ।
देशभ्रान्तिश्च न ज्ञाने तुल्यमुत्पत्तितो धियः ।§ 595

तथाविधाया बाह्यार्थप्रतिभासाया इति । § 596

एतेन यदुच्यते [।] यद्बाह्यात्यन्तविसदृशस्य स्वाकारस्य ताद्रूप्यग्रहणन्तदन्यनिवृत्तिकृतसादृश्यपरं । यथा घटविसदृशोपि पटो वृक्षाभावविशिष्टोऽवधार्यमाणो यमप्यवृक्ष इति घटसदृशोवधार्यते । वृक्षव्यावृत्तेर्घटपटयोस्तुल्यत्वात् । तथा विकल्पविषयोऽत्यन्तं वामे विसदृशोपि वामेऽवधार्यतेऽन्यनिवृत्तिकृतसारूप्य ग्रहणादिति [।] § 597

तदपास्तं । स्वहेतुत एव बाह्याभासाया विकल्पबुद्धेरुत्पत्तेः । न चासदृशानामन्यनिवृत्त्या सादृश्यं क्रियते [।] तत्र तस्या भेदाभेदसादृश्यकरणेऽकिञ्चित्करत्वात् । न चान्यनिवृत्तिः सदृशी विद्यते । सदृशानामपि कथमन्यनिवृत्त्या सादृश्यं क्रियते स्वरूपेणैव सादृश्यात् । नापि पूर्वं स्वाकारप्रतिभासः पश्चात् तत्रान्यनिवृत्तिकृतसादृश्यग्रहणपरो बाह्यारोपः प्रतिभासते । न हि मरीचिकायां पूर्वं स्वरूपाप्रतिभासे सति सादृश्यग्रहणहेतुको ज- 113/s
लारोपः सम्भवति [।] बाह्यारोपाच्च पूर्वं न स्वाकारो ग्राह्यारोपोस्ति । 44a/PSVTa
विकल्पस्यैवाभावात् । भावे बोधैकरूप एवासाविति न बाह्यसदृशः । ततश्चान्यनिवृत्तिकृतसादृश्याभावात् कथम्बाह्यरूपः प्रतीयते । अनुमानस्य तु नान्यनिवृत्तिग्रहणपूर्विका प्रवृत्तिर्लिङ्गस्य तया सह सम्बन्धात् सिद्धेः । यदा च तद्विशेषावगाहित्वम्विकल्पानां प्रतीयते तदा विधिरूपेणैव प्रवृत्तिर्वस्तुस्वरूपस्य विधोयमानत्वेनाध्यवसायादर्थादन्यनिवृत्तिः प्रतीयते । तेन विधिरेव शब्दार्थोस्माकमपि । बाह्यतयाऽरोपितस्य च विधिप्रतिषेधाभ्यां सम्बन्धः । § 598

ननु नियतरूपग्राही विकल्पः प्रतिभासते । तेनेतररूपशून्यमेव विकल्पयन्नियतमर्थं विकल्पयति । तस्माद्यन्नियतरूपावधारणन्तदन्यनिवृत्तिविषयन्तत्कथमुच्यते विधिरेव शब्दार्थ इति । § 599

तदयुक्तं । अन्यनिवृत्तिमहं विकल्पयामीत्यप्रतीतेः । न च स विकल्पविषयो यो न विकल्प्य प्रतिभासते । यदि चेतररूपनिवृत्तिमेव विकल्पयन्नियतमर्थम्विकल्पयति तदेतरेतराश्रयदोषः स्यात् । इतररूपस्यापि नियतरूपत्वेनान्यनिवृत्तिद्वारेण प्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । अथ विधिरूपेणेतररूपं विकल्पयति न तर्हि तदन्यनिवृत्त्यवधारणपूर्वकन्नियतरूपावधारणं । § 600

न च यथा सामान्यवन्तमर्थम्पश्यामीति नास्ति जातितद्वतोर्विशेष्यविशेषणभावे प्रतिभासः [।] अथ च विशिष्टप्रत्ययानुरोधात् सामान्यविशिष्टव्यक्तिद-

३ णे] Pramāṇavārtika ३ : १२.

र्शनन्नैया यि का दयः कल्पितवन्तस्तथाऽन्ये निवृत्तिमहम्विकल्पयामीत्यप्रतीतावपि बाह्यसदृशारोपान्यथानुपपत्त्यान्यनिवृत्तिपरं विकल्पाकारे बाह्यरूपमारोप्यत इति युक्तं । सादृश्यमन्तरेण वासनाबलादेवाध्यवसितबाह्यरूपस्य विकल्पस्योत्पत्तेः । यदाह । तदनुभवाहितवासनाप्रभवप्रकृतेरध्यवसिततद्भावस्वरूपं । तथा विकल्पवासनायाश्च तादृशी प्रकृतिर्यदेवमेषा प्रतिभातीति । § 601

नापि बाह्यरूपारोपकस्य ज्ञानस्यान्यवित्तिकृतसारूप्यनिमित्तत्वेप्यन्यनिवृत्तिविषयत्वं । न हि मरीचिकायां जलज्ञानस्य सादृश्यविषयत्वमारोपितजलविषयत्वात् । न च नियतं रूपं भावानामन्यनिवृत्त्या क्रियते । तस्या अवस्तुत्वेनाकारकत्वात् । स्वहेतुभ्य एव च ततो त्पत्ते । § 602

नापि नियतरूपावधारणन्तदन्यनिवृत्तिविषयं नियतरूपविषयत्वादस्य [।] अत एव न तदन्यनिवृत्तिपुरस्सरमेव धार्यते प्रत्यक्षेणैव । § 603

न च तदन्यनिवृत्तिरर्थान्तरभूता युज्यत इति वक्ष्यति । नापि सा तत्वान्यत्वाभ्यामवाच्या युज्यते[।] एवं ह्यभाव एवास्याः स्याच्छशविषाणवत् । न च स्यात् प्रत्यक्षगम्या नीरूपत्वात् । नाप्यनुमानगम्या । सम्ब-
114/s न्धाभावेन लिङ्गस्यासिद्धेः । नापि नियतरूपान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पना ।
44b/PSVTa अनियतरूपाणामन्यनिवृत्तेरभावात् । नियतरूपाणां च कथमन्यनिवृत्त्या
नियतरूपत्वं स्वहेतुभ्य एव नियतरूपाणामुत्पत्तेः । तस्मान्नियतरूपावधारणपुरस्सरैवान्यनिवृत्तिः प्रतीयते । तथा हि घट इत्युक्तेऽघटो न भवतीति सामर्थ्यात् प्रतीयतेऽतो विकल्पकल्पितैवेषा न परमार्थतोस्ति । § 604

तस्मात् स्थितमेतच्छब्दलिङ्गाभ्याम्विधिरूपेण वस्तु प्रतिपाद्यतेर्थादन्यनिषेधः । तंथा च वक्ष्यति तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्त्तनमित्यादि १ । १२८ । § 605

तेन यदुच्यते कु मा रि ले न ॥ § 606

न त्वन्यापोहकृच्छब्दो युष्मत्पक्षेनुवर्णितः ।
निषेधमात्रन्नैवेह प्रतिभासेव गम्यते ॥
किन्तु गौर्गवयो हस्ती वृक्ष इत्यादि शब्दतः ।
विधिरूपावसायेन मतिः शाब्दी प्रवर्त्तते ॥
तस्माद्येष्वेव शब्देषु नञ्योगस्तेषु केवलं ।
भवेदन्यनिवृत्त्यङ्गः स्वात्मेवान्यत्र गम्यत इति [।] § 612

एतत्सिद्धं साध्यते । विधिरूपस्यापि शब्दार्थस्येष्टत्वात् [।] कथन्तर्हि परमताद् बौ द्ध मतस्य भेदः [।] कथं वा शब्दलिंगयोरपोहो विषय उच्यते ॥ § 613

१ थाऽन्ये] ? न्यैर्
१० तो] ? तत उ
३० त] Ślokavārtika.

नन्वस्त्येव महान् भेदः परैः पारमार्थिकार्थविषयत्वेनेष्टस्य विकल्पस्य बौद्धैः कल्पितविषयत्वेनेष्टत्वात् । कल्पितश्चाकारोऽपोहाश्रितत्वादपोह उच्यते । अपोह्यतेऽनेनेति वा । अन्यनिवृत्तिमात्रं त्वर्थादाक्षिप्तमपोहनमपोह इत्युच्यते [।] स्वलक्षणं त्वपोह्यतेस्मिन्नित्यपोह उच्यते । § 614

तस्मादन्यान्यव्यावर्त्त्यवस्तुव्यपेक्षया धर्माः कल्पितभेदा विकल्पैर्विषयीक्रियन्ते [।] अतो भिन्नविषया विकल्पास्तत्समानविषयाश्च शब्दा अप्यपर्याया इति दर्शयितुमाह । **तस्मादित्यादि** । यतश्चैवं धर्मभेदाः कल्प्यन्ते **तस्माद्यः** स्वलक्षणवि**शेषो** व्यावर्त्तनीयनित्यव्यपेक्षया व्यवस्थापितोऽनित्यलक्षणः । **येन धर्मेण** येन शब्देन । यथाऽनित्यशब्देन । शब्दोपि धर्मवाचकत्वाद् धर्म उच्यते । न स **शक्यस्ततोन्येन** । अनित्यशब्दादन्येन कृतकादिशब्देन । व्यावर्त्तनीयान्तरवस्त्वधिकेन प्रत्येतुं । **तेन भिन्ना व्यवस्थितिः** । तेन कारणेन विकल्पानां नैक विषयत्वं । शब्दानां च न पर्यायत्वं । § 615 115/s

तेन यदुच्यते [।] ययोस्तादात्म्यन्न तयोर्गम्यगमकभावो ययोश्च विकल्पितरूपयोर्गम्यगमकभावो न तयोः सम्बन्ध इति [।] § 616

तदपास्तं । अकृतकव्यावृत्तस्यैव स्वलक्षणस्य ज्ञापकहेत्वधिकारात् । कृतक इति ज्ञातस्य गमकत्वात् तस्य च नित्यव्यावृत्तवस्तुरूपत्वात् तादात्म्यं । § 617

सर्व एव हीत्यादिनाऽद्वै त वा दं निराकुर्वन् कारिकार्थमाह । स्वरूपे स्वात्मनि स्थितिर्येषान्ते तथा । **सर्व एव हि भावाः स्वरूपस्थितयो नात्मानं परेण मिश्रयन्ति** । एकीकुर्वन्ति । किङ्कारणं [।] **तस्य** मिश्रीक्रियमाणस्य **परस्यापरत्वप्रसङ्गात्** । आत्मतापत्तेः । § 618

स्यान्मतं [।] § 619

सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च व्यावृत्तानुगमात्मिका ।
जायते द्व्यात्मकत्वेन विना सा च न युज्यते ॥§ 621

अतः सामान्यात्मका विशेषा विशेषात्मकञ्च सामान्यमित्युभयरूपम्वस्त्वित्यत्राप्येकस्य वा रूपस्य भिन्नेभ्योऽभेदो भिन्नस्य चैकस्मादभेदः [।] तत्र प्रथमं पक्षं निराकर्त्तुमाह । **तेषामिति** भावाना**मभिन्न**मित्येका**त्मभू**तमित्यव्यतिरिक्तं **यद्रूपं** स्वभावो **न तत्तेषा**म्भावानामिति शक्यम्वक्तुं । कस्मात्त**दानीन्त**स्येत्यपेक्ष्यते । तस्याभिन्नस्य रूपस्य **तेषामभावाद**भेदादेव । 45a/PSVTa
§ 622

अथ पुनरेकस्माद् भिन्नस्याभेदस्तत्राप्याह । **तदेव हि स्यादभिन्नस्य भावात्** । एकं चेद्रूपं प्रतिपन्नाभावस्तदेवाभिन्नं रूपन्तेषां स्यान्न भिन्नं । कुत एतत् । तस्यैवाभिन्नस्य रूपस्य भावात् । § 623

अथ स्यात् [।] तेषाम्भेदोपीष्यत एवेत्यत्राह । तस्मादभिन्नात्मनोर्थान्तरस्य **भिन्नस्य** नानारूपस्या**भावात्** । § 624

अथ स्याद् [।] विशेषस्य यो भेदस्स एव सामान्यस्याभेदाद् । यदाह [।] सामान्यस्य तु यो भेदं ब्रूते तस्य विशेषतो दर्शयित्वाभ्युपेतव्य इत्यत्राप्याह । **तस्यैव च पुनर्भेदविरोधात्** । तस्यैवैकस्यानेकत्वायोगात् । § 625

अथ स्याद् [।] विशेषद्वारेण सामान्यस्य भेदो न स्वरूपस्तदानुगतव्यावृत्त रूपयोः परस्परासंश्लेषादेकान्तेन भेदः स्यात् । तदाह [।] तच्चैकरूपं
116/s **स्वात्मनि** स्वस्वभावे **व्यवस्थितममिश्रमेव** व्यक्तिरूपेण । अमिश्रे च मिश्ररूपतयाप्रतीतेर्मिथ्यात्वमेव । § 626

अथ कथंचित् सामान्यस्य व्यक्त्यभिन्नत्वान्नैतन्मिथ्यात्वं । तदाह । § 627

नैतदश्वादिबुद्धीनामध्यारोपाद्यसम्भवात् ।
स्थितं नैव हि जात्यादेर्भिन्नत्वं व्यक्तितो हि न इति ।§ 629

तदयुक्तम् [।] एकत्वेन येनैव रूपेण भिन्नन्तेनैवास्याभेदो विरोधान्न चैकस्मिन् प्रमाणे भेदाभेदं प्रतिभासते । एकेन च भेदग्रहणे सति यद्यन्येनाभेदो गृह्यते कथन्तद्ग्राहकं प्रमाणं भ्रान्तं न स्याद् [।] अन्यथा ग्रहणात्तस्य चैकरूपत्वात् । § 630

यद्वाऽमिश्रणादेवैकस्य रूपस्य सामान्यरूपता न स्यादर्थान्तरत्वाद् घटवत् । § 631

उ द्यो त क रस्त्वाह । गवादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययः पिण्डादिव्यतिरिक्तनिमित्तभावी । विशेषत्वान्नीलादिप्रत्ययवत् । तच्च निमित्तं समानव्यक्तिकरणात सामान्यमित्युच्यते* [।] § 632

अत्रापि न तावत्समानानामर्थान्तरेण समानरूपता क्रियते तथैव निष्पन्नत्वाद प्यसमानानामिति दर्शयन्नाह । **अर्थान्तरमिति सत्ता** गोत्वादिकं **न तेषां** व्यक्तिभेदानां **सामान्यमतद्रूपत्वात्** । तेषां भेदानामसमानरूपत्वात् । समानानां च भावः सामान्यमिष्यते । § 633

अथवाऽतद्रूपत्वाद् व्यक्तिभ्योर्थान्तरत्वादेकत्ववत् । अथार्थान्तरमपि **बहुषु** समवेतमिति यदि तत्तेषां सामान्यं । तदा **द्वित्वादिकार्यद्रव्येष्वपि प्रसंगो** द्वित्वमपि ह्यनेकद्रव्यसमवेतम् [।] आदिग्रहणाद् बहुत्वादिः । तथा संयोगोनेकद्रव्यसमवेतः । कार्यद्रव्यं चावयविसंज्ञितमारम्भकद्रव्येषु समवेतमतो द्वित्वादिषु सामान्यरूपताप्रसंगः । यस्मिन् नार्थान्तरे सति समाना भेदा भवन्ति तदेव सामान्यं न सर्वमित्यत्राह । **न हि** । यस्मात् **सम्बन्धिनान्येना**र्थान्तरेणैकत्वलक्षणेनान्ये**ऽसमाना** भिन्ना न समाना नैकीक्रियन्ते भिन्नाभिन्नसमानभावकरणे तदनुपयोगात् । भिन्नदेशादीनां प्रतिभासनाच्च कथं समाना एव भवन्ति । केवलं **तद्वन्त** एक धर्मवन्तः **स्युर्भेदाः** । **भूतानि**

२० *] Cf. Nyāyavārtika २: २: ६५.

ग्रहनक्षत्राणि तेषां **कण्ठे** दीर्घा **गुणो** र्चनार्थं निबध्यते । तेनैकेन कण्ठे 117/s
गुणेन यथा भूतानि तद्वन्ति न त्वेकीभवन्ति तद्वद्व्यक्तयोपि । § 634

ननु गुणस्य मूर्त्तत्वाद् तद्वत्ता प्रतीतिर्युक्ता । न व्यक्तिषु सामान्यस्यामूर्त्त-
त्वादिति चेत् [।] न । तत्समवेतत्वस्येष्टत्वादर्थान्तरभावस्य च । यतश्चैक- 45b/PSVTa
सम्बन्धेपि न समाना व्यक्तयस्तत एव **नाभिन्नप्रत्ययविषयाः** एकाकार-
ज्ञानस्याभ्रान्तस्य न विषयाः । **भूतवत्** । यथा भूतान्यगुणस्वभावानि नैक-
गुणाकारप्रत्ययविषयः । तद्वत् । एवन्तावदनेकसम्बन्धेप्यर्थान्तरं न तेषां सा-
मान्यंद्वित्वादिष प्रसङ्गदिति स्थितं [।] प्रतीयन्ते च समाना इति [।] तस्मात्
तदात्मानमेव हि तयोर्भेदयोरात्मानमेव । **एकरूपमिदं द्वय**मित्येकांशेन स्वग-
तेन **संसृजन्ती बुद्धिः सामान्यविषया प्रतिभासते** । **नैकसम्बन्धिनावित्येकेन**
सामान्येन सम्बन्धिनावेताविति नैवम्बुद्धिः प्रतिभासते येन सामान्यमर्थान्त-
रम्प्रमाणसिद्धं स्यात् । **भूत**वदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा बुद्धिर्भूतान्येकेन
गुणेन सम्बद्धानि गृह्णाति नैवमित्यर्थः । § 635

यद्वा यथा भूतान्येकसम्बन्धीनि तथा भिन्नावेकसम्बन्धिनाविति
सामान्यविषया बुद्धिः प्रतिभासत इति नैवं । § 636

अथ स्यात् [।] सामान्यं हि व्यक्तीनाम्विशेषणं । विशेषणं च विशेषे
स्वानुरक्तां बुद्धिं जनयत्यतो नास्य व्यक्तिभ्योर्थान्तरभावेन प्रतिभासः । § 637

ननु विशेषणत्वेपि तस्य न विशेष्येण सहैक्यं दण्डस्येव दण्डिना त-
त्कथमभेदप्रतिभासः । अभेदांशेनाप्येकत्वान्न विशेषणविशेष्यभावः । तस्मात्
सामान्यस्य व्यक्त्यभेदप्रतीतिर्भ्रान्तिरेव । § 638

अथ सर्वदैवं प्रतीतेरभ्रान्तिः । तदाह । § 639

> यो ह्यन्यरूपसंवेद्यः सम्वेद्येतान्यथा पुनः ।
> स मिथ्या न तु तेनैव यो नित्यमवगम्यत इति [।]§ 641

तदयुक्तं । तस्य व्यक्त्यभिन्नत्वमेव स्यात् । गोर्गोत्वमिति प्रतीतिभेदाभ्युप-
गमाच्च । न च लाक्षास्फटिकयोरिव जातितद्वतोः संसर्गावगतिरभ्रान्तिः ।
अलाक्षारूपस्य स्फटिकस्य लाक्षारूपेण गतेर्भ्रान्तत्वात् । एवं जातितंद्वतोरेक-
त्व ग्रहो भ्रान्तिः । सामान्यं केवलं पश्यत्येव बुद्धिः । तस्यास्तु **तद्दर्शिन्याः** 118/s
समवायस्य सूक्ष्मत्वात् **सा भ्रान्ति**र्यदेतद् व्यक्तीनां सामान्याभेदेन ग्रहण-
मिति चेत् । **तद्दर्शिनीति कुतः** [।] पारमार्थिकसामान्यदर्शिनी सा बुद्धिरिति
कुतो निश्चयः सर्वदास्या व्यक्त्यभेदविषयत्वात् । **नास्या बीजमस्तीति निर्बीजा**
तथा चासौ **भ्रान्तिश्च** तस्या **अयोगात्** । न हि भ्रान्तिरुत्पद्यमाना निर्निमित्ता
घटते । जलादिभ्रान्तिवत् । भ्रान्तिश्चेयमसंसृष्टानपि भावान् संसृजन्ती बुद्धिर-
तोस्या निमित्तेन भवितव्यं [।] यत्तन्निमित्तन्तत् सामान्यमित्यत्राह । **त एव**
भेदास्तत्सामान्यज्ञानाद्येकङ्कार्यं येषान्ते **तदेककार्या बीजं भ्रान्तेः** । एतच्च
प्रतिपादयिष्यते । § 642

न च सामान्यं दृष्टातदारोपेण व्यक्तिष्वेकाकारा भ्रान्तिर्युज्यते । तथा हि [।] सादृश्यं भ्रान्तिकारणमत्यन्तविलक्षणं च सामान्यं व्यक्तिभ्यस्तस्यावर्णसंस्थानाकारत्वाद् व्यक्तीनां च वर्णसंस्थानाकारत्वात् । § 643

अथ स्यात् [।] न सामान्यस्य सादृश्यनिमित्तो भेदेष्वारोपोपि त्वेकान्तेन 46a/PSVTa भिन्नेषु स एवायमित्येकत्वावसायविभ्रमो नैकरूपमन्तरेणेति ब्रूमः । यद्येवमेकेन सम्बन्धिन इत्येव कृत्वा विनापि भ्रान्तिनिमित्तेन यद्येकाकारभ्रान्तिविषया भवन्ति । तदा **संख्या च संयोगश्च कार्यद्रव्यं** चादिशब्दाद् विभागादि चैक**म्वस्तु** विद्यते येषान्ते त**द्वन्त**स्तेषु **भूते**षु चैकगुणेन युक्तेषु स्यादेकाकारा भ्रान्तिः [।] न च भवति [।] अतो व्यक्तीनामपि नैकत्वनिमित्ता भ्रान्तिरिति । **तदि**ति तस्माद् यथा व्यक्तिभ्यो भेदेनेष्टं सामान्यं **तथा सामान्यबुद्धौ निवेशाभावा**त् प्रतिभासाभावान्**न सामान्यमन्**यत् । **सति वा** सामान्ये **तस्या**पि सामान्यस्य **स्वात्मनि** स्वस्मिन् स्वभावेऽ**वस्थानादमिश्रणमन्येन** व्यक्तिरूपेण । व्यक्तिष्वनवस्थानान्न धर्मरूपत्वन्तस्येत्यर्थः । **तस्मादि**ति स्वस्वभावव्यवस्थानाद् **इमे भावा** घटादयः **सजातीयाभिमता**त् तुल्याकारत्वेनाभिमताद् **अन्यस्माच्चे**ति विजातीयादि**व्यतिरिक्**ताः पृथग्भूताः **स्वभावेन** प्रकृत्यै**करूपत्वात् । स्वस्वभावव्यवस्थि**तेरिति यावत् ॥ § 644

द्वितीयकारिकार्थमाह । **यतो यतो भिन्नास्ते** भावास्तस्माद् भेदस्तद्भेदः । तस्माद् भिन्नाः स्वभावास्तस्य **प्रत्यायनाय** प्रतिभिन्नस्वभावं **कृतस-**

119/s **न्निवेशैः शब्दैः** कृतसंकेतैः शब्दैः करणभूतैर**नेकधर्मा**णः कृतकत्वादि**धर्म्म**वन्तः **प्रतीयन्ते** स्वभावा भेदेपि । न ह्येकस्य स्वलक्षणस्य स्वभावनानात्वमस्ति । कथन्तर्ह्यनेकधर्मत्वमित्याह । **ततस्ततो भेदमुपादा**येति [।] यतो यतो व्यावृत्तास्ततस्ततो भेदमुपादायाश्रित्य तेपि शब्दा ये तस्य तस्य भेदस्य भिन्नस्वभावस्य ख्यापनाय **कृतसंकेता**स्तेष्वस्मिन् भिन्ने स्वभावे वाचकत्वेन नियताः [।] ततो नैकः शब्दः सर्वान् भिन्नस्वभावानाक्षिपत्यतस्**तेपि शब्दाः** प्रत्येकन्तैः **सर्वभेदानाक्षेपेपि । एकभेदचोदना**देकैकस्य भिन्नस्य स्वभावस्य चोदनात्त**त्स्वलक्षणनिष्ठा एव भवन्ति** । यस्य स्वलक्षणस्य स स्वभावोन्यस्माद् भिन्नो यः शब्देनाध्यंवसीयते । तच्च तत्स्वलक्षणं च । तन्निष्ठा एव तद्विषया एव भवन्ति । § 645

ननु बाह्यतयाध्यवसितोर्थः शब्दप्रतिभासी साधारणोन्य एवान्यच्च साधारणं स्वलक्षणन्तत्कथन्तन्निष्ठा इत्यत्राह । **तदेकस्मादपि** यतो यतो व्यावृत्तोर्थः शब्दैर्विषयीक्रियते तस्मात्तस्मादतत्कारणादतत्कार्याच्चैकस्मादपि **तस्य** स्वलक्षणस्यानकव्यावृत्तस्य **भेदोस्तीति** कृत्वा तद्विषया उच्यन्ते न तु तद्विषया एव । यद्वा तस्य व्यावृत्त्याश्रयस्य धर्मस्य यत् स्वलक्षणन्तन्निष्ठा एव तत्प्राप्तिपर्यवसाना एव भवन्ति । किं कारणं [।] तदेकस्मादपि तस्य भेदोस्तीति व्याख्यातमेव । § 646

उपसंहरन्नाह । **तस्मा**दिति । यस्मात् सजातीयविजातीयाद् व्यावृत्तिस्त**स्मादेकस्य भावस्य यावन्ति पररूपाणि तावत्यस्तदपेक्ष**या । पररूपापेक्षया । पररूपेभ्यो व्यावृत्तयः कल्पिता धर्मभेदाः । व्यावर्त्तते विजातीयमेभिरिति

कृत्वा [।] किं कारणं [।] तस्मिन् व्यावर्त्त्येऽवधिभूते धर्मिण्यसम्भवि 46b/PSVTa
कार्यं कारणं च यस्य विवक्षितस्य धर्मिणः **स तदसम्भविकार्यकारणस्त-**
स्य तद्भेदात् । तस्मादतत्कार्यादतत्कारणाच्च भेदाद् व्यावृत्तत्वात् । **यावत्यश्च**
व्यावृत्तयस्तावत्यः श्रुतयो निवे शिता **अतत्कार्यकारणपरिहारेण व्यवहारार्थाः** 120/s
। तद्विवक्षितं कार्यं कारणं च यस्य स तत्कार्यकारणः । **यथा** श्रोत्रविज्ञान-
कार्यः शब्दः प्रयत्नकारणश्च स तथा यो न भवति सोऽतत्कार्यकारणस्तस्य
परिहारेण व्यवहारार्थाः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो व्यवहारोर्थः फलं यासामिति
विग्रहः । § 647

विषयमाह । प्रयत्नः कारणं यस्य स प्रयत्नानन्तरीयक उच्यते । तेनाऽत-
त्कारणस्याऽप्रयत्नकारणस्य विद्युदादेः परिहारार्थः **प्रयत्नानन्तरीयक**ध्वनिः ।
श्रोत्रज्ञानं कार्यं यस्य **तच्छ्रावण**न्तेन **श्रावण**ध्वनिर**तत्कार्यपरिहारार्थः** । सर्व-
व्यवहाराणां चार्थक्रियानिमित्तत्वात् । हेतुफलभावलक्षणत्वाच्चार्थक्रियाया घ-
टादिशब्देष्वपि तदतत्कार्यकारणपरिहार्थत्वं योज्यं ॥ § 648

तस्मादित्यादिना तृतीयश्लोकं व्याचष्टे । यस्माद् भिन्ना व्यावृत्तिभेदाः
श्रुतयश्च यथास्वम्भेदे नियतास्तस्मादेकस्य **धर्मिणः स्वभावाऽभेदेपि । ध-**
र्मिणेत्यस्य विवरणं नाम्नेति शब्देनेत्यर्थः । **यो विशेष** इत्यस्यार्थो **भेदः**
कृतकादिलक्षणो धर्मः कल्पितः **प्रतीयते । न स शक्यस्ततोन्येन** । त-
स्माद् विवक्षितात् कृतकादिशब्दादन्येनानित्यादिशब्देन प्रत्याययितुन्त**स्मान्न**
प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुरनित्यकृतकशब्दयोर्भिन्नार्थत्वात् ॥ § 649

कथमित्यादि परः । शब्दश्च लिङ्गश्च ताभ्यां । यद्यपीह लिङ्गं प्रकृत-
न्तथापि शब्दस्योपादानं लिङ्गवत् निर्विषयत्वख्यापनार्थन्तेन वे द स्य प्रामाण्यं
निराकृतम्भवति । § 650

ननु विधिरूपेण शब्दलिंगे अर्थः प्रतिपाद्यत इत्युक्तन्तत्कथमिदमाशंकितं
व्यवच्छेदः प्रतिपाद्यत इति कथं गम्यत इति । § 651

नैतदस्ति । व्यवच्छिद्यतेनेनेति व्यवच्छेदो बाह्यरूपतयारोपित एवाकार
उच्यते । तेन स एव शब्दलिङ्गाभ्यां विधिना प्रतिपाद्यते न वस्तुरूपमिति
कुतो गम्यते । यद्वा व्यवच्छिद्यतेस्मिन्निति व्यवच्छेदः । स्वलक्षणमुच्यते । **स**
एव शब्दलिंगाभ्यां विधिना विधिरूपेण **प्रतिपाद्य**तेऽध्यवसीयते **न पुनर्वस्तुनो** 121/s
रूपं पारमार्थिकधर्मधर्मिभावलक्षणं प्रतिपाद्यत **इति** कुतो **गम्य**ते । § 652

प्रमाणान्तरस्येत्यादि प्रतिवचनं । तेनायमर्थो यदि तावत् पारमार्थिको
धर्मधर्मिभावः सर्वात्मनाऽभिन्नस्तदैकेन प्रमाणेन शब्देन वाधिगतेर्थे सर्वात्म-
ना परिच्छेदादन्यस्य **प्रमाणान्तरस्य** शब्दान्तरस्य वा प्रवृत्तिः स्याद् गृहीत-
ग्राहित्वेनाप्रामाण्यात् । भवति च शब्दान्तरादेः **प्रवृत्तिरतः** कल्पित एव धर्म-
धर्मिभावः । § 653

यद्यपि पूर्वसामान्यनिराकरणादेव कल्पितो धर्मधर्मिभावः प्रसाधितस्त-
थापि प्रकारान्तरेणानेनापि प्रसाध्यत इत्यदोषः । एतमेव प्रतिपादयन्नाह 47a/PSVTa
। **तथा हीत्यादि** । **एकस्येति** । धर्मधर्मिविभागरहितत्वान्निरंशस्या**र्थस्वभाव-**

स्यार्थात्मनः **स्वयंस्वरूपेण प्रत्यक्षस्य सतः कोन्यो न दृष्टो भागः स्यात्** प्रत्यक्षदृष्टात् स्वभावात् कोन्यः स्वभावो न दृष्टः स्याद् **यः प्रमाणैर**नुमानसंज्ञकैः **परीक्ष्**यते [।] व्यक्तिभेदाद् बहुवचनं । सर्व एव दृष्टो निरंशत्वाद् भावस्य तस्मान्न प्रमाणान्तरपरीक्ष्यः स्यादिति । **एक** इत्यादि विवरणं । **एको ह्यर्थात्मा** निरंशः **स तावत् प्रत्यक्षो**भ्युपगन्तव्यः यत्रानुमानं प्रवर्त्तते । किं कारणं [।] **प्रमाणेन प्रागसिद्धे धर्मिणि साधनासम्भवात्** । आश्रयासिद्धत्वेन लिंगस्यासम्भवात् तस्मात् प्रसिद्धेन धर्मिणा भाव्यं ॥ § 654

एतदुक्तम्भवति । लिङ्गस्यैव प्रवृत्तिर्न स्यात् किं पुनर्लिंगिनिश्चिता प्रमाणा न्तरस्य प्रवृत्तिर्भविष्यति । **यथाऽनित्ये साध्ये शब्दः** प्रत्यक्षसिद्धस्**तस्य प्रत्यक्षेणैव** प्रमाणेन स्वरूपसिद्धेः कारणात् **सर्वाकारसिद्धिः** । कस्मात् **तदन्यस्यासिद्धस्य** शब्दस्वभावादन्यस्य स्वभावस्यासिद्धस्या**भावात्** । **भावे वा**ऽसिद्धस्य स्वभावस्य **अतत्स्वभावत्वम**शब्दस्वभावत्वं । सिद्धासिद्धयोरेकस्वभावत्वविरोधात् । § 655

तदेवाह । **न ही**त्यादि । अलब्धधर्मानुवृत्तिर्योगः । लब्धधर्मानुवृत्तिः क्षेमः । एको योगः क्षेमश्च यस्य स तथा । तुल्यधर्मेति यावत् । **यः स्वभावो येन** सदैक**कयोगक्षेमी न भवति स** भिन्नयोगक्षेमः । तत्स्वभावो यतो भिन्न- 122/s योगक्षेमस्**तस्य स्वभावो न युक्**तः । **तन्मात्रनिबन्धनत्वाद् भेदव्यवहारस्य** नानात्वं व्यवस्थायाः । § 656

अन्यथेति यद्येतद् भेदकारणं नेष्यते तदाभेदव्यवहारस्या**भावप्रसङ्गादित्युक्तं** । एष हि भेदाभेदहेतुर्वेत्यत्र प्रस्तावे । यत एवन्त**स्मात् प्रत्यक्षे धर्मिणि** शब्दादौ । **तत्स्वभावसाकल्यपरिच्छेदा**त् । धर्मिस्वभावस्य साकल्येनावगमात् **तत्र** धर्मिणि । **अनवकाशा** निर्विषयी **प्रमाणान्तरस्या**नुमानस्य **वृत्तिः** ॥ § 657

तवापि तुल्यो दोष इति चेदाह [।] नो **चे**त्यादि । **भ्रान्तिनिमित्तेन** सदृशापरोत्पत्त्यादिना कारणभूतेन विकल्पबुद्ध्या **संयोज्येत** समारोप्येत **गुणान्तरं । स्थिरत्वा**दि । वा शब्द इवार्थे । **शुक्ताविव रजताका**रः संयोज्येत । कथं । रजतरूपेण शुक्तिका**रूपस्य** यत्**साधर्म्य** चैकचिक्यादि । तस्य **दर्शना**त् । अनवधारितविशेषं शुक्तिकारूपमेव सदृशप्रत्ययनिबन्धनत्वाद् रूपसाधर्म्यमुक्तं न तु साधर्म्यं नाम द्वयोः साधारणमस्ति । § 658

एतदुक्तम्भवति । **यदि भ्रान्तिनिमित्तेन गुणान्तरन्न संयोज्येत** भवेत् ममापि दोषः किन्तु समारोप्येत । ततः समारोपव्यवच्छेदार्थम्प्रमाणान्तरं प्रवर्त्तते । तेनायमर्थानुभूतनिश्चिते प्रमाणान्तरस्य गृहीतग्राहित्वेनाप्रवृत्तिः स्यात् 47b/PSVTa । समारोपेण त्वनुभूतानिश्चिते तत्समारोपव्यवच्छेदार्थं प्रमाणान्तरमनुमानं प्रवर्त्तत इत्येके । § 659

तदयुक्तं । लिङ्गस्य व्यवच्छेदेने सह सम्बन्धासिद्धेः । नापि यावद्धेतुना पूर्वं पक्षव्यवच्छेदो न क्रियते तावत् सन्दिग्धा साध्यप्रतीतिः स्याद्धेतोः साध्येन सम्बन्धात् । यत्र च न साध्यं न तत्र तद्विपक्षो विरोधात् । तस्माल्लिङ्गं स्वव्यापकं विधिरूपेण निश्चिन्वदर्थादन्यसमारोपं निषेधति ॥ § 660

नन्वेवमपि कथन्तन्निषेधः क्षणिकत्वानुमानेपि प्रवृत्तेऽक्षणिकारोपात् ।

§ 661

सत्यं [।] केवलमनुमानेनाक्षणिकार्थनिषेधे कृते नायमक्षणिकाकारः प्रत्ययस्तज्जन्योपि तु सदृशापरोत्पत्तिजन्यत्वेनारोपित इति प्रतिपाद्यते । तस्मात् तस्यैवानुभूतानिश्चितस्य क्षणिकत्वादेर्निश्चयानुमानं प्रवर्त्तते । यत्रापि विपरीत समारोपो नास्त्यभ्यासादेरभावाच्च नानुभवो निश्चयजननसमर्थो न तत्रापि निश्चयार्था प्रमाणान्तरवृत्तिरेकांशनिश्चयेन सर्वात्मना निश्चितत्वात् । न च तद्वस्तु प्रतिभासते यस्य न कश्चिदपि स्वभावो निश्चितः । तस्मात् तत्राप्येकप्रमाणप्रवृत्तावपरस्याप्रवृत्तिः स्यादेवेति । § 662 123/s

यदीत्यादिना विवरणं । **दृष्टं सर्वन्तत्त्वं** स्वरूपं यस्येति विग्रहः । तथा **निश्चयप्रतिरोधिना** यथादृष्टनिश्चयविबन्धकेन **भ्रान्तिनिमित्तेन** सदृशापरोत्पत्तिलक्षणेन । **गुणान्तरस्थिरत्वादि** । **न संयोज्येत** । नारोप्येत । यथा शुक्तौ विशिष्टरूपेण गृहीतायामपि शुक्लसाधर्म्याद् रजताकारः संयोज्येत । तदा स्यादनवकाशा प्रमाणान्तरवृत्तिः [।] § 663

स्यान्मतं [।] न शुक्तौ विशिष्टरूपग्रहे रजतसमारोपः किन्तु यद्रजतरूपसामान्यन्तद्दृष्टेरेवमध्यवसाय इत्यत्राह । **न ही**ति । न हि **शुक्तौ द्वे रूपे सम्भवतः** । एकं रजतेन **समानं** रूपं अपरम्**विशिष्ट**मवधारणं **च** । किं कारणं । **तथा** सामान्यविशेषरूपेण शवलाभासायाः प्रतिपत्तेः **सर्वदा प्रसङ्गात्** । **अप्रतिपत्तौ वा विवेकेने**ति । इदं सामान्यमयं विशेष इत्येवम्विवेकेन विभागेनाप्रतिपत्तौ **द्वित्वविकल्पायोगात्** । शुक्तौ द्वे रूपे इति कल्पनाया अयोगात् । प्रतिभासभेदमन्तरेण द्वित्वकल्पनाया**मतिप्रसङ्गात्** । अन्यत्राप्येकत्वाभिमते द्वित्वकल्पना स्यात् । नेदं रजतमिति बाधकस्यानुत्पादप्रसंगाच्च । तस्माच्छुक्तौ रूपद्वयायोगात । § 664

पश्यन् शुक्तिरूपं पुरुषो **विशिष्टमेव** स्वलक्षणमेव **पश्यति** न सामान्यं । अभ्यासादयो **निश्चयप्रत्यया**स्तेषाम्वैफल्यात् त्वनिश्चिन्वन् द्विविशिष्टं शुक्तिकारूप**न्तत्सामान्यं** रजतरूपसामान्यम्**पश्यामीति मन्यते** । तत इति रजतरूपसामान्यग्रहणाभिमाना दस्य द्रष्टुः शुक्तौ रजतसमारोपः । यद्वा शुक्तिकारजतयोर्यत्सामान्यं तुल्यं रूपन्तत्पश्यामीति मन्यते [।] **ततो** रूपदर्शना**दस्य** द्रष्टु **रजतसमारोपः** । तथा हि यादृशमेव मया रजतस्य रूपं प्रतिपन्नन्तादृशमेवास्यापि रूपन्तस्मात्तदेवेदं रजतमिति प्रतीतिः । यथा शुक्तौ रजतसमारोपस्तथा दृष्टे शब्दादौ धर्मिणि **सदृशापरापरोत्पत्त्या** सदृशस्य द्वितीयस्य क्षणस्योत्पत्त्या भ्रान्ति- निमित्तेन पूर्वोत्तरक्षणयो**रलक्षितनानात्व**स्य 48a/PSVTa पुंसस्**तद्भावसमारोपात्** सत्तासमारो पात् **स्थितिभ्रान्तिः** । तस्माद् **याव-** 124/s **न्तोस्य** शब्दादेः क्षणिकानात्मादिस्वभावस्य **परभावा** नित्यादयस्**तावन्त एव यथास्वनिमित्तभाविनः** यस्य यदनुरूपं निमित्तन्तद्भाविनः **समारोपा इति** । त**द्व्यवच्छेदकानि** तस्य समारोपस्यार्थाद् व्यवच्छेदकानि **भवन्ती**त्युत्पद्यमानानि **प्रमाणान्यनुमानसंज्ञितानि** । व्यक्तिभेदाद् बहुवचनं । **सफलानि स्युः** सार्थ-

कानि स्युः । **तेषान्तु व्यवच्छेदफलानां** समारोपप्रतिषेधफलानां प्रमाणानां । **नाप्रतीतस्य वस्त्वङ्गशस्य** वस्तुभागस्य **प्रत्यायने** प्रकाशने **प्रवृत्तिः** । तस्य वस्त्वंशस्य **निरंशे** धर्म्मिणि दृश्यमाने दृष्टत्वात् । किं कारणम् [।] **अनंशस्यैकदेशेन दर्शनायोगात्** ॥ § 665

यत एवन्त**स्मात्** प्रत्यक्षेण **दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः** समस्तः स्वभावस्तथापि **भ्रान्तेः** सद्भावा**न्निश्चीयते नेति** कृत्वा तन्निश्चयार्थं **साधनम**नुमानं विधिरूपेणैव **प्रवर्त्तत** इति स्पष्टमेवोक्तं । § 666

तस्मान्नादृष्टग्रहणार्था दृष्टे प्रत्यक्षेण **प्रमाणान्तरस्य** [।] किन्तर्हि दृष्टनिश्चया चैव **प्रवृत्ति**रित्यनेनापि विध्यर्थः । स्पष्ट एवोक्तोन्यनिषेधस्त्वर्थात् ॥ § 667

वस्तुग्रह इत्यादि । चकारः प्रत्यक्षापेक्षया समुच्चयार्थः । अनुमानेन च **वस्तुग्रहे**ङ्गीक्रियमाणे । शब्दादिधर्मिणो **धर्मस्यैकस्य** कृतकत्वादिलक्षणस्य **निश्च**येन निरंशत्वाद् धर्मिणः **सर्वधर्म**निश्चयस्तदा नित्यत्वाद्यनुमानान्तरवैफल्यमित्याकूतं । § 668

125/s

अपोहो बाह्यतया आरोपित आकारोपोह्यतेऽनेनेति कृत्वा । तस्मिन्ननुमानेन प्रतिपाद्येङ्गीक्रियमाणे यद्वापोह्यतेस्मिन्नित्यपोहः स्वलक्षणं [।] तस्मिन् स्वाकाराभिन्नतयाऽनुमानग्राह्येऽभ्युपगम्यमाने **नायम**नन्तरोक्तो **दोषः प्रसज्यते** । § 669

न केवलमित्यादि विवरणं । **क्वचित्** प्रत्यक्षदृष्टे धर्मिणीति सम्बन्धः । कस्मिँश्चित् **प्रत्यक्षदृष्टे** धर्मिणीत्यर्थः । न सर्वो धर्मी प्रत्यक्षो भवतीति क्वचिद् ग्रहणं । अनन्तरोक्तेन न्यायेन **प्रमाणान्तरावृत्तिः** । § 670

तदानुमानमपि वस्तु शब्दादिकं **विधिना प्रत्यायतीष्यते** वस्त्वध्यवसायेनार्थान्न समारोप**व्यवच्छेदकृत्** । **तदे**ति विधिरूपेण वस्तुस्वरूपग्रहणे । **एकधर्मनिश्चये** सति **तदव्यतिरेका**न्निश्चितधर्माव्यतिरेकात् **सर्वधर्मनिश्चय इति प्रमाणान्तरावृत्ति**रनुमानान्तराप्रवृत्तिः । सत्यप्यव्यतिरेके । न सर्वधर्मनिश्चय इति चेदाह । **न ही**त्यादि । **तस्मिन्नि**ति प्रथमानुमान**निश्चिते** धर्मे । **तदात्मे**ति । निश्चितधर्मात्मा **सन्ननिश्चितो** न हि युक्तः । § 671

अपोहे नायन्दोषः प्रसज्यत इत्येतद्विवृण्वन्नाह । **यदा पुन**रित्यादि । यदा पुन**रनुमानेन** वस्त्वध्यवसायं कुर्वताऽर्थात् **समारोपव्यवच्छेदः क्रियते** न तु साक्षाज्ज्ञापकत्वादस्य । तेनैतन्निरस्तं समारोपव्यवच्छेद एव व्यवहारादन्यार्थ- प्रवृत्तिर्न स्यादनुमानेनानिश्चितत्वादिति । **तदैकेन** कृतकानुमानेनैकस्याकृतक**समारोपस्य व्यवच्छेदादन्यस्य** नित्यसमारोपस्य **व्यवच्छेदः कृतो न भवती**ति कृत्वा । **तदर्थ**मन्यसमारोपव्यवच्छेदार्थ**मन्य**दित्यनित्यत्वाद्यनुमानं **प्रवर्त्तते** । तस्मान्न विकल्पानां स्वरूपेण बाह्यो ग्राह्योऽपि तु स्वाकारेण सहैकीकृत एव बाह्यो विषयः [।] स चासत्योऽपोह्यतेऽन्यदनेनेति अपोह उच्यते ॥ § 672

48b/PSVTa

स्थिते चैवम्परोनवगताभिप्रायः प्राह । **नन्वित्यादि** । **पूर्वन्तद्वि**परीताकारसमारोपी विपर्यासः प्रवर्त्तते । ततस्**तद्विपर्यासपूर्वकोप्रतीतस्यार्थस्य**

लिङ्गान्निश्चयो भवतीति नायन्नियमो विपर्यासरहितेप्यनुमानसम्भवात् । तदाह
। **यथे** त्यादि । **अकस्मादि**त्यतर्कितोपस्थितात् । सहसैव क्वचित्प्रदेशे धू- 126/s
मादग्निप्रतिपत्तिः । न हि तत्रेत्यकस्मादग्निप्रतिपत्ता**वनग्निसमारोपः सम्भाव्यते**
। **तदि**ति तस्मान्न **सर्वत्र व्यवच्छेदः क्रियते**ऽर्थादित्यनुमानेन । § 673

उक्तमित्या चा र्यः । **अत्र** हि वस्तुस्वरूपग्राहकत्वेनानुमानस्य प्र-
वृत्तावुक्तमुत्तरं । प्रत्यक्षेण **धर्मिप्रतिपत्तौ** तद्धर्माणां धर्मिणः सकाशाद**भेदात्**
सर्वप्रपितत्तेरनुमानवैफल्यमिति । धर्मिणः सकाशाद् धर्मस्य भेदे वाभ्युप-
गम्यमाने धर्मिणा सह न तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धो भेदाभ्युपगमात् । न
चानित्यत्वादीनां धर्मिस्वरूपादुत्पत्तिर्न चानित्यत्वादिभ्यो धर्मिण उत्पत्तिः ।
ततश्चासम्बद्धस्य धर्मस्य तत्र र्मिण्य**प्रतिपत्तिरि**त्येत**दप्युक्**तं । अहेतुफल-
भूतस्य तत्रानुमानासम्भवादित्यत्रान्तरे । यत एव**न्तस्मात् तत्राप्यकस्माद्**
धूमदर्शनादग्निप्रतिपत्तौ । **तद्दर्शिनः** प्रदेशदर्शिनः पंसस्**तत्स्वभावानिश्चयोग्निम-**
त्वस्वभावानिश्चयोस्त्येव । स चानियतः **कृतो विपर्यासादेवा**नग्निमता प्रदेशेन
तुल्यत्वग्रहणादेव । § 674

एतदेवाह [।] **स** चेत्यादि । § 675

यद्वा तत्स्वभावानिश्चयः कुतः [।] किन्तु निश्चय एव स्यादविपर्यासात् ।
भवति चानिश्चयः [।] तस्मान्न धर्मिप्रतिपत्तिर्वस्तुस्वरूपग्राहिणीत्यपोहविषया
। § 676

किञ्च । **स चे**त्यादि । **स चे**ति पुरुष**स्तद्विविक्ते**नेति वह्निविवेकेन **तं**
प्रदेशमग्निमन्तमपि **तद्विविक्तेन रूपेण निश्चिन्वन् बुद्ध्या** । किम्भूतया ।
अग्निसत्ताभावनाविमुक्तया । अग्निसत्तासम्भावनारहितया [।] **कथमविप-**
र्यस्तो नामविपर्यस्त एवातस्मिँस्तद्ग्रहात् [।] तथा हि [।] यावत्तत्र प्रदेशे
धूमन्न पश्यति तावदन्येनाग्निरहितेन प्रदेशेन सदृशन्तमप्यध्यवस्यति । यदि
नाम क्वचिदनुभव योगे सति यदीह निश्चयस्तथापि तत्र संशयेन भाव्यं
संशयश्चोभयांशावलम्बी । स च पक्षे तद्विपरीतं संस्पृशत्येवातः संशय-
व्युदासेप्यन्यव्यवच्छेदः कुतो भवत्येव लिङ्गेन । अवश्यं च लिङ्गादेवानुमेयं
प्रतिपद्यमानस्तंत्रानुमेये विपर्याससंशयाभ्यां युक्तो भवति । यस्मात् **त-**
दाकारसमारोपसंशयरहितश्च । अनग्न्याकारसमारोपेण संशयेन च रहितश्च 127/s
पुरुष**स्तत्प्रतिपत्तौ** अग्निप्रतिपत्तौ **न लिङ्गमनुसरेत्** । न पक्षधर्मं समाश्रयेत् 49a/PSVTa
। तथा **न तस्य** लिङ्गस्या**न्वयव्यतिरेकयोराद्रियेत** । यावतानुसरेदाद्रियते च
। तस्मात्तदाकारसमारोपसंशयवान् प्रतिपत्ता लिङ्गबलेन समारोपमपनयति
क्वचित्संशयमतः सर्वत्र स्वव्यापकप्रतिपत्तिद्वारेण समारोपव्यवच्छेदः क्रियते
। § 677

तस्मादपोहविषयमन्यव्यवच्छेदविषयं । इत्युक्तेन प्रकारेण न तु साक्षात्
। **अन्यथे**ति यदि समारोपमन्तरेणानुमानस्य प्रतिपत्तिरिष्यते । तदा केनचित्
प्रमाणेन **धर्मिणः सिद्धौ किमसिद्धन्तस्य** धर्मिणो रूपमतः सिद्धात् स्वभावात्
परमन्यदस्ति यस्य प्रत्यायनाय लिङ्गं प्रवर्त्तेत ॥ § 678

ननु संशयविपर्ययोत्पादे सति भागः स्यात् । यदाह [।] न चेमाः कल्पना अप्रतिसम्विदिता एवोदयन्ते व्ययन्ते चेति । नापि तत्प्रतिपत्तौ लिङ्गानुसरणेन तदाकारसमारोपसंशयः शक्यते कल्पयितुन्निश्चयानुत्पत्तिपक्षेपि [।] साध्यनिश्चयार्थं लिङ्गानुसरणस्य सम्भवात् । § 679

अन्यथा धर्मिणः सिद्धावसिद्धं किमतः परम् [।]§ 680

इत्यनेनापि धर्मिविषयस्य ज्ञानस्य कल्पितविषयत्वं स्यात् । न तु धर्मिणि समारोपः सिध्यतीति कथन्तदनुमानस्यार्थात् समारोपव्यवच्छेद इति । § 681

सत्त्यं [।] किन्त्वयमभिप्रायः [।] न यावत् पक्षधर्मत्वनिश्चयो न तावदनुमानस्योत्थानमस्ति हेतोरसिद्धत्वात् । अग्निमति च प्रदेशे प्रदेशमात्रसम्बन्धितया यो धूमस्य निश्चयोऽयमेव विपर्यासोऽन्यथावधारणात् । न ह्यत्राग्निर्नास्तीत्येवं रूप एव विपर्यासः साग्नेः प्रदेशादयमन्य इत्येवं रूपस्यापिर्षिप्रत्ययस्य विपर्यासात्तेनात्राप्यनुमाने साग्निरयं प्रदेशो न प्रदेशमात्रमिति समारोपनिषेधोस्त्येव । § 682

भवतु तावत् समारोपे तद्व्यवच्छेदाय स्वविषये प्रवर्त्तमानं लिङ्गमन्यापोहकृत् । यत्पुनरिदं प्रत्यक्षपृष्ठभावि विकल्पविज्ञानन्तदसति समारोपे भवत् कथमन्यापोहकृत् । अवश्यं च तदन्यापोहविषयमेष्टव्यं सामान्यविषयत्वादन्यापोहलक्षणत्वाच्च सामान्यस्य भवतान्दर्शनेनेति [।] § 683
128/s

अत आह । **क्वचिदित्यादि** । कस्मिँश्चिद्रूपादौ **दृष्टेपि** प्रत्यक्षेण । तत्पृष्ठभावि यज्**ज्ञानं सामान्यार्थं सामान्यविषय**मत एव विकल्पकं । **असमारोपितः** अन्याङ्गः प्रतियोग्याकारो यस्मिन् विषये स तथा तत्र प्रवर्त्तमानन्तदपि **तन्मात्रापोहगोचरं** । तेनायमर्थो भवति [।] समारोपरहितं स्वलक्षणं स्वाकारभेदेन गृह्णन् विकल्पकं ज्ञानमभ्रान्तत्वात् तत्समारोपरहितबाह्याध्यवसायकमेव न तु बाह्यस्वरूपग्राहकम् [।] अतस्तन्मात्रमेव नियतबाह्यावसाय एवान्यस्य समारोपस्यापोहगोचरम्विकल्पकं ज्ञानं । § 684

यद्वा असमारोपितश्चासावन्यांशश्च तस्मिन् सति विकल्पकं ज्ञानं प्रव-
49b/PSVTa र्त्तमान न्तन्मात्रापोहगोचरं । योसावसमारोपितोन्याङ्गस्तन्मात्रव्यवच्छेदविषयम्भवति । § 685

एतदुक्तम्भवति । यत्रापि समारोपः प्रवृत्तो न तत्रापि समारोपनिषेधः शब्दलिङ्गाभ्यां प्रतिपाद्यते सम्बन्धाभावादत एवायं न क्रियतेऽहेतुत्वाच्च नाशस्य । केवलं पूर्वकस्य समारोपस्य स्वरसनिरोधात् । शब्दलिङ्गाभ्यामनित्यादिनिश्चये सत्यन्यस्य समारोपस्यानुत्पादे सति समारोपनिषेधः कृतो भवति । तथा प्रत्यक्षदृष्टेप्यन्यविकल्पस्य समारोपव्यवच्छेदः केन वार्यते ।

१३ स्यापि] ?

तेन न पूर्वत्रान्यादृश एव समारोपव्यवच्छेद उक्तोऽधुनान्यादृश एवोच्यत इति भिन्नवाक्यता । § 686

तेनेदं च निरस्तं [।] § 687

प्रागगौरिति विज्ञानं गोशब्दश्राविणो भवेद् [।]
येनागोव्यवच्छेदाय प्रवृत्तो गौरिति ध्वनिरिति ।§ 689

यदा शब्दलिंगयोः स्वविषये निश्चयजननेनान्यनिषेधे व्यापारः कल्प्यते । तदा विधिरूपेणैव प्रवृत्तिरिति सिद्धं । तेन [।]

यदि गौरित्ययं शब्दः समर्थोन्यनिवर्त्तने ।
जनको गवि गोबुद्धेर्मृग्यतामपरो ध्वनिरिति ॥§ 692

निरस्तं । § 693

तथा यदप्युच्यते । § 694

यद्यप्योह विनिर्मुक्ते न वृत्तिः शब्दलिंगयोः ।
युक्ता तथापि बोधस्तु ज्ञातुर्वस्त्ववलम्बत इति ॥§ 696

129/s

तदिष्टमेवास्माकं । शब्दलिंगप्रतिपादितस्य चार्थस्यान्यनिषेधे व्यापारो न शब्दलिङ्गयोः । § 697

तेन यदुच्यते कु मा रि ले न [।] निषेधस्य निरूपत्वाद् भेदाभावाच्च न लिङ्गलिङ्गिभावः नापि शब्दवाच्यत्वं । § 698

न गम्यगमकत्वं स्यादवस्तुत्वादपोहयोः ।
भवत्पक्षे यथा लोके खपुष्पशशशृङ्गयोः ।
निषेधमात्ररूपं च शब्दार्थो यदि कल्प्यते ।
अभावशब्दवाच्या स्याच्छून्यतान्यप्रकारिका । ३६§ 702

भिन्नसामान्यवचना विशेषवचनाश्रये ।
सर्वे भवेयुः पर्याया यद्यपोहस्य वाच्यता ॥ ४२*§ 704

तथा यदि चापोह्यभेदेनापोहस्य भेदस्तदौपचारिकः स्यात् । यस्य चापोहस्य नीरूपत्वे धर्मिभेदेन न भेदः । कथन्तस्य बहिर्भूतैरपोहैर्भेदः क्रियते । तदाह । § 705

---

५ निरि] Ślokavārtika, Apohavāda. ९२.
१३ त] Ślokavārtika, Apohavāda. ९२.
२३ *] Ślokavārtika. Apohavāda
२६ दाह] Ślokavārtika, Apohavāda.

ननु चापोहभेदेन भेदोपोहस्य सेत्स्यति ।
न विशेषः स्वतस्तस्य परतश्चोपचारिकः ॥ ४७ § 707

संसर्गिणोपि चाधारा यन्न भिन्दन्ति भावतः ।
अपोह्यैः स वहिःसंस्थैर्भिद्येतेत्यतिकल्पनेति ॥ ५२ ॥ § 709

निरस्तं । व्यवच्छेदमात्रस्य शब्दाद्यविषयत्वात् । § 710

यदित्यादिना श्लोकं व्याचष्टे । आदिशब्दाच्छब्दादिपरिग्रहः । नास्य लिंगमस्तीत्यि**लिङ्गरूपादिकमेतदिति निश्चयज्ञानं । असति समारोपे** भवति । **न हि** प्रत्यक्ष**दृष्टे रूपादौ** तदानीम्विपरीताकारसमारोपोस्ति । **तत्कथं व्यवच्छेदविषयम्भवति** । § 711

इयता श्लोकस्य पूर्वार्द्धो व्याख्यातः । उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह । **समारोपविषये तस्य** निश्चयज्ञानस्या**भावात्** । तद्व्यवच्छेदविषयम्भवतीति प्रकृतेन सम्बन्धः । एतदेवाह । **यत्र** भेदस्य पुंसः **समारोपो न तत्र** भेदे समारोपविषये **निश्चयो भवत्य**स्थिरो निरात्मक इति वा ॥ § 712

130/s

50a/PSVTa

किं कारणं [।] **निश्चयारोपमनसोर्बाध्यबाधकभावः** । निश्चयज्ञानस्य तद्विपरीतसमारोपज्ञानस्य च बाध्यबाधक**भावतः** । बाध्यबाधकभावमेव साधयन्नाह । **न ही**ति **सर्वतः** सजातीयाद्विजातीयाच्च **भिन्नो दृष्टोपि भावस्तथैवे**ति यथादृष्टेन सर्वेणाकारेण **प्रत्यभिज्ञायते** । निश्चीयते न हीति सम्बन्धः । किं कारणं [।] **क्वचिद् भेदे** क्षणिकत्वादिके **व्यवधानसम्भवात्** । भ्रान्तिनिमित्तगतः **यथा शुक्तेः** सर्वतो व्यावृत्ताया दर्शनेपि शुक्तिकादित्वे रजतसाधर्म्यस्य भ्रान्तिनिमित्तस्य सम्भवान्न निश्चयः । **यत्र** त्वाकारे **भ्रान्तिनिमित्तं** नास्ति **तत्रैवास्य प्रतिपत्तु**रनुभवो त्तरकालभावी **स्मार्त्तो निश्चयो भवति** । त**द्दर्शनाविशेषे**पि सर्वस्वाकारेषु प्रत्यक्षस्याविशेषेपि स्मार्त्त इति स्मृतिरूपः । § 713

ननु तदित्युल्लेखेनानुत्पत्तेः कथं स्मृतिरूपः [।] § 714

सत्यं [।] निर्विकल्पकविषयस्य स्वाकारेणैकीकृत्य विषयीकरणात् स्मृतिरूप उच्यते । यतश्च प्रत्यक्षाविशेषेपि समारोपरहित एव विषये निश्चयो भवतितस्मात् समारोपनिश्चययोर्बाध्यबाधकभावो गम्यते । ततो **बाध्यबाधकभावात्** कारणात् **समारोपविवेके** समारोपविरहनिश्चयस्या**स्य प्रवृत्तिरिति गम्यते** । § 715

भवतु नाम समारोपविवेके प्रवृत्तिस्तथापि नान्यापोहविषयत्वम्विधिरूपेण प्रवृत्तेरित्याह । **तद्विवेक एवान्यापोहः** समारोपविवेक एव चान्यापोहः । **तस्मात्** समारोपरहिते वृत्तिवशात् **तदपी**ति न केवलमनित्यः शब्द इति निश्चयज्ञानं पूर्वोक्तेन न्यायेन **तन्मात्रापोहगोचरन्तदपि** प्रत्यक्षपृष्ठभाविनिश्चियज्ञानमपि **तन्मात्रापोहगोचरं न वस्तुस्वभावनिश्चायकं स्वरूपेण** [।] किङ्कारणं

[।] **तथा हि** कस्यचिदाकारस्य रूपत्वादे**र्निश्चये**प्यन्यस्य क्षणिकत्वाद्याकार-**स्याप्रतिपत्तिदर्श**नात् । § 716

131/s

यदि तु प्रत्यक्षपृष्ठभाविना निश्चयेन वस्तुस्वभावस्य निश्चयः क्रियते तदा **तत्स्वभावनिश्चये च** निरंशत्वाद् वस्तुनस्त**स्यायो**गादन्यस्याकारान्तर-**स्यानिश्चयायोगात्** ॥ § 717

यतश्च वस्त्वध्यवसायेनैव निश्चयस्य प्रवृत्तिः शब्दस्य वा न वस्तुस्वरूप-ग्राहकत्वेन। तस्माद् **यावन्त** एकस्**यांशसमारोपा** रूपान्तरसमारोपाः प्रवृत्ता अप्रवृत्ताश्च **तन्निरासे** समारोपनिरासार्थ**न्तावन्त एव निश्चयाः शब्दाश्च** तावन्त एव स्वविषये प्रवर्त्तन्ते । **तेन कारणेन ते** निश्चयाः शब्दाश्च **भिन्नगोचरा** भिन्नविषयाः । स्वस्वहेतुतोध्यवसितस्वस्वाकाराभिन्नबाह्यविषयत्वात्तेनैतद् [।] § 718

बुद्ध्यारोपितबुद्धिस्थो नार्थबुद्ध्यन्तरानुगः ।
नाभिप्रेतार्थकारी च सोपि वाच्यो न तत्त्वतः ।
प्रतिभापि च शब्दार्थो बाह्यार्थविषया यदि ।
एकात्मनियते बाह्ये विचित्राः प्रतिभाः कथं ।
अथ निर्विषया एता वासनामात्रभावतः ।
प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिश्च बाह्यार्थेषु कथम्भवेत् ।
स्वाँशे बाह्याधिमोक्षेण प्रवृत्तिश्चेत्सदा मता ।
शब्दार्थोऽतात्त्विकः प्राप्तस्तथा भ्रान्त्या प्रवर्त्तनादिति [।]*§ 726

50b/PSVTa

निरस्तं । कल्पितविषयत्वेनेष्टत्वाद् विकल्पस्य ॥ § 727

अन्यथेति बुद्धिशब्दाभ्याम्वस्तुस्वरूपग्रहणे । **एकेन शब्देन व्याप्ते** सर्वाकारेण **विषयीकृ**ते । **एकत्रैकस्मिन् बुद्ध्या** वा निश्चयात्मिकया व्याप्तेनान्यविषयः । **अन्यश्चासावाकारो विषयश्चे**त्यन्यविषयः । तस्य वस्तुनो नापर आकारो विषयभूतो विद्यते प्रत्याय्यः । अथवा तद्वस्तुप्रत्यायकस्यान्य-**स्य शब्दस्य** ज्ञानस्य वा न विषयः । **इति** हेतोः शब्दानां प्रतीते विषये 132/s
पश्चात् प्रवर्त्तमानानां **पर्यायता स्यात्** । वृक्षपादपादिशब्दवत् । । मधुरो रसः स्निग्धो गुरुः शीत इत्येवमादिभिन्नविषयानुपातिन्याश्च बुद्धेः प्रवृत्तिर्न स्यादित्येकविषयत्वप्रसंगः ॥ § 728

भिन्नं धर्मधर्मिभावं पारमार्थिकन्दूषयितुमुपन्यस्यन्नाह । **यस्यापी**त्यादि । यस्यापि वै शे षि क स्य **परस्परमाश्रयाच्च** भिन्नत्वान्नाना उपाधयो विशेष-णानि द्रव्यत्वादयो यस्यार्थस्य घटादेः स नानोपाधिस्तस्य तत एवोपाधिभेदाद् **भेदिनोर्थस्य** विधिनैव बुद्धि**ग्राहिका** निश्चयात्मिका **धीः** सा च प्रत्युपाधि भिन्ना ॥ धियश्च विषयभेदन्दर्शयता शब्दानामप्यर्थतो दर्शित एव । § 729

१९ *] Ślokavārtika.

तद्व्याचष्टे **योपीत्यादिना** [।] **उपाधयो** द्रव्यत्वादयः **परस्परमन्योन्यम्भिन्ना आश्रयाच्चे**त्युपाधिमतो भिन्नाः । **तन्निबन्धना** भिन्नोपाधिनिबन्धनाः श्रुतिग्रहण-मुपलक्षणमेवं बुद्धयोपि । **तदाधारे** स्थित्युपाधीनामाधारेषु । **तत्रैव** चेत्युपाधिष्वेव । **वर्त्तन्ते** वाचकतया प्रवर्त्तन्ते । **तदिति** तस्माद् । **अयमिति** शब्दज्ञानान्तराणां पर्यायतालक्षणोऽ**प्रसंगः** । § 730

उत्तरमाह । **तस्यापीत्यादि** । **नानाप्रकाराणामुपाधीनामुपकारस्याङ्गं** कारणं याः शक्तयः । ताभ्योऽ**भिन्नात्मन** उपाधिमत **एकेन** निश्चयज्ञानेन **ग्रहे** निश्चये **सर्वात्मना** कृते सति । **उपकार्य**स्योपाधिकलापस्य **को भेदः** क उपाधिविशेषः **स्यादनिश्चितः** [।] सर्व एव निश्चितः स्यात् । § 731

नन्वग्निधूमयोः सत्यपि सम्बन्धे नाग्निनिश्चये धूमस्य निश्चयो दृश्यते तथा धर्मिनिश्चये धर्मानिश्चयो भविष्यति । § 732

नन्विदमेवादर्शनन्न स्यात् । निश्चयप्रत्ययेन सर्वात्मनाऽग्निस्वरूपग्रहे स-
133/s ति धूमादिकारणत्वेनैव निश्चयात् । धूमादीनामपि निश्चितत्वात् । तस्मान्न निश्चयेन तत्स्वरूपग्रहणं । निर्विकल्पकेनापि तर्हि सर्वात्मना ग्रहो न स्याद् धूमाप्रतिभासादेव तत्कार्यत्वाग्रहात् । § 733

नैतदस्ति [।] अग्नेर्हि धूमजननंप्रति कारणत्वं पूर्वभाव एवोच्यते । स च प्रत्यक्षे प्रतिभासत इति कथं नाग्नेस्तत्कार्यत्वग्रहः । तेनायमर्थः [।] नाग्निधूमयोः परमार्थतः परस्परापेक्षिता विद्यते । निष्पन्नानिष्पन्नावस्थायां सम्बन्धाभावात् [।] केवलमग्नौ सत्येव धूमो भवतीति तौ कार्यकारणे उच्येते । धर्मधर्मिणोस्तु परस्परापेक्षित्वाद्धर्मिणः सर्वात्मना निश्चये सर्वधर्माणां साक्षान्निश्चयः स्यान्नार्थादाक्षेपः । यदा तु बाह्याध्यवसायको विकल्पो भवति न तु ग्राहकस्तदाध्यवसितस्यार्थस्यान्यव्यावृत्तिसम्भवेनार्थादन्यधर्माक्षेपो युज्यते [।] परस्परापेक्षत्वे च यावन्न धर्मनिश्चयो न तावद्धर्मिनिश्चयो [।]
51a/PSVTa यावच्च न धर्मिनिश्चयस्तावन्न धर्मनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयत्वञ्च स्यात् । § 734

ननु चोपाध्युपाधिमद्भाव आश्रयाश्रयिभाव एवोच्यते । स च समानकालभाविनोरेव [।] न च तयोरुपकार्योपकारकभावो भिन्नकालत्वादस्य [।] तत्कथमुच्यते । एकोपाधिविशिष्टग्रहे सर्वग्रह इति । § 735

सत्त्यं [।] किन्तु परैरन्य एव जन्यजनकभावोन्यश्चोपकार्योपकारकभाव इष्यते । तथा हि [।] वदरद्रव्यं स्वहेतुजन्यमपि कुण्डेनोपक्रियतेऽत एवं समानकालभाविनोरयमुपकार्योपकारकभाव इष्यत इति तदभिप्रायादिदमुक्तं । यद्वा धर्मो निश्चीयमानः धर्म्याश्रितत्वादेवाश्रयस्य प्रतीतिमाक्षिपति स चाश्रितानां धर्माणामिति सर्वनिश्चयः । तस्माच्छब्दप्रमाणान्तरवृत्तेः कल्पित एव धर्मधर्मिभावः [।] न चास्मिन् पक्षे धर्मभेदाभेदकल्पनायां प्रमाणान्तरवैयर्थ्यमवस्तुत्वेन तेषां भेदाभेदस्य परमार्थतोऽभावात् । प्रमाणान्तरैरेव च धर्मान्तराणां कल्पनीयत्वात् तदभावे कथं धर्मभेदाभेदकल्पनेति यत्किञ्चिदेतत् ॥ § 736

यद्यपीत्यादिना कारिकार्थं व्याचष्टे । **शब्दान्तराणां** ज्ञानान्तराणा**मर्थ**
उपाधिमति प्रतिपत्तौ प्रति**निमित्तं भिन्ना एवोपाधयो** यद्यप्यभ्युपगम्यन्ते [।]
स तु तद्वानुपाधिमानर्थः शब्दज्ञानैरुपलीयते विषयीक्रियते । **तस्य** तद्वतो
नानोपाधीनामुपकाराश्रया याः शक्तयस्तत्स्वभावस्य स्वात्मनि स्वरूपे **भेदो**
नास्ति । ततश्चैकोपा धिद्वारेणापि **ग्रहे सर्वात्मना** ग्रहणन्तस्मिन्सति **क** 134/s
एवोपाधिभेदस्तस्या**निश्चितः** किन्तु सर्व एव निश्चितः स्यात् । किं कारणं [।]
सर्वोपाध्युपकारकत्वेन ग्रहणात् । § 737

एकोपाधिद्वारेणोपाधिमतः स्वरूपमेव ग्रहीतं न तूपाध्युपकारकत्वमिति चेदाह । **न ही**त्यादि । न ह्युपाध्युपकारकत्वमन्यदेवागृहीतमित्यनेन सम्बन्धः । **तस्ये**त्युपाधिमतः **स्वेन रूपेण गृह्यमाणस्य** स्वरूपा**दुपकारकत्वस्याभेदात्** । यत एवमतः कारणा**दस्ये**त्युपाधिमतः । **यदेव स्वभावेन** स्वरूपेण **ग्रहणन्तदेवोपकारकत्वेनापि** ग्रहणमिति । § 738

भवत्वेकोपाधिद्वारेणोपाधिमतः सर्वोपाध्युपकारकत्वस्य स्वभावभूतस्य ग्रहः । उपाधीनान्तु तस्माद् व्यतिरिक्तानां कथं ग्रहणमित्यत आह । **तयोरि**त्यादि । उपाधिकलापस्योपाधिमतश्च उपकार्योपकारकभूतयो**रात्मनि** स्वभावेन्योन्य**सम्बन्धो** सम्बन्धादुपकार्योपकारकसम्बन्धस्यात्मभूतत्वादिति यावत् । ततश्चोपकारकस्वभाव**स्यैकस्य ज्ञाने सति** सम्बन्धाद् **द्वयग्रहः** । उपाध्युपाधिमतोर्ग्रहः । § 739

स्तद्व्याचष्टे । **आत्मभूतस्ये**त्यादि । तथा ह्युपाधिमति गृहीते तस्यात्मभूत
उपकारकभावस्तावद् गृहीतस्तस्मिन् गृहीते उपाधीनामप्यु**कार्य**भाव आत्म 51b/PSVTa
भूतो गृहीतस्तद्ग्रहणनान्तरीयकत्वा**दुपकारकभाव**ग्रहणस्य [।] **अतः** कारणा**देकज्ञाने द्वयो**रप्युपाध्युपाधिमतो**र्ग्रहण**मिति कृत्वा **एकोपाधिविशिष्टेपि** तस्मिन्नुपाधिमति **गृह्यमाणे सर्वोपाधीनां ग्रहणं** । **तद्ग्रहणनान्तरीयकत्वा**दित्युपाधिग्रहणनान्तरीयकत्वात् । अन्यथेत्युपाधीनामग्रहे **तथापि न गृह्येत** । उपाधीनामुपकारक उपाधिमानित्येवमपि न गृह्येत । § 740

य एव तदानीं ज्ञानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुपाधिस्तं प्रत्येवोपकारकत्वमुपाधिमतो गृहीतं न तूपाध्यन्तरोपकारकत्वमिति चेदाह । **न ह्यन्य** एवेत्यादि । **अन्योपकारक** इत्यन्यस्योपाधेरुपकारकः स्वभावो **यो न गृहीतः** किन्तु सर्व एव गृहीतो निरंशत्वाद वस्तुनः । § 741
135/s

स्यान्मतम् [।] उपाधिमतोनपेक्षितसम्बन्धिन उपकारक इत्येव ग्रहणं न त्वस्योपकारक इति ततो नोपाधीनां ग्रहणमित्यत आह । **न चापी**त्यादि । **तथा गृहीत** इत्युपकारक इत्येवं गृहीते **उपकारकार्यस्यो**पाधे**रग्रहणं** । किं कारणं [।] **तस्याप्युकारकस्य** उपकारक इत्ये**वमग्रहणप्रसंगात्** । एतत् कथयति [।] सम्बन्धित्वादुपकारकस्यान्तरेण द्वितीयसम्बन्धिग्रहणमुपकारक इत्यपि ग्रहणं नास्तीति । तथाभूतश्च दृष्टान्तमाह । **स्वस्वामित्ववदिति** । न हि स्वग्रहणमन्तरेणास्ति स्वामित्वस्य ग्रहणं । यत एवमेकोपाधिद्वारेण

प्रवृत्तेप्येकस्मिन् ज्ञाने शब्दे च सर्वोपाधीनां ग्रहणमुपाधिमतश्च सर्वात्मना । **तस्मादर्थान्तरोपाधिवादेपि** अर्थान्तरभूता उपाधय इत्येवंवादेपि **समानः प्रसङ्गः** । शब्दज्ञानान्तराणां पर्यायता प्राप्नोतीति । § 742

अथापीत्यादिना परमाशङ्कते । **याभिः** शक्तिभिः शक्तिमा**नुपाधीनुपकरोति ताः शक्तयः** शक्तिमतः सकाशाद् **भिन्नाः । तत** इति भेदात् । **नायं प्रसंग** इति । एकोपाध्युपकारकशक्त्यभेदग्रहे सर्वशक्तीनां ग्रहणं । तद्ग्रहणाच्च सर्वोपाधीनामित्ययं प्रसङ्गो नास्ति । § 743

उत्तरमाह । **धर्मोपकारे**त्यादि । धर्मा उपाधयस्तेषामुपकारस्य याः **शक्तयस्तासां** शक्तिमतः सकाशाद् **भेदे**ऽभ्युपगम्यमाने **ताः** शक्तय**स्तस्य** शक्तिमतः किम्भवन्ति । न किंचिद् भवन्ति न तत्सम्बन्धिन्य इत्यर्थः । यदा **यदि नोपकारस्ततः** । शक्तिमतं**स्तासां** शक्तीनां । अथ सम्बन्धसिद्ध्यर्थमुपकार इष्यते । तदा शक्त्युपकारिण्यो परा व्यतिरिक्ताः शक्तयोङ्गीकर्त्तव्याः । याभिः शक्तीरुपकरोति [।] तासां च सम्बन्धत्वसिद्ध्यर्थमुपकारः कल्पनीयः । तत्रापरा शक्तिकल्पनेति **तथा स्यादनवस्थितिः** । § 744

136/s

तद्व्याचष्टे [।] **यदी**त्यादि । उपाधिमुपाधिम्प्रति **प्रत्युपाधि । उपकारकत्वानि** शक्तय**स्तस्यो**पाधिमतः **न स्वात्मभूतानि** । न स्वभावभूतानि । किन्तु व्यतिरिक्तानि । नापि तत उपाधिमतः **उपकारमनुभवन्ति** । आत्मसात्कुर्वन्ति । **किन्तस्य ता उच्यन्ते** । उपाधिमतः शक्तय इति कस्मादुच्यन्ते । सम्ब-
52a/PSVTa न्धाभावात् । सम्बन्धसिद्ध्यर्थमुपाधि मतः सकाशात् तासामुपाध्युपकारिणीनां शक्तीनामुपकारेवाङ्गीक्रियमाणे याभिः शक्तिभिरुपाध्युपकारिणीः शक्तीरुपकरोत्ययमुपाधिमान् । **यदि** तास्तस्यात्मभूता इष्यन्ते तदा **स्वात्मभूताभिः शक्तिभिरयमु**पाधिमान् **एक** इत्यनंशः । उपाध्युपकारिणीः **शक्तीरुपकुर्वन्** । § 745

तथा हीत्यादिना **सर्वात्मना ग्रह**णं साधयति । एकोपाधि**ग्रहणे तदुपकारिण्यो** उपाध्युपकारिण्यो व्यतिरिक्तायाः **शक्तेर्ग्रहणं । तद्ग्रहण** इति । उपाध्युपकारिशक्तिग्रहे । **तदुपकारी** उपाध्युपकारिशक्त्युपकारी । किंभूतः **स्वात्मभूतसकलशक्त्युपकारः** स्वात्मभूताः सकला उपाध्युपकारिणीनां शक्तीनामुपकाराः शक्तयो यस्य स तथाभूतो **भावो गृहीतः सर्वा** उपाध्युपकारिकाः **शक्तीर्ग्राहयति । ताश्चे**माः शक्तयो गृहीताः स्वोपकार्या**नुपाधीन् ग्राहयन्तीति तदवस्थः प्रसंगः** को भेदः स्यादनिश्चित इति य उक्तः ॥ § 746

अथ माभूदेष दोष इति **ता अपि शक्त्युपकारिण्यः शक्तयो भिन्ना एवो**पाधिमतो **भावादिष्यन्ते** । तदा तदुपकारिण्योपि शक्तयो व्यतिरिक्ताः कल्पनीयास्तथा तदुपकारिण्य इत्येवमनवस्थानात् । **उपाधीनां त**च्छ**क्तीनां** च । **उपाध्युपकारशक्तीनां चापरापरास्वेव शक्तिष्वपर्यवसानेनानिष्ठया** यद् घटनन्तस्योद्घटनात् सम्बन्धनात् । तथा ह्युपाधयो व्यतिरिक्तासु शक्तिषु सम्बद्धास्ता अपि व्यतिरिक्तास्वेव । एवमुत्तरोत्तरा शक्तिः पूर्वपूर्वासु श-

क्तिषु व्यतिरिक्तास्वेवानवस्थानेन सम्बद्धा । न तूपाधिमति । ततश्च **स एक** उपाधिमान् । **ताभिरु**पाध्युपकारि काभिः शक्तिभिस्सह **कदाचिदप्य-** 137/s **गृहीतस्तदुपकारात्मा** । शक्त्युपकारात्मा । उपाध्युपकारिकाणां शक्तीनां याः शक्तयस्तदात्मेति यावत् । शक्तीनान्ततो व्यतिरेकात् । **तद्वत्त्वेन** उपाध्युपकारशक्तिमत्त्वेन । **तदग्रहा**दुपाधिमत्त्वेनाप्यतो व्यर्थैवोपाधिकल्पनेति भावः ।
§ 747

एवन्तावद् यदोपाधिमति ज्ञानशब्दयोर्वृत्तिस्तदोक्तो दोषः । यदोपाधिष्वेव तदान्यो दोषो वक्तव्यः । तदभिधानायोपाधिपक्षमुपन्यस्यति । **यदि पुन**रित्यादि । **केवला**नित्याश्रयरहितान् **उपाधीन्** विशेषणभेदान् **शब्दज्ञानान्युपलीयेरन्** । प्रत्यायकत्वेन समाश्रयेयुः । तस्योपाधिमतः शब्दज्ञानैरसमावेशादविषयीकरणात् । **तत्प्रतिपत्तिमुखेनो**पाधिमत्प्रतिपत्तिमुखेन । एकेनापि शब्दज्ञानेन सर्वस्योपाधेः प्रतिपत्तिः [।] § 748

अत्रापि दोषमाह । **तदापी**त्यादि । तस्योपाधिमतः । **अनाक्षेपा**दित्यप्रतिपादनात् । **तत्रे**त्युपाधिमति [।] कथं व्यर्थ इत्याह । **अर्थक्रिये**त्यादि । अर्थक्रियां पुरोधाय प्रवृत्तेरर्थक्रिया **आश्रय** आलम्बनं यस्य व्यवहारस्य स तथा । **सर्वो** यावान् कश्चित् प्रेक्षापूर्वकारिणां **व्यवहारो** हिताहितविषयः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां **विधिप्रतिषेधाभ्यां** तृतीयप्रकाराभावात् । इत्थंभूतलक्षणा पाणिनिः चेयं तृतीया । **उपाध्यो***श्च गोत्वादय**स्तत्रा**र्थक्रियायाम**समर्थाः** । **समर्थश्च** व्यक्तिभेदः शब्दे**नैवोच्यत इति किमफलैः शब्दप्रयोगैः** । यतश्चैवमर्थक्रियासमर्थो व्यक्तिभेदो न चोच्यते शब्दैः । **ततश्**चाभिमता **उपाधयो** गोत्वादय **उपाधयो न** स्युर्न विशेषणानि स्युः । यस्मात् **क्वचि**दुपाधिम- 32b/PSVTa त्युपाधिद्वारेण शब्दस्य ज्ञानस्य वा **प्रवृत्तौ** सत्यां । **कस्य**चिदुपाधिमतः । **प्रधानस्ये**ति विशेष्यस्या**ङ्गाभावाद्** विशेषणभावात् **तदपेक्षया** प्रधानापेक्षया । **तथोच्यन्ते** । उपाधय इत्युच्यन्ते । इयं न्यायोपाधिव्यवस्था । यदा तूपाधय एव शब्देनोच्यन्ते । तदा तस्योपाधिमतः **शब्देनाऽनाक्षेपाद**प्रतिपादनान्न 138/s ते उपाधयः **कस्यचित्** प्रधानस्याङ्गभूता **इति किमुपाधयो** नैवेति यावत् । **यद्यु**पाधिमात्रं चोद्यते तथापि **शब्दैर्लक्षिता** ये उपाधयस्तै**रु**पाधिमतो **लक्षणात्** परिच्छेदा**ददोषः** । शब्दप्रयोगवैयर्थ्यदोषो **नेति चेत्** । स **समानः** सर्वोपाधिग्रहण**प्रसङ्गः** । तमेवाह । **स तावदि**त्यादि । स इत्युपाधिमान् । **नान्तरीयकतये**त्युपाध्युपाधिमतोरव्यभिचारेण **उपलक्ष्यमाण एकेनाप्युपाधिना** निरङ्गत्वात् **सर्वात्मनोपलक्षित इति तदवस्थः** सर्वोपाधिग्रह**प्रसंगः** । § 749

स्यान्मतं [।] यत्र शब्देन साक्षादुपाधिमतश्चोदनन्तत्रायं प्रसंगः । न तु यत्रार्थवशादित्यत आह । **को ह्यत्र विशेष** इति । **शब्दा** वा **एनमु**पाधिमन्तं साक्षात् प्रतिपादयेयुः । **तल्लक्षि**ता वा शब्दलक्षिता वोपाधय उपाधिमन्तं **लक्षयेयु**रिति को विशेषो न कश्चित् [।] तथा हि [।] **स तावदुपाधिमान् तदानीमु**पाधिबलेन लक्षणकाले निश्चीयते । **सर्वोपकारकः**

१८ *] ? धय

सर्वेषामुपाधीनामुपकारक **इति** । तथा च पूर्ववत् सर्वोपाधिग्रहणप्रसंगोऽतो लक्षितलक्षणादिति यदुक्तमे**तन्न किञ्चित्** पूर्वोक्तदोषदुष्टत्वात् । यस्मादुपाध्युपकारिकाणां शक्तीनाम्व्यतिरेकेऽनवस्था स्यादतो न व्यतिरिक्ताः शक्तयः ॥ § 750

तस्मादेकस्योपाधे**रुपकार**के तस्मिन्नुपाधिमति **ग्राह्ये**भ्युपगम्यमाने उपाध्यन्तराणा**मुपकारकाः** शक्तिभेदाः । **तत** एकोपाध्युपकारकस्वभावाद**प-**
139/s **रे**ऽन्ये **न** भवन्ति **ये** दृष्टे **तस्मिन्नु**पाधिमत्य**दृष्टा** भवन्ति । किन्त्वनन्ये । अतः कारणात्तद्ग्राह्ये । तस्योपाधिमतो ग्रहे **सक**लोपाध्युपकारक **स्वभावस्य ग्रहः** । § 751

योपि भ ट्टो मन्यते [।] भिन्ना भिन्ना एव धर्मास्तेनैकधर्मेण धर्मिण्यवधार्यमाणेन सर्वधर्मावधारणं भेदात् । तदाह ।

> आविर्भावतिरोभावधर्मकेष्वनुयायि यत् ।
> तद्धर्मि यत्र वा ज्ञानं प्राग्धर्मग्रहणाद् भवेत् ॥ १५२
> अनन्तधर्मके धर्मिण्येकधर्मावधारणे ।
> शब्दोभ्युपायमात्रं स्यान्न तु सर्वावधारण १७८ इति ।* § 756

सोप्युभयपक्षभाविदोषप्रसंगादेव निरस्तः ॥ § 757

यदीत्यादिना पराभिप्रायमाशंकते । एकेन निश्चयज्ञानेन सर्वात्मना **गृ-हीतेपि** वस्तुनि **भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं** । **अन्यदि**ति प्रमाणान्तरं । § 758

स्यादेतदित्यादिनैतदेव व्याचष्टे । **निर्भागस्य** निरंशस्य वस्तुनो **ग्रहणे** सति **कोन्यो** भागः **तदा** निर्भागवस्तुग्रहणकाले । **न गृही**तो नाम सर्व एव गृहीतः [।] **स तु** गृहीतोपि **भ्रान्त्या नावधार्यत इति प्रमाणान्तरं प्रवर्त्त**ते । § 759

यद्येवमित्यादिना सिद्धान्तवादी । यत्तद् **भ्रान्ति**निवृत्त्यर्थमुत्तरम्प्र-
53a/PSVTa **माणमिष्यते तद्व्यवच्छेदविषय**मन्यापोहविषयं **सिद्धं** पूर्वोक्तेन न्यायेन । **तद्व-दु**त्तरप्रमाणवत् । **तत** उत्तरकालभावि प्रमाणादपरमपि पूर्वकालभाविनिश्चयज्ञानन्तदपि व्यवच्छेदविषयं । किं कारणम् [।] **असमारोपविषये वृत्तेः** । § 760

140/s

तत्तर्हीत्यादिना श्लोकं व्याचष्टे । **अन्यस्या**कारस्य यः **समारोप**स्त**द्व्य-वच्छेदफलमिति** कृत्वा **सिद्धमन्यापोहविषय**मुत्पित्सुसमारोपनिषेधद्वारेण । **तद्वदन्यदपि** पूर्वमपि निश्चयज्ञानमन्यापोहविषयं [।] किं कारणम् [।] **अविद्यमानसमारोपे विषये वृत्तेः** । एतदेवाह । **यत्राकारेस्य प्रतिपत्तेः** । **इति** हेतोः **समारोपाभावे वर्त्तमानः** पौरस्त्यो निश्चयो**न्यापोहविषयः सिद्धः** ॥ § 761

किञ्च [।] निश्चयगृहीतेप्यर्थे भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं प्रमाणान्तरमिच्छता निश्चयविषयश्च न च निश्चित इत्यभ्युपगतं स्याद् [।] अन्यथा भ्रान्तेरयोगात्

१५ *] Ślokavārtika प्रत्यक्षपरि०

[।] तच्चायुक्तमित्याह । **अपि चे**त्यादि । **यद्रूपं निश्चयैर्न निश्चीयते तद्रूपन्ते**षां निश्चयानां **विषयः कथन्नै**व [।] किं कारणं । यस्मा**दियमेव निश्चयानां स्वार्थप्रतिपत्तिर्यत्त**स्यार्थस्य निश्चयनं । **तच्चे**न्निश्चयविषयाभिमतमा**कारान्तर**व**दनिश्चि**तं । यन्निश्चयविषयत्वेनानभिमतन्तद्वत्तैर्निश्चये गृहीतं ॥ § 762

कथमित्यादि परः [।] प्रत्यक्षगृहीते समारोपव्यवच्छेदार्थं प्रमाणान्तरमिच्छताऽन्यापोहवादिनाप्यनिश्चीयमान आकारः प्रत्यक्षगृहीतत्वेनेष्टो यदि वा निश्चयवशादेव ग्रहणं । **कथमिदानीमनिश्चीयमानं** रूपं **प्रत्यक्षेणापि गृहीत**मिति तुल्यः प्रसंगः । § 763

नेत्यादिना परिहरति । कल्पनाविविक्तत्वादित्यभिप्रायः । **तदि**ति प्रत्यक्षं [।] **यमपि** नीलाद्याकारङ्गृह्णातीत्युच्यते [।] **तद्** ग्रहणं **न निश्चयेन** [।] **किन्तर्हि** [।] **प्रतिभासेन** । निरङ्गस्य वस्तुनः सर्वथा प्रतिभासनमिति सर्वथा ग्रहणं [।] **तदि**ति तस्मा**न्न निश्चयानिश्चयवशाद्** यथाक्रमं 141/s
प्रत्यक्षस्य ग्रहणाग्रहणे किंतु प्रतिभासनाप्रतिभासनवशात् । तस्मादनिश्चये सति प्रतिभासनमात्रेण प्रत्यक्षगृहीतव्यवस्थापनन्न विरुध्यते । **नैवं निश्चयानां** प्रत्यक्षवदनिश्चितस्याप्याकारस्य प्रतिभासनमात्रेण ग्रहणमप्रतिभासमात्रेणाग्रहणमिति सम्बन्धः । कस्मादिति चेदाह । **किञ्चिदि**त्यादि । यथा पुरुषं दृष्ट्वा पुरुष**त्वन्निश्चिन्व**तो**प्यन्यत्र** तस्करादाव**निश्चयेन प्रवृत्तिभेदाद्** व्यवहारभेदात् । तथा हि पुरुषत्वनिश्चयेन पुरुषोनुरूपो विश्वासादिव्यवहारो दृश्यते । चौरत्वानिश्चयाच्च तदनुरूपो भयादिव्यवहारो न दृश्यते । ततश्च यन्निश्चयानुरूपः प्रवृत्तिभेदस्तस्य निश्चयेन ग्रहणं । यदनिश्चयानुरूपश्चाप्रवृत्तिभेदस्तस्याग्रहणमिति । **यत एवन्तस्मा**दित्यादि । **अस्ये**त्याकारस्य [।] **अन्यथे**ति यदि निश्चयवशात्तस्य ग्रहणं न व्यवस्थाप्यते । **तदेका**कारेपि । निश्चितत्वेनाभिमतेप्याकारे । **तदि**ति निश्चयेन ग्रहणं **न स्यात्** । § 764

53b/PSVTa

किं पुनः कारणमिति परः । **सर्वतो भिन्न** इति सजातीयविजातीयाद्व्यावृत्तेः । **तथैवे**ति यथानुभवं सर्वेष्वेव भेदेषु **न स्मार्त्तो निश्चयो भवति** । यतो भेदान्तरेन्याकारव्यवच्छेदार्थमन्यापोहवादिना प्रमाणान्तरवृत्तिरिष्यते । § 765

सहकारिवैकल्यादिति सिद्धान्तवादी । न ह्यनुभवमात्रनिश्चयहेतुः किन्त्वभ्यासादयोपि सहकारिणः [।] ते यत्रैव सन्ति तत्रैवाकारे निश्चयो नान्यत्र । § 766

ननु क्षणिकाकारेपि सर्वदा दर्शनादभ्यासोस्त्येवेति निश्चयः स्यात् । नानुभूतनिश्चितविषयोत्राभ्यासोभिप्रेतो न च क्षणिकं भ्रान्तिनिमित्तसम्भवादनुभूतनिश्चितमिति कथन्तत्राभ्यासः । तस्मात् स्थितमेतत् यत्रैवाकारेऽभ्यासस्तत्रैव निश्चय इति ॥ § 767

तदेवाह । **ततश्चे**त्यादि । **विशेषे** सर्वतो व्यावृत्ते नीलादिलक्षणे । **अङ्गविवर्जिते** निर्विभागे सर्वात्मना **प्रत्यक्षेण गृहीतेपि** सति **यस्य विशेषस्यार्वसा**ये निश्चये**स्ति** सहकारि**प्रत्ययः स प्रतीयते** निश्चीयते । § 768

142/s

यद्यपीत्यादिना व्याचष्टे । **सर्वभेदेषु** क्षणिकत्वादिषु **तावतेत्यनुभावमात्रेण** । निश्चयोत्पादनंप्रत्यनुभवज्ञानस्य **कारणन्तरापेक्षत्वात्** । तदेवाह **अनुभवो हीत्**यादि । **यथाविकल्पाभ्यासमि**ति यस्य यादृशो विकल्पाभ्यासस्तेन सहकारिणा **जनयतीत्**यर्थः । उदाहरणमाह । **यथेत्**यादि । मृतस्त्री**रूपदर्शनाविशेषेपि** परिव्राट्कामुकशुनां यथाक्रमं **कुणपकामिनीभक्ष्यविकल्पा** यथाविकल्पाभ्यासञ्जायन्ते । न च विकल्पाभ्यास एव सहकारी । किन्त्वन्योप्यस्तीत्याह । **तत्रेत्**यादि । तत्रापि रूपदर्शनाविशेषेपि । **बुद्धेः पाटव**न्तीक्ष्णता । यथा योगिनां बुद्धिपाटवाद् दर्शनमात्रेण क्षणिकत्वादिनिश्चयः । आदिशब्दादर्थित्वसामर्थ्यादिपरिग्रहः । **इत्यादय** इत्येवमादयः । **अनुभवात्** प्रत्यक्षादुपादानकारणात्सकाशाद् **भेदनिश्चयस्योत्पत्तौ सहकारिणः** । यदा तर्हि बहुषु निश्चयेषु यथोक्तानि कारणानि न भवन्ति तदा तेषां निश्चयानां कथं क्रमभाव इत्याह । **तेषामेव** चेत्यादि [।] तेषामिति निश्चयकारणानां **प्रत्यास**त्तितारतम्यभेदात् । यस्य निश्चयस्य प्रत्यासन्नतमन्निश्चयकारणन्तत्तावदादावुत्पद्यते । **आदि**शब्दादधिमात्रतारतम्यस्य भेदा न्निश्चयानां **पौर्वापर्यं** । **यथे**त्यादिनोदाहरणमाह । पितेव यदोपाध्यायो भवति । तदेकस्य पुरुषस्य
54a/PSVTa ज**नकत्वाध्यापकत्वाविशेषे**पि । **पितरमायान्तं दृष्ट्वा पिता मे आगच्छ तीति निश्चिनोति नोपाध्याय** इति । पितृत्वनिश्चये कारणस्य प्रत्यासन्नतामत्वात् ॥

§ 769

ननु सत्यपि क्षणिकत्वनैरात्म्यविकल्पाभ्यासे सहकारिणी तत्त्वादार्शिनां नं प्रत्यक्षात् क्षणिकत्वादिनिश्चयो भवतीत्यत आह । **सोपीत्**यादि । **असति भ्रान्तिकारणे भवति** न तु निश्चयप्रत्ययमात्रात् । यत एवमसति भ्रान्तिकारणे सहकारिप्रत्यसाकल्ये च सति प्रत्यक्षान्निश्चय उत्पद्यते न केवलात् । **तस्मान्नानुभूत** इत्यादि । § 770

143/s

ततश्च स्थितमेतद् [।] अन्यव्यवच्छेदः शब्दलिङ्गाभ्यां प्रतिपाद्यत इति ।

§ 771

ननु व्यवच्छेदोपि यदि पदार्थादभिन्नस्तदेकेन प्रमाणेन शब्देन वास्य विषयीकरणेन्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् सर्वात्मना निश्चितत्वात् । अथ भिन्नस्तदापि तस्याश्रितत्वादेकव्यवच्छेदोपाधिके पदार्थे प्रमाणेनैकेन निश्चीयमाने पूर्वोक्तेन न्यायेन सर्वेषां व्यवच्छेदानां निश्चितत्वादन्येषां प्रमाणादीनामप्रवृत्तिः स्याद् [।] अतः समानः प्रसंग इति । § 772

तन्न । यतो न भावानामन्योन्यव्यवच्छेदोऽभिन्नो भिन्नो वाऽस्ति । केवलं स्वहेतुभ्य एव भिन्नाः समुत्पन्ना इत्युक्तम्वक्ष्यति च ॥ § 773

कथन्तर्ह्यन्यव्यावृत्तिरित्यादि व्यपदेशो बुद्धिश्च प्रवर्त्तत इत्यत्राह । **तत्रापीत्**यादि । तत्रापि चन्यापोहे शब्दार्थे । **अन्यस्माद् व्यावृत्तिरन्यस्माद् व्यावृत्तोयमित्यपि** [।] ये **शब्दा** धर्मधर्मिवचनाः **निश्चयाश्चो**भयविषयास्ते

संकेतमनुरुन्धते । संकेतानुविधानेनैषां धर्मधर्मिविषयविभागः कल्पितः परमार्थतस्तु व्यावृत्तिरेव नास्तीत्यर्थः । § 774

तद्व्याचष्टे । **तत्रान्यापोह** इत्यादिना गोरश्वाद् **व्यावृत्तिरन्या** धर्मभूता **अन्य** एवाश्वाद् **व्यावृत्तो धर्मी** । व्यावृत्त्या विशिष्टो गौरित्येत**न्नास्ति** । किन्तु यैव व्यावृत्तिः स एव व्यावृत्त इति वक्ष्यति । § 775

यदि चाश्वाद् व्यावृत्तिरनश्वता गोद्रव्यस्यान्या स्यात् तदाश्वव्यावृत्तेरपि गोद्रव्येण निवर्त्तितव्यम्भेदात् । ततश्च **तद्व्यावृत्तेरनश्वतायाः** सकाशा**न्निवर्त्तमानस्य गोस्तद्भावप्रसङ्गात्** । अश्वभावप्रसङ्गादश्ववत् । एवं ह्यश्वव्यावृत्तेरनश्वत्वलक्षणाया गौर्व्यावृत्तो भवति यद्यस्याश्वत्वं स्यात् । **तथा** च गोरश्वभावापत्तेः । अश्वाद् **गोर्व्यावृत्तिस्तस्या अभावः** । गवाश्वयोरेकत्वात् । § 776

तेन यदुक्तञ्जैनजैमिनीयैः [।] § 777

सर्वात्मकमेकं स्यादन्यापोहव्यतिक्रम इति ।* § 778

तान्प्रतीदमुक्तं । यद्यन्यव्यावृत्तिरर्थान्तरं स्याद् गवाश्वादीनामेकत्वं स्यादिति । § 779

144/s

नापि गोरभिन्नाश्वव्यावृत्तिरश्वव्यावृत्तौ गौरित्यप्रतीतिप्रसंगात् । गोविनाशे चाश्वस्योत्पत्तिप्रसङ्गादश्वनिवृत्तेर्विनष्टत्वात् । तस्मान्नास्त्येव व्यावृत्तिः । § 780

तेन यदुच्यते भ ट्टो द्यो त क रा भ्यां । योयमगोपोहः स किं गवि भिन्नेऽर्थो भिन्नः । यदि भिन्नः किमाश्रितोऽथानाश्रितः [।] यद्याश्रितस्तदाश्रितत्वाद् गुण इति गोशब्देन तदा गुण्यभिधीयते न गोद्रव्यमिति । 54b/PSVTa
गौस्तिष्ठतीति सामानाधिकरण्यं स्यात् । अथानाश्रितः केनार्थेन षष्ठ्यर्थः । गोरपोह इति । अथाभिन्नो गौरेव स्यादिति न किञ्चिदनिष्ठं । अयं चापोहः प्रतिवस्तु यद्येकोनेकसम्बन्धी च तदेव गोत्वमि ति [।] § 781

तन्निरस्तं । अन्यव्यावृत्तेरेवाभावात् केवलं स्वहेतुतः स्वकीयेन रूपेणोत्पन्नो भावोन्यस्माद् व्यावृत्तस्तस्य चान्यस्माद् व्यावृत्तिः कल्प्यते । यतश्च न परमार्थतो व्यावृत्तिरस्ति । **तस्माद् यैव व्यावृत्तिः स एव व्यावृत्तः** । द्वाभ्यामेकस्यैव विषयीकरणात् । तस्यैव चान्यव्यावृत्तस्य लिङ्गत्वं लिङ्गित्वं सम्बन्धो विकल्पविषयत्वञ्च [।] विकल्पो ह्यन्यव्यावृत्तं स्वाकाराभिन्नमध्यस्य पुरुषन्तत्र प्रवर्त्तयतीत्यत्यर्थकारित्वाद् [।] अतः स एव बाह्यः शब्दार्थोन्यव्यावृत्तः । § 782

यदप्युच्यते कु मा रि ले न [।] कदाचिदेकस्मादेव भावस्यापोहः स्यात् । सर्वास्माद्वा । यद्येकस्मादेव तदा यथाश्वापोहद्वारेण गोद्रव्यस्य गौरित्यभिधानन्तथा सिंहादेरपि स्याद् अश्वापोहस्य गोशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य भावात् । तदाह । § 783

१३ *] श्लो० वा०

ततोश्वापोहरूपत्वात् सिंहादिः सर्व एव ते ।
तन्निमित्तमगोपोहं विभ्रदुच्येत गौरिती ति ।*§ 785

अथ सर्वस्मादपोहो गोद्रव्यस्य । तत्रापि यदि प्रत्येकमपोह्यं अश्वादयस्तदापोह्यानामानन्त्यादपोह एव न सिध्येत् । अपोह्यानां च भिन्नत्वादपोहभेदः प्रसज्यते । तथा चैकस्मिन्नपि पिण्डे जातिबहुत्वाज्जात्यन्तरबुद्धिः स्यात् । जात्यन्तरेष्विवाश्वादिषु । § 786

ततो गौरिति सामान्यं वाच्यमेकं न सिध्यति ।*§ 787

नापि ते समुदायरूपेण सर्वेऽपोह्याः सम्भवन्ति । समुदायो ह्येकदेशत्वेन वा स्यान्न चापोह्यानामेकदेशादित्वं सम्भवति । नापि तेषां समुदायो व्यतिरिक्तोऽस्त्यव्यतिरेके चानन्त्यं तदवस्थं । न चापि सामान्यरूपेण तेऽपोह्याः
145/s सामान्य स्यावस्तुत्वात् । अपोह्यत्वे च वस्तुत्वं स्यादिति । § 788

तदयुक्तं यतः [।] सर्वभावानां स्वेनैव स्वेनैव रूपेणोत्पद्यमानानां सर्वस्मादपोहः स्वहेतुभ्यः सिद्ध एव । § 789

अथ कथमसौ ज्ञायत इति चोद्यते । तत्किङ्गौरतीतानागतवर्त्तमानाऽर्श्वादिस्वभावः प्रत्यक्षे प्रतिभासते । नेति चेत् । कथं न तत्र सर्वापोहः प्रत्यक्षसिद्धः । न हि प्रमाणं हस्ताभ्याङ्गृहीत्वान्यदपोहत्यपि तु नियतरूपार्थप्रकाशनमेवास्यान्यापोहं । तस्मान्नियतरूपार्थप्रतिभास एव प्रत्यक्षस्य सर्वस्मादपोहग्रहः । तच्च स्वविषयन्निश्चाययद् यदेवं न भवति तत्सर्वमन्यत्वेन निश्चाययत्यतो युगपत्सर्वस्यान्यस्य सामान्येनाविशेषेण निषेधः क्रियते । सामान्यस्यानिर्द्धारितविशेषरूपत्वात् । तदुक्तम् [।] § 790

अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रसाधनात् [।]
सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गभेदाप्रतिष्ठितेरिति । प्र० स०§ 792

तेनापोह्यस्य कस्यचिद् वस्तुत्वमिष्यत एव । § 793

न चापोह्यत्वाद् वस्तुत्वमित्यत्र किञ्चिद् प्रमाणमस्त्यभावस्याप्यपोह्यत्वान्न चास्य वस्तुत्वमित्युक्तं । तस्माद् युगपत् सर्वापोहलक्षणेनागोपोहेनैकस्मिन्न-
55a/PSVTa पि पिण्डे गोत्वं । प्रत्येकाश्वाद्यपोहेनानश्वत्वासिंहत्वामहिषत्वादयो जातिभेदाः कल्पितास्तद्द्वारेण च तदभिधायकाः प्रवर्त्तन्त इति यत्किञ्चिदेतत् । § 794

यदि व्यवृत्तिव्यावृत्ताऽभिधेयार्थस्य न भेदः । कथं व्यावृत्तिव्यावृत्त इति शब्दज्ञानभेदः । तथा हि व्यावृत्तिरित्यन्यः शब्दो व्यावृत्त इत्यन्य एव शब्दः । तथा ज्ञानभेदोपि [।] व्यावृत्तिरित्युक्ते धर्ममात्रम्प्रतीयते । व्यावृत्त इति धर्मीति । तत आह[।] **शब्देत्यादि** । शब्दाद् धर्मधर्मिवाचिनो या प्रतीतिः सा

२ *] Ślokavārtika. ५७
७ *] Ibid, ६०

शब्दप्रतिपत्तिः । शब्दश्च **शब्दप्रतिपत्तिश्चे**ति विरूपैकशेषः । **शब्दभेदः** शब्दाच्च या प्रतिपत्तिस्तस्याभेद इत्यर्थः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धिकरणं **संकेत**स्तस्य **भेदात्** । संकेतभेदं चानन्तरमेव १ । ६३ **भेदान्तरप्रतिक्षे**पेत्यादिना प्रतिपादयिष्यते । **न वाच्यभेदोस्ति** धर्मधर्मिशब्दयोर्वस्तुत इत्यध्याहारः ॥ § 795

ननु चेत्यादि परः । किं पुनर्वाच्याविशेषे **संकेतभेदो न युक्त** इति चेदाह । **द्वयोरि**त्यादि । कर्त्तरि चेयं षष्ठी । कर्तृ कर्मणोः कृतीति उभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमस्य शेषे विभाषेति विकल्पनात् । द्वाभ्यां धर्म- 146/s धर्मिशब्दाभ्या**मेकस्यार्थस्याभिधाना**दित्यर्थः । एकं चेद् द्वाभ्यामभिधेयन्ततो व्यर्थः संकेतः । **तथा चे**ति धर्मधर्मिणोरभेदे **व्यतिरेकिण्या** इति व्यतिरेकाभिधायिन्यां गोर्गोत्वमिति षष्ठ्याः । **तस्या** इति व्यतिरेकविभक्ते**र्भेदाश्रयत्वाद् वस्तुभेदमाश्रि**त्य प्रवृत्तेः । यथा देवदत्तस्य कमण्डलुरिति । एवं संकेताभावे व्यतिरेकविभक्त्यभावे च चोदिते । § 796

विभक्त्यभावदोषन्तावत्परिहरन्नाह । **द्वयोरि**त्यादि । धर्मधर्मिवाचिनोः शब्दयो**रेकस्यार्थस्याभिधानेपि विभक्तिर्व्यतिरेकिणी** । व्यतिरेकस्य वाचिका षष्ठी । इव शब्दो भिन्नक्रमः । **भिन्नमिवार्थमन्वेति** दर्शयति । **वाच्ये** संकेतभेदकृतेन **लेशेन** मात्रया यो **विशेषस्त**तः कारणान्न तु परमार्थतो वस्तुभेदात् । § 797

यद्व्याचष्टे । **न वै शब्दाना**मित्यादिना । **विषयस्वभावायत्ते**ति बाह्यस्वलक्षणायत्ता [।] किं कारणम् [।] **इच्छातः** पुरुषेच्छावशाद**भावेष्वपि** वृत्त्यभाव**प्रसङ्गात्** । त इति । इच्छाप्रतिबद्धवृत्तयः शब्दा **यथा** येन प्रकारेण भेदप्रतिपादनेन व्यतिरिक्ते यथा राज्ञः पुरुष इति । अव्यतिरिक्ते यथात्मैव ह्यात्मनो द्रष्टेति । **तथा नियुक्ता** इत्यभिन्नेप्यर्थे भेदमिवोपादाय प्रयुक्ता**स्तमर्थम**प्रतिबन्धेन **भिन्नमिव प्रकाशयन्ति** । वस्तुतः स्वलक्षणस्याभेदेपि यत एवन्तेन कारणेन । **गौरिति** धर्मिवाचिनमाह । **गोत्व**मिति धर्मवाचिनं । आभ्या**मेकाभिधाने**प्यगोव्यावृत्तस्य गोरभिधानेपि **कस्यचिद्** विषयस्य **प्रत्यायनार्थ**मिति । अगोव्यावृत्तिनिमित्तस्य गोत्वस्य प्रकाशनार्थं । अगोव्यावृत्तिमात्रं गोत्वशब्देन प्रतिपाद्यमित्येवंकृते संकेते भेदे । व्यतिरिक्तार्था न विभक्तिरस्य गोत्वमिति भवति षष्ठी । व्यतिरिक्तोऽर्थोस्या इति विग्रहः । 55b/PSVTa धर्मिणस्सकाशाद् धर्मम**र्थान्तरमिवादर्शयन्ती प्रतिभाति । अन र्थान्तरे**पीत्य- 147/s व्यतिरिक्तेपि धर्मे [।] किं कारणं [।] **तथा प्रयोगदर्शनाभ्यासात्** । वस्तुभेदे सति षष्ठ्याः प्रयोगदर्शनाभ्यासाद् देवदत्तस्य कमण्डलुरित्यादौ । § 798

एतदुक्तम्भवति । वस्तुभिन्नम्भवतु मा वा भूत् सर्वथा व्यतिरेकविभक्तिरिच्छामात्रानुरोधिनी केवलं प्रयोगदर्शनाभ्यासाच्छब्दार्थम्भिन्नमिव दर्शयतीति । **तावते**ति विभक्तिप्रयोगमात्रात् । **सर्वत्रे**त्यर्थभेदेपि । गौर्गोत्वमित्यादौ न धर्मधर्मिणोः परमार्थतो **भेदः** । तस्मा**दन्यत्रा**प्यर्थाभेदेपि **पुरुषेच्छावशात् प्रवृत्तस्य** व्यतिरेकाभिधायिनः शब्दस्य **प्रतिबन्धाभावात्** । दृष्टा च

७ विभाषेति] Pāṇini. २ : ३ : ६५.

पुरुषेच्छावशाच्छब्दानां प्रवृत्तिरसत्यपि तथाभूते बाह्ये वाच्य इत्याह । **यथेत्यादि** । **एकम्** वस्तु **क्वचित्** प्रकरणे **एकवचनेन ख्याप्य**ते । यथा त्वमिति । **तदविशेषेपि** एकत्वाविशेषेपि तदेव वस्तु **बहुवचनेन** यूयमिति । अतश्चैकस्मिन्नपि बहुवचनदर्शनान्न यथावस्तु शब्दानाम्प्रवृत्तिरिति गम्यते । युष्मदि गुरावेकेषामित्यतिदेशवाक्याद् एकस्मिन्नपि बहुवचनमिति चेत् । चिन्त्यमेतत् । किमतिदेशवाक्येनैकस्य बहुत्वं क्रियते किम्वा बहुवचनमात्रमप्राप्तं विधीयत इति [।] न तावदाद्यः पक्षो वचनमात्रेण वस्तूनाम्विधानासम्भवात् । द्वितीयेपि पक्षे सिद्धैवेच्छामात्रेण शब्दानां प्रवृत्तिरिति । एवन्तावद्विभक्त्यभावदोषः परिहृतः [।] § 799

संकेताभावदोषन्तु परिहर्त्तुन्तमेवोपन्यस्यति [।] **प्रयोजनाभावात्** त्वित्यादि । धर्मिधर्मशब्दाभ्यामेकस्याभिधानात् प्रयोजनाभावः । **तदपि** प्रयोजनम**स्त्येव** । गोत्वापेक्षया **भेदान्त**राणि द्रव्यत्वपार्थिवत्वादीनि । **तेषां** प्रतिक्षेपोऽस्वीकारः । तौ **प्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपौ** यथाक्रमन्तयो**र्द्वयो**र्द्धर्मधर्मिवाचिनोः शब्दयोर्यः **संकेतभेद**स्तस्य [।] किम्विशिष्टस्य **ज्ञातृवाञ्छानुरोधिनः** प्रतिपत्त्रिच्छानुविधायिनः पदं प्रयोजनं ॥ § 800

एतदुक्तम्भवति । यदान्यव्यावृत्तरूपनिराकाङ्क्षः प्रतिपत्ताश्वादेवैकस्माद्
148/s व्यावृत्तं गोपिण्डं जिज्ञासते तदा यावदश्वाद् व्यावृत्तिमर्थान्तरभूतामारोप्य तथैव संकेतपूर्वकं लौकिकेन धर्मवाचकेन शब्देन न कथयति [।] तावन्न परस्य जिज्ञासितोर्थः प्रतिपादयितुं शक्यते [।] अतस्तं प्रत्यनश्वत्वमस्येत्युच्यते । एवं हि धर्मिणोऽप्राधान्यादन्यव्यावृत्तरूपानाक्षेपः कृतो भवत्यश्वादेवैकस्माद् व्यावृत्तिश्च । न तदैवमुच्यतेऽनश्व इत्यनेन ह्यन्यव्यावृत्तस्यापि रूपस्याक्षेपः कृतः स्यात् [।] न चैवम्परेण जिज्ञासितमजिज्ञासितं च कथयन् कथन्नोन्मत्तः स्यात् । § 801

यदा पुनरन्यव्यावृत्तरूपसाकांक्षेऽश्वाद् व्यावृत्तं गोपिण्डं जिज्ञासते । तदापि यावदश्वव्यावृत्तिविशिष्टं पिण्डं धर्मिस्वभावतयाऽरोप्य तथैव संकेतपूर्वकं लौकिकेन धर्मिवाचकेन न कथयति तावन्न परस्य जिज्ञासितोर्थः प्रतिपाद-
56a/PSVTa यितुं शक्यतेऽ तस्तं प्रत्यनश्वोयमित्युच्यते । एवं हि धर्मिणः प्राधान्यादन्यव्यावृत्तरूपाक्षेपः कृतो भवत्यश्वव्यावृत्तश्च गोपिण्डः कथितो भवति । न तदैवं ख्याप्यतेऽनश्वत्वमस्येति परजिज्ञासितान्यव्यावृत्तरूपानाक्षेपप्रसङ्गात् । अजिज्ञासितं चार्थं कथयन् कथन्नोन्मत्तः । सर्वश्च शाब्दो व्यवहारः संकेतपूर्वकः संकेतश्च विकल्पकल्पितार्थपूर्वक एवेति विकल्पैरप्यनेनैव द्वारेण धर्मधर्मिभावप्रतीतिर्युक्ता । § 802

तेन यदुच्यते [।] भवतु धर्मधर्मिवाचकानां भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपार्थप्रवृत्तिः । धर्मिधर्मविकल्पानान्तु कथं प्रतिपत्तिरित्यपास्तं । § 803

एतदेव वृत्त्या स्पष्टयन्नाह । **यदायमित्यादि** । **प्रतिपत्ते**ति श्रोता । तस्माद् अश्वाद्यो**ऽन्यो** महिषादिस्तस्माद् **व्यवच्छेद**ो महिषादिव्यावृत्तः स्वभावस्तस्य

५ गुरावेकेषा] Pāṇini १ : २ : ५८.

भावानपेक्षः सन्तानपेक्षः । **पिण्डविशेषे** गवि । **अश्वव्यवच्छेदमात्रं जिज्ञासते** । किमस्याश्वाद् व्यावृत्तं रूपमस्तीति । **तथाभूतज्ञापनार्थ**मिति यथा प्रतिपत्त्रा ज्ञातुमिष्टन्तदनुरोधेन तथाभूतस्याश्वाद् भेदमात्रस्य ज्ञापनार्थन्त**थाकृतसंके**तेनेत्यश्वव्यवच्छेदमात्रे प्रतिक्षिप्तभेदान्तरे कृतसंकेतेनानश्वत्वं **शब्देन प्रबोध्यते** प्रकाश्यतेऽनश्वत्वमस्य पिण्डस्यास्तीति । अश्वाद्यो व्यवच्छेदस्तदपेक्षया महिषादिभ्यो व्यावृत्तयोर्**व्यवच्छेदान्त**राणि । तेष्वनि**राकांक्षः** प्रतिपत्ता । **तमि**ति पिण्डं । अप्रतिक्षिप्तभेदान्तरेणाश्वव्यवच्छेदेन युक्तङ् गोद्रव्यं ज्ञातुमिच्छतीति यावत् । अपरित्यक्तानि महिषादिव्यवच्छेदान्तराणि येन । **तस्मिन्नपरित्यक्तभेदान्तरे** । तत्रैव वाश्वव्यवच्छेदे । धर्मिवाचिनं शब्दं **प्रयुञ्जते** वक्तारोऽ**नश्वोयमिति** । कथं प्रयुञ्जत इत्याह । **तथा प्रकाशनाये**ति । अप्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्याश्वव्यव वच्छेदस्य प्रकाशनाय । **अप्रतिक्षिप्तभेदान्त**र- 149/s मेवाश्वव्यवच्छेदन्तथा प्रकाशनायेत्यन्ये पठन्ति । तदाप्ययमर्थः । अप्रतिक्षिप्तभेदान्तरन्तमेवाश्वव्यवच्छेदमश्वव्यावृत्तिरूपं प्रयुञ्जते अभिदधत्यनश्वोयमित्यनेन धर्मिवचनेन शब्देन । किमर्थम्[।]तथाप्रकाशनायाप्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्य प्रकाशनायेति । येनैव धर्मवाची शब्दः प्रतिक्षिप्तभेदान्तरः । **अत एव पूर्व**त्रेति धर्मवाचिनि शब्दे **प्रतिक्षिप्तभेदान्तरं** येनेति । सामान्येनान्यपदार्थं कृत्वा भावप्रत्ययः कर्त्तव्यः । **पश्चाच्छब्दवृत्तेरि**त्यनेन सम्बन्धः । अन्यथा प्रतिक्षिप्तं भेदान्तरत्वादिति स्यात् । एवमन्यत्राप्येवंजातीयेषु शब्देषु व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या ।
§ 804

भिन्ननिमित्तयोः शब्दयोरेकस्मिन्नधिकरणे वृत्तिः **सामानाधिकरण्यं** । **विशेष्यविशेषणभावो** व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावः । उदाहरणङ् **गोत्वमस्य शुक्लमिति** । गुणशब्दस्याभिधेयवल्लिङ्गवत्त्वेन नपुंसकत्वं [।] शुक्ल इत्यन्ये पठन्ति । एवं चाचक्षते [।] गुणशब्दो हि प्रतिक्षिप्तभेदान्तरेण गुणमात्रे वर्त्तमान उपात्तो गुणमात्रवृत्तीनां शुक्लादिशब्दानां पुल्लिङ्गत्वं । तद्वति तु वर्त्तमानानामभिधेय- वल्लिङ्गता । एवं चानयोर्द्धर्ममात्रवृत्त्योर्न सामानाधिकरण्यं 56b/PSVTa नापि विशेषणविशेष्यभाव इति । § 805

कस्मान्न सामानाधिकरण्यमित्याह । **तन्मात्रे**त्यादि । एतत्कथयति बुद्धिप्रतिभासिन्येवार्थसामानाधिकरण्यादि । न बाह्ये स्वलक्षणे तस्यावाच्यत्वात् [।] केवलमध्यवसायाद् बाह्येप्युच्यते । यदि च धर्मद्वययुक्तैकधर्मिप्रतिभासिनी शब्दद्वयजनिता बुद्धिरेकार्थोत्पद्येत भवेत्सामानाधिकरण्यं । इह तु **तन्मात्रविशेषेण** प्रतिक्षिप्तभेदान्तरेण गोत्वमात्रविशेषणोपरक्ताया **बुद्धेस्तदाश्रयभूताया** इति विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्याश्रयभूताया **एकत्वेन** धर्म्यभेदेना**प्रतिभासनात्** । गोत्वशुक्लत्वाभ्यां युक्तमेकन्धर्मिणं गृहीत्वा बुद्धेरप्रतिभासनादित्यर्थः । § 806

यद्वा तदाश्रयभूताया इति तदेव गोत्वमाश्रयभूतं यस्यास्तस्या बुद्धेस्तन्मात्रविशेषेण प्रतिक्षिप्तधर्मान्तरेण गोत्वमात्रेण विषेषेण सह गोपिण्डस्यैक-

---

३६ विषे] ? शे

त्वेनाप्रतिभासनात् । तथा ह्यस्य गोत्वमिति प्रयोगे निष्कृष्टरूपं धर्मं प्रतियती
150/s बुद्धिरुत्पद्यते । ततो न सामानाधिकरण्यमिति । धर्मान्तरप्रतिक्षेपादेव तद-
न्येषु भेदेषु **निराकांक्षत्वाच्च** बुद्धेर्न विशेषणविशेष्यभावः । § 807

द्वितीये तु धर्मिवाचिशब्दपक्षे **भवति** सामानाधिकरण्यम्विशेषणविशेष्य-
भावो वा शुक्लो गौरिति । सामानाधिकरण्ये कारणमाह । **तथे**त्यादि ।
तथा संकेतानुसारेणेत्यप्रतिक्षिप्तभेदान्तरे वस्तुनि धर्मिशब्दस्य संकेतानुसारेण
हेतुना । एकस्मिन् धर्मिणि योजनं संहारः । व्यवच्छेदहेतुका धर्मा व्य-
वच्छेदधर्माः संहृताश्च ते **सकलव्यवच्छेदधर्माश्चे**ति कर्मधारयः । **तैर्धर्मैः**
करणभूतै**र्विभागवतः** । विभक्तानेकधर्मवतो धर्मि**ण एकस्येव शब्दसन्दर्शनेन**
प्रदर्शनेन बुद्धेः **प्रतिभासनात्** । अनेकधर्मवन्तन्धर्मिणमेकमिव सन्दर्शयन्ती
बुद्धिः प्रतिभासत इति यावत् । न तु बुद्धिप्रतिभाससन्दर्शितो धर्मी वस्तुत
एकः [।] विकल्पनिर्मितस्य धर्मधर्मिविभागस्यालीकत्वात् । **एकस्यैवे**त्यपि
पठन्ति । तत्रापि प्रतिपत्त्रध्यवसायवशादेव युक्तमिति बोद्धव्यं । ततः सिद्धं
सामानाधिकरण्यं [।] यतश्च भेदान्तराप्रतिक्षेपेण धर्म्मिशब्दः प्रवृत्तस्तत एव
तज्जनिताया बुद्धेरप्रतिक्षिप्तभेदा**न्तरापेक्षत्वाद्** भवति विशेषणविशेष्यभावो यद्
गौः शुक्लो नीलो वेति । चशब्दश्च पूर्ववदतीतहेत्वपेक्षः ॥ § 808

इदमेव व्यापकं सर्वव्यवहारस्य नापरस्परपरिकल्पित सामान्य-
गुणादिकान्तस्य प्रमाणबाधितत्वादित्याह । **भेदोयमेवे**त्यादि । **द्रव्य-**
57a/PSVTa **भावाभिधायिनोः शब्दयोर यमेव भेदो** धर्मान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षणः ।
सर्वत्रेति । सामान्यसामान्यवति । गुणगुणवति । क्रियाक्रियावति । सर्व-
स्मिन् विषये धर्मिवचनो द्रव्याभिधार्या । धर्मवचनो भावाभिधायी । यत
एव**न्तेन** कारणेन न **तयो**र्द्रव्यभाव**शब्दयोर्वाच्ये विशेषः** परमार्थतः **कश्चनास्ति**
। § 809

तद्व्याचष्टे । **तस्मादि**त्यादि । **निश्चयप्रत्ययविषयत्वेन** करणेन । **न क-**
श्चिद्विशेषः । तथा हि यथा गोत्वमित्युक्ते तत्रैवागोव्यवच्छेदे निश्चयस्तथा
गौरित्युक्ते यद्यप्यप्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्यागोव्यवच्छिन्नस्याभिधानन्तथाप्यगोव्यव-
151/s च्छे दमात्रे निश्चयोन्येषान्तु भेदानामप्रतिक्षेपमात्रं । स एव च शब्दार्थो यत्र
शाब्दो निश्चयो भवतीति नास्ति भावद्रव्याभिधायिनोः शब्दयोर्वाच्ये विशेषो
भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपमात्रन्तु भिद्यते । तदेवाह । **एकस्तमे**वेत्यादि । एक
इति धर्मशब्दस्तमित्यगोव्यवच्छिन्नं । **प्रतिक्षिप्तं भेदान्तरं** येन धर्मशब्देन स
तथोक्तः । **अन्य** इति धर्मिशब्दोऽ**प्रतिक्षेपेण** तमेव पिण्डं सामानाधिकरण्येन
गमयतीति नास्ति द्रव्यनिश्चयम्प्रति **भेदः** प्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपमात्रन्तु भिद्यते ।
एवं गमनन्देवदत्तस्य गच्छति देवदत्त इति न कश्चन भेद इत्यन्यत्राप्येवं
योज्यं ॥ § 810

यापि जातिगुणक्रियासम्बन्धभेदेन चतुष्टयी शब्दानां वृत्तिः साप्यनेनैव
वस्तुगतधर्मभेदेन संगृहीतेत्याह । **जिज्ञापयिषु**रित्यादि । ज्ञापयितुमिच्छु**रर्थ-**
न्तम्भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षणं । **तद्धितेन** तद्धितप्रत्ययान्तेन । **कृतापि**

वा । कृत्संज्ञकप्रत्ययान्तेन वा । **अन्येन वा** कृत्तद्धितव्यतिरिक्तेन तिङ्नाऽव्युत्पन्नेन वा शब्देन शुक्लादिना **यदि ब्रूयात्** । **ततो** भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षणाद् विशेषा**दपरो भेदो नास्ति** । § 811

तद्व्याचष्टे । **एतावन्तमि**त्यादिना । एतावन्तमिति प्रतिक्षिप्तभेदान्तरलक्षणं । कृतापि वा । **दर्शयेदिति सम्बन्धः** । § 812

यदा वाधिश्रयणादिक्रियायां कर्त्तृस्थायाम्पचिर्वर्त्तते । तत्रैव च घञ् प्रत्ययस्तदा पाचकत्वशब्देन क्रियाकारकयोः सम्बन्धः समवायोभिधीयत इति पाचकत्वशब्देन समानार्थः पाकशब्दः । द्वावप्येतौ प्रतिक्षिप्तभेदान्तरमपाचकव्यवच्छिन्नमर्थं प्रतिपादयतः । यदा तु कर्मस्थैव क्रिया विक्लृत्तिः पचेरर्थस्तदा पाचकत्वशब्दस्य कथं सम्बन्धाभिधायित्वं । पाचकत्वपाकयोर्भिन्नार्थत्वात् ॥ अन्येन वा कृत्तद्धितव्यतिरिक्तेन तिङादिना । **तथाभूतज्ञापनाय** । प्रतिक्षिप्त भेदान्तरज्ञापनाय स्वयं कृतेन समयेन दर्शयेदिति सम्बन्धः । यथा देवद- 152/s त्तेन शय्यते पटस्य शुक्लत्वमिति । अत्रापि शायकशब्दस्य य एवार्थः स एव प्रतिक्षिप्तभेदान्तरः । शय्यत इत्यस्यापि । तथा शुक्लः पट इति य एवाशुक्लव्यवच्छिन्नो प्रतिक्षिप्तभेदान्तरोर्थः स एव प्रतिक्षिप्तभेदान्तरः पटस्य शुक्ल इत्यस्यापि । **तथाभिधान मात्रे**णेति प्रतिक्षिप्ताप्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्यैकधर्मिगतस्य 57b/PSVTa व्यवच्छेदस्याभिधानमात्रेण तदेव **वस्त्वर्थान्तरमेव** परमार्थतो धर्मधर्मिरूपेण विभक्तमेव । न पुनर्भवतीति सम्बन्धः । किङ्कारणं [।] तथाभूतस्यैव प्रतिक्षिप्ताप्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्यैवैकस्य ज्ञापनाय धर्मधर्मिशब्दस्य कृतसंकेतत्वात् । § 813

यद्वा **तथाभिधानमात्रेणे**ति । अर्थान्तरभूतधर्माभिधानमात्रेण तद्धर्मस्वरूपम्परमार्थतो**र्थान्तरमेव भवति** । **तथाभूतस्**यैव भेदान्तरनिरपेक्षस्यैव तस्यैकव्यावृत्तस्य **ज्ञापनाय धर्मशब्दस्य कृतसंकेतत्वात्** ॥ § 814

ननु चेत्यादि परः । **सम्बन्ध** उच्यत इति पाकक्रियायाः पाचकस्य च कर्त्तुः सम्बन्धः समवायलक्षणः । तथा हि कृदन्ताद् भावप्रत्ययः सम्बन्धस्याभिधायको दृष्टो यथाह । समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानमिति । कृदन्तश्च पाचकशब्दः [।] न पाक एव क्रियात्मकः पाचकत्वशब्देनोच्यते । § 815

एतदुक्तम्भवति [।] अन्यैव कर्त्तृव्यतिरिक्ता क्रियान्यश्च तयोश्च सम्बन्धोन्य एव । ततश्च कर्त्तृस्थक्रियाभिधाने सत्यपि पचतेर्न पाकपाचकत्वशब्दयोस्तुल्योर्थ इति । **न वै पाकेने**त्यादिना परिहरति । **पाकेन** कर्तृस्थेन वस्तुभूतेन व्यापारेण युक्तो**न्य एव** पाकक्रिया व्यतिरिक्तः **पाचको** नाम कर्त्ता**भिधीयते** पाचकशब्देन [।] यादृशो वर्ण्यते वै शे षि का दिभिः क्रिया व्यतिरिक्तः स्वतन्त्रः कर्ता यत्र क्रियाकारकसम्बन्धो वस्तुभूतः स्यात् । तस्य स्वतन्त्रस्य कर्त्तुः क्रियाव्यतिरिक्तस्य निषेत्स्यमानत्वात् । न चेद् व्यतिरिक्ता क्रिया कर्त्ता वा कुतस्सम्बन्धः यस्य भावप्रत्ययेनाभिधानमिति भावः । **यत्पुनरस्ये**ति पाचकशब्दस्यास्या**भिधे**यमपाचके व्यवच्छिन्नमप्रतिक्षिप्तभेदान्त-

153/s रं वस्तुमात्रन्तदेव पाचक **शब्दाभिधेयं पाचकत्वेनाप्यभि**धीयत इत्यध्याहार्यः । तस्यैव प्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्याभिधानात् । न तु सम्बन्धोभिधीयते । तस्यासत्त्वात् । तदेव यथोक्तं पाचकशब्दाभिधेयं पाकशब्देनापीत्यपिशब्दात् । § 816

अपरं व्याख्यानं । **न वै पाकेने**ति पाकशब्देनान्यापोहवादिपक्षे **अन्य** एव व्यतिरिक्तः क्रियाश्रयभूतः **पाचको**भिधीयते । यादृशो वर्ण्यते परेण [।] यः क्रियाकारकसम्बन्धस्याश्रयः स्यात् । तस्यासिद्धत्वात्[।]किन्त्वपाचकव्यावृत्तिर्भेदान्तरप्रतिक्षेपेणाभिधीयते । तदेवाह । **यत्पुनरि**त्यादि । यदित्यपाचकव्यावृत्तिलक्षणं प्रतिक्षिप्तभेदान्तरमभिधेयं । **अस्ये**ति पाकशब्दस्यानन्तरमेव दर्शितं तदेव पाकशब्दाभिधेयम्**पाचकत्व**शब्देनाप्य**भिधीयते** [।] न सम्बन्धः । तस्यासिद्धत्वात् । **अप्रतिष्ठितै**रवस्तुबलायातैरत एव **मिथ्याविकल्पाः** ॥ § 817

कथम्पुनर्गम्यते क्रिया व्यतिरिक्ता नास्ति तत्समवायो वेत्यत आह । **यथे**त्यादि । **तत्समवायो** वेति क्रियाकारकसमवायः । यतश्च व्यावृत्तिव्यावृत्तिमतोरभेदस्तेन कारणे**नान्यापोहविषयो** जातिमान् शब्दैरभिधीयत इति [।] तद्व- 58a/PSVTa त्पक्षस्तत्र यो दोषः सोन्यापोहेपि स्यादिति **तद्वत्पक्षोपवर्ण्णनं प्रत्याख्या**तं । यस्मात् **पृथकत्वे हि जातितद्व**तोरभ्युपगम्यमाने **स्यात्** तद्वत्पक्षोदितो **दोषः** । § 818

तद्विशिष्टस्येत्यन्यापोहविशिष्टस्**यार्थस्य शब्दै**रभिधानात् **तद्वत्पक्षोदित** इति तद्वत्पक्षे य उक्तः । यथा किल सामान्यमभिधाय तद्वति वर्त्तमानः शब्दोऽस्वतन्त्रः स्यात्ततश्च शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतेन सामान्येन वशीकृतस्य शब्दस्य व्यक्तिगतपरस्परभेदानाक्षेपात्तैः सामानाधिकरण्यं न स्यात् । उपचरिता च तद्वति शब्दप्रवृत्तिरित्यादिको दोष इत्येवं व्यावृत्तिमभिधाय तद्वति वर्त्तमानोस्वतन्त्रो ध्वनिरिति **सर्वः प्रसंगः स्यात्** । **तदपि** तद्वत्पक्षोपवर्ण्णनं । **अनेने**ति व्यावृत्तिव्यावृत्तिमतोरनन्यत्वेन **प्रतिव्यूढं** प्रत्याख्यातं । यस्मात् **तत्र हि** तद्वत्पक्षे । **अर्थान्तरमुपादा**येति वस्तुभूतं सामान्यमुपादायान्यत्रार्थान्तरे तद्वति । साक्षात् सामान्यवतोऽनभिधानादस्वातन्त्र्यं । आदिशब्दादसमानाधिकरण्योपचारदोषपरिग्रहः । § 819

अन्यापोहपक्षे तु व्यावृत्तिव्यावृत्तिमतोरैक्यान्नार्थान्तरमुपादायार्थान्तरे शब्दप्र 154/s वृत्तिस्ततो नास्त्यस्वात**न्त्र्या** दिदोष इत्याह । **न चे**त्यादि । **अन्यस्माद्** वस्तुनोर्या व्या**वृत्तिः** सा **व्यावृत्तान्नान्या** । **द्वयो**र्धर्मधर्मिवाचिनोः शब्दयो**रेकस्य** व्यावृत्तिभेदस्या**भिधानादित्युक्त**मनन्तरमेव । § 820

कथमित्यादि परः । **इदानी**मिति व्यावृत्तितद्वतोरैक्ये । **एकस्य व्यावृत्तस्य** स्वलक्षणस्या**ननुगमात्** । अर्थान्तरासंसर्गात् । कथन्तस्य स्वलक्षणस्यात्मभूता **व्यावृत्तिः** स्वलक्षणवदनन्वयिनी **सामान्यं** स्यात् । नैव । दृष्टा च सामान्यं । § 821

तद्बुद्धावित्यादिना सिद्धान्तवादी । सामान्यबुद्धौ विकल्पिकायां **तथैकाकारेण प्रतिभासनादे**काकार एव व्यावर्त्यतेनेनेति व्यावृत्तिः । सामान्य-

२९ स्वात] ? न्त्र्या

मुच्यते । एतदाह [।] न व्यावृत्तेषु स्वलक्षणेष्वात्मभूता व्यावृत्तिरेका सामान्यं केवलं व्यावृत्तस्वलक्षणानुभवोत्तरकालभावी विकल्पः प्रकृत्या । एककार्येषु भावेष्वेकमाकारमादर्शयन्निवोत्पद्यते । तद्विकल्पवशात् सामान्यमास्थीयते [।] निःसामान्येष्वप्यनेनेन च साक्षाच्छब्दादिविषयो दर्शितः । § 822

एतदेव स्फुटयन्नाह । **न वै किंचिदित्यादि** । वस्तुभूतमित्यभिप्रायः । कथन्तर्हि सामान्यसामानाधिकरण्यादिव्यवहार इत्याह । **शब्देत्यादि** । **शब्द आश्रयः** सहकारिकारणत्वेन यस्याः सा विकल्पिका **बुद्धिरनादिवासनासामर्थ्यात् । धर्मानसंसृष्टानपि संसृजन्ती** एकाकारानिव कुर्वाणा **जायते** । तस्या बुद्धेरेका**कारप्रतिभासवशेन सामान्यं** । धर्मद्वययुक्तैकधर्मिप्रतिभासवशेन **सामानाधिकरण्यं च व्यवस्थाप्यते** । अयं च सामान्यादिव्यवहारोऽसद्व्यापि व्यवस्थाप्यते । कथमसदर्थ इत्याह । **अर्थानामित्यादि** । स्वलक्षणानां संस- 58b/PSVTa
र्गाभावात् सामान्यव्यवहारोऽसदर्थः । **एकस्य च स्वलक्षणस्य भेदाभावात्** सामानाधिकरण्यव्यवहारोसदर्थः । § 823

ननु विरूपतयाऽयं सर्वव्यवहारः प्रवृत्त इति कथमन्यापोहविषय इत्यत **आह । तस्य सर्वस्य** सामान्यादिव्यवहारस्यार्थाः **समाश्रय** इत्यनेन सम्बन्धः । **तत्कार्यन्तच्च कारणमनुरूपं** येषान्तेषाम्भाव**स्तया** । करणभूतया । 155/s
अन्येभ्य इत्यतत्कार्यकारणेभ्यो **भिद्यमाना अर्थाः** सर्वस्य सामान्यादिव्यवहारस्या**श्रयो भवन्त्यतः** कारणाद् अन्यापोहविषय उक्तः [।] न ह्यन्यापोहस्तत्र प्रतिभासते बाह्यस्यैवैकाकारस्य विधिरूपतया प्रतिभासनात् । यस्माच्च निश्चयप्रयुक्तः पुरुषमनिष्टपरिहारेणा**निष्टाद् व्यावृत्ते** स्वलक्षणे **प्रवर्त्तयत्यतोपि** कारणाद् **अन्यापोहविषय उक्तो** न तु प्रतिभासापेक्षो विधेः प्रतिभासनात् । § 824

तेन यदुच्यते भ ट्टो द्यो त का राभ्यां [।] गोशब्दस्यार्थः किम्भावोथाभावः । यदि भावो किं गौरथागौः । यदि गौर्नास्ति विवादः । अथागौर्गोशब्दस्यागौरर्थ इति अतिशब्दकौशलं । अथाभावस्तदयुक्तं । न हि गोशब्दश्रवणादभावे प्रेष्यसंप्रतिपत्तिः । शब्दार्थश्च प्रतिपत्त्या प्रतीयते न च गोशब्दादभावं कश्चित्प्रतिपद्यते तथाऽगौर्न भवतीत्ययमपोहः किं गोविषयोथाऽगोविषयः । यदि गोविषयः कथं गोर्गव्येवाभावः । अथागोविषयः [।] कथमन्यविषयाद् अपोहाद् अन्यत्र प्रतिपत्तिः । न हि खदिरेच्छिद्यमाने पलाशेच्छिदा भवति । अथा गौर्गवि प्रतिषेधोऽगौर्न भवतीति । केन गोरगोत्वं प्रसक्तं यत्प्रतिषिध्यत इति [।] § 825

अपास्तं [।] गोविषयत्वाद् गोशब्दस्य केवलं कल्पितविषयत्वाद् विवादः । यथा वा गोप्रतिषेधोऽसत्यपि समारोपे तथोक्तं प्रागिति यत्किञ्चिदेतत् । § 826

२३ राभ्यां] Cf. Ślokavārtika. ७१. Apoha Nyāyavārtika २: २:

तस्मात् स्थितमेतद्विधिरेव शब्दार्थ इति ॥§ 827

एतदेव दर्शयन्नाह । **तत्रे**त्यादि । **अनपेक्षि**तं **स्वरूपेण बाह्यतत्त्**वं येन विकल्पबुद्धिप्रतिभासिना धर्मिणा स तथोक्तः । **बुद्धिप्रतिभासवशादेकोनेकव्यावृत्त** इति । अनेकस्माद् व्यावृत्तस्यैकस्य धर्मिणः सन्दर्शनेन बुद्धेः प्रतिभासनात् । तद्वशेनैको धर्मी अनेकव्यावृत्तो व्यवस्थाप्यते । यश्चानेकस्माद् व्यावृत्तस्तस्मात् तत्र व्यावृत्तयो धर्मभेदाः कल्प्यन्त इति भावः । स एव भूतो धर्मी शब्दैर्विषयीक्रियते । तथाभूतविकल्पप्रतिभासजननाय वक्तृभिः शब्दस्योच्चारणात् । यतश्चान्यव्यावृत्तो विकल्पप्रतिभासः शब्दैर्विषयीक्रियते । ततो विधिविषयत्वं सिद्धमिति भावः । § 828

156/s

न केवलं शब्दैर्विकल्पैरपि विषयीक्रियत इत्याह । **तदनुभवे**त्यादि । तस्य तस्य स्वलक्षणस्यानुभवस्त**दनुभवस्तेनाहिता वासना** शक्तिस्तस्याः प्रबोधः कार्योत्पादानुगण्यन्ततो जन्म येषां विकल्पानान्तै**र्विषयीक्रिय**त इति सम्बन्धः । किं विशि**ष्टैरध्यवसिततद्भावार्थैः** । अध्यवसितस्तद्भावो बाह्यभावो यस्मिन् विकल्पप्रतिभासे सोध्यसविततद्भाव एवं भूतोर्थो विषयो येषाम्विकल्पानान्ते तथा । दृश्यविकल्पावेकीकृत्य प्रवृत्तेरिति यावत् । § 829

59a/PSVTa अध्यवसिततद्भावार्थ इति पाठान्तरन्तदाध्यवसिततद्भावश्चासावर्थश्चेति कर्मधारयः । एकोप्यनेकव्यावृत्तोध्यवसिततद्भावार्थ इति **सम्बन्धः** । तस्माद् बुद्धिप्रतिभासवशात् । सामान्यादिव्यवहारः । **तत्रैव च** बुद्धिप्रतिभासेऽयमिति भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षणे । व्यवह्रियत इति व्यवहारः कर्मसाधनः । **धर्मधर्मिणावेव व्यवहारः** । § 830

एतदुक्तम्भवति [।] बुद्धिप्रतिभासे यौ धर्मधर्मिणो व्यवस्थाप्येते । तौ **परस्परन्तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्यादिति प्रतन्यते** [।] परमार्थतस्तेन पारमार्थिकधर्मधर्मितत्त्वान्यत्वपक्षे यो दोषः प्रमाणान्तरादिवैयर्थ्यं स्वातन्त्र्यादिलक्षण उक्तः स इह न भवतीत्युक्तम्भवति । § 831

तत्त्वान्यत्वपक्षयोर्दोषान्तरमप्याह । **न ही**त्यादि । **धर्मिणः** सकाशान्नान्**योधर्मः** । किङ्कारणम् [।] **अनर्थान्तराभिधानात्** । धर्मधर्मिशब्दाभ्यामेकस्मादेव व्यवच्छिन्नस्याभिधानात् । **नापि** य एव धर्मी **स एव** धर्मः । कस्मात् । **तद्वाचिनामिव** । धर्मिवाचिनामिव शब्दानां । **धर्मवाचिनामपि व्यवच्छेदान्तराक्षेपप्रसंगात्** । **तथा चेष्टाप्रत्यायनात्** । धर्मशब्देनेष्टस्य प्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्य भेदस्याप्रत्यायनात् । **संकेतभेदाकरणं** । प्रतिक्षिप्तभेदान्तरं व्यवच्छेदं प्रत्याययति धर्मशब्द इत्यस्य संकेतभेदस्याकरणं । एतदनन्तरोक्तन्तत्त्वान्यत्वा**भ्यामवाच्यत्वं धर्मधर्मिणोः शब्दार्थे** बुद्धिप्रतिभासिन्यर्थे उक्तं । **वस्तुनी**ति बाह्यस्वलक्षणे । **अविद्यमानत्वादे**व तत्त्वान्यत्त्वा**भ्यामवाच्यं** यथाप्रतिभासन्तु शब्दादिविषयो व्यवस्थाप्यते । § 832

157/s

ननु चेत्यादि परः । दृष्टा प्रयोगेषूपलब्धा । गोर्गोत्वमिति **षष्ठी** । **आदिश**ब्दाद् गवि व्यवस्थितं गोत्वं । गोत्वेन निमित्तेन गवि गोशब्दो वर्त्तत इत्यादि

विभक्तिपरिग्रहः । गोत्वद्रव्यत्वादीनां च धर्माणां बहुत्वात् । **तत्र बहुषु धर्मेषु** । गोत्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वानीति **दृष्टो** यो **वचनभेदः स** न **स्याद्** [।] **धर्मधर्मिणोरभेदे** पारमार्थिकभेदाभावे धर्माणां च परस्पररम्[।] § 833

उक्तमत्रेति सिद्धान्तवादी । **न वै श ब्दानां** काचिद् विषयस्वभावायत्ता वृत्तिरित्यादिनोक्तत्वात् ॥ § 834

भूयश्चाधिकार्थविधानेन प्रतिपादयितुमाह । **अपि चेत्यादि** । **येषां** वादिनां **वस्तुवशा वाचो** वस्त्वायत्ताः । **न विवक्षापराश्रयाः** । विवक्षैव परः प्रधानमाश्रयो यासां वाचान्ता विवक्षापराश्रयाः षष्ठी न स्याद् वचनभेदादयश्च न स्युरित्येवं षष्ठीवचनभेदादिषु चोद्यं **षष्ठीवचनभेदोदि चोद्यं** । आदिशब्दात् । गोर्भावो गोत्वमित्यादि । तद्धितप्रत्ययाभावचोद्यं । **तान्** वस्तुवादिनः **प्रति** । **युक्तिमत्** । **एते** शब्दाः षष्ठ्यादयः **क्वचिदिति** वस्त्वभेदेपि **प्रणिनीषिताः** प्रणेतुमिष्टाः । **वस्तुप्रतिबन्धात्** । वस्त्वायत्तत्वात् । **धूमादिवत्** । **न** ह्यग्निप्रतिबद्धो धूमो वह्निप्रत्यायनसमर्थस्तद्वैपरीत्येन जलप्रत्यायने **नियोक्तुं पार्यते** । **तदा** वस्तुप्रतिबद्धत्वे शब्दानामयमुपालम्भः स्यादसतिव्यतिरेके **कथं षष्ठ्यादय इति** ॥ § 835

59b/PSVTa

एतदेव नास्तीत्याह । **यदा पुनरित्यादि** । **यद्** वचो **यथा** येन प्रकारेण भेदस्याभेदस्य वा प्रतिपादनाय । किं विशिष्टम**नपेक्षितबाह्यार्थं वाचकत्वेन** रूपेण **वक्तृ भिर्विनियम्यते** । **तत्तथेति** तद्वचनं यथायोगं **वाचकं** । § 836 158/s

तद्व्याचष्टे । [।] **न हीत्यादि** । **व्यतिरेके** वस्तुभेदे सति **षष्ठी**विभक्ति**र्बाहुल्ये** जसादयो बहुवचनप्रत्यया भवन्तीति **वै या क र णा नां** व्यवस्थान**मेतदपि पुरुषाभिप्रायनिरपेक्षम्वस्तुसन्निधिमात्रेण न स्वयं प्रवृत्तं** । संकेतबलेनैव प्रवृत्तमिति यावत् । एतदेवाह । **ते तु तत्रे**त्यादि । ते तु वैयाकरणादयस्तत्र व्यतिरेके बाहुल्ये च **तथे**ति । षष्ठी बहुवचनं च यथासंकेतं **प्रयुञ्जत इति** कृत्वा ततः षष्ठ्यादेस्**तथा प्रतीति**र्भवति । व्यतिरेकादिप्रतीतिरन्येषामपि भवति । तथाभूतव्यवहारोपलम्भात् । न तु तावता वस्तुबलेन व्यतिरेकबाहुल्ये च षष्ठ्यादीनां नियमः । **एवमन्यत्रापीति** । धर्मधर्मिणोरव्यतिरेकेपि एकत्वे च वस्तुनः कृत कत्वानित्यत्वादीनां **कथंचिदिति** भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षणं धर्मधर्मिणोर्भेदमुपादाय । कृतकत्वादिषु व्यावृत्तिभेदोपलक्षितनानात्वमुपादाय । यथाक्रमं षष्ठी बहुवचनादयस्ते प्रयोक्तृभिः **प्रयुक्तास्तथैव** यथायोगं **प्रतीतिहेतवो भवन्ति** । **तत्रैव**मिच्छामात्रनिबन्धनत्वे शब्दानां स्थिते सति । **पुरुषायत्तवृत्तीनान्त**दिच्छावशेन प्रवृत्ते**रवस्तुसन्दर्शिनां शब्देभ्यः** स्वलक्षणस्याप्रतिभासनात् । **यथाभ्यासं** यस्य यथा संकेताभ्यासस्तथा **विकल्पप्रबोधो** विकल्पोदयस्तस्य **हेतूनां** । संकेतानुरूपस्य श्रोतृसन्ताने विकल्पस्य कारणानामित्यर्थः । एवं **भूतानां शब्दानां वाच्येष्वर्थेषु** येय**म्प्रवृत्तिचिन्ता** व्यतिरेके षष्ठ्यादय इत्यादिका । **नै या यि का दीनान्तद्वशादिति** शब्दवशाद् **वस्तुव्यवस्थानं** । व्यतिरिक्तस्य

वस्तुनोऽङ्गीकरणं । गोर्गोत्वमिति यस्मात् षष्ठी तस्मात् सामान्यं व्यतिरिक्तमित्यादि । **जाड्यख्यापनं** शब्दार्थव्यवस्थाऽनभिज्ञत्वख्यापनमेव **केवलं** । § 837

तथेत्यादि परः । **तथाकृतव्यवस्था धर्मधर्म्यादिष्वि**ति धर्मे धर्मिणि च भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपाभ्यां धर्मधर्मिशब्दाः कृतव्यवस्थाः । आदिशब्दाद् द्रव्यत्वपार्थिवत्वानीत्यादिबहुवचनशब्दा **व्यावृत्तिभेदेन** कृतव्यवस्थाः । **न पुनर्वास्तवादेव** धर्मधर्मिणोर्व्यतिरेकात् षष्ठीवस्तुभेदाद् द्रव्यत्वादीनां धर्माणां परमार्थत एव भेदाद्बहुवचनमिति । **कुत एतत्** [।] **तथे**त्यादि प्रतिवचनं । 159/s **तथा व्यवहारा योगादि**ति । व्यवहारविषययोर्धर्मधर्मिणोर्वास्तवे व्यतिरेके । धर्माणां च परस्परं परपरमार्थतो भेदे सामान्यादिव्यवहारायोगात् । § 838

एतदेवग्रहणकवाक्यं **न ही**त्यादिना व्याचष्टे । व्यवहारविषययोर्**धर्मधर्मिणो**र्वस्तुत्वे परस्परं तत्त्वमन्यत्वं वाभ्युपगन्तव्यं वस्तुनः प्रकारान्तराभावादिति 60a/PSVTa द्वयमुपन्यस्तं । **भेदे तत्त्वरूपत्वे चे**ति पक्षद्वयेपि दोषोद्भावनार्थमन्यथा परेण व्यतिरेकवस्तुभेदादिति भेदपक्षेऽवलम्बिते तत्त्वपक्षोपन्यासो न प्रकरणानुरूपः स्यात् । तत्सम्बद्ध इति सामान्यतद्वतोः सम्बन्धः । **शब्दानाम्वा यथावस्तु प्रवृत्ता**वभ्युपगम्यमानायां **सामान्यादयो युज्यन्ते । एतच्चान्तरमेव वक्ष्यामः । वस्तुकृ**तमिति वस्तूनामेकानेकत्वादिकं **शब्दप्रवृत्तिभेद**मेकंवचनबहुवचनादीनां प्रवृत्तिभेदं । दाराः शब्दो नित्यबहुवचनान्तः पुल्लिङ्गश्चेष्यते । यत्र यदेकस्त्रीविषयो **दारा** इति शब्दस्तदा भेदव्यवस्थितेः । **षण्णगरीति** बहूनान्नगराणामेकवचने**नाभिधानादभेदव्यवस्थितेः** किन्निबन्धनं [।] बाह्यं नैव किंचित् । **आदि**शब्दात्सिकता प्रासादमालेत्यादौ भेदाभेदव्यवस्थितेः । **खस्य स्वभावः खत्वं चेति** खस्य स्वभाव **इत्यत्र** व्यतिरेकषष्ठ्याः **किन्निबन्धनं** । अथ तत्त्वमित्यनेनोक्तेन किं यदि खस्य स्वभाव इत्यस्य वाक्यस्य खत्वमितीयन्तद्धितवृत्तिर्भवतीत्येत्कथ्यते तन्नास्ति । न हि स्वभाव इत्यस्मिन्नर्थे भावप्रत्ययः किन्तर्हि भावार्थ । न च तद्धितवृत्तिप्रदर्शनेन किञ्चित् प्रयोजनमस्त्यन्यतरेण व्यतिरेकप्रदर्शनात् । § 839

अत्रैके वृत्तिवाक्याभ्यां सर्वो व्यवहारो व्याप्त इति तद्व्याप्तिप्रदर्शनार्थं द्वयमुक्तमिति । § 840

अन्येऽन्यथा व्याचक्षते । खस्य स्वभाव इति व्यतिरेके किन्निबन्धनं । तथा खत्वमिति व्यतिरेकाभिधायिनो भावप्रत्ययस्य किन्निबन्धनमिति । § 841
160/s

यदेत्यादिना व्याचष्टे । यदा यस्मिन् काले । यच्छब्दमन्ये पठन्ति यस्मादित्यर्थः । **येनैवम्भवतोति** दारा इत्यादि बहुवचनम्भवति । एकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोतीति भावः । **एकस्या अपि स्त्रियः सिकता**नां च बह्व्यः शक्तयस्ततः **शक्तिभेदो** बहुवचनकारणमिति । **सर्वत्रे**ति यत्राप्येकवचनमिष्टम्वृक्ष इत्यादौ । एकशक्तेरर्थस्याभावात् । सर्वस्य नाना **शक्तित्वात् । एवं** सत्येक**स्मिन्नेकवचन**मित्ययं **यत्नश्च व्यर्थः स्यात्** । सत्यपि शक्तिभेदे **वस्त्वभेदात्**

३६ त्ये] Pāṇini १: ४: २२.

। शक्त्याश्रयस्याभेदात् । अन्यत्रैकवचनविषयेर्थे वृक्षः पट इत्यादावे**कवचनमिति चेत्** । **इहापि** दारादावेकवचनमेकस्याः स्त्रिया वस्त्वभेदात् । यत एवं न वस्त्वशक्त्याश्रयो वा शब्दप्रवृत्तिभेदः । **तस्मादयं** शब्दप्रवृत्ति**नियमो निर्वस्तुको** बाह्यवस्त्वनाश्रयः **क्रियमाणः** पुरुषेच्छायाः **स्वातन्त्र्यं शब्दप्रयोगे ख्यापयति** । § 842

षण्णां नगराणां समाहारः क्रियात्मको गुणात्मको वा । एकोस्ति तत एकवचनमिति चेदाह । **न हि नगराण्येव किंचिदिति** नगरावयविद्रव्यस्यानभ्युपगमात् **कुतस्तेषा**न्नगराणां **समाहारः** क्रियात्मको गुणात्मको 60b/PSVTa वा यत एवमभिधीयेत क्रियागुणयोर्द्रव्याश्रितत्वात् । किं पुनर्द्रव्यमित्याह । **प्रासादेत्यादि** । गृहादिसमुदायो नगरं । **विजातीया**नां च प्रासादीदानां द्रव्यारम्भानभ्युपगमात् कुतस्तत्समुदायः प्रासादादिसमुदायो नगरं द्रव्यं स्यात् । यावता प्रासादतोरणपुरुषादीनां समुदायो नगरमिष्यते । **तेषां** प्रासादादीनां समस्ताना**मसंयोगाच्च** कारणान्नगर**न्द्रव्यं** । संयोगसहायानां द्रव्याणां द्रव्यारम्भकत्वमिष्यते । **न** प्रासादपुरुषकुड्यादीनां विश्लिष्टानां **संयोगोस्ति** । येन प्रासादादिजन्यं नगरन्द्रव्यं स्यात् । § 843

स्यान्मतं [।] यद्यपि साकल्येन प्रासादादीनां नास्ति संयोगस्तथापि येषां तावत् प्रासादपुरुषादीनां परस्परं संयोगस्तत्संयोगात्मकं नगरम्भविष्यत्येवमपि वस्तुत्वं नगरस्यासिद्धं संयोगस्य गुणपदार्थत्वादित्यत आह । **न संयोग** 161/s इत्यादि । न संयोगस्वभावन्नगरं । तथा काष्ठेष्टकादीनाम्विजातीयानां कार्यद्रव्यानारम्भात् प्रासादोपि न द्रव्यात्मकः किन्तु **संयोगस्वभाव** इष्यते [।] संयोगश्च गुणो निर्गुणाश्च गुणा इति कुतः प्रासादस्य संयोगो येन तत्संयोगात्मकं नगरं स्यात् । § 844

एतदेवाह । **प्रासादस्**येत्यादि । **परेणे**त्यर्थान्तरेणा**संयोगाच्**च न संयोगो नगरं । **च**कारेणानन्तरनिर्दिष्टात् प्रासादादीनां विश्लिष्टानामसंयोगाच्च न संयोगो नगरमित्येतत् समुच्चीयते । तदेवं प्रासादादीनामुभयथा संयोगाभावेन । नगरस्य संयोगस्वभावता निरस्ता । § 845

प्रासादादीनां या संख्या तदात्मकं नगरम्भविष्यतीति चेदाह । **तत एव संख्याभाव** इति । यस्मात् संयोगात्मकप्रासादस्तत एव कारणात् प्रासादस्य संख्याया अभावो निर्गुणत्वाद् गुणानां । संख्यापि हि गुणस्वभावा । स चासौ संयोगश्च तत्संयोगः । प्रासादात्मकः संयोग इत्यर्थः । **तत्संयोगेन पुरुषैश्च** विशिष्टा या **सत्ता** सा **नगरमिति चेत्** । **किमस्याः सत्ताया एकत्वा**न्नित्यत्वाच्च **निरतिशयाया विशेषणं** । न हि प्रासादपुरुषादयस्सत्तां विशिंषन्ति । अनाधेयातिशयत्वात् । तस्मात् सत्ता निर्विशेषणा । तस्या नगरत्वे सर्वत्र नगरत्वं स्यादित्यभिप्रायः । **सत्तायाश्चैकत्वा**दिति । द्रव्यगुणकर्मस्वेकैव सत्ता व्यापिनी । **नगरबहुत्वेपि** नगरव्यवस्थाश्रयाणां प्रासादादिसमुदायानां बहुत्वेपीत्यर्थः । अन्यथा सत्तात्मके नगरे प्रकृते नगरबहुत्वं कथं स्यात् । **द्वयस्**येति प्रासादपुरुषादेः सत्तायाश्च या **परस्परसहितता** सा **नगरमिति**

चेत् । एवं हि सति न सर्वत्र नगरबुद्धिः । प्रासादादीनां सर्वत्राभावात् । प्रासादादिबहुत्वाद् बहुवचनं च सिद्धमिति परो मन्यते । § 846

उत्तरमाह । **अनुपकार्येत्यादि** । **अनुपकार्योपकारकयोः** सत्ताप्रासादयोः **कस्सहायीभावः** [।] तथा हि द्विविधः सहकारार्थः परस्परातिशयाधानेन 61a/PSVTa सन्ताने विशिष्टक्षणोत्पादनलक्षणः । पूर्वस्वहेतोरेव समर्थानामुत्पन्नानामेक- 162/s कार्यक्रिया लक्षणश्च । न तावत्पूर्वः सत्ताया अनाधेयातिशयत्वात् । नापि द्वितीयो यस्माद् यथा सत्ता केवला नगरबुद्धिजननं प्रत्यसमर्था तथा प्रासादादिसहितापि सामर्थ्ये वा केवलापि जनयेत् । यदि च द्वयस्य परस्परसहितता नगरं । तदेकमपि नगरमनेकात्मकं प्रासादाद्यात्मकत्वात् । ततः **पुरुषसंयोगसत्तानाम्बहुत्वात्** । **नगरमित्येकवचनं स्यात्** । संयोगशब्देन प्रासादात्मकः संयोग उक्तः । **तथाभूतानामिति** परस्परसहितानां पुरुषसंयोगसत्तानां **क्वचिदर्थ** इति नगरमिति विज्ञाने । शब्दे च निष्पाद्ये । **अभिन्नैका शक्तिरस्ति** । सेत्यभिन्ना शक्तिर्**निमित्त**मेकवचनस्**येति चेत्** । **न** । किं कारणं [।] **शक्तेर्वस्तु स्वरूपाव्यतिरेकात्** । पुरुषादिभ्यो वस्तुरूपेभ्योऽव्यतिरेकात् । तद्वदेवानेकत्वमिति कुतस्तदाश्रयमेकवचनं । वस्तुस्वरूपाद् व्यतिरेके वा शक्तेरभ्युपम्यमगाने पुरुषसंयोगसत्ताभिरनुपकार्यस्य शक्तिरूपस्य पुरुषादिपारतन्त्र्यन्न स्यात् । ततश्च पुरुषादीनां शक्तिरिति सम्बन्धो न स्यादिति भावः । § 847

अथ व्यतिरिक्ताया अपि शक्तेः पुरुषादिपारतन्त्र्यसिद्ध्यर्थं पुरुषादिकृत **उपकार** इष्यते । **तदा शक्तेरुपकारे** वा पुरुषादिकृते इष्यमाणे । यया शक्त्या पुरुषादयः प्रथमं शक्तिमुपकुर्वते । तस्याः प्रथमशक्**त्युपकारिण्या** अपि शक्ते **शक्तेर्व्यतिरेकेनवस्था** स्याद**व्यतिरेके वा** । **आद्यायामप्येकव**चननिबन्धनत्वेनेष्टायां शक्ताव व्यतिरेक**प्रसंगः** । अव्यतिरेके च वस्तुवदेव बाहुल्यमिति **तदवस्थो बहुषु बहुवचन** प्रसंग इति **यत्किञ्चिदे**तत्[।]शक्तिपरिकल्पने **खस्य स्वभाव** इति **व्यतिरेकाश्रया षष्ठी** न स्यात् । षष्ठीकारणत्वाद् भावप्रत्ययोप्युपचारात् षष्ठीशब्देनोक्तः । तेनायमपरोर्थः **खत्व**मिति व्यतिरेकाश्रया तद्धितोत्पत्तिर्**न स्यादिति** खस्य स्वभावः खत्वमित्यनया व्युत्पत्त्या भावप्रत्ययस्योत्पत्तेर्व्यतिरेकाश्रयत्वं । § 848

अथवा यथायोगं सम्बन्धो ग्रन्थच्छेदश्च कार्यः [।] **खत्वमिति व्य-** 163/s **तिरेकाश्रया न स्यात्** तद्धितोत्पत्तिरित्यध्याहारः । खस्य स्वभाव इति षष्ठी न स्यादिति । न हि खशब्दवाच्याद् अर्थादन्यः स्वभावोस्ति भावो वा । यो यथाक्रमं व्यतिरेकषष्ठ्यास्तद्धितस्य वा निबन्धनं स्यात् । खत्वं नाम सामान्यमस्ति तद्व्यतिरेकनिबन्धनमिति चेदाह । **न तत्रेत्यादि** । एकात्मकत्वात् खस्य नास्मिन् **खत्वसामान्यं** [।] यद्यपि सत्त्वं द्रव्यत्वं चाकाशेस्ति । तथापि न तत् खस्य स्वभावः । घटादिसाधारणत्वात् । नापि सत्त्वद्रव्यत्वे खत्वमित्यत्र भावप्रत्ययस्य निबन्धनं । तयोः श शब्दप्रत्ययाकारण-

२४ मिति] Pāṇini १ : ४ : २१.

३६ श] ?

त्वात् । स्वानुरूपज्ञानाभिधाननिबन्धनस्वभावप्रत्ययस्य कारणमिष्टं । **नापि** 61b/PSVTa **विभुत्वादयो गुणा** इति । आदिशब्दादेकत्वपरत्वादिपरिग्रहः । तथोच्यत इति खस्य स्वभाव इति । द्रव्या**दर्थान्तरस्य** विभुत्वादेर्गुणस्य **तत्स्वभावत्वायोगाद्** आकाशस्वभावत्वायोगात् । न ह्यर्थान्तरमर्थान्तरस्य स्वभावो युक्तः । यदि च विभुत्वादय आकाशस्वभावाः । तदा **तेषां च** विभुत्वादीनामाकाशस्वभावत्वे **निःस्वभावत्वप्रसंगात्** । तथा हि यस्तेषां गुणस्वभावः सत्याकाशमेव जातं न **चापरस्वभावो**स्तीति निःस्वभावता स्यात् । तेषां च निःस्वभावत्वे आकाशस्य व्यतिरिक्तः स्वभावो न स्यादिति भावः । विभुत्वादे**रप्यर्थान्तरस्वभावत्वमिति चेदाह** । **तस्यापी**त्यादि । **तस्ये**ति विभुत्वादे**रथान्तरं स्वभा**वोऽस्येति विग्रहः । **अतिप्रसंग** इति यत्तदर्थान्तरं विभत्वादेः स्वभावत्वेनेष्टन्तस्याप्यर्थान्तरस्वभावत्वेन भाव्यं । अन्यथा तस्यापि विभुत्वाव्यतिरेकात् तद्वदेव निःस्वभावता स्यात् । **तथा** चापरापरस्वभावपरिमार्गणेनानवस्थानादेकस्यापि प्रतिष्ठितस्वभावस्याभावात् । आद्यस्याकाशस्वभावस्या**प्रतिपत्ति**स्ततश्च स एव व्यतिरेकाभाव इत्यभिप्रायः । § 849

एवं द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां* **षण्णां पदार्थानां वर्गः** । **आदिश**ब्दात् प्रासादमालेत्यादयो **वाच्याः** । § 850

कथमसति व्यतिरेके षष्ठीति । **न हि तत्र** षद्पदार्थेषु **सामान्यं सम्भवति** । यद्वर्गशब्देनोच्यते । द्रव्यगुणकर्मस्वेव सामान्याभ्युपगमात् । तथा **संख्या** 164/s **संयोगो वा न सम्भवति** तयोर्गुणपदार्थत्वेन द्रव्य एव भावात् । § 851

कथमित्यादि परः । **इदानी**मित्यर्थान्तरस्वभावानभ्युपगमे खशब्दवाच्यस्य भावशब्दवाच्यस्य चार्थस्यासत्यनिश्चये कथं **स्वभाव इति** भेदेन निर्देशः । **न पुनः खमित्येव** । भेदनिबन्धाभावादभेदेनैव निर्देशो न्याय्य इत्यर्थः । § 852

खस्येत्यादिना परिहरति । खस्येति खशब्दवाच्यस्यार्थस्या**र्थान्तरस्ये**ति पृथिव्यादेर्य**त्साधारणं रूपम**नुपात्तविशेषान्तरस्या**परामर्शेन** । त्यागेन । खशब्द**प्रवृत्तिनिबन्धनं रूप**मन्यद्रव्यासाधारणं **तथा जिज्ञासाया** अत्रार्थान्तरासंसर्गि... ...**मेवमुच्यते** खस्य स्वभाव इति । तथा खत्वमिति । यथा गम्येत खस्यायं स्वभावो नान्यस्येति । § 853

अनेन भेदान्तरप्रतिक्षेपेणैक**व्यावृत्तरूपानभिधाना**दन्यदेव व्यतिरेकाभिधाननिमित्तमुक्तं । तेन घटस्याभाव इत्यादिव्यपदेशः सिद्धो भवति । § 854

अन्ये पुनराहुः । खस्य स्वभावं प्रतिपादयन् स्वभावशब्दो स्वभावव्यावृत्तिमात्रेण प्रतिपादयति न तु स्वभावान्तराप्रतिक्षेपेण । खशब्दस्तु तमेव रूपान्तराप्रतिक्षेपेण । ततः स्वभावान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षणेन भेदलेशेन खस्यायं स्वभावः खत्वमिति भेदेन निर्दिश्यत इति तदेतन्नातिश्लिष्टं भेदान्त- 62a/PSVTa रप्रतिक्षेपाप्रतिपत्तेः । § 855

१५ *] Vaiśeṣikasūtra १:४.

अर्थान्तरसाधारणरूपापरामर्शेन स्वशब्दप्रवृत्तिनिबन्धनं रूपमे**वमुच्यत** इति ब्रुवता स्वलक्षणमेव वाच्यमुक्तमिति मत्वा परो ब्रूते इत्यादि । न **तु सर्व** इत्यादि । § 856

नेत्यादि सिद्धान्तवादी । यत् **सर्वस्माद् व्यावृत्तं** स्वलक्षणात्मक**न्तदेव रूपं** शब्दोत्थायां **बुद्धौ** शब्दैः **समर्प्यते । नेति** सम्बन्धः । कस्मात् तस्य स्वलक्षणस्येन्द्रियबुद्धाविव । शाब्दे विज्ञाने प्रत्यवभासने सत्य**मतीन्द्रियत्वप्रसङ्गा**त् । प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । किन्तर्हि शब्देन क्रियत इति चेदाह । **केवल**मित्यादि । **अय**मिति प्रतिपादकः । दृश्यविकल्पयोरेकत्वाध्यवसायविप्रलब्धस्तथाभूतमसाधारणमर्थं प्रत्याययिष्यामीत्येव**मभिप्रायः शब्देन** करणभूतेन **श्रोत**रि यो
165/s **विकल्प**स्तस्य **प्रतिविम्ब**बाह्यतयाऽध्य **स्त**माकारम**र्पयति** [।] किं भूत**मसंसृष्टतत्स्वभा**वं । अगृहीतवस्तुरूपं । आचार्यदि ङ् ना ग स्याप्येतदभिमतमित्याह । **यदाहे**त्यादि । अदृष्टार्थे स्वर्गादिशब्दे उच्चरि**तेर्थविकल्पमात्रं** श्रोतुर्भवत्यध्यवसितबाह्यार्थस्वभावो विकल्पो भवति न तु बाह्यस्वरूपग्राहकं । § 857

अनेन चा चा र्ये णा पि विध्यर्थः शब्दार्थोऽभिप्रेत इति दर्शयति । **नैवं** विकल्पप्रतिविम्बे शब्देन श्रोतरि जनिते **प्रतिपाद्यप्रतिपादकाभ्यां** यथासंख्यं **स्वलक्षणं प्रतिपन्नं प्रतिपादितं वा भवति** । § 858

यदि हि शब्देन स्वलक्षणं प्रतिपाद्यते । तदा **स्वर्गादिशब्दश्रवणेपि । तदनुभविनामिव** । स्वर्गादिप्रत्यक्षवेदिनामिव **प्रतिभासाभेदः** स्यात् । श्रोतुरपि स्वर्गादिस्वलक्षणाकारप्रतिपत्तिः स्यात् । यतश्च न शब्दात् स्वलक्षणप्रतिपत्ति**स्तस्मादयं** श्रोता शब्दा**दप्रतिपद्यमानोपि भावस्वभावस्तथाभूत** एवासंसृष्टवस्तुस्वभाव एव **विकल्पप्रतिबिम्बे तदध्यवसायी** स्वलक्षणाध्यवसायी स्वलक्षणमेव मया प्रतिपन्नमिति **सन्तुष्यति** [।] किं कारणं [।] **तथा भूतत्वादेव** । स्वलक्षणस्याग्रहेप्यध्यवसितस्वलक्षणरूपत्वादेव शब्दार्थप्रतिपत्तेः । यतश्च स्वलक्षणाध्यवसायेन **शब्दार्थस्य प्रतीतिस्तेनैतदेवमुच्यते** शब्दः **स्वरूपमाहे**ति । अर्थान्तरसाधारणरूपापरामर्शेन स्वशब्दप्रवृत्तिनिबन्धमसाधारणं रूपमुच्यत इति वचनात् । **न पुनः स्वरूपप्रतिभासस्यैव विज्ञानस्य जननात्** । § 859

तस्मात् स्थितमेतद् विध्यर्थः शब्दार्थोलीकत्वात् परमताद् भेद इति । § 860

कथमित्यादि परः । **एकान्तव्यावृत्तं** रूपं येषामिति विग्रहः । **तेषाम्भावानामसंसर्गादन्यस्य चे**ति भावेभ्यो व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य । § 861

उक्तमिति सिद्धान्तवादी । कीदृशमुक्तमित्याह । **असंसृष्टानां** परस्प-
166/s रव्यावृत्ता नामे**केन** विजातीयेना**संसर्गः** । यथा गोव्यक्तीनामेकेनागोस्व-
भावेनासंसर्गः **स एवासंसर्गः** । **तद्व्यतिरेकिणान्**तस्मादगोस्वभावाद् व्यावृ-
62b/PSVTa त्तानां गोभेदानां **समानता** गोत्वं । एवमन्यदपि सामान्यं बोद्धव्यं । § 862

एतदुक्तम्भवति । समानामिति कर्त्तरि षष्ठी तेन समानानाम्भावः सामान्यमिति विजातीयव्यावृत्ताः समानाकारोत्पन्ना भावाः सामान्यमित्यर्थः

। अस्यैव च सामान्यस्य लिङ्गत्वं लिङ्गित्वन्तत्सम्बन्धश्च वस्तुत्वात् । अर्थक्रियाकारित्वाच्च प्रवृत्तिविषयत्वं विकल्पविषयत्वं च यथाऽध्यवसायं न तु ज्ञानाकारस्य । एतद्विपरीतत्वात् ॥ § 863

तदेवं समारोपपक्षे परोक्षं दूषणम्परिहृत्यान्यव्यावृत्तिपक्षे परोक्षं दूषणमन्यव्यावृत्त्यनभ्युपगमादेव निरस्यान्यव्यावृत्ता एव भावा एकत्वेनाध्यवसीयमानाः सामान्यमिति च प्रतिपाद्य बुद्ध्याकारेपि सामान्ये परोक्तं दूषणमपनेतुमाह । **अपि चेत्यादि** । **भावानाश्रित्य भेदिन** इति व्यावृत्तानि स्वलक्षणम्वाश्रित्य धीरे**कार्थप्रतिभासिन्यु**त्पद्यते । **यया स्वरूपेण** स्वाकारेणैकेन रूपेण । **पररूपं** । परस्परव्यावृत्तं वलक्षणं **सम्व्रियते** प्रच्छाद्यते । दिति । धि । किम्विशिष्टया या [।] **संवृत्या** । संव्रियतेऽनया स्वलक्षणमिति कृत्वा । **सम्वृतनानार्थाः** स्थगितनानार्थाः **स्वयम्भेदिनोपि केनचिद् रूपेण** विजातीयव्यावृत्त्युपकल्पितेन गोत्वादिरूपेणा**भेदिन इवाभान्ति** संसृष्ट इव । तेन [।]

बुद्ध्याकारश्च बुद्धिस्थो नार्थबुद्ध्यन्तरानुगः ।
नाभिप्रेतार्थकारी च सोपि वाच्यो न तत्वत § 866

इत्यादि निरस्तं ॥ § 867

तस्माद् **बुद्धेरभिप्रायव**शात् । एकाकाराध्यारोपवशात् **सामान्यंस** के**स्नप्रकीर्तितं** । बुद्ध्यारोपित एवाकारः सामान्यमुक्तमिति यावत् । **यथा** तया
संक ल्पितमारोपितं **तथा तत्** सामान्य**मसत् परमार्थेन** । § 868 167/s

ननु यद्यभिन्नः प्रतिभासोऽभ्युपगम्यते कथं सामान्यमसदित्युच्यते । न [।] व्यक्तिभ्यो भिन्नस्याभिमतस्याभेदेन प्रतिभासनात् । सर्वात्मना चाभेदे व्यक्तिवदनन्वयादनुगतस्य प्रतीतिर्भ्रान्तिरेव । भेदाभेदे च तथैवोभयरूपतया प्रतिभासः स्यात् [।] न च यत्र प्रत्यये यदैव गौरिति प्रतिभासः तदैव तत्र गोत्वमस्येति प्रतिभासः । § 869

अथ स्याद् [।] यदननुगमे यस्यानुगमस्तत्ततो भिन्नं यथा नीलादनीलं । शावलेयाननुगमे च गोत्वस्यानुगमो व्यक्त्यन्तरे [।] तस्मात् ततो भिन्नं शावलेयाभिन्नगोत्वग्राहकन्तर्हि प्रत्यक्षं भ्रान्तं स्याद् भिन्नस्यान्यप्रमाणगृहीतस्याभेदेन ग्रहणात् । न चैकस्य येनैव रूपेण भेदस्तेनैवाभेदो विरोधात् । नापि वस्तूनां विशेषरूपतया भेदः । सामान्यरूपतयाऽभेदः । एवं हि विशेषाणामेकदेशादित्वं स्यान्न च स्यात् । सामान्यविशेषयोश्च प्रतिभासभेदो न स्यात् सर्वात्मनाऽभिन्नत्वाद् । भेदे वानुगतव्यावृत्तरूपयोः परस्परासंश्लेषेणैकान्तभिन्नत्वप्रसङ्गात् । § 870

यदि च प्रतिव्यक्ति तदभिन्नन्तदेकं सामान्यमस्तीति कुतः । न च तत्र प्रथमव्यक्तिदर्शनेऽगृहीतमपि द्वितीयादिव्यक्तौ स एवायमिति प्रतीतेरेकं
सामान्य- मस्तीति युक्तं [।] स इति स्मरणांशस्यानुभूतसामान्य- 63a/PSVTa
विषयाभावेनोत्पत्त्यसम्भवात् । ततश्च यथा प्रथमव्यक्तौ न गृहीतन्तथा

द्वितीयादिव्यक्तावपि प्रत्येकं गृहीतमिति कथं स एवायमिति ज्ञानस्योत्पत्तिः स्यात् । न च स इति स्मरणान्यथानुपपत्त्या प्रथमव्यक्तौ निर्विकल्पकेनान्येन वा ज्ञानेन सामान्यग्रहणकल्पना युक्ताऽनुगतरूपप्रतिभासाभावात् । नापि धर्मरूपतया तत्रास्य ग्रहणं युक्तमनुगतैकरूपत्वात् सामान्यस्य । नापि पूर्वापरव्यक्तिसम्बन्धितयास्य प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण ग्रहणमिति शक्यते वक्तुं । इदमेवेत्येवं प्रत्यक्षस्योत्पत्तिप्रसंगात् । पूर्वव्यक्तेरसन्निहितत्वाच्च सन्निहितार्थनिश्चयलक्षणं च प्रत्यक्षमिष्यते । § 871

तस्मादगोव्यावृत्तैकविशेषानुभवपूर्वकमन्यस्मिन्नगोव्यावृत्तेऽनुभूयमाने सति स एवायमित्येकाकारस्य भ्रान्तस्य प्रत्ययस्य वासनासामर्थ्येनोत्पत्तेस्तदेवास्य निमित्तं कल्पयितुं युक्तन्नान्यद् [।] भ्रान्तत्वाच्च बुद्धेरयं सामान्याकारो व्यवस्थाप्यते न वाह्यस्य [।] यथाप्रतिभासं तु बाह्यानामेवार्थानां सामान्यमुच्यते । § 872

बुद्धिरित्यादिना कारिकार्थं व्याचष्टे । **बुद्धिर्विकल्पिके**त्यनेन सम्बन्धः । तेभ्यः सजातीयेभ्योन्यस्तस्माद् व्यतिरेकः स येषामस्ति । ते **तदन्यव्यतिरेकिणः** । विजातीयव्यावृत्तानित्यर्थः । **स्ववासनाप्रकृतिं** विकल्प**वासनास्व-**
168/s **भावम्भिन्नेष्वभि** न्नप्रत्ययजननसामर्थ्यन्तदनु**विदधती** । अनुकुर्वती । एवं हि तया स्वकारणमनुकृतम्भवति [।] यदि भिन्नेष्वप्येकाकारोत्पद्यते । **एषामि**ति पदार्थानां । **अध्यस्ये**ति पदार्थेष्वारोप्य भावानामेवैकं रूपमिति । **तान्** भावान् **सृजन्ती** । **अभिन्नानिव** कुर्वाणा **सन्दर्शयति** । एकरूपानिव दर्शयतीति यावद् । § 873

ननु विकल्पस्यानुभूतार्थाहितवासनाबलोत्पत्ताविष्यमाणायां कथं सामान्याकारस्य विकल्पस्योत्पत्तिः सामान्यस्याननुभूतत्वादित्यत आह । **सा चे**त्यादि । एकं सदृशं साध्यं साधनञ्च येषाम्भावानां । यथा घटादीनामेकमुदकादिधारणादि साध्यं । साधनं च मृत्पिण्डादि । ते **एकसाध्यसाधनास्तद्भावस्तया** । करणभूतया । **अन्येभ्यो**तत्साध्यसाधनेभ्यो **विवेकिनां भावाना** सा प्रकृतिः स्वभावः भिन्नानामपि प्रकृत्या एकाकारविकल्पजननलक्षणः । तथाभूतस्य **विकल्पस्य** हेतुर्या **वास**ना । तस्याश्च सा तादृशी **प्रकृति**र्यदेवं स्वरूपं परत्रारोपयन्ती । एषा बुद्धिः प्रतिभाति । व्यक्त्यभिन्नसामान्यग्राहिणी प्रतिभासत इति यावत् । § 874

तेन यदुच्यते । § 875

स्मार्त्तमेतदभेदेन विज्ञानमिति यो वदेत् ।
नूनम्बन्ध्यासुतेप्यस्ति तस्य स्मरणशक्यता ॥§ 877

इति निरस्तं । भिन्नानामेवानुभूतानामेककार्यकर्तृत्वेन स्वविष-
63b/PSVTa याभिन्नाकार प्रत्ययजनने सामर्थ्यादनुभूतस्पष्टाकारस्यार्थस्य स्वविषयोस्प-

३२ ता] Ślokavārtika, अनुमानपरि० १६०.

ष्टस्मरणजननसामर्थ्यवत् । **तदुद्भवे**ति वर्णविकल्पवासनाया विवेकिभ्यः स्वभावेभ्यो यथासंख्यं साक्षात् पारम्पर्येण चोद्भवो यस्याः सा तथा । **सा चेय**मिति बुद्धिः **संवृति**रित्युच्यते । सम्व्रियतेऽनया बुद्ध्या **स्वरूपेण** स्वप्रतिभासेन **पररूपम्वस्तुरूप**मिति करणसाधनं क्तिनं विधाय । **ते च** भावा**स्तये**ति बुद्ध्या । **संवृतभेदाः** प्रच्छादितनानात्वाः । **केनचिद् रूपेणे**ति विकल्पबुद्ध्यारोपितेन । **प्रतिभान्ति** विकल्पबुद्धौ । § 878
169/s

तदेषामित्यादि । **बुद्धिप्रतिभासं** विकल्पबुद्ध्याकारं । **अनुरुन्धानैः** पुरुषैस्तद्**बुद्ध्युपस्थापितमेकं रूपं सामान्यमुच्यत** इत्यनेन सम्बन्धः । केषां सामान्यमुच्यते । **बुद्धिपरिवर्त्तिनामेव** । **एषां** बुद्धिपरिवर्त्तिनामिति सम्बन्धः । स्वलक्षणान्यनुभूय यथानुभवमसौ शुक्लो घटः कृष्णोन्यो वेत्येवं विकल्पबुद्धिष्वस्पष्टाः घटाकारास्ते बुद्धिपरिवर्त्तिनो भावा ये **तेषा**मेव सामान्यं सम्बन्धि । न स्वलक्षणानां सामान्यबुद्धावप्रतिभासनादसम्बन्धित्वाच्च । बुद्धिपरिवर्त्तिनामेव विशेषणं **बहिरिव परिस्फुरता**मिति बहिरिव प्रतिभासमानानामित्यर्थः । बहिःस्फुरणे च कारणमाह । **आकारविशेषपरिग्रहा**दिति [।] § 879

बाह्यार्थविकल्पसंस्थानस्य स्पष्टस्यानुकाराद् बाह्याध्यवसाय इत्येके । § 880

एतच्चायुक्तं । न हि सादृश्यनिमित्तो बाह्यत्वारोप इति निवेदितमेतत् । तस्मादाकारविशेषो घटाद्याकारस्तस्य परिग्रहोनुभवस्तस्माद् बहिरिव परिस्फुरणं । § 881

एतदुक्तम्भवति । घटाद्यनुभवाहितवासनासामर्थ्येन विकल्प उत्पद्यमानः स्वाकारं बाह्यघटाद्यभेदेनाध्यवस्यति न तु गृह्णाति [।] तेन शब्दविहितेर्थे क्वचित् संशयो भवत्यग्रहणात् । तत्र तु विकल्पः स्वहेतुत एव बाह्याभिन्नं स्वाकारम ध्य वस्यति । न तु सादृश्यात् सदृशस्यार्थस्याभावादग्रहणाच्च । § 882

ननु बुद्धिपरिवर्त्तिनामपि स्वरूपे व्यतिरेकेण कोन्य एव आकारः प्रतिभासते यत्सामान्यं स्यात् । § 883

सत्यं । तत्र तावत् केचिदाहुरेकज्ञानाव्यतिरेकादेकत्वन्तेषामिति । अन्ये त्वाहुः प्रत्येकन्तेषां स्वव्यक्त्यपेक्षया सामान्यरूपतेति [।] तदेतदुभयमप्ययुक्तमेकप्रतिभासाभावात् । केवलमेकरूपतया तेषामध्यवसायात् परैः सामान्यमिष्टमिति तदभिप्रायादेवमुच्यते । आ चा र्य स्य तु समाना इति प्रतिभासोभिप्रेतो नैक इति तथा च वक्ष्यति । § 884

अथवा[।] अस्तु प्रतिभासो धियाम्भिन्नः समाना इति तद्ग्रहणादि१ । १०९ ति । यदि बुद्धिपरिवर्त्तिनामेव विकल्पबुद्धिसन्दर्शितं रूपं सामान्यन्तस्य च विधिरूपत्वात् **कथमिदानीमन्यापोहः सामान्यमित्युच्यते** । § 885
170/s

64a/PSVTa **स एवेति** सिद्धान्तवादी । स एव विकल्पबुद्धिव्यवस्थापितः प्रतिभासमानो**ऽन्यापोह** उच्यते । अन्यविविक्तपदार्थदर्शनद्वारायातत्वात् । § 886

यदि विकल्पाकारः सामान्यं कथं बाह्यानां समानरूपतया प्रतीतिः । यदाह [।] § 887

अथ निर्विषया एता वासनामात्रभावतः ।
प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिश्च बाह्यार्थेषु कथम्भवेद् [।]§ 889

इत्यत आह । **तमेवे**त्यादि । तमिति विकल्पबुद्धिप्रतिभासं **गृह्णती** सा विकल्पिका **बुद्धिर्वस्तुग्राहिणीव प्रतिभाति** । कस्माद् **विकल्पानां प्रकृतिविभ्रमात्** स्वभावेनैव स्वाकाराभेदेनार्थग्रहणविभ्रमात् । § 890

कथन्तर्ह्यपोहविषयेत्युच्यत इत्याह । **सा हि** विकल्पिका बुद्धिरध्यवसायवशात् **तदन्यविवेकिषु भावेषु** स्वलक्षणेषु **भवन्ती विवेकविषयेति गम्यते** । कार्यतो न तु विवेकस्वभावविषयीकरणात् । § 891

परस्वविदिताभिप्रायः प्राह । **नन्**वित्यादि । सामान्याद् **बाह्याः** स्वलक्षणानीत्यर्थः । एवं हि बाह्याध्यात्मिकानां संग्रहः कृतो भवति । **विवेकिनः** परस्परविलक्षणा [।] **न च तेष्वि**ति स्वलक्षेणेषु [।] **कथन्तेषु विकल्पबुद्धिर्भवती**त्युच्यते । **व्याख्यातार** इत्यादिना परिहरति । ते हि यथावस्थितम्वस्तु व्यवस्थापयन्त एव**म्विवेचयन्ति** । अन्यो विकल्पबुद्धिप्रतिभासो न्यत्स्वलक्षणमिति । **न व्यवहर्त्तार** एवं विवेचयन्ति । **ते तु** व्यवहर्त्तारः **स्वालम्बनमेवे**ति विकल्पप्रतिभासमे**वार्थक्रियायोग्यं** बाह्यस्वलक्षणरूप**म्मन्यमानाः** । एतदेव स्पष्टयति [।] दृश्योर्थः स्वलक्षण**म्विकल्प्योर्थः** सामान्यप्रतिभासस्ता**वेकीकृत्य** स्वलक्षणमेवेदम्विकल्पबुद्ध्या विषयीक्रियते शब्देन चोद्यत इत्येवमधिमुच्यार्थक्रियाकारिण्यर्थे **प्रवर्त्तन्ते** । **तदभिप्रायवशाद्** व्यवहर्त्तृणामभिप्रायवशा**देवमुच्यते** विवेकिषु भावेषु विकल्पबुद्धिर्भवतीति दृश्यविकल्प्यावेकीकृत्य प्रवृत्तेरिति वदता [।] न स्वाकारे बाह्यारोप इत्युक्तम्भवत्यन्यथा स्वाकार एव प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । मरीचिकायां जलारोपादिव । नापि बाह्ये स्वाकारारोपः । आरोप्यमाणफलार्थित्वेनैव प्रवृत्तिप्रसंगात् । जलार्थिन इव जलभ्रान्तौ । § 892

171/s

ननु दृश्यविल्पयोरेकीकरणं किमुच्यते । यदि दृश्यस्य विकल्प्यादभेदः बाह्येर्थे प्रवृत्तिर्न स्यात् । विकल्प्यस्य दृश्यादभेदः स्वलक्षणं शब्दार्थः स्यात् । न च दृश्यविकल्प्ययोरेकीकरणं प्रत्यक्षेण तस्य विकल्प्याविषयत्वात् [।] नापि विकल्पेन तस्य दृश्याविषयत्वात् । अतीतादौ च दृश्याभावात् कथन्तयोरेकीकरणं । § 893

अत्रोच्यते । अर्थानुभवे सति तत्संस्कारप्रबोधेन तदाकार उत्पद्यमानो विकल्पः स्वाकारम्बाह्याभिन्नमध्यवस्यति न त्वभिन्नं करोति । तेन विकल्पविषयस्य दृश्यात्मतयाध्यवसायाद् दृश्यविकल्पयोरेकीकरणमुच्यते [।] द-

र्शनार्हो दृश्यः शक्यते **वा** द्रष्टुमिति विकल्पकदर्शनस्यापि यो विषयः स दृश्यस्तेनानागतस्याप्यर्थस्या- गमोपदर्शितस्य दृश्यत्वं सिद्धन्तथाऽभावस्यापि 64b/PSVTa । अत एवाभावः प्रत्ययः स्वाकारम्भावरूपमपि पदार्थाभावाव्यतिरेकेणाध्यस्य प्रत्येतीत्यभावविषय उच्यते न त्वभावं गृह्णाति [।] सर्वविकल्पानां निर्विषयत्वात् । § 894

तत्कारितयेत्यादि । न केवलन्तदभिप्रायवशाद् विकल्पबुद्धिः स्वलक्षणेषु विवेकेषु भवतीत्युच्यते । **तथा तत्कारितया** करणेना**तत्कारिभ्यो भिन्नान**र्थान् **शब्देन** वक्तारः **प्रतिपादयन्तीत्युच्यते** । व्याख्यातारोपि दृश्यविकल्पयोरैक्यं किमिति न प्रतिपद्यन्त इति चेदाह । **प्रतिभासभेदादिभ्य** इति दृश्यस्य हि स्पष्टः प्रतिभासो न विकल्पस्य । विकल्पानुबद्धस्य स्पष्टत्वायोगात् । आदिशब्दान्निरुद्धेपि दृश्ये विकल्पस्यानिरोधात् । अर्थक्रियायाः करणादकरणाच्च । **तत्त्वचिन्तका** न्यायानुसारिणः व्याख्यातारः [।] शेषषष्ठी चेयन्तत्त्वस्य चिन्तका इति । तत्त्वस्य ते चिन्तका नातत्त्वस्येति सम्बन्ध्यन्तरव्यवच्छेदमात्रापेक्षायां क्रियाकारकभावस्याविवक्षितत्वात् । [।] चिन्तयतेर्वा पचाद्यजन्तस्य तत्त्वशब्देन षष्ठीसमासं कृत्वा स्वार्थिकः कन्प्रत्ययः कृतः । ततोत्र **तृजकाभ्या**मित्यादिना षष्ठीसमासप्रतिषेधो नाशंक्यः । **नाभेदमनुसन्धत्ते** । दृश्यविकल्पयोरिति प्रकृते । § 895

यदीत्यादि चोदकः । **प्रतिपत्त्रभिप्रायोनुविधीयते** बाह्येषु सामान्यव्यवस्थानं । **तदाऽन्यापोहोपि सामान्यं मा भूत** । किं कारणं [।] **न ह्येव**मिति । अन्यापोहः शब्देन चोद्यत इत्येवं व्यवहर्त्तॄणां नास्ति **प्रतिपत्तिः** । आ चा र्यो पि तुल्यतां ख्यापयन्नाह । **न वै केवल**मित्यादि । **एवमप्रतिपत्ति**रित्यन्यापोह- 172/s
रूपेण । त्वया यथा **व्यक्तिव्यतिरिक्तादिभिराकारै**रिष्टं सामान्यन्तथापि **नैव प्रतिपत्तिः** । आश्रयाद् व्यतिरिक्तं वै शे षि का दीनामव्यतिरिक्तं सां ख्या दी ना मादिशब्दात् प्रत्येकपरिसमाप्तत्वादिपरिग्रहः । तत्र भेदस्तावत्सामान्यस्य न प्रतिभासत एव । इह सामान्यमिति बुद्ध्यनुत्पत्तेः अभेदेपि व्यक्तीनामेव प्रतिभासः स्यान्न सामान्यस्य । भेदाभेदे चोभयपक्षभावी दोषः स्यात् । नापि तत्प्रत्येकपरिसमाप्तं युज्यते । यत एकव्यक्तावेकसम्बन्ध्येव तत् स्यान्नानेकसम्बन्धि । न चैवं सामान्यमनेकसम्बन्धित्वादस्य समानानाम्भावः सामान्यमिति वचनात् । § 896

अथ व्यक्त्यन्तरेषु तस्य प्रत्यभिज्ञानात् तत्सम्बन्धित्वमेवमपि भूतगुणवदेकमनेकसम्बन्धि स्यान्न प्रत्येकपरिसमाप्तं । एकैकस्यां व्यक्तावनेकसम्बन्धित्वेनाप्रतीतेः । प्रतीतौ वा तत्रानेकव्यक्तिप्रतिभासः स्यात् । अथ व्यक्त्यन्तरालेऽप्रतिभासनात् प्रत्येकपरिसमाप्तन्तदुच्यते । तत्किमेतावता तस्यानेकसम्बन्धित्वमेकत्र सिध्यति । न च सामान्ये प्रत्यभिज्ञानं युज्यत इत्यप्युक्तं । तस्मान्न तस्य प्रत्येकपरिसमाप्तिर्नापि नित्यत्वमेकत्वं व्यापित्वं च प्रतिभासत 65a/PSVTa
इति स्थितं । § 897

१६ तोत्र] Pāṇini. २: २: १५.

यदि वस्तुभूतस्य सामान्यस्यापोहस्य च तुल्यः प्रतिपत्त्यभावो व्यवहारे । कस्तर्ह्यस्या **आश्रय** इत्यत आह । **केवल**मित्यादि । स्वलक्षणानां विजातीयरहितत्व**मन्यापोहः** सोऽ**भिन्नाकाराया** बुद्धेर्निमित्तत्वे**नोच्यते** । किं कारणं [।] **तस्य** विजातीयविरहलक्षणस्यान्यापोहस्य भिन्नेष्वपि सर्वत्र **वस्तुषु भावात्** तथाभूतस्य चान्यापोहस्य सामान्यबुद्धिहेतुत्वम्प्रत्य**विरोधात्** । तथा हि यथैकम्वृक्षमवृक्षाद् व्यावृत्तं पश्यत्येवमन्यमप्यतस्तत्रैकाकारा बुद्धिरुत्पद्यते । न चात्र बाधकं प्रमाणमस्ति । § 898

तृतीयकारणमाह । **व्यवहारस्य** चेत्यादि । **तथा दर्शना**दिति । अन्यापोहनिबन्धनत्वेन दर्शनात् । एतच्च तदन्यपरिहारेण प्रवर्त्तते ति च ध्वनिरुच्यत इत्यादिना प्रतिपादयिष्यते । **यथे**त्येकाकारा **इयं** विकल्प**बुद्धिः** 173/s **प्रतिभाति** [।] तथा बाह्यन्तत्सामान्यन्नास्तीति वाक्यार्थः । ततो **न वस्तुभूतं सामान्यं** विकल्पदर्शनाश्रय इत्यभिप्रायः ॥ § 899

सामान्याभावे च कारणमाह । **यस्मा**दित्यादि । **व्यक्तयः** स्वलक्षणानि । **नानुयन्ति** न मिश्रीभवन्ति । एतेनाव्यतिरिक्तसामान्याभ्युपगमो निरस्तः । § 900

व्यतिरिक्तनिराकरणार्थमाह । **अन्यदनुयायी**ति । अनुयायि यदिष्टं भेदेभ्योन्यत् सामान्यरूपन्तत्प्रत्यक्ष**बुद्धौ न भासते** । § 901

ननु विकल्पप्रतिभासेपि सामान्ये भेदाभेदपक्षयोरयमनन्वयादिदोषस्तुल्य एवेति कथं सामान्यमिष्यते । समानाकारस्तावत् प्रतिभासत एव । यावदसौ न बुध्यते भेदाभेदरहित इति तावदस्यालङ्कार एवावस्तुत्वप्रतिपादनाद् [।] अत एव यथाप्रतिभासं त्वसावस्तीत्युच्यते । § 902

अन्वाविशन्ति मिश्रीभवन्ति । यदि **परस्पर**मन्वावेशः स्यात्तदैकरूपापत्ते**र्भेदाभावः** । तेन कारणेन **सामान्यस्यैवाभावप्रसङ्गात्** । तेन भेदानां समानानामेकाकारप्रत्ययनिबन्धनत्वं धर्मः सामान्यं । तद्भेदाभावेन भवेदित्यर्थः । **अन्यच्चे**ति व्यक्तिभ्यः अन्यदित्यस्य विवरणं **व्यतिरिक्त**मिति । **तथा** तेन रूपेण सामान्य**बुद्धौ**[।] अनेनोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सामान्यस्याभावव्यवहारे साध्ये स्वभावानुपलम्भ उक्तः । न चानुपलब्धिलक्षणप्राप्तं सामान्यमभ्युपेयं । यस्माद**प्रतिभास**मानं **च** सामान्यं **कथमात्मना** स्वेन सामान्यरूपेण । **अन्य**मिति सामान्यवन्तं **ग्राहयेत्** । **व्यपदेशयेद्वा** । स्वेन रूपेण । कथमन्यमिति प्रकृतेन सम्बन्धः । सामान्यबलाद् व्यक्तिष्वभिन्नाभिधानज्ञानवृत्तिरिष्टा । तस्मात् सामान्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तमेवेष्टमिति समुदायार्थः । एवन्तावद् ग्राह्यलक्षणप्राप्तस्यानुपलम्भान्नास्त्येकमनेकसम्बन्धि [।] § 903

भवतु नामैकमनेकसम्बद्धन्तथापि सामान्यरूपता न युक्तेत्याह । **न चे**त्यादि । **तैरि**ति व्यक्तिभेदैः **उक्त**मिति द्वित्वादि । संयोगकार्यद्रव्येष्वपि 65b/PSVTa सामान्यस्वभावत्वं प्राप्नोतीत्यप्रसंगस्योक्तत्वात् । एकमनेकसम्बद्धमित्येव 174/s कृत्वा न सामान्यं किन्त्व **भिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तमेकसामान्यं न सर्वं**

१ ते] ? त इ

द्वित्वाद्यपि । तस्य यथोक्तशब्दज्ञानानिमित्तत्वादिति चेत् । **कथमन्यतः** सामान्यादन्यत्र व्यक्तिभेदे सामान्येनैकरूपतामनापादिते । **प्रत्ययवृत्तिरे**काकारज्ञानवृत्तिः । § 904

तत्सम्बन्धादिति परः । ताभिर्व्यक्तिभिः सम्बन्धादन्यतोपि सामान्यादन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः । § 905

संख्येत्या चा र्यः । भावलक्षणा चेयं सप्तमी । संख्यायां सत्यां **कार्यद्रव्येऽवयविनि सति । आदि**शब्दात् संयोगादिषु सन्नप्रत्ययवृत्तेस्तेपि सामान्यं प्राप्नुवन्तीति समुदायार्थः । **असामान्यात्मकत्वात्** संख्यादीनान्तद्बलेन द्रव्ये नैकाकारप्रत्ययवृत्तिरिति **चेत्** । § 906

ननु स एवायं सामान्यात्मा विचार्यते [।] **कोयं सामान्यात्मे**ति । संख्यादिभ्यो विवेकेन सामान्यलक्षणस्यैवाप्रतीतत्वात् । नैतद् व्यक्तमिति यावत् । तदेवाह । **तत्रे**त्यादि । **तत्र** कोयं सामान्यात्मेति पृष्टे त्वयोक्तमेकस्यानेकेन **सति सम्बन्धे** व्यक्तिष्वभिन्न**प्रत्ययवृत्तिः । तत** इति प्रत्ययवृत्तेः कारणादनेकसम्बद्धमेकं **सामान्यमि**ति सामान्यलक्षणं । § 907

अत्र सामान्यलक्षणेऽस्माभिरुच्यते । **अनेकसम्बन्धि**नो विद्यन्ते येषां कार्यद्रव्यादीनां । आदिशब्दात् द्वित्वादिपरिग्रहः । तेभ्योपि तदाश्रयद्रव्येष्वेकाकारप्रत्ययोत्पत्तिः स्यात् । किङ्कारणम् [।] **निमित्तसम्भवात्** । तथा ह्यनेकसम्बन्धादेव निमित्तात् सामान्यादेकप्रत्ययोत्पत्तिरिष्यते[।]अस्ति चानेकसम्बन्धित्वमेकप्रत्ययनिमित्तन्द्रव्यादिष्वपि । **ततश्चे**त्येकप्रत्ययप्रवृत्तेः संख्यादीनां **सामान्यात्मता । अन्य**थेति । यथोक्तसामान्यलक्षणयोगेपि संख्यादिषु सामान्यात्मता यदि नेष्यते । **अन्यत्रापि** सामान्याभिमते **मा भूत्** । किं कारणं । **विशेषाभावात् । तथा च** द्रव्यादीनामपि सामान्यरूपतापत्तौ **द्रव्यगुणादीनां रूपसंकरः । बुद्धेरेव प्रतिभास** इति विकल्पबुद्धेरेकाकारप्र- 175/s
तिभासः **सामान्य**मिति सम्बन्धः । स च ज्ञानरूपत्वात् । ज्ञानवत् सन्नेव । तदुक्तं [।] § 908

सामान्यं वस्तु रूपं हि बुद्ध्याकारो भविष्यति ।
वस्तुरूपा च सा बुद्धिः शब्दार्थेषूपजायते ।
तेन वस्त्वेव कल्प्येत वाच्यं बुद्ध्यनपोहकमिति ।§ 911

तन्नेत्यादिना प्रतिषेधति । यत्तज्ज्ञानरूपं सामान्यमिष्यते । **तज्ज्ञानादव्यतिरिक्तं** ज्ञानस्वलक्षणवत् **कथमथन्तरम्बाह्यं व्रजेत्** । न तेषां सामान्यमिति यावत् [।] § 912

तद् व्याचष्टे [।] **ज्ञानस्ये**त्यादि । **तस्य** ज्ञानरूपस्य **तेष्वर्थेष्वभावात्** । § 913

सत्यं [।] न ज्ञानरूपस्य व्यक्तिष्वन्वयः किन्तु तस्मिन् बुद्धिप्रतिभासे **तद्भावाध्यवसायात्** । बाह्यभावाध्यवसायात् । **तथा भ्रान्त्या समानव्यवहार** इति चेत् । § 914 66a/PSVTa

एतच्चेष्टमेव सि द्धा न्त वा दि नः । केवलं प्रकृत्यैककार्याः व्यक्तयोऽतत्कार्याद् व्यावृत्ताः । तथाभूताया विकल्पबुद्धेर्निमित्तमित्यन्यापोहाश्रया सा बुद्धिरित्यभिमतं शास्त्रकारस्य । § 915

परस्त्वेवंभूतं निमित्तं नेच्छति । अत एव सिद्धान्तवादी निमित्तमेव पर्यनुयुंक्ते[।] **तत्रे**त्यादि । **तत्र** व्यक्तिभेदेष्ववस्तुभूतेषु व्यक्तीनां च प्रकृत्या विजातीयव्यावृत्तानामेककार्यत्वानिच्छतचोऽज्ञानोत्पत्तेः **किन्निबन्धनं** । नैव किञ्चित् । तथा हि परो विजातीयव्यावृत्तानां भेदानामेकप्रत्ययहेतुत्वन्नेच्छति । न चास्ति वस्तुभूतं सामान्यं । **अनाश्रयस्ये**त्यनिमित्तिस्य सामान्यज्ञानस्योत्पत्तौ **सर्वत्र स्या**दिति गौरित्येकाकारः प्रत्ययो वृक्षेष्वपि स्यात् । § 916

ज्ञानादव्यतिरिक्तमित्यादेरपरमर्थमाह । **अथवे**त्यादि । पूर्वमर्थान्तरश-
176/s ब्देन बाह्यमुक्तमधुना ज्ञानान्तरं निर्दिश्यते । अत एवाह [।] **कथमन्यस्य पुनर्ज्ञानस्येति** । किम्विशिष्टस्य ज्ञानस्य [।] **व्यक्त्यन्तरभावि**नः । एकस्यां गोव्यक्तौ यद्विकल्पविज्ञानन्ततोन्यत्र गोव्यक्त्यन्तरेण समुत्पन्नस्य विकल्पज्ञानस्येत्यर्थः । तथा ह्यनेकज्ञानव्यापनाद्वा सामान्यम्भवेत् । बाह्यव्यक्तिव्यापनाद्वा । ज्ञानप्रतिभासस्य तु द्वयमप्यसत् । तदाह । **ततश्चे**त्यादि । **व्यक्त्यन्तर**मिति बाह्यं ॥ § 917

तस्मादित्युपसंहारः । § 918

न हीत्यादिना व्याचष्टे । **केनचि**दिति सामान्यरूपेण । **तथैषां ग्रहण**मित्यर्थानां समाना इति ग्रहणं ॥ § 919

ननु सि द्धा न्त वा दि ना प्यस्य विकल्पस्य निबन्धनं वाच्यमनाश्रयस्योत्पत्तौ सर्वत्र प्रसंगादित्याह । **इतरेतरभेद** इत्यादि । **संज्ञा** संकेतक्रिया **यदर्थिका** [।] य इतरेतरभेदः । अर्थः फलं प्रत्याय्यत्वेन यस्य इति कृत्वा स एवम्भूत इतरेतरभेदो भावानामन्योन्यव्यावृत्तिलक्षणोस्य मिथ्याविकल्पस्य **बीजं संज्ञा** संकेतक्रिया । **यदर्थिका** । यस्येतरेतरभेदस्य प्रत्यायनफला । § 920

यस्येत्यादिना व्याचष्टे । यस्ये**तरेतरभेद**स्य **प्रत्यायनार्थं संकेतः क्रियते** । **अतत्साध्येभ्य** इत्यतत्कार्येभ्यो **भिन्नासाध्यान्भावान्**भेदेन **ज्ञात्वा** तत्परिहारेणेत्येतत् कार्यपरिहारेण तत्कार्येषु **प्रवर्त्ते**तेति कृत्वा **संकेतः क्रियते** । **सोयं** यथोक्त इतरेतरभेद**स्तस्यैकात्मताप्रतिभा**सिन एकाकारस्य **मिथ्याविकल्पस्य बीजं** कारणं । **तमेव गृह्णन्**निति भेदं भिन्नमित्यर्थः । एतच्चाध्यवसायवशादुच्यते । न पुनर्विकल्पस्य वस्तुगृहणमस्ति[।]**एष विकल्प** इति सामान्याकारो विकल्पः **स्ववासनाप्रकृते**रिति विकल्पवासनास्वभावात् । एवमित्येकाकारतया **प्रतिभाति** । । ७४ ॥ § 921

कथं पुनर्भिन्नानां स्वलक्षणानाम**भिन्नं कार्य**मेकाकारविकल्पात्मकं ।
177/s **येने**त्येककार्यत्वेन । **तदन्येभ्यो**ऽतत्कार्यभ्यो **भेदा**द्धेतोर्व्यक्तीनाम**भेद इत्युच्ते** । एकासंसर्गस्तद्व्यतिरेकिणां समानतेति वचनात् । § 922

६ चो] ? तो

प्रकृतिरित्यादिना परिहरति । प्रकृतिः स्वभाव एकाकारं प्रत्यभिज्ञान**मेकप्रत्यवमर्शः** । अनुभवज्ञानमर्थज्ञानं । **एकप्रत्यवमर्शश्चार्थज्ञानं** चेति 66b/PSVTa द्वन्द्वः । पूर्वनिपातलक्षणस्य व्यभिचारित्वात् । अल्पाज्तरत्वेप्यर्थज्ञानशब्दस्य न पूर्वनिपातः कृतः । ते **आदी** यस्येति विग्रहः । आदिशब्दाद् दहनगृहादिकार्यग्रहणं । एकप्रत्यवमर्शादिरेवैकोर्थ इति कर्मधारयः । **तस्य साधने** सिद्धौ **भेदेपि** नानात्वेपि **नियताः** केचित् । **स्वभावेन** प्रकृत्या । **इन्द्रियादिवत्** । अथवैकान्तेन **भेदेपि** स्वहेतुभ्यः **केचित्** समाना उत्पन्नाः केचिदसमाना इत्येतच्चोक्तन्तत्र ये समाना उत्पन्नास्ते तेन स्वभावेनैकाकारं प्रत्ययञ्जनयन्ति विनापि **सामान्येनेन्द्रियादिवत्** । तत्रैकप्रत्यवमर्शज्ञानसाधने **नियता** इत्येतद् दार्ष्टान्तिकत्वेनोपन्यस्तमर्थज्ञानाद्येकार्थसाधन इत्येतत्तु दृष्टान्तत्वेनोभयसिद्धत्वात् । § 923

अत एवादौ विभज्यते । **यथेन्द्रियेत्यादि** । **यथेन्द्रियालोकमनस्कारा रूपविज्ञानमेकं जनयन्तीति** सम्बन्धः । एतद्वस्तुबलसिद्धमुदाहरति । **आत्मेत्यादि** परसिद्धान्ताश्रयेण । नित्यमणु मनः शीघ्रं चेत्यणुस्वरूपम्मनः । **तत्सन्निकर्षा**इत्या**त्मेन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षाः** । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति वचनात् । आत्मेन्द्रियमनोर्थाश्च तत्सन्निकर्षाश्चेति द्वन्द्वः । आत्मेन्द्रियमनोर्थाः । यथास्वं सन्निकर्षसहाया विज्ञानं जनयन्तीति पराभ्युपगमः । **असत्यपि** तद्भावनियत इत्येककार्यत्वनियते । न हि चक्षुरादीनां चक्षुर्विज्ञानजनकत्वं नाम सामान्यम्परेणेष्टं । § 924
178/s

अधुना दार्ष्टान्तिकम्व्याचष्टे । **शिंशपादय** इति शिंशपाखदिरन्यग्रोधादयः **परस्परानन्वयेपि** । वृक्षत्वसामान्यविरहेपि वृक्ष इत्**येकाकारं प्रत्यभिज्ञानं जनयन्ति** । प्रत्यभिज्ञानाद**न्याम्वा दहनगृहादि**कां **काष्ठसाध्यामर्थक्रि**यां शिंशपादयो **जनयन्ती**ति प्रकृतं । **यथाप्रत्यय**मिति यावद् [।] अग्निसहकारिप्रत्ययलाभस्तदा दहनं जनयन्ति । गृहानुकूलप्रत्ययसंपाते गृहं । आदिशब्दाद् रथादिकार्यपरिग्रहः । **न तु भेदाविशेषेपि जलादयः** काष्ठसाध्यार्थक्रियासमर्थाः प्रकृत्या तेषामतत्कार्यत्वात् । अत्रापि दृष्टान्तमाह । **श्रोत्रादिवद् रूपज्ञान** इति । यथा श्रोत्रशब्दादयो रूपविज्ञाने कर्त्तव्ये न समर्थाः । आदिशब्दाद् रसादिविज्ञाने ॥ § 925

स्यादेतद् [।] बहूनां प्रत्येकमेककार्यकर्तृत्वं सामान्यमन्तरेण न सिध्यतीत्यत आह । **ज्वरादित्यादि** । **सहे**ति व्यक्त्यन्तरसहिताः । **प्रत्येक**मित्येकैकरूपा ज्वरादिशमने एकस्मिन् कार्ये **दृष्टा यथौषधयः** । **वा** शब्दः पूर्वदृष्टान्तापेक्षया । **न चापरा** दधित्रपुसादयः । § 926

यथेत्यादिना व्याचष्टे । **न तत्र** ज्वरादिशमने कर्त्तव्ये **सामान्य**मोषधित्वं नामापे**क्षन्ते**? । किङ्कारणं [।] **भेदेपि तत्प्रकृतिक**त्वात् । ज्वरादिशमन-

---

३ त्वे] Pāṇini २: २: ३४.
१६ नात्] Nyāya-bhāṣya १: १: ४.
३२ पु] ? षा

कार्यस्वभावत्वात् । यदि भेदानामसामर्थ्यं स्यात् । भवेत्सामान्यापेक्षा । **न**
67a/PSVTa **तदवि शेषेपि** भेदाविशेषेपि **दधित्रपुसादयः** । दध्येव मन्दजातन्दधित्रपुसं । दधि च त्रपुसश्चेति **द्वन्द्वमन्ये** व्याचक्षते ॥ § 927

तासु गुडूचीव्यक्त्यादिषु **तथाभूतास्त्वेककार्यकारिणीषु** । **किंचिदिति** व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं च । तदुक्तं [।] § 928
179/s

निर्वर्त्यमानं यत्कर्म जातिस्तत्रापि साधनं ।
स्वाश्रयस्याभिनिष्पत्त्यै सा क्रियायाः प्रयोजिकेति ।§ 930

तत एव सामान्यात् **तदेकं** ज्वरादिशमनलक्षणं **कार्यन्** ततश्चासिद्धो दृष्टान्त इति भावः । § 931

तदयुक्तमिति सि द्धा न्त वा दी । **अविशेषात् सामान्यस्** येति । एकत्वान्नित्यत्वाच्च अविशिष्टं **सामान्यन् न तत्कार्यकृदि**ति शमनकार्यकृत् । अन्यथा सामान्यस्याविशेषा**त्तासां** गूडूच्यादिव्यक्तीनां **क्षेत्रादिभेदे**पि तस्यापि ज्वरादिशमनकार्य**स्याविशेषप्रसंगतः** । **चिरशीघ्रे**त्यादि । विशिष्टक्षेत्रोत्पन्नानां शीघ्रप्रशमनं विपरीतानां चिरप्रशमनं । **आदि**शब्दाच्चिरतरशीघ्रतरादिपरिग्रहः । क्षेत्रसंस्कारादिभिन्नानां गूडूच्यादीनामुपयोगाद्देहे आरोग्यादिलक्षणस्य **गुणस्य तारतम्यं च न स्यात्** । सामान्यस्यैक्यात् । **अथ** क्षेत्रादिभेदेन **सामान्यस्य विशेष** इष्यते । तदा विशेषे वा सामान्यस्येष्यमाणे **स्वभावभेदः** स्याद् विशेषलक्षणत्वाद् भेदस्य । **ततश्च स्वरूपहानं** । सामान्यस्वरूपमेकं हीयते । **ध्रौव्याच्च** कारणात् **सामान्यस्य** व्यक्तिभ्यो**नुपकारतो** न सामान्यं कार्यकृदिति वर्त्तते । **यदि हि सामान्यमुपकुर्यात्** तदा नित्यत्वात् सहकारिभि**रनाधेयविशेषस्यान्यानपेक्षणत्वात्** सहकार्यनपेक्षणात् तत् सामान्यं **स्वकार्य सकृज्जनयेत्** । अथ न जनयेत् तदा **तज्जननस्वभावं न भवति** । अजननावस्थाया अविशेषात् कार्यकालेपि न जनयेदिति यावत् । व्यक्तीनां त्वनित्यानां कार्यकृत्त्वे नायं दोष इत्याह । **व्यक्तयस्** त्वित्यादि [।] **संस्कारो**
180/s जलावसेकादि । **विशिष्टा उत्पत्तिर्या**सान्तास्तथा । विशेषोस्यास्तीति **विशेषवत् कार्यं** ज्वरादिशमनलक्षणं । न च तासु व्यक्तिषु यच्छीघ्रकारित्वादिलक्षणमवान्तरसामान्यमवस्थितन्तदेव विशेषवत् कार्यकारीति युक्तम्वक्तुं । ओषध्यनुपयोगेपि पुंसः तत्कार्योदयप्रसङ्गात् । **तद्वदिति** विशिष्टव्यक्तिवत् । **केचिदिति** सजातीया **एकप्रत्यभिज्ञानादिकं** । **आदि**शब्दाद् एकोदकाद्याहरणादि । **तदकारिभ्य** इति । प्रत्यभिज्ञानाद्यकारिभ्यो **भेदाद**भिन्ना इत्युच्यन्ते । न त्वेकसामान्ययोगात् । § 932

कार्यद्वारेणाभेदं प्रतिपाद्य कारणद्वारेणाह । **एकेन वे**त्यादि । यथा प्रयत्नेन घटभेदा **अतज्जन्येभ्य** इत्यप्रयत्नजन्येभ्यो **भेदादभिन्ना** इत्युच्यन्ते । यद्यपि प्रतिघटं प्रयत्नस्य भेदस्तथाप्येकप्रत्यभिज्ञानहेतुत्वेन तस्याप्येकत्वं । एतच्चोत्तरत्र निश्चाययिष्यते । § 933

किम्पुनरित्यादि परः । **भेदो** व्यावृत्ति**र्लक्षणं** निमित्तं यस्य **तेन** सामान्येना तत्कार्येभ्योऽतत्कारणेभ्यश्च व्यावृत्तं **स्वलक्षणं समानमिति प्रत्येयं** । 67b/PSVTa **अन्यथान्यदेवे**ति स्वलक्षणादन्यद् विकल्पबुद्धिपरिवर्त्तिरूपमनर्थक्रियाकारि । **तेन** भेदलक्षणेन सामान्येन समानमिति प्रत्येयं । § 934

ननु तदेषां बुद्धिप्रतिभासमनुरुन्धानैर्बुद्धिविपरिवर्त्तिनामेव भावानामाकारविशेषपरिग्रहाद् बहिरिव परिस्फुरतां सामान्यमुच्यत इति पूर्वमुक्तत्वात् सन्देहानुवृत्तिरेव । § 935

सत्यं । किन्त्वधिकस्य दोषस्य विधानार्थं उपन्यासः । दोषविज्ञानार्थमाह । **किंचात** इति । इतरो **यदी**त्यादिना प्रश्नाभिप्रायमाह । **यदि स्वलक्षणं** प्रत्येयं **कथं विकल्पविषयः** । तथा हि विकल्पबुद्ध्यभिप्रायवशाद् भेदलक्षणं सामान्यं व्यवस्थाप्यते तस्या अभिप्रायवशात् । **सामान्यं सत्प्रकीर्ति**तमिति वचनात् । तथाभूतेन चेत् सामान्येन स्वलक्षणं समानं प्रत्येयं । तदा विकल्पस्य विषयः स्यात् । न चैतद् युक्तमथान्यदेव बुद्धिपरिवर्त्ति रूपं समानमिति प्रत्येयं । अत्रापि दोषमाह । **अन्यतो वा कथमर्थक्रिया** [।] न हि बुद्धिप्रतिभासिरूपाद् अर्थक्रिया सम्भवति । ततश्चातत्कारिभ्यो 181/s भेदादभिन्ना इत्युच्यन्त इति कार्यद्वारेण सामान्यव्यवस्था न घटते । यतश्च बुद्धिपरिवर्त्ति रूपं समानन्ततः **स्वलक्षणे चानित्यत्वादि**सामान्यस्या**प्रतीतेरताद्रूप्यम**नित्यादिरूपत्वं स्वलक्षणस्य न भवेत् । स्वलक्षणे चानित्यत्वादीनामप्रतीते**स्तेषां चा**नित्यत्वादीना**मवस्तुधर्मता** । § 936

नेत्यादिना परिहरति । बुद्धिप्रतिभासिन्येव रूपे सामान्यादिव्यवहार इत्ययं पक्षो गृहीतः । तदाह । **ज्ञानप्रतिभासिन्यर्थ** इत्यादि । § 937

एतच्च ग्रहणकवाक्यं । अस्यैव व्याख्यानं । **यदेतज्ज्ञानं विकल्पक**मित्यनेन सम्बन्धः । **अतद्विषयम**पि वस्तुस्वभावविषयमपि **तद्विषयमिव** स्वलक्षणविषयमिव । **अध्यवसिततद्भावमारोपितबाह्य**भावं स्वरूपं यस्य तत्तथा । यतश्चाध्यवसिततद्भावमतः स्वलक्षणविषयमेवेति मन्यते । **अध्यवसिततद्भावस्वरूप**त्वमेव कथमिति चेदाह । **तदनुभवाहितवासनाप्रभवप्रकृते**रिति[।]तस्य स्वलक्षणस्य योनुभवस्तेनाहिता वासना ततः प्रभव उत्पादस्तस्य सामान्यस्य सा प्रकृतिः स्वभावो येनाध्यवसितभावस्वरूपम्भवतीत्यर्थः । **अभिन्नकार्या ये पदार्था** घटादयः । एकाकारप्रत्ययज्ञानहेतव**स्तेभ्यः** परम्परया **प्रसूतेरभिन्नार्थग्राही**व प्रतिभाति । न तु सामान्यवस्तुभूतं किंचिद् व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तम्वाऽस्ति यत् तद् गृह्णीयात् । **परमार्थतस्तु तदन्यभेदसमाकारं** तेभ्यः सजातीयाभिमतेभ्योऽन्ये विजातीयास्तेभ्यो भेदः भिन्नः स्वभावः स एव परमार्थेन समान आकारो यस्येति विग्रहः । तत एव तस्योत्पत्तेस्तन्निवर्त्तनत्वाच्च **तदन्यभेद**स्तस्य **समान आकार** इत्युच्यते । § 938

तत्रानन्तरोक्ते ज्ञाने **एक इवे**ति सर्वव्यक्त्यनुगत इव । **तत्कारीवे**त्यर्थक्रियाकारीव । किं पुनस्तथा प्रतिभातीति चेदाह । **व्यवहारिणा**मित्यादि 68a/PSVTa । **तथाध्यवसाये**ति विकल्पांशमेव **बाह्यत्वेनैकत्वेनार्थक्रियाकारित्वे**नाध्यवसाय

182/s व्यवहारिणां **प्रवृत्तेः** । **व्यवहारिभि**रित्यन्ये पठन्ति । व्यवहारिभिरित्यध्यवसायेत्यनेन पूर्वसम्बन्धात् तृतीयैव कृता । न तु षष्ठी । **न लोकाव्ययनिष्ठे**ति *षष्ठी प्रतिषेधात् । **अन्यथेति** यदि विकल्पांशे बाह्याध्यवसायो न भवेत्तदा तथाभूते विकल्पे जातेप्यर्थक्रियाकारिणी **प्रवृत्तिर्न स्यात्** । तदपि विकल्पप्रतिबिम्बकं व्यवहर्तृपुरुषाध्यवसायवशा**दर्थक्रियाकारि**तया **प्रतिभा**सते । ततश्च **तदतत्कारिभ्यो भिन्नमिव** । विकल्पप्रतिविम्बकमेव तत्त्वं कस्मान्नेति चेदाह । **न चे**त्यादि । तद्विकल्पप्रतिविम्बकन्न **तत्त्वं** न वस्तु । किङ्कारणं [।] अनर्थक्रियाकारित्वेन **परीक्षाया** व्यभिचारस्या**नङ्गत्वा**त् । एतच्चानन्तरमेव प्रतिपादयिष्यामः । § 939

तत्र ये स्वलक्षणद्वारा याता अर्थाकारा विकल्पबुद्धौ प्रतिभान्ति **तेऽर्था** विकल्पबुद्धिप्रतिभासिनस्**तेन** भेदलक्षणेन सामान्येन **समाना इति गृह्यन्ते** । **कुतश्चिद् व्यावृत्ता**इति विजातीयव्यावृत्त्या । तथा हि [।] विकल्पप्रतिभासिनोपि वृक्षभेदा अध्यवसितबाह्यरूपत्वाद् अवृक्षेभ्यो व्यावृत्ता इव भासन्ते । तथान्येति । **न स्वलक्षण**न्तेन समानमिति गृह्यत इति लिङ्गवचनविपरिणामेन सम्बन्धः । किङ्कारणं [।] **तत्र** सामान्यप्रतिभासिनि विकल्पे **स्वलक्षणाप्रतिभासनात्** । § 940

एवन्तावद् बुद्धिप्रतिभासिन्यर्थे सामान्यव्यवहार उक्तः । संप्रति सामानाधिकरण्यव्यवहारमाह । **त एवे**त्यादि । **त एव** विकल्पप्रतिभासिनोर्थाः । **कुतश्चिद् व्यावृत्ता** इव सन्तो यथानुत्पलाद् व्यावृत्ता उत्पलभेदास्त एव पु**नरन्यतोप्य**नीलाद् **व्यावृत्तिमन्तः प्रतिभान्ति** [।] ततश्च व्यावृत्तिद्वयानुगतस्यैकस्यैव धर्मिणः प्रतिभासनात् सामानाधिकरण्यं । § 941

अयं चानन्तरानुक्रान्तो बुद्धिप्रतिभासिष्वर्थेषु सामान्यसामानाधिकरण्यव्यवहारो मिथ्यार्थ एव क्रियते । किं कारणं [।] **स्वयमसताम**पि विकल्पाकाराणान्तथा एकाकारानुगतत्वेन । व्यावृत्तिद्वयानुगतेन धर्म्मस्वरूपेण । 183/s विकल्प**बुद्धोप दर्शनात्** । एकाकारेण प्रतिभासनात् **सामान्यव्यवहारः** । अनेकाकारेण चैकस्य प्रतिभासनात् **सामानाधिकरण्यव्यवहारः** । § 942

यदि मिथ्यार्थ एव सर्वो विकल्पः कस्मात् कृतकत्वादिद्वारायाता अनित्यानात्मादिविकल्पाः प्रमाणं नित्या विकल्पास्तु नेत्यत आह । **सर्वश्चाय**मित्यादि । **सर्वो विप्लव** इति सम्बन्धः । **विप्लवो** भ्रान्तिः । **अय**मिति सामान्यादिरूपः । **स्वलक्षणानामेव** यद्दर्शनन्तेनाहिता या वासना तत्कृतः । परम्परया सर्वविकल्पानाम्वस्तुदर्शनद्वारायातत्वात् । तथा हि 68b/PSVTa नित्यादिविकल्पा अपि वस्तुदर्शनेनैवो- त्पन्नाः सदृशापरापरोत्पत्तिदर्शनायातत्वात् । तत्र तुल्ये सर्वविकल्पानाम्वस्तुदर्शनद्वारायातत्वे । **तत्प्रतिबद्धजन्मनामनित्यादिविकल्पानामतत्प्रतिभासित्वेपि** स्वलक्षणाप्रतिभासित्वेपि **वस्तुन्य**विसम्वादः । अध्यस्तस्यानित्यादिरूपस्य वस्तुनि विद्यमानत्वात् केवलं स्वलक्षणरूपेण न प्रतिभासत इति विकल्पो विभ्रम उच्यते । **मणिप्रभायामिव**

३ *] Pāṇini २:३:६९.

मणिभ्रान्तेर्मणिस्वरूपाग्रहेप्यविसम्वादो मणिप्रभाया मणौ प्रतिबद्धत्वात् । प्रभाश्रयेण च मणिभ्रान्तेरुत्पत्तेः । § 943

न त्वेवन्नित्यादिविकल्पास्तेषाम्वस्तुदर्शनद्वारायातत्वेपि वस्तुन्यविद्यमानस्यैवाकारस्य समारोपात् । तदाह । **नान्येषामित्यादि** । अन्येषां नित्यादिविकल्पानां वस्तुनि सम्वाद इत्यनेन सम्बन्धः । **तद्भेदप्रभवे सत्यपीति** । अर्थभेदाद् उत्पादेपि सतीत्यर्थः । **यथा दृष्टो** यो **विशेषः** क्षणिकत्वादिलक्षणस्तस्या**नुसरणं** निश्चयं **परित्यज्य किञ्चित्सामान्य**मिति व्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य वा सामान्यस्य **ग्रहणेन** विशेषात्तस्य स्थिरत्वादेः **समारोपात्** । **दीपप्रभायामिव** भासुरत्वादिसाम्यात् प्रवृत्ताया **मणिबुद्धेर्न** मणिवस्तुसम्वादः । पारम्पर्येणाप्यध्यवसिते मणावप्रतिबद्धत्वात् । यतश्च मिथ्यार्था एव विकल्पास्**तेन न विकल्पविषयेष्वर्थेष्वर्थक्रियाकारित्वं** [।] ततश्च यदुक्तमन्यतो वा कथमर्थक्रियेति तत्सिद्धं साध्यते । § 944

कथन्तर्ह्यतत्कारिव्यवच्छेदलक्षणं सामान्यं विकल्पविषयेष्वर्थेषु व्यवस्थाप्यत इति चेत् । न । बहिरिव परिस्फुरतामेकार्थक्रियाकारितया तदकारिभ्यो भिन्ना नामिव प्रतिभासनात् । यच्चोक्तं [।] स्वलक्षणे चानित्य- 184/s
त्वाद्यप्रतीतेरताद्रूप्यमिति तत्परिहारार्थमाह । **नापीत्यादि** । **चलाद् वस्तुनो** यस्मा**न्नानित्यत्वन्नाम किञ्चदस्ति** । येनासम्बद्धात् स्वलक्षणस्यानित्यत्वेनायोगः स्यात् । किन्तु चलमेव वस्तु नित्यं स्वलक्षणस्यैवानित्यरूपत्वादेवमनात्माद्यपि द्रष्टव्यं । तेन प्रत्यक्षेण स्वलक्षणे गृह्यमाणेऽनित्यत्वं गृहीतमेव केवलं भ्रान्तिनिमित्तसद्भावादनिश्चितम् [।] अतस्तन्निश्चयमात्रेऽनुमानव्यापारस्तेन तन्निश्चय एव स्वलक्षणेऽनित्यत्वप्रतीतिरिति सिद्धं । § 945

यदि स्वलक्षणमेवानित्यं कथमनित्योयमर्थोऽनित्यत्वमस्येति वा धर्मिधर्मरूपतया प्रतीतिरित्यत आह । **क्षणेत्यादि** । स्वलक्षणस्य **तथाभूतस्ये**ति चलरूपस्य क्षणाप्रत्युपस्थानतया । एक**क्षणस्थायित्वेन ग्रहणाद्** उत्तरकालमन्त्यक्षणदर्शिनामेतदेवम्भवत्यनित्योयमित्यादि । भेदान्तराप्रतिक्षेपविवक्षाया**मनित्योयमिति** भेदान्तरप्रतिक्षेपविवक्षाया**मनित्यत्वमस्येत्ये**वं धर्मिधर्मभावप्र- 69a/PSVTa
तीतिर्भवति । § 946

विकल्पकल्पितत्वात् कथं बाह्ये धर्मधर्मिभाव इत्यत आह । **तद्धर्मतामित्यादि** । तद्धर्मतां स्वलक्षणधर्मतामे**वावतरन्तः** स्वलक्षणमध्यवस्यन्तो **विकल्पा** इत्यर्थः । व्यावृत्तिभेदे कृतसंकेतशब्दानुसारेण **नानारूपा एकरूपाश्च धर्मा**स्ते च **व्यतिरेका**श्चेति द्वन्द्वः । नानाधर्मान् अनित्यकृतकत्वादीन् । एकं धर्मं बहूनां घटादीनामनित्यत्वं व्यतिरेकश्च घटादीनामनित्यत्वमिति **दर्शयन्ति** । वस्तुनीत्यध्याहारः । न च विकल्पव्यवस्थापितन्नानैकधर्मादिकन्तत्त्वम्विकल्पस्यावस्तुग्राहित्वाद् [।] अत एवाह [।] **दर्शयन्तीति** । § 947

अवस्तुग्राहित्वात्तर्हि **ते निराश्रयाः** प्राप्नुवन्तीति चेदाह । **न च त** इति । न इति नानाधर्मादिदर्शका विकल्पवस्तुभेदस्यानित्यादिरूपस्य स्वलक्षणस्य यद्

दर्शनमनुभवस्तदा**श्रयत्वाद्** विकल्पानां । तथा हि परमार्थतोऽनित्यादिरूपं
स्वलक्षणं दृष्ट्वा दर्शनसामर्थ्यभाविनो विकल्पा दृष्टाकाराध्यवसायेन प्रवर्त्तन्ते
। यतश्च यथादृष्टस्यैवाभिलपनेन प्रवर्त्तन्ते विकल्पा अनित्याकारा नार्थान्त-
रन्नित्यत्वादिविकल्पवदनुसरन्ति । ततो यदुक्तं [।] तेषां चावस्तु धर्म-
तेति परिहृतम्भवतीत्याह । **नेति** । तेषामनित्यत्वादीनां **नावस्तुधर्मता** ।
किं कारणं । **तत्स्वभावस्यैव तथा**ऽनित्यादिधर्मतया ख्यातेः **प्रतिभासनाद-**
185/s ध्यवसायादिति यावत् । यदि वस्तुधर्म एवानित्यत्वादिकं ख्याति । क-
स्तर्हि विकल्पकृतो विभ्रम इत्याह । **वस्तुनस्त्वि**त्यादि । एकस्य वस्तुनो
नानारूपेण ग्रहः । बहूनां **चैकत्वेन** । धर्मधर्मिणोश्च **व्यतिरेकेण ग्रहो विभ्र-
मो** भ्रान्त इत्यर्थः । किं पुनः कारणमेकत्वादिग्रहो विभ्रम इत्याह ।
तस्यैकानेकेत्यादि । एककार्यकारिणो घटादिभेदस्यैकोदकाद्याहरणादिकार्य-
कारिणः । **तथा भावजिज्ञासासु** । एककार्यकर्त्तृत्वजिज्ञासासु । **तथाभाव-
ख्यापना**यैककार्यकारित्वख्यापनाय । तथाकृतस्थितित्वात् । घटादिना एक-
रूपेण व्यवहारलाघवार्थम्व्यवस्थापितत्वात् । तथकस्याप्यनेकार्यकारिणः ।
यथा घटस्य चक्षुर्विज्ञानोदकधारणकादाचित्कज्ञानादिकार्यकारिणस्तथाभाव-
जिज्ञासासु तथाभावख्यापनाय । अनेककार्यत्वख्यापनाय तथाकृतस्थितत्वात्
। चाक्षुषपार्थिवानित्यादिरूपेण **व्यवस्थापितत्वा**त् । एवमन्यत्रापि यथायोगं
वाच्यं । **न वस्तुभेदाद्** एकस्मिन् पदार्थेऽनेकधर्मव्यवस्थापनं । किङ्कारणं
[।] **तस्यैवैक**स्य वस्तुनोऽ**नेकत्वायोग**ात् [।] ततश्चैकस्यानेकत्वग्रहो विभ्र-
म इत्याख्यातं । तथानेकस्याप्येकत्वव्यवस्थापनन्तदकार्यव्यावृत्तिद्वारेणैव न
वस्त्वभेदादित्याह । **अनेकस्य चैकत्वायोगा**दिति । तथा चानेकस्यैकत्वग्रहो
69b/PSVTa विभ्रमः । एवं धर्मधर्मिणोर्व्यतिरेकग्रहोपि भ्रान्त एव । किङ्कारणं [।] **व्य-
तिरिक्त**स्य च सामान्यस्य प्रागेव **निषेधात् । व्यक्तयो नानुयन्त्यन्यदित्यादिना**
। § 948

धर्मिणः सकाशाद् व्यतिरिक्ता एव धर्मास्ततश्च यथावस्तु शब्दार्थो भ-
विष्यतीत्याह । **तेषामित्यादि** । **तेषा**मनित्यत्वादीनां धर्माणां **प्रकृतेः** स्वभाव-
स्य **भेदात्** कारणाद् **यथावस्तु शब्दार्थाभ्युपगमे** नीलोत्पलमनित्यः शब्द
इत्यादि **सामानाधिकरण्यायोगात्** । नीलादिगुणानामुत्पलादिजातीनाञ्च प-
रस्परं स्वभावभेदात् । तद्वाचिनां शब्दानामेकस्मिन्नधिकरणे वृत्तिर्नास्तीति
सामानाधिकरण्यायोगः । तस्मान्न यथावस्तु शब्दार्थव्यवस्थेति भावः । § 949
186/s

तदुपाधेरित्यादिना पराभिप्रायमाशंकते । ते नीलादयो धर्मा उपाधिर्य-
स्य द्रव्यस्य **तस्यैकस्य** द्वाभ्यां गुणजातिभ्याम**भिधानाद् अदोषः** ।
सामानाधिकरण्याभावदोषो नास्ति । उत्तरमाह [।] **अनुपकारिणी**त्यादि
। उपाधित्वेनाभिमतानां नीलादीनां धर्माणामनुपकारकन्द्रव्यं । न हि नील-
गुणस्योत्पलत्वजातेर्वा द्रव्येणोपकारः कश्चिद् क्रियते [।] ततश्चा**नुपकारिणि**
द्रव्ये तदनाधेयवृत्तीनां नीलादीनां **पारतन्त्र्यायोगा**त् । नीलादयो धर्मा अनु-

पाधिः । पारतन्त्र्याभावात् । अन्यथाऽस्यायमुपाधिरित्येव न स्यात् । अथेष्यते द्रव्यविषयं पारतन्त्र्यं धर्माणान्तदा **पारतन्त्र्येपि द्रव्यजन्यत्व**मङ्गीकर्त्तव्यमन्यथा द्रव्यपारतन्त्र्यायोगात् । **जनकं** च क्षणिकमेष्टव्यमक्षणिकस्यार्थक्रियायोगात् । ततश्च कार्याभिमतानामुपाधीनां कारणाभिमतस्य च द्रव्यस्य **सहानवस्थिते**ः कारणात् । **द्वयो**र्विशेषणविशेष्ययोर्वस्तुरूपयोर्युगप**दनभिधानं** [।] कारणाभिमतस्य विशेषस्य तदानीं निरोधात् । **एकस्ये**ति विशिष्टस्याप्युपाधिमतः । **अध्याहार** उपदर्शनन्तदा **न वस्तुविषयः शब्दार्थः स्यात्** । बुद्ध्यारोपितस्यैव विशेषस्य शब्देनाभिधानात् । § 950

स्यान्मतं [।] यद्विनष्टं विशेष्यन्तद्विषयस्य शब्दस्य भवतु बुद्धिप्रतिभासविषयत्वं [।] यः पुनः सन्नेवोपाधिस्तद्वाचिनः शब्दस्य वस्तुविषयत्वमेवास्त्विति चेदाह । **बुद्धिप्रतिभासे**त्यादि । बुद्धिप्रतिभासो विषयो यस्याभिधानस्य तत्तथा [।] तद्भावस्तस्मिन् सति **सर्वं** विशेषणविषयाभिमतमप्यभिधानन्त**थैव** विकल्पबुद्धिप्रतिभासविषयमेवास्तु । किं कारणं [।] **तथा भिन्नोपाधिमतो** नानाविशेषणवत **एकस्य ग्रहणे** बुद्धावभासनात् । तथा ह्युपाधिमतो विनष्टस्याध्याहारिका विकल्पबुद्धिरङ्गीकर्त्तव्या [।] तदा चोपाधिमतोऽभावे उपाधेरप्यभावः पारतन्त्र्याभावात् [।] **भिन्नोपाधिमत एकस्याप्रतिभास**ने कुतः सामानाधिकरण्यं । § 951

यदा तु विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि विकल्पबुद्धिप्रतिभासित्वमिष्टन्तदा
कल्पित धर्मद्वयगृहीतैकधर्मिप्रतिभासिन्येकैव बुद्धिर्जायत इत्यविरुद्धं 70a/PSVTa
सामानाधिकरण्यं । § 952

उपकार्येत्यादिना पराभिप्रायमाशंकते । **अदोषो** योयमेकस्य बुद्ध्याध्याहार इत्यादिनोक्तः । **उपाधिमता समकाल**स्य निष्पन्नरूपस्योपाधेः **पारतन्त्र्याभावादनुपाधित्वं** । प्राक् पारतन्त्र्यन्तदेवोपाधित्वमिति चेदाह । **ने**त्यादि । न ह्य निष्पन्नस्य शशविषाणतुल्यस्य पारतन्त्र्यमुपाधित्वम्वा [।] सर्वथा 187/s
सतोऽसतश्चासत्पारतन्त्र्यमिति हेतोः कल्पनारोपितमुपाधीनाम्पारतन्त्र्यं कृत्वा पारतन्त्र्यव्यवहारे । **सर्वथे**ति सर्वेण प्रकारेण यथा पारतन्त्र्य**व्यवहारे** बुद्धिरनुविधीयते तथा विशेषणविशेष्यव्यवहारे **सैवा**रोपिका **बुद्धिः किन्नानुविधी**यते । तदनुविधानं हि न्याय्यं बुद्धिसन्दर्शितार्थप्रतिभासमनाश्रित्य व्यवहर्त्तुमशक्यत्वात् । **वस्तुन एकेन शब्देन प्रमाणेन च विषयीकरणे वस्तुबलाद्वस्तुस्वभावभूताशेषधर्माक्षेपात् तदन्यस्य** शब्दादे**र्वैयर्थ्यं च** यत्प्रागुक्तमेकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्येत्यादि । § 953

व स्तु वा दि पक्षे तद्बुद्धिप्रतिभासानुरोधेन स्यात् । किं कारणं [।] **बुद्धिप्रतिभासस्य निर्वस्तुकत्वाद् वस्तुसामर्थ्यभाविनान्दोषाणामप्रसङ्ग**ः । बहुवचनेनैतदाह । न केवलं तदन्यवैयर्थ्यदोषस्याप्रसङ्गस्तथा व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्याभाव उपाधीनां च पारतन्त्र्यायोगात् । § 954

विशेषणविशेष्यत्वाभावः भिन्नोपाधिमत एकस्य बुद्धावप्रतिभासनात् [।] सामानाधिकरण्याभावश्च य उक्तस्तेषामप्यत्र सम्भवो नास्तीति तदेवाह ।

तदभिन्नमित्यादि । तथा हि तद्बुद्धिप्रतिभासि रूपमभिन्नम्प्रतिभाति । तस्मात् सामान्यं यथा प्रतीतिर्न विरुध्यत इति वचनपरिणामं कृत्वा वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । नीलमित्युक्तेऽनीलव्यावृत्त्या नीलत्व**स्यैकस्याकारस्य विषयीकरणेपि** विकल्पबुद्ध्या तत्रैव नीलाकारे संशयव्यावृत्ति**र्नाकारान्तरे** [।] ततस्तद्बुद्धिप्रतिभासि रूपमनिश्चिताद्याकारमनुत्पलव्यावृत्तोत्पलाकारस्या**निश्चयात्** । यस्मिन्नाकारे निश्चयो नोत्पन्नस्त**दाकारान्त**रन्तत्र **साकांक्ष**योत्पलशब्दप्रयोगाद् उत्पन्नया **बुद्ध्या ग्राह्यं** प्रतिभातीति सम्बन्धः । § 955

एतेन विशेषणविशेष्यभावस्य निमित्तमुक्तं [।] सामानाधिकरणस्याह । **भिन्ने**त्यादि । **भिन्नस्य शब्दार्थस्य** नीलोत्पललक्षणस्योपसंहारे **प्रतिपादने**
188/s **नेपि** । धर्मद्वयोपगृहीत**मभिन्नमेक**धर्मितया बुद्धिप्रतिभासरूपं विकल्प**बुद्धौ प्रतिभातीति** कृत्वा **सामान्यादीनि यथाप्रतीति न विरुध्यन्ते** । § 956

तेन यदुच्यते भ ट्टे न [।] अन्यनिवृत्तिमात्रमपोहं गृहीत्वा अनीलादिव्यावृत्तावनुत्पलादिव्यावृत्तेरभावादनुत्पलादिव्यावृत्तौ चानीलादिव्यावृत्तेरभावाच्च न विशेषणविशेष्यभावस्तयोर्धर्मयोस्तदभावाच्च न तदाभिधायकयोः
70b/PSVTa शब्दयोः शब्दयोरपि विशेषणविशेष्यभावः । नापि सामानाधिकरण्यं शब्दवाच्ययोर्भिन्नत्वात् [।] नापि यत्रार्थेऽपोहयोर्भावस्तद्द्वारकं सामानाधिकरण्यमवस्तुत्वेनापोहस्याधेयत्वाभावात् [।] न च स्वलक्षणं शब्दविषयोन्यच्चाधिकरणं नेष्यते । न च स्वलक्षणेपोहयोर्भावेपि शब्दयोः सामानाधिकरण्यमेकविषयत्वस्याप्रतीतेरित्यपास्तं । § 957

बाह्यभिन्नस्य स्वाकारस्य शब्दादिविषयत्वेनेष्टत्वात् तेन नीलोत्पलादिशब्देषु शब्दार्थाभिधायित्वमिष्यत एवेति सर्वं सुस्थं । § 958

धर्मधर्मिभेदोप्यस्य बुद्धिप्रतिभासस्य यथा प्रतीतिर्न विरुध्यत इति वचनपरिणामेन सम्बन्धः । तमेवा**नेके**त्यादिनाह । **अनेकस्मादर्थाद्** बुद्धिप्रतिभासस्यालीकत्वात् । कुतोनेकार्थभेदः केवलं पुरुषाध्यवसायवशादेवमुच्यते । **तस्य** बुद्धिप्रतिभासस्**यैकस्माद**र्थाद् यो **भेद**स्तस्य **विधिप्रतिषेधजिज्ञासायां** । किमनित्यः शब्दो भवति चाक्षुषो न भवतीति **तदेव** बुद्धिप्रतिभासभूत**म्वस्तु** प्रदर्श्यत इति सम्बन्धः [।] केन प्रकारेणेत्याह । **प्रतिक्षिप्ते**त्यादि । § 959

यद्वा धर्मधर्मिभेदोप्यस्य वस्तुनो न विरुध्यत इति सम्बन्धः । कुत इत्याह । अनेकस्मादर्थाद् बाह्यस्य भेदसम्भवे सति तस्यैकस्माद् यो भेदस्तस्य विधिप्रतिषेधजिज्ञासायां किमनित्यः शब्दो भवति चाक्षुषो न भवतीति तदेव बाह्यम्वस्तु प्रदर्श्यत इति सम्बन्धः । केन प्रदर्श्यत इत्याह । **प्रतिक्षिप्ते**त्यादि । **धर्मशब्देन संचोद्य व्यतिरिक्तं धर्ममिव व्यवस्थाप्ये**ति सम्बन्धः । तथा ह्यनित्यत्वन्न चाक्षुषत्वमिति धर्मशब्देन चोदने कृते व्यतिरिक्त इवानित्यत्वादिको धर्मो व्यवस्थापितो भवति । किङ्कारणमित्याह
189/s । **तथा बुद्धेः प्रतिभासनात्** । धर्म शब्देन चोदने व्यतिरिक्तस्यैव धर्मस्य ग्राहिण्या बुद्धेः प्रतिभासनात् । **अविशेषेणे**ति सर्वभेदाप्रतिक्षेपेण**आपरमस्य**

बाह्यस्याप्रतिक्षिप्तभेदान्तरं **स्वभावं धर्मितया व्यवस्थाप्य** शब्देन **प्रदर्श्यते** ।
§ 960

एतदुक्तम्भवति । **धर्मशब्देन संचोद्य व्यतिरिक्तं धर्ममिव** प्रदर्श्य पुनर्द्धर्मिशब्देन संचोद्यापरं **स्वभावं धर्मितया व्यवस्थाप्य** तदेव बाह्यं वस्तु प्रदर्श्यते । अनित्यत्वं शब्दस्य न चाक्षुषत्वम् [।] अनित्यो न चाक्षुषः शब्द इति । भावभावाऽङ्गेनेति । भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपेण **धर्मधर्मिणोर्भेदाद् भेदवतीव बुद्धिर्विकल्पिका प्रतिभाति** भिन्नाकारेव । न तु वस्तुनो भेदः । **न वस्तुभेदाद्** भेदवती बुद्धिः [।] कुतः [।] **यथोक्तदोषाद्** अनुपकारिणि धर्मिणि धर्माणां पारतन्त्र्यायोगात् । § 961

तथा साध्यमनित्यत्वं साधनं कृतकत्वमिति [।] साध्यसाधनभेदश्चेत्यत आह । **तथाभूतेत्यादि** । **तथाभूतानाम्प्रतिक्षिप्तभेदान्तराणां धर्मभेदानाम्बाहुल्य**चोदनया **वचनभेदः साध्यसाधनभेदश्च** क्रियत इति सम्बन्धः । § 962

71a/PSVTa

तस्य ततस्ततो व्यावृत्तस्य वस्तुनः स्वभावः **समाश्रयो** येषान्तै**र्द्धर्मप्रतिभासभेदै**र्विकल्पबुद्धिप्रतिविम्बैर्द्धर्मात्मकैः प्रतिभासभेदैरित्यर्थः । किमर्थं क्रियत इत्याह । **तत्स्वभावेत्यादि** । तस्यैव व्यावृत्तस्य वस्तु**स्वभावस्य प्रतिपत्तये** प्राप्तये वा ॥ § 963

प्रणालिकया तेषाम्वस्तुप्रतिबन्धात् प्रकृतस्यैवार्थस्य सुखग्रहणार्थं संग्रहश्लोकमाह । **तत्स्वभावेत्यादि** । तस्य वस्तुस्वभावस्यानुभवादूर्द्ध्वं या धीः प्रज्ञायते **विकल्पिका** । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । **अनर्थिकापि तदर्थेव** । वस्तुविषयेव । अध्यवसायवशादतत्कार्येभ्यो यो **भेदस्तन्निष्ठा** । तदनुभवबलोत्पत्तेर्व्यावृत्तस्य च वस्तुनः सम्वादात्तन्निष्ठेत्युच्यते ॥ § 964

तस्यामित्थं भूतायाम्बुद्धौ योर्थाकारः दृश्यविकल्पयोरेकीकरणाद् **बाह्यमिव** । सजातीयासु व्यक्तिषु समम्प्रतिभासमानमे**कमिवान्यतो** विजातीयाद् व्यावृत्तमि**वाभाति** । तत्तु **व्यावृत्तमेव** बुद्धिरूपस्यालीकत्वात् । तद्बुद्धिरूपं **निस्तत्त्वं** निःस्वभावं । **किङ्कारणं** [।] **परीक्षानङ्गभावतः** । अर्थक्रियासम- 190/s
र्थमेव परीक्षाङ्गमतः **परीक्षानङ्गभावे**नार्थक्रियां प्रत्यसमर्थत्वादित्युक्तम्भवति । यतश्च बुद्धिप्रतिभासि रूपन्निस्तत्त्वमतस्तद्विषयो व्यवहारो मिथ्यार्थ एव प्रवर्त्तते इत्याह ॥ § 965

अर्था इत्यादि । **ज्ञानविशिष्टा** इति विकल्पबुद्ध्यारूढास्ते ज्ञानविशिष्टास्सन्तः यतो विजातीयाद् **व्यावृत्तिरूपिणो** व्यावृत्तिरूपवन्तः । यथानुत्पलाद् व्यावृत्तिरूपिण उत्पलार्थाः । **तेने**त्यन्ततो व्यावृत्तिरूपेणोत्पलत्वेनाभिन्ना इवाभान्ति न परमार्थतो बुद्धिरूपस्यालीकत्वात् । एतेन सामान्यव्यवहारस्य निमित्तमुक्तं । **व्यावृत्ताः पुनरन्यतस्त एवेति** [।] त एव ज्ञानविशिष्टा अर्था अन्यतो व्यावृत्तिरूपिणः सन्तः पुनरन्यतः सजातीयादपि व्यावृत्ता भान्ति । यथा त एव नीलभेदा अनीलात् । अतश्च व्यावृत्तिद्वयोपगृहीतस्यैकस्यार्थस्य भासनात् ॥ § 966

सामानाधिकरण्यबीजमुक्तं । तदेवाह । **तेषामित्यादि** । तेषामिति बुद्धिप्रतिभासिनामर्थानां **व्यवहारः प्रतन्यत** इति सम्बन्धः । तेषामिति **व्यवहारा**पेक्षा कर्मणि षष्ठी । किंविशिष्टो **मिथ्यार्थः** । कैः करणभूतैरित्याह । **सामान्येत्यादि** । समानाधारत्वं **समानाधारः** । भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य । सामान्य**विषयैः** सामानाधिकरण्यविषयैश्च ज्ञानाभिधानैः **सामान्यगोचरैः** सामान्यव्यवहारः प्रतन्यते । इतरैः सामानाधिकरण्यव्यवहारः ॥ § 967

यद्यपि शब्दज्ञानात्मक एवेह व्यवहारस्तथापि सव्यापारतामुपा**दाय ज्ञानशब्दयोः** करणरूपता । तयोरेवार्थप्रकाशलक्षणा क्रिया व्यवहारत्वेन विवक्षितेत्यदोषः । यथा ज्ञानस्य प्रमाणत्वं फलत्वं वेति । **स च सर्वः** 71b/PSVTa ज्ञानाभिधानलक्षणो व्यवहारः **पदार्थानां** स्वलक्षणानां **यो**न्**योन्याभावः** परस्परव्यच्छेदस्तत्**संश्रयः** । व्यावृत्तपदार्थानुभवद्वारेणोत्पत्तेः । **तेने**त्यन्योन्याभावसंश्रयत्वेन स व्यवहारो**न्यापोहविषय** उच्यते न त्वन्यव्यावृत्तिविषयत्वात् । विधिविषयत्वादस्य व्यवहारस्य ॥ § 968

191/s

वस्तुलाभस्य च वस्तुप्राप्तेश्**चाश्रयो** न भवति व्यवहारः । न च सर्वः किन्तु **यत्र** व्यवहारे**ऽस्ति** पारम्पर्येण तथाभूत**वस्तुसम्बन्धः** । उदाहरणमाह । **यथोक्तानुमितौ यथे**ति । **यथोक्तानुमि**तिः पूर्वोक्तानुमानविकल्पः । **नान्य**त्र स्थिरादिविकल्पे तत्र पारम्पर्येणापि वस्तुसम्बन्धाभावात् । वस्तुनोऽस्थिरादिरूपत्वात् । अनुमानविकल्पस्येतरस्य च स्वप्रतिभासेनर्थेऽर्थाध्यवसायद् **भ्रान्तिसाम्येपि** । **दीप**तेजो **मणौ यथे**ति । यथा मणितेजसि मणिबुद्धिर्भ्रान्ता । तथा दीपतेजस्यपितुल्येपि भ्रान्तत्वे मणिप्रभा मणित्वेन गृहीता मणावधिगन्तव्ये सम्वादिका । न तु दीपतेजः । तद्वत् स्थिरादिविकल्पो सम्वादक इत्यर्थः ॥ § 969

यदि ज्ञाननिविष्टानामेवार्थानां सामान्यादिव्यवहारः बाह्येष्वर्थेषु तर्हि सामान्यादिव्यवहाराभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादित्यत आह । **तत्रे**त्यादि । **त**त्र शब्दो वाक्योपन्यासे । निर्द्धारणे वा । तत्र व्यक्तिष्वेककार्या व्यक्तयो निर्द्धार्यन्ते । **अनेकोप्येककार्यो** यथा घटभेदा एवोदकाहरणादिकार्यास्तदकार्याय तथाभूतकार्यनुकुर्वते । तेभ्योन्यताव्यावृत्तिः सा आश्रयो येषां **ज्ञानाभिधाना**त्तैरनेकोपि पदार्थ **एकत्वेन व्यवहारम्प्रतार्य**ते । सामान्यव्यवहारं प्राप्यत इति यावत् ॥ § 970

तथेत्यनन्तरसामान्यव्यपेक्षया । **एकोप्यनेककार्यकृत्** । यथा घटश्च चक्षुर्विज्ञानोदकाहरणादिकार्यकृत् । **तद्भावदीपने** । अनेककार्यकर्त्तृत्वप्रकाशने । **अतत्कार्येभ्यो भेदेन** हेतुना । **नानाधर्मा** घटश्चाक्षुषः पार्थिव इत्यादि । तेन सामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यभावव्यवहारश्च बाह्येष्वेव दर्शितः ॥ § 971

यदि बाह्येषु सामान्यादिव्यवहारः पारमार्थिकस्तर्हि प्राप्त इत्याह । **यथाप्रतीतिकथितः** इति । विकल्पबुद्ध्यनुरोधेन **शब्दार्थः** सामान्यलक्षणः परमार्थ**तोसावसन्न**पि यथाप्रतीतिकथितः । **सामानाधिकरण्यं** च यथाप्रतीतिक-

थितं । यस्माद् **वस्तुन्यस्य** शब्दार्थस्य सामानाधिकरण्यस्य च **न सम्भवः** ॥ § 972

192/s

धर्मधर्मिव्यवहारश्च ज्ञानप्रतिभासिन्यर्थ इति यत् प्रकृतन्तत्संग्रहार्थमाह । **धर्मे**त्यादि । अयं **धर्मो**ऽयं **धर्मी**ति **व्यवस्थान**न्तयोश्च **भेदो**ऽस्यायं धर्मः कृतकत्वादिलक्षणः । **अभेदः** कृतकोयमिति **यादृशः** । अयं च विकल्पारोपितत्वात् । **असमीक्षिततत्त्वार्थः** । अनपेक्षितस्तत्त्वार्थो वस्त्वर्थो येनेति विग्रहः । **यथा लोके** बुद्ध्यारूढोप्यध्यवसिततद्भावतया **प्रतीयते** ॥ § 973 72a/PSVTa

तं **धर्मादिविभागन्तथै**वेति यथालोकप्रतीतिः **साध्यसाधनसंस्थितिर्विद्वद्भिरवकल्प्यत** इति सम्बन्धः । किमर्थं । **परमार्थावताराय** । अनित्यादिवस्तुस्वभावस्यावगाहनाय ॥ § 974

किं पुनः कारणमेकत्वादिव्यवहारस्य वस्तुन्यसम्भव इत्याह । **संसृज्यन्त** इत्यादि । **पारमार्थिका अर्थाः स्वतो न संसृज्यन्ते** । ततो न सामान्यव्यवहारो वस्तुनि । **न भिद्यन्ते** कृतकत्वादिधर्मैः प्रत्येकं तस्य वस्तुनोनेकत्वायोगात् । अतश्च **तेष्वर्थेषु** बहुषु **रूपमेक**मेकस्मिन्नर्थेऽ**नेकं रूपं** यदध्यवसीयते तद्बुद्धेर्विकल्पिकाया **उपप्लवो** भ्रान्तिः । यतश्च न संसृज्यन्ते न भिद्यन्ते पारमार्थिका अर्थाः ॥ § 975

ततः कारणात् **सामान्य**मिदं बहूनां । तथा धर्माणां धर्मिणां च **भेद इत्यपि** योय**म्भेदो** नानात्वव्यवहारः स **बौद्धेर्थे** । न बाह्ये स्वलक्षणे । बुद्धिप्रतिभासस्यालीकत्वात् [।] कथन्तर्हि तत्र स्वलक्षणे कृतकत्वादिधर्मभेद इति चेदाह । **तस्यैव** चेत्यादि । **तस्यैव** स्वलक्षणस्या**न्यव्यावृत्त्या धर्मभेदः प्रकल्प्यते** ॥ § 976

कस्मात् कल्पितधर्मभेदद्वारेण गम्यगमकभावो न वस्तुदर्शनमात्रेणेत्यत आह । **साध्ये**त्यादि । इदं **साध्य**मिदं **साधन**मित्यस्मिन् **संकल्पे वस्तुदर्शनहानितः** । यद्वा प्रत्यक्षवदनुमानेन सामान्यविशिष्टं स्वलक्षणमेव कस्मान्न गृह्यत इत्यत आह । **साध्येत्यादि** । साध्यसाधनसंकल्पे वस्तुदर्शनहानितः । कुतः स्वलक्षणस्य सामान्यविशिष्टस्य ग्रहणं । **भेदः सामान्यसंसृष्टो ग्राह्य** इत्याचार्य दि ग्ना ग प्रभृतिभिः सामान्यसंसृष्टस्य स्वलक्षणस्य ग्रहणं प्रतिज्ञातमित्याशङ्कामपनयन्नाह । **भेद** इत्यादि । **भेदः सामान्यसंसृष्टः प्रतीयत** इत्**यत्रा**पि वचने ग्राह्यं न **स्वलक्षणमे**व निर्दिष्टमिति नैवम्बोद्धव्यमित्यर्थः । किन्तु बाह्या एव भेदास्तेनान्यापोहलक्षणेन सामान्येन संसृष्टा अध्यवसीयन्ते न तु गृह्यन्त इति तत्रापि बोद्धव्यं । § 977 193/s

अन्ये तु **भेदः सामान्यसंसृष्टो ग्राह्य** इति पुल्लिङ्गेन पठन्ति । तत्रायमर्थो भेदः । **सामान्यसंसृष्टो** ग्राह्य इत्यत्रापि वचने । न स्वलक्षणं बोद्धव्यं ॥ § 978

किम्पुनः कारणन्तत्रैव बोद्धव्यमिति चेदाह । **समाने**त्यादि । अनेकस्मिन्नेकाकारः **समानाकारः** । एकस्मिन्ननेकधर्मत्व**म्भिन्नाकारः** । **आदिश-**

ब्दाद् धर्मधर्म्याकारपरिग्रहः । **न तत् स्वलक्षणं ग्राह्यं कथंचन** । किं कारणं [।] तत्रैकस्मिन् स्वलक्षणे कृतकत्वानित्यत्वादिरूपेण **बहुभेदा**नान्धर्माणां किम्विशिष्टाना**म्भेदाना**म्वस्तुरूपाणा**न्तत्रैकस्मिन्** स्वलक्षणेऽ**योगात्** । न ह्येकस्य वस्तुरूपाणि बहूनि युज्यन्ते निरङ्कत्वात् स्वलक्षणस्य ॥ § 979

उपसंहरन्नाह । **तद्रूप**मित्यादि । **त**त्तस्माद् **रूपं** स्वलक्षणं **सर्वतो भिन्न**मसाधारण**न्तथा** तेनासाधारणेन रूपेण **तस्य** स्वलक्षणस्य न **प्रतिपादिका श्रुतिः**
72b/PSVTa शब्दो **नास्ति** । **कल्पना वास्ति** । नेति प्रकृतं । असाधारणेन स्वरूपेण स्वलक्षणस्य ग्राहको नास्तीत्यर्थः । किं कारणं [।] **सामान्येनैव** शब्दस्य कल्पनायाश्च **वृत्तितः** ॥ § 980

तत्प्रतिपादिका न श्रुतिरस्तीति ब्रुवता स्वलक्षणे शब्दा न नियुज्यन्त इत्युक्तमतश्चोदयति । § 981

किम्पुनरित्यादि । संकेतेन विषयीकृताः **संकेतिनः** । तमाहुः शब्दाः। **व्यवहाराय** संकेतः **स्मृतः** । **तदा** व्यवहारकाले त**त्स्वलक्षणन्नास्ति** यत्र सं-
194/s केतः कृतः । एकस्यापि स्वलक्षणस्य क्षणिकत्वात् कालान्तरे तेनैव रूपेणानुगमो नास्त्यक्षणिकत्वे वा संकेतः ज्ञानाभावादेव तद्विषयत्वस्य कालान्तरेनुगमो नास्ति किमुत देशकालभिन्नेषु स्वलक्षणेषु । **तेन** कारणेन **तत्र** स्वलक्षणे **संकेतो न** क्रियत इत्यध्याहारः । § 982

न हीत्यादिना व्याचष्टे । § 983

अपि नामेति कथन्नु नाम । **प्रागि**ति संकेतकालकृतसम्बन्धस्य शब्दस्येति सम्बन्धः । एकत्रैकस्सिमन् **स्वलक्षणे पश्चा**दिति व्यवहारकाले । किङ्कारणं [।] **न युक्त**मित्याह । **तस्ये**त्यादि । **तस्ये**ति संकेतकालदृष्टस्य व्यवहारावस्थानादिषु **देशकालभेदेष्वनास्कन्दना**त् । अनुगमात् । न ह्येकत्र दृष्टो भेदोन्यत्र सम्भवति ॥ § 984

व्यतिरिक्तमिति वै शे षि क दर्शने**नाव्यतिरिक्तं** सां ख्य दर्शनेन । समानजातीयव्यक्ति**व्यापनाद्** व्यापि सामान्यं । **त**त्तस्मा**न्न व्यवहारकालाभावदोषः** । व्यवहारकाले शब्दार्थस्याभावदोषो नास्ति । सामान्यस्य शब्दार्थत्वात्तस्यैवैकत्वेन संकेतव्यवहारकालयोर्विद्यमानत्वात् । § 985

कथं नामेत्यस्मिन्नर्थे **अपि**शब्दः [।] व्यवहारकाले शब्दादुच्चरिता**दर्थक्रियाक्षमान्** अर्थान् **विज्ञाय तत्साधनाया**र्थक्रियासाधनाय कथन्नाम प्रवर्त्तत **पुमा**नित्यनेनाभिप्रायेणा**र्थेषु संयोज्यन्तेऽभिधायकाः** शब्दाः । § 986

न खल्वित्यादिना व्याचष्टे । फलनिरपेक्षं क्वचित् तात्पर्य **व्यसनं** । **यदयं** लोको **संकेतयन्** संकेतमकुर्वाणः संकेतितेर्थे **शब्दान् प्रयुञ्जानो** वा । **सर्व**
195/s **एवेति** शाब्दोन्यो वाव**धेयो** ग्रहणार्ह **आरम्भो** व्यवहारः **फलार्थः** । न तु निष्फलः [।] किङ्कारण [।] **निष्फलारम्भस्य** प्रेक्षापूर्वकारिभि**रुपेक्षणीयत्वाद**ग्राह्यत्वात् । तदिति तस्मात् । **अयं** प्रतिपत्ता **क्वचिद**भिमतेर्थे **नियुञ्जानः** संकेतयन् **फलमेवेहितुं युक्त** इति प्रयोजनमेवापेक्षितुमर्हतीति यावत् । **तच्चे**ति फलमिष्टस्याप्तिलक्षणमनिष्टस्य च त्यागलक्षणमिति यथायोगं सम्बन्धः । येने**ष्टानिष्टप्राप्तिपरिहार**रूप एव पुरुषार्थोभिप्रेत**स्तेनायं** पुरुषस्तयो**रिष्टयोः**

फलयोः **साधनमसाधनं** चार्थं ज्ञात्वा **तत्रेष्टसाधने प्रवृत्ति**मनिष्टसाधने च **निवृत्तिं कुर्यां कारयेयम्वा** परानित्यनेनाभिप्रायेण **शब्दान्नियुञ्जी**त प्रयोक्ता श्रोतापि **नियोगे वाद्रियेत** । § 987 73a/PSVTa

युक्तन्तावत् परं व्यवहारयेयमिति शब्दनियोगः । शब्दनियोगस्य पराङ्गत्वात् । स्वयन्तु प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणे कः शब्दस्योपयोगः । § 988

सत्यं [।] केवलं शब्दप्रयोगाभ्यासात् स्वयमपि प्रतिपद्यमानः कदाचिदेवं प्रतिपद्यत इत्युपन्यासः कृतः । **अन्यथोपेक्षणीयत्वादि**ति फलमन्तरेण शब्दनियोगस्योपेक्षणीयत्वात् । **तत्रै**वं व्यवस्थिते न्याये **जातिरनर्थक्रियायोग्या**ऽतो न शब्दविषया । § 989

तद्व्याचष्टे **न ही**त्यादि । **न जातिर्वाहदोहादिकं** कर्त्तुं समर्था [।] ततश्च वाहदोहाद्यर्थिनो जातिचोदना निष्फलेति न तदर्थः **शब्दप्रयोगः** । § 990

यापि स्वप्रतिपत्तिलक्षणार्थक्रिया जातेरुपवर्ण्यते । न तदर्थम्पुरुषः प्रवर्त्तते शब्दप्रयोगादेव तस्याः सिद्धत्वात् । जातिमात्रप्रतिपत्त्यर्थं शब्दप्रयोगो भविष्यतीति चेदत आह । **न वे**त्यादि । **तादृश**मिति वाहदोहादि**प्रकरणं** निष्फलस्य शब्दप्रयोगस्योपेक्षणीयत्वादित्युक्तत्वात् । जातौ च वाच्यायां सत्यां । गामानयेत्यत्र वाक्येन वाक्यार्थप्रतीतिः स्यात् । गोत्वस्य क्रियात्वेन्वयाभावात् । नापि लक्षितलक्षणया वाक्यार्थप्रतीतिरप्रतीतेर्न हि पदेभ्यस्तावत् सामान्यानां प्रतीतिः [।] पुनस्तेभ्यो विशेषाणां विशेषेभ्यश्चान्वयस्येत्येवं विलम्बितरूपा वाक्यार्थप्रतीतिः । § 991

नन्वपोहेपि वाच्ये कथं बाह्यार्थप्रतीतिर्नीरूपत्वादपोहस्य [।] न च ज्ञानांशे शब्दनिवेशो युक्तोऽनर्थक्रियाकारित्वात् [।] § 992 196/s

सत्त्यं [।] केवलमर्थक्रियाकारित्वेनैव प्रतिभासनात्तत्र शब्दनिवेशो युक्त इति प्रतिपादयिष्यते । § 993

न त्वेवमपि तस्य ज्ञानाङ्गस्य स्वलक्षणत्वात् कथं शब्दवाच्यत्वं । § 994

अत्रोच्यते । बाह्याभिन्नस्तावत् स्वाङ्गो विकल्पे प्रतिभासत एव [।] न तावदस्य विकल्पग्राह्यत्वात् प्रतिभासः सर्वात्मना निश्चयप्रसङ्गादनभ्युपगमाच्च । § 995

नापि विकल्पेन बाह्यात्मतयाध्यवसाय एवास्य ग्रहणं यथावस्थितेन स्वरूपेणाग्रहणादग्रहणे च कथन्तत्र प्रतिभासः । ज्ञानस्वलक्षणत्वे तु स्वांशस्य सम्वित्स्वभावत्वात् प्रतिभासो युक्तः । तेनाविद्यारूपस्य स्वांशस्य विकल्पस्य च यदि ज्ञानस्वलक्षणत्वं नेष्यते तदा प्रतिभास एव न स्यादेवमज्ञानरूपेण च विकल्पेन कथं स्वाङ्गस्य परिच्छेदोस्य ज्ञानधर्मत्वात् । तस्माज्ज्ञानस्वलक्षणत्वादेव स्वांशस्य विकल्पे प्रतिभासः स बाह्याभिन्नो विकल्पविषयो व्यवस्थाप्यते । तस्य सम्विदितरूपस्यैव बाह्याभेदेन विकल्पेनाध्यवसीयमानत्वादत एव विकल्पः सामान्यविषय उच्यते न स्वलक्षणविषयोऽर्थस्वांशयोरेकस्यापि स्वरूपेणाग्रहणात् । तेन स्वांशस्य ज्ञानस्वलक्षणस्यापि बाह्यात्मतयाध्यस्तस्य सामान्यरूपत्वं । तथा च वक्ष्यति । § 996

ज्ञानरूपतयार्थत्वे सामान्ये चेत् प्रसज्यते ।
तथेष्टत्वादपोह्यर्थरूपत्वेन समानतेति । प्र० वा० ३ । ९ § 998

तस्य च शब्दवाच्यत्वं युक्तमेव । § 999

लक्षितलक्षणेत्यादि परः । सत्यं न सामान्यमर्थक्रियाकारि किन्तु व्य-
73b/PSVTa क्तिरेव केवलं **व्यक्तेरशक्यचोदनत्वा**त् कारणात् सामान्ये नियुक्तः **शब्दः** सामान्यं लक्षयति [।] तेन सामान्येन शब्दलक्षितेन सम्बन्धाद् व्यक्तिरपि लक्ष्यत इति । § 1000

तदेतदप्रतीतिकं । न हि गोशब्दादुच्चरिताद् गोत्वं प्रतीयते गौरपि तु गौरेवावसीयते । न नामैवन्तथाप्युच्यते । **अशब्दचोदि**तेत्यादि । § 1001

यदि नाम जातितद्वतोस्सम्बन्धस्तथाप्य**शब्दचोदिते** व्यक्तिविशेषे **कथं प्रवर्त्तते** [।] नैव । दण्डदण्डिनोस्सत्यपि सम्बन्धे **न हि कश्चि**त् प्रेक्षापूर्वकारी **दण्डञ्छिन्धीत्युक्ते दण्डिनञ्छिनत्ति** । अशब्दचोदितत्वात्तथा जातौ चोदितायां **व्यक्तौ प्रवृत्तिर्न** युक्तेत्यर्थः । § 1002

जातौ वाहदोहादीनामसम्भवादशब्दचोदितायामपि व्यक्तौ प्रवृत्तिर्भ-
197/s विष्यतीति चेदाह । **नापी**त्यादि । केवलमर्थान्तरसम्भवि कार्यमसम्भविन्यर्थे चोदयन् वक्ता प्रतिपाद्यस्या**सम्बद्धप्रलापी स्यात्** । न पुनस्ततोसमर्थाद्योदितात् समर्थे प्रवृत्ति**र्बलीवर्ददोहचोदनावत्** [।] न हि केनचिद् बलीवर्दन्दोग्धीत्युक्ते तत्र दोहा**सम्भवा**त् । बलीवर्दा**दन्यत्र** सम्भवायां गवि दोग्धुं **प्रवर्त्तते** श्रोता [।] केवलन्त**स्यैव**म्भवत्य **संबद्धप्रलाप्ययं** वक्तेति । § 1003

स्यान्मतं [।] वलीवर्दचोदने सम्बन्धाभावात् मा भूत् स्त्रीगव्यां प्रवृत्तिः । जातौ तु चोदितायां सम्बन्धात् तद्व्यक्तौ प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याह । **न चे**त्यादि । **अर्थान्त**रस्य सामान्यस्य सम्बन्धस्यापि **चोदनेनार्थान्तरस्येति व्यक्तेः** । § 1004

नन्वशब्दचोदिते सत्यपि सम्बन्ध इत्यादिनोक्त एवायमर्थः । § 1005

सत्यम् [।] अधिकविधानार्थन्तु पुनः प्रस्तावः । तदेव पूर्वपक्षयति । **अनियते**त्यादि । **अनियतः सम्बन्**धो यस्य दण्डस्य स तथोक्तः । तथा हि दण्डिनमन्तरेणापि दण्डे विद्यते तद्भावस्तस्मात् । **तत्रे**ति दण्डिनि । **नेति चे**दिति दण्डे चोदिते **प्रवृत्तिर्न** भवतीत्यर्थः । जातौ तु चोदितायां नियतसम्बन्धाद् व्यक्तौ प्रतीतिर्भवतीति भावः । § 1006

तदित्यादि सि द्धा न्त वा दी । **तदि**त्यनियतसम्बद्धत्वं **तुल्यं जाताव**पि । § 1007

कथमिति चेदाह । **व्यक्तीना**मित्यादि । स्यादेतद् [।] यथा भ्रात्रादिशब्दाः स्वार्थमभिदधाना द्वितीयमाक्षिपन्ति तथा जातिशब्दा इत्यत आह । **भ्रात्रादिशब्दास्त्वि**त्यादि । आदिशब्दात् पुत्रादिशब्दाः । **सम्बन्धिशब्द**वाच्य**त्वात्** सम्बन्ध्यन्तरापेक्षैव तेषां व्यवस्थापितत्वादिति यावत् । **आक्षिपेयुः परमिति** द्वितीयं भ्रात्रादिकं । आक्षेपश्च द्वितीयसम्बन्धाकारविकल्पजननं । न तूप-

स्थापनमेव विनष्टेपि सम्बन्धिनि विकल्पोत्पत्तेः । **न तथेति** वैधर्म्यकथनं । यदि सम्बन्धिवाचिन्यः स्युस्तदायन्दोषः स्यादित्याह । **अपेतेत्यादि** । **अपेता** विनष्टा **व्यक्तय**स्सम्बन्धित्वेन यासां पा ण्ड वा दि **जाती**नान्तासामपि **तच्छ्रुतिभ्यो** जातिवाचकेभ्यः शब्देभ्यो **नित्यम**पेतव्यक्तिसम्बन्धित्वेनाप्य**नुगमप्रसंगः** । एवं ह्यपेतव्यक्तिसम्बन्धित्वेन तासामनुगमो यद्यपेतानामपि व्यक्तीनामनुगमः स्यात् । यद्वा जातीनां सम्बन्धिभ्यो या अपेता व्यक्तयस्तासां तच्छब्देभ्यो नित्यम**नुगमनप्रसङ्गात्** । § 1008

198/s

सर्वदेत्यादि परः । **सर्वदे**ति व्यक्त्यपायानपायकालयो**स्तत्सम्बन्धयोग्यताप्रतीतेरिष्टमेव** व्यक्त्यनुगमन**मिति चेत्** । एतत्कथयति [।] यथा भ्रात्रादिशब्दाः स्वार्थमभिदधानाः सम्बन्धिनमविशेषणात् क्षिपन्ति तथा जातिशब्दा अपीति । § 1009 74a/PSVTa

उत्तरमाह । **सर्वदे**ति । **सर्वदे**ति व्यक्त्यपायाऽनपायकालयो**र्गोशब्दादप्रवृत्ति**र्वाहदोदादियोग्ये व्यक्तिविशेषे । किङ्कारणंमिति चेदाह । **सहिते**त्यादि । सप्तमीद्विवचनमेतत् । जातेर्व्यक्ति**सहितासहितावस्थयोर्विशेषेणा**र्थक्रियाक्षमस्य विशेषस्या**नाक्षेपात्** । एतदुक्तम्भवति । यथाऽतीतानागतव्यक्तेः शब्दार्थरूपतया जातिशब्देनाक्षेपस्तथा वर्त्तमानाया व्यक्तेरुभयत्र शब्दार्थरूपतया प्रतिभासनस्याविशेषणादिति । § 1010

व्यक्तिसम्बन्धिन्या जातेश्चोदनाद् व्यक्तौ प्रतीतिर्न प्राप्नोतीत्यय**मदोष इति चेत्** ॥ § 1011

भवत्वेवं किन्तु **सापि** व्यक्ति**स्तद्विशेषणत्वेन** जातिविशेषणत्वेन जातिचोदनायामा**क्षिप्तैवे**ति न जातिः केवलाभिधेया । किन्तु **तद्वानभिधेयः स्या**दिति पक्षान्तरपरिग्रहः स्यात् । तत्र चानन्तरमेव दोषम्वक्ष्याम इत्याकूतं ॥ § 1012

जातितद्वतोः सम्बन्धमभ्युपगम्यैतदुक्तं [।] **सम्बन्ध एव** तु नास्तीत्याह । **न चे**त्यादि । किं कारणम् [।] **अन्योन्यम्**परस्पर**मजन्यजनकत्वेनानुपकारात्** । **तत** इति सम्बन्धाभावाज्जातिचोदनया व्यक्ते**र्लक्षणमप्युक्तं** । **फलाभावा**दित्यर्थक्रियाया अभावात् । § 1013

व्यक्त्यभिन्नसामान्यवादिनोपि प्रत्यक्षवच्छाब्दे ज्ञाने व्यक्तिप्रतिभासः स्यात् । भेदांशेन तु तस्यापि लक्षणमयुक्तं । **एवमि**त्यादिना पक्षान्तरमाशङ्कते । **तद्वानि**ति जातिमान् । **अलमि**ति समर्थः । **तत्रे**ति तद्वति । **स चे**ति सिद्धा न्त वा दी । § 1014

अस्यैव व्याख्यानं **स च शब्द** इत्यादि । तत्रेति व्यक्तौ **किमन्येन** सामान्येन **व्यवधिना** व्यवधायकेन कल्पितेन । § 1015 199/s

आनन्त्याचे ति परः ।

इदमानन्त्यं सम मित्युत्तरं ।§ 1017

एतदेव व्याचष्टे । **स्यादेत**दित्यादिना । **तद्वत्य**पीति जातिमत्यपि । यस्माज्जात्यादिवि**शिष्टाः** सत्यो व्**यक्तय एव** वक्तव्**या इति** हेतोर**वश्यन्तत्रे**ति

व्यक्तिषु शब्दस्य **सम्बन्धः करणीयः** [।] कस्माद् [।] **अकृतसम्बन्धस्यानभिधानात्** । कर्त्तरि षष्ठी । कृतः सम्बन्धो यस्य शब्दस्य । तेनानभिधानादित्यर्थः । कर्मणि वा षष्ठी । अकृतसम्बन्धस्य वार्थस्य शब्देनानभिधानात् । **स चेति** सम्बन्धः । तद्वता सह **न शक्यं** कर्त्तुमानन्त्यात् । तस्मादयुक्तोयम्पक्षः । § 1018

तत्सम्बन्धिनि । व्यक्तिसम्बन्धिनि सामान्ये शब्दस्य सम्बन्ध**करणाद्धेतोस्तत्रापि** जातिसम्बन्धिभ्यां व्यक्तौ सम्बन्धः **कृत एवेति चेत्** । § 1019

उक्तमत्रोत्तरं [।] सामान्यस्य **सत्यपि सम्बन्धे एकत्र** जातौ **कृतात्** संकेता**दन्यत्र** व्यक्ता**वप्रतीतिर्न** च जातितद्वतोः सम्बन्धोस्तीत्येतच्चोक्तं । न हि सत्यपि सम्बन्धे दण्डशब्दाद् दण्डिनि प्रतिपत्तिः [।] तथा **न च** जातितद्वतोः कश्चित्**सम्बन्धोस्तीति** सम्प्रत्युक्तत्वात् ॥ § 1020

एवन्तावत् **सर्वभावा** इत्यादिना वा र्त्ति क का रः स्वाभिमतं विधिशब्दलिंग- 74b/PSVTa विषयमाख्याय संप्रति येनाभिप्रायेणाचार्य दि ग्ना गे न भेदलक्षणं 200/s सामान्यमुक्तन्त दर्शयितुं पृच्छति । **अपि चे**त्यादि । एवम्मन्यते । यथा गोशब्दादप्रतीयमाने गोत्वे गोशब्दः संकेत्यते तथा । **तत्कारिणां** विवक्षितार्थक्रियाकारिणाम**तत्कारिभ्यो** ये विवक्षितार्थक्रियाकारिणो न भवन्ति तेभ्यो यो **भेद**स्तेन **सामान्यं** सर्वेषान्तत्कारिणामतत्कारिभ्यो भिन्नत्वादतस्तस्मि**न्भेदसाम्ये** अन्यापोहलक्षणे **किन्न कृतः** कस्मात् संकेतो न कृत इति पृच्छति परं । एतदेवाह । **यामर्थक्रियामि**त्यादि । दाहपाकादिलक्षणस्यार्थस्य क्रियां निष्पत्ति**मधिकृत्या**भिप्रेत्यायं पुरुषोर्थेष्वभिप्रेतार्थक्रियाकारिष **शब्दान्नियुङ्क्ते** प्रयुङ्क्ते । **तत्कारिणा**मभिप्रेतार्थक्रियाकारिणा**मन्येभ्यो**ऽतत्कारिभ्यो **भेदात्** कारणात् तत्कारिणः सर्वविजातीयव्यावृत्ता अभिन्ना भवन्ति । तत **एषामर्थानान्तत्रैवाभेद इति** अन्यव्यावृत्तिलक्षणे **किन्न शब्दः प्रयुज्यते** । व्यावृत्तिविशिष्टस्यापि संकेतवशात् प्रतीतिः स्यादिति प्रश्नाभिप्रायः । § 1021

तद्वदित्यादि । जातिमत्पक्षे यो दोष आचार्य दि ग्ना गे नो क्त स्तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादित्यादिना यस्तद्वद्**दोषस्तस्य साम्या**त्तस्य दोषस्यावतारादभेदेन्यव्यावृत्तिलक्षणे शब्दो न नियुज्यते । **अस्त्वयन्दोष** इत्यभ्युपगच्छति । नैवायन्दोषोस्तीति प्रतिपादितमभ्युगम्य त्वेवमुक्तं । **जातिरलम्परा** । जातिस्त्वन्या न युक्तेत्यर्थः । § 1022

स्यादित्यादिना व्याचष्टे । **अन्यस्माद्** अतत्कारिणो **व्यावृत्तेपि** वस्तुनि **शब्दार्थे**भ्युपगम्यमाने । **तद्वत** इति व्यावृत्तिमतः । न **तद्वत्पक्षादस्य** व्यावृत्तिमत्पक्षस्य **विशेषः** । एतदेवाह । **को ही**त्यादि । त्वया व्यावृत्तिरित्युक्तं परेण जातिरित्यादि । **अत्र** वाच्ये **को विशेषः** [।] नैव कश्चिदन्यत्र शब्दभेदात् ॥ § 1023

अस्तु नामेति सि द्धा न्त वा दी । **जातिरन्ये**ति वस्तुभूता । किम्पुनस्तुल्ये दोषे व्यावृत्तिरङ्गीक्रियते न वस्तुभूता जातिरित्याह । **जातिमपि** 201/s **ही**त्यादि । **तदभाव** इति व्यावृत्त्यभावे **अस्या** अपीति वस्तुभूताया जा-

तेः । भावानां भेदाभावे सत्यनेकार्थसमवेतरूपाया जातेरभावात् । न च जात्याभेदः क्रियत इत्युक्तं । तस्मादवश्यम्भेदोभ्युपगन्तव्यः [।] स **चैकस्मा**दतत्कार्या[त् ?] **भेदस्तदन्येषा**न्तस्मादतत्कार्यादन्येषान्तत्कार्याणा**म-भेदस्तद्विशिष्टे**ष्वभेदविशिष्टेषु **प्रतिपत्तिरस्तु** । प्रतिपत्त्यालम्बनत्वात् प्रतिपत्तिरित्युक्तः । न पुनः स एव प्रतिपत्तिः । करणसाधनो वा प्रतिपत्तिशब्दः प्रतिपद्यन्तेऽनया व्यावृत्त्या करणभूतया भावानिति कृत्वा । § 1024

सर्वथेति । यदि व्यावृत्तिविशिष्टो जातिविशिष्टो वार्थो वाच्यस्तद्वत्पक्षोदितो यथानन्त्यादि**दोष**स्तत् **परिहारस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्** । तुल्यश्चेद्दोषो जातिरेव कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति चेदाह । **अर्थान्त**रेत्यादि । **अर्थान्तर**म्वस्तुभूता जातिः । भिन्नेष्वभिन्नप्रत्ययजननं जातेः प्रयोजनमिति चेदाह । **तदर्थस्ये**ति 75a/PSVTa जातिसाध्यस्य । **अन्येने**त्यतत्कार्यव्यावृत्तिलक्षणेनाभेदेन [।] जात्यापि हि सोर्थः साध्यत इति कस्माज्जातित्यागे व्यावृत्त्यभ्युपगम इत्यत आह । तदित्यादि । **तदभ्युपगमस्ये**ति व्यावृत्त्यभ्युपगमस्य [।] तदनभ्युपगमे हि जातिकल्पनैव न स्यादित्युक्तं ॥ § 1025

अधुना शब्देनावश्यं व्यावृत्तिश्चोदनीयेत्यत आह । **अपि चे**त्यादि । विवक्षितादर्था**दन्य**स्तस्य **परिहारेण** श्रोता **प्रवर्तेते**ति कृत्वा **ध्वनिरुच्यते** प्रतिपादकेन । चकार एवशब्दस्यार्थे भिन्नक्रमश्च तदन्यपरिहारेणेत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यं । **तेने**ति ध्वनिना । **तेभ्य** इत्यनभिमतेभ्यस्तस्याभिमतस्यार्थस्या **व्यवच्छेदे**ऽव्यवच्छेदेनाभिधीयमान इत्यर्थः [।] **कथं** श्रोता **प्रवर्त्ते**तेति । § 1026

शब्दमित्यादिनैतदेव व्याचष्टे । **एष** वक्तार्थेष्वभिमतार्थक्रियाकारिष्व**-निष्टपरिहारे**णानभिमतार्थव्यवच्छेदेन **प्रवर्त्तेत** कथं नाम श्रोतेत्यनेनाभि**प्रायेण प्रयुङ्क्ते** । § 1027

यदि शब्देनान्यव्यवच्छेदो न चोद्येत तदा **तत्र** प्रत्याय्याभिमतेऽ**न्यत्र चे**त्यनभिमते प्रवृत्तिरनुज्ञाता भवति । तस्यां च सत्यान्तस्याभिमतस्यार्थस्य 202/s **यन्नाम अभिधान**न्तस्य **ग्रहणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्** । तथा ह्यानयेत्युक्ते वस्तुमात्रमाक्षिप्तन्तत्रानभिमतव्यवच्छेदायाग्निशब्दः प्रयुज्यतेऽग्निमानयेति । यदि तु तस्मिन्नपि प्रयुक्तेऽनग्न्यानयनं न व्यवच्छिन्नन्तदाग्निशब्देनोच्चारितेन न किंचित् प्रयोजनं । आनयेत्यनेनाप्यनानयनस्य प्रतिक्षेपादानयनमनानयनं चानुज्ञातं स्यादतः प्रवृत्तिनिवृत्त्यानुज्ञायां च सत्यान्त**न्नामग्रहणवैयर्थ्यप्रसंगा**दिति पूर्वेणैव सम्बन्धः । एवं एकस्याभिमतस्याग्न्यादे**रेक**स्य चानयनादिलक्षणस्यानुष्ठानस्य या **चोदना** तस्या **अनादरादवचनमे**व शब्दानां **स्यात्** । **अन्यव्यावृत्त्यन-भिधाने** सति । § 1028

अथवा **प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुज्ञाया**मिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धनीयं । यथोक्तविधिना प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुज्ञायां **चैकचोदनाऽनादर**ात् । एकस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य निवृत्तिलक्षणस्य वा व्यापारस्य चोदनाऽनादरादिति [।] शेषं पूर्ववद् व्याख्येयं । § 1029

एवं च शब्दव्यवहारोच्छेदः स्यान्न चैवन्त**स्मादवश्य**मित्यादि । **स चे**त्यन्यव्यवच्छेदः । **तदन्येष्**विति तस्मादतत्कार्यादन्येष्वेककार्येष्व**भिन्नः** । स-

र्वेषामतत्कार्याद् व्यावृत्तत्वात् । इति कृत्वानेकार्थव्यावृत्तित्वं **जातिधर्मोप्यस्ति** व्यवच्छेदस्य । **तमि**ति व्यवच्छेदङ्किम्विशिष्टं **नियत**मभ्युपगमो यस्य स तथा । तदनभ्युपगमे जातेरभावप्रसङ्गात् । **नियतं चोदन**मभिधानं यस्य तत्तथा । 75b/PSVTa तदचोदने शब्द प्रयोगस्य नैष्फल्यं स्यात् । व्यक्तिषु बुद्धिशब्दयोरनुगमलक्षणो **जात्यर्थ**स्तस्य **प्रसाधनं** प्रसाध्यतेऽनेनेति कृत्वा । एवंभूतं व्यवच्छेदं **परित्य-ज्यार्थान्तरस्य** सामान्यस्य **कल्पनं केवलमनर्थनिर्बन्ध** एवाऽवस्त्वभिनिवेश एव केवलं नान्यत् किञ्चित कारणमस्तीत्यर्थः । किङ्कारणं । [।] यथा कल्पनं नित्यव्यापिताद्यकारैरस्य सामान्यस्या**योगा**दित्यन्यव्यावृत्त्यभिधानेऽयमभिप्राय आचार्य दि ग्ना ग स्य ॥ § 1030

नेत्यादि परः । **न वै न क्रियत एव** शब्देन **व्यवच्छेदः** किन्तु क्रियत एव । किमर्थन्तर्हि जातिरुक्तेत्यत आह । **प्रवृत्ती**त्यादि अर्थक्रियार्थिनो हि या **प्रवृत्तिस्तस्या विषयो** जातिः । तं **कथयद्भि**रस्माभिर्जातिरुक्ता । § 1031

व्यवच्छेदेत्यादि सि द्धा न्त वा दी । अस्य शब्दस्याभिधेयो **व्यवच्छेदोस्ति** 203/s **चेत्** । अस्य वा जातिमतो व्यवच्छेदः शब्दवाच्योस्ति चेत् । **नन्वेतावदन्य**व्यवच्छेदेनेष्टप्रवर्त्तनं **प्रयोजनं शब्दानामि**ति कृत्वा । तत्रेति व्यवच्छेदेनेष्टप्रवर्त्तने कर्त्तव्ये । तत्र वा प्रवृत्तिविषये **किं सामान्येनापरेण वः** प्रयोजनं ॥ § 1032

नन्वित्यादि परः । **उक्त**मित्या चा र्यः । **तथा** हीत्ययुक्तत्वप्रतिपादनं । सेति जातिः । अर्थक्रियां प्रत्यसामर्थ्या**न्न प्रवृत्तियोग्या** जातिः । नापि गोशब्दाज्जातिः प्रतीयते । **निवेदितमेत**दिति त**त्रानर्थक्रियायोग्या जातिरि** प्र० स०त्यादिना । जातिद्वारेण च द्रव्येऽर्थक्रियासमर्थे पुरुषस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीति चेदाह । **तद्वारे**णेत्यादि । अशब्दचोदिते सत्**यपि** सम्बन्धे कथं प्रवर्त्तेतेत्यादिना । जातिद्वारेण तद्वानेव चोद्यत इति चेदाह । **तद्वचोदन** इत्यादि । व्यवधानमुक्तमिति लिङ्गपरिणामेन सम्बन्धः । सामान्येन तत्र व्यवधानमित्युक्तं । स च साक्षान्न योज्यते कस्मात् [।] किन्तत्रान्येन व्यवधानेत्यादिना । § 1033

स्यान्मतं [।] न जातिः केवला व्यक्तिर्वा शब्दाश्रयाः प्रवृत्तेराश्रयः केवलाया जातेरर्थक्रियायामसामर्थ्यं । व्यक्तेश्च केवलाया अशक्यचोदनत्वात् । तस्माज्जातितद्वन्तौ सहितौ प्रवृत्तिविषयस्तयोरेव समस्तयोः शब्दार्थत्वमित्यत आह । **जातितद्वतो**रित्यादि । **प्रवृत्तिविषयत्व** इति शब्दाश्रयायाः प्रवृत्तेर्विषयत्वेभ्युपगम्यमाने । **व्यावृत्तितद्वन्तौ किन्नेष्ये**ते प्रवृत्तिविषयत्वेनेत्यध्याहारः । प्रमाणसिद्धौ हि व्यावृत्तितद्वन्ताविति भावः । **व्यावृत्तेः** शब्दभूतायाः बुद्धिपरिकल्पितत्वा**दवस्तुत्व**मतो वाहदोहाद्यर्थक्रियांप्रत्**यसाधनत्वान्न** प्रवृत्तिविषयत्वमिति चेत् । **तदेत**दसाधनत्वं **जातेस्तुल्यं** सापि वाहदोहादावसमर्था । § 1034

तद्वत इति जातिमतोर्थक्रिया**साधनात्** प्रवृत्त्यभावलक्षणो **दोषो न भवतीति चेत्** । § 1035

204/s

तुल्यमित्यादि सि द्धा न्त वा दी । **तदि**ति अर्थक्रियासाधनत्वं । § 1036

एवन्तावत्प्रतिबन्धकन्यायेनाविद्यमानाया अपि व्यावृत्तेः सद्भावमभ्युपगम्य शब्दार्थत्वमुक्तमाचार्य दि ग् ना गेनेति व्याख्याय पुनर्विधिमेव शब्दार्थमाह । **अव स्तुग्राही** चेत्यादि । यद्यवस्तुविषयः कथमर्थक्रियार्थिनं 76a/PSVTa पुरुषं प्रवर्त्तयतीति चेदाह । **स विभ्रमे**त्यादि । स इति शाब्दप्रत्ययः । **विभ्रमवशात्** पुरुषं प्रवर्त्तयति । विभ्रम एव कथमित्याह[।]**अकारकेपि** स्वप्रतिभासेर्थक्रियायोग्यत्वात् **कारको** बाह्योर्थ**स्तदध्यवसा**यी यतः । कथन्तर्ह्यनुमानादेर्वस्तुसम्वाद इत्यत आह । **वस्तुसम्वाद** इत्यादि । तस्मिन् साध्ये **प्रतिबन्धे सति**[।]प्रतिबन्ध एव कुतः । **वस्तूत्पत्त्या** साध्यवस्तूत्पत्त्या हेतुभूतया **अन्यथे**त्यसति प्रतिबन्धे । **नैवास्ति** सम्वादः शब्दादेः प्रत्ययस्य । **वस्तूत्पत्तेरभ्रान्तिरिति चेत्** । स्यादेतद् यदि वस्तुनश्चोत्पद्यते वस्तुसम्वादि शाब्दादिज्ञानमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिम्मन्यते । **नैतदेवं** । सत्यपि वस्तूत्पत्ताव**तत्प्रतिभासिनो** वस्तुरूपाप्रतिभासिन**स्तदध्यवसायाद्** वस्त्वध्यवसायाद् भ्रान्तित्वं । ततो वस्तुरूपोत्पत्तिभ्रान्त्योर्विरोधाभावात् सन्दिग्धव्यतिरेकिता हेतोरिति भावः । मणि**प्रभायाम्मणिभ्रान्तिर्मणिं** सम्वादयत्येव । व्यभिचारमेव समर्थयन्नाह । **वितथे**त्यादि । एतदाह [।] **यदि भ्रान्तेः सम्वादस्य** च विरोधः स्यात् तदा भ्रान्तेरवस्तुसम्वादनं साध्यं प्रत्यव्यभिचारः स्यात् । स च नास्ति । यस्माद् **वितथप्रतिभासो भ्रान्तिलक्षणं** न विसम्वादने । **तन्नान्तरीयक**तयेति वस्तुनान्तरीयकतया तत उत्पत्तेरिति यावत् । अयं **सम्वादो न प्रतिभासापेक्षी** । न वस्तुगतम्प्रतिभासमपेक्षते । वस्तुप्रतिबद्धत्वेनैवातत्प्रतिभासस्यापि सम्वादात् । § 1037

तस्मात् स्थितमेतद् वितथप्रतिभास्यपि शाब्दः प्रत्ययः सति वस्तुप्रतिबन्धे तस्य सम्वादक इति । § 1038

205/s

अथ पुनर्यथावस्त्वेव शाब्दः प्रत्यय इष्यते । तदा **वस्तुनि** बाह्ये । **यथाभावं** यथावस्तु **अर्पितचेतसः** आरोपितज्ञानस्य शब्दबलाद्यन्यथा वस्तूत्पन्नज्ञानस्येति यावत् । एवं **प्रवृत्ता**वभ्युपगम्यमानायान्तस्य शाब्दस्य ज्ञानस्य सामान्यं **ग्राह्य**मेष्टव्यं स्वलक्षणे शब्देन चोदनाभावात् [।] तस्य च ग्राह्यस्य **सामान्यस्यानर्थक्रियायोग्यत्वाद्धेतोरप्रवृत्तिस्तस्मिन्** विकल्पविज्ञानविषये सामान्ये । **अन्यत्रे**ति सामान्यादन्यत्र व्यक्तावशब्दचोदितायामपि प्रवृत्ता**वतिप्रसङ्गः** । गोशब्दादश्वव्यक्तावपि प्रवृत्तिः स्याद् गोत्वसामान्यस्याश्वव्यक्तेश्च सम्बन्धाभावान्नैवमिति चेन्नाशब्दचोदिते सत्यपि सम्बन्धे प्रवृत्त्ययोगादित्याद्युक्तं । § 1039

अथ न केवला जातिः शब्देन चोदितेति किन्तु तद्वानिति [।] तदा **तद्- द्ग्रहणे चाभ्युपगम्यमाने सामान्यवैयर्थ्यादयः प्रोक्ताः** । व्यक्तिष्वेव 76b/PSVTa साक्षाच्छब्दो नियुज्यतां किं सामान्येनेति सामान्यवैयर्थ्यमुक्तं । आदिशब्दाद् आनन्त्यादिदोषपरिग्रहः । जातिरेव शब्देन चोद्यते । सा तु जातिर्व्यक्तिसमवेतत्वान्न शक्यते केवला गृहीतुमतो व्यक्तिरूपेणैकीभूता गृह्यते [।] त-

देवाशङ्कते । **जाती**त्यादि । **श्लिष्टाभा**सेति स्वसामान्यलक्षणाभ्यां सम्भिन्नाभासा **बुद्धिर**र्थक्रियाकारिण्यां व्यक्तौ **प्रवर्त्तयतीति** चेत् । तदा **न जातिर्न तद्वान्** । स्वेन रूपेण गृह्यत इत्यध्याहारः । किङ्कारणम् [।] **एकस्यापि** सामान्यस्य तद्वतो वा या **स्वभावस्थिति**रसंसृष्टं रूपं तस्य श्लिष्टाभासया भ्रान्तया बुद्ध्या । **अग्रहणात्** । ततश्च भ्रान्ताया बुद्धेः प्रवृत्त्यभ्युपमगात् **परवाद एवा**न्यापोह-वादिदर्शनमेव ॥ § 1040

एवमित्यादि परः । **अन्वयिन** इत्यनेकव्यक्तिगम्यस्य सामान्यस्य । § 1041

नैष दोष इति सि द्धा न्त वा दी । आदिशब्दादुदकाहरणान्तानाम्**भेदेपि** परस्परव्यावृत्तत्वेपि वस्तुधर्मतया **तां तां ज्ञानादिकां** सदृशी**मर्थक्रियां कुर्व-तो दृष्ट्**वा तदन्येभ्योतत्कार्येभ्यो यो **विश्लेषो** विच्छिन्नः स्वभावः **स विषयो**
206/s येषां **ध्वनी**नान्तैर्ध्वनि भिरन्तर्जल्परूपैः **सह संयोज्यार्थान्** स एवायमिति कुर्यादपि पुमान् । **अपि** शब्दो भिन्नक्रमोन्यदर्शनेपीत्यर्थः । पूर्वदृष्टादर्थाद-न्यस्य विलक्षणस्य दर्शनेपि सदृशार्थक्रियाकारित्वेन विप्रलम्भादेकत्वमारोप्य **प्रत्यभिज्ञानं** कुर्यादिति समुदायार्थः । § 1042

कथं पुनर्भिन्ना अभिन्नामर्थक्रियां कुर्वन्तीत्यत आह । **उक्तमेत**दित्यादि । § 1043

एकप्रत्यवमर्शार्थज्ञानाद्येकार्थसाधने १ । ७५ § 1044

इत्यादिना प्रागुक्तत्वात् । **एका**मिति सदृशीन्तेष्विति भिन्नेष्वन्येषु **पश्यतः** पुंसः । अन्येभ्य इत्यतत्कारिभ्यो व्यावर्त्तमाना भावा **वस्तुधर्मतयैव** व-स्तुस्वभावेनैव । **तदेवेदमि**त्येवमाकारं मिथ्या**प्रत्ययं जनयन्ती**ति सम्बन्धः । किम्विशिष्टमित्याह । तदित्यादि । तेभ्योऽतत्कार्येभ्यो या **व्यावृत्ति**रेकार्थ-क्रियाकारिणामर्थानां सा **विषयो** यस्य **ध्वने**स्तेन **संसृष्टं** संसक्तं **साभि-लाप**मिति यावत् । § 1045

यदि वस्तुधर्म्मतया **जनयन्ति** किन्न सर्वदेत्याह । **स्वानुभवे**त्यादि । तेषाम्भावानां यः स्वोनुभवः पूर्वमुत्पन्नस्तेन या प्रत्यभिज्ञानोत्पत्तये **वासना** शक्तिलक्षणादिता । तस्याः **प्रबोधः** कार्योत्पादनंप्रत्याभिमुख्यन्तस्याश्च प्रबोधः पुनस्तज्जातीयपदार्थानुभवात् । एवंलक्षणश्च प्रबोधो न सर्वकालमतो न सदा प्रत्यभिज्ञानसम्भव इति । **संसृष्टभेद**मिति पूर्वपश्चाद्दृष्टयोर्व्यक्त्योर्भेदः संसृष्ट एकीकृतो येन स तथा । **अन्यथे**ति यद्येककार्यत्वेन सादृश्येनैकत्वमारोप्य भिन्नेष्वपि भ्रान्तं प्रत्यभिज्ञानं नेष्यते [।] अपि त्वेकसामान्ययोगात् तदा **न**
77a/PSVTa **भेदसंसर्गवती** । भेदानां संसर्ग एकरूपतापादनन्तद्वती बुद्धिर्न स्यात् । बहुष्वेकरूपा **बुद्धिर्न** स्यादित्यर्थः । § 1046

न **ह्येकेन दण्डेन युक्ता** अपि दण्डिन एकत्वेन गृह्यन्ते । तदेवाह [।] **यथा दण्डिष्वि**ति । न हीत्येतदेव व्यनक्ति । **तत्रे**ति दण्डिषु । **अन्यत्रे**ति एकस्माद् दण्डिनोन्यस्मिन् दण्डिनि । तद्दण्डद्रव्यं यदेकदण्डिनि दृष्टन्तदिह द्वितीये दण्डिनीत्येवं स्यात् । न तु तद्द्वारेण **स** एवायन्दण्डीति । यद्वा

यथा बहुष्वेकदण्डयोगात् । प्रत्येकमयमपि दण्डस्तथा स एवायन्दण्ड इति न भवति **प्रतीति**स्तद्वत् । व्यक्ती नामप्येकसामान्ययोगान्न स एवायमिति 207/s प्रतीतिः **स्यादपि तु तदि**हेति । § 1047

भवत्वेवमिति चेदाह । **नैवमि**त्यादि । **तदि**त्यादिनोपसंहारः । **एक**मिति समान**मनेकत्र** व्यक्तिषु **पश्यतो**ऽपि पुंसो **भेदसंसर्ग**वत् । भेदानां संसर्ग एकाकारता तद्वज्ज्ञानं **न युक्तं** । अन्यापोहवादिनस्त्वयमदोष इत्याह । **विभ्रमे**त्यादि । भ्रान्तिसामर्थ्यादित्यर्थः । **तथे**त्येकरूपतया वस्तुभूतमेकं सामान्यं प्रत्यभिज्ञानस्य **निमित्त**न्तस्या**भावाद् विभ्रमो न युक्तमिति चेत्** । **त एवे**ति व्यावृत्ता **भावास्तस्य** ज्ञानादे**रेकस्यार्थस्य कारि**णः करणशीलाः । **अनुभव** एव **द्वारं** हेतुस्तेन **प्रकृत्या** स्वभावेन **विभ्रमफलाया** भ्रान्तिफलाया **हेतुत्वान्निमित्तं** । § 1048

ननु **मरीचिकादिषु जलादिभ्रांतेः** सादृश्यमन्तरेणोत्पत्तावतिप्रसंगः । सादृश्यं चेदिष्यते सामान्यमपि कस्मान्नेष्यत इत्याह । **मरीचिकादिष्वि**त्यादि । प्रथमेनादिशब्देन रज्ज्वादिपरिग्रहः । द्वितीयेन सर्पादिभ्रान्तेः । **तावेवेति** जलमरीचिका**रूपौ** भावो **अभिन्नाकार**स्य तदेवेदं जलमित्येवं रूपम्**परामर्शप्रत्ययस्य निमित्त**भूतो यो**नुभवस्तस्य जनकौ कारणं भिन्नाव**पि । § 1049

एतदुक्तम्भवत्यसदृशानान्तावन्न सादृश्यमस्ति । सदृशानामपि सदृशमेव स्वरूपं भ्रान्तिनिमित्तं । न तु सादृश्यं । तथा हि जलानुभवज्ञानन्तावत् जलाकारपरामर्शवासनामाधत्ते । सा च वासना यथा पुनर्जलस्वलक्षणानुभवेन प्रबोध्यते । तथा मरीचिकाख्यपदार्थानुभवेनापि प्रकृत्या । तस्य तत्स्वभावत्वात् । ततो यथा जलानुभवाज्जलाकारपरामर्शप्रत्यय उच्यते । तथा मरीचिकानुभवादपि । अतश्च तौ जलमरीचिकाख्यौ भावानुभवद्वारेण जलभ्रान्तेर्निमित्तं भवतः । न चातिप्रसङ्गः । तुल्येप्यजलरूपत्वे मरीचिकास्वरूपस्य स्वहेतुभ्य एव सादृश्योत्पन्नत्वान्न तु सादृश्ययोगात् सदृशो भवतीति सामान्यप्रस्तावे न्यायस्योक्तत्वात् । § 1050

एवन्तावद् उ द्यो त क रा दिमतं निराकृत्य मी मां स क मतं निराकर्तुमाह । **न ही**त्यादि । तथा हि जलज्ञाने द्वयं प्रतिभासते जलसामान्यन्तस्य च देशादिस म्बन्धित्वन्ततो नेति बाधके प्रत्यये न देशादिसम्बन्धित्वं बाध्यते 208/s न जलसामान्यमतो जलज्ञानं सामान्यालम्बनमेवेत्यत उच्यते । **न तत्र** 77b/PSVTa **मरीचिकासु अन्यदे**वेति भिन्नं **किंचित् सामान्यं** जलसामान्य**न्तथे**ति जलरूपेण । **सत्त्वे वा** जलसामान्यस्याभ्युपगम्यमाने वस्तुभूतसामान्यग्राहित्वेन **सदर्थग्राहिणी बुद्धिः** । § 1051

अथ स्याद्[।]अन्यदेशाद्यवस्थितजलसामान्यालम्बिकैव जलबुद्धिर्न भ्रान्तिस्तदुक्तं [।] § 1052

सर्वत्रालम्बनं बाह्यं देशकालान्यथात्मकमिति ।*§ 1053

कथन्तर्हि मरीचिकायां जलप्रतीतिर्भ्रान्तिरन्यदेशाद्यवस्थितस्य जलसामान्यस्य तत्र समारोपादिति चेत् । एतदेवाह । **अभूते**त्यादि । मरीचिकास्वविद्यमानस्य **जलाकारस्य समारोपाद् भ्रान्तिः** । § 1054

नेत्यादि सि द्धा न्त वा दी । **तत्**सामान्यग्राहिणी अन्यदेशावस्थितजलसामान्य**ग्राहिणी सा** जल**बुद्धिर्न भवति** । कस्मादित्याह । **यमेव चे**त्यादि । **यमेवाका**रमित्यभूतंजलाकार**मियं** जलबुद्धिस्तत्र मरीचिका**स्वारोपयति** । आरोप्यमाणस्यापि कस्माद् विषयत्वमित्यत आह । **अविषयीकृ**तस्येत्यादि । एतदाह [।] विकल्पोत्पत्तिकाले यत्सामान्यं न विषयीकृतन्तेन न तस्य समारोपः । आकारा**न्तरवत्** । न ह्याकारान्तरमग्न्यादि तत्र समारोप्यते तस्य तदानीमविषयत्वात् । यश्चाकारो बाह्याभेदेनारोप्यते तस्यैव विषयत्वेन प्रतिभासनं । **स चे**त्यारोप्यमाणो जलाकारस्**तत्र** मरीचिकासु **नास्**ति बाध्यमानत्वा**दतो सामान्**यं जलज्ञानन्न विद्यते सामान्यमस्येति कृत्वा । **तथा** मरीचिकावत् सत्यजलेष्वपि जलाकाराध्यारोपकं जलज्ञानमसामान्यं । § 1055

सतीत्यादि परः । अन्यदेव जल**सामान्**यं सति तस्य **ग्रहे तदारोपो** जलारोपः **नान्यथा**[।] यदि जलसामान्यमन्तरेण सत्यजले जलारोपः स्यात् तदाऽ**तिप्रसंग**ः । अग्न्यादावपि जलारोपः स्यात् । § 1056

209/s

सतीति सि द्धा न्त वा दी । **एकं कार्यं** पानावगाहनादि त**त्करणशीलानां** सत्यजलानां **ग्रहे सति किन्नेष्य**ते जलारोपः । सामान्यमन्तरेण भिन्नानामेककार्यकरणशक्तिरेव नास्तीति चेदाह । **अवश्यं चे**त्यादि । प्रतिपादितं चैतद् [।] § 1057

एकप्रत्यवमर्शार्थज्ञानाद्येकार्थसाधन ३ । ७२ § 1058

इत्यत्रान्तरे । § 1059

अन्ये तु **न हि तत्रान्य**देव किंचित् सामान्यमस्तीत्यादिकं ग्रन्थं सामान्यशब्दं सादृश्यार्थं कृत्वा व्याचक्षते । तत्तेषां व्याख्यानन्नातिश्लिष्टं यत्तथा प्रतीयत इत्यादेरवाचकत्वात् । न हि सादृश्यं जलरूपतया प्रतीयत इति । § 1060

तत इत्येककारणशक्तेः । **त एवे**ति यथोक्तशक्तिषु युक्ता व्यक्तय एव न तु सामान्यं । **अन्येभ्य** इत्यतत्कार्येभ्यः । **तादृश**मित्येकाकारं । **यथाभाव**मिति पदार्थानतिवृत्तावन्वयीभावः । यथा स्वलक्षणं सामान्यविरहि स्थितं । तदतिवृत्त्या **किन्न प्रत्येति विकल्**पप्रत्ययः [।] कस्मात्तत्राभूतं सामान्यमारोपयति । **यथाभाव**मित्यस्यैवार्थो**संसृष्टे**त्यादि । असंसृष्ट एक-
78a/PSVTa रूपतामना- पन्नः । **भेद**ः परस्परं विशेषो यस्य भावस्य स तथा । अशक्तिरेषा । यथावस्थितग्रहणंप्रति **विकल्पानां** । कस्मात् **अविद्याप्रभवात्** । भूतार्थग्रहणं विद्या । तद्विरोधाद् विकल्प एवाविद्या । प्रभाव एव प्रभव-

१ *] Ślokavārtika. निरालम्बन०

१०८

शब्देनोक्तः । विकल्पसामर्थ्यादित्यर्थः । यथास्थितवस्तुग्रहणं हि विकल्पस्य स्वभावः प्रकृत्या भ्रान्तत्वात् तस्य वस्तुभूतं सामान्यं विनाश एव विकल्पस्य विभ्रमो न युक्त इति चेदाह । **न चेत्यादि** । विकल्पस्वरूपमेवात्रान्तरो विप्लव उक्तः । विकल्पस्यैव तत्स्वरूपं येनासौ **बाह्यसाधर्म्यमनपेक्ष्य विभ्रमो भवती**त्यर्थः । केशाद्याकारा भ्रान्तिः **केशादिविभ्रमः** [।] स यथा बाह्यार्थानपेक्षः सन्नभूताकारोपग्रहणमा**न्तरम्विप्लव**माश्रित्य भ्रान्तो भवति । तद्वद् विकल्पोप्यभूतसामान्याकारग्रहणादित्ययमत्रार्थोभिप्रेतः । भ्रान्तिबीजमान्तरो विप्लवस्तस्मादुत्पत्तेरित्यय न्तावदर्थोत्र नाभिप्रेतः । एतच्चोत्तरत्र व्य- 210/s
क्तीकरिष्यते । § 1061

चोदकस्त्वविद्याप्रभवादित्यत्राविद्याशब्देनाप्रहीणावरणसन्ततौ द्वयनिर्भासबीजमेवोक्तं । ततश्चोद्भव उत्पत्तिस्तथा आन्तरोपि विप्लवस्तदैव बीजमेवंभूतं चाविद्योद्भवत्वं सर्वविज्ञानानामस्तीत्यत आह । **अविद्योद्भवाद् विप्लवत्व** इत्यादि । अविद्याया उद्भवादुत्पादाद् विप्लवत्वे भ्रान्तत्वे **चक्षुर्विज्ञानादिष्वपि** विप्लव**प्रसंगः** । **नेत्यादिना** स्वाभिप्रायमाह । **तस्या** इत्यविद्यायाः सामान्याकारारोपकं ज्ञानम्**विकल्पस्तल्लक्षणत्वा**त् । तदाह । **विकल्प एव** **ही**त्यादि । **सेत्**यविद्या । **स्वभावे**नेति प्रकृत्या । **नैव**मित्यादिना प्रसंगं परिहरति । तेषां स्वलक्षणाकारत्वेनाविकल्पकत्वात् । तस्मान्न तानि विकल्पवत् स्वभावेन विपर्यस्तानि **इन्द्रि**यादिविकारेण तु केषांचिद् भवति भ्रान्तता । § 1062

बाह्यार्थनयेनोक्ताऽधुनान्तर्ज्ञेयनयेनाह । **न चेत्यादि** । एतदाह । भवतुनाम यादृशश्चोद्याकारेणाविद्याशब्दस्यार्थः कल्पितस्तथाप्यतिप्रसङ्गदोषो नास्तीष्टत्वादिति । **न वा तेष्वपि** चक्षुरादिज्ञानेष्**वेष** भ्रान्त**त्वदोष**स्तेषामपि विप्लुतत्वात् । तदेवाह । **अद्वयानामित्यादि** । चक्षुरादिविज्ञानानामात्मसम्वेदनमेवाद्वयन्नात्र द्वयमस्तीति कृत्वा । तथा हि विज्ञानसमानकालम्विच्छिन्नप्रतिभासि । ग्राह्यत्वेनाभिमतं नीलादि । एकानेकविचाराक्षमतया न परमार्थसत् । तदपेक्षया च यद्विज्ञानस्य ग्राहकत्वं कर्त्तृरूपन्तदप्यसत् । न तु सम्वेदनन्तस्य प्रत्यक्षत्वात् । भ्रान्तग्राहकाकाराव्यतिरिक्तत्वात्स्वसम्वित्तेरपि भ्रान्तत्वमिति चेन्न तस्याः स्वरूपेणासत्त्वे प्रतिभास एव न स्याच्छशविषाणवत् । भ्रान्तेरपि च स्वरूपेण सत्त्यत्वमन्यथा भ्रान्तित्वायोगात् । स्वरूपविज्ञानैकरूपं ज्ञानञ्च स्वस म्विद्रूपमेवेति कथन्न (+संवित्तेः सत्त्यत्वं । यद्वा द्वयप्रतिभासो 78b/PSVTa
भ्रान्तिर्भ्रान्तिश्च तत्त्वाधिष्ठाना । द्विचन्द्रादिभ्रान्तिवत् । तत्त्वं च द्वयविपरीतमद्वयन्तच्च स्वसम्विद्रूपमेव [।] न तु द्वयाभावतास्यासत्त्वादिति कथं न सा सम्वित्तेः...तदेवं यथोक्तचोद्य... ... ...यानि च.........स्याद् ग्राह्यग्राहकरूपेण प्रतिभासनात् तान्यपि भ्रान्तानीति) वक्ष्यामः तृतीये परिच्छेदे [।] अत एव द्वयनिर्भासवतां स्वसंवित्तेः प्रत्यक्षत्वेपि न तत्त्वदर्शित्वं व्य- 211/s
वस्थाप्यते प्रमाणाप्रमाणविभागः । कथमिति चेदाह । **सर्वेषामित्यादि** ।

३४ न्न] In the margin, illigible.

विप्लवो भ्रान्तत्वं । **तदाभासः** । प्रमाणाभासः । तयो**र्व्यवस्था**विभागः । आश्रयो भ्रान्तिबीज**मालय**विज्ञानन्तस्य परावृत्तिरावरणविगमः । आङ् मर्यादायाम् [।] **आश्रय**परावृत्तेः सर्वदा**र्थक्रियायोग्याऽभिमतसम्वादना**त् प्रामाण्यव्यवस्थेति सम्बन्धः । **अर्थक्रिया** दाहपाकादिनिर्भासविज्ञप्तिलक्षणा । तस्यां **योग्**यं च तद**भिम**तं पुरुषस्येष्टत्वात् । तस्य **सम्वादना**दिति विग्रहः । अभिमतस्यैव सम्वादनादित्यवधारणं न पुनस्सम्वादनादेवेति प्रमाणादपि कदाचित् प्रत्ययवैकल्येन सम्वादासम्भवात् । अर्थक्रियायोग्याभिमतसम्वादनादित्युपलक्षणं [।] तथाभिमतासम्वादनादित्यपि द्रष्टव्यं । § 1063

एवं हि प्रमाणाभासव्यवस्थायाः कारणमुक्तम्भवेत् । विज्ञानवादे बाह्याभावात् कथमर्थक्रियायोग्याभिमतसम्वादनं । नायन्दोषोग्निर्जलनिर्भ्रासस्यैव ज्ञानस्य दाहपाकादिनिर्भासज्ञानोत्पादनसमर्थस्य योग्यशब्देनाभिधानात् । एवन्तावच्चक्षुरादिविज्ञानस्य धूमादिलिङ्गजन्यस्य चाग्न्यादिनिर्भासिनः प्रमाणव्यवस्थोक्ता । कृतकादिलिङ्गजन्यस्य त्वनात्मादिज्ञानस्याह । **मिथ्येत्यादि** । सामान्याकारारोपप्रवृत्तत्वादनात्मादिज्ञानस्य **मिथ्यात्वं** । तथापि **प्रशमानुकूलत्वात्** प्रामाण्यं प्रशमो रागादिप्रहाणं । अनात्मादिसामान्याकारेण वस्तु गृहीत्वा भावयताम्भावनानिष्पत्तावनात्मादिस्वलक्षणप्रत्यक्षीकारेण रागादिप्रहाणात् । कस्य पुनर्मिथ्यात्वेपि प्रशमानुकूलत्वं दृष्टमित्यत आह । **मातृसंज्ञे**त्यादि । अमातरि मातृसंज्ञा मिथ्यापि सती । रागानुत्पत्तिकारणं । इयता च साधर्म्येणायं दृष्टान्तः । न तु मातृसंज्ञादिकं प्रमाणं । आदिशब्दाद् भगिन्यादिसंज्ञापरिग्रहः । षष्ठ्यर्थे चायम्वतिः । § 1064

बाह्यार्थदर्शनेपि वस्तुभूतसामान्याभावाद् यदि सर्वो विकल्पो भ्रान्तस्तत्र यथा जलसामान्यरहित्आत् **मरीचिस्व**लक्षणादुत्पन्नो **जलविकल्पो**
212/s भ्रान्त स्तथा सत्त्यजलादपि जलत्वशून्याज्ञातो जलविकल्पस्तस्याप्यतस्मिंस्तद्ग्रहप्रवृत्तत्वाद् भ्रान्तत्वं । तत्कुत एतदेकस्यार्थसम्वादो परस्य नेत्याह । **मरीचि**केत्यादि । **अन्यस्य चे**ति सत्त्यजले जलज्ञानस्य जलत्वसामान्यस्याभावान्मरीचयो जलं च **भिन्नो भावस्**तत उत्पत्तिस्तस्या **अविशेषेपी**ति सम्बन्धः । **विभ्रस्मय चाविशेष**ेपीति जलरहिते मरीचिद्रव्ये यथा जलसामान्याध्यारोपाज्जलविकल्पो विभ्रमस्तथा सत्त्यजलेपि तस्याप्यतस्मिँस्तद्ग्रहरूपत्वादन**भिप्रेतार्थक्रिया पाना**दिः । तस्यां **योग्यं** जलस्य स्वलक्षण**मयोग्**यं
79a/PSVTa मरीचिकानां । तत **उत्पत्ते**र्हेतोः सत्त्यजले मरीचिकासु च जलविकल्पस्य । **यथाक्रमं सम्वादेत**रौ इतर इत्यसम्वादः । **अयोग्य**मरीचिकास्वलक्षणात् । न ह्यजलरूपं जलाकारस्य योग्यमिति मन्येत । § 1065

विकल्पेत्यादिना परिहारः । **अर्थप्रतिबद्धो**र्थाकारानुविधानेनोत्पत्तिः । तदेव व्याचष्टे । **न ही**त्यादि । **यथार्थ**मिति पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । एवकारश्च भिन्नक्रमः । नैव हि पदार्थानुरूपं ग्राहकमुत्पद्यत इत्यर्थः ॥
§ 1066

कथन्तर्हि जलज्ञानस्य मरीचिकाभ्य उत्पत्तिरुक्तेति चेदाह । **स**तीत्यादि । मरीचिकासु चक्षुर्विज्ञानादौ भ्रान्तमुपजायते तस्मिन् सत्य-

नुभूताकाराध्यारोपिणी **जलभ्रान्ति**रिति पारम्पर्येण **तदुद्भवा** मरीचिकोद्भवेत्युच्यते । **यथास्वभाव**मिति पूर्ववदव्ययीभावः । जलभ्रान्तिजननासमर्थं घटा**द्यजल**मित्युक्तं । ततो **विवेकिना** जलभ्रान्तिजननसमर्थेनेति यावत् । एवंभूतेन मरीचिकाख्येनार्थेन । **न यथास्वभावं जननात्** तदुद्भवेत्युच्यते इति सम्बन्धः । यथा स्वभावमित्यस्यैवार्थः [।] **स्वभावानुका**रेत्यादि । स्वभावमनुकरोतीति स्वभावानुकारः । स्वलक्षणानुरूपं प्रतिविम्बकन्तस्**यार्पणेन** ज्ञाने समारोपणेन । सा पुनः केन साक्षाज्जन्यत इत्याह । **सा त्वि**त्यादि । **से**ति जलभ्रान्तिर्जलात् मरीचिकाया यो **विशेषस्तस्य लक्षण**म्भेदेनावधारणन्तत्रा**पाटवा**द्धेतोः । **स्ववासना** । जलभ्रान्तिबीजन्तस्याः **प्रबोध** आनुगुण्यं तेन **जन्यते** । किम्विशिष्टेन **प्रत्ययापेक्षिणा** प्रत्ययो मरीचिकादर्शनं जलसाधर्म्यस्मरणं च । **तस्मा**दित्युपसंहारः । विजातीयाद् **भिन्नो भावः** स्वलक्षण- 213/s मात्रन्ततो **जन्**म यस्य विकल्पविभ्रमस्य स तथा विकल्प एव विभ्रम इति विग्रहः । **न व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्**य **दर्शनात्** । **इहे**ति प्रतीतिप्रसङ्गात् । नाव्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य दर्शनात् । **प्रत्यभिज्ञान**मिति प्रकृतेन सम्बन्धः । **व्यक्तिवदनन्**वयादिति । व्यक्त्यात्मके तद्वदेव तस्यानन्वयात् सामान्यरूपमेव नास्तीति ॥ § 1067

परस्येति सामान्यवादिनः । सेति सामान्याकारा । **केवला**दिति व्यक्तिनिरपेक्षत्वात् । । १०१ ॥ § 1068

न हीत्यादि विवरणं । § 1069

कस्मान्नाहेतीत्याह । **नित्य**मित्यादि । **तन्मात्रविज्ञान** इति सामान्यमात्रग्रहे । § 1070

यदीत्यादिना व्याचष्टे । **अनये**ति सामान्याकारया । **अनेन ज्ञाने**नेति सामान्यालम्बिना । § 1071

तदेति व्यक्तेरग्रहे । **सम्बद्धस्य** सामान्ययुक्तस्य **तद्व**तः सामान्यवतः ॥ § 1072

तद्वत्ता सामान्यवत्ता । यदि सामान्यन्तदाश्रयश्च तेन ज्ञानेन गृह्येत तदोभयग्रहणपूर्वकस्त**द्वत्तानिश्चयो** न भवेत् । ततः सामान्यग्रहाद् **व्यवहारो** व्यक्तौ प्रवृत्तिः **कथन्**नैव । § 1073

यदेत्यादिना व्याचष्टे । **न तावि**ति सामान्यतद्वन्तौ । **इदमस्य** भेदस्य **सामान्यं** । **तथा चे**ति सामान्यतद्वतोः सम्बन्धाप्रतिपत्तौ । **तत्प्रतिपत्त्या** सामान्यप्रतिपत्त्या । **तद्वति** सामान्यवति । **अर्थान्तरव**दिति न ह्यश्वप्रतिप- 214/s, 79b/PSVTa त्तिकाले तद्रूपेणा गृहीते गोद्रव्येऽश्वप्रतिपत्त्या प्रतिपत्तिरस्ति । एकवस्तुसहाया इति सामान्यसहायाः । § 1074

स्यादेतदित्येतस्यैव व्याख्यानं । **तस्ये**ति ज्ञानस्य । **एकं सहका**र्यस्तीति सामान्यं सहकारि भवतीत्यर्थः । **तदा तत्सहि**ताः सामान्यसहिताः । एवं च सामान्यतद्वतोर्द्वयो**र्ग्रहणात्** सामान्यप्रतिपत्त्या तद्वति प्रतिपत्तिः सिद्धेति भावः ॥ § 1075

तदित्या चा र्यः । **एकम्वस्तु** सामान्य**न्तासां** व्यक्तीनां **नानात्वं समपोह**त्यपनयति । किं पुनस्तासां नानात्वापोह इष्यत इत्याह । **नानात्वाच्**चेत्यादि । ह्यर्थः च शब्दः । **तास्वि**ति व्यक्तिषु । **किमि**त्यादिना व्याचष्टे । **तेनैकेन** सामान्येन । भेदेषु **यन्नानात्वन्तदेकविज्ञानाकारणत्वे** भेदानां **कारणमुच्यते** । नानात्वाद्व्यक्तयो नैकं विज्ञानं जनयन्तीति । एकसामान्यसम्बन्धेपि यदि भेदानान्नानात्वादप्रच्युतिर्न तेष्**वेका**कारं **विज्ञान**मिति पूर्ववद्व्यक्तीनामग्रहणं ॥ § 1076

अनेकमपि व्यक्तिरूपं । **एक**मिति सामान्यं । **नेत्**यादिना व्याचष्टे । यदि **भेदाजननविरोधी** स्यात् तदा सत्यपि सामान्ये **भेदान्न जनयंत्येवैकं विज्ञानं** । § 1077

ताभिरिति व्यक्तिभिः [।] किं पुनः समस्ताभिरेव **विना** । **नेत्**याह । **प्रत्येकमि**ति । तथा हि शावलेयाभावे बाहुलेये गोबुद्धिस्तथा तदभावेन्यत्राप्येवम्प्रत्येकं सर्वासां व्यक्तीनामभावेपि । **तेनैकेन** सामान्येन **क्रिय-**
215/s **माणां** धियं प्रत्यभिज्ञानात्मिकां प्रति **सामर्थ्यन्तासां** व्यक्तीनां नास्ति । इति हेतोर**ग्रहो धिया** सामान्यज्ञानेन **तासां** व्यक्तीनां । § 1078

तदेवाह [।] **कथ**मित्यादि । **तत्र** ज्ञाने सामान्याकारे । **तद्भावादि**ति सामान्यप्रत्ययस्य भावात् । एतेन व्यतिरेकाभाव उक्तः । प्रयोगस्तु यो यदभावेपि भवति न तत्तन्निमित्तं यथा शालिबीजाभावेपि भवन् यवाङ्कुरः । भवति च प्रत्येकं शावलेयाद्यभावेपि बाहुलेयादौ गोबुद्धिरिति व्यापकविरुद्धः । तन्निमित्ततायास्तदभावेन व्याप्तत्वात् । सामान्यस्य तु तत्र शक्तिरित्याह । **असती**त्यादि । असति **सामान्ये** सामान्यबु**द्धेरभावात्** । अनेन व्यतिरेक उक्तः । **इतरथा चे**ति सति सामान्ये सामान्यबु**द्धेर्भावात्** । अनेनान्वय उक्तः ॥ § 1079

यदि सामान्यसहितानामेव व्यक्तीनां सामान्यबुद्धिं प्रति सामर्थ्यमिष्यते । तदा तथोक्तन्यायेन सामान्यस्यैव शक्तिर्न व्यक्तीनामिति । § 1080

नैष दोष इत्याह परः । **एकापायेपी**त्येकैकस्यापायेपीत्यर्थः । तथा हि यथा नीलादिसमुदायालम्बनं **चक्षुर्विज्ञान**मुत्पद्यते । तत्र चैकैकस्मिन् नीलादावपनीते भवत्येव परिशिष्टे च वर्ण्णस**समू**हे चक्षुर्बु**द्धिर्न** चेयता नीलादीना**मसामर्थ्यं** समूहे किन्तु सामर्थ्यमेव । प्रत्येकं नीलादीनां समूहज्ञाने । **तथेहापि** व्यक्तिष्**वेकैकापायेपि** भवति सामान्यविज्ञानमिति । नेयता प्रत्येकं **सर्वदा** व्यक्तीना**मसामर्थ्य**मिति सम्बन्धः । ततश्च यो यदभावेपि भवतीत्यादि प्रयोगेऽनेकान्त इति । § 1081

विषम इ त्या चा र्यः । उपन्यस्यत इत्युप**न्या**सो नीलादिदृष्टान्तस्तस्य
80a/PSVTa प्रक्रा- न्तेन साम्यन्नास्तीत्यर्थः । नैवं व्यक्तेः कथंचनेति । न प्रत्येकं समस्तानां व्यक्तीनां सामर्थ्यमित्यर्थः । § 1082
216/s

तद्व्याचष्टे । **नीलादीनामि**त्यादि । **प्रत्येकम**पि **सामर्थ्यं दृष्टमिति** । नीलादयो हि यथा स्वेन स्वेन रूपेण भिन्नास्तद्वच्चक्षुर्विज्ञानान्यपि । स्वाकारभेदात् । तत्र नीलसहितेन समूहेन यज्जन्यते चक्षुर्विज्ञानन्न तत्तद्विकलेन यच्च तद्विकलेन न जन्यते तदन्यदेव । तस्मात् समूहाकारोपरक्तस्य विज्ञानस्य **प्रत्येक**न्न नीलादीन्प्रत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानाद् गम्यते तेषां प्रत्येकं सामर्थ्यमिति **समूहेपि शक्तिरविरुद्धा** । **तथे**ति नीलादिवत् । **न कदाचि**दिति प्रत्येकं संहता वा । § 1083

एतदाह । यदि शावलेयसहितसामान्यजन्यं गोज्ञानमन्यदन्यच्च बाहुलेयसहायजन्यं स्यात्[।]तदा व्यक्तीनां प्रत्येकं स्वाश्रयद्वारभाविज्ञाने शक्तिर्गम्येत । किन्त्वेकमेव सर्वासु व्यक्तिषु प्रत्यभिज्ञानन्तस्य सर्वत्रैकाकारत्वात् । प्रत्येकं व्यक्तीनां चाभावेपि सामान्यादेवास्योत्पत्तेः । **तस्मादसमर्था एव व्यक्तयस्तत्र** सामान्यज्ञाने । **इति** हेतोस्**तेन** सामान्यज्ञानेन **न गृह्येरन्** ॥ § 1084

तासाम्व्यक्तीनाम्मध्ये**ऽन्यतमापेक्ष**मिति कांचिद्व्यक्तिमपेक्ष्येत्यर्थः । **त**दिति सामान्यं **केवलं** व्यक्तिनिरपेक्षं । § 1085

अथेत्यादिना व्याचष्टे । **कुविन्द**स्तन्तुवायः । बहूनां वेमानाम्मध्ये **प्रत्येकं वेमाभावे**प्येकेनान्यतमेन **पटं करो**तीति [।] यद्यपि सर्वेषां व्यभिचारस्तथापि **न तत** एव **कुविन्दादे**व वेमरहितात् **पटोत्पत्तिः** शक्या वक्तुं । यस्मान्न वेमरहितः कुविन्दः पटं करोति केवलस्य पटकरणाशक्तेः । **तथा च न सामान्यं केवलन्तद्धे**तुर्विज्ञानहेतुः । § 1086

एवमि त्या चा र्यः । **तासा**मन्यतमापेक्षं सामान्यं शक्तमिति ब्रुवता व्यक्त्युपकार्यं सामान्यमिष्टमनुपकारिण्यपेक्षायोगात् ॥ § 1087

217/s

एवं **चेत्तदेकं** सामान्य**मुपकुर्युस्ता** व्यक्तयः **कथमेकां धियं च न** । एवशब्दार्थे चशब्दः । एकां प्रत्यभिज्ञानात्मिकान्धियमेव कथं नोपकुर्यस्तामेवोपकुर्युरिति यावत् । § 1088

भिन्नेत्यादिना व्याचष्टे । भिन्नानां विलक्षणानामेकार्थोपक्रिया । प्रत्यभिज्ञाद्येकार्थक्रियाविरोधिन्यसति सामान्य इति **सर्वोयं** सामान्यसिद्ध्यर्थ **आरम्भः** । **आसामि**ति व्यक्तीनां **विज्ञानेन** प्रत्यभिज्ञानाख्येनापराधः कृतो यत् तद्विज्ञानन्न कुर्वन्ति [।] न कश्चित्कृतस्तस्मात्तदेव कुर्वन्तीति भावः । तथा च **किमत्रान्तर्गडुना** । घटामस्तकयोरन्तरालवर्त्ती मांसपिण्डोन्तर्गडुस्तेन तुल्यस्तथोक्तः । तद्वन्निष्फलेनेत्यर्थः ॥ § 1089

स्यान्मतं [।] **भिन्नानामेकसामान्योपकारशक्ति**रस्त्यतस्ते सामान्यमेव साक्षादुपकुर्वते न तु विज्ञानमित्यत आह । **यथे**त्यादि । **एवन्तदे**कमिति सामान्यजन्यं यद्वि**ज्ञान**न्तदेव कुर्वन्तु । किं सामान्योपकारेण निष्फलेन । एवम्मन्यते [।] विज्ञाने व्यक्तयो न स्वाकारोपधानेन व्याप्रियन्ते [।] 80b/PSVTa
सामान्यज्ञाने स्वलक्षणस्याप्रतिभासनात् । किंत्वाधिपत्यमात्रेण [।] तच्च यथा सामान्ये तथा तद्विज्ञानेपि तुल्यमिति । § 1090

किं च यदि व्यक्तयः सामान्यमुपकुर्वते तदा **तासां** व्यक्तीनां **कार्यश्चासौ** सामान्यात्मा प्राप्तः । यस्माज् **जननमेवोपक्रिया** ॥ § 1091

तदेव स्फुटयन्नाह । **न ही**त्यादि । अतिशयो विशेषस्तदभावादनतिशयमात्मानं स्वभावमस्य । सामान्यस्योपकारकासन्निधेः पूर्ववदुपकारकस- 218/s न्निधाने पि विभ्रतः **कश्चिदुपकारको** न हीति सम्बन्धः । **अतिप्रसङ्गात्** । एवं हि सर्वः सर्वस्योपकारकः स्यात् । तस्मादुपकारकेणैवोपकार्यस्यातिशयो जन्यत इत्यभ्युपेयं । स चातिशय उपकार्यस्यात्मभूत इति जननमेवोपक्रिया । सामान्यादर्थान्तरभूत एवातिशयो व्यक्तिभिर्नान्यत इत्याह । **अर्थान्तर** इत्यादि । तस्योपकार्यस्य सामान्यस्य **किन्तेना**र्थान्तरेणोपकारेण **क्रिय**ते । तस्य चोपकारस्यार्थान्तरस्य किन्तेन सामान्येन येन तस्य सामान्यस्यासावुपकारसम्बन्धी स्यात् । सामान्यस्य सम्बन्धिन उपकारस्य करणाद् व्यक्तयोप्युपकारिण्यः स्युः । उपकारस्य सामान्यमाश्रयस्तत आश्रयाश्रयिभावलक्षणः सम्बन्धस्तयोरित्यत आह । **तस्ये**त्यादि । तस्योपकारस्य **तदाश्रयत्वे** । तत्सामान्यमाश्रयो यस्येति कृत्वा । तस्य वा सामान्यस्य तदाश्रयत्वे । तस्योपकारस्याश्रय इति कृत्वा । उपकरोतीत्युपकारी तदभावादनुपकारि सामान्यमुपकारः सामान्यकृतोऽस्त्यस्योपकारस्येत्युपकारी । तत्प्रतिषेधादनुपकारी । अनुपकार्य इत्यर्थः । अर्थद्वयं चैतत्तन्त्रेणोपात्तम् [।] तेनायमर्थः [।] अनुपकारकस्य सामान्यस्यानुपकार्यस्य चोपकारस्य यथाक्रमं **क आश्रयाश्रयिभाव** इति । **अतिप्रसङ्गो** वेति । अनुपकारिण आश्रयाश्रयिभावे सर्वत्र तत्प्रसङ्गात् । **उपकारे वा** सामान्यकृते उपकारस्याभ्युपगम्यमाने । **तत्रैव** सामान्ये तस्योपकारस्य **प्रतिबन्ध इति किमन्यो** व्यक्तिभेद**स्तस्यो**पकारस्य **करणात् तस्**य सामान्य**स्योपकारी** नैवेति चेत् । **तदपेक्ष**स्येति व्यक्त्यपेक्षस्या**श्रयस्ये**ति सामान्यस्य । उपकारं प्रत्याश्रयत्वात् । **तदुपयोगे** तस्मिन्नुपकारे । उपयोगे कल्प्यमाने नित्यत्वादनुप**कार्यत्वे** सामान्यस्य **केयं** व्यक्तिं **प्रत्यपेक्षा नाम** । नैव । कस्तर्ह्यपेक्षत इत्यत आह । **तदुत्पत्ती**त्यादि । तस्मादपेक्षणीयादुत्पत्तिः सा धर्मः स्वभावो यस्य स **तदुत्पत्तिधर्म्म**भावः । स्वभावस्य **प्रतिवन्धादायत्तत्वादपेक्षते नाम** उपकारिणं [।] नामशब्दः प्रसिद्धेर्द्योतकः । अनुत्पत्तिधर्मकमपि सामान्यमपेक्षत इति चेदाह । **अनाधेयेत्यादि** । यत्तैरुपकारकैरनाधेयोनुत्पाद्य आत्माति**शयो** यस्य स तथा । एवंभूत आत्मीयस्येति पुनर्बहुव्रीहिरेवम्भूत**त्वे** * सामान्यपदार्थः 219/s **अपेक्षते च परानिति व्याहतमेतत्** । व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या । तथा ह्य- 81a/PSVTa पेक्षाधेया- तिशयत्वेन व्याप्ता । तद्विरुद्धमनाधेयातिशयत्वमिति । § 1092

यः कश्चिद् भावः प्रतिबन्धः कस्यचिद् वस्तुनः **क्वचिदाश्रये स सर्वो जन्यतायां** कार्यतायामे**वोद्भवति** । आश्रयेणाश्रितस्यानात्मभूत एवोपकारः क्रियत इति चेदाह । **परभावेत्यादि** । **तदनुपकारात्त**स्योपकार्यस्यानुपकारात् । न

३० *] ?

ह्यन्यस्मिन्नुपकृतेन्य उपकृतो नाम । तस्य तदाश्रयत्वेऽनुपकारिणः कोयमाश्रयाश्रयिभाव इति सर्वम्वाच्यं । § 1093

न च पौनरुक्त्यदोषः । पूर्वं सामान्यतद्वतोरुपकार्योपकारकभावद्वारेणोक्तमधुना सर्वविषयं वास्तवं सम्बन्धमुपादायेति । तस्मादर्थान्तरकरणादाश्रयाभिमतोकिंचित्करः [।] तथाभूतोप्युपकारक इति चेदाह । **अकिञ्चित्करस्ये**त्यादि । यत एव**न्तस्माद् विज्ञानजनन** इत्यन्वयिविज्ञानजनने । **व्यक्तमवश्यमस्य** सामान्यस्य । **तत्कार्य**ता व्यक्तिकार्यता [।] § 1094

यथोक्तदोषभयात् **केवलस्य** व्यक्त्यनपेक्षस्यान्वयिविज्ञानजननं प्रति **साम**र्थ्येभ्युपगम्यमाने **व्यक्तीनां क्वचिद**पि काले । **अत्रे**त्यन्वयिविज्ञाने **सामर्थ्यासिद्धेः**कारणाद**ग्राह्यत्वं व्यक्तीनां** । अकारणस्य विषयत्वायोगात् । **विज्ञाने प्रतिभासना**दिति । न ह्यसमर्थस्य शशविषाणादेरन्वयिविज्ञाने प्रतिभासनमस्ति । **व्यक्तयस्तु** प्रतिभासन्ते [।] तस्मात् सामान्यवत्ता अपि **समर्था** इति । असिद्धः सामान्यविज्ञाने उपकारो यासां व्यक्तीनान्ता **असिद्धोपकारास्तासां कथं** सामान्यविज्ञाने **प्रतिभासः** [।] नैव । उपकार एव कथमसिद्ध **इति चेदाह** । **स एवे**त्यादि । **स** इत्युपकारः **सामान्याभ्युपगमे** हि तस्यैव तत्र सामर्थ्यन्न व्यक्तीनां । यथोक्तं । § 1095

ताभिर्विनापि प्रत्येकं क्रियमाणां धियं प्रती त्यादि १ । १०५ । § 1096

माभूद् व्यक्तीनामुपकारः सामान्यविज्ञाने प्रतिभासस्तु कस्मान्न भवतीत्याह । **यस्मादि**त्यादि । **अतिप्रसंगा**दिति । **अनुपकारकस्य विषयत्वे** सर्वस्य विज्ञानस्य सर्वो विषयः स्यात् । माभूद् विषयः प्रतिभासस्तुकस्मान्नेति 220/s **चेदाह** । **नाविषयस्ये**त्यादि । **अनुपकारकस्ये**त्यादि । अनुपकारस्येति पाठान्तरं । तत्र न विद्यते विज्ञानकार्यस्योपकारो यस्मादर्थात् सोनुपकार इति व्याख्येयं । तस्या**विषयत्वे**ऽतीतानागतादीनां । आदिशब्दात् प्रधानेश्वरादीनां यथागमकं कल्पितानां **ग्रहणं** । **असता**मित्यसामान्यहेतुः । **भवन्त्वित्**यादिना सिद्धसाध्यतामाह । **तद्विषयाणी**त्यतीतविषयाणि [।] **निर्विषयत्वे** कथन्तेष्वन्तर्भविष्यति चेत्येवमाद्यर्थानुकारी प्रतिभास इत्यत आह । **निर्विषयत्वे**पीत्यादि । **तदनुपकारी**ति योसावर्थोनुभूतोऽतीतश्च तदनुपकारी । अस्पष्टेन रूपेणातीतस्यैवार्थस्यानुकारान्नातीता दिकन्नाम किञ्चिदस्ति यस्य 81b/PSVTa रूपमनुकुर्यात् । स च प्रतिभासो **विज्ञानस्यात्मभूत एवास्पष्टरूपस्य** बहिरविद्यमानत्वात् । तद्रूपानुकारित्वे कारणमाह । **तद्रूपानुभवे**त्यादि । यद्रूपो वर्त्तमानार्थानुभवो जातस्तेन या **वासना आहिता** तत **उत्पद्यमानं** ज्ञानमनुभूतार्थाकारेणोत्पद्यत इत्यर्थः । युक्तमतीते तद्रूपार्थानुभवोत्पत्तिर्वर्तमानावस्थायामर्थस्यानुभूतत्वाद् अनागतादौ कथं । न हि तत्रानुभवोस्ति । तत्राप्येवम्भूतोर्थो भविष्यतीत्येवंभूताच्छब्दाद् योभिलापसंसृष्टो विकल्पः स एव स्वसंविदितत्वात् तद्रूपोनुभवस्तेनाहितवासनोत्पत्तेरदोषः । § 1097

एवं प्रधानादिविकल्पेष्वपि यथागमं शब्दार्थाकारविकल्पानुभववासनोत्पत्तिर्व्याख्येया । एवमतीतादीनामविषयत्वे प्रसङ्गादनुपकारको विषय इति

यदुक्तन्तदैकान्तिकमेव । तथा व्यक्तीनामसिद्धोपकाराणामविषयत्वान्नास्ति सामान्यज्ञाने प्रतिभासः । ततश्च यदुक्तं [।] समर्था व्यक्तयो विज्ञाने प्रतिभासनादिति [।] तस्यासिद्धत्वमुक्तं । § 1098

अधुना प्रतिभासमङ्गीकृत्यानैकान्तिकत्वमाह । **भावाभावेत्**यादि । अर्थभावे भावस्तदभावे चाभावो विज्ञानस्य **भावाभावानुविधानं** । त**स्माद्धे**तोरर्थस्य विज्ञाने **सामर्थ्यं** गम्यते । **न तु प्रतिभासनात्** । यस्माद् वस्तुस्थित्या सामान्यस्यासत्यपि प्रतिभासने विकल्पविज्ञाने सामर्थ्याभ्युपगमात् । तदेवाह [।] **अप्रतिभासिनो**पीत्यादि । **न हि व्यक्तिव्यतिरेकेण सामान्यं प्रतिभासते**
221/s । यदपि सामान्य प्रतिभासि विकल्पविज्ञानन्तदपि वर्ण्णसंस्थानाद्याकारमेव । न हि तत्रापि वर्ण्णाद्याकारविविक्तोन्यः सामान्याकारो लक्ष्यते । न च वर्ण्णसंस्थानाद्यात्मकं सामान्यं । तस्मान्न वस्तुस्थित्या सामान्यं प्रतिभासते [।] तथापि तस्याप्रतिभासिनो भवन्मतेन भावात् । विज्ञाने सामर्थ्यात् । भाव्यते जन्यते कार्यमनेनेति भावः सामर्थ्यमुच्यते । सत्यपि च प्रतिभासने नास्ति सामर्थ्यमिति दर्शयन्नाह । **प्रतिभासिना**मित्यादि । विप्लवन्ते वस्तुत्वादपगच्छन्तीति **विप्लवाः केशादय** एव [।] विप्लवा इति विग्रहः । ते हि तैमिरिकादिदर्शने प्रतिभासन्ते तथापि ते**षामभावात्** । पूर्ववद् भावशब्दव्युत्पत्तेरसामर्थ्यमभावशब्देनोच्यते । विज्ञानजननं प्रत्यसामर्थ्यमित्यर्थः । तदेव सामर्थ्येपि प्रतिभासदर्शनात् प्रतिभासनात् सामर्थ्यमित्यस्यानेकान्त उक्तो भवति । § 1099

तदैकमुपकुर्युस्ताः कथमेकान्धियं च नेति १ । १०७ § 1100

यदुक्तन्तत्र परस्योत्तरमाशंकते । **अभिन्ने**त्यादिना । **अभिन्नप्रतिभासा** एकाकारा । **भिन्नेषु** स्वलक्षणेषु । तेषां स्वलक्षणानामाकारस्तदाकारः सोर्पित आहितो यस्याम्बुद्धौ सा तथा [।] एवंभूता चासा**वभिन्नप्रतिभासिनी च न हि स्याद्** यदि विलक्षणेभ्य एवोत्पद्येत । भवति चाभिन्नप्रतिभासिनी । तस्मान्न विलक्षणेभ्य एवोत्पद्यते किन्तु सामान्यपदार्थादिति । § 1101
82a/PSVTa

नेत्यादिना प्रतिविधत्ते । एतत्कथयति [।] यदि स्वलक्षणानि स्वाकारा वा तेन सामान्याकाराणां बुद्धीनां जनकानीष्यन्ते तदेतद् युज्यते । **भिन्नेषु** कथमभिन्नप्रतिभासा बुद्धिरिति । तच्च नास्ति यतो **न सामान्यप्रतिभासिनीषु** बुद्धिषु **स्वलक्षणप्रतिभासः** । यस्मात् **सामान्यग्राहिणीषु** बुद्धिषु स्वलक्षणप्रतिभासाभ्युपगमे तिस्रः कल्पनाः । १येन रूपेण चक्षुरादिबुद्धिषु व्यक्तयो भासन्ते तेनैव सामान्यबुद्धिष्वपि । २ सामान्यबुद्धौ वा यद्रूपमाभाति तदेव स्वलक्षणानां । ३ रूपद्वयं वा एकस्य भेदस्याभ्युपगन्तव्यं । येन केन चक्षुरादिबुद्धिषु भासतेऽन्येन विकल्पबुद्धिष्विति । § 1102

२७ वा] ?

१ तत्राद्ये पक्षे चक्षुरादिबुद्धिवत् स्वलक्षणाभावे सामान्यबुद्धीनामप्यभावः स्यान्न चैवं । **तदभावेपि** तस्य स्वलक्षणस्याभावेपि **तासां** सामान्यबुद्धीनां **भावात्** । २ द्वितीयस्य पक्षस्याभावमाह । **आकारान्तरे**त्यादि । सामा- 222/s
न्याकारा**दाकारान्तरे**णासाधारणेन **स्वज्ञाने** चक्षुरादिज्ञाने प्रतिभासनान्न सामान्याकार एव रूपं व्यक्तीनां । ३ तृतीयम्पक्षं निराकर्त्तुमाह । **अनेकाकारायोगादिति** । एकस्यानेकत्वमयुक्तमेकानेकत्वयोर्विरोधात् । **अतिप्रसङ्गाच्चे**त्येकस्यानेकत्वकल्पनायां न क्वचिदेकत्वं स्यादित्यर्थः । स्वलक्षणं च सामान्यबुद्धौ न प्रतिभासते । § 1103

यत एव**न्तस्मान्नेयं** सामान्याकारा बुद्धिः । **भिन्नार्थग्राहिणी** [।] आहितस्वलक्षणाकारा सत्**यभिन्नाकारा भाति । तदुद्भवा** भिन्नपदार्थोद्भवा । किन्तु स्वल क्षणग्राहिणोनुभवेनाहितां वासनामाश्रित्य प्रकृत्या भ्रान्तैवेयमुत्पद्यते । पारम्पर्येच व्यक्तयस्तस्याः कारणं कथ्यन्ते । § 1104

यदि सामान्यबुद्धिर्न स्वलक्षणप्रतिभासिनी कथं स्वलक्षणे लोकं प्रवर्त्तयतीति चेदाह । **अतत्प्रतिभासिन्यपी**त्यादि । अस्वलक्षणप्रतिभासिन्यपि स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽअर्था**ध्यवसायविभ्रमाद्धेतोर्व्यवहारयति लोकं** दृश्यविकल्प्यावेकीकृत्य प्रवर्त्तयतीति यावत् । यदि सामान्यबुद्धिः सामान्याकारा स एव पारमार्थिकन्तर्हि सामान्यम्भविष्यतीत्याह । **स तु** तस्यामित्यादि । **स प्रतिभासमानः** सामान्या**कारो नार्थेष्वस्ति** । तस्य व्यतिरिक्तस्य व्यतिरेकेणानुपलम्भनात् । अव्यतिरिक्तस्य च व्यक्तिवदनन्वयात् । § 1105

कथन्तर्हि व्यक्तिष्वभिन्नाकारप्रतिभास इत्याह । **अन्यत्र भेदादभेदिन** इति । भेदोन्यापोहः स एव प्रतिव्यक्त्यभेदी । तथा हि यथैका गोव्यक्तिरगोव्यावृत्ता तथान्यापि । तदनेन प्रकारेण स्वलक्षणान्येव विजातीयव्यावृत्तान्यभेदीनि भेदइत्युच्यन्ते । अन्यत्र शब्दश्चायम्विभक्त्यन्तप्रतिरूपको निपातः । अन्यशब्दसमानार्थः । न त्वयन्त्रल्प्रत्ययान्तः सप्तम्यर्थस्याविवक्षितत्वात् । तेनायमर्थो यथोक्तेन प्रकारेण स्वलक्षणात्मकाद् भेदादभेदिनोन्यः प्रतिभासमान आकारो र्थेषु नास्ति किन्तु स्वलक्षणात्मक एव भेदो विजातीय- 82b/PSVTa
व्यावृत्तेरभेदी सर्वत्र विद्यतेऽभेदाध्यवसायात् । अभेदाध्यवसायस्य च स एव भेदः पारम्पर्येण निमित्तं । § 1106

ननु बुद्धावभिन्नाकारः प्रतिभासते कथमर्थेषु नास्तीत्युच्यत इत्याह । **स चारूप** इति [।] ह्यर्थे च शब्दः । स हि विकल्पप्रतिभस्याकारो निःस्वभावस्तत्त्वा न्यत्वेन परमार्थतो व्यवस्थापयितुमशक्यत्वादिति संप्रत्येवोक्तत्वात् 223/s
। **तमेवाकारङ्गृही**तबुद्धिस्तदाकारोत्पत्तिरेवास्याः ग्रहणन्तथेत्यरूपस्याकारस्य ग्रहणाद् **विप्लवते** भ्रान्ता भवती**त्युक्तम्प्राक्** । अशक्तिरेषा विकल्पानामविद्याप्रभवत्वादिनोक्तत्वात् । § 1107

दोषस्य परिहारमुक्त्वाऽधुना तुल्यदोषतामापादयन्नाह । **अपि** चेत्यादि । **न तुल्यमिति** परः । **तत्रेति भिन्नासु** व्यक्तिषु तत एव सामान्यात्तुल्याकाराद् बुद्धिरिति **न तुल्यं चोद्यं** । § 1108

नन्वित्यादि सि द्धा न्त वा दी । **तत्र** व्यक्तिषु तस्य सामान्यस्य **सतोष्या** * **भास** आकारो **न** लक्ष्यते । यद्वा तत्रेति विकल्पिकाविकल्पिकायां बुद्धौ । स्यादेतद् [।] विकल्पिकायान्तस्याभासोस्तीत्याह । **सा हीत्यादि** । **सा हि** विकल्पिका **बुद्धिर्वर्ण्णसंस्थानवती विभाव्यते**ऽनुभूयते । वर्ण्णाद्याकारमेव सामान्यमिति चेदाह । **न चेत्यादि** । ईदृशमिति वर्ण्णसंस्थानाकारं गुणत्वाद् वर्ण्णसंस्थानादेः सामान्यस्य च गुणव्यतिरेकात् । **न च तत** इति वर्ण्णसंस्थानादेः । § 1109

एवं तावद् भिन्नं सामान्यं निराकृत्याभिन्नं निराचिकीर्षन्नाह । **आकृती**त्यादि । स्वलक्षणानामात्मभूतमेव सादृश्यमाकृतिस्तदेव सामान्यन्तस्य वादः स यस्यास्ति । तद्वा वदितुं शीलं यस्य सां ख्य स्य **स तथा** । **विशेषवत्** स्वलक्षणवत् **तस्य** सामान्यस्य स्वलक्षणा**दव्यतिरेका**द्धेतो**रर्थान्तरे** द्वितीयादिव्यक्तिष्**ववृत्तिः** । **इति** हेतोस्तदपि सामान्यं स्वलक्षणमेव जातन्ततो भेदाद्धेतोर्विद्यमानस्य **नाभिन्नः प्रतिभासो युज्यते** व्यक्तिष्वित्यध्याहारः । § 1110

तदेवमु द्यो त क रा द्यभिहितमभिन्नप्रतिभासमभ्युपगम्य व्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य च सामान्यस्यायोगाद् भ्रान्तिरेवायं व्यक्तिष्वेकाकारप्रतिभास इत्युक्तं । § 1111

224/s

अधुनास्त्येकप्रतिभासो व्यक्तिष्वित्याह । **अथवास्त्वि**त्यादि । यदुक्तम् [।] **अभिन्नप्रतिभासा धीर्न भिन्ने**ष्वित्यतदस्तु । इष्टमेवैतदित्यर्थः । यतः **प्रतिभासो धियां** सामान्यबुद्धीनां **भिन्नः** । किङ्कारणं [।] **समाना इति** तासां व्यक्तीनां **ग्रहणात्** । § 1112

नैवेत्यादिना व्याचष्टे । **तास्वि**ति सामान्यबुद्धिषु **अभिन्न** इत्येकः **प्रतिभासो**स्ति [।] किं कारणं [।] **तासां** व्यक्तीनां **समाना इति ग्रहणात्** । § 1113

ननु **समाना** इति ग्रहे सत्ये**कप्रतिभा**सः कस्मा**न्न युज्य**त एवेत्यत आह । **न हीत्यादि** । **किन्तर्हि तदेवे**ति यत्पूर्वदृष्टन्त**देवेदन्**दृश्यत इत्येवं स्यान्न तु पूर्वेणेदं समानमिति भेदाधिष्ठानत्वात् समानव्यवहारस्य । **द्वयस्ये**त्यादि । 83a/PSVTa **यदि** सामान्यमेव केवलन्ताभिर्बुद्धिभिर्गृह्यते तदा भवेदयं दोषः । किन्तु सामान्यं विशेषश्च द्वयमपि सामान्यबुद्ध्या गृह्यते । ततो द्वयस्य ग्रहणाददोषः । यतस्तेनैव सामान्येन युक्ता विशेषाः समाना इति गृह्यन्त इति । § 1114

तथापीत्या चा र्यः । द्वयस्य ग्रहणेपि कल्प्यमाने **तदिहेति स्यात्** । तत् सामान्यं यत्पूर्वं व्यक्तौ दृष्टन्तदिह व्यक्त्यन्तरे दृश्यत इत्येवं स्यान्न तु समान इति व्यक्तिभ्य एकान्तभिन्नत्वात् सामान्यस्य । **तदेवे**त्यर्थान्तरभूतं गोत्वादिकं **तासां** व्यक्तीनां साम्यं येन **तास्समाना इति चेत्** । **अन्यः** सामान्यात् **साऽन्यस्य** स्वलक्षणस्य **कथं** केन प्रकारेण **साम्यं** ।

२ *] ? प्या

न केनचिदित्यभिप्रायः । तथा हि व्यक्तिरूपानुकारात् सामान्यं व्यक्तीनां
साम्यं कल्प्येत [।] तच्च नास्ति व्यक्तिभ्योऽत्यन्तविलक्षणत्वात् सामान्यस्य
। नाप्यनेनान्ये समाना येन तत्साम्यं स्यात् । न हि व्यक्तिरूपानुकारादिना
साम्यं किन्तु तत्**सम्बन्धात्** । व्यक्तिभिः सम्बन्धात् । सामान्यं व्यक्तीनां
सामान्य**मिति चेन्नै**तदेवं । किङ्कारणम् [।] **अप्रतिबद्धस्य** व्यक्ताव नायत्तस्य 225/s
ताभिरनुपकृतस्येत्यर्थः । समवायलक्षणेन सम्बन्धेन सम्बन्धात् सामान्यस्य
साम्येभ्युपगम्यमानेऽतिप्रसंगः संख्यासंयोगकार्यद्रव्याणामपि सामान्यरूपता
स्यात् । ततश्च तत्सम्बन्धात् संख्येयादिषु समानप्रतिभासः स्यात् । § 1115

कथमित्यादि परः । समाना इति ग्रहणाद् व्यक्तिषु प्रतिभासभेदः साध्यते [।] तच्चैतद् **विरुद्धं** । यस्मात् **समाश्चेता** व्यक्तयः **कथम्भिन्नधीग्राह्या** एवेति सावधारणं । अभिन्नधीग्राह्या अपि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तथा हि यत्र किञ्चित् सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्तत्र समाना इति ग्रहणं युक्तमन्यथा घटपटादिवदभेदप्रतिभासः स्यान्न समाना इति । § 1116

तद्व्याचष्टे । **नन्वि**त्यादि । **आसु व्यक्तिष्वि**त्यनेन विशेषरूपमाह । **अभिन्नः प्रतिभासः** सिद्ध इत्यध्याहार्यः । § 1117

अनेन च सामान्यस्य रूपमुक्तं । § 1118

तदेवं साधारणाऽसाधारणरूपग्रहणाद् व्यक्तयः समाना गृह्यन्त इति समुदायार्थः । तत्किं समानेष्वेकानेकप्रतिभासो विद्यते येनैवमुच्यते । यदि स्यादिहेति बुद्धिः स्यादित्युक्तं । सामान्यात्मकत्वाद् विशेषाणां **समाना इति प्रतिभास इति चेत्** । नन्वनुगतप्रतिभासाभावे सामान्यमस्तीति कुतः । न च समानरूपान्यथानुपपत्त्या सामान्यकल्पना युक्ता । स्वहेतुभ्य एवं केषांचित् समानामेवोत्पत्तेः केषांचिदसमानां । न च सामान्यात् तेषां समानरूपता युज्यत इत्युक्तं । § 1119

तेन यदुच्यते भ ट्टे न ॥ § 1120

न चाप्रसिद्धसारूप्यानपोहविषयात्मना ।
शक्तः कश्चिदपि ज्ञातुं गवादीनविशेषतः ॥
अथासत्यपि सारूप्ये स्यादपोहस्य कल्पना ।
गवाश्वयोरयं कस्मादगोपोहो न कल्प्यते ॥
शावलेयाच्च भिन्नत्वं बाहुलेयाश्वयोस्समं ।
सामान्यं नान्यदिष्टं च क्वागोपोहप्रवर्त्तनं ॥
अपोह्यानपि चाश्वादीनेकधर्मान्वयादृते ।
न निरूपयितुं शक्यस्तदपोहो न सिध्यतीति।§ 1128 226/s, 83b/PSVTa

अपास्तं । सामान्यमन्तरेणापि स्वहेतुभ्य एव गवादीनां समानामुत्पत्तेर्यदि नाम सारूप्यमर्थान्तरभूतं नेष्यते सरूपास्त्विष्यन्त एव ते । एवंरूपाश्च

३२ ति] Ślokavārtika.

येन भवन्त्यश्वादयस्ते सर्वेऽविशेषेणागोरूपतया निषिध्यन्त इति न काचित् क्षतिः । § 1129

आ चा र्यस्तु न नाम स्वहेतुभ्यः समाना उत्पन्नास्तथापि न सामान्यबलात् समाना इति प्रतीतिरि ति दर्शयन्नाह । **नेत्**यादि । **तद्दर्शन** इति व्यक्तिग्राहिणि ज्ञाने । सामान्यज्ञाने वा । **भिन्नाभिन्नयो**रिति विशेषसामान्ययोः । **एककार्यतासादृश्य**मिति । एककार्यतैव सादृश्यं साम्यं **तेनैव** समाना व्यक्तयः **प्रतीयन्त** इत्यर्थः । न तु पारमार्थिकेन सामान्येन । तेनैककार्यता सादृश्यं येषान्त एवापोहविषया येषां त्वेककार्यता नास्ति तेऽपोह्या इति सिद्धं । यथा चैकान्तभिन्ना अप्येककार्य कुर्वन्ति तथोक्तं प्राक् । § 1130

कस्मान्न सामान्येन समाना प्रतीयन्त इत्याह । **न ही**त्यादि । **अर्थज्ञान** इत्यनुभवज्ञाने **द्वावाकारौ** भिन्नौ । **अर्थद्वयकल्पनेन** समानासमानकल्पनेन । **कल्पनाविषयता**मित्येकत्वारोपविकल्पविषयतां । **तथे**ति समानरूपतया । **अनया** विकल्पबुद्ध्या । § 1131

नन्वित्यादि परः । § 1132

तासां व्यक्तीनां **धीः कार्यं सा च विभिद्यत** इत्येतावान् कारिकाभागः । **प्रतिभाव**मित्येतदपेक्ष्य पठितः । एवम्भावं प्रति । **तद्वदि**त्यादि विवरणं । **तत्प्रतिभासिनोपि** व्यक्तिप्रतिभासिनोपि **ज्ञानस्य** । **तद्वद्व्यक्तिभेदात्** । **कथमेककार्या व्यक्तयो** नैव । । ११० ॥ § 1133

स्यादेतत् [।] नानुभवज्ञानेनैककार्याः व्यक्तयः किन्तु यत्तद्विकल्पकमेक
227/s रूपाध्यारोपेण तदपेक्षयेत्यत आह । **तद्धीत्**यादि । तद्ध्यनुभवज्ञान**न्तासां** व्यक्तीनां **कार्यं** न विकल्पविज्ञानन्तस्य व्यक्त्यभावेपि भावात् । तस्यैव च विकल्पस्य समाना इत्येवमुत्पद्यमानस्य व्यक्तिषु किं साम्यं । पटादीनां शीतापनयनमित्येवमादिपरिग्रहः । **प्रतिद्र**व्यमित्यव्ययीभावात् षष्ठ्या अम्भावः । द्रव्यस्य द्रव्यस्य यो भेदस्तस्माद् **भेदात्** कारणभेदाद् **भिद्यत** इति यावत् । § 1134

नेत्या चा र्यः । **एकप्रत्यवमर्श**स्येति स्वविषयस्यैकाकारप्रत्ययस्य **हेतुत्वाद्** धीर्निर्विकल्पिका सविकल्पिका वाऽ**भेदिनी** भाति । **एकधीहेतुभावेने**त्यध्यवसितैकरूपाया बुद्धेर्हेतुत्वेन **व्यक्तीनामभिन्नता** भाति । § 1135

एतदुक्तम्भवति । प्रत्येकं यद्यपि व्यक्तिस्वरूपग्राहिण्यो धियो भिन्नास्त-
84a/PSVTa थापि प्रत्यभिज्ञया तासामेकत्वमध्यवसीयते । अनेन चैककार्यतासादृश्येन व्यक्तीनामेकत्वं । न त्वेकपरामर्शहेतुत्वेनानुभवज्ञानानामेकत्वमुपचर्यते । नापि तथाभूतानुभवज्ञानहेतुत्वेन व्यक्तीनामेकत्वमुपचर्यते । स्खलितप्रत्ययविषयत्वाभावादुपचरितोपचाराभावाच्च । वृत्त्यर्थानुरूपश्च कारिकार्थो न व्याख्यातः स्यात् । । १११ ॥ § 1136

ननु यद्येककार्यतासादृश्येन व्यक्तीनामेकत्वाध्यवसायः कथन्तर्हि बुद्धीनामेकत्वाध्यवसायः । एककार्यत्वाभावात् । अथ ताः स्वभावत एकत्वावसायं जनयन्ति व्यक्तयोप्येवम्भविष्यन्तीति किमेककार्यतासादृश्येन । § 1137

सत्त्यम् [।] आचार्य दि ग्ना गा भिप्रायेणैवमुक्तमित्यदोषः । तस्मादेकत्वाध्यवसादेकत्वमिष्यते । न परमार्थत इत्यत आह । **निवेदित**मित्यादि । **सर्वभावाः स्वभावेन व्यावृत्तिभागिन** प्र० वा० १ । ४२ इत्यत्रोक्तत्वात् । तत्रेत्यसंसर्गिषु भेदेषु । **एकाकारा बुद्धि**रतस्मिंस्तद्ग्रहाद् **भ्रान्तिरेव** । § 1138

अथ स्यात् [।] सामान्यमन्तरेण भ्रान्तेरेवायोग इत्यत आह । **तान्वि**त्यादि । ताम्भ्रान्तिम्भेदिनः **पदार्था व्यावृत्तानि** स्वलक्षणानि **क्रमेण** जनयन्ति न साक्षात् । **स्वभाव** त इति प्रकृत्या । चकारो निवेदितमित्यस्यानुकर्षणार्थः । **एतदपि** तत्रैव प्रस्तावे **निवेदितं** । **क्रमेणे**ति यदुक्तन्तस्य 228/s व्याख्यानं **विकल्पहेतवो भवन्त** इति । विकल्पकारणत्वादनुभवज्ञानम्विकल्पः । विकल्पहेतोरनुभवज्ञानस्य हेतवो भवन्त इत्यर्थः । व्यक्तयोनुभवज्ञानं जनयन्ति तच्चैकाकारां भ्रान्तिमित्ययं क्रमार्थः । § 1139

स त्वेषामित्यादिना का रि का र्थमाह । सर्वेषाम्भावानाम्भेदोन्यापोहः । किं स्वभावोऽ**तत्कारिविवेकः** स एषा**मभिन्न** इत्युच्यते । कस्माद् [।] **ज्ञानादे**रर्थस्येन्द्रियस्योदकाहरणादेश्च **कस्यचि**दित्यात्मानुरूपस्**यैकस्य करणात्** । § 1140

यद्वा [।] ननु बुद्धेरेवायमभिन्नाकारः कथं व्यक्तीनामित्यत आह । **स** त्वाकार **एषां** बाह्यानाम**भिन्न**स्तथैव **प्रतीतेः** [।] प्रतीतिरेव कुतः । ज्ञानादेः कस्यचिदेकस्य करणात् [।] स चाकारो भेदोन्यापोह इत्युच्यते न सामान्यं । किङ्कारणम् [।] **अतत्कारिस्वभावविवेको** यतः । § 1141

एतदुक्तम्भवति । प्रतिव्यक्तिर्गौर्गौरिति प्रत्ययेनातत्कारिस्वभावविवेकोतत्कारिस्वभावविविक्त एव स्वभावो विषयीक्रियते । न त्वर्थान्तरभूतं सामान्यन्तेन भेद इत्युच्यते । एतत्पश्चार्द्धस्य व्याख्यानं ॥ १११ ॥ § 1142

ननु कथं ज्ञानादेरेकत्वमित्याह । **तदपी**त्यादि । पूर्वार्द्धस्यैतद् व्याख्यानं । **तदपि** ज्ञानादिकार्य**मभिन्नं ख्याती**ति सम्बन्धः । **प्रकृत्ये**ति स्वभावेन । **अभेदावस्कन्दिन** इत्यभेदाध्यवसायिनः । **तथाभूतेत्**यादिना व्यक्तीनामपि विकल्पं प्रति पारम्पर्येण कारणत्वमाह । **अभेदावसायो** विद्यते यस्मिंस्तस्य ज्ञानादे रित्यनुभवज्ञानस्योदकाद्याहरणादेश्चार्थस्य **हेतुत्वात्** कारणात् क्रमेण व्यक्तयोप्येकं प्रत्ययं जनयन्तीति सम्बन्धः । किम्विशिष्टमित्याह । 84b/PSVTa **संसृष्टाकार**मित्यादि । संसृष्टो व्यक्तिष्वारोपित एक आकारो येन स तथा । **स्वभावभेदो**न्यव्यावृत्तं रूपं स एव **परमार्थोनुपचरितो**ऽस्येति विग्रहः । पारम्पर्येण व्यावृत्तस्वलक्षणद्वारायातत्वाद् विकल्पस्य । § 1143

ननु च तान्तु भेदिनः पदार्था इत्यादिनाऽयमर्थोऽनन्तरमेवोक्तः । § 1144

229/s

सत्त्यं [।] किन्तु क्रमेण विकल्पहेतवो भवन्त इत्याद्यस्यैवार्थोऽनेन स्फुटीकृतः । एककार्यभेदवस्तुभूतं सामान्यम्भविष्यतीत्यत आह । **सा चे**त्यादि । सा चैककार्यता । **अतत्कार्येभ्यो विश्लेषो** व्यावृत्त एव स्वभावो न वस्तुभूतं सामान्यं । किं कारणन्त**दन्यस्य** स्वलक्षणादन्यस्या**नुवर्त्तिनो**न्वयिनो वस्तुनो व्यक्तिव्यतिरेकेणादृष्टेः **प्रतिषेधाच्च** पूर्वोक्तात् । § 1145

न हीत्यादिना व्याचष्टे । **दृश्यमु**पलब्धिलक्षणप्राप्तं **विभागेन** व्यक्तिभ्यो भेदेन । **सति वा** सामान्ये नित्यत्वादनाधेयातिषयत्वेन **क्वचिद्** व्यक्त्यन्तरे **अनाश्रितं कथं ज्ञानहेतुः** । नैव । आश्रयव्यंग्यस्य तस्य **ज्ञानहेतुत्व**मिष्टमित्यभिप्रायः । एतदप्युक्तमित्यनेन सम्बन्धनीयं । अस्यापि प्रागुक्तत्वात् । § 1146

यत एवम्भूतं सामान्यं नास्ति । तस्मात् **संकेतोपी**त्यादि । **तदि**त्यन्यापोहः सम्बध्यते । तस्यास्यापोहस्य विकल्पेन स्वाकाराभेदेनाध्यस्तस्य **वित्** ज्ञानं । तत्पूर्वको लाभश्च । तद्वित् । सैवार्थः फलमिति विशेषणसमासः । स मयस्यास्ति संकेतस्येति मत्वर्थीयष्ठन् । विकल्पाध्यवसितबाह्यार्थप्रतिपत्त्यर्थमिति समुदायार्थः । सर्वश्चारम्भः फलार्थ इति विदिर्लभार्थोप्याक्षिप्त एवान्यथा संकेतकरणस्य वैयर्थ्यात् । § 1147

ननु तद्विदर्थो यस्येति बहुव्रीहिणा भवितव्यं लाघवात् । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य तद्विभागानुत्पत्तिर्लाघवत्वं । तथा च भाष्य उक्तं कर्मधारयाद् बहुव्रीहिर्भवतीत्यादि । § 1148

नैष दोषः । इदमपि तत्रोक्तं क्वचित्कर्मधारय एव सर्वसाधनाद्यर्थ इति । आकृतिगणत्वाच्च सर्वसाधनादेस्तत्रायन्तद्विदर्थिकशब्दो द्रष्टव्यः । । ११२ ॥ § 1149

230/s

योयमित्यादि विवरणं । **अन्योन्यं विवेको**न्यव्यावृत्तः स्वभावो **भावानान्तत्प्रतीत**ये तन्निश्चयार्थं स्वप्रतिभासेऽध्यवसितबाह्यरूपे **संकेतोपि क्रियमाणः शोभेत** युक्तियुक्तत्वात् [।] किमर्थं क्रियत इत्यत आह । **अतत्कारी**त्यादि । विवक्षितार्थक्रियाकारिणो ये न भवन्ति तेषां **विवेकेन** परिहारेण **प्रवृत्त्यर्थतया** । अतत्कारिषुप्रवृत्तिर्माभूदित्यर्थः । § 1150

अमुमेवार्थं व्यतिरेकमुखेण द्रढयन्नाह । **यदी**त्यादि । तस्यान्यपरिहारस्य **प्रतीत्यर्थो** यदि **न संके**तस्तत्कारिणी तदन्यपरिहारस्य व्यवहारकालेप्य-
85a/PSVTa संस्पर्शात् । यद्वा यदि न तत्प्रतीत्यर्थः संकेत इति विजातीयव्यावृत्तस्वभाव प्रतीत्यर्थः संकेतः [।] **तदा** तस्यान्यव्यावृत्तस्य स्वभावस्य **व्यवहारकालेपि** न केवलं संकेतकालेऽ**संस्पर्शा**च्छब्देनाविषयीकरणा**न्नान्यपरिहारेण प्रवर्त्तेत** । § 1151

एतदुक्तम्भवति । यदा विधिरूपेणान्यव्यावृतोर्थो विषयीकृतस्तदान्यव्यवच्छेदः प्रतीयेत । एतदेवाह । **न हीत्यादि** । **विवेक** इति विविक्तः स्वभावः । **तेषान्तत्कारिणान्तेभ्य** इत्यतत्कार्येभ्यः । यदि हि तस्य विविक्तस्य स्वभावस्य प्रतीतये संकेतः कृतः स्यादेवं व्यवहारेपि **शब्देन चोद्येत** [।] तथा चान्यपरिहारेण प्रवर्त्तेतेति संकेतोपि तद्विदर्थिक एव युक्तः । § 1152

---

२ नाधेयातिष] ? श
१३ भाष्य] Vyākaraṇa-mahābhāṣya.
१५ त्रोक्तं] Ibid.
२३ मुखे] ? न

ननु च शब्दजनिता बुद्धिः स्वाकारमेव बाह्यतयाध्यस्य ग्रहणादलीका । ततश्च तज्जनकस्य शब्दस्य कथम्वस्तुसम्वादः कथं चान्यापोहविषयत्वमित्यत आह । § 1153

सा चेत्यादि । अन्यापोहप्रतिपत्त्यर्थं या संकेतिका । **सा च श्रुतिः** । **धियं जनयन्त्**यपीति सम्बन्धः । किम्विशिष्टाम् [।] **अकार्यकृति** । अवाह्यरूपे स्वाकारे । **तत्कारि तुल्यरूपे**णार्थक्रियाकारि बाह्यैकरूपेण**अवभा**सोध्यवसाय इति तृतीयासमासः स यस्या विद्यत इति पश्चात् मत्वर्थीयः । § 1154
231/s

एतदुक्तम्भवति । स्वाकारमबाह्यं बाह्यमिवाध्यवस्यन्तीमिति यावत् । § 1155

एतेन प्रवृत्त्यर्थत्वं श्रुतेराख्यातं । § 1156

वस्तुभूतसामान्यमन्तरेण कुतस्तस्या उत्पत्तिरिति चेदाह । **वस्त्वि**त्यादि । **वस्तूनाम्पृथग्भाव** इतरेतरभेदस्**तन्मात्रं बीजङ्का**रणं पारम्पर्येण यस्याः सा तथोक्ता । यतश्चानुगतं रूपं व्यावृत्तं चैकीकृत्य गृह्णात्यतोन**र्थिकां** जनयन्त्यपि श्रुतिरर्थे न विसम्वादिका । कस्माद् [।] **अतत्कारिपरिहाराङ्गभावतः** । विजातीयाव्यवच्छेदहेतुभावतः । § 1157

एतदुक्तम्भवति । यद्यन्यव्यावृत्तवस्त्वध्यवसायिनीं बुद्धिं जनयेच्छ्रुतिस्तदा तदन्यव्यावृत्त एव स्वलक्षणे पुरुषं प्रवर्त्तयतीति सम्वादिका स्यात् । संकेतकाले च श्रुतेरितरेतरभिन्न एव स्वभाव आश्रयस्तत्रास्याः संकेतितत्वात् । तदेवम्पारम्पर्येण **वस्तुभेदाश्रयाच्च** कारणा**दर्थे । न विसम्वादिका मता** । व्यवहारकालेप्यन्यव्यावृत्तस्यैव वस्तुनः प्रापणात् । § 1158

ननु विधिरूपेण वस्त्वध्यवसायात्कथं श्रुतेरन्यापोहविषयत्वमित्यत आह । **तत** इत्यादि । यतश्चा**तत्कारिपरिहारांगभाव**तः श्रुतेर्वस्तुभेदाश्रयत्वं च **ततः** कारणा**दन्यापोहविषया** । एतदेव द्वयमाह । **तत्कर्त्राश्रितभावत** इति । तस्मिन्नपोहे कर्त्तृभावतः । आश्रितभावश्च स्वार्थाभिधानद्वारेणार्थादतत्कारिपरिहाराङ्गभावतस्तस्मिन्नपोहे कर्त्तृभावः श्रुतेः । व्यवहारकाले संकेतकाले च वस्तुभेदाश्रयद्वारेण प्रवृत्तेस्तस्मिन्नपोहे श्रुतेराश्रितभावः । § 1159

एकेत्यादिना कारिकार्थमाह । **तमि**त्**येकमाकारं** स्वप्रतिभासिन**मारोप्यार्थे**ष्वध्यस्योत्**पद्यमानां** । स च स्वप्रतिभासो **मिथ्यावभासित्वादकार्यकारी** । तमे- वंभूत**मपि कार्यकारिणमिवाध्यवस्यन्ती** । अनेना**कार्यकृती**त्यादि व्या- 85b/PSVTa
ख्यातं । **वस्तुपृथग्भावमात्र**मन्यव्यवच्छेदमात्रं यस्या बुद्धेरिति विग्रहः । **मिथ्याबुद्धिं जनयन्त्यपि** श्रुतिः [।] कस्मान्मिथ्याबुद्धिरित्यत आह । **समानाध्यवसाया**मेकाकारा ध्यवसायां । **तदन्यपरिहाराङ्गभावात्** । विव- 232/s
क्षितादर्थादन्यस्य परिहारांगभावतया व्यवच्छेदाश्रयभावतः । **परमार्थतो** वस्तुतः । **तद्व्यतिरेकिष्व**तत्कार्यव्यतिरेकिषु **न विसम्वादिके**त्युच्यते । तथा ह्यनित्यकृतकादिश्रुतयो यथाभूतस्य नित्यादिव्यावृत्तस्य वस्तुनो व्यावृत्तिमुपादाय संकेतितत्वाद् व्यवहारेपि तथा भूतस्यान्यपरिहाराङ्गभावेन प्राप्तिहेतवो भवन्ति । तेन यथार्थदर्शनान्यायातत्वाच्छ्रुतेरपि सम्वादः । § 1160

यद्वा यथाभूते व्यवच्छेदे सा श्रुतिः संकेतिता तस्य परमार्थतोस्ति वस्तुषु सद्भाव इतीयता लेशेनाविसम्वादित्वं न तु धूमादिवच्छब्दानामावश्यको वस्तुनि प्रतिबन्धस्तेषामिच्छामात्रप्रतिबद्धत्वात् । § 1161

अविसम्वादित्वमेव समर्थयन्नाह । **तथा हीत्यादि** । **तेषु** भावेषु **स व्यतिरेको** व्यवच्छेदो **भूतः** सत्यः [।] कुतः [।] **सर्वथा** सामान्याभ्युपगमेप्यवश्यं व्यवच्छेदस्या**भ्युपगमनीयत्वा**दन्यथा व्यवच्छिन्नस्वभावाभावे सामान्यस्यैवाभावप्रसङ्गादित्युक्तं । सामान्योक्तापि तत्र भूत इति चेदाह । **नैक** इत्यादि । **एकः** सामान्यपदार्थो व्यक्तेर्व्यतिरिक्तो वै शे षि का दीनामव्यतिरिक्तः सां ख्या नां न तेषु भूत इति सम्बन्धः । कस्मात् [।] **सर्वथा व्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य** च प्रमाणबाधितत्वेना**योगाद**सम्भवात् । बाधकम्प्रमाणं प्रागुक्तं वक्ष्यते च । § 1162

यदि पुनर्यथा प्रतिभासमपि सामान्यं शब्देन चोद्येत तदा तस्य सामान्यस्य वस्तुन्यविद्यमानस्य समावेशने शब्देन विषयीकरणे । **तस्य** वा सामान्यस्य प्रमाणबाधितस्य **वस्तुनि** बाह्ये **निवेशने**ऽभ्युपगम्यमाने **दूरोत्सृष्टमेवा**त्यन्तविप्रकृष्टमेव **वस्तु स्यात्** । कुतः [।] **शब्दज्ञानाभ्यां** शब्दात् तदुक्ताच्च ज्ञानादित्यर्थः । यद्वा शब्दज्ञानाभ्यां दूरमुत्सृष्टं त्यक्तं स्यात् । कुतः [।] **तद्विषयाभिमतस्य** शब्दादिविषयाभिमतस्य । **तस्येति** सामान्यस्य वस्तुस्वभावात् । **अन्यस्य** सामान्यव्यतिरिक्तस्य **वस्तुधर्मस्य** वस्तुस्वभावस्य स्वलक्षणस्या**संस्पर्शा**दग्रहणात् । यतश्च स्वलक्षणन्न गृह्णात्यथ च स्वाकाराभिन्नमध्यवस्यति । **तत एव सा श्रुतिरन्यापोहविषयेत्युच्यते** । § 1163
233/s

ननु विधिरूपेण बाह्यस्यैवाध्यवसायात् कथमन्यापोहविषयेत्युच्यत इत्याह । **अन्येत्यादि** । विजातीय**व्यावृत्तेष्वर्थेषु व्यावृत्तिभेद**म्विजातीयव्यच्छिन्नस्वभाव**मविशेषेणोपादाय** विजातीयव्यावृत्तमात्रं रूपमाश्रित्य सजातीयव्यक्तिषु शब्दस्य **निवेशनात्** संकेतकरणादित्यर्थः । अनेनान्यापोहाश्रितत्वं
86a/PSVTa श्रुतेराख्यातं । **अन्य- परिहारेण प्रवर्त्तना**दित्यन्यापोहं प्रति कर्त्तृभावः श्रुतेरुक्तः । । ११५ ॥ § 1164

अवृक्षेत्यादिना परस्य चोद्यमाशंकते [।] अन्यापोहवादिनः किल न विधिरूपेण वृक्षार्थस्य ग्रहणं नाप्यवृक्षार्थस्य । किन्त्वन्योन्यव्यवच्छेदेन [।] तत्र [।] अवृक्ष**व्यतिरेकेण वृक्षार्थग्रहणे** वृक्षशब्दस्य योर्थस्तस्य ग्रहणेऽभ्युपगम्यमाने । द्वयं वृक्षावृक्षग्रहण**मन्योन्याश्रयं** । तथा ह्यवृक्षार्थव्यवच्छेदेन वृक्षार्थग्रहणे सत्यवृक्षग्रहणपूर्वकं वृक्षग्रहणमंगीकृतं । अगृहीतस्यावृक्षस्य व्यवच्छेतुमशक्यत्वात् । अवृक्षस्यापि ग्रहणं वृक्षार्थव्यवच्छेदेनेति तत्रापि वृक्षग्रहणपूर्वकमवृक्षग्रहणमापतितं । वृक्षमगृहीत्वा तद्व्यवच्छेदेनावृक्षार्थस्य व्यस्थापयितुमशक्यत्वात् । एवं वृक्षावृक्षयोर्मध्ये **एकस्य** वृक्षस्यावृक्षस्य वा **ग्रहाभावे द्वयाग्रहः** । § 1165

यतश्च द्वयोरप्यग्रह**स्तस्मात्** कारणादन्यव्यवच्छिन्नेर्थे शब्दस्य यः **संकेत** उक्तस्तस्या**सम्भव इति केचिदाचक्षते** । तथा चाहो द्यो त क रः । स

यावच्चागान्न प्रतिपद्यते तावदगवि प्रतिपत्तिर्न युक्ता । यावच्च गान्न प्रतिपद्यते तावद्गवीत्युभयप्रतिपत्त्यभाव इति । § 1166

एतमेवार्थं म्भ ट्टो प्याह् । § 1167

सिद्धश्चागौरपोह्येत गोनिषेधात्मकश्च सः ।
तत्र गौरेव वक्तव्योनन्यो यः प्रतिषिध्यते ।
स चेदगोनिवृत्त्यात्मा भवेदन्योन्यसंश्रयः ।
सिद्धश्चेद् गौरपोह्यार्थं वृथापोहप्रवर्त्तनं ।
गव्यसिद्धे त्वगौर्नास्ति तदभावेपि गौः कुत इति ।§ 1172

तस्माद् वस्तुभूतं सामान्यमेष्टव्यं । तत्र विधिरूपेणैव संकेत इति ते मन्यन्ते । § 1173

234/s

यदीत्यादिना व्याचष्टे । **तस्ये**त्यवृक्षभेदलक्षणस्य वृक्षस्य । एवन्तावन्न वृक्षस्य ग्रहणं नाप्यवृक्षस्येत्याह [।] **अविज्ञाते**त्यादि । **अविज्ञातो वृक्षो** यस्य पुंसस्तेन **तद्व्यवच्छेदरूपस्ये**ति वृक्षव्यवच्छेदरूपस्य **बुद्धावनारूढेर्थ** इति [।] यदि वृक्षावृक्षौ बुद्धावारूढौ स्यातां तदाऽवृक्षपरिहारेण वृक्षे संकेतः स्यात् । अनारूढे च वृक्षेऽवृक्षे चार्थे कथं संकेतः [।] § 1174

तेषामित्यादिना परस्याप्ययन्दोषस्तुल्य इत्याह । ततश्च यस्तस्य परिहारो ममापि स एवेति भावः । । ११६ ॥ § 1175

य एकमित्यादिना व्याचष्टे । अन्यव्यवच्छेदेन संकेते क्रियमाणे ये वादिन **एकम्वस्तु सामान्यमभ्युगम्येतरेतराश्रयदोषं चोदयन्**ति । **तेषान्त्रापि** वस्तुभूते सामान्ये वृक्षत्वलक्षणे **संकेते क्रियमाणे** द्वयी कल्पना अवृक्षा **व्यवच्छिन्ना न वेति** । ११७ ॥ § 1176

यदि **व्यवच्छिन्ना**स्तदा ते **ज्ञाता** अङ्गीकर्त्तव्या । अज्ञातानां व्यवच्छेदाभावात् । तच्च ज्ञानन्तेषु न युज्यते । तदाह । **कथ**मित्यादि । **कथं** ज्ञाता **वृक्षार्थग्रहणाद् ऋते** । इत्येतावान् **कारिका**भागः । **प्राक्**छब्दस्तु मिश्रकव्याख्यानेनोपात्तः । वृक्षार्थग्रहणम्विना प्राग् वृक्षार्थग्रहणादवृक्षाः । **कथं ज्ञाता** इत्यर्थः । ये तु प्राक्शब्दं का रि का यां पठन्ति तैरर्थशब्दो न पठितव्यः । न ह्यवृक्षनिश्चयकाले वृक्षार्थग्रहणमस्त्यवृक्षग्रहणपूर्वकत्वात् वृक्षग्रहणस्य [।] न च वृक्षनिश्चयमन्तरेण वृक्षार्थग्रहो युक्तस्तस्यापि वृक्षग्रहणपूर्वकत्वात् । एतदेवाह । **न ही**त्यादि । **तदे**ति संकेतकाले **प्रतिपत्ता** । यस्मै संकेतः क्रियते । **कस्मान्न वेत्ती**त्याह । **तदि**त्यादि । तस्य वृक्षावृक्षस्य **ज्ञानायैव तदर्थितया** संकेतार्थितयोप**गमादु**पस्थितत्वात् । कथं नाम संकेतोत्तरकालं वृक्षावृक्षौ ज्ञास्यामीति । यद्वा तदर्थितयोपगमादिति संकेतार्थितया प्रवृतेः । अतो नास्ति संकेतकाले वृक्षावृक्षज्ञानं प्रतिपत्तुः । **स च** वृक्षावृक्ष मजानानः 235/s

86b/PSVTa

८ कुत] प्रकल्पनाम also

कथमवृक्षव्यवच्छेदं प्रतिपद्येत संकेते । नैव प्रतिपद्येत । अवृक्षव्यवच्छेदा**दाप्रतिपत्तौ** च सत्याम**परिहृतो** न व्यवच्छिन्नस्तदन्यस्तस्माद् वृक्षादन्यो यस्मिन् वृक्षार्थे सो **परिहृ**ततदन्यस्त**स्मिन्निवेश**स्संकेतः । सप्तमीति योगविभागात् समासः । स यस्मिन् शब्देस्तीति मत्वर्थीय इति । अपरिहृततदन्यन्निर्देष्टुं शीलमस्येति णिनिर्वा । अवृक्षादव्यवच्छिन्नेर्थे संप्रमुग्धरूपे संकेतितादिति यावत् । § 1177

अपरः प्रकारः । वृक्षादन्यस्तदन्यस्तस्मिन्निवेशः संकेतः । अपरिहृतश्चासौ तदन्यनिवेशश्चेति कर्मधारयः । स यस्यास्ति वृक्षशब्दस्येति पूर्ववत् । अवृक्षादव्यवच्छिन्नत्वाद् वृक्षार्थस्य । तत्र संकेत्यमानस्य शब्दस्यावृक्षेपि निवेशः प्रसक्तः । वृक्षभेदेष्विवेति समुदायार्थः । । ११८ ॥ § 1178

तस्मादेवंभूताद् वृक्षशब्दाद् **व्यवहारिणां** पुंसां व्यवहारकाले **तत्परिहारेणा**वृक्षपरिहारेण नियते शाखादिमति **प्रवृत्तिर्न स्यात्** । किन्त्वविशेषेण वृक्षावृक्षयोः प्रवृत्तिर्भवेत् । किम्वत् । **वृक्षभेदवत्** । न हि वृक्षशब्दात् प्रकरणादिरहिताद् वृक्षविशेषे खदिरादौ तदन्यवृक्षपरिहारेण प्रवृत्तिर्भवति । **संकेतकाले** तेषा**मव्यवच्छे**दात् । § 1179

न हीत्यादिना व्याचष्टे । **संकेत**कालः संकेतशब्देनोक्तः **परार्थव्यवच्छेदेनेति** परस्मादवृक्षाद् वृक्षाद् वृक्षार्थस्याव्यवच्छेदेन । द्वितीये तु व्याख्याने [।] परस्मिन्नवृक्षे वृक्षशब्दस्य संकेताव्यवच्छेदेनेति व्याख्येयं । **निवेशितादिति** संकेतितात् । **तत्परिहारेणा**वृक्षपरिहारेण **वृक्षव**दित्यस्य व्याख्यानं **शिंशपादिभेदवदि**ति । शिंशपादय एव भेदा इति विशेषणसमासः वतिः सप्तम्यर्थे । सूत्रे तु वृक्षभेदा इति षष्ठीसमासः । शिंशपादयो हि भेदा वृक्षस्य भेदा भवन्तीत्यनुरूपैव वृत्तिः तेषु च यथा वृक्षशब्दान्न परस्परव्यवच्छेदेन प्रवृत्तिस्तथा सूत्रविभाग एव व्याख्यातं । § 1180

अथेत्यादिना पराभिप्रायमाशंकते । **अविधायानिषिध्यान्यदि**ति प्रतिषेधद्वयं केचित् पठन्ति । संकेते विषयमभिधायातोन्यच्चानिषिध्येति । तच्चायुक्त-
236/s मिव दृश्यते विधिप्रतिषेधौ मुक्त्वा शब्दप्रवृत्त्यसम्भवात् । एकस्य हि प्रदर्शनमभिदधता विधिरङ्गीकृतः । ततश्चाविधाय प्रदर्श्येतिपदद्वयं व्याहतं स्यात् । तस्मादविधायेत्यत्रैव नञ् द्रष्टव्यः । **अविधाय निषिध्यान्यदिति** पाठः । निषिध्यान्यत् पूर्वन्तद्व्यवच्छेदेनापरं संकेतविषयमविधाय । प्रतिषेधपूर्वकं विधिमकृत्वा विधिमात्रमेव केवलं कृत्वेत्यर्थः अत । एव **प्रदर्श्यैक**मिति वृत्तावपि न कस्यचिद् व्यवच्छेदेन किंचिद् विधीयत इत्यन्यनिषेधपूर्वकमेव विधानं प्रतिषेधति । केवलस्तु विधिरगीकृत एव । **एक**मिति सामान्यं । एतेन सामान्ये संकेतकरणात् सर्वव्यक्तिषु कृत इत्याचष्टे । ११९ ॥ § 1181

वृक्षोयमिति संकेतस्वरूपन्दर्शयति । यद्वस्तु प्रदर्श्य संकेतः **कृतस्तत् प्रतिपद्यते व्यवहारेपि [।] तेन** कारणेनायमनन्तरोक्तो **वस्तुसामान्यवादिनोऽदोषः । तथा दृष्टमेवार्थमि**ति सामान्यं यत्र **संकेतः कृतः । तत्सम्बन्धिनं** वेति सामान्यसम्बन्धिनमाश्रयं । **तत्रापी**ति विधिना केवलेनापि

संकेते क्रियमाणे द्वौ विकल्पौ वृक्षोयमिति संकेतं कुर्वाणः **तरुरयम**पीति विदधीत । तरुरयमेवेति वा । आद्ये पक्षे तरुत्वमन्यस्याप्यनिषिद्धमिति व्यवहारे नियमेन प्रवृत्तिर्न स्यादिति स एव प्रसङ्गः । अथ तरुरयमेवेति तदा स एवातरुरव्यवच्छेदोङ्गीकृतः । ततश्च संकेतकाले प्रतिपद्यमानेन कथं वृक्षावृक्षौ ज्ञाताविति तदवस्थः प्रसङ्गः । तदाह [।] **प्रसंगो न निवर्त्तत इति** । § 1182

एकमित्यादिना व्याचष्टे । **अयमपि वृक्षोऽयमेव वृक्ष इति** । **गतिमिति** प्रकारं । **तयोश्चे**ति द्वयोरपि प्रकारयोः । **न दोष** इत्यादि परः । **दृष्टोपटाकारो**नुभूत**स्तद्विपरीत**स्य ततो विलक्षणस्य **सुज्ञानत्वात्** । § 1183
237/s

एतदेव ग्रहणकवाक्य**मेकं ही**त्यादिना व्याचष्टे । एकं हि **किंचित्** सामान्यं वृक्षत्वादिक**म्पश्यतोन्यत्र** तत्सामान्यरहिते विलक्षणे वस्तुनि **तदाकारविवेकिनीं** यथा परिदृष्टाकारविलक्षणाकारा**म्बुद्धिमनुभवतः** पुंसो **यथानुभवन्ततो** यथा परिदृष्टा**दन्य**दित्येवंरूपो **वैधर्म्यनिश्चयो** वैलक्षण्यनिश्चयः । § 1184

एतेन वैधर्म्यनिश्चयस्य स्वभाव उक्तः । । १२० ॥ § 1185

तद्विवेचन इति व्यापारः पूर्वदृष्टादृष्टार्थविवेचनः पृथग्भावस्य व्यवस्थापयति । **ततो**न्यदित्यनेनैव तद्विवेचने सिद्धे यत्पुनस्तद्विवेचनग्रहणन्तत्स्पष्टार्थं । तत्रैतस्मिन् क्रमे सति यथानुभवम्वैधर्म्यनिश्चयवान् **स** प्रतिपत्ता । **यं** शाखादिमन्तमर्थम्विशिष्टसामान्यवन्तमाकारान्तराद् **विवेच**यति । तं पुरोधाया**यमेव वृक्ष इति** प्रदर्श्य **व्युत्पादित**ः संकेतं ग्राहितो । **यत्रैव तं** संकेतानुरूपं सामान्यात्मानन्न **पश्यति** । **तमेवावृक्षं स्वयमेव** शब्दव्यापारम्विना **प्रतिपद्य**ते । तदेवमाकारान्त- रात् स्वयमेव विवेकेनावधारितं 87b/PSVTa
सामान्यात्मानमुपादाय संकेते कृते सर्वासु सजातीयव्यक्तिषु कृतो भवति । सामान्यस्य सर्वत्रान्वयात् । **अयमे**वेति चावधारणात् संकेते कृते दृष्टविपरीतस्य सुज्ञानत्वात् । ततोन्यत्रावृक्ष इति निश्चयो भवतीति न यथोक्तदोषः । § 1186

अन्यापोहवादिनोप्येवमिति चेदाह । **नेद**मित्यादि । **एकत्र** संकेतकाले **दृष्टस्यासाधारणस्य रूपस्य क्वचिद्** व्यक्त्यन्तरेऽ**नन्वयादन**नुगमात् । ततश्च संकेतकाले यो वृक्ष इत्येव गृहीतो भेदस्तस्यान्यत्र दर्शनन्नास्ति । तत्र संकेतकाले दृष्टे पश्चाद् **दृश्यमाने** च स्वलक्षणे यद् भिन्नप्रतिभासि दर्शनमुत्पन्नन्तेन हेतुना । वृक्षावृक्षयोः **प्रतिपत्तौ** क्रियमाणायां व्यक्त्यन्तरेप्य**न्यस्मिन्** वृक्षभेदेपि **न स्यात्तथा** वृक्ष इति **प्रतीतिः** । तथा हि यो वृक्षभेदः संकेतकाले दृष्टस्तस्माद् घटादयो विलक्षणास्तथान्योपि वृक्षभेदः । तत्र यथा घटादिषु वृक्ष इति प्रतिपत्तिर्न भवति तथा वृक्षभेदेपि न स्यात् किन्त्ववृक्ष इत्येव प्रतिपत्तिर्भवेदित्यर्थः । § 1187

एवन्तर्हीत्या चा र्यः **तत्रापी**ति विकल्पाकारोपि सामान्ये संकेते क्रियमाणे **तुल्यमे**तदितीतरेतराश्रयप्रतिविधानं । § 1188 238/s

एतदुक्तम्भवति । सर्वभावाः स्वहेतुतो भिन्ना इति पूर्वमेव प्रतिपादितं । तेन वृक्षा अवृक्षाश्च भिन्ना एव निर्विकल्पके ज्ञाने प्रतिभासन्ते [।] वृक्षेषु च विधिरूपेणैव वृक्षविकल्प उच्यते । तथाऽवृक्षेषु वृक्षनिषेधेनावृक्षविकल्प उत्पद्यत इति कुत इतरेतराश्रयत्वं । § 1189

ननु यद्यपि विधिरूपेण वृक्षविकल्पस्य प्रतिपत्तिस्तथाप्यवृक्षादिव्यावृत्तिद्वारेणोत्पद्यमानत्वादवृक्षादिप्रतिपत्त्यपेक्षत्वन्ततश्च स एवेतरेतराश्रयदोषः । § 1190

नैतदस्ति । यतोऽवृक्षादिव्यावृत्तिर्वृक्षादिस्वरूपमेव तदनुभवद्वारेणैव वृक्षादिविकल्प उत्पद्यते न त्ववृक्षादिप्रतिपत्त्यपेक्ष इति कुत इतरेतराश्रयत्वं । तत्र वृक्षविकल्पे प्रत्येकं शिंशपाद्यभेदेन वृक्षाकारोऽभिन्नः प्रतिभासते । स च संकेतात् पूर्वं स्वसम्वेदनप्रत्यक्षसिद्धः ज्ञानरूपत्वादतस्तत्रैव शब्दः संकेत्यते । § 1191

तेन यदुच्यते भ ट्टे न ॥ § 1192

संकेतात् पूर्वमिन्द्रियैरन्यापोहो न गम्यते ।
नान्यत्र शब्दसंकेतः किन्दृष्ट्वा स प्रयुज्यतां ॥
अन्वयेन विमुक्तत्वान्नानुमाप्यत्र विद्यते ।
सम्बन्धानुभवोप्यस्य तेन नैवोपपद्यत इति§ 1196

निरस्तं । § 1197

कस्मादितरेतराश्रयप्रतिविधानन्तुल्यमित्याह । **यस्मा**दित्यादि । सजातीयव्यक्तिष्वेकाकारम्प्रत्यभिज्ञान**मेकप्रत्यवमर्श**स्तथा**ऽख्या** संज्ञा यस्य **ज्ञान**स्य तत्तथा । अनेन भिन्नास्वपि व्यक्तिष्वेकाकारं प्रत्यभिज्ञानमेकत्व-
88a/PSVTa मारोपयतीत्युक्तं । ततश्च विकल्पविज्ञानारोपितैकत्वासु व्यक्तिषु यत्र क्वचित् संकेतः कृतः सर्वत्र कृतो भवतीत्यस्य बीजमाख्यातं । **एकत्र ही**त्यनेन विजातीयपदार्थपरामर्शशून्याकारन्तेन परामर्शस्य प्रतिनियताकारत्वमाह । विजातीयपदार्थाकारव्यावृत्त्या सजातीयेषु सर्वेषु यदेकप्रत्यवमर्शज्ञान**न्तत्र स्थित** इत्यर्थः । एतेनापि सजातीयाऽसजातीयावस्तुविभागबीजमुक्तं । अत एवाह । तदित्यनेनैकः परामर्शो गृह्यतेऽतच्छब्देन तद्विपरीतः । स चासश्च
239/s तदतौ । तयोर्हेतवस्**तदतद्धेतवः** । तान् **विभज**ते । एक शाखादिमदाकारपरामर्शहेतून् तद्विपरीतांश्च पृथक् करोति **स्वयमेव** संकेतात् [।] **प्रागपि निवेदित**मेतद् [।] एकप्रत्यवमर्शार्थज्ञानाद्येकार्थसाधनं १ । ७५ इत्यत्रान्तरे । व्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य च सामान्यस्य निषेधान्निषेत्स्यमानत्वाच्च । **भावाः प्रकृतिभेदिनः** स्वभावेनैव विलक्षणाः [।] **ज्ञानादिक**मित्यादिशब्दाद् उदकाद्याहरणादिकं **केचिदेव कुर्वन्ति नान्ये** ॥ १२१ ॥ § 1198

प्रकृत्या तदतज्जननस्वभावत्वात्तेषां । **तान्**भावानयं प्रतिपत्ता **स्वयमेव** शब्दव्यापारं विना **विभज्य** विभागं कृत्वा **तद्धेतूनतद्धेतूँश्च प्रत्येति** । तेन कुत

---

१६ इति] Ślokavārtika.

इतरेतराश्रयत्वदोषः । यो हि तद्धेतूनतद्धेतूँश्च भावात्स्वयमेव प्रतिपद्यते । तस्य प्रतिपत्तुस्तद्बुद्धिपरिवर्तिन इत्यादि कर्मपदं प्रतिपद्येतेत्येतत् क्रियापदापेक्षं । अतद्धेतुभ्यस्तद्धेतून् विभज्य स्थापयति या **बुद्धिः** सा [।] **तद्बुद्धिस्तत्परिवर्त्तिनस्तदारूढान्** । विकल्पिकाया **धियो हेतुतया भातो** भासमानात् । § 1199

इव शब्दस्य वक्ष्यमाणस्य सम्बन्धाद्धेतुतयेवेति द्रष्टव्यं न तु ते विकल्पप्रतिभासिनो हेतवंस्तेषां बहिरसत्वात् । केवलम्प्रतिपत्तुस्तथाध्यवसायादेवमुच्यते । **अहेतुरूपविकलान्** **भात** इत्यत्राभिसम्बन्धः । **इव** शब्दयोगश्च पूर्ववत् । एकाकारपरामर्शबुद्धेर्ये न हेतवस्तेषां रूपेण विकलानिव । दृश्यविकल्पयोरेकीकरणाद् बाह्येन **सहैकरूपानिव** भात इत्यत्राभिसम्बन्धः । **स्वयं** संकेतादुत्तरकालमपि । अतत्कारिभ्यो **भेदेन** तान् भावान् **प्रतिपद्येतेति** कृत्वा । **उक्तिः** शब्दो **भेदे** विजातीयव्यावृत्ते स्वभावे विकल्पेन स्वाकाराभेदेनाध्यस्ते **नियुज्यते** संकेत्यते । **तम्भेदं** यथोक्तं । **तस्याः** श्रुतेः सकाशाद् व्यवहारे **प्रतियती** प्रतिपद्यमाना परिधीर्भ्रान्त्या **एकम्वस्त्विवेक्षते** । सजातीयव्यक्तिषु तम्विजातीयव्यावृत्तं स्वभावं स्वाकाराभेदेन प्रतियती धीरेकमिव वस्तु प्रेक्षत इत्यर्थः । § 1200

ततः सर्वेष्वेकपरामर्शहेतुषु वृक्ष इति प्रतिपत्तिरतो यदुक्तं दर्शनेन प्रतिपत्तौ व्यक्त्यन्तरेपि न स्यादिति तदपास्तं । § 1201

यच्चाप्युक्तम्भ ट्टे न ॥ § 1202

240/s

गोशब्दानभिधेयत्वमश्वादीनां हि ते कथं ।
न दृष्टस्तत्र गोशब्दः संकेतसमये यदि ।
एकस्मात्तर्हि ते पिण्डाद्यदन्यत् सर्वमव तत् ।
भवेदपोह्यमित्येवं नहि सामान्यवाच्यतेति [।]§ 1206 88b/PSVTa

तदपि निरस्तं । एकव्यक्तौ गोशब्दस्य संकेते विषयस्य व्यक्त्यंतरेनुगमात् स एवायं गौरिति प्रतीतेरिति । तथापि [।] § 1207

तेषामित्यादिना का रि कार्थमाह । **तेषां** विजातीयवस्तुविवेकिनामर्थानां **प्रकृत्या** तथाभूतविकल्पकारणानामन्वयादिति सम्बन्धः । **प्रकृत्या** स्वभावेन न पुनरेकसामान्ययोगात् । सर्वे तर्हि परामर्शं कस्मान्न जनयन्तीत्याह । **प्रत्ययवशादिति** । अनुभवज्ञानं प्रत्ययस्तद्द्वारेण तेषां विकल्पजननात् । **तथाभूतस्यैकप्रत्यवमर्शात्मकस्य** **विकल्पस्य कारणानामन्वयात्** सद्भावाद् [।] यथैको वृक्षभेदः प्रकृत्या तथाभूतविकल्पहेतुभूतस्तथा द्वितीयादिरपीत्यनेनाकारेणान्वयो न पुनरेकम्वस्तु सामान्यात्मकमस्ति । तस्मादन्वयाद्धेतोरेककार्यवत्त्वेनैकाध्यवसाययोग्यानिति वाक्यशेषः । § 1208

२३ तेति] Ślokavārtika.

तद्द्रष्टुरिति व्यक्तिष्वेककार्यकरणस्य द्रष्टुर्**बुद्धौ विपरिवर्त्तमा**नानारूढान् । तस्माद् द्रष्टुरिति भवितव्यं । कर्तरि चे ति षष्ठीसमासप्रतिषेधादिति चेन्न । शेषषष्ठ्या विवक्षितत्वात् । द्रष्टृशब्दस्य चातृन्प्रत्ययान्तत्वात् । तत्र तृन्निति षष्ठी प्रतिषेधात् । तच्छब्दस्य द्वितीयान्तस्य **साधनं कृते**ति समासः । अन्ये तु **तत्प्रयोजक** इत्यादिनिर्देशात् प्रतिषेधसूत्रस्यानित्यत्वं ज्ञापयन्ति । एवमन्येष्वपि निर्देशेष्वेवंजातीयेष्वेवंरूपाः परिहारा वक्तव्याः । **तज्ज्ञानहेतुतया** तस्य विकल्पज्ञानस्य हेतुतया । **तदन्यव्यावृत्त्या चे**त्येकाकारप्रत्यभिज्ञानहेतुभ्यो येऽन्ये तथाभूतविकल्पाऽहेतवः । तेभ्यो व्यावृत्त्या च । अ**तथाभूतान**पि न हि ते विकल्पारूढास्तद्धेतवो बहिरविद्यमानत्वात् । अत एवाहेतुरूपविकल्पत्वमप्यसत्तेषामवस्तुसत्त्वात् । त**थाध्यवसितान्** । तज्ज्ञानहेतुतया तदन्यव्यावृत्त्या चारोपितान् । अनेन **भातोहेतुतया धियः** । अहेतुरूपविकलानिवेति व्याख्यातं । § 1209

241/s

अविभक्तबाह्याध्यात्मिकभेदानित्यनेनैकरूपानित्येतद् व्याचष्टे । अविभक्तो बाह्याध्यात्मिकभेदो येष्विति विग्रहः । दृश्यविकल्पयोरेकीकरणेन गृहीतानित्यर्थः । यस्मै संकेतः क्रियते स **प्रतिपत्ता । प्रतिपत्तिमनुसृत्**य । संकेतकाले यादृशी तस्य प्रतिपत्तिः । अहेतुरूपविकला एककार्या भावा एकरूपा येष्वयं वृक्षशब्दः संकेतितस्त एवामी [।] तस्माद् वृक्षा इत्येवमाकारा । तामनुसृत्य । तां स्मृत्वा । विकल्पविज्ञाने स्थितस्सन् । तान् यथोक्तान् भावान् **तद्विज्ञानहेतून**तद्विपरीतेभ्यो भेदेन । **एते वृक्षा इति** व्यवहारकालेपि वृक्षशब्दश्रवणात् कथन्नाम **प्रतिपद्येते**त्यनेनाभिप्रायेणा**त्कमतद्धेतुभ्यो भेद**व्यवच्छिन्ने **स्वभावे विकल्पेन** विषयीकृते **नियुङ्क्ते** संकेतस्य कर्त्ता । । १२३ ॥ § 1210

ननु व्यावृत्तस्य स्वलक्षणस्य व्यवहारकालेनुगमो नास्ति [।] नापि
89a/PSVTa विकल्प- प्रतिभासिनः सामान्याकारस्य स्वज्ञानाभिन्नत्वाद् विकल्पान्तरेन्वयोस्ति । नापि वक्तृसम्बन्धिनस्तस्य श्रोतुः श्रोतृसम्बन्धिनो वा वक्तुः प्रतीतिरन्यचेतोधर्मत्वेनातीन्द्रियत्वात् । न चाप्रतिपन्ने समं प्रतिपाद्यप्रतिपादकाभ्यां संकेतः सम्भवतीत्याह । **स्वपरे**त्यादि । स्वस्य प्रतिपादकस्य परस्य च प्रतिपाद्यस्य **विकल्पे**ष्वेककार्यकरणलक्षणेन भ्रान्तिनिमित्ते**नैकप्रतिभासान्** भावान् संकेतविषयान्**आदर्श्य** । § 1211

एतदुक्तम्भवति । यथैकस्तैमिरिको द्विचन्द्रन्दृष्ट्वान्यतैमिरिकायोपदिशन् स्वदृष्टमेवोपदिशति न परदृष्टमप्रत्यक्षत्वात् । अथ च तस्यैवम्भवत्ययमेव मया परस्मै प्रतिपादित इति । परोपि च स्वसन्तानभाविनमेव द्विचन्द्राकारम्प्रतियन् य एव प्रतिपादकेन मम प्रतिपादितस्स एव मया प्रतिपन्न इति मन्यते । तद्वत् प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्बुद्ध्याकारस्याध्यवसितबाह्यरूपस्य भेदेप्येकत्वाध्यवसायात् संकेतकरणं व्यवहारकाले च तस्यैव प्रतीतिरेकत्वाध्यवसात् । तमित्यन्यव्यवच्छिन्नं स्वभाव स्वाकारेणाभिन्नम**ध्यस्य प्रतिपद्यमाना बुद्धिः । तस्या** इति श्रुतेः । **एकवस्तुग्राहिणीव प्रतिभाति** । § 1212

तेन यदुच्यते भ ट्टे न ॥ § 1213

न चान्वयविनिर्मुक्ता प्रवृत्तिः शब्दलिङ्गयोः ।
ताभ्यां न विनापोहे धीर्न चासाधारणेन्वयः । 242/s
अपोहश्चाप्यप्रसिद्धोऽव्यभिचारः क्व कथ्यतां ।
तस्मिन्नविद्यमाने च न तयोः स्यात्प्रमाणतेति [।]§ 1217

अपास्तं । यत एकस्मिन्नन्यव्यावृत्ते स्वलक्षणे शब्दलिङ्गाभ्यां सम्बन्धम्प्रतिपद्यमानोप्यन्यत्राप्येवंरूपेषु सम्बन्धं प्रतिपद्यत एवैकत्वाध्यवसायादिति कुतोन्वयरहितत्वादिदोष इति । वस्तुभूतन्तु सामान्यमाश्रित्य वृक्षावृक्षविभागो न घटते । तदाह [।] **न पुनरित्यादि** । **एकम्वस्तु** सामान्यं दृश्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तन्तत्र स्वलक्षणेष्**वस्ति** । यथा वृक्षभेदेभ्यो घटादयो भिन्नास्तथा घवादयोपि [।] परस्परन्तेषाम्**भिन्नानान्दर्शनेपि यस्य** सामान्यस्य **दर्शनादर्शनाभ्यां वृक्षावृक्षविभागं कुर्वीत** यत्रेदं सामान्यं दृश्यते स वृक्षो यत्र न दृश्यते सोऽवृक्ष इति । § 1218

कस्मान्नास्तीत्याह । **तस्येत्यादि** । सामान्यस्य व्**यतिरिक्तस्य शाखादिप्रतिभासाद्** विभागेनाग्रहणात् । न हि वृक्षादिषु द्वौ प्रतिभासावुपलभ्येते । एकः शाखाद्याकारोऽपरश्चाशाखाद्याकारः । न च शाखाद्याकार एव सामान्यं प्रतिभासत इति शक्यम्वक्तुन्तस्य शाखाद्याकारत्वात् । **दण्डवद्दण्डिनीति** वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा **दण्डिनि दण्डस्य** भेदेन ग्रहणं । नैवं सामान्यस्य । **अपरस्माच्छाखादिमतः प्रविभा गेनागृहीतस्य** च सामान्य- 89b/PSVTa स्य व्यक्तिष्**वनुपलक्षणात्** । स्वरूपेण परस्योपलम्भनमुपलक्षणन्तच्च स्वयमगृहीतस्य कथम्भवेत् । अनर्थान्तरसामान्यवादिन**स्वाकृतेरेकत्र** व्यक्तौ **दृष्टायाः** स्वलक्षणादव्यतिरेकात्तद्वदेवा**न्यत्र** व्यक्त्यन्तरे **द्रष्टुमशक्यत्वात्** । ततश्च **तदतद्वतो**रिति संकेतकालपरिदृष्टैकवृक्षाकृतिर्यस्यास्ति स तद्वान् । पश्चाद् व्यवहारकाले दृश्यमानो वृक्षभेदः पूर्वदृष्टवृक्षाकृतिरहितोऽतद्वान् । तयोर्यथाक्रमं **वृक्षावृक्षत्वे** न्यायप्राप्तत्वे सति **व्यक्तिरेकैवे**ति संकेतकाले दृष्टैव **वृक्षः स्यान्न** तु व्यवहारकाले दृश्यमाना । संकेतकाले दृष्टाया आकृतेरन्यत्रादर्शनात् । § 1219

अन्यापोहे शब्दार्थपरैरव्यापित्वं चोदितं तत्परिजिहीर्षवान् पूर्वपक्षदिग्मात्रन्तावत् करोति । **भवतु नामेत्यादि** । कस्मात्तत्रार्थान्तरव्यवच्छेदो नास्तीत्याह 243/s । **न ह्यज्ञेयमित्यादि** । **यत** इत्यज्ञेयात् । अज्ञेयं कस्मान्नास्तीति चेदाह । **तत** इत्यादि । अज्ञेयाद् विज्ञेयस्य **भेदेन विषयीकरणम**ङ्गीकर्त्तव्यमन्यव्यवच्छेदवादिनाऽन्यथा कथमज्ञेयात् ज्ञेयस्य व्यवच्छेदः । **ततश्चाज्ञेयात् ज्ञेयस्य** भेदेन विषयीकरणे सत्येव तस्याज्ञेयाभिमतस्य ज्ञेयत्वात् । न ह्यविषयीकृताद् व्यवच्छेदः शक्यो दर्शयितुं । आदिशब्दात् सर्वसमुदायद्व्यादिशब्दानां ग्रहणं । § 1220

५ तेति] Ślokavārtika.

तदुक्तम्भ ट्टो द्यो त क रा भ्यां । अन्यापोहश्च शब्दार्थ इत्ययुक्तमव्यापकत्वात् । यत्र द्वैराश्यम्भवति तत्रेतरप्रतिषेधादितरः प्रतीयते यथा गौरिति पदेऽगोः प्रतिषेधेन गौः प्रतीयते । § 1221

न पुनः सर्वपद एतदस्ति । न ह्यसर्वन्नाम किंचिदस्ति यत्सर्वशब्देन विनिवर्त्त्येत । अथ मन्यसे एकाद्यसर्वं तत् सर्वशब्देन निवर्त्त्यते । तत्र स्वार्थापवाददोषप्रसङ्गात् । एवं हि सत्येकादिव्युदासेन प्रवर्त्तमानः शब्दः । अङ्गप्रतिषेधादङ्गव्यतिरिक्तस्य चाङ्गिनोनभ्युपगमादनर्थकः स्यात् । एवं सर्वसमुदायशब्दा एकदेशप्रतिषेधरूपेण प्रवर्त्तमानाः समुदायिव्यतिरिक्तसमुदायानभ्युपगमादनर्थकाः प्राप्नुवन्ति । द्व्यादिशब्दानां च समुच्चयविषयत्वादेकादिप्रतिषेधे प्रतिषिध्यमानानामसमुच्चयत्वात् । द्व्यादिशब्दानामनर्थकत्वमिति । § 1222

नैष दोष इत्याचार्यः । यस्मादाकांक्षावतीं **बुद्धिं कुतश्चिन्निवर्त्त्य** तस्या **बुद्धेः क्वचिद्**विनियतेऽर्थे **निवेशनाया**काङ्क्षावतः पुंसः कश्चि**च्छब्दः प्रयुज्य**ते प्रतिपादयित्रा । **क्वचिन्निवेशना**येत्यनेनान्वय उक्तः । कुतश्चिद्विनिवर्त्त्येत्यनेन व्यतिरेकः । § 1223

किङ्कारणं कुतश्चिन्निवर्त्त्य क्वचिन्निवेश्यते शब्द इत्यत आह । **तदर्थस्ये**त्यादि । **शब्दार्थस्यावधारणात्** । **अन्यथा** यदि तेन शब्देन न कश्चिदर्थो व्यवच्छिद्येत **व्यर्थः शब्दप्रयोगः स्यात्** । यत एव**न्तस्माज्ज्ञेयादिप-**
244/s, 90a/PSVTa **देष्वि**त्यादिशब्दात् सर्वविश्वादिप देषु । किम्विशिष्टेषु [।] **व्यवहारोपनीतेषु** । विधिप्रतिषेधलक्षणः शाब्दो व्यवहारस्तदर्थमुपनीतेषु । लौकिकप्रयोगस्थेष्विति यावत् । तेषु व्यवहाराङ्गेषु यथाकथंचिद् **व्यवच्छेद्योस्ति कश्**चित् । § 1224

एतदुक्तम्भवति । यत्परश्च शब्दः स शब्दार्थ इति विधायकस्यापि वाक्यस्य व्यवच्छेदपरत्वाद् व्यवच्छेदोपि शब्दार्थ उच्यते इति न काचित् क्षतिः । § 1225

शब्दं हीत्यादिना व्याचष्टे । **सर्वः** पुमान् लौकिकः परीक्षको वा कस्मान्नातिवर्त्तत इत्याह । **तस्ये**त्यादि । **तस्य** शब्दस्य **प्रवृत्तिनिवृत्तिफलत्वादिति** कुतश्चिन्निवर्त्त्य क्वचित् प्रवृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः । इतरथा शब्दप्रयोगो विफलः स्यात् । तदाह । **यदी**त्यादि । **अयम्वक्ता कस्यचित्** प्रतिपाद्यस्य **कुतश्**चिदनभिमता**न्न निवर्त्तयेद् बुद्धिमनिवर्त्त्या**भिमते च क्वचिन्न प्रवर्त्तयेत् तदा **यथाभूतानुज्ञानादि**ति शब्दप्रयोगात् पूर्वं प्रतिपत्तुर्यथा संप्रमुग्धरूपोर्थस्तथाभूतस्य शब्देनाननुज्ञानात् । यथाकथंचिद् यादृशस्य तादृशस्यानुज्ञानादित्यर्थः । **सर्वव्यवहारेषु न किंचिद्वचनं व्यवहरेदुच्चार**येत् । किङ्कारणं [।] शब्द**व्यवहारस्यावधारणनान्तरीयकत्वा**त् । § 1226

एतदेव साधयन्नाह । **यथे**त्यादि । अत्र ह्यु**दकमानये** त्युक्ते श्रोतुः करणविशेषे**ऽवश्यमाकांक्षा** भवति तत्र च नियमार्थं **घटेने**त्युच्यते । सोयं घटो नेति शब्दः स्वार्थाभिधानपुरस्सरमेव करणान्तरव्यवच्छेदाक्षेपात् फलवान् भवत्यन्यथा सत्यपि घटशब्दप्रयोगे यदि **नाञ्जलिना तथान्येनापि**

करणेनोदकानयनं **यथाकथंचिदिति** । अल्पप्रमाणं बहुप्रमाणं वा जलानयनमभिप्रेतमित्यर्थः । उदकशब्दोपि कर्मान्तरव्यवच्छेदेन यदि विशिष्टे कर्मणि न प्रवर्त्तकस्तदा तस्यापि प्रयोगोनर्थक इत्याह । **तथेत्यादि** । **आनयेत्येव केवलम्वचनं स्यात्** [।] किंभूतम**नाक्षिप्तकरणकर्मकं** । अनाक्षिप्तविशेषणानाश्रितं करणं घटाख्यं कर्म चोदनाख्यं यस्मिन्नानयेत्येतावति वचने तत्तथोक्तं । तथानयेत्यस्मिन् व्यापारेभिमुखीभूतः पुमान् । आनयेत्यनेन यद्यानयनादन्यस्माद् व्यापारान्न व्यवच्छिद्येत तदाऽनयेत्यपि न वाच्यं स्यात् ।
§ 1227

245/s

एतदेवाह । **एवमानयन**मित्यादि । **अन्यद्वा किञ्चिदनुष्ठानमि**ति । आनयनादन्यत् । किम् [।] भोजनाद्यनुष्ठानं । **अननुष्ठानं** चेति व्यापाराकरणमनानयनं च **यद्यभिमतं स्यातदा** क्रियाप**दमानयेत्यपि न ब्रूयात्** । नयनमन्यद्वेति क्वचित् पुस्तके पाठः **स त्व** युक्तः । आनयनशब्दस्य प्रक्रान्तत्वात् । तस्माद् व्यवहारोपनीतानां घटादिशब्दानामस्ति **व्यवच्छेद्यो** यथा तेषान्**तथा व्यवहारोपनीतानां ज्ञेयादिशब्दानां** केनचिद् व्यवच्छेद्येनाज्ञेयादिना । § 1228

अनन्याशङ्कायामित्यज्ञेयत्वादेराशङ्काऽन्याशङ्का । तदभावोनन्या शंका । असत्यामज्ञेयत्वाद्याशङ्कायामित्यर्थः । तथा ह्यनित्यादिरूपेणाज्ञेयः शब्द इत्याशंकायामिदं प्रयुज्यतेऽनित्यादिनाकारेण ज्ञेय इति । तत्रानित्याद्याकारेण 90b/PSVTa यदज्ञेयत्वमाशंकितं तदेव व्यवच्छिद्यते । एवं ज्ञेयास्सर्वपदार्थास्सर्वज्ञज्ञानस्येत्यत्रापि स र्व ज्ञ ज्ञानापेक्षया यदज्ञेयत्वमाशंकितन्तदेव व्यवच्छेद्यं । तथा कश्चिदाह । निरुपाख्यानामभावात्तत्र ज्ञानस्य वृत्तिर्नास्ति तस्मादज्ञेयास्त इति । अत्राप्यज्ञेयत्वमारोपितन्तदेव व्यवच्छेद्यं । सर्वभावो न भवतीत्येवमभावस्यापि विषयीकरणात् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयशब्दप्रयोगे वाच्यं । तथा प्रमेयशब्दे । तथा **क्षणिकास्सर्वे संस्कारा** इत्यत्रापि सर्वस्य दीपादेरेव क्षणिकत्वं कैश्चित् कल्पितन्न सर्वस्य [।] तद्व्यवच्छेदेन सर्वसंस्काराणामनित्यत्वं । एवं कश्चिदागतः किम्वा सर्व एवेत्याशङ्कायां सर्वो ग्राम आगतः । इति कस्यचिदेव यदागमनमाशंकितन्तदेव व्यवच्छेद्यं । तथा समुदायालम्बनाः पञ्च विज्ञानकाया इति चैकदेशालम्बना इत्येकदेशालम्बनत्वं निषिध्यते । एवमन्येष्वपि द्व्यादिशब्देषु व्यवहारोपनीतेषु प्रकरणवशाद् यथायोगं व्यवच्छेदो वक्तव्यः । § 1229

अयमत्र समुदायार्थः [।] न वस्तुभूतं प्रतियोगिनम्भिन्नबुद्धिग्राह्यं राशिद्वयेऽवस्थाप्याऽन्यापोहः शब्देन चोद्यत इत्युच्यते । किन्तु यः श्रोत्रा तथाभूतेप्यतथाभूत आकार आरोप्यते सोपि व्यवच्छेद्य एव शब्देनेति । § 1230

एतदेव स्फुटयन्नाह । **तत्र हीत्यादि** । **यदेव मूढमतेः** प्रतिपाद्यस्या**शंकास्थान**माशंकाविषयः । **तदेव** ज्ञेयादिशब्दानां **निवर्त्त्यं** । श्रोत्रा नैव

---

१२ ठः] ? त्व

कश्चिदाशङ्कित इति चेदाह । **अनाशङ्कमानो** वेत्यादि । यद्यसौ न किञ्चिदाश-
246/s ङ्कते । यथाभूत निश्चयवान् तदा परस्माद् वक्तुः **किमुपदेशमपेक्ष**ते । नैवेत्य-
भिप्रायः । आकांक्षापनयनं **श्रोतृसंस्कार**स्तद् यत्र वचने **नास्ति** तदा श्रोतृ-
संस्कारं तथा**भूतं च वचनं कुर्वाणो वक्ता कथं नोन्मतः स्यात्** । तस्माद्
वक्ता श्रोतुराकांक्षावतः संस्कारमेवाधित्समानः शब्दं प्रयुंक्ते । किं कारणं
[।] **तत्संस्कारायैव** श्रोतृसंस्कारायैव **शब्दानां कृतसंकेत**त्वात् । § 1231

भवतु नाम वाक्यस्थानां व्यवहारार्थमुपनीतानां ज्ञेयादिशब्दानां यथोक्तं
व्यवच्छेद्यं । ये त्वव्यवहारोपनीताः केवला एव ज्ञेयादिशब्दास्तेषु कथं । न
हि तत्र प्रतिपत्तुराशङ्कास्थानमस्तीत्यत आह । **अव्यवहारोपनीताश्चे**त्यादि ।
वा क्येष्वनन्तर्भूतो वाचकः शब्दो नास्तीत्यर्थः । यतो वक्ता फलार्थी प्रथम-
न्तावदिममर्थम्विशिष्टक्रियासम्बद्धमनेन शब्देनास्मै प्रतिपादयामीत्यभिप्रायेण
देवदत्त गामानये त्येवं प्रयुंक्ते । तेन क्रियान्वितानामेव पदार्थानामभिधानं ।
91a/PSVTa न त्व भिहितानाम्पदार्थानाम्पश्चादन्वयः । गामित्यादौ कर्मादिविभक्तेरनुत्पाद-
प्रसंगात् । तस्माद् वाक्यस्थानामेव प्रयोगः । तदेवाह । **वाक्यगतस्ये**त्यादि
। **तस्यैवार्थ**प्रतिपादकत्वादिति भावः । § 1232

ये तु वै या क र णैः सर्वविश्वेत्यादिगणेषु पठ्यन्ते । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन
वा संस्क्रियन्ते । तथा नि रु क्त कारैः [।] तेपि रेखागवयस्थानीया वाक्य-
स्थानामेव प्रतिपत्त्युपाया द्रष्टव्या न तु तेषां लौकिकः कश्चिदर्थोस्ति । तस्मात्
वाक्यस्थानामेव पदानामर्थवत्ता । तत्रैव चावस्थितानामर्थचिन्ता क्रियते ।
तदाह । **क्व पुनरि**त्यादि । **एत** इति ये वाक्यस्थाः **प्रयोगविषयचिन्तायां**
प्रवर्त्तमानाया**मन्यापोहः** शब्दार्थ **उच्यते** । अन्योऽपोह्यतेऽनेनेति कृत्वा । ये
त्वप्रयोगस्था ज्ञेयादिशब्दास्तेषामर्थासम्भवाच्चिन्तैव नास्तीत्याह । **अनिर्दिष्टप्र-
योग**मित्यादि । निर्दिष्ट उपात्तस्तथा चासौ प्रयोगश्चेति कर्मधारयः । पश्चान्नञा
सहाभावार्थेऽव्ययं विभक्तीत्यादिनाऽव्ययीभावः । ततश्च सप्तम्या**स्तृतीया स-
प्तम्योर्बहुल*मि**त्यम्भावः । उपात्तप्रयोगाभावे सति वाक्येनुपनीतस्य केवलस्य
247/s **ज्ञेयशब्दस्य कोर्थ** इति **प्रश्न** इत्यर्थः । क्रियाविशेषणमेतदित्यपरे । प्रश्नक्रिया
हि विशेष्या । क्रियाविशेषणानाञ्च कर्मत्वमिति । अत्र च यदि कर्म्मधारयस-
मासस्तस्य स्वपदार्थवृत्तित्वात्कथन्तेन प्रश्नक्रियाविशेषितेति वक्तव्यं । § 1233

अथानिर्दिष्टः प्रयोगो यस्मिन् ज्ञेयशब्द इति बहुब्रीहिस्तदापि शब्दो वि-
शेषितो न क्रिया । यदा त्वेवम्विग्रहोऽनिर्दिष्टः प्रयोगो यस्मिन् प्रश्न इति
तदा भवति क्रियाविशेषात् तदापि प्रश्नशब्दसामानाधिकरण्यात् सप्तम्येव
युक्ताऽनिर्दिष्टप्रयोगे प्रश्न इति । किङ्कारणं केवलस्य ज्ञेयशब्दस्यार्थो नेति
चेदाह । **तत** इति [।] ततो ज्ञेयशब्दात् **क्वचिद् अपि न वस्तुप्रतिपत्तेः** ।
विधिप्रतिषेधफले व्यवहारे च केवलस्य ज्ञेयशब्दस्य प्रयोगाभावात् कुतोर्थप्र-
तिपत्तिः । यदादिशब्दोऽनित्यादिरूपेण किं ज्ञेयो भवत्यथाज्ञेय इत्येवं प्रक्रान्ते
ज्ञेय इति केवलः प्रयुज्यते । तदापि यार्थप्रतिपत्तिः सा प्रकृतं शब्दादपद-

२५ *] Pāṇini.

मपेक्ष्य भवन्ती वाक्यादेव जायते । पदान्तरसहितस्य पदस्य वाक्यत्वात् । तस्मान्नास्ति पदान्तरनिरपेक्षात् पदार्थप्रतिपत्तिः । यथा ज्ञेयादिपदानां केवलानां न किंचिद्वाच्यं **तथा घटादिशब्दानामपि केवलानां** । § 1234

ननु च किं घटेनोदकमानयाम्यथाञ्जलिनेति प्रस्तावे । घटेनेति प्रयुंक्ते । तत्र च यः प्रकरणं न ज्ञातवान् तस्यापि प्रतिपत्तुर्घटेनेति केवलशब्दश्रवणाद् घटाकारा प्रतिपत्तिरुत्पद्यत एवेति कथमुच्यते केवलाच्छब्दात् न प्रतिपत्तिरित्याह । **यापी**त्यादि । अपरिसमाप्तः स जिज्ञासितोर्थो यस्यां प्रतिपत्तौ साऽ**परिसमाप्ततदर्था** । कथमपरिसमाप्ततदर्थतेत्याह । **दृष्टप्रयोगानुसारेणे**ति । यावत्सु नयनानयनादिक्रियाचोदनाप्रवृत्तेषु । तेन घटशब्दस्य **प्रयोगो दृष्टस्तदनुसारेण** तावत्सु पूर्ववाक्येष्वाकांक्षावती प्रतीतिर्भवति किमयमर्थो विवक्षितः किम्वायमित्येवं **साकांक्षत्वादु**पप्लवमानं रूपत्वेनासमाप्तार्था विप्लवभ्रान्तिरेव । एतत्कथयति [।] नैव केवलशब्दमात्रश्रवणादर्थप्रतिपत्तिरस्ति किन्तु वाक्येषूपलब्धस्यार्थवतः पदस्य सादृश्येनोपहृतबुद्धेः केवलशब्दश्रवणादर्थप्रतिपत्त्यभिमान इति । यथा दृष्टप्रयोगानुसारेण केवल**घटादिपदश्रवणादर्थ**प्रतिपत्ति**र्विप्लवस्तादृशो ज्ञेयादिशब्देष्वपि [।] यथादर्शनं** । यथाप्रयोगोपलम्भं । यावत्सु वाक्येषु ज्ञेयशब्दः प्रयुज्यमानो दृष्टस्तदनुसारेण केवलज्ञेयशब्दश्रवणाद**स्त्येवा**र्थप्रतिपत्तिविप्लवः । अनेन सर्वथा घटादिशब्दैर्ज्ञेयादिशब्दानान्तुल्यतामाह । § 1235

यद्याप्युक्तम् [।] एकादिव्युदासेन प्रवर्त्तमानः सर्वशब्दाङ्गे प्रतिषेधादङ्गव्यतिरिक्तस्य चाङ्गिनोनभ्युपगमादनर्थकः स्यादि ति । § 1236 248/s

तदयुक्तं । यतोन्य एवैकादिबुद्धिविषयाभावा अन्ये च समुदायादिबुद्धिविषयाः प्रतिभासन्ते । ये च विशिष्टावस्थाः समुदायादिबुद्धिविषयास्त एवाङ्गिन उच्यन्तेन्यस्याङ्गिनो निषेधात् । यादृग्भूताश्च ते परेण समुदायादिधर्मारम्भका इष्यन्ते तादृग्भूता एवास्माभिः समुदायबुद्धिजनकत्वेन तदालम्बना इष्यन्ते विरोधाभावात् । तेन सर्वसमुदायद्वित्वादिशब्दानामेकादिनिषेधो घटत एव । § 1237

तस्मादित्यादि । यतः सर्वं वाक्यं सावधारणम्वाक्यस्थानामेव पदानामर्थवत्ता । **तस्मात् सर्वशब्दप्रयोग** इत्युपसंहारः । **तत्साफल्यात्** तस्य शब्दप्रयोगस्य साफल्यात् । एवं सर्वशब्दानां यथोक्तविधिनाऽन्यापोहे वाच्ये । § 1238

यदुक्तम्भ ट्टो द्यो त क रा भ्यां । § 1239

अन्यापोहश्च किम्वाच्यः किम्वाऽवाच्योयमिष्यते ।
वाच्योपि विधिरूपेण यदि वान्यनिषेधतः ॥
विध्यात्मनास्य वाच्यत्वे त्याज्यमेकान्तदर्शनं । 92a/PSVTa
सर्वत्रान्यनिषेधोयं शब्दार्थ इति वर्णितं ॥

अनपोहव्युदासेन यद्यपोहोभिधीयते ।
तत्र तत्रैवमिच्छायामनवस्था भवेत्तव ॥
अथाप्यवाच्य एवायमन्यापोहस्त्वयेष्यते ।
तेनान्यापोहकृच्छब्द इति बाध्येत ते वचः ॥
यस्माद् येष्वेव शब्देषु नञ् योगस्तेषु केवलः ।
भवेदन्यनिवृत्त्यंशस्स्वात्मैवान्यत्र गम्यत इति ॥§ 1249

तदयुक्तं । विधेः शब्दार्थस्यार्थादन्यनिषेधस्याभ्युपगमात् । § 1250

यदि तर्हि विधिरेव शब्दार्थोर्थादन्यनिषेधः [।] कथन्तह्याचार्य दि ङ् ना गे न शब्दोर्थान्तरव्यावृत्तिविशिष्टानेव भावानाहेत्याद्युक्तं [।] § 1251

न विरुध्यत इत्यत आह । **निवेशनं चे**त्यादि । अनेन चैतद्दर्शयति [।] संकेतेपि तावद् विधिरूपेण शब्दः प्रवर्त्तते किं पुनर्व्यवहार इति ।
249/s **यो** वृक्षार्थो **यस्मा** दवृक्षाद् घटादेर्**भिद्य**ते **विनिवर्त्त्येत** स वृक्षन्त्यक्त्वेत्यर्थः । **निवेशनं** संकेतकरणं वक्षशब्दस्य द्रष्टव्यं । **तम्विनिवृत्त्**येत्यनेनावृक्षे वृक्षशब्दो न संकेत्यत इत्युक्तम्भवति । क्व पुनस्तन्निवेशनमित्याह । **भेदे भिद्यमानानां** वृक्षाणां यस्तद्भेदस्तस्मादवृक्षाद् भेदः । अवृक्षाद् भिन्नः स्वभावः । यथैव ह्येको वृक्षविशेषस्तस्माद् वृक्षाद् भिन्नस्तथा सर्वे वृक्षभेदाः । § 1252

ततस्तेष्वसौ तद्भेदो विकल्पबुद्ध्या सर्वेष्वेकत्वेनारोप्यत इति समानाकारभासी भवति । तस्मिन् **समानाकारभासिनि** तद्भेदे भिन्नस्वभावे निवेशनं शब्दस्य । स **चायमिति** चशब्दोवधारणार्थः । स एवायम्विकल्पप्रतिभास्याकारो बाह्याभिन्नः । § 1253

यद्वा स एव तद्भेदोऽवृक्षाद् भिन्नस्वभावलक्षणः प्रोक्त आचार्य दि ङ् ना गे न । कथं **प्रोक्त** इत्याह । **अन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुनः कश्चिद् भाग** इत्यनेन । अस्य चार्थम्वृत्तौ व्यक्तीकरिष्यामः । § 1254

नन्वन्यव्यावृत्त्या विशिष्टो वस्तुभागः परमार्थत एव कस्मान्न गृह्यत इत्याह । **रूपं स्वभावो नास्यापि** भेदस्य **किञ्चन** निवृत्तिरूपस्य भेदस्यासत्त्वात् । विकल्पप्रतिभासिनश्च बुद्धिविभ्रमात् । § 1255

यदि भेदस्य न रूपं किञ्चन कथन्तर्हि शब्दोन्यव्यावृत्तिविशिष्टानेव भावानाहेत्युच्यत इत्यत आह । **तद्गतावि**त्यादि । तस्य यथोक्तस्य भेदस्य विजातीयव्यावृत्तस्य स्वभावस्य विधिरूपेण गतावेव **शब्देभ्यो गम्यतेन्यनिवर्त्तनं** । । १२७ । § 1256

तथा हि वृक्ष इत्युक्तेऽर्थादवृक्षनिवर्त्तनं प्रतीयते । एतावन्मात्रेण चान्यव्यावृत्तिविशिष्टत्वमुक्तं । न तु परमार्थतो विशेषणविशेष्यभावः । तदाह । **नेत्यादि** । **तत्रे**त्यन्यापोहे शब्दार्थे आ चा र्य ग्रन्थे वा । **कश्चित् पर** इत्यन्यस्माद् व्यावृत्तोर्थः । **केनचि**दन्यव्यावृत्तिलक्षणेन **विशिष्टो न गम्यत** इति । § 1257

तेन यदुच्यते भ ट्टे न । § 1258

---

१२ र्थो] Ślokavārtika.

न चासाधारणम्वस्तु गम्यतेऽपोहवत्तया ।
कथं वा परिकल्प्येत सम्बन्धो वस्त्ववस्तुनोः ॥
स्वरूपसत्त्वमात्रेण न स्यात् किञ्चिद्विशेषणं । 92b/PSVTa
स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यन्तद्विशेषणं ॥ 250/s
न चाप्यश्वादिशब्देभ्यो जायतेऽपोहबोधनं ।
विशेष्यबुद्धिरिष्टेह न चाज्ञातविशेषणा ॥
न चान्यरूपमन्यादृक् कुर्याज्ज्ञानविशेषणं ।
कथं चान्यादृशे ज्ञाने तदुच्येत विशेषणं ।
अभावगम्यरूपे च न विशेष्येस्ति वस्तुता ।
विशेषितमपोहेन वस्तु वाच्यं न तेस्त्यत ॥§ 1268

इत्यपास्तं । § 1269

नन्वेकस्य शब्दस्य कथं विधिप्रतिषेधलक्षणं व्यापारद्वयम् [।] आह । § 1270

न चापि शब्दो द्वयकृत् । स्वार्थाभिधानमन्यव्यावर्त्तनं च द्वयं करोति [।] किङ्कारणम् [।] **अन्योन्याभाव इति** । इतिशब्दो हेतौ । यस्मादवृक्षभेदाभावो वृक्षार्थस्तदभावश्चावृक्षार्थ इतरेतराभावत्वेन । तस्माद् वृक्षशब्दाद् वृक्षार्थप्रतिपत्त्यैवार्थाद् अवृक्षनिवृत्तिप्रतिपत्तिरपि भवतीति न द्वौ व्यापारौ साक्षाच्छब्दस्य । तेन ।

यदि गौरित्ययं शब्दः समर्थोन्यनिवर्त्तने ।
जनको गवि गोबुद्धेर्मृग्यतामपरो ध्वनिः ॥§ 1273

न च ज्ञानफलाः शब्दा न चैकस्य फलद्वयं ।
अपवादविधिज्ञानं फलमेकस्य वः कथम् [।]§ 1275

इति निरस्तं । § 1276

यदि शब्दवाच्यो भेदस्सर्वत्रानुयायी तदेव तर्हि पारमार्थिकं सामान्यम्भविष्यतीत्यत आह । **असाविति** शब्दविषयोनुयायी भेदः **अरूपो** निःस्वभावः । तस्मिन्नरूपे दृश्यविकल्पयोरेकीकृत्य वक्तृश्रोत्रोर्य**द्रूपवत्त्वेन दर्शनन्तद्बुद्धिविप्लवो** भ्रान्तिरित्यर्थः । § 1277

निवेश्यमान इत्यादिना व्याचष्टे । यस्माद् भिद्यते **वृक्षादिकोर्थस्तन्निवर्त्त्य** तत्त्यक्त्वा निवेश्यत इति सम्बन्धः । कुत्रेत्याह । **भिद्यमानानामित्यादि** 251/s । एतच्च का रि का व्याख्याने विभक्तार्थं । **आक्षिप्ता** तदन्यव्यावृत्तिर्येन शब्देनेति विग्रहः । स एव चायं **समानरूपप्रतिभासी भेदो निर्द्दिष्ट** आचार्य दि ङ् ना गे न । कथमित्याह । **अर्थान्तरव्यावृत्त्या तस्य वस्तुनः कश्चिद् भागो गम्यत इति** । **तथा शब्दोर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानेव** भावानाहेत्यादिना

१० त] Ślokavārtika.

। आदिग्रहणाच्छब्दार्थान्तरापोहं कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इत्यादि परिग्रहः । § 1278

स हीत्याद्यस्यैव समर्थनं । **स हि** वृक्षशब्दस्त**म्भेद**मवृक्षव्यावृत्तं स्वभावं **कथयन्नार्थान्तर**स्यावृक्षार्थस्य **व्यवच्छेदमाक्षिपन्नेव वर्त्तते** । किं कारणम् [।] **एकगतभेद**स्येत्यादि । यथा हि वृक्षभेदा एव खदिरादयः स्वभावेनैवावृक्षेभ्यो भिन्ना एवमवृक्षा अपि वृक्षेभ्यः भेदस्य द्विष्ठत्वात् । तत्र वृक्षशब्देनैकगतस्य वृक्षार्थगतस्य **भेदस्य** भिन्नस्य स्वभावस्यैकाकारप्रतिभासिनो या **चोदना तस्यास्तदन्यव्यावृत्ति नान्तरीयकत्वात्** । तस्माद् वृक्षार्थादन्यस्यावृक्षस्य या व्यावृत्तिस्तन्नान्तरीयकत्वात् । एवं ह्यवृक्षाद् व्यावृत्तरूपो वृक्षार्थोऽभिहितः स्याद् यद्यवृक्षार्थस्य तत्र निवृत्तिर्गम्येत । **स एवान्यस्माद् भिद्यमानस्य** विकल्पबुद्धिप्रतिभासी **भेदो** भिन्नः स्वभावः । **तद्व्यावृत्**याऽर्थान्तरव्यावृत्त्या
93a/PSVTa यथोक्तन्यायेनार्थाद् गम्यमा- नया । **गतो च बुद्धो भागो** वस्तुन इत्युक्त इत्यध्याहारः । व्यावृत्तवस्तुदर्शनद्वारायातत्वाद् वस्तुरूपत्वेनाध्यवसायाच्च वस्तुभागो गत इत्युच्यत इत्यभिप्रायः । § 1279

एतदुक्तम्भवति [।] अतत्परामर्शजननेभ्यो व्यावृत्तरूपन्तत्परामर्शजननेष्वारोपितैकत्वं विकल्पबुद्धिप्रतिभासनमेवाकारमविभक्तबाह्याध्यात्मिकभेदं शब्दः प्रतिपादयति शाब्दे ज्ञाने तस्यैव प्रतिभासनात् । तच्च प्रतिपादयन्नन्यव्यावृत्तिमर्थादाक्षिपति [।] अतोनेनाभिप्रायेणोक्तमा चा र्ये णान्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुनः कश्चिद् भाग इति । न पुनरन्यव्यावृत्त्या शब्दार्थभूतया विशेषणरूपया बाह्यस्य वस्तुनः कश्चिद् भागो गृह्यतेऽन्यव्यावृत्तेरेवाभावादिति । एवन्तावदन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुनः कश्चिद् भाग इत्येतत्समर्थितं । § 1280

अधुना शब्दार्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानेव भावानाहेत्येतत्समर्थयन्नाह । **तद्गते**रित्यादि । **तद्गते**रन्यनिवृत्तिगतेस् **तदुपाधित्वाद**स्ति भेदोपाधित्वात् [।] स
252/s एव **भेदस्तद्विशिष्टो गत इत्युच्य**ते । आ चा र्ये णेति । § 1281

यद्वा [।] तस्य यथोक्तस्य वस्तुभेदस्य शब्दाद् **गते**ः प्रतिपत्तेः सावधारणत्वेन **तदुपाधित्वात्** । सा तदन्यनिवृत्तिरुपाधिरर्थाक्षेपाद् यस्यास्तद्गतेः सा तथोक्ता । तदन्यनिवृत्तिनान्तरीयकत्वमेव तदुपाधित्वं । § 1282

एतदुक्तम्भवति । यार्थान्तरव्यावृत्तिरर्थाद् गम्यते तन्नान्तरीयकत्वात्स एव भेदः शब्दाद् गम्यमानोन्यव्यावृत्त्या विशिष्टो गत इत्युच्यत आ चा र्ये णेति । § 1283

नन्वर्थान्तरव्यावृत्तिः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूता । **यया विशिष्टा** बाह्या अर्था गवादि**शब्दैश्चोद्यन्ते** अप्रतीतेः । **दण्डिव**दिति वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा दंडद्वारेण तद्वान् दण्डीत्युच्यते । नैवं व्यावृत्तिद्वारेण व्यावृत्तिमानिति । कस्माद् व्यावृत्तिरर्थान्तरभूता नेत्याह । **द्वयोर्ही**त्यादि । यस्माद् द्वयोर्वृक्षावृक्षयोः पर**स्परम्भिद्यमानयोर्यो भेद**स्तस्यो**भयगतत्वा**त् । वृक्षावृक्षगतत्वाद् वृक्षावृक्षभिन्नस्वभावत्वादित्यर्थः । तेनै**कगतभेदाभिधानेपि** । अवृक्षापेक्षया वृक्षगतो यो

भेदः । भिन्नः स्वभावस्तस्य शब्देनाभिधानेपि **नान्तरीयकस्तदन्याक्षेपो भवति** । अवृक्षापेक्षया वृक्षगतस्य भेदस्यावृक्षनिवृत्तिलक्षणस्य वृक्षापक्षयाप्यवृक्षगतस्य वृक्षनिवृत्तिलक्षणस्याक्षेपो भवति । **इति**शब्दो हेतौ । अस्माद्धेतोस्तदुपाधित्वात् तद्विशिष्टो गत इत्युक्तमित्यध्याहारः । **न तयो**रित्येकगतस्य भेदस्य तदन्यव्यावृतेश्च न **विशेषणविशेष्यभावः** । § 1284

कः पुनरयमेकगतो भेदः का च तदन्यव्यावृत्तिर्येनान्यव्यावृत्तिनान्तरीयकस्यैकगतभेदस्य शब्दात् प्रत्ययो भवतीति चेत् । § 1285

उच्यते । वृक्षशब्दवाच्यस्तावद् विकल्पबुद्धिप्रतिभासी शाखादिमदाकारः सर्व वृक्षेष्वभिन्नरूप इवातद्रूपेभ्यो भिन्न इव भासमान एव गतो भेदो भिन्नः 93b/PSVTa स्वभाव इत्यर्थः । एवं घटादिशब्दवाच्योप्येकगतो भेदो द्रष्टव्यः । तम्भेदं च प्रतिपादयन् शब्दो विजातीयनिवृत्तिं प्रसज्यप्रतिषेधलक्षणामर्थाद् गमयति सा तदन्यव्यावृत्तिः । § 1286

ननु यद्यन्यव्यावृत्तिविशिष्टो वस्तुभागो न गम्यते किमर्थन्तर्ह्यन्यव्यावृत्तिविशिष्ट इत्याद्युक्तमित्याह । **एकभेदाभिधान** इत्यादि । यश्चायं यथा विभक्त एकगतो भेदः स एव शब्देन चोद्यते [।] तत्प्रतीतिरेवान्वयगतिः [।] या त्वर्थाद् **अन्यव्यावृत्तिगतिः** सा व्यतिरेकगतिः [।] एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां 253/s शब्दोर्थवान् भवति [।] **तेनान्वयव्यतिरेकचोदनया**न्वयस्य साक्षादर्थात्तु व्यतिरेकस्य चोदना द्रष्टव्या । तया चोदनया **व्यवहाराङ्गतां शब्दानां दर्शयन्ना**चार्य दि ङ् ना ग आह **तद्व्यावृत्त्या गम्यते वस्तुभाग** इति । **तथा तद्विशिष्टो** वेत्याह । व्यावृत्तिशब्देन **व्यतिरेक उक्तः** । वस्तुभागशब्देनान्वयः । अनेनैतदपि व्याख्यातं शब्दान्तरापोहं कुर्वन्ती श्रुतिः स्वार्थमभिधत्त इत्यर्थः । तत्र योसावेकगतो भेदो विकल्पबुद्धिप्रतिभासी व्याख्यातः स एव स्वार्थस्तत्रार्थान्तरव्यावृत्तिरर्थान्तरापोहः प्रसज्यप्रतिषेधलक्षणस्तं कुर्वतीत्यर्थाद् गमयन्तीत्यर्थः । § 1287

यदि चान्यनिवृत्तिपुरस्सरैव वृक्षादिशब्दप्रवृत्तिस्तदान्वयव्यतिरेकचोदनयेत्यादिव्याख्यानं व्यर्थं स्यात् । § 1288

तस्माद्विधिरेव शब्दार्थः । § 1289

यत एवैकभेदाभिधानेऽर्थादन्यव्यावृत्तिगतिरत **एवे**त्यादि । **स्वार्थस्य भेदरूपत्वा**दिति । यो वृक्षशब्दस्यार्थः शाखादिमदाकारः । विकल्पप्रतिभासी स भेदरूपः । भिन्नस्वभावोऽभेदाकारव्यावृत्तत्वात् स्वयं । अतो भेदरूपस्य **स्वार्थस्याभिधानादेवार्थादन्यव्यावृत्तिगति**रेवं ह्यवृक्षाद् भेदरूपस्यैव वृक्षार्थस्य गतिर्भवेत् । § 1290

यद्यर्थात् तत्र वृक्षनिवृत्तिर्भवतीति । **तस्मात् स्वार्थाभिधान**मेव शब्दस्य व्यापारो**न्यव्यावर्त्तनन्त्वर्थादिति न शब्दस्य** व्यापारद्वयं । § 1291

ननु विधायकेन वाक्येनान्वयमात्रम्प्रतिपाद्यते नान्यस्य विधानं प्रतिषेधो वा । निषेधकेनापि निषेधमात्रमेव केवलं प्रतीयते नान्यस्य विधानं प्रतिषेधो वेत्यत आह । § 1292

न ह्यन्वय इत्यादि । प्रतिनियतस्यार्थस्य विधानमन्वयो यथा वृक्षंच्छिन्धीति । तत्रावृक्षस्यार्थान्निवृत्तिर्व्यतिरेकः । स यत्र न विद्यते सो**व्यतिरेक** एवं भूतो**न्वयो न मे स्ति** । किन्तु सर्व एव स व्यतिरेकः । § 1293

तेन यदुच्यते भ ट्टो द्यो त क रा भ्यां [।] § 1294

विधिरूपश्च शब्दार्थो येन नाभ्युपगम्यते ।
न भवेद् व्यतिरेकोपि तस्य तत्पूर्वको ह्यसाविति § 1296

254/s

निरस्तमिष्टत्वात् । अनन्वयो वान्वयरहितो वा व्यतिरेको न हीति सम्बन्धः । तत्र विशेषस्य प्रतिषेधो व्यतिरेकः । तत्रार्थाच्छेषगतिरन्वयः । **एकान्**वय इत्यादिनैतदेव समर्थ्यते । **एकान्वयस्ये**त्येकस्य विधानस्य **परिहार्याभा**वे व्यवच्छेद्याभावे निष्फलचोदनत्वात् । § 1297

94a/PSVTa यदि वृक्षञ्छिन्धीत्युक्तेर्थादवृक्षस्य न तत्र व्यवच्छेदस्तदा वृक्षशब्दप्रयोगो निष्फलः स्यात् । यद्वा किम्वृक्षञ्छिनद्मि उतान्यमिति श्रोतुर्जिज्ञासायां सत्यां वृक्षञ्छिन्धीत्युक्तेन्यनिषेधः प्रतीयत एवान्यथा परिहार्याभावे निष्फलमभिधानं स्यात् । तथा यदाप्याकांक्षारहितः श्रोता वृक्षञ्छिन्धीति शब्देन चोद्यते तदापि वृक्ष एव प्रवर्त्तते नान्यत्र [।] वक्ता हि वृक्ष एवायं प्रवर्त्तते नान्यत्रेत्यनेनाभिप्रायेण शब्दं प्रयुङ्क्ते । विवक्षानुगमनं च ध्वनेः । तस्मान्नास्ति व्यतिरेकरहितोन्वयस्त**थैकपरिहारस्ये**त्येकप्रतिषेधस्य प्रतिषेधस्यैवैकस्येत्यर्थः । **क्वचिदिति** प्रतिषेधेन विषयीकृते वस्तुनि **स्थित्यभावे निष्फलचोदनत्वात्** । तथा हि सुराविषयस्य पानस्य प्रतिषेधे । यदि सुराया अन्यत्रापि पानस्य नावस्थानं स्यात् । तदा सर्वस्मिन् विषये निषिद्धस्य पानस्य विशेषे प्रतिषेधोनर्थकः । तत्र सुराऽपेयेति सुरापानमात्रस्य प्रतिषेधे चरितार्थत्वाद् वाक्यस्य यद्यप्युदकादिपानं शब्देन न विधीयते । तथापि सुराया अन्यत्र पानस्यावस्थानन्न निवार्यत इत्यर्थादन्वयगतिरन्यथा सुराग्रहणमनर्थकं स्यात् । यद्वा किमुदकादिवत् सुरा पातव्या किम्वा नेति प्रश्ने सुरा न पातव्येत्युक्ते सुरैवेति प्रतीतेर्नोदकादिपानविधानं प्रकृतन्निषेध्यते [।] तेन सर्वत्र विधिप्रतिषेधरूपस्यैव शब्दार्थत्वं । § 1298

कस्तर्हि विधिप्रतिषेधपर्युदासवाक्यानाम्भेदः । महान्भेदः । विधायकं हि वाक्यम्विधिं प्राधान्येनाभिधायान्यनिषेधकमर्थात् । निषेधकं च निषेधं प्राधान्येनाभिधायार्थादन्यविधानमाह । पर्युदासप्रतिपादकन्तु वाक्यं प्रतिषेधपूर्वकमन्यविधानं प्राधान्येनाहेत्यस्त्येव विशेष इति । § 1299

ननु यद्यन्यनिवृत्तिरर्थात् प्रतीयते सैव तर्हि पारमार्थिकी भावानामस्ति यया विशिष्टा गृह्यन्त इत्येवं कस्मान्नेष्यते [।] किं पुनरेवन्तद्गतेस्तदुपाधित्वात् तद्विशिष्टो गत इति व्याख्यायत इत्यत आह । **स चायमित्यादि** [।] यो

६ साविति] Ślokavārtika.

भेदो व्यावृत्तिलक्षण आचार्य दि ङ् ना गे न विशेषणत्वेनाभिमतः स चाय**म-रूपो** निःस्व भावः । नास्य व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तम्वा रूपमस्तीति कृत्वा । 255/s कथन्तर्हि भावानां विजातीयाद् भेद इति प्रतीतिरिति चेदाह । **रूपवत्त्वेन** भावसम्बन्धित्वेन तस्य भेदस्य **केवलन्दर्शन**म्प्रतीति**र्विप्लवो** भ्रान्तिः [।] केवलमिति तथाभूतबाह्यनिरपेक्षं [।] का रि का या मप्येवं व्याख्यानं द्रष्टव्यं । § 1300

ननु यदि रूपवत्त्वेन दर्शनं कथं बुद्धिविप्लव इत्यत आह । **तेनैवे**त्यादि । रूपवत्त्वेन भावसम्बन्धित्वेन यद्दर्शनम्भेदस्य तेनैव्**आपरमार्थो** न वस्तुभूतोऽसत्त्वात् । **असावि**ति भेदः प्रसज्यरूपः । **अन्यथे**त्येवमनिष्यमाणे । **न हि वस्तुनः** स्वलक्षणस्य सम्बन्धिनी **व्यावृत्तिर्वस्तु भवति** । किं कारणं [।] **भेदोस्यास्मादितीरणात्** । § 1301

एतदुक्तम्भवति । यदि हि सा वस्तुभूता स्यात् तदा वृक्षेभ्योऽवृक्षव्यावृत्तिरभिन्ना भिन्ना वा स्यात् । यद्यभिन्ना । अस्मादवृक्षाद् वृक्षस्य भेद इति व्यतिरेक- प्रतीतिर्न स्यात् । पलाशाच्चैकस्मादवृक्षव्यावृत्तेरभिन्नत्वात् 94b/PSVTa । धवादीनामवृक्षव्यावृत्तिर्न स्यात् । पलाशवत् तत्स्वभावाया व्यावृत्तेस्तेष्वननुगमात् । अथ पलाशाद् भिन्ना सा । तत्राप्यवृक्षव्यावृत्तेः सकाशात् पलाशस्य व्यावृत्तिः स्यादवृक्षव्यावृत्तेश्च व्यावर्त्तमानस्य पलाशस्यावृक्षरूपता स्यादवृक्षवत् । ततश्चास्मादवृक्षादस्य वृक्षस्य भेद इति प्रतीतिर्न स्यादिष्यते च । तस्मात्तद्व्यावृत्तिर्न वस्तु । **भेदोस्यास्मादितीरणा**दुच्चारणादित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् प्रतीतेरपि ग्रहणं । § 1302

रूपं हीत्यादिना व्याचष्टे । हि यस्मात् । रूपं किमुच्यते **परमार्थः** । वस्तुस्वभावः । भेदोन्यव्यावृत्ति**र्यदि रूपं स्याद्** यदि स्वभावो भवेत् । तदित्यवृक्षाद् व्यावृत्तिरूपं । **तद्रूपमि**ति यत्तद्व्यावृत्तं पलाशस्वलक्षणं तदात्मकं । **अतद्रूपं** वेति ततोन्यदित्यर्थः । वस्तुनस्तत्त्वान्यत्त्वानतिक्रमादित्यर्थः । § 1303

ताद्रूप्य इत्यादिना प्रथमपक्षे दोषमाह । **ताद्रूप्ये** पलाशादन्यत्त्वे यया व्यावृत्त्या सामान्यभूतया सर्वे वृक्षभेदाः व्यावृत्ता दृष्टास्तस्यास्ताद्रूप्ये पलाशादनन्यत्वेभ्युपगम्यमाने तदेव पलाशस्वलक्षणमेव व्यावृत्तिरिति कृत्वा पलाश एवावृक्षाद् भिन्नः प्राप्नोति **नान्यो** धवादिः । **तत** इत्यवृक्षाद् **भिद्येत** । किङ्कारणमित्याह । **न ही**त्यादि । अवृक्षाद्धि व्यावृत्तिः पलाशस्यैव रूपं । **न च तस्य रूपमन्यस्य** धवादेः **स्यात्** । § 1304 256/s

न तदेवेत्यादिना द्वितीयपक्षोपन्यासः । **न तदेव** पलाशस्वलक्षणमेव **तस्य भेदस्य रूपं** [।] **रूपं च** स्वभावश्चासौ **भेद इष्यते** । **ततोन्यदेव** पलाशाद् व्यावृत्ति**रूपं स्यात्** । यद्वा रूपं चान्यदेव भेदस्य स्यात् । **ततश्चान्य**त्त्वात् कारणात् । **भावः** पलाशात्मकस्**तस्माद**वृक्षव्यावृत्तिरूपाद् **व्यावर्त्तेत** । ततः कारणात् । **ऊष्मादि**त्यवृक्षात् **तस्य** पलाशस्य **भेद इति न स्यात्** । यस्माद् **यत्** खलु वस्तु । **यतो भेदो** यद्भेदस्तस्माद् **व्यावर्त्तते** । **तत्तदेव भवति** । अवृक्षव्यावृत्तेर्भवति । अवृक्षव्यावृत्तेरवृक्षनिवृत्तिरूपाया निवर्त्तमानम्पलाश-

स्वलक्षणमवृक्षमिव स्यादवृक्षवत् । मा वा भूद् वृक्षावृक्षयोरेकत्वन्तथापि **सोस्य भेद इति च न स्यात्** । § 1305

यदि चायमवृक्षाद् भेदः पलाशादन्यः स्यात्तदयमवृक्षाद् **भेदोस्य** पलाशस्य **सम्बन्धीति न स्यात्** । **न हीत्याद्य**स्येव समर्थनं । **अन्यः** स्वतन्त्रोन्यस्य **सम्बन्धी भेदो** धर्मरूपो **भवति** । **सति वेति सम्बन्धित्**वेभ्युपगम्यमाने वा । **सम्बन्धः कार्यकारणभावो**ङ्गीकर्त्तव्यः । भिन्नयोः कार्यकारणमन्तरेण सम्बन्धायोगात् । तत्र व्यावृत्तिमान् कारणं व्यावृत्तिः कार्यं । **इति** हेतो रूपं वस्त्वन्तरमेव **तज्जनित**न्तेन व्यावृत्तिमता स्वलक्षणेन जनितं **भेद इति** । **पादार्थान्तरस्य** नाम कृतन्तस्मात् कार्यत्वेनाभिमताद् भेदाख्यात् पदार्थाद् **अविशेषादन्य**त्रापि **कारणानां** यानि **कार्याणि** तानि **सर्वाणि व्यावृत्तयो** भेदाः **स्युः** । न चैवं । तदान्यत्रापि भेदाभिमते भेद इति व्यपदेशो मा भूत् । § 1306

95a/PSVTa अथ कार्यं भेद इति नोच्यते किन्तु भेदः कार्य इत्युच्यते । तदाप्याह । **अर्थान्तरत्वे च** भेदस्याभ्युपगम्यमाने । **ततोपि** व्यावृत्तिमतो**प्यस्य** भेदस्य **भेदोस्ति** । अन्यथा भेदस्यार्थान्तरत्वमेव न स्यात् । **ततश्च** पलाशस्यावृक्षाद् यो भेदस्तस्य भेदस्य पलाशाद् भेद इति कृत्वा **स भेदो भेदोपाधिः** स पलाशाद् **भेदः** । उपाधिविशेषणं यस्य भेदस्य स **भेदोपाधि**स्तद्भावस्तत्त्वन्तस्मा**दस**ावृक्षाद् भेदः पलाशस्य **न भेदः स्यात्** । **द्रव्यान्तरवत्** । यथा
257/s हि द्रव्यान्तरं घटादिक मप्यघटापेक्षया यो **भेदस्तदुपाधि**त्वान्न पलाशस्य भेदस्तद्वत् । स्वतन्त्रत्वादित्यभिप्रायः । § 1307

ननु यदि नामं भेदोपाधिर्भेदस्तथापि किमिति पलाशस्य भेदो न भवतीत्यत आह । **न हीत्यादि** । **अयमत इति विशेषनिर्देशात्** । अयमवृक्षाद् भेदः । **अत** इत्यवृक्षात् । अस्येत्येतदपेक्षणीयं । अस्य पलाशस्यायं भेदोऽस्मादवृक्षादित्येवं विशेषनिर्देशात् पारतन्त्र्येण निर्देशात् पलाशस्य सम्बन्धी भेदो धर्मः सिध्यति । पारतन्त्र्येण च निर्देशो भेदस्याभेदे सति सिध्यति भेदान्तरप्रतिक्षेपेण । न त्वर्थान्तरत्वे भेदस्य । अर्थान्तरत्वे हि भेदोपाधित्वाद् घटवन्न पलाशस्य भेदः स्यात् । ततश्चास्मादस्य भेद इति विशेषनिर्देशो न स्यात् । तदेवं व्यतिरेकपक्षेऽवृक्षाद् भेदस्यापि पलाशाद् यो भेदः सोपि रूपवानिति तस्यापि स्वाश्रयाद् भेदेन भवितव्यं । तथा च सर्वभेदानां भिन्नस्वभावतया भेदोपाधित्वेन स्वयन्न रूपभेदतेति न कश्चिद् भेदः स्यात् । § 1308

एतदेवाह । **ततश्चे**त्यादि । **उपाध्यभाव** इति व्यावृत्तिलक्षणस्य धर्मभूतस्योपाधेरभावे सर्वस्य स्वभावान्तरत्वेन धर्मित्वाद् **भेदस्यैवाभावः स्यात्** तस्य धर्मिरूपत्वात् । § 1309

योपि मन्यते [।] यदि रूपवती व्यावृत्तिः स्यात् स्यात् तत्त्वान्यत्वपक्षभावी दोषो यावता नीरूपा सास्ति तया च भावा विशिष्टा गृह्यन्त इति । § 1310

१ नितं] ? पदा

तदयुक्तं ।

तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्त्तनं ।§ 1312

न तत्र गम्यते कश्चिद्विशिष्टः केनचित्परः ॥§ 1313

प्र० वा० १ । १२८ इति ग्रन्थविरोधात् । नीरूपस्य चास्तित्व-विरोधाच्छशविषाणवत् । नीरूपत्वादेव च न तस्याः प्रत्यक्षं ग्राहकं नाप्यनुमानं । सम्बन्धाभावात् । § 1314

नापि नियतरूपान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पना सम्बन्धाभावादेव । स्वहेतुभ्य एव च नियतरूपाणामुत्पन्नत्वादिति **सर्वभावा स्वभावेन** व्यावृत्तिभागिन १ । ४२ इत्यत्रान्तरेऽभिहितत्वात् । § 1315

नापि च साऽप्रतिपन्ना विशेषणम्भवितुमर्हति । न हि दण्डाप्रतीतौ दण्डीति प्रतीतिर्भवति । नापि सा क्वचिदाश्रिता नीरूपत्वात् । न चासम्बद्धम्विशेषणम्भवति । नाप्यन्यनिवृत्तिग्रहणपुरस्सरं वृक्षादिषु वृक्षशब्दः प्रवर्त्ततेऽप्रतीतिरित्युक्तत्वात् । निवृत्तेर्नीरूपतयाऽप्रतिपन्नत्वेन संकेतस्याप्रवृत्तेश्च । कथं शब्दविषयत्वन्तस्मा दनुभवद्वारेण वृक्षोऽयं नावृक्ष इत्येवं निश्चय उत्प- 258/s
द्यते । तेनान्यनिवृत्तिः प्रतिषेध विकल्पेन कल्पिता । यथासंकेतं च वृक्षादौ 95b/PSVTa
शब्दः प्रवर्त्तमानोर्थादन्यनिवृत्तिमाक्षिति । अन्यनिवृत्तिविकल्पमाक्षिपतीत्यर्थः । तेनान्यनिवृत्त्या विशिष्टो । वस्तुभागो गम्यत इत्युच्यत इति । § 1316

यदि व्यावृत्तयः सामान्यभूता बहिर्वस्तुत्वेन नेष्यन्ते । नापि परपरिकल्पितं सामान्यमेवं सति बाह्यम्वस्त्वेव वाच्यमापतितं । तत्र च दोष इत्याह । **कथन्तर्हीति** । **अभिन्नस्य** निरंशस्य **वस्तुनः शब्देन चोद**ने उपलक्षणं चैतत् लिंगेन प्रतिपादने । **तस्यैवा**भिन्नस्य वस्तुन एकस्माद् भिन्नस्य पुनर**न्यतोपि भेदात्** । तथा हि येन स्वभावेंन न शब्दोऽकृतकाद् भिन्नस्तेनैव मूर्त्तानित्यत्वाच्च । तस्यानंशत्वात् । **अनंशस्य** च वस्तुनः कृतकशब्देनैक**स्याकृतकाद् भेद**स्य भिन्नस्य स्वभावस्य **चोदने** । तथा लिंगेन प्रतिपादने **सर्वभेदगते**स्सर्वेभ्यो भिन्नस्य स्वभावस्य प्रतिपत्तेः । **तत्रानंशे** वस्तुनि **कथं शब्दप्रमाणान्तराणि व्यर्थानि न स्युः** । एकेन शब्देन चोदने शब्दान्तराणां वैयर्थ्यं स्यात् । एकेन लिङ्गेन प्रतिपादने प्रमाणान्तराणां वैयर्थ्यं स्यात् । § 1317

यस्मादित्यादिना परिहरति । तस्माद् **यो येन धर्मेण** विशेषः संप्रतीयत १ । ४४ इत्यादिना प्रागेवेदं चोद्यम्परिहृतमधिकविधानार्थन्तु पुनरुपन्यासः । अर्थेष्वाकारान्तरसमारोपो**र्थश्लेषः** [।] स च प्रतिपत्तिभेदेनानेकः । **त**त्रेति बुद्धिप्रतिभासिनि धर्मिणि बाह्यभिन्नतयाऽख्येयास्ते । बाह्यतयाध्यस्तस्यैव बुद्ध्याकारस्य शब्दवाच्यत्वात् । न पुनर्बाह्यम्बुद्ध्याकारो वा केवलः शब्दवाच्यः स्वलक्षणत्वात् । **तत्र** धर्मिणि **विधिरूपतया** स्वार्थप्रतिपत्तिद्वारेणै**कार्थश्लेष-विच्छेदे**ऽपनयन **एको ध्वनिर्व्याप्रियते** । । १३० ॥ § 1318

लिङ्गं चैकार्थश्लेषविच्छेदे व्याप्रियते । **तत्र** स्वार्थाभिधानद्वारेण स-
मारोपव्यवच्छेदे शब्दप्रमाणान्तराणां साफल्यमिति यावत् । **न** पुनर्ज्ञानाद्
व्यतिरिक्त**म्बाह्यम्वस्तु** स्वलक्षणं [।] स्वलक्षणाद् वा व्यतिरिक्तम्बाह्यम्व-
स्तु सामान्यलक्षणम्वाच्यं **किञ्चनास्ति** । **यस्य** वस्तुनो**ऽभिधानतोऽखिले** व-
259/s स्तुस्वभावे **गतिर्भवेत्** । **वस्तुसामर्थ्याद्** वस्तुवशात् । यतश्च शब्दः स्वाभिधान-
द्वारेण व्यवच्छेदं करोति **ततः** कारणात् तं तं व्यवच्छेदं कुर्व**न्नानाफलः**
शब्दो भवत्**येकाधारश्च** । कथं । **अर्थक्रियायोग्यमध्यवसाय** । अनर्थ-
क्रियाकारिणापि स्वाभासमर्थक्रियाकारित्वेन स्वलक्षणरूपत्वेनाध्यस्येत्यर्थः ।
96a/PSVTa **तत्रै**वेति बुद्धिप्रतिभासे बाह्यतयाध्यस्ते । किंभूते । **तैस्तैर्भ्रान्तिकारणैः संसृष्ट-**
रूप इव भाति । । १३१ ॥ § 1319

सदृशापरोत्पत्त्यादिभि**र्भ्रान्तिहेतु**भिर्नित्याद्याकारेण **संसृष्टरूप इव प्र-**
तिभासमाने । **ते**ऽनित्यादि**शब्दाः यथासंके**तं यस्य यस्य समारोपस्य **व्य-**
वच्छेदार्थं । स्वप्रतिभासे संकेतः कुतः । तस्य तस्य प्रतियोगिनो व्यव-
च्छेदाय **व्याप्रियन्**ते । संकेतानुरूपमेव प्रतिपादयन्नाह । **न चे**त्यादि ।
ह्यर्थे चशब्दः । यतो **यथासंकेतं व्यापारस्ततो न ह्येकशब्दसाध्**यं **व्यव-**
च्छेदमन्यः शब्दः **करो**ति । किङ्कारणं [।] **संकेतप्रतिनियमा**त् । एकैक-
व्यवच्छेदार्थम्बुद्ध्याकारोऽविभक्तबाह्यरूपे शब्दनिवेशनात् । व्यवहारकालेपि
स्वार्थाभिधानद्वारेण तन्तमेव व्यवच्छेदं प्रत्याययतीत्यर्थः । शब्दग्रहणमुपल-
क्षणमेवं लिङ्गमपीति द्रष्टव्यं । § 1320

नन्वध्यवसितबाह्यरूपत्वाच्छब्दार्थस्य ततश्च शब्देनन्यलक्षणस्य सर्वात्मना
विषयीकरणात् कथं न शब्दान्तराणाम्वैयर्थ्यमित्याह **न चे**त्यादि । अवधार-
णश्च शब्दः । **नैव विच्छिन्नं** ज्ञानांशाद् भिन्नं **किञ्चिद् वस्तु** । स्वलक्षणं स्वलक्ष-
णाद् व्यतिरिक्तं सामान्यलक्षणमन्यनिवृत्तिलक्षणं व्**आक्षिप्यते** गृह्यते शब्देन
लिङ्गेन वा । **यस्याभिधानाद् वस्तुबलेने**ति वस्तुग्रहे निरंशत्वाद् वस्तुनः **सर्वथा**
गतिः स्यात् । धर्माणान्ततो व्यतिरेकात् । व्यतिरेकेप्युपाधीनां नानोपाध्युप-
काराङ्गशक्त्यभिन्नात्मनो ग्रह १ । ५४ इत्यादिना सर्वथाग्रहणस्योक्तत्वात् ।
कस्माच्छब्दैर्विच्छिन्नम्वस्तुनाक्षिप्यत इत्यत आह । **शब्दानामि**त्यादि । § 1321

एतदुक्तम्भवति । यतो बुद्ध्याकारमबाह्यम्बाह्यमध्यवस्यन्ति शब्दास्ततो
260/s विच्छिन्नवस्तुग्राहका इव भवन्तीत्यर्थः । बुद्धेर्विप्लवश्च बुद्ध्याकारस्य बहीरूप-
तया ग्रहः । **तद्विषयत्वाच्छब्दानां** । बुद्धिविप्लवेपि वाच्य**वस्तुसामर्थ्यादखिले**
गतिः । किन्नेति चेदाह । **तत्र चे**त्यादि । तत्र बुद्धिविप्लवे**ऽवस्तुनि वस्तुसाम-**
र्थ्याभावात् । § 1322

यद्यपि बुद्ध्याकारो ज्ञानस्वलक्षणत्वाद्वस्तु । तथाप्यसौ शब्दैर्विकल्पैर्वा
बाह्याभिन्नतयाध्यस्तोऽवस्त्वेव । तेन शब्दो विकल्पो वा न स्वलक्षणविषयो
यथावदेकस्यापि बाह्यस्य ज्ञानाकारस्य वाऽग्रहणादिति । § 1323

यदि बुद्धिविप्लवविषया एव सर्वशब्दाः कथं कृतकानित्यादिशब्दानान्त-
थाभूते वस्तुन्यव्यभिचार इत्यत आह । **तथाभू**तेत्यादि । ततस्ततोऽकृत-

कनित्यादेर्भिन्नस्यार्थस्यानुभव**द्वारेणे**त्यर्थः । **अयं व्यवहार** इति सम्बन्धः । किम्भूतः [।] **नानैके**त्यादि । नाना एकश्च नानैकं । तच्च **धर्मश्चे**ति कर्मधारयः । ततो **भेदाभेद**शब्दाभ्यान्त्रिपदो द्वन्द्वः । नानैकधर्म**भेदाभेदा** एव **बुद्धौ प्रतिभासन्त** इति प्रतिभासास्त एव विप्लवो भ्रान्तत्वात् । **तदनुसारी** 96b/PSVTa तेनाकारेण प्रवृत्तः । **इति** हेतोस्**तस्य** व्यवहारस्य **तत्प्रतिबन्धे** तस्मिँस्तथाभूते स्वलक्षणे पारम्पर्येणोत्पत्तिप्रतिबन्धे सति **तदव्यभिचारः** । वस्त्वव्यभिचारः । यथा हि कृतकाद्याकाराः शब्दा विप्लवास्तथावस्तूनामपि कृतकादिरूपेण परमार्थतोवस्थानमित्यनेनाकारेणाव्**यभिचारो** द्रष्टव्यः । § 1324

एतदेवाह । **ततोपीत्या**दि । ततो बुद्धिविप्लवविषयाच्छब्दाद् व्यवहारात् परार्थानुमानलक्षणाद् **वितथादि**ति भ्रान्तात् । **प्रवृत्तस्यान्ते** प्रवृत्तिपरिसमाप्तौ **तथाभूत एव** कृतकादिरूप **एव वस्तुनि** नत्वकृतकादिरूपे । अनेनाव्यभिचारस्वरूपमुक्तं । **ज्ञानसम्वादात्** स्वलक्षणग्राहिज्ञानोत्पत्तेः शब्दस्य वा ज्ञानस्य सम्वादात् । § 1325

अस्मिन्नेवान्यापोहे शब्दार्थे सामानाधिकरण्यं सिध्यति न तु वस्तुनीत्याह । **न पुनर्भिन्ने**त्यादि । **भिन्ना आकारा** जातिगुणादयः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूताः । तद्**ग्राहिणां ज्ञानशब्दानामेकवस्तुविषयत्वात्** । शब्द एकाधार इति सम्बन्धः । यदि हि भिन्नाकारं ज्ञानमेकवस्तुविषयम्प्रवर्त्तेत ततस्तदनुसारेण शब्दोपि तथा स्यात् । तथा च **नानाफलः शब्द एकाधार** इति भवेत्सामानाधिकरण्यं तच्च **नास्ति व्याघातात्** । तथा हि नीलोत्पलशब्दयोरेकं वा वस्तुवाच्यं स्यादनेकम्वा । आद्ये पक्षे एकेनैव शब्देन निरंशस्य वस्तुनः सर्वात्मनाभिधानात् । द्वितीयस्य शब्दस्याप्रवृत्तिः स्यात् प्रवृत्तौ वा पर्यायतेति न नानाफलत्वं । द्वितीये पक्ष एकाधारता नास्ति । घटपटादिशब्दवन्नानाविषयत्वात् । § 1326 261/s

अथ मतं [।] नीलशब्दो नीलगुणविशिष्टन्द्रव्यमाह । उत्पलशब्दोप्युत्पलजातिविशिष्टन्तदेव द्रव्यमाह । अतो विशेषणयोर्भेदान्नानाफलः शब्दो विशेष्याभेदादेकाधार इति । § 1327

तदप्यसत् । यतो नीलगुणेन विशिष्टद्रव्यन्नीलशब्देनाभिधीयमानं सर्वात्मनाभिधीयते निरंशत्वात् । ततः कोपरो द्रव्यस्योत्पलजातिविशिष्ट आत्मानभिहितोस्ति यदुत्पलशब्देनाभिधीयेतेति [।] तथैव पर्यायता स्यादथ विशेषणभेदाद् विशेष्यद्रव्यस्य भेदस्तदाप्येकाधारता न स्यात् । अपोहवादिनस्त्वयमदोष इत्याह । **यथावर्णित** इत्यादि । **बुद्धिप्रतिभास आश्रयो** यस्य शब्दार्थस्य स तथोक्तः । § 1328

यथा च न दोषस्तथा प्रतिपादयन्नाह । **विच्छेद**मित्यादि । एको नीलशब्द **एकं** व्यवच्छेदमनीलव्यवच्छिन्नं नीलस्वभावं **सूचयन्नन्य**मनुत्पलव्यवच्छिन्नमुत्पलस्वभाव**मप्रतिक्षिप्य वर्त्तते** न निराकारोतीत्यर्थः । । १३२ ॥
§ 1329

स इत्यनुत्पलव्यवच्छिन्नः स्वभावः । **तेन** नीलशब्देन **व्याप्**त आक्रान्तः आक्षिप्तः सन्नुत्पलशब्दप्रयोगे बुद्धावे**कत्वेन प्रतिभास**ते । एकस्यैव धर्मिणः

व्यवच्छेदद्वयायातनीलोत्पलधर्मद्वययुक्तस्य विकल्पबुद्धौ प्रतिभासनात् । यदा **चैवन्तदा सामानाधिकरण्यं स्याद् बुद्ध्यनुरोधतः** । § 1330

एतदुक्तम्भवति [।] नीलशब्दप्रयोगाद् बुद्धिप्रतिभासी धर्मी नीलरूप 97a/PSVTa एव प्रतिभासते । तत्रार्थादनीलं व्यावर्त्त्यते न त्वनुत्पलव्यवच्छिन्नः स्वभाव उत्पलशब्दप्रयोगादप्युत्पलरूपतया प्रतीयमानोनुत्पलं व्यावर्त्त्यते न त्वनीलव्यावृत्तः स्वभावः । शब्दद्वयप्रयोगे तु नीलोत्पलधर्मद्वययुक्तैकधर्मिप्रतिभासिनी विकल्पबुद्धिरुत्पद्यते ततो नानाफलः शब्द एकाधारो भवतीति भवेद् बुद्ध्यनुरोधेन सामानाधिकरण्यमिति । § 1331

तेन यदु द्यो त क रे णोच्यते [।] यस्य चान्यापोहः शब्दार्थस्तेनानीलानुत्पलव्युदासौ कथं समानाधिकरणाविति वक्तव्यं । यस्य पुनर्विधीयमानः शब्दार्थस्य जातिगुणविशिष्टं नीलोत्पलशब्दाभ्यां द्रव्यमभिधीयते 262/s जातिगुणौ च द्रव्ये वर्त्तते । न पुनरनीलानुत्पलव्युदासौ । तस्मात् समानाधिकरणार्थो नास्तीति निरस्तं । विधीयमानस्य शब्दार्थस्याभ्युपगमात् । । १३३ ॥ § 1332

किं च पुनः [।] **शब्दस्**य स्वार्थाभिधानद्वारेण समारोपव्**यवच्छेदकरणे**भ्युपगम्यमाने । यद्वा **व्यवच्छेदकरणे** व्यवच्छिन्नस्वभावविषयीकरणे । लेशतो **वस्तुधर्मस्य** वस्तुस्वभावस्य विजातीयव्यावृत्तस्य **संस्पर्शः स्यात्** प्राप्तिलक्षणः [।] किं कारणं [।] **सत्त्व**मिति विद्यमानः **स ह्य**ध्यवसीयमानः व्यवच्छिन्नः स्वभावः । **तत्र** वस्तुनीति कृत्वा **नैकवस्त्वभिधायिनि** शब्देभ्युपगम्यमाने वस्तुधर्मस्य संस्पर्शः सामान्यस्यैव वस्तुनोऽभावात् । § 1333

कथमिति चेत् । **बुद्धा**वित्यादि । उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलम्भादसत्त्वमिति यावत् । यत एवम्वस्तुनि शब्दार्थे दोष**स्तेन** कारणे**नान्यापोहविषया** विकल्पबुद्धिप्रतिभासविषयाः **शब्दा बुद्धयश्च** प्रोक्ता आचार्य दि ङ् ना गे न । किम्भूता बुद्धयः **सामान्यगोचरा** विकल्पिका इत्यर्थः । बुद्धीनामेवैतद् विशेषणं न तु शब्दानान्तेषां सामान्यविषयव्यभिचारात् । किङ्कारणं । **वस्तुन्येषां** शब्दानां विकल्पानां च **सम्भवात्** । § 1334

यदि हीत्यादिना व्याचष्टे । **वस्त्वेव यदि विषयीक्रियेत** गृह्येत न तु विधिरूपेणाध्यवसीयेत । **सोयमि**त्यनन्तरोक्तः **सर्वार्थानां सर्वेणाकारेण** वस्तुसामर्थ्यात् **प्रतीतिप्रसंगः** । **आदि**शब्दाद् अविशेषणविशेष्यभावप्रमाणान्तराप्रवृत्यादिपरिग्रहः । **प्रणेता** आचार्य दि ङ् ना गः । **एतावि**ति बुद्धिशब्दौ । अन्योपोह्यतेनेनेति विकल्पाकार उच्यते तद्विषयौ । तथा भिन्नाकाराभिर्बुद्धिभिरेकम्वस्तु यदि विषयीक्रियेत । तथैव शब्देन चाभिधीयेत । तदा भिन्नफलयोः शब्दयोरेकत्र द्रव्ये वृत्तत्वात् स्यात् सामानाधिकरण्यमेत- 263/s तु न सम्भवति । तथा हि तच्छब्दवाच्यं सामान्यं स्वलक्षणाद भिन्नं भिन्नम्वा स्यात् । तत्राद्ये पक्षे । **एकत्वाद् वस्तुरूपस्य भिन्नरूपा** सामान्यविशेषाकारा **भिन्ना मतिः कुतः** । । १३६ ॥ § 1335

१३ ति] Nyāyavārtika.

स्वलक्षणाच्च सामान्यस्याव्यतिरेके । शावलेयात्मको भेदो यतो बाहुलेयात्मकाद् भेदाद् व्यावर्त्तते । बाहुलेये शावलेयात्मकं गोत्वमन्वेतीत्येक- 97b/PSVTa स्यार्थस्यैकाधिकरणावन्वयव्यतिरेकौ प्राप्नुतः । तच्चायुक्तमित्याह । **अन्वयव्यतिरेका**वित्यादि । **एकोर्थो गोचर**ो विषयो ययोरन्वयव्यतिरेकयोस्तौ तथोक्तौ । § 1336

तदेकमित्यादिना व्याचष्टे । एकत्वादेवा**नंश**मेकस्यांशाभावात् । आक्रियत इत्याकारो बुद्धिप्रतिभासः । तस्य **भेदस्तद्आश्रयाद्** भेदस्य । वस्तुनानात्वस्य । यदि भिन्नाकाराभिर्बुद्धिभिर्गृह्येत भिन्नं स्यात् । न चैवन्तस्य चाभावाद् वस्तुनः । सामान्यविशेषोभयात्मकत्वाद् वस्तुन एकस्यापि भिन्नाकारबुद्धिग्राह्यत्वमिति चेदाह । **तदात्मनोपी**त्यादि । स्वलक्षणात्मनस्त**देकयोगक्षेमत्वात्** । स्वलक्षणेनैकयोगक्षेमत्वात् तद्वदेवाभिन्नत्वं । **तदि**ति तस्मा**दयं** सामानाधिकरण्यादिर्न स्यादिति सम्बन्धः । किं कारणम् [।] **अन्योन्यार्थपरिहारेण** परस्परार्थपरिहारेण भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनेति यावत् । शब्दयो**रेकविषययो**रेकद्रव्याधारयो**र्वृत्त्यसम्भवा**त् । § 1337

अन्वयेत्यादि श्लोकभागं **न चे**त्यादिना व्याचष्टे । **यदेक** एव **वस्त्वात्मा** स्वलक्षणं सामान्यं च तदा शावलेयस्वलक्षणस्य गोत्वसामान्यात्मकत्वात् । **तत्रै**व बाहुलेये **वृत्तिः** पुनः स्वलक्षणात्मकत्वात् तत्रै**वावृत्ति**स्तस्मिन् काले प्रयुक्ता । सा **चायुक्ता । व्याघातात्** । प्रमाणबाधितत्वात् । स्वलक्षणादभिन्नत्वा**न्नैव** सामान्य**मन्यत्र वर्त्त**ते । ततो नैकस्यैकत्र वृत्त्यवृत्ती इति चेदाह । **न चे**त्यादि । **सामान्यस्ये**त्यादि । ततो नैकस्य वृत्त्यवृत्ती इत्यभिप्रायः । § 1338

नेत्या चा र्यः सामान्यविशेषयोः सां ख्यादिदर्शनेन **भेदाभावात्** । **तदि**त्याद्य स्यैव समर्थनं । **तद्धि** वस्त्**वेकरूपमे**कात्मकं सत् । **सामान्यम्वा** 264/s **भवेद् विशेषो** वेति । सामान्याद् विशेषस्याव्यतिरेकात् सामान्यमेव स्यात् । विशेष एव वा विशेषादव्यतिरेकात् सामान्यस्य । न त्वेकं द्विरूपं । यतो **न ह्यसति रूपभेदेऽयं प्रविभाग** इति सामान्यं विशेष इति च । सति वा प्रविभागे सामान्यविशेषयो**रव्यतिरेको न स्यादित्युक्तं प्राक्** । **तदि**ति तस्मा**दयम्**वस्त्वात्मा । **अविभाग** इत्यनंशः । § 1339

यदि सामान्यमेव तदान्वियाद् व्यक्त्यन्तरङ्गच्छेत् । अथ विशेषात्मक एव । तदा न वान्वियात् । एकस्य तु विरुद्धधर्मद्वयासम्भव इति यावत् । तदेवाह [।] **न पुन**रित्यादि । § 1340

योपीति वै शे षि कादिः । द्रव्याद् **भिन्नमेव सामान्**यं शब्दवाच्यमाह । व्यक्तेः सामान्या**न्आम्भेदे**ऽभ्युपगम्यमाने**ऽभेदव्यवहाराः** सामानाधिकरण्यादिव्यवहाराः **स्युरनिबन्धनाः । यथास्व**मिति । वीप्सायामव्ययीभावः । तथा हि नीलोत्पलादि**शब्दा यथास्व**न्नीलोत्पलादिम्परस्परभिन्नं सामान्यमाहुः । यदापि नीलशब्दो नीलगुणाभि धायीष्यते तदापि भिन्नार्थाभिधानमस्त्येव 98a/PSVTa । एको धर्मी **अर्थो** विषयो यस्या **बुद्धे**स्सा [।] **एकार्था** चासौ **बुद्धि**श्चेति

कर्मधारयः पुम्वद्भावश्च । अस्या **आश्रयाः** कारणं **कथं स्युः** । ततश्च सामानाधिकरण्यं न स्यादिति भावः । § 1341

यदि नीलोत्पलादिशब्दा विशेषणद्वययुक्तैकधर्मिविषयां बुद्धिं जनयेयुः । तदैकार्थप्रतिपादनेन स्यात् सामानाधिकरण्यन्तच्च नास्ति । व्यक्तेरर्थान्तरं सामान्यन्तदभिधायिनश्चानाक्षेपकास्तद्गतानां भेदानान्तदपरित्यागेन वृत्तिराक्षेपः न तथा । कस्मात् [।] **निराकांक्षत्वात्** । यदा वृक्षशब्दो वृक्षत्वमेवाभिधत्ते । तदा तस्य निर्विशेषणत्वात् तावतैवासौ निराकांक्ष इति कथन्धवादीनाक्षिपेत् । अनाक्षिप्ताश्च कथं वृक्षशब्दार्थस्य भेदा धवादयोऽतद्भेदत्वाच्च कथं वृक्षः शिंशपेति विशेषणविशेष्यभावः । तदाह । **कथमित्यादि** । सामान्य- 265/s विशिष्टस्य द्रव्यस्याभिधानान्न यथोक्तो दोष इति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् । विशेषणविशिष्टस्यापि द्रव्यस्याभिधाने वस्तुसामर्थ्यादिकस्मादपि शब्दादखिलगतेः शब्दान्तरस्य तत्राप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ चापर्यायतेति । तदेवं वस्तुशब्दार्थवादिनो न कथंचित्सामानाधिकरण्यादिसम्भवः । § 1342

सामान्यमपि तेषां न सम्भवतीत्युक्तं । तथा हि यदा तावत्स्वलक्षणादव्यतिरिरिक्तं सामान्यन्तदा स्वलक्षणवद् व्यक्त्यन्तराननुगमादसामान्यं [।] व्यतिरेकेपि कथमन्यस्य समान्यमतिप्रसङ्गादित्यादि प्रागुक्तं । § 1343

व्यावृत्तिवादिनस्त्वयमदोष इत्याह । **सर्वत्रे**त्यादि । एते दोषा इति सामान्यसामानाधिकरण्याभावादयः । **यथा** हीत्यादि । **एको** गोभेदः शावलेयस्त**स्माद**गोस्वभावाद् भिन्नस्**तथान्योपि** बाहुलेयादिः [।] अतो विजातीयव्यावृत्तः स्वभावः सर्वत्र तुल्य इति **भेदस्य** विजातीयभिन्नस्य स्वभावस्य विकल्पबुद्ध्या सर्वत्र स्वाकाराभेदेनाध्यस्तस्या**सामान्यदोषो नास्ति** । **परिशिष्टाभाव** इति सामानाधिकरण्याद्यभावः प्रागेवोक्तः । विच्छेदं सूचयन्नेकमप्रतिक्षिप्य वर्त्तत १ । १३३ इत्यादिना । § 1344

एवन्तावद् विजातीयव्यावृत्तं स्वभावं सर्वत्र बुद्ध्या स्वाकाराभेदेनाध्यस्तमेकं शब्दाभिधेयं प्रतिपाद्याधुनाऽभिन्नाकारमन्तरेणाप्येककार्येषु भावेष्वेकः शब्दो नियुज्यत इत्याह । **अपि चे**त्यादि । **तत्कार्यपरिचोदने** एककार्यतापरिचोदनार्थं । यद्वैककार्याणां परिचोदनार्थं । **एककार्येषु भेदे**ष्वेकस्य भावरहितेष्वपि **समा** एका श्रुतिः । **कृता** संकेतिता । **वृद्धै**र्व्यवहारज्ञैः । **तत्कार्या**णाम्भेदानामतत्कार्येभ्यो या यावृत्तिस्त**न्निबन्धना** विजातीयव्यावृत्ततयैककार्येष्वेका श्रुतिर्निबध्यत इत्यर्थः । । १३८ ॥ § 1345

ननु यदि न सामान्ये शब्दनिवेशः स्वलक्षणे तर्हि शब्दनिवेशः स्यादन्यस्याभावात् । न च स्वलक्षणं शब्दवाच्यं । § 1346

नैतदस्ति । यतः प्रतिपादकस्तावत् त्रिकालस्थान् भावान् एककार्यात् 266/s, संकेतकरणाभिप्रायेण विषयीकृत्य तेष्वेव संकेतं करोति व्यवहारकाले प- 98b/PSVTa रिचोदनार्थं । तेन यद्यपि बुद्धिपरिवर्त्तिनो भावाः सामान्यरूपास्तथापि तेष्वेव बहुषु बहिरिव परिस्फुरत्स्वेकः शब्दो निवेश्यते [।] न तु तेषु सर्वेषु भिन्नरूपे सामान्ये स्थिते प्रतिव्यक्ति भिन्नेव श्रुतिः कस्मान्न संकेतितेत्याह ।

गौरवेत्यादि । **गौरवाद्** (+सामान्यं)* **अशक्तेर्वैफल्याच्च भेदाख्याया** भिन्नायाः श्रुतेः । यद्वा भेदाख्याया भेदकथनस्य । एतच्च वृत्तौ स्पष्टयिष्यामः । **न भावे** वस्तुभूते सामान्ये समा श्रुतिः कृता । किं कारणं सर्वभावानां **स्वभावस्य** स्वरूपस्य **व्यवस्थितेर**सांकर्यात् । § 1347

यद्रूपं शावलेयस्येत्यादिना व्यवस्थितस्वभावत्वमाह । ततो नाव्यतिरिक्तं सामान्यं । व्यतिरिक्तमपि स्वस्मिन् स्वभावेवस्थितं तदपि कथं व्यक्तीनां समानं रूपं । न ह्यन्येनान्ये समाना इत्युक्तं । सान्नाद्याकारप्रत्ययस्य हेतवोऽ**तत्कार्यास्तेभ्यो व्यावृत्तिर्व्या**वृत्तः स्वभावः । **द्वयो**रिति शावलेयबाहुलेययोः । तस्मादतत्कार्यव्यावृत्तिर्भिन्नानामप्यविरुद्धेति । सैवार्थभेदः शब्दाभेदस्य कारणमेष्टव्यं यतो**र्थादभेदेन विना शब्दाभेदो न युज्यते** । कथन्तर्हि बहुष्वेका श्रुतिरर्थभेद एव प्रवृत्तेरित्यत आह । **तस्मादि**त्यादि । यापीय**न्तत्कार्यतैककार्यतेष्टा** यस्याः परिचोदनार्थम्बहुष्वेका श्रुतिरित्युक्तं साप्य**तत्कार्यदिव भिन्नता** द्रष्टव्या । बहूनामतत्कार्यादेव भिन्नः स्वभावो द्रष्टव्यः । § 1348

न तु तत्कार्यता नाम सामान्यमस्ति । विनापि च सामान्ये यथा विलक्षणेष्वेकशब्दनिवेशो न विरुद्धस्तथा दर्शयन्नाह । **चक्षुरादावि**त्यादि । रूपविज्ञानमेकं फलं यस्य चक्षुरादेरितिविग्रहः । **क्वचि**दिति यस्मिन् काले विज्ञानजननसमर्थास्ते चोदयितुमिष्टाः । अथवा क्वचित् काले सांकेतिकीं श्रुतिं कुर्यादिति सम्बन्धः । किमर्थं कुर्यादित्याह । **अविशेषेण** सामान्येन । **तत्कार्यस्य** चक्षुर्विज्ञानैककार्यस्य कारणकलापस्य परेभ्यः प्रकाशन**सम्भवे सति** । यदा तु चक्षुरादीनामसाधारण कार्यत्वं चोद्यते । तदा नैका 267/s श्रुतिस्तेषु संकेत्यत इत्यर्थः । **सकृदे**ककालं **सर्वस्य** कारणकलापस्य **प्रतीत्यर्थं** । **ऋतेपी**त्यादि । तेषां चक्षुरादीना**न्तद्रूपसामान्यस्ये**त्येककार्यत्वलक्षणस्य सामान्यस्य व्यतिरिक्तस्याभावेपीत्यर्थः । सत्तेवं तेषां सामान्यमिति चेन्न तस्या अविशेषात् सर्वदा सर्वत्र चक्षुर्विज्ञानप्रसङ्गात् । **अभिन्नमर्थमन्तरेणे**ति सामान्यम्वस्तुभूतम्विना । **बहुषु** शावलेयादिषु । **तेषामि**ति शावलेयादिभेदानां । यदि तेषां सामान्यं स्यात्तदा तत्र सामान्ये शब्दनिवेशात् सर्वत्र भेदे निवेशितः स्यात् । एकन्तु सामान्यं विना बहुष्वेकशब्दसन्निवेशो न युक्तः । ततश्चासौ शब्दः संकेत्यमान एकत्रैव भेदे संकेतितः स्यात् । तथा **चैकवृत्तेरे**कत्र भेदे कृतसन्निवेशस्यान्यत्र भेदे विलक्षणे प्रत्**ययाजननात्** । द्वितीया गोव्यक्तिस्ततः शब्दाद् गौरित्येवं न प्रतीयेत । तत्र प्रत्यासत्तिनिबन्धनस्य सामान्यस्याभावात् । स्वभावानुगमा- भावेपि शावलेये निवेशितोऽप्र- 99a/PSVTa त्यासन्ने बाहुलेये प्रत्ययं जनयिष्यतीति चेदाह । **अप्रत्यासत्तिके** चेत्यादि । **अतिप्रसङ्गात्** । गोशब्दादश्वेपि प्रतीतिः स्यात् । एवन्तावदेकं सामान्यं विना बहुष्वेकशब्दनिवेशाभाव उक्तः । § 1349

अभ्युपगम्य वैफल्यमाह । **तेषु चे**त्यादि । तथा हि बहुष्वेका श्रुतिर्निवेश्यतेऽनेकवृत्तिमेकमर्थं प्रतिपादयितुं । तानेव वा भेदान् असंकरेण

१ *] In the margin.

। तत्राद्यस्याभावमाह । **एकार्थनियोगाभावा**दिति । यद्येकस्मिन्नर्थे शब्दस्य नियोगः स्यात् तदा भवेदेकार्थप्रतिपादनं । द्वितीयाभावमाह । **भिन्ने**त्यादि । **भिन्नस्वभावाना**मसंकीर्ण्णानां शावलेयादीनां प्रतिपत्तय इत्यध्याहारः । **पृथ**गित्येकैकस्मिन् भेदे । एकस्य **शब्दस्य नियोगे** । संकेते कृते । पश्चाद् व्यवहारकाले । **यथाचोदिताना**मित्यसंकरेण प्रतिपत्त्यर्थं चोदितानां **विभागापरिज्ञानात्** तस्मान्न तेषु शब्दनियोगः फलवान् । एवं हि स्वलक्षणेषु पृथक् पृथक्छब्दनियोगः फलवान्भवति । § 1350

यदि तस्माच्छब्दादसंकरेण स्वलक्षणानि प्रतीयेरन्निति [।] क्रियते च बहुष्वेकशब्दनियोगस्तस्माद् वस्तुभूतेन सामान्येन भाव्यमित्यभिप्रायः । § 1351

तस्यापीत्या चा र्यः । एकम्वस्तु सामान्यमस्तीत्येव कृत्वान्तरेणापि प्रयोजनं । **लोकेन शब्दो निवेशनीय** इत्येको विकल्पः । द्वितीयमाह । 268/s **तद्वे**त्यादि । तदिति सामान्यं **वस्तुशक्त्यैवे**ति । पुरुषव्यापारमनपेक्ष्य । एकां **श्रुतिं** ध्वनयत्यु**त्थापयति । नास्त्येव तद्** द्वयमपि । अन्तरेण प्रयोजनं पुरुषव्यापारश्च प्रयोगाभावात् । तदेव **किन्तर्ही**त्यादिनाह । केनचित्प्रयोजननेति । एभ्यः शब्देभ्यो व्यवहारे । तदतत्साधनमर्थं ज्ञात्वा प्रतिपद्येतेति । अनेन प्रथमविकल्पाभावमाह । § 1352

निर्देश्यन्त इत्यनेन द्वितीयस्य । निर्देश्यन्ते संकेत्यन्ते व्यवहर्त्तुकामैरित्यध्याहारः । **तत्रै**तस्मिन् न्यायेऽ**नेकं** कारण**मेकत्र** कार्ये **उपयुज्येत** व्याप्रियेत । **तदि**त्यनेकं । कुतः कारणकलापात् तदुत्पद्यत इत्येव । **तत्रै**तस्मिन् कार्ये व्यवहर्त्तुकामै**रवश्यन्त**च्चानेकङ्कारणमतत्कार्यव्यावृत्तिलक्षणमेककार्यतामाश्रित्यै**केनैव शब्देन चोदयितुं युक्तं** । अनेकेन चोदने दोषमाह । **तस्ये**त्यादि । **पृथक् पृथ**गिति भिन्नैः शब्दैः । एतच्च स्वलक्षणशब्दनिवेशमभ्युपगम्योक्तम् [।] § 1353

एतदेव न सम्भवतीत्याह । **न चे**त्यादि । **अस्य** वस्तुनः । **अनन्यसाधारणं रूपमि**ति । नान्यसाधारणमनन्यसाधारणं स्वलक्षणमित्यर्थः । **नाप्यस्ये**त्यनेकशब्दनिवेशनस्य । § 1354

एतच्च गौरवाशक्तिवैफल्यादित्यस्य यथाक्रमं विवरणं । कस्माद् वैफल्यमिति चेदाह । **केवल**मित्यादि । **अनेन** प्रयोक्त्रा तत्रैतस्मिन् कार्ये । 99b/PSVTa **तेर्थाः** कारणभूता **श्चोदनीया** इत्येतावत् प्रयोजनं । ते तु कारणभूताः पदार्था **एकेन वा शब्देन चोद्येरन् बहुभिर्वेति स्वातन्त्र्यमत्र** चोदने **वक्तुः** । यत एवन्तदिति तस्मा**दियमेका श्रुतिर्बहुषु** वाच्येषु **वक्तुरभिप्राय**वशाद् हेतोः **प्रवर्त्तमाना नोपआलम्भमर्हति । बहुष्वेका श्रुतिर्न** शक्या प्रवर्त्तयितुमिति चेदाह । **न चेय**मित्यादि । इयमेका श्रुतिः । **अशक्यं** प्रवर्त्तनमयस्या इति विग्रहः । कस्मान्नाशक्यप्रवर्त्तनेत्याह । इच्छाधीनत्वाद् इच्छाया । अधीनमशक्यप्रवर्त्तनं । **यदि ह्येकत्रापी**त्यादि । तथा हीच्छयैव तत्र परपरिकल्पिते 269/s सामान्ये न वस्तुस्थित्यैव एकस्याः श्रुतेः प्रवत्तिः [।] किन्तर्हि वक्तुरिच्छावशात् । तथा **न** यदि **प्रयोक्तुरिच्छा भवेत्** । **कथ**मियमेका श्रुतिरेकत्रापि

प्रवर्त्तेत । नैवेत्यभिप्रायः । तथैकत्रापि प्रवर्त्तयितुमिच्छैव कारणं । न व-स्तुशक्ति [।] तदा **बहुष्वपि** न कश्चिद् **व्याघात** इत्याह । **इच्छायां** वेत्यादि । एक त्रापि प्रवर्त्तयितुमिच्छायां कारणत्वेन कल्प्यमानायां । एनामेकां श्रुतिं । **प्रयोजनाभावादित्यादि** । न ह्येकम्वस्तुविना **बहुष्वेक**शब्दनिवेश-नं फलवत् । **उक्तं प्राक्** । किमुक्तमित्याह । **भिन्नेष्वि**त्यादि । **भिन्नेषु** शावलेयादिभेदेष्**वेकस्माद्** गोशब्दात् प्रतीतिर**तत्प्रयोजनेभ्यो भेदेन** । त-द्वोभेदसाध्यं वाहदोहादिकं कार्यं प्रयोजनं न भवति येषामश्वादीनान्तेभ्यो भेदेनेति । किं पुनर्वस्तुभूतमेवैकत्वं न चोद्यत इत्यत आह । **न पुनः स्व-भावस्यैकत्वान्न** पुनर्वस्तुभूतस्य सामान्यस्यैकत्वाद् भिन्नेष्वेका श्रुतिः । तस्यैव सामान्यव्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य चायोगात् । । १३९ ॥ § 1355

भवतु नाम सामान्यं व्यतिरिक्तन्तदपि तस्मिन् स्वभावे व्यवस्थितममिश्र-मेव । तदेवाह । **यथास्वमि**त्यादि । यस्य यल्लक्षणन्तेन **व्यवस्थितस्वभावानाम-न्योन्यरूपासंश्लेषात् कथमेकनिमित्तः** सामान्यनिबन्धनः **शब्दो भिन्नेषु भवेत्** । नैवेत्यभिप्रायः । न ह्यन्येनान्ये समाना भवन्ति । एतच्चोक्तं प्राक् । **सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थि**तेरित्यत्र १ । ४२ प्रस्तावे । § 1356

अन्यापोहवादिनस्त्वयमदोष इत्याह । **अतत्प्रयोजने**त्यादि । अतत्प्र-योजनेभ्यो **व्यावृत्तिस्तु भिन्नानामप्यविरुद्धे**ति कृत्वा स एवातत्प्रयोजनेभ्यो भेदस्त**त्प्रयोजनानामभेद**स्तद्व्यावृत्तेः सर्वत्र भावात् । **शब्दाभेदस्य कारणम्भ-वतु** । यतश्च न कथंचिद् वस्तुभूतं सामान्यं घटते । **तेनेमे** गोभेदास्तत्**प्र-योजना** वाहदोहप्रयोजना इति यदुक्तन्तत् । अतत्**प्रयोजनेभ्यो**ऽश्वादिभ्यो **भिन्ना एवोक्ताः** । । १४० ॥ § 1357

न पुनरेषामन्या तत्कार्यतान्यत्रान्यतो भेदात् । अन्यव्यावृत्त एव स्व-भाव एषामभेद इति यावत् । एतेन **तत्कार्यता**पीत्यादि का रि का भागो 270/s व्याख्यातः । । १४१ ॥ § 1358

यथेत्यादिना चक्षुरादौ यथा रूपविज्ञानैकफल इत्यादि व्याचष्टे । **आत्मे-न्द्रिय मनोर्थसन्निक**र्षेष्विति परप्रसिद्ध्योक्तं । **रूपविज्ञानमेकं कार्यं** येषा- 100a/PSVTa मिति विग्रहः । । १४२ ॥ तद्रूपविज्ञानं कार्यं येषान्तानि तत्कार्याणि तेषां **(?सा)मान्यमविशेषेणैककार्य**करणसामर्थ्यन्तस्य **चोदना** प्रकाशना । तस्याः **सम्भवे** सति [।] केन पुनः प्रस्तावेन चोदनासम्भव इत्याह । **कुतो रूप-विज्ञानमि**त्यविशेषेण सामग्रीगते प्रश्ने सतीत्यर्थः । **व्यवहारलाघवार्थ**मेकेन शब्देन बहूनां प्रतिपादनार्थं **रूपविज्ञानस्य** हेतुश्चक्षुरादिकलापः सरः शरो **वेत्येवं श्रुतिन्निवेशयेदि**ति सम्बन्धः । § 1359

अपि नामेत्यादिना व्यवहारलाघवमेव व्याचष्टे । **तद्धेतूनां च-क्षुर्विज्ञान**हेतूनां । **न चात्रेति** चक्षुरादौ । येना**नुगामिना रूपे**णैकं चक्षुर्विज्ञानं जनयन्ति । तथाभूतं सामान्यञ्चक्षुरादीनान्नास्ति [।] सत्ता विद्यत इति चेत् । तस्यास्तर्हि सर्वत्राविशेषात् सर्वत्र चक्षुरादिविज्ञानं स्यात् । न च स-म्बन्धिभेदात् सत्ताया भेदो नित्यत्वेनानाधेयातिशयत्वात् । केवलन्तदर्थतया

रूपविज्ञानैककार्यतया भावाश्चक्षुरादयः । **अतदर्थेभ्यो** रूपविज्ञानाजनकेभ्यो **भिन्ना** इति कृत्वा भेद **एवातत्कार्येभ्यो व्यावृत्तिरेव** । एषां चक्षुरादीनामभेदः सर्वेषामतत्कार्यव्यावृत्तेस्तुल्यत्वात् । यथा चक्षुरादीनामभेदः सर्वेषामतत्कार्यव्यावृत्तेस्तुल्यत्वात् । यथा चक्षूरूपादिष्वेकं सामान्यं विनाप्येककार्यत्वख्यापनायैकः शब्दो निवेश्यते । एवंजातीयाः सर्व इत्यादि । समूहस्य सन्तानस्यावस्थाविशेषस्य च वाचकाः शब्दाः **समूहसन्तानावस्थाविशेषशब्दाः** । तत्र समूहाभिधायिनं शब्दमधिकृत्याह । **ये समस्ता** इत्यादि । **ये** रूपरसगन्धादयस्समस्ताः **किञ्चिदे**कमुदकाद्याहरणादि **कार्यं** । **तेषां** रूपादीनां । **तत्र** कार्ये कारणतया **विशेषाभावात्** । सर्वेषां ह्येकं कार्यमिति कृत्वा तेनैककार्यत्वेन विशेषाभाव उच्यते । न तु स्वलक्षणस्याविशेषात् । § 1360

तेषामेककार्यकरणशक्तिख्यापनमात्रे कर्त्तव्येऽ**पार्थिका विशेषचोदना** । 271/s प्रति रूपादिभिन्नेन शब्देन चोदनानिष्फलेति कृत्वा **सकृदे**ककालं **सर्वेषां क्वचित्** कार्ये नियोजनार्थं रूपादिविशेषेषूदकधारणादिकार्यसमेषु **घट इत्येकं शब्दं प्रयुंक्ते**ऽयं **लोक** इति व्यवहर्त्ता । । १४३ ॥ § 1361

ननु भिन्ना एव रूपादयः कथमेकस्माद् घटशब्दाद् अभेदेन प्रतीयन्त इति चदाह । **तेपीत्यादि** । सजातीयाद् रूपाद**न्यतश्च** रसादे**र्भेदाविशेषेपि** । **तत्प्रयोनाङ्गतया** । विशिष्टोदकाद्याहरणकार्याङ्गतया । **तदन्येभ्य** इति तत्कार्यकरणासमर्थेभ्यः पटादिभ्यो **भिद्यन्त इति** भेद एवैषामभेदस्ततोऽ**भेदात्** । तस्मादभेदाद**विशेषेणैव** सामान्येनैवैकस्माद् घटशब्दात् सर्वे रूपादयः **प्रतीयन्ते** । § 1362

यदि रूपादय एव केवला घटो न तु तद्व्यतिरिक्तं द्रव्यं [।] कथन्तर्हि 100b/PSVTa घटस्य रूपादय इति व्यतिरेक इति चेदाह । **तत्रेत्यादि** । **घटस्य रूपादय इत्यपि** यो व्यतिरेकस्तस्यायमर्थो **घटस्वभावा रूपादयो** न पटादिस्वभावा इति । § 1363

एतदेव व्याचष्टे । **उदकेत्यादि** । **उदकाहारणस्**य विशेषो घटादन्येनासाध्यत्वं । आदिशब्दादन्यस्यापि घटसाध्यस्य **कार्यस्य** परिग्रहः । तस्मिन् **कार्ये समर्थाः** सप्तमीति योगविभागात्समासः । अयमत्रार्थः [।] रूपादिशब्दा रूपादीन् रूपसाध्यकार्यमात्रशक्तियुक्तानविशेषेण प्रतिपादयन्ति । घटशब्दस्तु विशिष्टकार्यशक्तियोगेन पटादिस्वभावेभ्योपि रूपादिभ्यो भेदेन विशिष्टान् रूपादीनाह । अतो घटस्य रूपादय इति शब्दद्वयव्यापारेण सामान्यविशेषाकारबुद्ध्युत्पत्तेः सामान्यविशेषभावो व्यतिरेकविमतिश्च प्रयुज्यत इति । एतमेव **सामान्ये**त्यादिनाह । **सामान्यकार्यं** रूपादिमात्रसाध्यन्तस्य सिद्धिः **साधनन्तस्मिन् प्रसिद्धेनात्मना** स्वभावेन । इत्थंभूतलक्षणा तृतीया । हेतौ वा । इत्थंभूतेन रूपेण हेतुना वा **रूपादिशब्दैः** करणभूतैः **प्रसिद्धा**स्सन्तः **विशिष्टं कार्यं** घटसाध्यं घटसाध्यमेवोदकाहरणादि । तस्य **साधनं** साध्यतेनेनेति कृत्वा । तथाभूता **आख्या** संज्ञा **यस्य** स तथा तेन विशिष्टाः । त इति रूपादय **एवमुच्यन्त** इति । § 1364

न पुनरत्र रूपादिसंहतौ ह्यत्र वा घट इति व्यवहारे **यथावर्णितलक्षणमिति** रूपादिव्यतिरि**क्तन्द्रव्यं** । तस्यावयविनस्तादृशस्येति रूपादिव्यतिरिक्तस्य 272/s । उपलब्धिलक्षणप्राप्तश्चावयवी परैरिष्टो दार्शनं स्पार्शनं द्रव्यमिति वचनात् । तेनोपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वेनाभ्युपगतस्य रूपादिव्यतिरेकेणानुपलम्भादिति वाक्यार्थः । यथावान्तरेणाप्यवयविनं परमाणव एव प्रत्यक्षस्य विषयस्तथा द्वितीये परिच्छेदे प्रतिपादयिष्यते । § 1365

यदि रूपादय एव संहता घटः कथन्तर्हि बहुषु घट इत्येकवचनमिति चेदाह । **एकवचनमि**त्यादि । यथा बहुष्वेकः शब्द एकशक्तिसूचनार्थस्तथैकवचनमपि । तेषां रूपादीना**मेक**स्मिन्नुदकाहरणकार्ये या शक्तिस्तस्याः सूचनार्थं । एककार्यकर्त्तृत्वेन तेष्वेकत्वमारोप्यैकवचनमित्यर्थः । न पुनस्तेष्वेका शक्तिर्विद्यते । अनपेक्षितवाह्यार्थमकवचनं **संकेतपरतन्त्रत्वा** । एतच्च **येषां वस्तुवशा वाच** १ । ६६ इत्यादिना प्रतिपादितं । सन्तानाभिधायिनः शब्दानधिकृत्याह । **तथे**त्यादि । **हेतुश्च फलं च** हेतुफले । तयो**र्विशेष** उपादानोपादेयभावेनैकसन्तान......नाश्रयत्वं । **तम्भूताः** प्राप्ताः प्राप्तिवचनो भवतिः सकर्मकः । साधनं कृतेति द्वितीयातत्पुरुषः । **हेतुफल** 101a/PSVTa **विशेषो** वा भूतो निष्पन्नो येषामिति बहुव्रीहिः । आहितादेराकृतिगणत्वाद् भूतशब्दस्य परनिपातः । **किंचिदेकं साधयन्तीति** । यथांकुरनाडपत्रादयः फलमेकं । **साध्यन्ते चै**केन । यथा त एवोपादानभूतेन बीजेन । तेप्यकुरादयो नैकक्षणात्मकाः **सकृत्प्रतीत्यर्थः** । तेनैककार्यत्वेनैककारणत्वेन वा साम्येन **व्रीह्यादिशब्दैः** सन्तानाभिधायिभिः **कृतसंकेताः** संकेतकाले । पश्चाद् व्यवहारकाले कथ्यन्ते व्यवहारलाघवार्थं । अभेदेन प्रबन्धजिज्ञासायां बीजांकुरादिभेदेनानेकशब्दप्रयोगस्य वैफल्यात् । आदिग्रहणेन मनुष्यादिशब्दग्रहणं । तैरपि बालकुमारादिभेदभिन्नस्य प्रबन्धस्याभिधानात् । § 1366

ननु व्रीह्यादिशब्दा अपि समुदायशब्दा एव रूपादिसमुदायाभिधायित्वात् । § 1367

सत्यं । किन्तु हेतुफलविशेषफलप्रबन्धाभिधानादेवमुच्यते [।] तथा समुदायशब्दोनेकसमुदायापेक्षया जातिशब्दो भवत्येवमवस्थाशब्दोपि [।] केवलं विशिष्टार्थविवक्षया कश्चिच्छब्द इत्युच्यत इत्यदोषः । यथा च घटस्य रूपादयः घट इति चैकवचनं येन निबन्धनेनोक्तं । तथा व्रीहे रूपादयो व्रीहिरिति नैकवचनं द्रष्टव्यमत एवाह । **पूर्ववद्वाच्यमिति** । अवस्थाशब्दानधिकृत्याह । **येपी**त्यादि । येपि नीला दिपरमाणवः **पृथगि**ति नीलपीतादयः 273/s परस्परानपेक्षाः **समस्ता** वेति परस्परसहिताः । **क्वचिदि**ति चक्षुर्विज्ञाने स्वदेशे परस्योत्पत्तिप्रतिबन्धे वा **सकृदेव प्रत्यायनार्थं** । एकस्माच्छब्दाद् बहूनां निश्चयार्थं । तत्र ये चक्षुर्विज्ञाने **उपयुज्यन्ते** । **तेवस्थाविशेषवाचिनः सनिदर्शना** इत्युच्यन्ते । ये स्वदेशे परस्योत्पत्तिं प्रतिघ्नन्ति । ते **सप्रतिघा** इति । § 1368

ननु नीलपीतादयोऽत्यन्तभिन्नास्ते कथमेकेन सनिदर्शनादिशब्देनोच्यन्त इत्यत आह । § 1369

तदन्येभ्यो भेदसामान्येनेति । तदन्येभ्योऽनिदर्शनाप्रतिघेभ्यो यो भेदस्य एव तेषां सामान्यं सर्वेषान्ततो व्यावृत्तत्वात् । तेन हेतुना । सनिदर्शनादिशब्दा अपि परमाणुसमुदयाऽभिधानात् समुदायशब्दा एवेति चेत् [।] न । एकस्यापि परमाणोः सप्रतिघादिशब्दैरभिधानात् । § 1370

कार्यद्वारेण शब्दप्रवृत्तिमुक्त्वा कारणद्वारेणाह । **यथैककार्या** रूपादयस्**तत्कार्यचोदनायां** । तदुदकधारणाद्येकं कार्यं यस्य रूपादिसामर्थ्यस्य तस्य चोदनायामेकशक्तिचोदनायामित्यर्थः । **तदन्यस्मात् घटादेर्भेदेन** घटादिशब्दैः । आदिग्रहणाद् ब्रीह्यादिपरिग्रहः । **कृतसमयाः** ख्याप्यन्त इति प्रकृतं । **तथा कारणापेक्षयाप्यनेकोर्थः एकेन** शब्देन कृतसमयः ख्याप्यत इति वचनपरिणामेन सम्बन्धः **व्यवहारार्थमेव** लाघवेनेत्यर्थाद् द्रष्टव्यं । **यथा शवलाया** गोरपत्यानि सर्वाण्येवैककारणत्वेन शावलेयशब्देनोच्यन्ते **बहुलायाश्चापत्यानि** 101b/PSVTa बाहुलेयशब्देन । यावांश्च पुरुषप्रयत्नेन कारणेन जनितः शब्दः सर्वः समानकारणजन्यत्वेन **प्रयत्नानन्तरीयकः** कथ्यते । करिष्यामीति चेतना प्रयत्नः । तस्यानन्तरमव्यवधानन्तत्र भव इति ग्रहादेराकृतिगणत्वाच्छः । देशग्रहणन्तत्र न स्मर्यते । तस्य स्वार्थिकः कन् । एतच्च कारणविशेषापेक्षयोक्तं । § 1371

कारणमात्राश्रयेणाह । **कृतको** वेति । कारणायत्तजन्मनः प्रयत्नानन्तरीयकस्यान्यस्य च सर्वस्य कृतक इत्यभिधानात् । § 1372

एवन्तावद्विधिमुखेनोक्तं । § 1373
274/s

प्रतिषेधमुखेनाह । **तथेत्यादि** । तस्य चाक्षुषस्य नीलादेर्यत् कार्यञ्चक्षुर्विज्ञानन्तस्य **प्रतिषेधेनाचाक्षुषः शब्दः** । न समर्थञ्चक्षुर्विज्ञानं प्रतीत्येवमचाक्षुषशब्देन सामान्येनोच्यते । अनित्यशब्दोपि नित्यव्यवच्छेदेन व्यवस्थाप्यमानः । तत्कार्यप्रतिषेधेनैव । तथा हि नित्यं परैर्वस्त्वेवेष्टन्तच्चासाध्यसाधनभूतं व्यवहारपथं नावतरतीति साध्यसाधनं चाङ्गीकर्तव्यं । नित्यकार्यप्रतिषेधेनानित्यः । आत्मशब्दोपि क्वचित् कार्ये स्वतन्त्रस्य ख्यापनाय कृत इत्यनात्मशब्दोऽतत्कार्यव्यवच्छेदेन स्यात् । § 1374

एवं कार्यप्रतिषेधेनाभिधाय कारणप्रतिषेधेनाह । **तदित्यादि** । तस्य सस्वामिकस्याशून्यस्य च **यत्कारणन्तस्य प्रतिषेधे**नायं शब्दादिको भावो**स्वामिकः शून्य इति** व्यवहारार्थं ख्याप्यत इति सम्बन्धः । तथा हि स्वतन्त्रेणात्मादिना योधिष्ठितस्स सस्वामिकः परैरिष्यते । एवमशून्योपि तथाभूतेनाधिष्ठात्राधिष्ठितत्वादेवाधिष्ठिता चाधिष्ठातव्यस्वी**करणमन्य**थाधिष्ठातृत्वायोगात् । तस्मात् सस्वामिकादिशब्दाः कारणद्वारप्रवृत्ताः परेषां । न प्रतिक्षणविशरारुषु भावेषु सामग्रीमात्रप्रतिबद्धेषु व्यवस्थितस्वभावः कश्चिदधिष्ठातास्ति यत्प्रतिबद्धास्संस्काराः प्रवर्त्तन्ते । ततोस्वामिकाः शून्याश्च यथोक्तकारणप्रतिषेधेन व्यवस्थाप्यन्त इति । एवमन्यदपीति । दुःखाशून्यानाथाप्रतिशरणादिकमपि । **यथायोग**मिति किंचित्कार्यप्रतिषेधेन किंचित्कारणप्रतिषेधेनेत्यर्थः । दुःखाशून्यादिकार्यप्रतिषेधेन सुख-

शून्यादीनामप्रातिकूल्यकार्यत्वेन व्यवस्थाप्यमानत्वात् । सर्वस्य च संस्कृतस्य विपरिणामधर्मित्वेन प्रतिकूलत्वात् । **अनाथाप्रतिशर**णादि । कार्यप्रतिषेधेन स्वतन्त्रस्य नाथादेरभावात् । तदेवं कार्यकारणयोर्विधिप्रतिषेधमुखेन चतुष्टयी शब्दानाम्प्रवृत्तिराख्याता भवति । § 1375

ननु चाशून्यनित्यादेर्व्यवच्छेद्यस्याभावात् कथं शून्यादिशब्देष्वन्यव्यवच्छेदाभिधानमिति चेदाह । **शून्ये**त्यादि । **यथाकथित**मिति यस्य यादृशी सिद्धान्ताश्रयणकल्पना तया **समीहितो** रचितो शून्यनित्यादीनां य **आकार**स्तं **विकल्प्य** बुद्धावारोप्य **तद्व्यवच्छेदेन** परपरिकल्पिताऽशून्याद्याकारव्यव- 102a/PSVTa
च्छेदेन शून्यादिव्यपदेशः क्रियते । कस्मादित्याह । **बुद्धी**त्यादि । बुद्धेस्समीहा इममर्थमारोपयामीति संकल्पः । तथा सर्वं... सांकर्यं यस्य शब्दस्य स तथा तद्भावस्तस्मात् । सर्वग्रहणादेतदाह । **यत्रापि** वस्तुभूते......ईति । § 1376

एतदुक्तम्भवति । न वस्तुस्वलक्षणं शब्दैः स्वरूपेण विधीयतेऽपनीयते वा [।] केवलं विकल्पबुद्धिसन्दर्शित एव सर्वो विधिप्रतिषेधव्यवहारः । 275/s
ततश्चानित्यादिशब्देष्वनित्यादिप्रतिपक्षो नित्यादिर्व्यवच्छेद्यो नास्तीत्य**प्रतिपक्षदोषस्तस्योपक्षेप** उद्भावनं । आदिशब्दान्नास्त्यात्मेति प्रतिषेधे चाप्रतिषेधदोष इत्येवमाद्युपक्षेपश्च [।] **दुर्मतीनामु** द्यो त क र प्रभृतीनां **विस्पन्दितानि** विजृम्भितान्यसम्बद्धानीति यावत् । न हि न्यायानुगतबुद्धिरसम्बद्धमुद्भावयेत् । अतश्च ते दोषोपक्षेपा **उपेक्षणीया** नावधानार्हा इत्यर्थः । § 1377

अथेत्यादि परः । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । **एक**स्य वस्तुनः सामान्यस्य **वृत्ते**रपि कारणादनेको व्यक्तिभेदः । एका श्रुति**रेकश्रुतिः** । सा चाधिका अस्या**नेक**स्यास्तीत्**येकश्रुतिमान्** । एकशब्दवाच्यो **यदि भवेदि**त्यर्थः । एककार्यत्वेनैकः शब्दबहुष्वेकेन वा सामान्येनेति न कश्चिद् विशेष इति मन्यते । अत एव व्याचष्टे । न **केवलमि**त्यादि । **तदन्यस्मा**दतत्कार्याद्यो भेदस्स एव सर्वेषां तत्कार्याणाम**विशेषस्तस्मादेकशब्देनोच्यन्ते । अपि त्वेकवृत्त्याप्**येकस्य सामान्यस्य वर्त्तनेनाप्य**नेकः पदार्थ** एकशब्देनोच्**येत को विरोधः स्यात्** । यथैककार्यत्वेन बहुष्वेकशब्दप्रवृत्तौ नास्ति विरोधस्तथा वस्तुभूतेनापि सामान्येन । तस्माद् वस्तुभूतसामान्यकल्पनापि युक्तैवेति भावः । § 1378

उक्तमित्या चा र्यः । तस्य वस्तुभूतस्य सामान्यस्य **उपलभ्यते** रूपेणा**भिमतं** । अभिमतत्वे उपलभ्यत्वं करणत्वेन विवक्षितमिति कर्त्तृकरणे कृतेत्येव समासः । उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य व्यक्तिव्यतिरेके**णानुपलब्धेरभावः** सामान्यस्येति वाक्यार्थः । **अनुपलभ्यमानतायाम्वा**ऽङ्गीक्रियमाणाया**न्तद्दर्शनाश्रया** इति सामान्यदर्शनाश्रया **व्यपदेशप्रत्यभिज्ञानादयो न भवेयुरि**ति । **उक्त**मिति सम्बन्धः । बहुष्वेकशब्दो व्यपदेशस्तुल्याकारं ज्ञानं प्र त्य भि ज्ञा नं । **आदि**शब्दात् सामान्याश्रया व्यक्तौ प्रवृत्तिर्न भवेदित्यादेः परिग्रहः । § 1379

न हि स्वयमनुपलभ्यमानमुपलम्भनिबन्धनं व्यपदेशप्रत्यभिज्ञानमन्यत्र 276/s प्रवर्त्त यति । न भवेयुरित्यादीन्यनेन चादिशब्देनान्यस्यापि पूर्वोक्तस्य दोषस्य ग्रहणं । **न ह्यन्येनान्ये** समानानामतद्वन्तो नाम स्युः [।] तथा न जातिर्वाह-दोहादावुपयुज्यत इत्यादि । अनेनैतदाह [।] जातिकल्पनायाम्बाधकं प्र-माणमस्ति । ततो न तन्निबन्धनो व्यपदेशादिः । एककार्यत्वे तु विरोधाभावात् तत्कृतमेव व्यपदेशप्रत्यभिज्ञानादिकं युक्तमिति । दूषणान्तरमप्याह । **अपि** 102b/PSVTa **चे**त्यादि । वस्तुभूते सामान्यमिच्छता स्वाश्रये नैकस्मिंस्तस्य प्रवृत्तिरेष्टव्या । न हि तत्रावर्त्तमानमाश्रये व्यपदेशादिकारणं युक्तं । सा च सामान्यस्य स्वाश्रये **प्रवृत्तिराधेयता** वा भवेत् । तद्बलेनावस्थानात् । आश्रयबलेनोपल-ब्धि**र्व्यक्तिः** सा वा वृत्तिर्भवेत् । एतद् द्वयमपि **तस्मिन्सामान्ये न युज्यते** । । १४४-४५ ॥ § 1380

यदेतदित्यादिना व्याचष्टे । **यदेतदेकमि**ति वस्तुभूतं सामान्य**मनेकत्राश्रये** वर्त्तमान**मेकां श्रुतिं वर्त्त**यति [।] तस्य सामान्यस्य स्वाश्रये **केयं वृत्तिरि**ति प्रश्नयित्वा स्वयमेव विकल्पद्वयमाह । **आधेयता चे**त्यादि । अथवा किंशब्दः प्रतिक्षेपे [।] **केयं वृत्तिर्न** काचिदित्यर्थः । तथा हि वृत्तेः **स्वाश्रये** आधेयता वा **स्यात्** । **यथा कुण्डे** आधारे **बदराणि वर्त्तन्त** इति । व्यक्तिर्वा तस्य सामान्यस्या**श्रये** वृत्तिः **स्यात्** तैराश्रयैर्व्यक्तेः प्रकाशनात् । तत्र यद्याधेयता वृत्तिरिष्यते । तदा व्यक्तयस्तदाधारत्वेनैष्टव्याः । नित्यं च सामान्यमभ्युपग-तं व्यक्त्युत्पत्तेः पूर्व्वन्तदनाधेयन्ततो **नित्यस्याश्रयैरनुपकार्यत्वा**द्धेतोराश्रयाभिमता व्यक्तयो **नाधारः** । § 1381

नित्यं हीत्यादिना व्याचष्टे । अथ नित्यं नेष्यते तदाप्य**नित्यत्वेऽप-रापरोत्पत्ते**रन्यस्यान्यस्योत्पत्तेरनेकं सामान्य**मनेकत्वात्** कारणाद् **भेदेष्विव** भेदवत् तस्मिन् सामान्ये **एकप्रत्ययायोगा**देकस्य ज्ञानस्यायोगात् कारणात् । **नित्यं सामान्यमिष्यत** इत्यनेन सम्बन्धः । **नित्यस्य च** सामान्यस्य **किंकुर्वाण आश्रय आधारः स्यान्नैवे**त्यभिप्रायः । § 1382
277/s

नोपकारकत्वादाधारः किन्तु **तस्य** सामान्यस्य तत्राश्रये **समवायात्** । यदा हो द्यो त क रः । कथं तर्हि गोत्वं गोषु प्रवर्त्तते । आश्रयाश्रयिभावेन [।] **कः** पुनराश्रयाश्रयिभावः **समवायः** । तत्र वृत्तिमद् गोत्वं । वृत्तिः समवाय इह प्रत्ययहेतुत्वादिति ।* उपकार्योपकारकत्वाभावे समवायमसम्भावयन्नाह । **कोयमित्यादि** । § 1383

अपृथगित्यादि परः । अभिन्नदेशत्वेन सिद्धा **अपृथक्सिद्धाः** । तेषां योयमा**श्रयाश्रयिभा**वस्समवायः । § 1384

तदित्यादि सि द्धा न्त वा दी । **तदेवेदमाश्रयत्वमनुपकारकस्याश्रयस्य न सम्भाव**यामः । कस्माद् [।] **अतिप्रसङ्गात्** । यद्यनुपकारकस्याश्रयत्वमिष्यते । तदा सर्वः सर्वस्याश्रयः स्यात् । न भवति [।] सर्वस्य सर्वासमवेततया प्र-

२९ *] Nyāyavārtika.

तीतेरिति चेत् । ननूपकारकाभावे गोत्ववत् सर्वस्यैव सर्वसमवेतत्वेनैकस्मान्न प्रतीतिर्भवतीतीदमेव चोद्यते । § 1385

अथोपकार्योपकारकभावादेरन्य एवायं समवायलक्षणस्सम्बन्धः । स च न सर्वत्रास्तीति कथमतिप्रसंगः । § 1386

उच्यते । सत्यं [।] केवलं क्वचित् समवेतस्य समवायो भवति । तत्समवेतत्वं च तदायत्ततया [।] तदायत्तत्वञ्चार्थान्तरस्य तदुत्पत्तिरेव । तेनोपर्युपरिभावेनोत्पत्तिरेवेह बुद्धेर्निबन्धनन्न समवाय इत्यर्थापत्तिक्षयः । उपर्युपरिभावे... इ...स्यात् । नाप्यसमवेतानां समवायोस्ति येन समवेतत्वं स्यात् सर्वेषां सर्वत्र समवेतत्वप्रसङ्गात् । § 1387

उपसंहरन्नाह । **तस्मा**दित्यादि । अपृथक्सिद्धयोः समवायो यथारभ्यारम्भक- योर्द्रव्ययोः पृथक्सिद्धानां संयोगः । यथाग्निधूमयोरेकस्मिन्नर्थे 103a/PSVTa
समवाय **एकार्थसमवायः** । यथा रूपरसयोरेकस्मिन् द्रव्ये । **आदि**शब्दात संयुक्तसमवेतस्य परिग्रहः । वस्तुभूताः सम्बन्धा वस्तूनां वा सम्बन्धा इति विशेषणसमासः षष्ठीसमासो वा । वस्तुग्रहणं कल्पनाकृतनिवृत्त्यर्थं । **कार्यकारणभावान्न व्यतिरिच्यन्ते** न वथा भवन्ति । एतदेव साधयन्नाह 278/s
। **परस्पर**मित्यादि । **परस्पर**मन्योन्यमुपकारिणा**मन्यतो** वाऽश्रयाभिमता**दनुपकारिणामप्रतिबन्धा**दनायत्तत्वात् । **अप्रतिबधन्नस्य चासम्बन्धा**त् कारणात् सर्ववस्तुसम्बन्धाः कार्यकारणभावान्न व्यतिरिच्यन्त इति प्रकृतेन संबन्धः । § 1388

ननु चाश्रयात् सत्युपकारे आश्रितयोः परस्परमुपकार्योपकारकभावो नैवास्तीति किमर्थमन्यतो वेत्यस्योपन्यासः । § 1389

सत्यमेतत् । किन्तु **यद्यपि** साक्षा**दन्योन्यं नोपकार**स्तथाप्येककारणायत्ततया पारम्पर्येणापि सम्बन्धं कल्पयेदित्युपन्यासः । **एकार्थसमवायिनः** परस्परमुपकार्योपकारकभावो नैवेष्यत इति चेदाह । **यद्यपी**त्यादि । तत एकस्मादाश्रयादुपकारस्या**भावे यथोक्तदोषप्रसङ्गात्** । अतिप्रसङ्गभयादित्युक्तो दोषः यतश्च **स्वा**श्रयादे**कार्थसमवायिनो**रवश्यमुपकारोऽतः स्वाश्रयकृतः समवायिनोर्यः **स्वोपकार** आत्मोपकारस्तेन **द्वारेण परमपि** द्वितीयमपि समवायिनं **संघटय्य** प्रतिपादयित्रा **ख्याप्यते** समवायिनाविह सम्बद्धाविति । § 1390

एतदुक्तम्भवति । यथा परस्यैकार्थसमवायिनोः परस्परासम्बद्धेप्येकार्थसमवायात् सम्बन्धस्तथास्माकमेककार्यत्वेन तयोः **सम्बन्धः** । यत एवन्तस्मात् **तत्राप्ये**कार्थसमवायिनि **कार्यकारणभावकृत एवा**श्रयेण सह यः कार्यकारणभावस्तत्कृत **एव** यद्द्वारेणारोपित एव सम्बन्धः । यस्मादुपकारद्वारेणैवाधारादिभावः । **तस्मादयमाश्रयः** शावलेयादिः । **स्वात्मनि** सामान्यस्वभावे**नुपकुर्वाणः** सामान्य**स्यानपेक्षस्याधार इति या चि त क म ण्ड न मे तत्** । मण्डनमलङ्कारो मण्ड्यतेनेनेति कृत्वा [।] तस्य याचितकशब्देन कर्मधारयः । कस्मात् परस्माद् याचितकम्मण्डनन्दरिद्रस्यात्मन्यविद्यमानं । तद्वत्

सामान्याश्रयस्यापि सामान्यं प्रत्याधारत्वं । भावसाधनो वा तृतीयासमासश्च । यथा याचितकेनालङ्कारेण मण्डनक्रिया । तथा सामान्याश्रयस्य परस्मात् प्रार्थितेनाधारभावेनाधारव्यपदेशो न वस्तुस्थित्या तत उपकाराभावादिति ।
§ 1391

१--कथमित्यादिपरः । न हि **कुण्डं बदराणां जनकं** । तेषां स्व-
279/s हेतोरेव निष्पत्तेः [।] ततश्च यदुक्तं सर्वत्र वस्तुसम्बन्धाः कार्यकारणभावान्न व्यतिरिच्यन्त इति तदनेकान्तिकमिति मन्यते । **प्रविसर्प्पतो** देशान्तरविसर्प्पणशीलस्य बदरादेस्तद्देशजननमुपादानभूतस्य पूर्वकस्य बदरलक्षणस्य यो
103b/PSVTa देशः कुण्डसम्बद्ध- स्तस्मिन्नेव **देशे जनन**मन्यत्रागमनात् । इयं **शक्तिः कुण्डादे**राधाराभिमतस्य **बदरादि**ष्वाधेयेषु । § 1392

प्रकृत्येवेत्यादिना व्याचष्टे । **प्रकृ**त्या स्वभावेनैवासमानो **देशो** यस्य तत्तथोक्तं । प्रकृतिशब्दमपेक्षमाणस्यापि गमकत्वाद् बहुब्रीहिः । तथाभूतं च तत्कार्यं चेति कर्मधारयः । कार्यं च **बदरादि**कमेवोत्तरोत्तरक्षणसंगृहीतं । तस्योत्पादनं तदेव धर्मः स्वभावो यस्य **गुरुणो द्रव्यस्य** बदरादेः पूर्वक्षणसंगृहीतस्य । **समानदेशकार्योत्पादनभाव आधारकृत**ः । आत्मना तुल्यदेशस्योत्पादकत्वमाधारकृतमित्यर्थः । यत एव**न्तस्मात्** पाश्चात्यस्य बदरकार्यस्य यः **पूर्वक्षण**ः उपादानभूतस्त**स्य सहकारि कुण्डं । तत्रै**वोपादानक्षणदेश एव **बदरकार्य जनयत्** कुण्डमाधार इत्युच्यते । § 1393

अनेन चैकसामग्र्यधीनयोः कुण्डबदरक्षणयोराधाराधेयभाव इत्युक्तम्भवति । **अन्य**था यदि **कुण्**डेन **बदरा**णां यथोक्त उपकारो **न क्रिय**ते तदेह **कुण्डे बदराणीत्येवं व्यापदेशो न स्यात्** । नियताधारस्य व्यपदेशस्य निमित्तमन्तरेणायोगात् । **तदुपकारकृत** इत्याधारोपकारकृ**तोयं व्यापदेश** इह कुण्डे बदराणीति । किन्तर्हि कुण्डबदरयोर्यः संयोगस्तत्कृतः । § 1394

किम्पुनरित्यादि सि द्धा न्त वा दी । पृच्छतश्चायमभिप्रायो क्षणिकत्वे सति संयोगादीनाम्भवद्भिः कल्पनेष्यते । अक्षणिकत्वं चेद् भावानामभ्युपगम्यते संयोगादीनामेवोत्पत्तिर्न स्यादित्**यर्थः । तयोरि**ति कुण्डबदरयोः **संयोग** इत्यपि व्यपदेशनिमित्तं नास्त्युपकार्योपकारकत्वाभावादित्यभिप्रायः । § 1395
280/s

ताभ्यामित्यादि परः । ताभ्यां कुण्डबदराभ्यां संयोगस्य **जननात्तयोः** संयोग इष्यते । द्वाभ्यामेव संयोगस्य जननमुभयत्र समवायः । परेणोक्त इत्यवमृश्य सि द्धा न्त वा द्या ह । **स** इत्यादि । स संयोग **एकत्रैव** कुण्डे बदरे वा **किन्न समवैति** जन्यते वा । एकेन कुण्डेन बदरेण वा पृच्छतश्चायं भावो यदि तौ कुण्डबदराख्यौ भावौ संयोगजनने । आधारभावोपगमने वा । प्रत्येकं समर्थस्वभावौ तदा किमित्यन्योन्यमपेक्षत इति । पृथगर्थन्तदुभयं परस्परसहितमेव समर्थमिति चेदाह । **तदि**त्यादि । यत्कुण्डबदरवस्तु**पृथगसमर्थम्** तत्पर**स्परसहितम**पि तादृशमेवासमर्थमेवाक्षणिकत्वादिति भावः । क्षणिकास्तु प्रत्येकं पृथगसमर्थाः पश्चात् सहकारिकृतविशेषास्सहितास्समर्था

इत्यविरुद्धं । ततश्च संयोगं प्रत्यनुपकारकत्वात् । कुण्डबदराख्यम्वस्तु । **न संयोगेन** तद्धर्म्यात् । § 1396

सहितस्येत्यादि परः । सहितस्य कुण्डस्य बदरस्य च तदन्योपकारात् । तस्मात् कुण्डाद् यो **यो** बदरात्मा **तस्मात्** कुण्डस्योपकारात् । तस्माद्वा बदराद् यदन्यत् कुण्डन्तस्माद् बदरस्योपकारात् । **विशेषोत्प**त्तेर्हेतोः कुण्ड- 104a/PSVTa
बदरयोः संयोगस्य जनने । आधारभावोपगमने वा **सामर्थ्यं** न केवलयोरिति । § 1397

कोयमित्या चा र्यः । बदराणां कुण्डादीनां चा**जन्यजनकभूतानां कोयमुपकारः** [।] नैवास्ति । अजन्यजनकत्वमेव कथमिति चेदाह । स्वरूपेत्यादि । बदर**स्वरूप**स्यान्यतः हेतोरेव **सिद्धेरकार्यत्वा**न्न बदराणां जन्यत्वं नापि जनकत्वं कुण्डस्येति भावः । न हि परो बदरादीनां कुण्डादेः सकाशात् स्वरूपोत्पत्तिम्वाञ्छति । स्वहेतोरेव तेषान्निष्पत्तेः । न कुण्डेन बदररूपमेव क्रियते किन्तु ततोन्यद्रूपमित्यत आह । **पररूपे**त्यादि । **तत्रे**त्याधेये । न ह्यर्थान्तरे कृतेर्थान्तरमुपकृतं स्यात् । **उभयथेति** स्वरूपपररूपक्रियाभ्यां । अनन्तरोक्तेन विधिना**नुपकारकस्य** कुण्डादेर**किञ्चित्करत्वात्** । § 1398

एत**च्चोक्तप्रायं** । प्रायशब्दो बाहुल्यवचनः । प्रायेणोक्तमुक्तप्रायं । राजदन्तादेराकृतिगणत्वात् प्रायशब्दस्य परनिपातः । अयं चार्थः कार्यश्च तासां प्राप्तोसौ जननं यदुपक्रिये १ । १०८त्यादि विस्तरेणोक्तः । प्रायशब्दं सदृशार्थमन्ये प्राहुः । उक्तेन सदृशमुक्तप्रायं । प्रागुक्तेनाश्रयकृतेन सामान्य-
स्य स्वरूपोपकारेणेदं कुण्डादिकृतमाधेयस्योपकारकरणन्तुल्यमित्यर्थः । **सर्व** 281/s
एवेत्यादिनोपसंहारः । **सर्व एव वस्तुसम्बन्धाः** कार्यकारणभावाद्धेतोर्व्यवस्थाप्यन्त इति सम्बन्धः । विभागस्तेषां न स्यादिति चेदाह । **जनकस्यै**वेत्यादि । यद्वा **कार्यकारणभावा**त् सकाशात् **प्रविभागेन** भेदेन **व्यवस्थाप्यन्ते** । कथम्भेद इत्याह । **जनकस्यै**वेत्यादि । कारणकृतः कार्यस्य य उपकारविशेषस्तस्य बलादित्यर्थः । तथा हि प्रविसर्प्पणधर्मणो बदरादेः स्वोपादानदेशोत्पादनलक्षणेनोपयोगेनाधाराधेयभावः । प्रदीपकृतेन च विज्ञानजननसमर्थस्वरूपोत्पादेन घटप्रदीपादीनां व्यङ्ग्यव्यञ्जकलक्षणः सम्बन्ध इत्येवमन्यस्मिन्नपि सम्बन्धे यथायोगं वाच्यं । § 1399

ननु **सर्व एव वस्तुसम्बन्धा** इत्यादिना न संयोगलक्षणस्य सम्बन्धस्य कार्यकारणभावेन्तर्भावः समानकालभाविनोरेवास्य सत्त्वात् । अथाक्षणिकपक्षे संयोगोत्पत्तिर्न युज्यते [।] क्षणिके तर्हि भविष्यति संयुक्तासंयुक्तावस्थयोश्च कुण्डबदरयोर्न स्वरूपभेदः प्रतीयते । तेनाक्षणिकेपि संयोगोस्त्येव प्रतीतेः । § 1400

यदाहो द्यो त क रः । यदि संयोगो न नार्थान्तरम्भवेत्तदा क्षेत्रबीजोदकादयो निर्विशिष्टत्वात् सर्वदैवांकुरादिकार्यं कुर्यु र्नचैवं । तस्मात् सर्वदा कार्यानारम्भात् क्षेत्रादीन्यङ्कुरोत्पत्तौ कारणान्तरसापेक्षाणि । यथा मृत्पिण्डादिसामग्री घटादिकरणे कुलालादिसापेक्षा । यो सौ क्षेत्रादिनिर-

पेक्षः स संयोग इति सिद्धं । किं चासौ संयोगो द्रव्ययोर्विशेषणभावेन प्रतीयमानत्वात्ततोर्थान्तरत्वेन प्रत्यक्षसिद्ध एव । तथा हि कश्चित् केनचित् संयुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्तो ययोरेव द्रव्ययोः संयोगमुपलभते ते एवाहरति । न
104b/PSVTa द्रव्यमात्रं । किं च दूरतरवर्त्तिनः पुंसः सान्तरेपि वने निरन्तररूपावसायिनी सेयं बुद्धिरुदयमासादयति मिथ्याबुद्धिर्मुख्यपदार्थानुभवमन्तरेण न क्वचिदुपजायते । न ह्यननुभूतगोदर्शनस्य गवये गौरिति विभ्रमो भवति तस्मादवश्यं संयोगो मुख्योभ्युपगन्तव्यः । तथा न चैत्रः कुण्डलीत्यनेन प्रतिषेधवाक्येन न कुण्डलं प्रतिषिध्यते तस्यान्यत्र देशादौ सत्त्वात् । तस्माच्चैत्रस्य कुण्डलसंयोगः प्रतिषिध्यते । तथा चैत्रः कुण्डलीत्यनेनापि विधिवाक्येन न चैत्रकुण्डलयोरन्यतरविधानन्तयोः सिद्धत्वात् । पारिशेष्यात् संयोगविधानं । तस्मादस्त्येव संयोग इति ।* § 1401

अत्रोच्यते । १ यथा क्षेत्रादीनां विशिष्टावस्थाप्रतिलम्भेन संयोगारम्भ
282/s कत्वमिष्यते तथा संयोगमंतरेण कार्यारम्भकत्वमेव किन्नेष्यते । अन्यथा सर्वदा संयोगारम्भकत्वं स्यात् । २ नापि निर्विकल्पकेन प्रत्यक्षेण संयुक्ते द्रव्ये स्वरूपेण गृह्यमाणे तृतीयः संयोगः प्रतिभासते । ३ नापि सविकल्पके ज्ञाने संयुक्ते द्रव्ये मुक्त्वा संयोगशब्दं चापरः संयोगो विशेषणभावेन प्रतिभासते । ४ नापि संयुक्त**प्रत्ययान्यथा**नुपपत्त्या संयोगकल्पना । उत्पन्ननिरन्तरावस्थयोरेव भावयोः संयुक्तप्रत्ययहेतुत्वात् । यावच्च तस्यामवस्थायां संयोगजनकत्वेन संयुक्तप्रत्ययविषयो ताविष्येते तावत् संयोगमन्तरेण संयुक्तप्रत्ययहेतुत्वेन तद्विषयौ किं नेष्येते । किम्पारम्पर्येण । ५ नापि सान्तरे वने निरन्तरावभासिनी बुद्धिर्मुख्यपदार्थानुभवपूर्विका स्खलत्प्रत्ययविषयत्वेनानुपचरितत्वात् । ६ तथा न चैत्रः कुण्डलीत्यादौ चैत्रसम्बन्धिकुण्डलं प्रतिषिध्यते विधीयते वा । न संयोगः । तस्मादेकसामग्र्यधीनयोरेव संयुताविति प्रतीतिः । यथा कुण्डबदरयोस्तस्मात् संयोगस्यापि कार्यकारणभाव एवान्तर्भावः । केवलं भेदान्तरप्रतिक्षेपेण संयुक्तावेतौ संयोगस्येति वा प्रतीतिर्न पुनर्वस्तुभूतसंयोगबलात् । यतश्च नास्ति कार्यकारणभावमन्तरेण वास्तवः सम्बन्धः । § 1402

तदयमित्यादि । बदरादिषु जननशक्तिरेव कुण्डादीनामाधार इति सम्बन्धः सामान्यस्याश्रयो जननशक्त्यैवाधारोस्त्विति चेदाह । **नेत्यादि** । सेति जननशक्तिः । **अत्रे**ति सामान्ये । § 1403

न हीत्यादिना व्याचष्टे । स्वोपादानदेश एव जननं **जननविशेषः स लक्षणं** यस्या**धारभावस्य** स तथा । **तस्याजन्यत्वा**दिति सामान्यस्य नित्यत्वेनाजन्यत्वात् । **तदभावे**न्याश्रयाभावेपि सामान्यस्या**वस्थिते**र्हेतोराश्रयवशेन न **स्थितिः** सामान्यस्य । § 1404

अथेत्यादिना व्याचष्टे । **तस्ये**ति सामान्यस्य **तदभावेपी**ति व्यक्त्यभावेपि व्यक्तिशून्ये देशे सामान्यस्य **स्थानात्** । यदि हि व्यक्तिशून्ये देशे सामान्यं न भवेत्तदा तत्रापूर्वव्यक्त्युत्पादे सामान्यसम्बन्धो न भवेत । न हि तस्यान्यत

११ *] Nyāyavārtika.

आगमनं निष्क्रिय त्वात् । न च भिन्नदेशावस्थिता व्यक्तिस्तस्य सामान्य- 283/s
स्याधारो भिन्नदेशत्वात् । एकत्वात् सामान्यस्य नास्ति भिन्नदेशतेति चेत् । 105a/PSVTa
सर्वास्तर्हि व्यक्तय एकजातिमत्य एकदेशाः प्राप्नुवन्ति । न च सर्वा जातिमत्यः स्युः । एकस्य कथम्भिन्नदेशावस्थितत्वमिति चेदयमपरोस्य दोषोस्तु ।
§ 1405

पतनधर्मेत्यादिनोपचयहेतुमाह । **हि** शब्दश्चार्थे । **अपि**शब्दोभ्युपगमसूचनार्थः । अभ्युपगम्याप्ययं प्रकारः सामान्ये व्यवस्थापयितुमशक्यः । सामान्यस्यापतनधर्म्मत्वादित्येवमर्थमुपन्यासः । न **त्वजनकस्य स्थापकत्वं सम्भव**ति । अत एवाह । **अत्रापी**त्यादि । **अत्रापि** पातप्रतिबन्धात् स्थापकाभ्युपगमे **यदि** न्यायवादी कश्चित् **पातप्रतिबन्धं न पर्यनुयुञ्जीत** । तदा भवेदजनकोपि **स्थापकः** । **स्व**समयानुरोधेनेत्याकूतं । अत्राप्ययं पर्यनुयोगः सम्भवति । यः **स्थापयित्रा** क्रियते **पातप्रतिबन्धः** स स्थाप्यस्यात्मभूतो वा स्यात् ततो**र्थान्तरं** वा पाताभावमात्रम्वा । न तावदात्मभूतस्तत्स्वभावस्यान्यतो निष्पत्त्यभ्युपगमात् नाप्यर्थान्तरमित्याह । **अर्थान्तरत्वेभ्युपगम्यमाने तत्रैव** प्रतिबन्धेर्थान्तरभूतेऽस्याधारस्यो**पयोग इति कः पततो** बदरादेः **प्रतिबन्धो** विघातः [।] नैव कश्चित् । ततश्च कुण्डादिस्थमपि बदरादि पतेदेवेति भावः । आधारकृतेनार्थान्तरेण पातप्रतिबन्धेन बदरादेरपातः क्रियत इति चेदाह । **प्रतिबन्धादपातेपी**त्यादि । प्रतिबन्धाख्यात् यदार्थाद् बदरादेरपातेभ्युपगम्यमाने **तुल्यः पर्यनुयोगः** । योयं प्रतिबन्धाख्येन पदार्थेनापातः क्रियते स किं बदरादेरात्मभूतोर्थान्तरम्वा । अर्थान्तरत्वे तत्रैवास्य प्रतिबन्धस्योपयोग इत्यादि । सर्वमनन्तरोक्तं तुल्यं । § 1406

अथ तेनाप्यपाताख्येनार्थेन बदरादेरपातः क्रियते तत्रापि तुल्यः पर्यनुयोग इत्याह । **अनवस्था** चेति । § 1407

तस्मादित्यादिना तृतीयपक्षोपन्यासः । स **पाताभावः कथं केनचित् क्रियते** । नैव केनचित् । अभावस्याकार्यत्वादिति भावः । कथन्तर्ह्य**भावं** 284/s
करोतीति व्यपदेश इति **चे**दाह । **अभाव**मित्यादि । अभावङ्करोतीति व्यपदेशे **नाभावो नाम कश्चित् कार्य** इष्यते । कस्मादित्याह । **तस्ये**त्यादि । **तस्ये**त्यभावस्य कार्य**त्वाद् भाव एव स्या**दित्यभिप्रायः । § 1408

ननु यथा घटवत् कार्यत्वात् पटस्य न घटरूपता । तथा भाववन्नाभावस्य कार्यत्वादभावरूपता भविष्यतीति चेत् [।] न । घटादेरपि हि भावरूपत्वम्भवनधर्मत्वादेव [।] तच्चाभावेप्यस्तीति कथं न भावरूपत्वमभावरूपत्वेन प्रतिभासनान्न भावरूपतेति चेत् [।] न [।] **अभावस्य** प्रतिभासाभावात् । अभावानाम्परस्परविभागप्रतीतेर्घटाभावः पटाभाव इत्यत्र पटादीनाम्भेदो नाभावानामेकत्वेन प्रतिभासनादित्युक्तं । यत एव**न्तस्माद्** भावस्य या **क्रिया** तस्याः **प्रतिषेधनिर्देशो**ऽभावंकरोतीति । § 1409

अत एव स्पष्टयति । **भावं न करोतीति याव**दिति । यावानेवास्य वाक्यस्यार्थस्तावानेवाभावं करोतीत्यस्यापीत्यर्थः । **तथा चेति** [।] पातप्र-

105b/PSVTa तिबन्धस्याभाव मात्रत्वेनाकार्यत्वे । **अयमि**ति कुण्डादिः । तेन कारणे**नायमिति**
बदरादिः । **केन चित्**कुण्डादिनाधारेण **प्रतिबद्धः** । पातादनिवारितो **न क-**
दाचित्तिष्ठेत् । सदैव पतेदित्यर्थः । **तस्मादित्या**दिनोपसंहारः । **अपि**शब्दादाधेय
इत्यनेनापि व्यपदेशेन **क्षणिकानां** पूर्वक्षणसंगृहीतेनो**पादानेन समानदेश-**
स्योत्तरक्षणसंगृहीतस्य कार्य**स्योत्पादन**मुच्यते । **तस्मात्** सामान्येऽयमपि
प्रकारो न सम्भवतीति ख्यापनायाभ्युपगम्यैतदुक्तं पातप्रतिबन्धाद**जनकोपि**
स्थापक इति । § 1410

तमेवासम्भवन्दर्शयितुमाह । **अस्तु नामे**त्यादि । **पातिनाम्बदस-**
दीनान्त**त्प्रतिबन्धः** पातप्रतिबन्धोस्तु नामाजननस्वभावः । **तत्करणा**दिति पात-
प्रतिबन्धकरणात् । **गतिमतो द्रव्यस्येति** सक्रियस्य सामान्यस्य पुनरमूर्त्त-
त्वाद**क्रियस्य किं लक्षणां स्थितिं कुर्वाण** आश्रयः **स्थापकः स्यात्** । न हि
285/s सामान्यस्य पातोऽस्ति येन तत्प्रतिबन्धः स्थितिर्भवेत् । किन्तु **स्थितिर्हि त-**
स्य सामान्यस्य **स्वरूपाप्रच्युतिरेवो**च्यते । **सा च** स्वरूपाप्रच्युति**र्नाश्रयायत्ता**
सामान्यस्य **नित्यत्वात्** । अभ्युपगम्याप्युच्यते । **साप्याश्र**यायत्ता सामान्यस्य
स्थिति**रयुक्तैव** । सामान्यात् तस्याः स्थिते**र्भेदाभेदविवेचने** । अन्यत्वानन्यत्व-
विचारे क्रियमाणे । § 1411

अस्तु नामेत्यादिना व्याचष्टे । **आश्रयहेतुके**त्याश्रयायत्ता । **सेति** स्थितिः
। तामेवाश्रयादन्यां स्थितिं स आश्रयः करोति न सामान्यं । सा स्थितिः
सामान्ये प्रतिबद्धा ततः सम्बन्धसम्बद्धात् सामान्यमुपकृतमेवेत्यत आह ।
सा चेत्यादि । सेत्यर्थान्तरभूता स्थितिः । न हि तस्याः सामान्ये प्रतिबन्ध-
कारणं किंचिदस्ति किं सामान्यस्याश्रयेण कृतम्भवतीत्यध्याहारः । § 1412

अभ्युपगम्यत एव स्थितेः सामान्ये प्रतिबन्ध इति चेदाह । **प्रतिब-**
न्धे चेत्यादि । प्रतिबन्धे वाभ्युपगम्यमाने । **स्थितिकरणं चेत्** । आश्रयेण
जनिता या स्थितिस्तस्याः स्थितेः स्थितिः सामान्येन क्रियते । ततः **साश्र-**
यजनिता स्थितिः **सामान्ये प्रतिबद्धेति** । **तत्रापि** स्थितेः स्थितिकरणे **तुल्यः**
प्रसङ्गः । या **सा चा**श्रयप्रतिबद्धायाः स्थितेः सामान्येन स्थितिः क्रियते सा
आश्रयहेतुकायाः स्थितेरात्म**भूता वा** भवेद् **व्यतिरिक्ता वा** । आत्मभूतत्वे
आश्रयेणैव सा कृतेति कथं सामान्येन क्रियते । **व्यतिरिक्तत्वे** च सैव
स्थितिः सामान्येन कृता आश्रयजनिताया आद्यायाः स्थितेः **किं सामान्येन**
कृतं स्यात् । अथ सामान्येन द्वितीया स्थितिः क्रियते । सा आश्रयेण
जनितायां स्थितौ प्रतिबद्धा । **तदा कः प्रतिबन्ध इति वाच्यं** । सामान्यज-
नितायाः स्थितेराश्रयजनितया स्थित्याऽपरा तृतीया स्थितिः यत इति **तुल्यः**
प्रसङ्गः इत्यन**वस्था स्यात्** । **ततो**नवस्थानादाश्रयजनितायां स्थितौ सामान्य-
कृतस्यो**पकारस्यानवधारणादस्य** सामान्यस्य सम्बन्धिनीयमाश्रयेण जनिता
स्थितिरित्यप्रतीतिः **जननं चेत्**प्रतिबन्ध इति प्रकृतं । न सामान्येनाश्रयज-
106a/PSVTa नितायाः स्थितेरपरा स्थितिः क्रियते । किन्तु सैवाद्या स्थितिर्जन्यत इति
286/s । तदा केवलं सामान्यं समर्थं स्थितिं करोतु **किमाश्रयेण** शावलेयादिनां

स्थितिकरणायापेक्षितेन । न **ह्यनुपकाररिण्यपेक्षा** युक्ता । तस्मा**दपेक्षेति हि तत्प्रतिबन्धः** । अस्मिन्वस्तुन्यस्यापेक्षेति येयमपेक्षा सा तस्मिन्नपेक्ष्ये प्रतिबन्धस्तदायत्तता । **स च** प्रतिबन्धो नित्यत्वादनाधेयातिशय**स्यायुक्त** इति **केवलं** सामान्यं स्थितिं **जनयेदिति नास्त्यन्य आश्रयः स्थितिहेतुः** । ततश्च स्थितिकरणादाश्रयस्सामान्यस्याधार इत्येतदयुक्तमिति भावः । एव**म्भेदाभेदविवेचन** इति यदुक्तन्ततो भेदपक्षस्तावदपनीतः । § 1413

द्वितीयपक्षमाश्रित्याह । **अभेद** इत्यादि । **सामान्यादभेदे वा स्थितेर**भ्युपगम्यमाने **स्वरूपमेव तत्स्थिति**रूपं सामान्यस्य [।] **तच्च** स्वरूपं सामान्यस्य **नित्यमस्तीति न स्थिति रस्य** सामान्यस्य **केन**चिदाश्रयेण **क्रियते** । यत एव**न्तस्मादि**त्यादि । **तदि**त्यादिनोपसंहारः । **तदिति** तस्मा**दस्ये**ति सामान्यस्य । § 1414

तदेवं वृत्तिराधेयता व्यक्तिरिति यत्पक्षद्वयमुक्तन्तत आद्यस्य निरासः कृतः [।] § 1415

२--द्वितीयपक्षमाश्रित्याह । **अथ पुनरि**त्यादि । **अव्यक्तस्ये**त्यप्रकाशितस्य । व्यक्तेत्याश्रयेण ज्ञानस्याकारणत्वात् तद्व्यक्तेस्तेनाश्रयेण प्रकाशनं यत् । तदेव तत्राश्रये सामान्यस्य वृत्तिः स्यात् । । १४६-४७ ॥ § 1416

नेत्या चा र्यः । आत्मनि स्वविषये **विज्ञानोत्पादनं** । तत्र **योग्यत्वं** सामान्यन्तदर्थ**मन्यानुरोधि** । कारणान्तरसापेक्षं **यत्तद्वस्तु व्यङ्ग्यं** प्रतीतं । तस्याश्च स्वविषयज्ञानजनन**योग्यतायाः कारणं** यत्प्रदीपादि तद्व्यङ्ग्यस्य **कारकमेव** जनकमेव । पूर्वमयोग्यस्य पश्चाद् विज्ञानजननयोग्यस्य घटादेरुत्पादनात् । § 1417

यदि पुनः प्रदीपादिसन्निधानात् प्रागपि घटादि स्वाकारज्ञानजननयोग्यन्तदा **प्रागेवास्य च** घटादे**र्योग्यत्वे तदपेक्षे**ति प्रदीपापेक्षा । **सामान्यस्य** नित्यत्वाद **विकार्यस्य** । **तदिति** यथोक्तलक्षणं व्यङ्ग्यत्वं **सामान्यवत** 287/s
इत्याश्रयात्सकाशात् **कुतो** नैवेत्यर्थः । **अपरमिति** स्वसन्तानादन्य**म्भावमेव जनयन् व्यञ्जक** उच्यते । किम्भूतं **स्वविषयस्य विज्ञानोत्पादनसमर्थं** । **सजातीयोपादानापेक्षमिति** स्वसन्तानसङ्गृहीतपूर्वक्षणसापेक्षं । यथान्धकारावस्थितघटादिक्षणसापेक्षम्विज्ञानजननसमर्थमुत्तरं घटक्षणञ्जनयत्प्रकाशकः । § 1418

ननु प्रदीपकार्यत्वे घटस्य प्रदीपोयचयेपि घटस्योपचयोपि स्यादिति चेत् [।] न । उपादानगताद् विभेदात् कार्यस्य भेदो न सहकारिगतात् । सहकारिकारणं च प्रदीपादिर्व्यङ्ग्यस्य घटस्येति कुतो महत्वादिप्रसङ्गोस्य [।] यद्वाऽभिव्यक्तावपि क्रियमाणायां तुल्योयं प्रसङ्ग इति यत्किञ्चिदेतत् । न च व्यङ्ग्यक्षणसदृशस्य क्षणस्य मृत्पिण्डादुत्पत्तिरपि तु प्रदीपादेवेति कुतोन्यादृशात् तादृशस्योत्पत्तिः । **अनपेक्षं चे**ति । यथा सजातीयोपादानापेक्षं स्वविषयविज्ञानजननसमर्थं शब्दं जनयन्नभिघातः । न ह्यभिघातात् प्राक् छब्दोस्ति येन समानजातीयापेक्षः शब्दो भवेत् । शब्दोपि हि व्यङ्ग्यः परैरिष्यत 106b/PSVTa
इत्येवमुक्तं । § 1419

यदि तर्हि कारक एव व्यञ्जकः कस्तर्हि कारकव्यञ्जकयोर्हेत्वोर्विशेष इत्यत आह । **परत्रे**त्यादि । व्यञ्जकादन्यस्मिन् कारकत्वेनाभिमत इत्यर्थः । **ज्ञानजनशक्तिरनाक्षिप्ता जन्यस्य** । न हि स्वविषयविज्ञानजननसमर्थमेव कार्यं कारकेण बीजादिना जन्यते । ततो **जननमात्रेण कारकत्वं** स्वविषयविज्ञानजननसमर्थकार्योत्पादनलक्षणेन तु विशेषेण व्यञ्जकत्वमिति । १४७-४८ ॥ § 1420

यद्यपि व्यञ्जकाद् व्यङ्ग्यो **विज्ञानोत्पादनयोग्यतां** प्रतिलभते तथापि न जन्यत इति चेदाह । **यदि ही**त्यादि । **यत** इति व्यञ्जकात् । स चेत् व्यङ्ग्यः । **तस्ये**ति व्यञ्जकस्य **सा योग्य**ताऽस्य व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकसन्निधानात् 288/s **प्रागेवास्ति** । यतो व्यङ्ग्यस्य **स्वभावभूता सा** । यथाव्यङ्ग्यः प्रागेवास्ति तथा तत्स्वभावभूतापि योग्यता । **तमपेक्षत** इति व्यञ्जकं । व्यङ्ग्याद् व्यतिरिक्तैव योग्यता व्यञ्जकेन क्रियत इति चेदाह । **परे**त्यादि । **अस्यामि**ति योग्यतायां । **सैव** योग्यता । **तत** इति व्यञ्जकात् **स्थितिवत्प्रसङ्गः** । यदुक्तम् [।] अन्या चेत् स्थितिस्तामेवाश्रयः करोतीत्यादि तदिहापि प्रसज्येत । **तमि**ति व्यङ्ग्यं । नापि व्यङ्ग्यादन्यत् तत्करणे व्यङ्ग्यस्य न **किञ्चि**दिति **कृत्वाऽपेक्ष्यत** इत्यनेनोपकारित्वमुक्तं । अकिंचित्करत्वेन तत्प्रतिषेधस्**ततो व्याहतमेत**त् । § 1421

यदुक्तं [।] जनक एव व्यञ्जक इति तस्य तत्त्वित्यादिना व्यभिचारमाह । न हि धूमोग्नेर्जनकोऽथ च **कार्यत्वात्तस्य व्यञ्जकः** । **आदि**शब्दाद् बलाकादिः सलिलस्य [।] **सत्त्य**मित्यादिना परिहरति । न तु धूमं लिङ्ग**मपेक्ष्याग्नि**रात्मनि स्वलक्षणे **ज्ञानं जनय**ति । कस्मात् [।] **तथाभूतस्**यानुमेयत्वेनाभिमतस्**याग्नेः साक्षादजनकत्वात्** । अन्यथाग्निस्वलक्षणाकारत्वात् प्रत्यक्षात् प्रतिभासाविशेषः स्यात् । **केवलमि**त्यादिनोपादानकारणमेव तस्य साक्षाज्जनकमित्यादर्शयति । लिङ्गज्ञानमुपादानं । **न विषयबलेना**ग्निस्वलक्षणबलेन [।] किङ्कारणम् [।] **असत्य**पि तस्मिन् वह्नौ पूर्वध्वस्तेपि भावादग्निज्ञानस्य । कथमित्याह । **परम्परये**त्यादि । लिङ्गानुसारी लिङ्गानुस्मरणविकल्पस्तेन । तथा हि कस्यचित् पुरुषस्य क्वचिद् **धूम**न्दृष्टवतो ध्वस्ते धूमे वह्नौ च कथमपि तत्र धूमानुस्मरणविकल्प उत्पन्ने पश्चादन्वयव्यतिरेकानुस्मरणादभूदत्र धूमस्तस्माद् वह्निरप्यत्रासीदित्येवं परम्परयाग्निजन्यधूमादग्निज्ञानमुत्पद्यत एव । § 1422

नापीत्यादिना पूर्वोक्तमत्रैव योजयति । **सामान्याकारावभासि** चानुमानज्ञानं । न **सन्निहितविषय**ता । विनष्टेपि हि विषये अनुत्पन्ने च सम्भवात् । यदापि सन्निहितो विषयस्तदापि **न विषयबलेनोत्पत्तिरि**ति **निवेदितं** प्राक् 289/s **न हि विकल्पा यथाभावमेव प्रवर्त्तन्त** इत्यादिना । **भावाभावानविधानाच्च** 107a/PSVTa **सामर्थ्यन्न प्रति- भासादि**त्यादिना तृतीये परिच्छेदे **प्रतिपादयिष्यते च** । **साक्षादुपयोगेन** स्वरूपानुकारि**विज्ञानजननसामर्थ्येन** । **तत्रे**ति स्वविषयज्ञानजनने । **पर**मिति प्रदीपादिकं । **तत** इत्यपेक्ष्यात् प्रदीपादेः । § 1423

एतदुक्तम्भवति । न सर्वो व्यञ्जको जनक इत्युच्यते [।] किन्तु स्वाकारज्ञानजनकस्य परस्य साहाय्यं यः प्रतिपद्यते स एव । ततो नास्ति व्यभिचार इति । सामान्यमपि स्वाकारज्ञानजननाश्रय**मपेक्षत इति व्यङ्ग्य**मिष्टन्ततस्तेनाश्रयादुपलम्भयोग्य **आत्मा लब्धव्यः** [।] **न चायमात्मप्रतिलम्भः सामान्यस्य कुतश्चित् सम्भवति** । नित्यत्वेनाभ्युपगतत्वात् । **तद**िति सामान्यं । § 1424

नैवेत्यादि परः । स्वाश्रयसमवायव्यक्तिं ब्रूम इति सम्बन्धः । स्वाश्रयसमवायः कथं व्यक्तिरिति चेदाह । **स्वाश्रये**त्यादि । **तद**िति सामान्यं । **अन्यत्रे**ति स्वाश्रये । § 1425

उक्तमित्या चा र्यः । तदेवेदमनुपकारकस्याश्रयत्वं न सम्भावयाम इत्यादिनोक्तत्वात् । स्वाश्रयसमवेतं हि **तदात्मन्यन्यत्र वा विज्ञानहेतुरि**ति ब्रुवाणेन **स्वाश्रयसावायापेक्षः** सामान्यपदार्थः **विज्ञानहेतुरि**ष्टः । ततश्च **तेन** स्वाश्रयसमवायेन सामान्यात्मा **जन्यस्य स्यात्** । किङ्कारणं [।] **तद्धेतो**र्ज्ञानहेतोः स्वभावस्य स्वाश्रयसमवायात् **प्राग्भावात्** । स्वाश्रयसमवाये सति **पश्चाच्च** ततः स्वाश्रयसमवायाद् विज्ञानहेतोः स्वभावस्य **भावात्** । नित्यं सामान्यस्य विज्ञानजननस्वभावत्वादसिद्धमेतदिति चेदाह । **नित्त्यमि**त्यादि । **तत्स्वभावसद्भाव** इति विज्ञानजननस्वभावे **प्रागपि** स्वाश्रय**समवायाद्** व्यक्तिशून्येपि देशे केवलात् सामान्यादित्यर्थः । सामान्याकार**विज्ञानोदयप्रसङ्गात्** । । १४८-४९ ॥ § 1426

नेत्यादिपरः । **व्यक्ति**राश्रयः **सामान्यस्य संस्का**रो योग्यताधानन्त**स्माद्धेतो**र्न **व्यञ्जिका** सामान्यस्य । येन तया जन्यं स्यात् सामान्यं 290/s
। **किन्तर्हि तद्ग्राहिण** इति सामान्यग्राहिणः **संस्काराद्** व्यञ्जकेति प्रकृतं । § 1427

योपीत्याद्या चा र्यः । **अञ्जनादेरिवे**ति वैधर्म्यदृष्टान्तः । **अञ्जनादेः** सकाशाद् यथेन्द्रिय**संस्कारो** युक्तो **नैवं व्यक्तेः** सकाशात् । कस्मात् **प्रतिपत्ते**र्ज्ञानस्य व्यञ्जकत्वेनाभिमताया व्यक्ते**र्भावाभावकालयोः** सप्तमीद्विवचनमेतत् । § 1428

संस्कृतमित्यादिना व्याचष्टे । **अञ्जनादिभिः संस्कृतमिन्द्रियं कंचिदतिश**यमात्मभूत**मासादय**ति । **प्रतिपत्तौ** प्रतिपत्तिनिमित्तं । विशिष्टज्ञानोत्पादनायेति यावत् । निमित्तात् कर्म्मसंयोग इत्यनेनात्र सप्तमी । कुत एतदिति चेदाह । **स्पष्टे**त्यादि । **प्रतिपत्ते**रिति विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धः । तथा हि तिमिराद्युप हतमिन्द्रियमस्पष्टं विज्ञानञ्जनयति । तदेवाञ्जनादिसंस्कृतं स्पष्ट- 107b/PSVTa
तोऽवसीयते [।] संस्कृतमिन्द्रियं प्रतिपत्त्यर्थमतिशयमासादयतीति । § 1429

अथाञ्जनादेः सकाशान्न प्रतिपत्तिभेदस्तदा । **तदकारिणश्च** प्रतिपत्तिभेदाकारिणश्चाञ्जना**देरतत्संस्कारकत्वा**दिन्द्रियासंस्कारकत्वात् । यथाञ्जनादेः सकाशा**दिन्द्रियस्य संस्कारो नैवं व्यक्तेः** सकाशात् [।] किङ्कारणं [।] **तद्भावाभावकाल**योरित्यादि । तथा हि व्यञ्जिकाया गोव्यक्तेरभावकाले यादृशं चक्षुर्विज्ञानं वृक्षादावुत्पन्नन्तस्या गोव्यक्तेः अभावेपि वृक्षादौ तादृशमेव ।

यदि तदभावकाले पूर्वमस्पष्टं विज्ञानं वृक्षादिषूत्पन्नं पश्चाद् गोव्यक्तिकृत इन्द्रियसंस्कारो गम्येत । § 1430

विषयसंस्कारेपि सति विषयान्तरे नैव प्रतिपत्तिभेदोऽस्त्यतः सोपि न युक्त इति चेदाह । **विषये**त्यादि । विषयस्य गन्धादेर्यः केनचित् संस्कारस्स **इन्द्रियाविशेषेपि** । यदि नामान्यत्र विषयान्तरे इन्द्रियस्य प्रतिपत्तिं प्रति विशेषो नास्ति । **तथापि तद्विवेषाधान**न्तस्य संस्कृतविषयग्राहकस्य ज्ञानस्य
291/s **विशेषाधानादुपकारी स्यात्** । नेन्द्रियसंस्कार उपकारी स्यादिति सम्बन्धः । § 1431

एतदुक्तम्भवति । विषया हि विनियतास्ते स्वाकारस्यैव विज्ञानस्य साधनं नाकारान्तरयुक्तस्य [।] ततो विषयसंस्कारः प्रतिनियतत्वात् स्वविषयामेव विशिष्टां प्रतिपत्तिञ्जनयन्न विरुध्यते । इन्द्रियं तु स्वग्राह्ये विषयभेदे तुल्यं साधनमतस्तत्संस्कारः सर्वस्मिंस्तद्ग्राह्ये प्रतिपत्तेर्भेदकः प्राप्नोतीति । नेन्द्रियस्य व्यक्तिभेदस्तदिन्द्रियग्राह्ये सर्वस्मिन् दृश्ये विषये स्पष्टाकारज्ञानजननाय संस्कारमाधत्ते । किन्तर्हि व्यक्त्युत्पत्तेः **प्रागदृश्ये** सामान्ये इन्द्रियस्य **दर्शनशक्त्याधाना**त् कारणाद् व्यक्तिभेद **उपकारकं इति चेत् । अतीन्द्रियदर्शनादेव** च स्पष्टमिन्द्रियस्य संस्कारो गम्यते । व्यक्तिसन्निधानात् पूर्वमसमर्थम्पश्चात्तत्सन्निधाने समर्थमिति स व्यक्तिभेदोतीन्द्रियं सामान्याख्यमर्थन्दर्शयन् **कथं प्रतिपत्तेः** सर्वत्र **न भेदको** भेदक एवेत्यर्थः । § 1432

एतदुक्तम्भवति । दृश्येपि तावदस्पष्टे स्पष्टाकारदर्शनशक्त्याधानाद् अञ्जनादिकृतः इन्द्रियसंस्कारः सर्वत्र तदिन्द्रियग्राह्ये विषये प्रतिपत्तेर्भेदको दृष्टः [।] किं पुनर्योतीन्द्रियस्यार्थस्य दर्शकस्तथा चान्यस्याप्यतीन्द्रियस्य परमाण्वादेर्दर्शकः स्यादिति भावः । सामान्यस्यैव दर्शनायेन्द्रियस्य संस्कारमाधत्ते व्यक्तिभेदः ततो नास्त्यतिप्रसङ्ग इति चेदाह । **एके**त्यादि । एकस्मिन् सामान्ये द्रष्टव्ये इन्द्रियसंस्कारस्य **प्रतिनियमस्तस्मिन्न**भ्युपगम्यमाने तस्मिन्नेव व्यक्तिभेदे शावलेयादिकेसमवेतं **यत्सामान्यान्तरं** सत्ताद्रव्यत्वादि । **तस्य दर्शक** इन्द्रियसंस्कारो न स्यात् । इष्यते च । आत्मसमवेतानामेव सर्वसामान्यानान्दर्शनायेन्द्रियसंस्कारो नैकस्यैवेति चेदाह । **व्यक्त्या चे**त्यादि । **तद्दर्शन** इति तेषां व्यक्तिसमवेतानां सामान्यानान्दर्शने । **तद्व्यङ्ग्येषु** तया व्यक्त्या व्यङ्ग्येषु । दृष्टश्च दूराद् द्रव्यमात्रदर्शने द्रव्यत्वमर्थत्वयोर्निश्चयेपि सति गोत्वादावनिश्चयः । यस्मिन्ननिश्चयस्तस्य दर्शनाय नाहितः संस्कारभेद इति
108a/PSVTa, चेदाह । एक**निश्चयो वेति न स्यादि**ति सम्बन्धः । एकशब्दोन्यार्थोऽनिश्चितादन्यस्यापि
292/s निश्चिताभिमतस्य द्रव्यत्वादे- र्निश्चयो न स्यात् । किङ्कारणं [।] **तस्या** व्यक्ते**रविभागमयास्तेषु** स्वात्मसमवे**तेषु** सामान्येषु **विशेषाभावात्** । न हि सा व्यक्तिः क्वचित् प्रत्यासन्ना क्वचिन्न । ततः सर्वस्य वा निश्चयः सामान्यस्य न वा कस्यचिदपीत्येवन्तावद् **व्यक्तेरिन्द्रियसंस्कारो न घटत इत्याख्या**तम् [।] § 1433

अधुनाभ्युपगम्याप्युच्यते । **व्यक्ते**रित्यादि । **व्यक्ते**स्सकाशात् पक्षद्वयेपि सामान्यस्य **विज्ञानजननस्वभाव इति** कृत्वा [।] तस्माद् विज्ञानजननात्

स्वभावात् प्रच्युतेः कारणान्न हि समर्थस्य सहकार्यपेक्षा युक्ता । **संस्कृतमिन्द्रियं सह**कारि यस्य सामान्यस्य तत्तथोक्तन्तद्भा**वस्तस्मात्** । नित्यत्वादनाधेयातिशयस्य सामान्यस्य **कोयं सहकारार्थः** [।] नैव कश्चित् ।
§ 1434

अनित्त्या हीत्यादिना व्यतिरेकमाह । **सहकारिणः** सकाशाद्विशि**ष्टस्यात्मनो लाभात्** । **तमि**ति सहकारिणं [।] कस्माद् [।] **यो ह्येषां** क्षणिकानां **जनक आत्मा** सहकारिसन्निधेः प्राङ्नासीत् । **तदैव** सहकारिसन्निधिकाले । ततः सहकारिणः सकाशाद् **भवतीति** कृत्वा । **एषामि**ति क्षणिकानां ।
§ 1435

ननु क्षणिकानामपि कथं सहकारिणो विशिष्टात्मलाभापेक्षा । सहभाविनाम्परस्परमनुपकार्योपकारकत्वात् । यश्च क्षणो जायते न तस्य सदसत्त्वकालयोस्सहकार्यपेक्षेति [।] § 1436

अयुक्तमुक्तमुपकारी ह्यपेक्षत इति नैष दोषः । सत्तापेक्षयैतदुच्यते । अत एवाह । जन्यतैवैषां परस्परतोपेक्षेति । अनासाद्य **परमि**ति सहकारिणं । **तत्स्वभावं** समर्थस्वभावं । न हि तस्य सामान्यस्य केवलस्य सहकारिविकलस्य प्राग् यो न विज्ञानजननस्वभावः स पुनः कथंचिद् भावी । **न ही**ति सम्बन्धः । नित्यत्वादिति भावः । § 1437

293/s

किञ्च [।] **व्यक्तेः सामान्यसंस्कारे सति तज्जन्यं सामान्यं स्यादि**ति परेणेन्द्रियसंस्कारोङ्गीकृतः व्यक्तेः सकाशात् । तथापि व्यक्तिजन्यत्वं प्रसज्यत इत्याह । **व्यक्तिरि**त्यादि । **तत्सहकारि** । व्यक्तिसंस्कृतेन्द्रियसहकारि सामान्यम्विज्ञानहेतुरित्यभ्युपगम्यमाने । **व्यक्तिकार्यस्येन्द्रि**यस्य कार्यत्वात् **सामान्यं व्यक्तेः पारम्पर्येण कार्यमुक्तं स्यात्** । । १४९-५० ॥ § 1438

भवतु नाम सामान्यस्य व्यञ्जिका व्यक्तिः तावदस्या जातिमत्त्वं न युक्तमतिप्रसङ्गादित्याह । **अपि चे**त्यादि । **जातीनां** सामान्यानां **व्यञ्जकस्य** व्यक्तिभेदस्य **जातिमत्ता यदीष्य**ते । तदा गोत्वादेः प्रकाशकः **व्यदीपादि**ः व्यञ्जकत्वात्तेन गोत्वादिना तद्वान् गोत्वादिमान् **प्राप्तः** । शावलेयादिवत् । गोत्वाधारः प्राप्त इत्यर्थः । § 1439

यो हीत्यादिना व्याचष्टे । **गोत्वादिषु** व्यङ्ग्येषु **विज्ञानहेतुत्वं प्रदीपादेरप्यस्ति** । कथमिति चेदाह । **तेज** इत्यादि । तस्मादस्त्या**लोकस्य विज्ञानम्प्रति हेतुत्वं** । **तत** इति ज्ञानहेतुत्वात् । **प्रदीपादय** इति [।] आदिशब्दादिन्द्रियसंस्कारादिपरिग्रहः । तेषामपि ज्ञानहेतुत्वात् । व्यक्तेः सकाशाद् विशिष्टस्यैवाभिव्यक्तिः सामान्यस्य भवति न तथा प्रदीपादेरिति चेदाह । न हीत्यादि । **व्यक्तेरपि** सकाशात् **सामान्यस्याभिव्यक्तिर्ज्ञानहेतुतां मुक्त्वा न ह्यन्या काचित्** । यदि हि सामान्यस्या- तिशयाधानं व्यक्त्या क्रियते न 108b/PSVTa
प्रदीपादिना । तदा भवेद्विशेषस्तच्च नास्ति । **स्वभावातिशयस्याधातुमशक्यत्वात्**

२५ व्य] ? प्र

। नित्यत्वात् सामान्यस्येति भावः । **समवाय** इत्यादि । व्यक्तौ च समवेतं
294/s गोत्वं न प्रदीपादौ । तस्येति सामान्यस्य । अजन्य जनकयोः कोयं समवाय
इत्युक्तत्वात् । § 1440

भवतु नाम समवायस्तथाप्यस्य सामान्यस्य **समवायमात्रं व्यक्त्या सह**
जातं नान्यः कश्चिद्विशेषो विज्ञानजननलक्षणः । **पूर्ववदिति** व्यक्तिसमवायात्
प्राग्वत् **पश्चादपि** व्यक्तिसमवायेपि यद्यपि सामान्यस्य **न कश्चिद् विशेषस्त**-
थापि समवायबलादेव स्वविषयज्ञानजननमिति चेदाह । **समवायादेवे**त्यादि
। **ज्ञानहेतुत्वेन** सामान्यस्याभ्युपगम्यमाने । **स्वाश्रयो** यो यत्र समवेतस्तत्सम-
वायिनं । सामान्यस्याभ्युपगम्यमाने । **स्वाश्र**यो यो यत्र समवेतस्तत्समवायिनं
। सामान्या**दन्येषा**मपि परमाणु**समवेतानां** रूपादीना**मपि दृश्यता**पत्तिः **स्यात्**
। समवायस्यैकत्वेन सर्वत्राविशेषात् । यथा हि सामान्यमतीन्द्रियमपि केव-
लस्समवायो दर्शयत्येवं परमाणुगतानपि रूपादीन् किन्न दर्शयेत् । यतश्च
समवायपक्षेऽयन्दोष**स्तस्मात् ज्ञानहेतुतैव** सामान्ये व्यक्ते**र्व्यञ्जकत्वं** । तच्चेत्थं
भूतं व्यञ्जकत्वन्तुल्य**म्प्रदीपादा**वपीति **स एव प्रसङ्गः** प्राप्तो गोत्वादिना त-
द्वानित्यादिकः । । १५०-५१ ॥ § 1441

तदिति तस्मान्नाधेयता **सामान्यस्य** स्वाश्रये वृत्तिर्नापि **स्वाश्रयेण व्य-**
क्ति रभिव्यक्तिः स्वाश्रये सामान्यस्य वृत्तिः । अतश्चावृत्तेः कारणात् सामा-
न्यन्नानेकत्र व्यक्तिभेदे एकाकार**ज्ञानहेतुः** । न हि यो यत्र न वर्त्तते स
तत्रात्मवृत्तिद्वारेण ज्ञानहेतुर्युक्तः । § 1442

अत एवानेकत्र एकस्य सामान्यस्यावृत्तेः कारणात् । **व्यक्तेः** सकाशाद-
न्या यदि **जातिरथवानन्या** । **येषां** वादिनां । **व्यक्तिष्वपूर्वासु** संप्रत्युत्पन्नासु
पश्चाद्वा दृश्यमानासु । **तु** शब्दो विद्यते शब्दात्परेण द्रष्टव्योव**धारणार्थः** । अत
एवाह । **विद्यत** एवेत्यादि । **वस्तुसतो** येषां जातिरिति यावत् । **स्वसामर्थ्ये**
सति स्वप्रतिपत्तिद्वारेण । **अन्यत्रे**ति व्यक्तिभेदे बुद्धिञ्जनयन् । किं विशिष्टां
295/s **स्वरूपानुकारिणी**मेकरूपानुगतां यत्र बुद्धिञ्जनयति तेन सम्बन्धमपेक्षते ।
सम्बन्धमन्तरेण स्वाकारबुद्धिजननेऽति**प्रसङ्गात्** । । १५१-५२ ॥ § 1443

स चेति सम्बन्धो व्यक्त्यन्तरेण **सामान्यस्य सतो** विद्यमानस्य । **तत्त्व**प-
क्षेऽन्य**त्त्वपक्षे** च न **सम्भ**वति [।] कस्माद् [।] **एकत्र** व्यक्तिभेदस्यार्थान्तर-
भूतस्यानर्थान्तरस्य **चान्यत्र** व्यक्त्यन्तरे **दर्शनासम्भवात्** । **सा ही**त्यादिनैतदेव
साधयति । **सा हि बुद्धिर्भूतग्राहिणी** वस्तुभूतसामान्यग्राहि**ण्येकभाविनी** ।
एकत्र व्यक्तिभेदे उत्पन्ना **व्यक्त्यन्तरमेव** सा **स्कन्देत्** गच्छेद् [।] व्यक्त्यन्त-
रमपि सामान्याकारेण गृह्णीयादिति यावत् । यदि **तत्रै**कस्मिन् व्यक्तिभेदे **दृष्टं**
किञ्चिद् वस्तुभूतं सामान्य**मन्यत्रे**ति यत्र व्यक्तिभेदे तया स्कन्दितव्यं । **त-**
च्चान्यत्र दर्शनं । **सत** इति वस्तुभूतस्य सामान्यस्य न सम्भवतीति सम्बन्धः ।
किङ्कारणम् [।] आश्रया**दनन्यत्वे**भ्युपगम्यमाने**न्वयाभावात्** । न ह्येकस्माद-
व्यतिरिक्तस्तदात्मभूतोन्यदन्वेति । आश्रया**दन्यत्वे**पि सामन्यस्य व्यक्ता**वन-**
पाश्रयात् । अनन्तरोक्तेनाधाराधेयादिभावनिषेधेनाश्रयभावस्य निषिद्धत्वात् ।

यदि व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्यासम्बन्धान्न व्यक्त्यन्तरे स्वाकारज्ञानजननम् [।] एवन्तर्ह्याद्यायामपि व्यक्तौ तत्तुल्यमिति किमुच्यते व्यक्तिष्वपूर्वास्विति व्यक्तिष्वित्येव वक्तव्यं । तथैकत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनासम्भवादित्यपि वक्तव्यं । एकत्रापि व्यक्तिभेदे सम्बन्धमन्तरेण दर्शनासम्भवात् । § 1444

सत्यमेतत् । अभ्युपगम्यैतदुक्तमित्यदोषः । § 1445

योपि मन्यते [।] तत्त्वान्यत्वपक्षे सामान्यस्यान्यदर्शनं न सम्भवत्यस्माकन्तु भिन्नाभिन्नमेव सामान्यं । तथा हि [।] § 1446

निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणवत् ।
केनचिच्चात्मनैकत्वं नानात्वं चास्य केनचित् ।
यदा च शबलम्वस्तु युगपत् प्रतिभासते ।
तदान्यानन्यभेदादि सर्वमेव प्रलीयत इति ।* § 1450 296/s

तन्निषेधार्थमाह । **स्वभावो ही**त्यादि । स्वभावात् **तत्त्वमेवान्यत्वमेव वा न लंघयती**ति सम्बन्धः । § 1451

ननु देशकालस्वभावाभेदेपि सामान्यविशेषयोरनुगतव्यावृत्तिरूपाभ्यां भेदोपीष्यत इत्यत आह । **रूपस्यानुगतस्य** स्वभावस्या**तद्रूतस्य** व्यावृत्तरूपस्वभावस्या**न्यत्वाव्यतिक्रमात्** । व्यावृत्तेभ्यो विशेषरूपेभ्यो भिन्नस्यानुगतरूपस्य सामान्यस्यान्यत्वमेव स्यादित्यर्थः । अस्त्यतद्रूपत्वमन्यत्वमेव [।] कथमित्यत आह । **इदमेवे**त्यादि । **यन्न** तदित्यतद्रूपमित्यर्थः । एतावदेवान्यत्वलक्षणमित्यर्थः । **आकारान्तरवत्** । षष्ठ्यर्थे वतिः । तथा हि सुखाद् दुःखस्याप्यन्यत्वमसुख रूपं दुःखमिति कृत्वा । इयता चातद्रूपस्यान्यत्वलक्षणेन व्याप्तिरुक्ता । अस्य चान्यत्वलक्षणस्या**विशेषाद**भिमतेपि सामान्ये । § 1452

एतेन पक्षधर्म उक्तः । प्रयोगस्तु । यद्वस्तुत्वे सत्यतद्रूपन्तस्य ततोन्यत्वमेव तद्यथा सुखाद् दुःखस्य । वस्तुत्वे सत्यव्यक्तिरूपं चेष्यते सामान्यमित्यतद्रूपत्वेनान्यत्वे व्यवहारस्य साध्यत्वात् स्वभावहेतुः । एवन्तावदतद्रूपत्वे सामान्यस्यान्यत्वमेवापादितम् [।] अथान्यत्वं नेष्यते तदा तत्त्वं प्राप्नोतीत्याह । **तच्चे**त्यादि । व्यक्ते**रनन्यत्तदा तदेव** व्यक्तिरूपमेव **तत्** सामान्यम्भवति । **अतत्त्वे** इत्यव्यक्तिरूपत्वे **वस्त्वन्तरवदन्यत्वप्रसङ्गात्** । एतच्चानन्तरमेवोक्तं । § 1453

अस्त्वनन्यत्वं सामान्यस्य तथापि व्यक्त्यन्तरमनुयास्यतीत्यत आह । **न चैके**त्यादि । **एकव्यक्तिस्वभावस्य व्यक्त्यन्तरान्वावेशो**नुगमो व्यक्त्यन्तरस्वभावत्वमिति यावत् । कस्मात् तस्यावगम्यमानस्या**व्यक्त्यन्तरत्वप्रसङ्गात्** । यदि शाबलेयात्मकं सामान्यं बाहुलेयस्यात्मभूतं भवेत्तदा बाहुलेयः शाबलेय एव जातः शाबलेयात्मकात् सामान्यादव्यक्तिरेकाच्छाबलेयवदिति कुतोस्य

११ *] Ślokavārtika, Ākṛti १०.

व्यक्त्यन्तरत्वं । **तत** इति तस्माद् **व्यक्तेरव्यतिरेकिणः** सामान्यात्सकाशाद्
297/s **अन्वयिनी**त्यनुगामिनी । **नापि व्यतिरेकिणः** सामान्याद् अन्वयिनी बुद्धिरिति
प्रकृतं । कस्मात् [।] **तस्य** व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य **क्वचिद्** भेदेऽ**नाश्र-**
यादप्रवृत्तेः [।] सम्बन्धमन्तरेण प्रवृत्त्ययोगात् । वृत्तिराधेयता व्यक्तिरिति
109b/PSVTa तस्मिन्न युज्यत इत्यादिना च व्यङ्ग्य- व्यञ्जकस्याधाराधेयभावस्य च स-
म्बन्धस्य निषिद्धत्वात् । अन्यस्तर्हि सामान्यतद्वतोः सम्बन्धो भविष्यतीति
चेदाह । **अन्यस्यापी**त्यादि । **व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावा**देरिति पञ्चमी । आदिश-
ब्दादाधाराधेयभावपरिग्रहः । एतस्मात् पूर्वनिषिद्धात् सम्बन्धद्वयाद**न्यस्यापि**
यस्य कस्यचित् **सम्बन्धस्य** व्यक्तिं प्रति सामान्यस्या**भावात्** । किङ्कारणं
[।] नित्यत्वात् केनचिद् व्यक्तिभेदेनानुपकार्यस्य सामान्यस्या**प्रतिबन्धेन** । न
ह्यप्रतिबन्धस्य कश्चित् सम्बन्धोस्तीत्युक्तं । § 1454
एतेन **चान्यत्वे**ऽ**पाश्रया**दिति श्लोकभागो व्याख्यातः । । १५२-५३ ॥
§ 1455

असत्सम्बन्धमपि सामान्यं व्यक्तिषु स्वरूपानुकारिणीं प्रतीतिं जनयतीति
चेदाह । **असम्बन्धा**दित्यादि । नास्य सम्बन्धोस्तीति विग्रहः । सर्वस्मात्
सर्वत्र प्रतीतिः स्यादित्यर्थः । **तदि**ति तस्मा**दयमि**ति सा मा न्य वा दी ।
एकस्य सामान्यस्य **दर्शनेन** हेतुना । **एकस्मिन्** शाबलेये व्यक्तिभेदे **वृत्तिर्य-**
स्य तस्यान्यत्र व्यक्त्यन्तरे **वृत्तिमन्विच्छिन्** वस्तुत्वे**नेष्टस्य** सामान्यस्य व्यक्तेः
सकाशाद् ये **तत्त्वान्यत्वे** । ते **नाक्रमति** वस्तुनो गत्यन्तराभावात् । चोक्तो
दोष इत्**ययुक्**तमेतद्वस्तुभूतात् सामान्यादनुयायिज्ञानमिति । § 1456
यत एव**न्तस्मादर्थेषु** परस्परविवेकिष्वियमे**करूपैकाकारा** प्रतीति**र्भ्रान्तिरेव**
[।] भिन्नेष्वभेदाध्यारोपेण वृत्तेः । कुतस्तर्हि सोत्मन्नेत्याह । **विकल्पे**त्यादि
। विजातीयव्यावृत्तपदार्थानुभवेन या तथाभूतविकल्पस्य प्रकृत्या जनिका
वासनाहिता ततः समुत्थिताः । एतच्च प्रागेवोक्तमित्याह । **भावभेद** इत्यादि
। भावानान्तत्कार्याणामतत्कार्येभ्यो भेदः । तथाभूतानां चानुभावेनाहिता या
वासना तस्याः **प्रकृतिश्च** स्व**भावश्चास्या आश्रय इति निर्णीतमेतत्** प्राक
298/s तत्र भावभेदः पारम्पर्येण कारणं वासना प्रकृतिः साक्षादिति द्वयमुपन्यस्तं ।
यद्यन्यापोह एव शब्दवाच्यः कथन्तर्हीदानीमित्यादि । **प्रधानेश्वरादिकार्यशब्दा**
इति प्र धा न कार्य मी श्व र कार्यञ्जगदिति । आदिशब्दाच्छ ब्द ब्र
ह्मपरिणाम इत्यादिशब्दानां परिग्रहः । § 1457
भावेष्वाध्यात्मिकबाह्येषु । **अतद्भूतो**ऽप्रधानादिकार्यात्मको भेदो येषान्ते
तथोक्ताः । यद्यप्यप्रधानकार्यत्तेषां भेदः स्यात् तदा भवेत् प्रधानादिकार्यात्म-
को भेदः [।] स एव च सर्वेषामभेदः । तेना**भेदेना**निमित्तेन सर्वत्र **वर्त्तन्ते**
। स च नास्ति भावानामन्यापोहवादिनो मतेनाप्रधानादिकार्यात्मकत्वात् ।
ततश्च कथमेवंभूतेष्वभेदेन वर्त्तन्ते । नैवेत्यभिप्रायः । ततश्चाव्यापिन्यपोहव्य-
वस्थेति भावः । § 1458
तेपीत्यादिना परिहरति । तेपि प्रधानादिकार्यशब्दा विकल्पविज्ञानप्र-
तिभासिन्यर्थे प्रवर्त्तन्ते इति सम्बन्धः । कथमित्याह [।] **संकेते**त्यादि । व-

स्तुन्य**तथाभूते** । इच्छावशाद् यः संकेतः प्रधानकार्यं **जगदिति** । तेनाहिता या वासनाशक्ति स्तयोत्तरोत्तरक्षणविपरिणामे**नोपस्कृतत्वाद्** विज्ञानसन्ततेः स- 110a/PSVTa
र्वेषां बाह्याध्यत्मिकानाम**र्थानां दर्शने**ष्वनुभवेषु सत्स्वप्य**नपेक्ष्य तद्भेद**मप्रधानकार्याद् भेदम्वस्तुगतं । यदि नामार्थानामप्रधानकार्याणामेव दर्शनम्वस्तुधर्मेण तथापि वस्तुस्वभावमनपेक्ष्येत्यर्थः [।] **तथाध्यवसायाद् यथासंकेत**मप्रधानकार्यानपि भावान् प्रधानकार्यत्वेनाध्यवसानात् । अतथाभूतकल्पितप्रधानकार्यत्वेन **कल्पितं** चैतन्यं सां ख्ये न तस्य **व्यवच्छेदेन** प्रधानकार्याभावा इति यद् **विकल्पविज्ञानन्तत्प्रतिभासिन्यर्थे** । स एव विजातीयव्यवच्छेदेनान्यापोह इति भावः । किं भूतास्ते शब्दा इत्याह । **उपादाने**त्यादि । **विकल्प**हेतोर्वासनाया दार्ढ्य**मुपादानबल**न्तस्मात् **प्रभव** उत्पादो यस्य विकल्पस्य तस्मात् **समुत्थिताः** § 1459

एतदुक्तम्भवति । यदि नाम वस्तुनि तथाभूतभेदाभावस्तथापि विकल्पारोपित एवान्यापोहः शब्दानां प्रवृत्तेरङ्गन्ततो नास्याव्यापितादोष इति । प्रधानादिकार्यशब्दानामभेदेन प्रवृत्तौ तेषु भावेषु सामान्यमेव वस्तुभूतं किन्नेष्यत इति चेदाह । **न हीत्यादि** । **तेषु** प्रधानकार्यत्वेनाध्यारोपितेषु । **अतथाभुतेषु प्रधानकार्येषु** व्यक्त्यभावात् सामान्यस्याभाव इति भावः । § 1460

299/s

अन्यापोहवादिनस्तु न दोष इत्याह । **तथेत्**यादि । प्रधानादिकार्यत्वकल्पनयेत्यर्थः । **तदन्यस्या**प्रधानादिकार्यस्य **भेदो** व्यवच्छेदः प्रधानादिकार्यत्वेनारोपितानाम्भावानां **प्रतिपत्तॄणामध्यवसायवशात् स्यात्** । § 1461

तदध्यवसायवशादेव प्रतिपपअध्यवसायवशादेव शावलेयादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययनिमित्तं **सामान्यं किन्नेति** चेत् । § 1462

नैतदस्ति । यस्मात् **तेन** सामान्यवादिना सामान्यं कल्पयताप्य**वश्यं** तत्र शाबलेयादिषु विजातीयाद् **भेदो नान्तरीयकतयेष्ट**व्योन्यथा गोत्वादेरसिद्धिः स्यात् । **स एव** भेदः **सामान्यकार्ये**ऽभिन्नशब्दप्रवृत्त्यादिलक्षणे **पर्याप्तः** शक्तः । **इत्येवं निष्प्रयोजना सामान्यकल्पना** । § 1463

एतदुक्तम्भवति । यथा प्रधानकार्येष्वपि भावेषु सामान्यमन्तरेण प्रधानादिकार्यशब्दास्तद्बुद्धयश्चैकाकाराः प्रवर्त्तन्ते । तथा गवादिषु गवादिशब्दास्तद्बुद्धयश्चैकाकाराः किन्नेष्यन्ते किं सामान्येन पारमार्थिकेन कल्पितेन । दृष्टा च परैरपि सामान्यमन्तरेण बहुषु सामान्येष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययवृत्तिः । § 1464

तदुक्तम्भ ट्टो द्यो त क रा भ्यां § 1465

तस्मादेकस्य भिन्नेषु या वृत्तिस्तन्निबन्धनः ।
सामान्यशब्दः सत्तादावेकधीकरणेन वेति ।§ 1467

श्लोक वा० आकृ० २४

तेनायमर्थः [।] यथा प्रत्येकमनेकार्थसमवायित्वेन सत्त्वद्रव्यत्वादौ सामान्यशब्दस्तद्बुद्धिश्च सामान्यमन्तरेण प्रवर्त्तेते [।] न चानेकार्थसमवायित्वं सामान्यं यदेव सत्त्वे तदेव द्रव्यत्वादावस्ति । **निःसामान्यानि सामान्यानीति** वचनात् । न चोपचारात्तयोः शब्दज्ञानयोः वृत्तिरस्खलद्बुद्धिग्राह्यत्वात् । तस्माद् यथा सामान्यं विना तयोः सत्तादौ वृत्तिस्तथा शावलेयादिषु
110b/PSVTa सामान्यमन्तरेण [।] यथा शाबलेयोऽगोव्यावृत्तस्तथा बाहुलेयोऽगोव्यावृत्तस्तथा खण्डोऽगोव्यावृत्त इत्य भिन्नाभिधानप्रत्ययवृत्तिः किन्नेष्यत इत्यर्थः ।

§ 1468

स्यादेतत् [।] सर्वत्र सामान्यबुद्धिर्निर्विषयेष्टैव केवलं सामान्यमन्तरेण क्वचिदविसम्वादो न स्यादित्यत आह । **यदी**त्यादि । यदिशब्दोभ्युपगमद्योतनार्थः । यद्यस्यास्सर्वत्र निर्विषयत्वमभ्युपगम्यते । **सत्स्विति** विद्यमानेषु भावेष्वगोव्यावृत्तेषु । **असत्स्वि**ति परमार्थतः प्र धा ने श्व रा दिकार्यतया
300/s ऽविद्यमानेषु भावेषु । **नेय मर्थवती सामान्यबुद्धिः** । तया यथारोपितस्याभिन्नाकारस्य बाह्येष्वभावभा वादतश्चाभूतग्रहाद् । **विप्लवो** भ्रान्तिरेवेति कृत्वा । **नास्यास्सामान्यबुद्धेर्निर्विषयाया विषयनिरूपणं प्रति कश्चिदादरः** । यदि सर्वैव सामान्यबुद्धिर्भ्रान्ता कथन्तर्ह्यनुमानाद् वस्तुसम्वाद इत्याह । **क्वचिदि**त्यादि । क्वचिद् **वस्तुन्यस्य** बुद्धेः सकाशादविसम्वादो **यस्म**आत् **कार्यकारणसम्बद्धाद्** यथोक्तात् । एतच्च निवेदितं प्राक् । यत्रास्ति वस्तुसम्बन्धो यथोक्तानुमितौ यथेत्यादिना १ । ८३ । न **तथाभूतस्या**भिन्नरूपस्यानुमानग्राह्यस्य वस्तुनि समावेशाद् **विद्यमानत्वाद**नुमानविकल्पस्य वस्तुविसम्वादः । **प्रत्यक्षवदिति** । वैधर्म्यदृष्टान्तः । किङ्कारणम् [।] **अतथाभावेपी**ति व्यतीतेपि वस्तुनि परम्परया लिङ्गानुसारेण भावात् । यद्वाऽ**तथाभावेपि** सामान्यरहितेऽपि वस्तुन्यभिन्नाकाराया **बुद्धेर्भावात्** । इति एवं । **निवेदयिष्यामः** । **निवेदितं च** प्राक् । **भावाभावानुविधानात् सामर्थ्य**मित्यन्तरे [।] § 1469

यदि सामान्यबुद्धिः स्वाकाराभेदेन भिन्नान् भावानभिन्नानध्यस्य विधिरूपतया प्रतिपद्यते कथमस्या अन्यापोहविषयत्वमुक्तमित्यत आह । **भेदे**त्यादि । अस्याः सामान्यबुद्धेर्भिन्नपदार्थदर्शनबलेनेति विजातीयव्यावृत्तस्वलक्षणानुभवसामर्थ्येन । उत्पत्तेरित्यध्याहारः । बहुलग्रहणम्वस्त्वभावेपि शशविषाणादौ विकल्पबुद्धेः प्रवृत्तिख्यापनार्थं । **तेषु** भिन्नेषु स्वलक्षणेषु **भावाध्यवसायात्** स्वाकाराभेदेन स्वरूपाध्यवसायात् । दृश्यविकल्पयोरेकीकृत्य प्रवृत्तेरित्यर्थः । यस्माद् **भिन्नवस्तुदर्शनबलेनो**त्पद्यते बुद्धिरुत्पन्ना च तान्येव भिन्नवस्तूनि स्वाकाराभेदेन प्रतिपद्यते [।] तस्माद् भेदविषयत्वम्भिन्नविषयत्वमित्यर्थः । युक्तन्तावद्वस्तुदर्शनद्वारायातेष्वनित्यादिविकल्पेषु वस्तुदर्शनबलोत्पत्तेर्भेदविषयत्वं । यत्र तु न तथाभूतम्भिन्नम्वस्तु । यथा नित्यादिविकल्पेषु । शशविषाणादिविकल्पेषु च [।] तत्र कथम्भेदविषयत्वं तेषामिति

१४ भाव] ?

चेदाह । **तथा भावेत्यादि** । यथैव भिन्नवस्तुस्वभावग्राह्यानुभवबलेनोत्पन्ना अनित्यादिबुद्धयः स्वप्रतिभासे भिन्नभावाध्यवसायेन प्रवर्त्तमाना भेदविषयाः । **एवन्तथा भावकल्पनाया**मेव स्वप्रतिभास एव भिन्नबाह्यभावाध्यवसायक- 111a/PSVTa ल्पनायां सत्यां भिन्नविषयत्वे **सत्यपरत्रेति** अविद्यमानेषु नित्यप्रधानकार्यादिषु शशविषाणादिषु च नित्यप्रधानादिकार्यशशविषाणादिविकल्पानाम्भेदविषयत्व- 301/s स्य भावात् । **स्वाश्रयमात्र**गतव्यक्तिभेद एव स्थितं । न तु व्यक्तिशून्ये देशे । तदुक्तं भ ट्टे न । § 1470

पिण्डेष्वेव च सामान्यं नान्तरा गृह्यते यतः ।
न ह्याकाशवदिच्छन्ति सामान्यन्नाम केचन ॥ आकृ० २५
प्रत्येकसमवेतत्वन्दृष्टत्वान्न निरोत्स्यते ।
तथा च सति नानात्वन्नैकबुद्धेर्भविष्यति ॥ वन० ३०
यथा च व्यक्तिरेकैव दृश्यमाना पुनः पुनः ।
कालभेदेप्यभिन्नैव जातिर्भिन्नाश्रया सतीति ॥* वन० ३३ § 1476

उ द्यो त क रो प्याह ।* केन सर्वगतत्वं जातेरभ्युपगम्यते येन मृत्पिण्डे मृद्द्रवके गोत्वं स्यादपि तु स्वविषये सर्वत्र वृत्तिर्वर्त्तत इति सर्वगतेत्युच्यते । कः पुनर्गोत्वस्य स्वो विषयः । यत्र गोत्वम्भवति । क्व पुनर्गोत्वम्वर्त्तते । यत्र गोत्वनिमित्तोनुवृत्तिप्रत्ययो भवति । क्व पुनरनुवृत्तिप्रत्ययं गोत्वं करोति [।] यत्तस्य साधनं । कः पुनर्नित्ये गोत्वे गोस्साधनार्थः । यत्तेन व्यज्यते । न हि ककुदादिमदर्थव्यतिरेकेण गोत्वस्य व्यक्तिरिति । न पिण्डेभ्योर्थान्तरं गोत्वम्पिण्डान्तरालेष्वग्रहणादिति बौ द्धो ब्रुवाणः पिण्डान्तरालम्पर्यनुयोज्यः । किमिदम्पिण्डान्तरालं । किमाकाशमाहोस्विदभाव उत द्रव्यान्तरमिति । यद्याकाशं न तत्र गोत्वं न ह्याकाशं गौरिति प्रतीयते । एतेनाभावो द्रव्यान्तरं च व्याख्यातं । विशेषप्रत्ययानामाकस्मिकत्वाच्च । अयं पिण्डप्रत्ययव्यतिरेकभाक् प्रत्यय उपजायमानो निमित्तान्तराद् भवति । दृष्टा खलु पिण्डव्यतिरेकभाजां प्रत्ययानां निमित्तान्तरादुत्पत्तिर्यथा चर्मवस्त्रकम्बलेषु नीलप्रत्ययस्तच्च निमित्तान्तरं सामान्यमिति [।] तस्माद् व्यक्तिसर्वगतं सामान्यं । व्यक्तिशून्येपि देशे विद्यमानत्वात् । न च तत्र सामान्यस्य प्रतीतिर्व्यञ्जिकाया व्यक्तेरभावात् । यत्रैव च व्यक्तौ सामान्यं प्रतीयते सैव सामान्याभिव्यक्तौ समर्था सामान्यप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या गम्यते नान्येति ।* § 1477

तदाह भ ट्टः । § 1478

यद्वा सर्वगतत्वेपि व्यक्तिः शक्त्यनुरोधतः ।

१३ *] Ślokavārtika.
१४ *] Nyāyavārtika.
२९ *] Nyāyavārtika.

शक्तिः कार्यानुमेयादिव्यक्तिर्दर्शनहेतुका ।
302/s तेन यत्रैव दृश्येत व्यक्तिः शक्तन्तदेव तु ।
तेनैव च न सर्वासु व्यक्तिष्वेतत् प्रतीयते ।
भिन्नत्वेपि हि कासांचिच्छक्तिः काश्चिदशक्तिकाः ।
न च पर्यनुयोगोस्ति वस्तुशक्तेः कदाचन ।
वह्निर्दहति र्नाकाशं कोत्र पर्यनुयुज्यतामिति ।*§ 1485

तत्र तयोः **पक्षयोर्मध्ये यदि स्वाश्रयमात्र**गतं अपूर्वघटाद्युत्पत्तौ घटत्वादिशून्ये प्रदेशे पश्चादुत्पन्नाद् घटादे**र्भिन्नदेशं** यद् द्रव्यन्तद्वर्त्तिनः **सामान्यस्य** । **कथन्तेषु** पश्चादुत्पन्नेषु घटादिषु **सम्भवो** नैवेत्यभिप्रायः । भवेत् सम्भवो यदि तस्मात् **पूर्वद्रव्यात्** तत्सामान्यम्पश्चा**दुत्पद्यमानन्द्रव्यं याति** । तच्च नास्तीत्याह । **यस्मादि**त्यादि । **तदि**ति सामान्यं **पूर्वद्रव्या**दिति यत्र तत्पूर्वं स-
111b/PSVTa मवेतं तस्मा**दुत्पित्सु** द्रव्य मुत्पत्तुमिच्छु पूर्वं घटादिकं न **याति** । अमूर्त्तत्वेन **निष्क्रियत्वा**त् सामान्यस्य [।] पूर्वद्रव्यादचलतोपि भिन्नदेशेन योगो भविष्यति विम्बस्यादर्श इवेति चेदाह । **न ही**त्यादि । **अन्यद्रव्यवृत्ते**रित्युत्पित्सुद्रव्याद् भिन्नदेशद्रव्यवृत्तेर्भावस्य सामान्याख्यस्य ततः पूर्वकादाश्रया**दचलतस्तदुभयान्तरालाव्यापिनः** पूर्वपश्चादुत्पन्नद्वयान्तरालाव्यापिनः स्वाश्रयाद् **भिन्नदेशेन** द्रव्येण योगो **न हि युक्त** इति **सम्बन्धः** । बिम्बस्य तु भिन्नदेशे नादर्शेन योगोस्तीति ब्रुवाणः कथन्नोन्मतः स्यात् । सामग्रीबलाद् भ्रान्तं ज्ञानं प्रतिबिम्बानुगतादर्शप्रतिभासि तत्र जायते । यथोक्तं [।] § 1486

विरुद्धपरिणामेषु वज्रादर्शतलादिषु [।]
पर्वतादिस्वभावानां भावानां नास्ति सम्भव इति ।§ 1488

येपि तत्र भावान्तरोत्पत्तिमिच्छन्ति [।] तेषामपि न बिम्बेन योगोस्तीति यत्किञ्चिदेतत् । उत्पित्सुद्रव्यात् **प्राक्** सामान्यात्मा **न च तत्रोत्पित्सुदेशे आसीत्** । व्यक्तिशून्ये देशे तस्य स्थानानभ्युपगमात् । अस्ति पश्चात् त-
303/s त्सामान्यं व्यक्तावुत्पन्नायां । सामान्यशून्याया व्यक्तेरनभ्युपगमात् । न च तत्र देशे व्यक्त्या सहोत्पन्नं नित्यत्वात् । न च व्यक्त्युत्पाद एव सामान्यस्योत्पादो भिन्नत्वात् । अभिन्नत्वे वा ततो न सामान्यविशेषभावः स्यात् । **न च कुतश्चित्** पूर्वकाद् व्यक्तिविशेषाद्**आगतं** । एतन्न **याती**ति यदुक्तन्तस्यैवोपसंहारद्वारेणोपन्यासः । § 1489

यावद्भिः प्रकारैः सामान्यस्य व्यक्त्यन्तरे सम्भवस्ते प्रकारा नेष्यन्ते तत्र च सामान्यमिष्यत इति व्याघातः । स च प्राज्ञानान्दुःसहत्वाद् भारः । अत एवाह । **क इममि**त्यादि । प्राज्ञो हि कथमयुक्तं सहते । जडस्त्वज्ञानाद् युक्तायुक्तविचारणाक्षमः सहेतापि । यदाहान्यत्र **जाड्या**दिति । § 1490

---

६ र्ना] ? ना २५-२९
६ *] Ślokavārtika. Ākṛti.

ननु चोत्पित्सुद्रव्ये सामान्यस्योत्पत्तावपि समवेतत्वं प्रतिभासादेवावगन्तव्यं [।] स च व्यक्तिसमवेतत्वप्रतिभासोनुत्पादेपि सामान्यस्य विद्यत एवेति किमुत्पादेन व्यक्तिसमवेतत्वञ्च सामान्यस्य रूपमिष्यते । तेन तत्पूर्वद्रव्यसमवेतमपि ततोऽविचलदुत्पित्सुद्रव्यसमवेतं च प्रतिभासत इति **कथन्न यातीत्यादि** दूषणायोच्यतेभीष्टत्वात् । § 1491

सत्त्यं । यो हि सामान्यस्य प्रतिभासं नेच्छति तस्येदं दूषणं स्यात् **प्रतिभासत** इति । यस्तु सामान्यप्रतिभासोलीक इति मन्यते तस्य कथं दूषणं । अलीकत्वं चोत्पित्सु द्रव्यं न याति न च तत्रासीन्न चोत्पन्नमित्यादिना ग्रन्थेन सामान्याभावेपि सामान्यावभासिनो ज्ञानस्योत्पत्तेः प्रतिपादितमा चा र्ये ण [।] न च प्रतिभासनादेव सत्यत्वं । द्विचन्द्रादेरपि सत्यत्वप्रसङ्गात् । § 1492

नापि प्रत्यक्षबाधैका बाधा । अनुमानबाधाया अपि बाधात्वात् [।] यदि तदंशवत् स्यात्तदैकेनांशेन पूर्वस्मिन्नाधारे स्थितमंशान्तरेणोत्पित्सु द्रव्यं व्याप्नुयात् । अनंशम्वा पूर्वमाधारं हित्वा । द्वयमप्येतन्नास्तीत्याह । **न चेत्यादि** । **पूर्वमाधार**मिति सू त्र भागं । **उत्पित्सुदेशाद् भिन्नदेश**मिति मिश्रकेण स्पष्टयति । **तयोश्चे**ति पूर्वपश्चादुत्पन्नयोर्द्रव्ययोः । § 1493 112a/PSVTa

भिन्नेत्यादिना व्याचष्टे । **द्विधा भवे**दिति । नानावयवात्मतया । पूर्वाधार त्यागेन वा । प्रथमन्तावत् पक्षमाह । **नाने**त्यादि । एतच्च परप्रसिद्ध्योच्यते । 304/s
न त्वेकमनेकावयवात्मकमिष्यत इत्युक्तं । **अन्यान्योभ्या**मवयवाभ्याम्परस्परभिन्नाभ्यामंशाख्या**न्तत्सम्बन्धात्** । ताभ्याम्भिन्नदेशाभ्यां सम्बन्धात् । **आलोको** हि सावयवत्वादन्येनावयवेन घटेन सम्बध्यते । अन्येन घटादिभिः । एवं **रज्जुवंश**दण्डादावपि स्वसम्बन्धिभिः । § 1494

न हीत्याद्यस्यैव समर्थनं । अथ सावयवत्वेन सामान्यमनेकवृत्तीष्येत । तथापि कथमेकमनेकत्र वर्त्तेत । यस्मादेकदेशाः सामान्यस्य वर्त्तन्त इति [।] ये च तदेकदेशाः सामान्यस्य प्रत्येकम्पिण्डेषु वर्त्तन्ते । ते किं सामान्यात्मका उत नेति [।] यदि सामान्यात्मका एकमेकत्र वर्त्तत इति प्राप्तं । न चैकमेकत्र वर्त्तमानं सामान्यमिति युक्तम्वक्तुं । अथ न सामान्यात्मकास्ते । कथं सामान्यमनेकत्र वर्त्तत इत्युच्यते । एकदेशेषु च सामान्यस्य यद्येकदेशान्तरेण वृत्तिस्तदानवस्था स्यात् । **न च सावयवत्वमन्तरेणैक**स्यानेकत्र **वृत्तिर्युक्ता** । अथानवयवं प्रतिपिण्डं परिसमाप्त्या पिण्डवदसाधारणत्वान्न सामान्यम्भवितुमर्हति । किं कारण**न्तस्या**नवयवस्य सामान्यस्यैकेन द्रव्येण सम्बन्धो य आत्मा । तद्व्यतिरेकेण **दितीयात्माभावात् । एकात्मनश्च** तस्य सामान्यस्य **तत्प्रदेशवर्त्तिसम्बन्धरूपत्वात्** । उत्पित्सुघटदेशात् । पूर्वदेशवर्त्ति यद् घटद्रव्यन्तत्सम्बन्धिरूपत्वात् । नास्ति भिन्नदेशेन युगपद्योगः । **अन्यथे**त्युत्पित्सुदेशद्रव्यसम्बन्धरूपत्वे **तत्सम्बधायोगात्** । तेन पूर्वद्रव्येण सम्बन्धायोगात् । तस्मादेकव्यक्तिनियतात्मनः सामान्यस्य नास्ति **तस्मिन्नेव काले** भिन्नदेशेन द्रव्येण सम्बन्धः । सम्बन्धे वा पूर्वव्यक्तिनियतैकात्मकत्वेन सामान्यस्य पूर्वव्य-

क्तौ स्थितिस्तस्मिन्नेव काले भिन्नदेशव्यक्तिसम्बन्धेनास्थितिरेतच्चविरुद्धमित्याह । **एकस्याधेय**स्येत्यादि । **तत्र स्थानमि**ति पूर्वव्यक्तौ । **तदेव** तस्मिन्नेव काले व्यक्त्यन्तरे त्वयाभ्युपगमात् । पूर्वव्यक्तित्यागमन्तरेणैकस्य चान्यत्रान्वयायोगात् । तत्र पूर्वस्यां व्यक्तौ । **तेनैव** पूर्वव्यक्तिनियतेनात्मना । तस्य सामान्यस्यास्थानमित्य**युक्तमे**तत् । किङ्कारणं । **तत्स्थिते**त्यादि । तस्यामेव व्यक्तौ **स्थितास्थितात्म**नोः स्वभावयो**रेकस्य** सामान्यस्य **युगपद् विरोधात्** । § 1495
305/s

ननु यथैकत्यागेनापरत्र वृत्तिरेवमपरापरावयवैर्बहुषु च वृत्तिर्दृष्टत्वादिति द्विविधाभ्युपगम्यते । तथा सामान्यं यदा येनैव रूपेणैकत्र वृत्तन्तदैव तेनैव रूपेणान्यत्र वर्त्तते दृष्टत्वादिति सापि तृतीया वृत्तिः किन्नाभ्युपगम्यते । तदुक्तम्भ ट्टेन ॥ § 1496
112b/PSVTa

न हि द्वैविध्यमेवेति वृत्तेरस्ति नियामकं ।
त्रिविधापि हि दृष्टत्वात् सम्भवेद् द्विविधा यथेति ।* § 1498

उ द्यो त क रो प्याह । न गोत्वमवयवी न च समुदायस्तस्मान्न तत्र कृत्स्नैकदेशशब्दौ स्तः । न चेत् तत्रैतौ शब्दौ स्तः तस्माद् गोत्वं किं कृत्स्नम्वर्त्तते उतैकदेशेनेति न युक्तः प्रश्नः । कथन्तर्हि गोत्वं गोषु वर्त्तते । आश्रयाश्रयिभावेन । कः पुनराश्रयाश्रयिभावः [।] समवायः । तत्र वृत्तिमद् गोत्वं । वत्तिः समवाय इह प्रत्ययहेतुत्वात्तेन सर्वत्र पूर्वद्रव्य उत्पित्सुद्रव्ये च समवाय एव वृत्तिरतः कथमुच्यते [।] स्थितास्थितात्मनोरेकत्र विरोधादयुक्तमेतदि ति ।* § 1499

एतदेवाह । सर्वत्रेत्यादि । **सर्वत्र** पूर्वव्यक्तावुत्पित्सुद्रव्ये च । **सर्वदे**वोत्पित्सुद्रव्योत्पादेपि यदा वर्त्तते तदापि द्रव्यन्न **जहाति** । तेन स्थितास्थितात्मनोर्नैकत्र विरोधो स्थितात्मनोऽभावादिति । तदयुक्तं । न ह्येकसमवेतत्वमेवान्यव्यक्तिसमवेतत्वमन्यस्यास्तत्र प्रतिभासनप्रसङ्गात् [।] तस्मादेकसमवेतत्वान्यसमवेतत्वयोः परस्परं भेद एव । तच्चाभिन्नं सामान्यादेकसमवेतत्वादननुगमवदन्यत्र सामान्यस्याप्यननुगमप्रसङ्गः । यद्वैकव्यक्तिकालादिसम्बन्धेन ज्ञानजननशक्तिर्यासामन्यस्य । न साऽन्यव्यक्त्यादिसम्बन्धत्वेन । तेनैकस्यां व्यक्तौ सामान्यस्य ज्ञानजननशक्तिरन्यस्यां ज्ञानजननशक्तिविरोधिनी । शक्तिश्च शक्तिमतोऽभिन्ना । शक्तिलक्षणत्वाच्च वस्तुनः । तेन यद्वस्त्वेकन्तदेकवृत्त्येवेति व्याप्तिसिद्धिः । वस्तु चैकं सामान्यं यदि कथमन्यत्रापि वर्त्तेत । तथाभूतस्य प्रतिभासादिति चेत् [।] न । प्रतिभासो ह्यप्रतिभासस्य बाधको नावस्तुनस्तस्यापि प्रतिभासनात् । अस्य तु वस्तुप्रतिभासो बाध-

१२ *] Ślokavārtika.
१९ *] Nyāyavārtika.

को न चानुगतं वस्त्वस्तीत्युक्तं । अत एव न प्रतिज्ञायाः प्रत्यक्षबाधा । सामान्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाभासाच्च । § 1500

ननु यावदस्याप्रामाण्यं न तावदनुमानस्य प्रवृत्तिर्यावच्च नानुमानस्य प्रवृत्तिस्तावन्नास्य प्रत्यक्षाभासतेत्यन्योन्याश्रयत्वं स्यादिति चेत् [।] न । यतोनुमानं प्रतिभासमानस्य वस्तुत्वसन्देहमात्रेणैव प्रवर्त्तते । नाप्यस्याप्रामाण्यनिमित्तमनुमानम्प्र वर्त्ततेपि तु स्वसाध्यप्रतिबद्धलिङ्गनिमित्तम् [।] अतः 306/s सामान्यज्ञानस्य बाधकन्तस्मान्नास्ति परमार्थत एकम्वस्त्वेकदाऽनेकवृत्तिः । वृत्तौ तु तत्स्थितास्थितात्मनोर्विरोध एव । आ चा र्य स्त्वभ्युपगम्यापि दोषमाह । **तत्स्वभावे**त्यादि । सामान्यस्वभावस्य **दर्शनमाश्रयो** यस्य प्रत्ययस्य स **सर्वत्र** भिन्नजातीयेपि द्रव्ये **सर्वाकारस्यात्** । **तथा च सति गामप्यश्व** इत्यादि । किङ्कारणम् [।] इत्याह । **अश्वे स्थित** आत्मा यस्य द्रव्यत्वस्येति 113a/PSVTa विग्रहः । गमकत्वाद् व्यधिकरणस्यापि बहुव्रीहिः । अश्वे स्थित इति वा **साधनं कृते**ति समासः । पश्चादात्मशब्देन द्विपदो बहुव्रीहिः । **तत्स्वभावप्रतिपत्त्या** चाश्वस्थितस्वभावद्रव्यत्वप्रतिपत्त्या च **तथा निश्चयाद्** गौर्द्रव्यमिति निश्चयात् । § 1501

स्यादेतत् [।] नाश्वसमवेतद्रव्यत्वप्रतिपत्त्या द्रव्यमिति प्रतीतिः [।] किन्तर्हि [।] द्रव्यत्वमात्रप्रतिपत्त्येत्यत आह । **तस्य चे**त्यादि । **तस्य** चाश्वे द्रव्य**त्वस्यैकस्यादृष्ट**स्याप्रतिपन्नस्याश्वसमवेतत्वव्यतिरेके**णाकारान्तर**स्याश्वासमवेतत्वलक्षणस्या**भावात्** । तस्मादश्वसमवेतेनैव द्रव्यत्वेन विशिष्टां गां द्रव्यमिति प्रतिपद्यमानोश्व इति प्रतीयात् । यस्य त्वश्वव्यतिरिक्तमेव द्रव्यत्वसामान्यन्तेन च विशिष्टमसौ गां प्रतिपद्यमानो नियमेनाश्व इति प्रतीयात् । § 1502

तस्मादित्युपसंहारः । अनवयवं सामान्य**मनेकदेशे**ऽनेको देशोऽस्येति तस्मिन् घटादौ **युगपन्नाधीयते** । नाधेयतां प्रतिपद्यते । इयता च न **चांशवदि**त्येतद् व्याख्यातं । § 1503

जहाति पूर्वन्नाधारमित्येतत् पूर्वेत्यादिना व्याचष्टे । स चेति पूर्वाधारत्यागः सामान्यस्य **नाभिमतः** । १५४-५५ § 1504

अन्यत्रेति पूर्वव्यक्तौ **वर्त्तमानस्य** सामान्यस्य **स्वस्मात्** पूर्वाधारदेशाद् **अचल**तस्ततः पूर्वाधारदेशादन्यत्र स्थाने जन्म यस्य द्रव्यस्य तस्मिन् वृत्तिरित्यतियुक्ति मदित्युपहसति १५६ § 1505 307/s

पूर्वव्यक्तिदेशादविचलदपि सामान्यन्ततोन्यदेशन्द्रव्यं व्याप्नोतीति चेदाह । यत्रेत्यादि । यत्र देशेऽसौ पश्चात्कालभावी भावो वर्त्तते । तेन देशेन सामान्यं न सम्बध्यते स्वव्यक्तिसर्वगतत्वाभ्युपगमात् । यत्र देशे सामान्यं न वर्त्तते तद्देशिनं च पश्चात् कालभाविनम्भावं व्याप्नोतीति न्यायातिक्रान्तत्वात् किमप्येतन्महाद्भुतमिति प्रकारान्तरेणोपहसति । न हि यो यत्र देशे न वर्त्तते स तद्देशं व्याप्नोतीति न्यायानुसारिणा शक्यमवसातुं १५७ § 1506

---

२ त्वाभासा] ?

१२ हुव्रीहिः] Pāṇini २.२

सर्वगतत्वकल्पनामपि निराचिकीर्षन्नाह । **यस्ये**त्यादि । तस्यापि सर्वगतसामान्यवादिनः सर्वत्रगा यदि जातिस्तदैकत्र शावलेयादौ या तस्याव्यक्तिरभिव्यक्तिस्तया करणभूतया । सा जातिस्सर्वत्र व्यक्तिशून्येपि देशे । विजातीयव्यक्तिभेदे च **व्यक्तेव** प्रकाशितै**वाभेदादेकत्वा**त् सर्वत्र व्यक्तिशून्येपि देशे दृश्येत । § 1507

एतदुक्तम्भवति । यद्यपि व्यक्तिशून्ये प्रदेशे विजातीयव्यक्तौ च स्वव्यक्तेर्व्यञ्जिकाया अभावस्तथापि स्वव्यक्त्यभिव्यक्तेनैव रूपेण तत्रावस्थानाज्जातेरुपलम्भः स्यान्नो चेत् स्वभावनानात्वं प्राप्नोतीत्येकरूपा चेष्यत इति भावः । **न जाते**र्नित्याया अनाधेयातिशयत्वेन **कदाचिदभिव्यक्तिरिति निषिद्धमेतत्** ।वृत्तिराधेयता व्यक्तिरिति तस्मिन्न युज्यत १ । १४६ इत्यत्रान्तरे । यत एव**न्तस्मात्** सा जाति**र्नित्यमनपेक्षितपरोपस्कारा**नाधेयातिशया । एवम्भूता यदि स्वभावेन स्वविज्ञानजननयोग्या । तदा नित्य**न्दृश्येत** व्यक्तेः
113b/PSVTa प्राक् पश्चाच । अथ न योग्या तदा कदाचिद् दश्येत । किं कारणं [।] **तस्मिन्** विज्ञानजननयोग्य**स्वभावे** तद्विपरीते **चावस्थानात्** । सर्वकालमेकरूपत्वादित्यर्थः । असमर्था व्यक्त्यसन्निधाने तत्सन्निधाने तु समर्था भवति
308/s । ततो न नित्यन्दर्शनमदर्शनम्वा जातेरित्यत आह । **स्वभावे** त्यादि । नित्यत्वेनानाधेयातिशयत्वादिति भावः ॥ १५७-५८ § 1508

यदि जातेर्नास्ति व्यक्तिस्तत्किं व्यक्त्यैवैकत्र सा व्यक्तेत्याद्युच्यत इत्यत आह । **अभ्युपगम्यापी**त्यादि । **व्यापिन्य**पि जातिः । **एकत्राश्रये व्यक्ता भेदाभावादेक**त्वाज्जाते**र्व्यक्तैव** प्रकाशितैव **सर्वत्र व्यक्तिशून्ये देशे** । विजातीये च व्यक्तिभेदे । **व्यक्तिशून्येष्वपीत्यपि** शब्दाद् विजातीयेपि व्यक्तिभेदे । अपि च **न च सा** जाति**र्व्यक्त्यपेक्षिणी** । व्यञ्जिका व्यक्तिर्न्नापेक्ष्येत । व्यक्तेर्जातिव्यञ्जकत्वाभावादिति भावः । यदि हि व्यञ्जिकां व्यक्तिमपेक्षेत । तदा **व्यञ्जकाप्रतिपत्तौ न व्यङ्ग्यस्य प्रती**तिः स्यान्न हि प्रदीपाद्यप्रतीतौ घटादेः प्रतीतिर्भवति । तथेहापि व्यक्त्यप्रतीतौ न जातिप्रतीतिः स्यात् । **सामान्यतद्वतो**स्तु व्यङ्ग्यव्यञ्जकयो**र्विपर्ययः पुनः कस्मादिष्टः** । तथा हि नागृहीतविशेषणाविशेष्ये बुद्धिर्वर्त्तत इति नियमात् । प्रागेव सामान्यग्रहणमिष्टन्तद्द्वारेण तु व्यक्तेः । ततो व्यञ्जिकाया व्यक्तेर्ग्रहणमन्तरेणापि व्यङ्ग्याभिमतस्य सामान्यस्य प्रतिपत्तिरिष्टेति विपर्ययः । § 1509

यो हीत्यादिना व्याचष्टे । **स्वाश्रयो** यत्र समवेतं सामान्यं । सामान्यग्राहक**मिन्द्रियं** च तयोस्**संयोगस्तदपेक्षा** प्रतीतिर्यस्य **सामान्यस्य** तत्तथोक्तं । **आश्रयशून्याः** प्रदेशा विजातीयव्यक्त्यध्यासिता व्यक्तिशून्याश्च । तेषु **न दृश्यते** । यथोक्तसंयोगाभावात् । तस्याप्येवं वादिनः । क्वचिद् व्यक्तिर्दर्शने सत्यस्त्येव्**आश्रयेन्द्रियसंयोगो** जातेः सर्वत्र स्थिताया उपकारक इति । तत आश्रयेन्द्रियसंयोगाद्धेतो**स्तद्दर्शी** क्वचिद् व्यक्तिभेदे जातिदर्शी **यथास्थितां** सर्वदेशव्यापिनीञ्जाति**म्पश्येत्** । यत्रैव व्यञ्जिका व्यक्तिस्तत्रैव जातेः स्वरूपं दृश्यं नान्यत्रेति चेदाह । **न ही**त्यादि । **तस्यामिति** जातौ । क्वचिद् व्य-

त्तौ **दृश्यमानायान्तदीयामिति** सामान्यसम्बन्धि । एकस्य दृष्टादृष्टविरोधात् । एवन्तावद् व्यक्तेर्व्यञ्जिकात्वमभ्युपगम्य च शब्दोपात्तोर्थो व्याख्यातः । § 1510
309/s

अधुना न सा व्यक्त्यपेक्षिणीत्यादि व्याख्यातुमाह । **व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वा**दित्यादि । तस्य च मिथ्यात्वमनन्तरोक्तेनैव प्रतिपादितं । न ह्येकस्य दृष्टादृष्टमस्त्यतोऽपूर्वपक्ष एवायं केवलन्दोषान्तराभिधानार्थं गजनिमीलनं कृत्वोपन्यस्तं । तथाभूतस्येति न्याय्यस्य । **तत्रेति** जातितद्वति । न्याय्यस्य **व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्याभावात्** । किङ्कारणं । **स्वेत्यादि** । हि यस्मात् । **स्वरूपशून्ये** देशे प्रदीपादिरहिते देशे । स्वव्यङ्ग्यं घटादिकं । **नैवं** यथोक्तेन न्यायेन **व्यक्तिर्व्यञ्जिका सामान्यस्य** । किङ्कारणम् [।] विपर्ययात् । 114a/PSVTa
यस्मादगृहीत्वापि व्यक्तिं सामान्यमादौ गृह्यत इतीष्यते परेण । सामान्यग्रहणद्वारेणैव व्यक्तेर्ग्रहणाभ्युपगमादतश्च व्यञ्जकाप्रतिपत्त्यापि व्यङ्ग्यस्य ग्रहणात् । व्यञ्जकधर्मातिक्रमो व्यक्तेः । § 1511

एतदेवाह । **कथं** हीत्यादि । सेति व्यक्तिः सामान्यस्य व्यञ्जिका च स्यादिति **सम्बन्धः । तत्प्रतिपत्तिद्वारेणेति** सामान्यप्रतिपत्तिद्वारेण । सा व्यक्तिर्दृश्या स्यादिति विरुद्धमेतत् । **एवमिति** सामान्यदर्शनबलेन । व्यक्तेर्दर्शनेभ्युपगम्यमाने । **व्यङ्ग्या** सा व्यक्तिः **प्रसज्यते** सामान्यश्चेत्यध्याहारः । **प्रदीपेन घटवदिति** । तृतीयेति योगविभागात् समासः । सुप्सुपेति वा समासः । यथा प्रदीपेन घटो व्यङ्ग्यस्तद्वत्सामान्येन व्यक्तिर्व्यङ्ग्या प्राप्तेर्थः । तत्**प्रतिपत्तिमन्तरेण** सामान्यप्रतिपत्तिम्विना व्यक्ते**रदृश्यरूपत्वात् । अन्ये त्वाहुः** । व्यङ्ग्या च सैवं प्रसज्यत इत्यत्र चशब्देन सामान्यव्यञ्जकमित्येतदुपात्तं । ततः प्रदीपघटाभ्यां तुल्यमिति द्वन्द्वादेव वतिर्द्रष्टव्यः । पूर्वनिपातलक्षणस्य व्यभिचारित्वाद् घटशब्दस्यापूर्वनिपातः । प्रदीपवत् सामान्यं व्यञ्जकं । घटवच्च व्यक्तिर्व्यङ्ग्या । **प्रसज्यत** इति वाक्यार्थ इति । अनेनेति **सामान्यवादि**ना । सामान्यम्विना **किमसम्भवत्कार्यमभिसमीक्ष्य** । एवमित्युक्तविधिना । **बह्वायासः** । अशक्यसाधनतया बहुदुःखहेतुः । १५८-५९ § 1512

परस्परेत्यादि परः । **भेदाद्विलक्षणत्वाद्धेतोर्व्यतिरेकिणीष्वनन्वयिनीषु । अन्वयिन** एकाकारस्य **प्रत्ययस्य** प्रत्ययग्रहणमुपलक्षणमेवं **शब्दस्य** । सामान्यमन्तरेणा**योगात्** । सामान्यवाद आश्रित इति सम्बन्धः । § 1513

कथमित्याचा र्यः । ये **पाचकादि**शब्दा न क्रियानिमित्तानिच्छन्ति तान् प्रत्ये तदुक्तं । अभिन्नेन सामान्याख्ये**नार्थेन विना पाचकादिषु** कथमेकः 310/s
शब्दो **वाचकः** । वाचकग्रहणेन प्रत्ययो**न्वयी** गृहीत एव तेन विना शब्दस्याप्रवृत्तेः । अत एव वृ त्तौ **शब्दप्रत्ययानुवृत्तिरस्ती**त्याह । § 1514

उ द्यो त क रे णापि गवादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययः पिण्डादिव्यतिरिक्तनिमित्ताद् भवति विशेषप्रत्ययानामनाकस्मिकत्वान्नीलादिप्रत्ययवत् । यत्तन्निमित्तन्तत्सामान्यमिति सामान्यसिद्धौ प्रमाणे कृते स्वयमेवाशंकितम् [।]
§ 1515

अथ मन्यसे यथा पाचकादिशब्दा अनुवृत्ताश्च भवन्ति न च पाचकत्वन्नाम
सामान्यमस्ति [।] यदि स्यात् । भावोत्पत्तिकाल एवाभिव्यक्तं स्यात् तथा
गवादिष्वनुवृत्तिप्रत्यया इति । न [।] हेत्वर्थापरिज्ञानात् । विशेषप्रत्ययानाम-
नाकस्मिकत्वादित्यस्य हेतोः पिण्डप्रत्ययव्यतिरिक्तस्य प्रत्ययस्य निमित्तान्त-
114b/PSVTa रादुत्पाद इत्ययमर्थः । न पुनः सर्वानुवृत्तिप्रत्ययः सामान्यादेव भवतीति
। एवञ्च सति पचनक्रियाया यत्प्रधानं साधनन्तत्पाचकशब्देनोच्यते । तच्च
प्राधान्यं पाचकान्तरेष्वप्यस्तीति न दोष इति वदता पाचकत्वादिसामान्य-
म्विना पाचकादिशब्दानां वृत्तिरिष्टैवो द्यो त क रे णेत्यनेनाभिप्रायेणा चा र्ये
णाप्युक्तं कथमित्यादि । § 1516

न च पचनक्रियायां प्राधान्यनिमित्तायां पाचकादिशब्दप्रवृत्तिर्युक्ता । त
न्निमित्तत्वे हि प्रधानं प्रधानमित्यनुगामी शब्दः स्यान्न पाचक इति । अत
एवाह [।] **न ही**त्यादि । **तेष्वि**ति पाचकादिषु । **अन्यदिति** द्रव्याद् व्य-
तिरिक्तं । एवं सर्वशक्तिष्व**भिन्नं येने**केन ते पाचकादयो भिन्नास्सन्तोपि
तथेत्यभेदेन **प्रतीयेरन्** ज्ञानेन । उपलक्षणमेतत् तथाभिधीयेरन् । पाचकेष्व-
धिश्रयणादिलक्षणं । पाठकेष्वध्ययनात्मकमेवमन्येष्वपि यथायोग्यं । कर्मैक-
प्रत्ययादिनिमित्तमस्तीति **चेत् । स** इत्यन्वयी । प्रत्ययग्रहणमुपलक्षणमेवं
शब्दोपि । अन्येन वेति **कर्मणो** हेतुना प्रयत्नादिना । **भिन्न**मित्यादिनैतदेव
311/s समर्थयते । **तदि**ति बाह्योपन्यासे । तत्कर्मेति वा सम्बन्धनीयं । प्रतिपाचकं
कर्मणो भेदात् । येनापराधेन **ता** व्यक्तय**स्तथे**त्यभिन्नप्रत्यय हेतुत्वेन । § 1517

सत्त्यं [।] न कश्चिदपराधः किन्तु तासां व्यक्तीना**मेकरूपत्वा**त् । त-
था हि द्रव्यमेकरूपमनंशत्वात् । एतदेव चेद**भिन्नप्रत्यय**निबन्धनं न तु ततो
व्यतिरिक्तं धर्मान्तरन्तदा पाचकस्य पाचकत्वमिति **व्यतिरेकप्रतीतिर्न स्यात्**
। न हि तस्यैव ततो व्यतिरेको युक्तः । तस्याव्यक्तेराकारस्त**दाकार**स्त-
स्मादन्योऽभेदाकारस्तस्य **विशेषः** सोस्ति यस्यां **सा अतदाकारविशेषवती** ।
द्रव्याकारादन्याकारेत्यर्थः । § 1518

एतदुक्तम्भवति । द्रव्येभ्य एव प्रत्ययो द्रव्यमित्येवमाकारः । त-
तोन्येनैवाकारेण पाचकप्रत्ययः प्रतिषेधप्रत्ययस्स यदि द्रव्यनिमित्तमेव स्यात्
तदा द्रव्यमात्रप्रत्ययाविशिष्टः स्यात् । अथ किमर्थमतदाकारविशेषवतीत्युभ-
यमुक्तमतदाकारेत्येव वक्तव्यं । विशेषवतीत्येव वा । उच्यतेऽभेदाकारेत्युक्ते
द्रव्यस्याभाव इति प्रतिषेधप्रत्ययोप्यतदाकार इति शक्येत व्यपदेष्टुं न चासौ
वस्त्वन्तरनिबंन्धनः परेणेष्टः । विशेषप्रत्ययानामेव धर्मान्तरनिबन्धनत्वात् ।
विशेषग्रहणे च केवले क्रियमाणे । चैत्रप्रत्ययो मैत्रापेक्षया भवति विशेषवान्
। न त्वतदाकारः । चैत्राद्यभिधानेन द्रव्यस्यैव प्रतिपादनात् । उभयोपादानात्त्व-
यमर्थो भवत्यद्रव्याकारश्चासौ प्रत्ययो वस्तुस्पर्शाद् विशेषवांश्चेति । तस्मात्
तत्र द्रव्यव्यतिरिक्ते न निमित्तान्तरेण भाव्यमिति । § 1519

उक्तमित्या चा र्यः । यथा व्यतिरेको गोर्गोत्वं पाचकस्य पाचकत्व-
मित्यादिको यथा च विशेषप्रत्यया अनन्तरोक्तास्तथोक्तमिति सम्बन्धः ।
115a/PSVTa कथमुक्तमित्याह । **यथास्व**मित्यादि । **अर्थान्तरविवेको**र्थान्तरव्यवच्छेदः

। **यथास्वमिति** यस्य शब्दस्य **यथासंकेतं** यो व्यवच्छेदस्तस्मादित्यर्थः । तथा हि पाचकशब्दोऽपाचकव्यवच्छिन्नमप्रतिक्षिप्तभेदान्तरं प्रतिपादयन् धर्मिवचनः [।] पाचकत्वशब्दस्तु तमेव व्यवच्छिन्नं प्रतिक्षिप्तभेदान्तरमाहेति धर्मवचनः । ततो धर्मधर्मिभेदकल्पनया पाचकस्य पाचकत्वमिति व्यतिरेकविभक्तिः प्रयुज्यते । एवं द्रव्यशब्दस्याप्यद्रव्यव्यवच्छिन्ने स्वभावे संकेतितत्वात् तदनुसारेणाद्रव्याव्यवच्छेदानुसारेणाद्रव्यव्यवच्छेदानुकारिणी बुद्धि रुत्प- 312/s द्यते । पाचकशब्दात् त्वपाचकव्यवच्छिन्नानुकारिण्येव बुद्धिरतो यथाव्यवच्छेदं संकेतानुसारेण विशेषवती बुद्धिरेकत्राप्यविरुद्धा । एतच्च भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपेत्यादिषु प्रतिपादितं । § 1520

तस्मादित्यादिनोपसंहारः । यथा **व्यक्ती**नां भेदस्तद्वत् कर्मणोपि भेदाद्धेतोरस्य **पाचकाद्यभेदप्रत्ययस्य** न हेतुः कर्मेति सम्बन्धः । **तेषां** पाचकानां यानि **कर्मा**णि पाकाख्यानि तेषु कर्मसु या पाचकत्व**जातिः** समवेता सैवाभेदाद्धेतुः पाचकाभेदप्रत्ययस्य । **नेत्या**दिना प्रतिषेधति । न जातिर्हेतुरिति प्रकृतं । किङ्कारणं [।] **कर्मसंश्रया**त् । कर्मणि समवेतत्वात् । द्रव्या**दर्थान्तरं** कर्म तत्सम्बन्धिनी । अर्थान्तर इति द्रव्ये । **गोत्वमिवेति** निदर्शनं । न हि गोत्वं शाबलेयादिसम्बन्धि । कर्क्कादिष्वश्वभेदेषु गोप्रत्ययहेतुः । **पाचककर्मसु** पाकाख्येषु कर्मजातिस्समवेता । न च तानि कर्माणीति पाकाख्यानि । शब्दग्रहणमुपलक्षणं । तथा पाचकप्रत्ययेन परि च्छिद्यन्ते । तस्य पाकाख्यस्य कर्मण आश्रयो द्रव्यं पाचकशब्देनोच्यते । न च तत्र द्रव्ये **कर्मजातिस्स**मवेता । § 1521

एवन्तावद**र्थान्तरसम्बन्धित्वं** कर्मजातेराश्रित्य द्रव्यविषयं पाचकाभिधानप्रत्ययं प्रत्ययनिमित्तत्वमुक्तम् [।] १५९-६० § 1522

अधुना प्रकारान्तरेणाह । **तस्ये**त्यादि । **पाचकश्रु**तेरन्या श्रुतिः **श्रुत्यन्तरं** । श्रुतिग्रहणमुपलक्षणमेवं ज्ञानान्तरनिमित्तत्वात् । श्रुत्यन्तरमेवाह । **पाक** इत्यादि । तत इति कर्मजातेः कर्मविषयस्याभिधानस्य प्रत्ययस्य च हेतुत्वात् कर्मजातेरित्यभिप्रायः । § 1523

स्यान्मतं [।] न कर्मजातिः पाचकप्रत्ययं जनयति किन्तु कर्मजातिसमाश्रयात् कर्मैवेत्यत आह । **तस्ये**त्यादि । तस्येति पाचकाद्यभेदप्रत्ययस्य । **कर्मनिमित्तं यस्येति** विग्रहः । प्रोक्तं व्यक्तिवद् भेदान्न **हेतुः कर्मास्ये**त्यादि । § 1524

ननूक्तं जातिसमाश्रयाद् भिन्नमपि कर्माभिन्नप्रत्ययहेतुरिति । § 1525

313/s

उक्तमिदमयुक्तन्तूक्तं । जातिसम्बन्धेपि कर्मणस्तथैव भिन्नत्वात् । **किञ्चे**त्यादिनोपचयहेतुमाह । **तस्य** पाचकाद्यभेदप्रत्ययस्य कर्मनिमित्तत्वेऽभ्युपगम्यमाने । **निरुद्धे कर्मणि** पुरुषः **पाचक इति नोच्येत** । उच्यते च योग्यतामात्रेण [।] ततो न वस्तुभूतक्रियानिमित्तोयं व्यपदेशः । अतीतस्यापि कर्मणोस्तित्वाददोष इति चेदाह **पचत** एवेत्यादि [।] यद्यतीतस्य सत्त्वं स्याद् वर्त्तमानवदुपलभ्येतोपलब्धिलक्षण- प्राप्तं च कर्मेष्यते । § 1526 115b/PSVTa

स्यान्मतं [।] कर्मजातिः कर्मणि समवेता कर्मापि द्रव्ये समवेतन्ततः सम्बद्धसम्बन्धात् कर्मजातिर्द्रव्यविषयस्य पाचकप्रत्ययस्य हेतुरिति चेदाह । **तत एवे**त्यादि । **तत एवे**ति कर्मणो विनष्टत्वादेव न सामान्यस्य कर्मणा सम्बन्धः साक्षात् । नापि कर्मद्वारेण पारम्पर्येण द्रव्यसम्बन्धोस्या**सम्बन्धात्** कारणान्न **सामान्यं** पाचकाद्यभिधानप्रत्ययस्य हेतुः । असम्बद्धमपि हेतुरिति चेदाह । **नेत्या**दि । अयुक्तमित्यसम्बद्धं । शब्दग्रहणमुपलक्षणमसम्बद्धं सामान्यं न ज्ञानशब्दकारणमित्यर्थः । कुतः [।] **अतिप्रसङ्गात्** । गोत्वमप्यश्वज्ञानस्य हेतुः स्यात् । १६०-६१ § 1527

विनष्टे हीत्यादिना व्याचष्टे । **तत् सामान्यमि**ति कर्मसामान्यन्न कर्मणि समवेतन्तस्यासत्त्वात् । कर्माभावादेव कर्त्तरि पाचके पारम्पर्येणापि समवेतम् [।] अतः सम्बद्धसम्बन्धोप्यस्य सामान्यस्य द्रव्येण सह नास्ति । **अन्यथे**त्यसम्बद्धस्यापि ज्ञानादिहेतुत्वे । स्थित्यभावाच्च कर्मण इत्यादि यदुक्तं [।] तमतीतेत्यादिना पक्षान्तरमाशंकते । **अतीतं** यद्विनष्टं । **अनागतं** यद् भविष्यति कर्म । **तयोरिति** शब्दज्ञानयोः [।] कर्माप्यतीतानागतमसत्
314/s । **ज्ञानाभिधानयोर्निमि**त्तमिति सम्बन्धः । किं कारणं [।] तयोरित्यादि । तयोर्ज्ञानाभिधानयोः । § 1528

असतीत्यादिना व्याचष्टे । उपाख्यायते प्रकाश्यते वस्त्वनयेत्युपाख्यार्थक्रियाशक्तिः । सा निर्गता यस्मादसतस्तत्तथोक्तं । **असद्** यस्मादर्थक्रिया**शक्तिविकलं** । तदेवंभूतं कथं शब्दज्ञानयोर्निमित्तं स्यादित्यर्थः । § 1529

अथासतोपि हेतुत्वमिष्यते तदा तस्य वस्तुत्वमेव स्यान्नासत्त्वं । किङ्कारणमित्याह । कार्येत्यादि । लक्षणशब्दः स्वभाववचनः । तदिति तस्मात् । अतीतं प्रच्युतरूपं । अनागतमसंप्राप्तरूपं । कर्मणः सकाशादन्यच्च व्यक्त्यादिकं ज्ञानाभिधानयोर्निमित्तत्वेन **नेष्टं** सामान्यवादिना । § 1530

व्यक्तिः कर्माश्रयो द्रव्यं ।§ 1531

आदिशब्दात् संकेतवासना तत्परिपाकयोर्ग्रहणं । ते इति शब्दज्ञाने । तथा **चेत्यन्वयिनोः** पाचकादिशब्दज्ञानयोरनिमित्तत्वे सति न जातिसिद्धिः । चशब्दात् नित्यं सत्त्वमसत्त्वम्वा शब्दज्ञानयोः स्यात् । कस्मान्न जातिसिद्धिरित्याह । तस्या इत्यादि । **तस्या जाते**रभिन्नस्य **ज्ञानस्याभिधानस्य च निमित्तत्वेनेष्टत्वात् । यथा** च पाचकादिविषये । ते अनिमित्ते प्रवर्त्तेते तथा गवादावपीति केन निबन्धनेन जातिः कल्प्येत । § 1532

शक्तिरित्यादिना पक्षान्तरमाशंकते । कर्माश्रयस्य द्रव्यस्य शक्तिः । शब्दग्रहणमुपलक्षणं [।] पाचकादि ज्ञानस्यापि शक्तिर्निमित्तं । नेत्यादिना प्रतिषेधति । न पाचकादिशक्तिः पाचकादिशब्दनिमित्तं [।] किङ्कारणं [।] शक्तेर्द्रव्याव्यतिरेकेण द्रव्यवदेवानन्वयादनन्वयिनश्चार्थस्यान्वयिज्ञानाभिधानं प्रति निमित्तत्वानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा जातिकल्पनाया निर्निबन्धनत्वप्र-

---

१३ म] ? द

सङ्गात् । भिन्नैव शक्तिरिति चेदाह । **न हीत्यादि** । न हि द्रव्यादन्यैव [315/s] शक्तिर्यदि स्यात्तदा **तस्या** एकशक्तेः **पाकाद्यर्थक्रियासूपयोगेन** कारणेन **द्र-** [116a/PSVTa] **व्यस्य** शक्त्याधार**स्यानुपयोगित्वप्रसङ्गात्** । तस्यां पाकादिनिर्वर्त्तिकायां शक्तौ तस्य द्रव्यस्योपयोगः । एवमपि पारम्पर्येण पाकादौ द्रव्यमुपयुक्तं स्यादिति भावः । § 1533

किमित्यादि सि द्धा न्त वा दी । अर्थान्तरभूतया **शक्त्या** न किञ्चित् प्रयोजनं । तथा हि पाकादिनिर्वर्त्तिकायां प्रथमायां **शक्तौ** द्रव्यं यया शक्त्योपयुज्येत । सापि शक्तिर्यदि व्यतिरिक्ताऽभ्युपगम्येत तदा पाकादिनिर्वर्त्तिकायां **शक्तौ** द्रव्यस्यो**पयोगाय शक्त्यन्तरस्य** द्रव्याद् **व्यतिरेकिणोऽभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात्** । तस्यामपि शक्तावुपयोगायापरा व्यतिरिक्ता शक्तिः कल्पनीया तत्राप्यपरेत्यनवस्था स्यादित्यर्थः । तस्मादन्तरेण व्यतिरिक्तं शक्तिं **द्रव्यमेव** प्रथमायां पाकादिनिर्विर्त्तिकायां शक्ता**वुपयुज्यत इति वाच्यं** । एवं च द्रव्यस्योपयोगे **शक्ता**विष्यमाणे । तद्द्रव्यम**र्थक्रियायां** पाकादिलक्षणाया**मेवोपयुज्यत इति किन्नेष्यते** । द्रव्यस्यार्थक्रियायाश्चान्तराले **किमनर्थिकया शक्त्या** कल्पितया । § 1534

यत एवन्त**स्मात्** पाकाद्यर्थक्रियाशक्तिरित्यनेन द्रव्यमेवोच्यते । किम्भूतन्तत्कार्यं तत्पाकादि कार्यं यस्य । तच्च द्रव्यं व्यक्त्यन्तरं नान्वेतीति कृत्वा । ततो द्रव्यात् पाचकः पाचक इत्य**न्वयी शब्दो न स्याज्ज्ञान**श्च । शब्दग्रहणं तूपलक्षणं । १६१-६२ ॥ § 1535

पाचकादिषु द्रव्येषु पाचकत्वादिसामान्यमस्ति तदन्वयि शब्दज्ञाननिबन्धनमिति चेदाह । **सामान्यमित्यादि** । **सामान्यं पाचकत्वादि** यदीष्यते । तदा पाकादिनिर्वर्त्तनशक्त्यवस्थायाः **प्रागेव** द्रव्यस्योत्पत्तिसमकाल एव द्रव्यसमवेत**न्तद् भवेदि**त्यर्थः । तथा च तदहर्जातोपि बालः पाचकादिज्ञानाभिधानविषयः स्यादिति भावः । **नो चेत्** प्रागेव भवेत् तदा **पश्चाद**पि न भवेत् । तस्य द्रव्यस्याविशेषात् । अस्त्येव सर्वकालं द्रव्ये पाचकत्वादि । [316/s] किन्तु प्रागनभिव्यक्तमतो न शब्दज्ञानयोर्निमित्तमित्यत आह । **व्यक्तमिति** । प्रागेवाभिव्यक्तम्भवेदित्यर्थः । **सत्तादिवत्** । यथा सत्ताद्रव्यत्वादि । यावद्द्रव्यभावि । अर्थक्रियायाश्च प्रागेव योग्यदेशावस्थितं द्रव्यं । § 1536

अथापीत्यादिना व्याचष्टे । **सत्यर्थे** जात्याश्रये **तत्समवायस्य** सामान्यसमवायस्या**कादाचित्कत्वात्** सर्वकालभावित्वात् । एतदेव द्रढयन्नाह । **यावन्ति** हीत्यादि । **अर्थे** जात्याश्रये । **समवायधर्माणि** सम्बन्धयोग्यानि **तानि** सामान्यानि । **अस्यार्थ**स्य य उत्पादः । **तेन सह समवयन्ति** । अस्मिन् सामान्याश्रय इति विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धः । उत्पादसमकालमेव द्रव्येण सह सम्बध्यत इति यावत् । **इति समयः** । सा मा न्य वा दि नः सिद्धान्तः । यदाहो द्यो त क रः [।] प्राग्गोत्वान्नासौ गौर्नाप्यगौरिति । किङ्कारणम् [।] अभावे तौ विशेषणप्रत्ययौ न च विशेषणप्रत्ययौ विशेष्यसम्बन्धमन्तरेण भवतो न च प्राग् गोत्वयोगाद् वस्तु विद्यते । न [116b/PSVTa]

चाविद्यमानं गौरिति वाऽगौरिति वा शक्यते व्यपदेष्टुं । यदैव वस्तूत्पद्यते तदैव गोत्वेनाभिसम्बध्यत इति । तथा न सतस्सत्तासम्बन्धो नासतः । यदैव च वस्तु तदैव सत्तया सम्बध्यत इति ।* § 1537

अथ सिद्धान्तमतिक्रम्य पश्चाद् भावित्वं सामान्यस्य कल्प्यते । **तदा तद्व्यतिक्रमे** सिद्धान्तव्यतिक्रमे । तस्य सामान्यस्याश्रयस्य द्रव्यस्य **पश्चाद**प्यविशेषा**न्न तत्समवायः स्यात्** । तेन सामान्येन समवायो न स्यात् । § 1538

यथा फलैकस्वभावस्यापि रक्तता प्राङ् न भवति । पश्चाच्च भवति । तद्वत्पुरुषस्य पाचकत्वादिसामान्यमित्यत आह । **तत्सम्बन्धी**त्यादि । **तत्सम्बन्धिस्वभाववैगुण्यात्** । पाचकत्वादिसामान्यसम्बन्धिस्वभाववैगुण्यात् । स इति सामान्यसमवायः । **तस्येति** पुंसः । न ह्यविगुणे स्वभावे स्थितस्य तत्सम्बन्धो न भवेत् । **तत्रैव** च सामान्यसमवायविगुणे **स्वभावे स्थितस्य** द्रव्यस्य पश्चात् सामान्यसमवायो भविष्यतीति **दुरन्वयन्दुर्बोधमेतत्** । फलस्याप्याम्रादेः पूर्वं पश्चाच्च यद्येकस्वभावता । तत्रापि तुल्यं चोद्यं । सामान्यसम्बद्धमेव तदा द्रव्यं क्रियोपकारापेक्षन्तु सामान्यं व्यनक्ति । १६२-६३ § 1539
317/s

सा च प्राङ्नास्तीति न प्राक् सामान्याभिव्यक्तिरित्यत आह । **क्रियोपकारे**त्यादि । पाकादिलक्षणा क्रिया । तत्कृतो य उपकारस्त**दपेक्षस्य** सामान्यं प्रति **व्यञ्जकत्वे**ऽभ्युपगम्यमाने । तस्य द्रव्यस्याक्षणिकत्वाद**विकारिणोनपेक्षा** सहकारिणं प्रति । § 1540

अथ विक्रियेत तदाप्य**तिशयेस्य** द्रव्यस्य क्षणिकत्वमापद्यते । **क्षणिकत्वा**च्चोत्पादानन्तरं ध्वंसिनः **कुतः क्रिया** । येन तदुपकारापेक्षं जातेर्व्यञ्जकं स्यात् । § 1541

कर्मोपकारेत्यादिना व्याचष्टे । अधिश्रयणादिलक्षणो व्यापारः कर्म । तत्कृत उपकारोतिशयस्तम**पेक्ष्य** स्थिरस्वभावस्य पूर्वस्वभावादचलतोनतिशयात् स्वभावान्तरानुपादानात् । **अविशेषाधायिनि** कर्मणि । **कापेक्षा** । नैव । **अतिशये वा** द्रव्यस्य क्रियाकृतेभ्युपगम्यमानेऽतिशयाधायकस्य कर्मणः **क्षणिकत्वात्** तस्याप्युपकार्यस्य द्रव्यस्य स्वभावभूतेनान्येनातिशयेनोत्पत्तव्यं । § 1542

यदि क्रियाकृतोऽतिशयो न स्वभावभूतो **द्रव्यस्य** तदर्थान्तरस्य करणाद् द्रव्यं नैवोपकृतं स्यात् । तस्माद् यथाक्रियाक्षणं प्रतिक्षणं **स्वभावभूतस्यान्यान्यस्यातिशयोत्पत्तेस्तदपि** द्रव्यं देवदत्तादि **क्षणिकं स्यात्** । **तत** इति क्षणिकत्वात् । **स्वोत्पत्तिस्थानविनाशिनः** स्वस्मिन्नेवोत्पत्तिदेशे विनाशिनः पुंसः **कुतः** पाकलक्षणा **क्रिया** । यदपेक्षन्तत् क्रियासापेक्षं पाचकादिद्रव्यसामान्यस्य **व्यञ्जकं स्यात** । § 1543

ननु च प्रथमादिक्रियाक्षणद्वारेण द्रव्यस्य क्षणिकत्वं क्रियाऽभावे च कथं क्षणिकत्वमिति चेत् [।] न । यतः क्रियासम्बन्धोत्पन्नानां क्षणानामन्यस्याः क्रियायास्सामान्याभिव्यञ्जिकाया अभावादित्यर्थः । § 1544

३ *] Nyāyavārtīka.

तस्मात् स्थितमेतद् यथा वस्तुभूता जातिर्नास्तीति । १६३-६४ § 1545

कथन्तर्हीत्यादि परः । § 1546

यथेत्यादि सि द्धा न्त वा दी । **यथा-पाचकादिषु** पाचकत्वादिसामान्यन्नास्ति तथा प्रसाधितमथ च तत्र प्रवर्त्तेते **अन्वयिनौ ज्ञानशब्दौ** । तथान्यत्राप्यन्तरेण सामान्यन्तौ भिवष्यतः । § 1547 318/s, 117a/PSVTa

तद्वदित्यादि परः । तेष्विति पाचकादिषु सामान्यम्विना कथमन्वयिनोर्ज्ञानशब्दयोर्वृत्तिरिति । ततोन्वयज्ञानशब्दवृत्तेः पाचकादिष्वपि पाचकत्वादिसामान्यमस्तीति चिन्तितमेतदनन्तरं । तथा तेषु पाचकत्वादि सामान्यं स न सम्भवतीति । § 1548

यद्यन्वयि रूपन्नास्ति तत्किमिदानी**मनिमित्ते** ते शब्दज्ञाने **स्यातां । नेत्यादि** सि द्धा न्त वा दी । अस्त्येव तयोर्निमित्तं यत् परेणेष्यते तस्य प्रतिक्षेपः । तदेवाह । **किन्तर्ही**त्यादि । वस्तुभूतं सामान्य**म्बाह्यतत्वं निमित्ते** ते न भवतः । किन्तर्हि तयोर्निमित्तमित्यत आह । **यथास्व**मित्यादि । यो य आत्मीयो **वासनाप्रबोधस्त**स्मादन्वयिनो विकल्पस्योत्पत्तिः । **ततो विकल्पोत्पत्तेः** सकाशाद् यथाविकल्पं **शब्दा भवन्ति । न पुनर्विकल्पाभिधानयोर्वस्तुसत्ता** । अन्वयिपदार्थ**सत्तासमाश्रय इत्युक्तप्रायमेतत** । अवश्यं चैतदेष्टव्यं । तथा हि यथास्वं समवाय**वासनावशात्** सिद्धान्ताश्रयेण ज्ञानवासनानुरोधाद् **विरोधिरूपसमावेशेन** परस्परविरुद्धरूपाध्यारोपेण प्र धा न कार्यमी श्व र कार्यमहेतुकं सम्वृत्तिमात्रं जगदित्येवं सर्वभेदेष्वन्वयिनो**स्तयो**रिति ज्ञानाभिधानयोः । **अपरापरदर्शने**पीति परस्परभिन्नानामर्थानान्दर्शनेपि । **न च तत्रेति** प्रधानादिकार्यत्वेन परस्परविरुद्धेन रूपेण कल्पितेष्वर्थेषु । **तन्निबन्धनः** शब्दज्ञानयोर्निबन्धनः । कस्मान्नास्तीत्याह । **परस्परविरोधि**नोरित्यादि । § 1549

अनियमेनेत्यादि परः । सर्वं सर्वत्रान्वयि ज्ञानमभिधानं च स्यात् । § 1550

एतदेव साधयन्नाह । न ह्यनिमित्तमित्यादि । § 1551

ननु यथास्वं वासनाप्रबोधाद् विकल्पोत्पत्तेरित्यादिना तयोरनिमित्तत्वं प्रतिषिद्धमित्यनवकाशमेव चोद्यं । एवम्मन्यते । आन्तरमेव निमित्तन्तयोरिष्यते तस्य च निमित्तस्य केनचिदासत्तिविप्रकर्षाभावात् । सर्वत्र सर्वविकल्पहेतुत्वं स्यादिति । न ह्यनिमित्ते भवदित्यत्र बाह्यनिमित्ताभावादनिमित्तमिति द्रष्टव्यं 319/s । § 1552

नानिमित्ते इति सि द्धा न्त वा दी । अविशिष्टनिमित्ते । न भवत इत्यर्थः । अत एवाह । **वासनाविशेषनिमित्तत्वादिति** । यथाभूतदर्शनद्वारायाता वासना सा तत्रैवाध्यवसिततद्भावम्विकल्पं जनयति । न सर्वत्रेति समुदायार्थः । तथाभूतमित्यन्वयि रूपं । **न चासति तस्मिन्न**न्वयिनि बाह्ये निमित्ते विकल्पेन न भवितव्यम्भवितव्यमेव । § 1553

तदेव **सुप्ते**त्यादिना साधयति । सुप्तश्च **तैमिरिकश्च** ताभ्यामुप**लब्धे**ष्वर्थेषु गवादिषु केशमक्षिकादिषु च यथाक्रमं । **अभावेषु** शशविषाणादिषु

। समवाय**वासना** । यथा स्वं सिद्धान्तं संकेतवासना तद्बले**नारोपितरूपविशेषे** प्रधानकार्यादिषु । **तथा** विकल्पोत्पत्तेरन्वयिनो **विकल्पस्योत्पत्तेः** । न 117b/PSVTa ह्येतेषु यथोक्तेषु बाह्यमन्वयि रूपमस्ति । स्वप्नतिमिरोपलब्धानामेवासत्त्वात् । तेषां चासत्त्वं तृतीये परिच्छेदे ३ । ८५ प्रतिपादयिष्यते । सिद्धान्तसमारोपितस्य तु परस्परविरोधिनोर्युगपदेकत्रेत्यादिना प्रतिपादितमेवासत्त्वं । **न च ते** विकल्पाः स्वप्नाद्युपलब्धे**ष्वसत्सु** वस्तुभूतान्वयिरूपमन्तरेणाप्युत्पद्यंत इति **सर्वत्रार्थाः सर्वाकारा** भवन्त्यपि तु प्रतिनियता एव । नियमहेतुं चाह । **विभागेनैवेत्**यादि । **तथैवोपलब्धाना**मिति विभागेनोपलब्धानां । विभागेनैव **विकल्पनात्** । सुप्ततिमिरावस्थायान्तावद् भ्रान्तज्ञानारूढानामर्थानां विभागेनोपलम्भः । सिद्धान्तारोपितानामपि यथास्वं सिद्धान्तश्रवणकाले । **शशविषाणमि**त्यादिष्वपि । शशविषाणं बन्ध्यासुत इति व्यवहारव्युत्पत्तिकालेऽनादित्वाद् व्यवहारवासनायाः । उक्तं चात्रेत्यादि ।

एकप्रत्यमर्शार्थज्ञानाद्येकार्थसाधन § 1555
१ । ७५ इत्यत्र । § 1556

अपि च यथा धवखदिरादयः परस्परभिन्नास्तथा गवादयः । तत्र **तुल्ये** 320/s **भेदे** कस्माद् वृक्षत्वं धवादिष्वेव वर्त्तते न गवादिष्विति पृष्टेन परेणैतदेव वक्तव्यं भावशक्तिरेव सा धवादीनां येन त एव वृक्षत्वं प्रति प्रत्यासन्ना न गवादय इति । तदा तुल्ये भेदे **यया प्रत्यासत्त्या** भावशक्तिलक्षणया **जातिः क्वचित्** स्वाश्रयाभिमतेऽर्थराशौ । **प्रसर्प्पति** । व्याप्य वर्त्तते । सैव भावशक्तिरन्वयि**शब्दज्ञाननिबन्धनमस्तु** । किं सामान्येन कल्पितेन [।] § 1557

तेन यदुच्यते । § 1558

विषयेण हि बुद्धीनां विना नोत्पत्तिरिष्यते ।
विशेषादन्यदिच्छन्ति सामान्यन्तेन तद् ध्रुवं ।
ता हि तेन विनोत्पन्ना मिथ्या स्युर्विषयादृते ।
न ह्यन्येन विना वृत्तिस्सामान्यस्येह दुष्यतीति ।§ 1562

तदपास्तं । न हि यथा सामान्यमन्तरेण केषुचित् सामान्यवृत्तिरिष्यते । तथा सामान्यम्विना सामान्यबुद्धिरिष्यतामिति परोभ्युपगमं कार्यते । येन ता हि तेन विनोत्पन्ना मिथ्या स्युरिति परस्योत्तरं स्यात् । केवलं यथा परस्य सामान्यमन्तरेण केषुचित् पदार्थेषु यया प्रत्यासत्त्या सामान्यवृत्तिः सैव भ्रान्तान्वयिज्ञानशब्दनिमित्तमस्तु किं सामान्येनेत्ययमर्थोत्र विवक्षित इति न कश्चिद्दोषः । § 1563

तस्मात् स्थितमेतद् [।] व्यावृत्तेरेवैकत्वाध्यवसायाद् भावेष्वन्वयो नान्यस्येति । । १६४-६५ ॥ § 1564

अत्र सां ख्यः प्राह । **न निवृत्तिमित्यादि** । **भावान्वयो** भावानामेकरूपत्वं । **अपर** इति वस्तुभूतः । तद्**एकस्य** बीजस्य यत्**कार्यन्तदन्यस्य** पृथिव्यादे**र्न स्यात्** । कस्मात् [।] तयोर्बीजपृथिव्यो**रत्यन्तभेदतः** । [।] १६५-६६ § 1565

यद्येत इत्यादिना व्याचष्टे । **एषामिति** भावानां यथा बीजादेकादीनामेकमंकुराख्यं कार्यं । **यो हीत्यादिना** तदेव साधयति । **यो हि तस्य** बीजस्यांकुरजनन **स्वभावो न हि सोन्यस्य** पृथिव्यादेरस्ति । **योस्ति** बुद्ध्यारोपितो 321/s व्यावृत्तिलक्षणो **न स जनकः** । कस्माद् । **व्यतिरेक**स्यान्यव्यावृत्तिलक्षणस्य 118a/PSVTa **निःस्वभावत्वात्** । तस्माद् बीजस्वलक्षणमेव **जनकं यच्च** जनकरूपन्**तदेव वस्तु** । **तज्जनकं** चेत्यङ्कुरजनकं स्वलक्षणं । **अपरवे**ति पृथिव्यादौ । अपरं पृथिव्यादिकमंकुरं जनयेत् । **स हीत्यादि** । हि शब्द एवकारार्थः । **तस्येति** बीजस्य । **अन्यस्य** पृथिव्यादेः [।] स पृथिव्यादिस्तेनांकुरजननेन बीज**स्वभावेन ततो** बीजा**दभिन्नः स्यात्** । **इत्यस्तिस्वभावान्वयः** । तेन केचित् स्वभावभेदेपि प्रकृत्यैककार्यकारिण इन्द्रियादिवदित्ययुक्तमुक्तमिति । § 1566

यदीत्यादिना सि द्धा न्त वा दी । **आत्मैकत्रापी**ति । कारणकलापस्य येनाभिन्नेनात्मना जनकत्वमिष्यते । **स** आत्मा तेषां कारणानाम्मध्ये एकत्रापि कारणे**स्तीति** । तेनैकेन कार्यं कृतमिति कृत्वा **व्यर्थाः स्युः सहकारिणः** । § 1567

ननु व्यावृत्तिवादिनोप्यन्त्यावस्थायां सर्वेषां जनकत्वात् कारणान्तरवैयर्थ्यं । § 1568

नैतदस्ति । समुदितानामेव तेषान्तादृशं सामर्थ्यं क्षणिकानां । हेतुप्रत्ययायत्तसन्निधित्वात् । परस्य तु नित्यवादिनः सदा तद् रूपमस्तीति भवेत्कारणान्तराणामानर्थक्यं । अत एवोक्त**मेकत्रापि सोस्ती**ति कारणान्तरविकलावस्थायामपीत्यर्थः । § 1569

यदीत्यादिना व्याचष्टे । **अनेकः** पदार्थो **यद्येकस्वभावत्वादेकस्य** कार्यस्य **कारकः** जनकः स **तेषां** कारणाभिमतानाम**भिन्नो** जनकः **स्वभाव एककारणसन्निधानेप्यस्तिं** । **ततश्च** सर्वस्यामवस्थाया**मवैकल्यात्** कारणस्य यत्र तत्रावस्थिति**रेकोपि जनकः स्यात्** । । १६६-६७ § 1570

एतदेव द्रढयन्नाह । **यस्मादित्यादि** । एकस्मिन्नपि बीजादौ सन्निहिते **नापैत्यभिन्नं** तत्कार्यजननं सामान्य**रूपं** । **विशेषा** व्यक्तिभेदा **अपायिनः** । **न हि तस्या भिन्नस्य** कार्यजनन**स्वभावस्य** बीजाद**र्थान्तरेपि** पृथिव्यादौ 322/s **विशेषोस्ति** । किङ्कारणम् [।] **विशेषे सत्यभेदहानेः** । **स ह्यभिन्नो** जनकाभिमतः स्वभावस्**तत्रापि** बीजेपि केवले**स्तीति** । **नैकस्य स्थिताव**पि **तस्ये**त्यभिन्नस्य रूपस्य जनकाभिमतस्या**पायो** विनाशोस्ति । त्रैगुण्यस्य सर्वात्मना सर्वत्र सर्वदा सत्त्वात् । **ये विशेषा अवस्थाभेदास्तेषां सहस्थितिनियमाभावात् स्यादपायः** । § 1571

एतच्चाभ्युपगम्योक्तं । अन्यथा नित्यादवस्थान्तरव्यतिरिक्तानां विशेषाणामपि कथमपायः । **न च ते जनका** इति विशेषाः कस्मान्**नेष्टा** इत्याह ।

६ न] Śloka, Ākṛti ३७, ३८

सहकारिणामित्यादि । **तस्मादेकस्मिन्नपि** बीजादौ स्थिते **जनकस्यात्मनः स्थानात्** । **अस्थायिन** इति विशेषस्य । **एकस्थितावपी**ति बीजादेरन्यतमस्य स्थितावपि **कार्योत्पत्तिः स्यात्** । **न च भवति** कार्योत्पत्तिः । ततः 118b/PSVTa सामान्यस्थितेपि सहकारिणाम्म ध्ये । **एकस्य विशेषस्यापाये** । **फलाभावाद् विशेषेभ्यस्तदुद्भवः** कार्योद्भवः । न सामान्यात् । तत्कार्यमङ्कुरादिकं । किं भूतं । **अनेक**मित्यादि । अनेकस्य सहकारिणः **साधारणं** । अनेकसहकारिजन्यमित्यर्थः । **एकविशेषापायेपी**ति सहकारिणामन्यतमभेदापायेपि । अनेन व्यतिरेकमाह । § 1572

पुनरित्यादिनान्वयं । तस्माद् विशेषेष्वेवान्वयव्यतिरेकौ कार्यस्य न तु सामान्ये । तदाह [।] नन्वविकल इति । एकविशेषस्थिताव**विकलेप्यभिन्ने रूपे** तत्कार्य**न्न भवति** । **कार्यं** हीत्यादिनैतदेव विभजते । **कुतश्चिद्** भाव उत्पादः स एव धर्मः । स यस्यास्ति तत् तद्भावधर्मि । कदाचित् यत्र **भवति तत्तस्य** जनकस्य वैकल्यान्न **चाभिन्नस्य** रूपस्य जनकाभिमतस्य सहकारिणां मध्ये । **एकस्य स्थितावपि वैकल्यमस्ति** । **अविकले तस्मिन्** 323/s सामान्यरूपे कार्य**मभवत् तस्य** सामा न्यस्या**जनकात्मतां सचयति** । । १६७-६८ ॥ § 1573

ननु न सामान्यमेव जनकमिष्यते येनायन्दोषः स्यादपि तु अनेकात्मतया जनक इत्युक्तमित्यत्राह । **यत्साकल्ये**त्यादि । येषां च विशेषाणां **साकल्यवैकल्याभ्यां** कार्यम्भावाभाववत् । **तत एव** विशेषेभ्यः **कार्यस्योत्पत्तिः** । **तस्मिन् सतीति** हेतुभावयोग्ये विशेषे सति भवतः कार्यस्य । **तदन्यस्मा**दिति । विशेषादन्यस्मात् सामान्या**दतिप्रसंगात्** सर्वः सर्वस्य कारणं स्यात् । यत एवं **तस्माद् विशेषा एव जनकाः** । **न सामान्यं** जनकं । **ततो**ऽजनकत्वात् **त एव** विशेषा **वस्तु** । परमार्थसन्त इत्यर्थः । किं कारणं [।] यस्मात् पारमार्थिको भावः परमार्थसन्नित्यर्थः । **स एवार्थक्रियाक्षमः** । § 1574

इदमेव **ही**त्यादिना व्याचष्टे । **अर्थक्रियायोग्यता वस्तुनो लक्षणं** । **अयोग्यता** त्ववस्तुनो लक्षणं । **वक्ष्याम** इति सम्बन्धः [।] § 1575

अर्थक्रियाक्षमं यत्तदत्र परमार्थसदि ३ । ३ त्यादिना । सर्वार्थक्रियायोग्योर्थो विशेषात्मको **नान्वेति** । विशेषस्य व्यक्त्यन्तराननुयायित्वात् । **योन्वेति** सामान्यात्मा । **तस्मात्** सामान्यात्मनो **न कार्यस्य सम्भवः** । § 1576

तस्मादित्यादिनोपसंहारः । **अनर्थक्रियायोग्यत्वा**दित्यर्थक्रियायामयोग्यत्वादित्यर्थः । **तत एवेति** विशेषादेव **तन्निष्पत्ते**रर्थक्रियाया निष्पत्तेः । § 1577

तदेवम्परैः कल्पितस्याजनकत्वं प्रतिपादितं । १६८-६९ § 1578

अधुना यत्परेणोक्तं एकस्य कार्यमन्यस्य न स्यादत्यन्तभेदत इति तत्परिहर्त्तुं तदेव चोद्यमावर्त्तयति । **स्वभावानन्वयात्तर्ही**त्यादिना । § 1579

ज्वरादिशमने कश्चित् सह प्रत्येकमेव वा १ । ७६ § 1580

324/s

इत्यादिना प्रागप्येतत् परिहृतन्तथाप्यधिकविधानार्थः पुनरुपन्यासः । **एकस्य** वीजादेर्य**ज्जनकं रूपन्तदन्यस्य** पृथिव्यादेर्नास्तीति कृत्वाऽन्यः सहकारी **अजनकः स्यात्** । जनकस्वभावाद् भिन्नस्वभावस्य **जनकत्वे** चाभ्युपगम्यमाने **भेदाविशेषात् सर्वो** यवबीजादिरपि शाल्यङ्कुरस्य **जनकः स्यात्** । § 1581

नैतदित्यादिना परिहरति । शालिबीजस्यैकस्य जनकस्य य आत्मा **तेनात्मना** पृथिव्यादेः यवबीजादेश्चात्यन्त**भेदेपि हेतुः कश्चित्** पृथिव्यादिः शाल्यंकुरस्य **नापरो** यवबीजादिः । **च**शब्दः श्लोकपूरणार्थः । एवकारार्थो वा । किङ्कारणं [।] **स्वभावोयं** भावानां एकस्य यो जनक आत्मा तस्मादात्मनः स्वभावाद् भिद्यमानाः सर्वे **समन्तुल्यं जनकाः** प्राप्नुवन्ति [।] भेदाविशेषान्न वा कश्चिज्जनक इति [।] § 1582

स्यादेतच्चोद्यं । यद्येषामेकस्माज्जनकादात्मनो भिन्नानान्तदतत्कार्यजननं प्रति नियमलक्षणो विशेषो न सम्भवेत् । किन्तु सम्भवेदेव । **तत** इति विशेषसम्भवात । **भेदाविशेषेपि कुतश्चिदात्मातिशया**द्विशिष्टकार्यप्रतिनियतलक्षणात् **कश्चिज्जनकः** पृथिव्यादिः शाल्यंकुरस्य **नापरो** यवबीजादिः [।] कस्माच्छाल्यङ्कुरजननाविशेष**स्तस्य** पृथिव्यादेः सहकारिणः **स्वभावो नापरस्य** यवबीजादेः । अयमेव विभागः किंकृत इति चेदाह । **न ही**त्यादि । **किमग्निर्दहत्युष्णो वा नोदकन्दह**त्युष्णं **चेति न पर्यनुयोगमर्हति** प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात् । एतावत्तु प्रष्टुं युक्तं स्यात् [।] कुतो हेतोरयं यथोक्तस्वभाव इति । अवश्यं हि स्वभावभेदस्य हेतुना भाव्यं । यतो **निर्हेतुकत्वे**ऽन**पेक्षिणो** देशादि**नियमेनातिप्रसंगात्** । सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मना भावप्रसंगात् । **तस्मात् स्वभावोस्य** कारणाभिमतस्य **स्वहेतोः** सकाशाद् भवती**त्युच्यते** । **तस्यापि** स्वहेतोस्त**ज्जननात्मता** तथाभूतकारणस्वभावजननात्मता **तदन्यस्मात्** स्वहेतोरि**त्यनादिर्हेतुपरम्परा** । § 1583 119a/PSVTa

325/s

न हि भिन्नानाम्भावानां हेतुप्रविभागे बाधकं प्रमाणमस्ति । तदेवाह । **भिन्ने**त्यादि । **स्वभावादि**ति वस्तुस्थितेः । एकत्वे तु बा**धकम**स्तीत्याह । **अभेदे** त्वित्यादि । परस्परमभेदादेकस्य नाशे सर्वस्य **युगपन्नाशः** उत्पादे सर्वस्योत्पादः स्यादित्यर्थः । § 1584

अभेदादित्यादिना व्याचष्टे । **विश्वस्य** सर्वस्य पदार्थराशेः स्वभावेनाभेदात् । **विभागोत्पत्ती**त्यादि । एकस्योत्पत्तिरन्यस्या**नुत्पत्ति**रेकस्य **स्थिति**रन्यस्य **निरोध** इत्येवम्विभागेनोत्पत्त्यादयो **न** स्युः । **स्वात्मवदिति** । यथैकस्यावस्थाविशेषस्य विभागेन नोत्पत्त्यादयस्तद्वदित्यर्थः । आदिशब्दादेकस्य ग्रहणमन्यस्याग्रहणमित्यादि । सूत्रे तु नाशोत्पादग्रहणमुपलक्षणार्थं । **तथा** तेनैव विभागोत्पत्त्यादिना **उपलक्षणा**न्निश्चयादभेदस्य । अन्यथा भेदाभेदौ केन लक्ष्येते । **एकाकारस्यापी**ति तुल्याकारस्यापि **व्यतिरेको** विभागः पृथगुत्पत्त्यादिमत्त्वं । तद् भेदस्य लक्षणं । **अव्यतिरेको**ऽविभागः पृथगुत्प-

त्यादिमत्त्वाभावः । तदभेदस्य लक्षणं । सत्यपि विभागोत्पत्त्यादिमत्त्वे कस्माद् भेद इत्याह । **विरोधिनो**रित्यादि । विरोधिनोरुत्पादानुत्पादप्रभृतिकयोर्युगपदेकात्मनि विरोधात् । नाभेद एवार्थानां किन्तु भेदोप्यस्ति । तदुक्तं ।
§ 1585

सर्वं हि वस्तुरूपेण भिद्यते न परस्परं ।
स्वरूपापेक्षया चैषां परस्परविभिन्नतेति ।§ 1587

तेन कारणेन । नैवं [।] न सकृदुत्पादादिप्रसंग इति चेदाह । **नेत्याद्य**स्यैव व्याख्यानं । **न वै सर्वेणाकारे**णाव्यतिरेक**मभेदं ब्रूमः । येनैवं स्यात्** । 119b/PSVTa सकृन्ना- शोत्पादादि स्यात् । किन्त्वस्य बाह्याध्यात्मिकस्य भेदस्य **कश्चिदात्मा** घटाद्यवस्थाविशेषलक्षणो भिन्नो नान्यस्त्रैगुण्यात्मकः सुखदुःखमोहात्मताया वस्तु रूपताया द्रव्यरूपताया सत्तारूपतायाश्च सर्वत्रानुगमात् । तेनाय- 326/s मर्थोवस्थातद्वतोः परस्परमभेदोप्यवस्थानान्तु परस्परम्भेद एव । इति यथोक्तादवस्थादिलक्षणाद् **भेदात्** । १६९-७० § 1588

एवं तर्हि सामान्यस्य नित्यत्वात् सर्वत्र स्थानं । विशेषाणान्तु विनाश इत्येतदङ्गीकृतं । ततश्चैकस्मिन् विशेषे विनश्यति सति यस्तिष्ठति सामान्यात्मा न स तस्य विशेषस्य सम्भवः । विरुद्धधर्माध्यासात् सामान्यविशेषयोर्भेद एव स्यात् । अन्यथा **स्थानास्थानयोरेकात्माश्रयत्वे**भ्युपगम्यमाने विरुद्धावपि धर्मावेकात्मन्यङ्गीकृतौ भवतश्च [।] **कोन्यो धर्मो भेदको** नैव कश्चित् । नैव विरुद्धौ धर्मावेकत्राङ्गीक्रियेते तयोर्लक्षणभेदाद् भिन्नत्वात् । तथा हि विशेषाः पृथगुत्पादादिना सर्वाकारविवेकिनः सामान्यन्तु पृथगुत्पत्त्याद्यभावात् सर्वत्राविवेकीत्यत आह । **सर्वाकारे**त्यादि । **सर्वाकारविवेकाविवेकिनो**र्यथाक्रमम्भेदसामान्ययो**रर्थयोरभ्युपगमात्** । **नाम केवल**मिति भेदसामान्ये भिन्ने इत्येतदभिधानमात्रं **नेष्टं स्यान्न** तु वस्तु । **वस्तु तु** भेदसामान्यात्मकम्परस्परम्भिन्नमेवेष्टं । एत**च्चोक्तं प्राक्** । नामान्तरं वार्थभेदमभ्युपगम्य तथाभिधानादित्यादिना । § 1589

तदिति तस्मात् । **इमे भावा** इति विशेषाः सामान्यम्वा परस्परंभिन्ना एव । किंभूता **नैकयोगक्षेमा** विरुद्धधर्माध्यासिता इति यावत् । अतः कारणान्न **स्यात्सामान्यभेदधीः** । सामान्यविशेषयोः परस्परमसम्बध्नन्ती बुद्धिर्न स्यादित्यर्थः । बुद्ध्यभावाच्च व्यपदेशोपि प्रतिक्षिप्त एव । बुद्धिनिबन्धनत्वात्तस्य । तेन । § 1590

अन्योन्यापेक्षिता नित्यं स्यात् सामान्यविशेषयोः ।
विशेषाणान्तु सामान्यन्ते च तस्य भवन्ति हि आकृ० ९§ 1592

इति निरस्तं । **तदिति** तस्मात् । इदं सामान्यम्भेदेभ्योर्थान्तरं । भेदेष्वनायत्तं । कस्मात् [।] तैर्भेदैस्तस्य सामान्यस्याजन्यत्वात् । § 1593
327/s

द्वितीयोर्थः [।] **तदिदं** भेदात्मकं वस्तु सामान्याद**र्थान्तर**न्तस्मिन् सामान्ये **अनायत्त**न्तेना**जन्यत्वात्** । नित्यस्यार्थक्रियाऽसामर्थ्यात् । **अस्य भेदस्येदं सामान्यमिति व्यपदेशं नार्हति । भेदो वास्य** सामान्यस्येति ॥ § 1594

अन्यापोहेपि सामान्ये **एष प्रसंग** इति । य एकस्मिन् विनश्यति तिष्ठत्यात्मेत्यादिकः । तथा हि धवे खदिरे वा विनश्यत्यवृक्षव्यावृत्तिस्तिष्ठत्येव वृक्षान्तरे । § 1595

नेत्यादिना परिहरति । अयमत्रार्थो द्विविधोन्यापोह एको विजातीयव्यावृत्तो बाह्यः स्वाकारभेदेनाध्यस्तो विकल्पबुद्ध्या यो विषयीक्रियते शब्देन च । तस्यैवार्थक्रियाकारित्वेन च प्रवृत्तिविषयत्वान्न बुद्धिप्रतिभासमात्रस्यार्थकारित्वा- भावात् । अपरोर्थाद् यत् प्रतीयतेऽन्यनिवृत्तिमात्रं । १७०-७१ 120a/PSVTa
§ 1596

यच्चैतदन्यनिवृत्तिमात्रन्तस्य निःस्वभावत्वान्नैतच्चोद्यं । आ चा र्ये ण वा यदभिमतन्तस्य निःस्वभावत्वादभावादित्यर्थः । तदाह [।] **निवृत्तेर्निःस्वभावत्वादिति न स्थानास्थानकल्पना** । § 1597

विशेषे विनश्यति किमन्यापोहस्तिष्ठति । किम्वा निवर्त्तत इति । इयं स्थानास्थानकल्पना युक्ता । **तस्ये**त्यन्यापोहस्य । स्वभावानुषङ्गिण्यो वस्त्वनुपातिन्यः । विकल्पबुद्ध्यारोपितं यत्सामान्यन्तत्र तर्हि **स्वरूपस्थितिप्रच्युतिकल्पना** भविष्यतीत्यत आह । **उपप्लवश्चे**त्यादि । यः सामान्याकारोऽनेकपदार्थाभिन्नः प्रतिभासते [।] **सामान्यधिय उपप्लवो** भ्रान्तोऽतः सोपि बहिर्नास्त्येव [।] यत एव**न्तेनापि** विप्लवत्वेन कारणेन सामान्यधीः । **अदूषणा** । नास्यां यथोक्तं दूषणमस्तीति विग्रहः । § 1598

इदमेकाकारं विकल्पविज्ञानं **निर्विषयं** । यस्मा**न्मिथ्याज्ञान**म्मिथ्यार्थमेव कथमिति चेदाह । **यदि**त्यादि । यस्माद**नेकत्रैकाकारं** । **तद्विषयस्य** विकल्पविज्ञानविषयस्य सामान्यस्य **न स्थितिरस्थितिर्वा** । कस्मात् [।] **तस्य** मिथ्याज्ञान**विषयस्याभावात्** । १७१-७२ § 1599
328/s

समानदोषतामपनीय पुनः प्रकारान्तरेण प्रक्रान्तश्चोद्यं परिहर्त्तुमाह । **यत्पुनरि**त्यादि । **तज्जनको हि** तस्य शाल्यङ्कुरस्य जनको हि स **तस्य** शालिबीजस्य **स्वभावः । यच्च तस्य** शालिबीजस्य शाल्य**ङ्कुरजनकं** रूपं । **ततो** जनकाद् **रूपादन्यः** पृथिव्यादि**र्जनकः कथमिति** । **तत्रे**त्युपन्यासे । तत्र वा चोद्ये प्रतिविधीयते । शालिबीजाद**न्यस्य** पृथिव्यादे**स्तज्जनक**मङ्कुरजनकं **रूपं नास्तीति न ब्रूमः** । किन्तर्हि **यदेकस्य** शालिबीजस्य **जनकं रूपन्तदन्यस्य** पृथिव्यादे**र्नेति ब्रूमः** । भावानां परस्परमनन्वयात् । **अन्योपी**ति । पृथिव्यादिः । **न पररूपेण**ति न शालिबीजरूपेण । किं कारणम् [।] **अतत्वाद**तत्स्वभावत्वात् । न चात्र बाधकं प्रमाणमस्तीत्याह । **ते पृथिव्यादयो यथास्व**मिति [।] यस्य यत्स्वलक्षणं तेन **भिन्नाश्च** परस्परमेकस्य कार्यस्य **जनकाश्च स्वभावेनेति कोत्र विरोधो** न कश्चिद् बाधकप्रमाणाभावात् । न

तु शाल्यङ्कुरजनकाभिमतेन शालिबीजरूपेण विकलस्य पृथिव्यादेः शाल्यङ्कुरकार्यत्वम्विरुद्धमित्यत आह । एकरूपेत्यादि । **एकस्य** शालिबीजस्यं जनकं यद्रूपन्तेन **विकलः** पृथिव्यादि**स्तद्रूपः** शालिबीजादिस्वभावो **न स्यात्** । **नातत्कार्यः** किन्तु तत्कार्य एव । स शाल्यङ्कुरः कार्यमस्येति विग्रहः । यदि तु बीजस्यैवाङ्कुरजनकत्वं स्यात् स्याद् विरोधस्तच्च नास्ति । तदाह । **तेनैवेत्यादि** । शालिबीजेनैव तत्कार्यमङ्कुराख्यं । § 1600

अपि चेत्यादिना पूर्वोक्तं स्मारयति । § 1601

120b/PSVTa एकापाये फलाभावाद् विशेषेभ्यस्तदुद्भव इति [।] प्रमाणबलेन **विशेषा जनका** इत्युक्तं प्राक् । **तेनात्मनेति** तेन जनकरूपेण । **यदेकस्य** बीजस्य

329/s **जनकं रूपमन्यस्य** पृथिव्यादे**स्तन्नास्ति** । **न तावतेति** शालिबीजरूपवैकल्यमात्रेणा **जनकः** पृथिव्यादयः । **अप्यभेद** इत्यादि । तेषु भेदेष्वभेदोप्यस्तीत्यर्थः । § 1602

स्यादेतदित्यादिना व्याचष्टे । **तदेवाभिन्नं रूपमेका शक्तिस्तया योगात्** । § 1603

तेनेत्या चा र्यः । **तेनाभिन्नेन** रूपेण ते विशेषा **अजनकाः प्रोक्तः** । § 1604

सत्यपीत्यादिना व्याचष्टे । **तेन सामान्यरूपेण** ते विशेषा **अजनकाः** [।] किङ्कारणं [।] **तस्य** सामान्यरूपस्य नित्यत्वेना**नपायात्** । एतच्च नापैत्यभिन्नन्तद्रूपम्वि**शेषाः खल्वपायिन** १ । १६७ इत्यादिना प्रागुक्तं । १७२-७३ § 1605

स्यातां नाशोद्भवौ सकृदि १ । १७०त्यादिना **विरुद्धधर्माध्यासाद्** भेदम्प्रसाध्य प्रतिभासभेदेनापि साधयितुमाह । **किं चेत्यादि** । किम्विशिष्टः प्रतिभासभेदः [।] **अनन्यभाक्** । प्रतिव्यक्ति भिन्नः । **अपि**शब्दादुत्पत्त्यादिभेदश्च भेदकः । एतच्च पूर्वोक्तमेव समुच्चीयते । § 1606

योपि वे दा न्त वा द्याह । अभावग्रहणनिमित्तको हि भेदग्रहो न चाभावः प्रत्यक्षग्राह्यः । तेन प्रत्यक्षेण सत्तामात्रङ्गृह्यते न भेदः । तदुक्तं । § 1607

गव्यश्वे वोपजातन्तु प्रत्यक्षं न विशिष्यते [।] § 1608

इत्यत आह । **न्यायमित्यादि** । **तस्येत्य**भेदवादिनः । **बुद्धिप्रतिभासभेदो** बुद्धेराकारभेदः । विरुद्धधर्माध्यासश्चेति पृथगुत्पत्तिविनाशादिकः । **सति वा तस्मिन्** प्रतिभासादिभेदे भावाना**मभेदे**भ्युपगम्यमाने **न क्वचिद्** भेदः **स्यात्** । लोकप्रतीतश्च भेदः । **तथा चेत्य**भेदे सति **अयं प्रविभाग** इति प्रतिभासादिप्रविभागः । **एकात्मवत्** । यथैकस्मिन् सुखात्मनि न प्रतिभासादिभेदस्तद्वत् । **तस्मादयं** बाह्याध्यात्मिको भेदो **विशेष एव** परस्परविलक्षण एव । किंभूतः

330/s [।] **भिन्नप्रतिभा सादिः** । भिन्नः प्रतिभासादिर्यस्येति विग्रहः । § 1609

निर्विकल्पकबोधेन द्व्यात्मकस्यापि वस्तुनो ग्रहणादभेदोपीति चेदाह । न चात्रेत्यादि । अत्रेति भेदेषु । अपरमिति द्वितीयं । यद्बलेनाभिन्नप्रतिभासव-

लेन । ततो विशेष एव भेद एव । न त्वभेदोस्ति । स एव विशेषो वस्तु । § 1610

ये त्वपरे सामान्यधर्मा वस्तुत्वादयस्तस्यैव व्यावृत्तयः कल्पिताः । १७३-७४ § 1611

तत्कार्यमित्यादि । कार्यादिपदसामानाधिकरण्यान्नपुमक । अन्यथा विशेशस्य प्रक्रान्तत्वात्स इति स्यात् । तदेव विशेषरूपं कार्यं कारणं चोक्तन्तदेव स्वलक्षणमुच्यते [।] तत्त्यागाप्तिफला इति तस्यैव विशेषस्य हेयस्यो पादेयस्य वा यथाक्रमं त्याग आप्तिश्च फलं यासाम्प्रवृत्तीनान्तास्तथोक्ताः । स चार्थक्रियाकारी **विशेष एव । तस्यैवेति** विशेषस्यापरस्माद् विजातीयाद् भेदो व्यावृतिमात्रं । न तु वस्तुभूतं किञ्चित् सामान्यं नाम । १७४-७५ § 1612

यदि हि स्यात् तदुपलब्धिलक्षणप्राप्तम्भेदव्यतिरेकिणोपलभ्येत । हि यस्मा 121a/PSVTa
त् । न हि तस्य सामान्यस्यार्थत्वे वस्तुत्वे सति **दृश्यस्य सतः । रूपानुपलक्षणं** स्वरूपाग्रहणं युक्तं । कस्मात् । तदुपलक्षणकृतत्वात् सामान्योपलक्षणकृतत्वाद् **भेदेषु** भेदप्रत्ययस्य । न हि स्वयमगृहीतम्परत्र ज्ञानहेतुः । § 1613

एवन्तावत् मी मां स का दिमतेन प्रातिभासिकं सामान्यं निराकृत्यानुमानिकमपि पूर्वोक्तं सां ख्य मतेन निराकर्त्तुमाह । **अपि चेत्यादि** । यथा सांख्यस्य भेदाविशेषेपि न **सर्वं सर्वसाधनं । तथा** बौ द्धस्य **भेदाविशेषेपि न सर्वं सर्वसाधनं । कस्य** पुनश्चोद्यस्यायं समाधिरित्याह । यदुक्तमित्यादि । तज्जनकस्वभावादिति [।] शाल्यङ्कुरजननस्वभावाद् भिन्नः 331/s
पृथिव्यादिः । अस्येत्यङ्कुरस्य । **जनकत्वे** वाभ्युपगम्यमाने भेदस्या**विशेषात् सर्वो जनकः स्यादि**ति । **अत्र** चोद्ये उक्तमेवोत्तरं । इदन्तु द्वितीयमुच्यते । किं पुनरुक्तमित्याह । यदीत्यादिं । प्रतिनियतकार्यजनकाजनकत्वलक्षणो विशेषो न स्यात् । १७५-७६ § 1614

स्यादेतच्चोद्यमिति । § 1615

यथेत्यादिना श्लोकार्थमाह । **तथा विशेषेपि भविष्यति । न सर्वः सर्वजनक** इति सम्बन्धः । **वस्तुधर्मतयेति** वस्तुशक्त्या । भावाना**मभेदे** त्वभ्युपगम्यमाने । तस्य सर्वत्राभिन्नत्वेनाभ्युपगतस्यैकत्र क्रियाक्रिये विरुध्येते । १७६-७७ § 1616

भेदमात्रेत्यादिना व्याचष्टे । हेतुरुपादानकारणं । **प्रत्ययास्**सहकारिणः [।] **स्वहेतुप्रत्ययाः** स्वहेतुप्रत्ययास्**तैर्नियमितो** विशिष्टकार्यनिर्वर्त्तनसमर्थः कृतः **स्वभावो** येषान्ते तथोक्ताः । तद्भावस्तस्मात् । **नान्य** इत्यकारकाभिमता न **कारका स्युः । किङ्कारणम्** [।] अतत्स्वभावत्वात् । अतत्कार्यजननस्वभावत्वात् । तस्येत्येकस्य त्रैगुण्यस्य । **तत्रैवे**त्येकस्मिन्नेव कार्ये । तथेति तेनैवाभिन्नेन प्रकारेण । तथापि यदा शालिबीजं शाल्यङ्कुरं जनयति तदैव न यववीजं शाल्यङ्कुरं जनयति । यश्च शालिबीजस्यात्मा । स एव यवबीजस्येत्येकत्रैकस्य क्रियाक्रिये प्रसज्येते । त्रैगुण्यस्य तेन तेन शालिवीजादिस- 332/s

न्निवेशेन भेदोप्यस्ति । अतो भेदात् कस्यचिद् क्रिया चेत् । भेदश्चेदक्रियाहेतुर्न कुर्युः सहकारिणः । तेषामपि परस्परं भेदात् । § 1617

नेत्यादिना व्याचष्टे । सर्वाकारा धियः किन्तस्यैवैकस्य वस्तुनः । नैवेत्यर्थः । भेदाधिष्ठानत्वात् । पर्यायस्येति भावः । § 1618

अथेत्यादिना व्याचष्टे । **सर्वेषाम्भे**दानां **सर्वत्र** कार्ये **पर्यायेण क्रमेणोपयोगात्** । एतच्च यदा प्र धा न शक्त्याधिष्ठितानामेव भेदानामपरापरपरिणामेन कार्यकर्तृत्वमिति दर्शनन्तदोक्तं । यदा त्विदं दर्शनम्प्रधानशक्तिरेवापरापररूपेण 121b/PSVTa परिणामार्थ क्रियायामुपयुज्यते तदेदमुच्यते [।] **शक्ते**र्वेत्यादि । त्रैगुण्यलक्षणायास्त**न्निवेशिन्याः** पूर्वमकारकाभिमतपदार्थनिवेशिन्याः पश्चाद् **रूपान्तरे**ण कारकाभिमतरूपेण **परिणताया** उपयोगान्नैव कश्चिदकारकोस्तीत्यनेन सम्बन्धः । **भेदो** नानात्वमाश्रयो यस्य **पर्यायस्य** स तथोक्तः । एकस्याभेदस्य **कथन्नैव** । शालिबी**जस्यैकस्य** यवबीजादिरूपतया परिणामो न युक्त इत्यर्थ । § 1619

एतेन **स किन्तस्यैव वस्तुन** इत्येतद् विवृतं । १७७-७८ § 1620

शक्तेर्वेति यदुक्तन्तत्राह । **परिणामो** वेति । **अव्यतिरेकिण्या** इति निर्विभागायाः शक्तेः परिणामो वावस्थानान्तरप्राप्तिर्वा कथं । अथेष्यतेऽवस्थान्तराणां प्राप्तिरात्मभूतैव त्रैगुण्यस्य । ततो **विशेषे** वा **कथंचिद**भ्युपगम्यते । प्रधान**स्यैकत्वहानिरिति** । § 1621

एवन्तावत्परिणामपक्षं निराकृत्याधुनाऽभिन्नम्वा भिन्नाभिन्नम्वा भिन्नम्वा सर्वासु चोत्तरोत्तरावस्थास्वनुयायित्वादूर्द्ध्ववृत्ति वा । **समं सर्वासु व्यक्तिष्व**नुयायित्वात् तिर्यग्वृत्ति वा सामान्यमभ्युपगम्य सां ख्य मी मां स क नै या यि काद्यभिमतं दूषयितुमाह । किंचेत्यादि । § 1622

तेन योपि दि ग म्ब रो मन्यते [।] नास्त्याभिर्घटपटादिष्वेकं सामान्यमिष्यते तेषामेकान्तभेदात् । किन्त्वपरापरेण पर्यायेणावस्थासंज्ञितेन परिणामि द्रव्यमेतदेव च सर्वपर्यायानुयायित्वात् सामान्यमुच्यते । तथा हि सुवर्णात्म-
333/s कं घटं भङ्क्त्वा मौलिनिर्वर्त्तने तदेव सुवर्णद्रव्यं घटरूपतया विनश्य मौलिरूपतयोत्पद्यमानं सुवर्णस्वभावेन तिष्ठतीत्यपरापरावस्थायाः परिणामि । तत्सामान्यमित्युच्यते । परिणामित्वादेव चावस्थातद्वतोरभेदोन्यथावस्थातुः सकाशादवस्थाया भेदे परिणामायोगात् । घटात्मतया च सुवर्णद्रव्यस्य विनाशुपटार्थी शोकं प्रतिपद्यते । मौलिरूपतयोत्पादे तदर्थी प्रामोद्यं प्रतिपद्यते [।] सुवर्णतया च विनाशोत्पादाभावे सुवर्णार्थी माध्यस्थ्यं प्रतिपद्यते [।] तेन युगपदुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति वस्तुनो लक्षणमिति । तदाह । § 1623

घटमौलिसुवर्णार्थी विनाशोत्पादस्थितिष्वयं ।

---

२० नुयायित्वादू] ? र्ध्व   ३४ वि] ?

शोकप्रमोदमाध्यस्थं जनो याति सहेतुकं ।
न नाशेन विना शोको नोत्पादेन विना सुखं ।
स्थित्या विना न माध्यस्थन्तस्माद् वस्तु त्रयात्मकं ।
पयोव्रतो न दध्यत्ति न पयोत्ति दधिव्रतः ।
अगोरसव्रतो नोभे तस्माद् वस्तु त्रयात्मकं ।
न सामान्यात्मनोदेति न व्येति व्यक्तमन्वयात् ।
वे व्येत्युदेति विशेषेण सहैकत्रोदयादि सदिति ।§ 1631

सोप्यत्र निराकृत एव द्रष्टव्यः । **तद्वति** सामान्यविशेषवति वस्तुन्यभ्युपगम्यमाने । **अत्यन्तमभेदाभेदौ** स्यातां । विशेषेभ्यो घटपटादिभ्यः सामान्यस्य त्रैगुण्यादिलक्षणस्याव्यतिरेकात् सामान्यमपि विशेषात्मकमित्यत्यन्तभेदः स्यात् । सामान्यस्याभावात् । सामान्याद् विशेषाणामव्यक्तिरेकादैक्यमित्यन्ताभेदो विशेषाणामभावात् । एकम्भेदसामान्यात्मकं नास्तीति यावत् । 122a/PSVTa
§ 1632

अथ सामान्यविशेषयोः कथंचिद् भेद इष्यते । अत्राप्याह । **अन्योन्यमित्यादि** । **सदृशासदृशात्मनोस्**सामान्यविशेषयोर्यदि कथंचिदन्योन्यम्परस्परम्भेदस्तदैकान्तेन तयोर्भेद एव स्यात् । घटपटवत् । न चार्थान्तरं सामान्यं प्रतीयते । तस्मान्नैकं सामान्यविशेषात्मकं वस्तु विद्यते । दि ग म्ब र स्यापि तद्वति वस्तुन्यभ्युपगम्यमानेऽत्यन्तभेदाभेदौ स्यातां । यदा घटाद्यवस्थाभेदेभ्यः सुवर्णत्वसामान्यस्याभेदस्तदात्यन्तमेकान्तेन भेदः स्याद् घटमौल्यादेः । सुवर्णत्वसामामान्यस्याभावात् । अथ सुवर्णत्वसामान्याद् घटमौल्याद्यवस्था भेदानामभेदस्तदात्यन्तमभेद एकान्तेनैकत्वं सुवर्णरूपतैव स्यादित्यर्थः । अथावस्थातद्वतोः स्वभावाभेदे सत्यपि लक्षणभेदाद् भेद इष्यते । तथा हि सुवर्णत्व सामान्यस्य स्वरूपं सर्वावस्थानुयायि प्रतीयते [।] घटाद्यवस्थानां स्वरूपं व्यावृत्तं प्रतीयते । तेनावस्थातद्वतोर्लक्षणभेदाद् 334/s
भेदोस्त्येवेत्यत्राह । **अन्योन्यमित्यादि** । **सदृशासदृशात्मनो**रित्यवस्थातद्वतोर्यदि भेदस्तदा तयोरन्योन्यम्भेदः परस्परमेकान्तेन भेदः स्यात् । अनुगतव्यावृत्तिरूपयोः परस्परासंश्लेषात् । न चापरः स्वभावोस्ति येन तयोरभेदः स्यादनन्तधर्मात्मकस्य धर्मिणोऽप्रतीते ः । **भावाश्चेद् भेदिन** इति सम्बन्धः । **अभिन्नेनात्मना** प्रधानाख्येनान्येन वा । वस्तुत्वादिना सुवर्णत्वेन वा तेषामेव घटादीनाम्भेदानां **स्वात्मभूतेना**व्यतिरिक्तेन तद्वन्तः **स्युरभिन्नस्वभाववन्तः** स्युः । तेषां प्रधानादीनामभिन्नः स्वभावस्तदभिन्नस्वभावः आत्मा रूपं यस्य भेदस्य घटादिलक्षणस्य स **तदभिन्नस्वभावात्मा** । तद्भावस्तस्माद् [।] भेदस्यापि कुतो भेदः परस्परं । नैव । अनेनात्यन्ताभेदो व्याख्यातः । § 1633

अथ तस्य भेदस्य घटादिलक्षणस्य समान एक आत्मा न भवति । भेदस्य घटादिरूपेणानेकात्मकत्वात् । तथा सति **तदात्मना** भेदस्वभावेन **तेनापि** सामान्यपदार्थेन त्रैगुण्यादिना **तथेति** सामान्यात्मना **भवितुन्न युक्तं** । भेदादव्यतिरिक्तत्वात् सामान्यस्य समानता न प्राप्नोतीत्यर्थः । एतेनात्यन्तभेदो व्याख्यातः । § 1634

तथाभावे हीति सामान्यात्मकत्वे प्रधानादेरिष्यमाणे प्रधानाद्यात्माऽ**तद्धर्मा** भेदधर्मा **न स्यात्** । अव्यतिरेकिणावस्थाख्येन धर्मेण तद्वान्न स्यादित्यर्थः । अवस्थातद्वतोः परस्परतो भेदः स्यादिति यावत् । तमेव साधयन्नाह । **न ह्ययमित्यादि** । **अयमेकः** स्वभावः **प्रवृत्तिनिवृत्तिमान्न युक्त** इति सम्बन्धः । **स्थानं** प्रवृत्तिः । **विगमो** निवृत्तिः । तथा हि प्रधानशक्तौ स्थितायां सुवर्णद्रव्यत्वादौ च स्थितेऽवस्थानान्निवृत्तिरिष्यते । **एतेनान्योन्यम्वा तयोर्भेद** इत्यादि व्याख्यातं । § 1635

नेत्यादिना पराभिप्रायमाशंकते । **न सर्वात्मना** सामान्यविशेषयोर**भेद** 122b/PSVTa **एव** किन्तु **तयोरपि** भेदसामान्ययो**र्भेदो भवेद्यदि** । **न** हीत्यादिना व्याचष्टे । क्वचिद् द्रव्ये सामान्यविशेषस्य परस्परम्**भेदोऽभेदो वैकान्तिको** न हीति सम्बन्धः । किङ्कारणं [।] **विवेकिने**त्यादि । **सामान्यं** शक्तिः सुवर्णत्वन्द्रव्यत्वञ्चाविशेषो घटादय इत्येवंभेदेन **व्यवस्थापनात्** । § 1636

335/s

येनेत्या चा र्यः । **तयोर्भेद**सामान्ययोरयं **भेद इदं सामान्यमित्येतदो**नात्मना व्यावृत्तेनानुगतेन च स्वभावेन भेदो व्यवस्थाप्यते । **यदि तेनात्मना** सामान्यविशेषयोर्भेदस्तदा **भेद** एवात्यन्तं । १७९ § 1637

यदीत्यादिना व्याचष्टे । **यमात्मान**मित्यनुगतं व्यावृत्तश्च । **तेनात्मना सामान्यविशेषयोर्यदि** भेद इति सम्बन्धः । एतदेव स्फुटयन्नाह । **यस्मादित्यादि** । तौ भेदव्यवस्थापकावात्मानौ **तयो**रिति सामान्यविशेषयोः । **स्वात्मआनौ** स्वभावभूतौ । **तौ** चेदनुगतव्यावृत्तावात्मानौ **व्यतिरेकिणौ** परस्परव्यावृत्तौ **तदा व्यतिरेक एव** भेद एव । किङ्कारणं [।] **स्वभावभेदात्** । १७९-८० § 1638

स्यान्मतम् [।] अवस्थाऽवस्थात्रोर्भेदव्यवस्थापको हि स्वभाव एव भिद्यते न भाव इत्याह । **स्वभावो ही**त्यादि । स्वभाव एव भाव इत्यर्थः । तथा चेति [।] **भेदसामान्ययो**रत्यन्तभेदे सति । भेदस्य **निस्सामान्यता** । सामान्यस्य च निर्विशेषता स्यादिति सम्बन्धः [।] सामान्यस्य भेदवत्त्वं भेदानां च सामान्यवत्त्वं न स्यात् सम्बन्धाभावादिति यावत् । यद्वद् **घटादीनां** भेदानां सम्बन्धाभावात् **परस्पर**न्तद्वत्ता नास्ति । १८१ § 1639

व्यतिरेके चेत्यादिनार्थमाह । भेदसामान्ययोरजन्यजनकत्वेन **सम्बन्धाभावात्** । भवति च तयोस्सम्बन्धितया प्रतीतिस्तस्माद् भ्रान्तत्वमुक्तमिति **न स्यात् सामान्यभेदधीरि त्यत्रान्तरे** १ । १७१ । १८०-८१ § 1640

336/s

एवमूर्ध्वसामान्यवादं दि ग म्ब रा द्यभिमतं । तिर्यक्सामान्यवादञ्च सां ख्या द्यभिमतं साधारणदूषणेन निराकृत्य पुनस्तिर्यक्सामान्यवादमेव दूषयितुमाह । **अपि** चेत्यादि । § 1641

एतदुक्तम्भवति [।] अर्थक्रियार्थिनः सामान्यविषयभेदाभेदचिन्तया न किञ्चित् प्रयोजनमर्थक्रियारहितत्वात् । किन्तु । **यमात्मान**मर्थक्रियायोग्यं

पुरस्कृत्यालम्बनीकृत्य । **तत्साध्यफलवाञ्छावान्** । तेनात्मना यत्साध्यम्फलन्तदभिलाषावान् । **अयं पुरुषः प्रवर्त्तते** । **तदाश्रया**वर्थक्रियासमर्थाधिष्ठानौ **भेदाभेदौ** चिंत्येते । तस्य चार्थक्रियायोग्यस्य **स्वात्मना** स्वेन रूपेण **भेद** आत्यन्तिकोस्त्येव । **व्यावृत्त्या** च विजातीयव्यावृत्तेन रूपेण **समानता**स्त्येवाध्यवसितैकत्वरूपया । इयतैवार्थक्रियार्थिनो भेदाभेदचिन्ता समाप्ता । ततोनर्थक्रियाकारिणः सामान्यस्य किं स्वलक्षणे भेदाभेदचिन्तयेति । १८१-८२ § 1642

ननु चार्थक्रियार्थिनः पुरुषस्य व्यावृत्त्यापि समानतायाः किम्प्रयोजनमर्थक्रियारहितत्वात् । § 1643

सत्त्यं [।] स्वलक्षणान्येव व्यावृत्त्या सामान्यमुच्यते शब्दात्तत्रैकत्वाध्यवसायेन प्रवृत्तिर्यथास्यादित्यदोषः । § 1644

अथ स्यात् स्वलक्षणमेव स्वलक्षणान्तरानुयायीति किं परिकल्पितया व्यावृ त्त्येत्याह । **स्वलक्षणानाम्परस्परम्भेदात्** । यदि घटरूपम्पटे स्यादुद- 123a/PSVTa काहरणार्थी पटेपि प्रवर्त्तेत । तदाह । **प्रवृत्त्या**दीत्यादि । **आदि**शब्दात् तुल्योत्पत्तिनिरोधादिप्रसङ्गः । § 1645

सर्व एवेत्यादिना व्याचष्टे । विशेषमेवार्थक्रियायोग्यं स्वभावाख्यमात्मभूतमित्यर्थः । कस्य भावस्य वस्तुनो**धिकृत्य प्रवर्त्तते** । **स एव ही**त्यर्थक्रियाकारी विशेषः । **तथेति** । गौरित्यादिशब्दैः । अर्थक्रियार्थी हि स्वलक्षणप्रतिपादनाभिप्राय एव शब्दं प्रयुङ्क्ते दृश्यविकल्प्ययोरेकीकृत्य । प्रतिपत्तापि तथैव प्रति पद्यते । ततो व्यवहर्त्तृणामध्यवसायवशाच्छब्दव्यापारापेक्षयैतदुक्तं । श- 337/s ब्दे तु ज्ञान **स्वलक्षणप्रतिभासो** नास्तीति स्वलक्षणमवाच्यमुक्तमित्यदोषः । § 1646

द्रव्यादयस्तु न तत्रेति । गौरित्यादिशब्दैर्गवादिचोदनायां । कस्मात् यथास्वं द्रव्यत्वादिशब्दैस्तेषाङ्गवादेः **पृथगभिधानात्** गोद्रव्यमित्यादिना । कथन्तर्हि गौरित्यादिपदप्रयोगे सत्ताद्रव्यत्वादयः प्रतीयन्त इत्याह । **अर्थस्ये**त्यादि । अर्थस्य गवादेः । **तेन** सत्त्वद्रव्यत्वादिनाऽ**व्यभिचारात्** । ततोर्थाद् गतिः सामान्यानां स्यात् । न तु विशेषशब्दः सामान्ये व्याप्रियते । **निर्लोठितं चैतदाचार्य** दि ङ् ना गे न सा मा न्य प री क्षा दौ यथा न विशेषशब्दानां सामान्ये वृत्तिरिति । § 1647

अत्र चोद्यते । कस्य पुनः सामान्यस्य विशेषेणाव्यभिचारः । यत्तावत् परपरिकल्पितन्नास्त्येव । यच्चान्यव्यावृत्तिलक्षणं प्रसज्य मात्रन्तदपि नास्त्येव । नापि विकल्पबुद्धिप्रतिभासिनो बाह्येनाव्यभिचारोस्ति तस्य स्वतन्त्रत्वात् । § 1648

उच्यते । स्वलक्षणमेव सजातीयव्यावृत्तम्विशेषः । तदेव विजातीयव्यावृत्तिमपेक्ष्याभेदेनोपात्तं सामान्यमित्युच्यते । ततः सामान्यविशेषयोर्वस्तुत एकत्वात् । कृतकत्वानित्यत्वयोरिवाव्यभिचारः । शब्दव्यापारभेदात्तु केवलं क्वचिच्छाब्दी प्रतिपत्तिः क्वचिदार्थीत्युच्यते । **तदिति** तस्मादेयं पुरुषः । **ग-**

वादिशब्दप्रत्युपस्थापितङ् गवादिशब्दसन्निधापितमर्थमर्थक्रियाश्रयं । **अर्थान्तरस्य** सामान्यस्योप**न्यासेन** भेदसामान्याकारतया द्विमुखा बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । **योस्य** गवा**देरात्मा** स्वभावः । **अनन्य**भाव**साधारण**स्य एव स्वभावः शब्दचोदित इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । यमर्थं सास्नादिमन्तं **पुरस्कृत्या**लम्बनीकृत्य विशिष्टार्थक्रियार्थी । तमेवाह । **यथे**त्यादि । यथा गोर्वाहदोहादावर्थी गामधिकृत्य प्रवर्त्तते । **अन्यसम्भविन** इति गोरन्यस्मिन्नश्वे सम्भविनोर्थस्यार्थी गां पुरस्कृत्य न प्रवर्त्तत इति वाक्यार्थः समर्थनीयः । कोर्थोन्यसम्भवीत्याह । **यथा युद्धप्रवेश** इति । यथास्वमिति यस्य यः शब्दो वाचकः । **न दव्यत्वादि सामान्यं** । **चोदित**मिति लिङ्गविपरिणामेन सम्बन्धः । तच्चोदनया गवादीनां [338/s, 123b/PSVTa] गवादिशब्दैश्चोदनया । **तदे**त्यर्थक्रियार्थिनः प्रवृत्तिकाले । **प्राप्तुमनभिप्रेतत्वाद्** द्रव्यत्वादिसामान्यस्येति । विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धः । कस्मात् पुनर्गवादिशब्देन द्रव्यत्वादिसामान्यं चोदयितुं नाभिप्रेतमित्याह । **गवादिसमावेशाद्** गवादिशब्दस्य गवादौ लोके संकेतितत्वात् । गवादिस्वभावत्वाद् द्रव्यत्वादिसामान्यस्य गवादिचोदनयाऽभिधानमिति चेदाह । **तदात्मभूतानां** चेति । गवादिस्वभावानां द्रव्यत्वादिसामान्यानां गवादिवदेवानन्वयेन हेतुना **तत्रे**ति तस्य गवादिभेदस्य । **अनुभयरूपत्वाद**सामान्यविशेषरूपत्वादेवेति यावत् । ततश्च विशेष एव चोद्यते । § 1649

तदेवाह । **तमेवे**त्यादि । तमेव चानन्यसाधारण**म्भाव**मर्थक्रियार्थी पुरुषो भेदाभेद**प्रकारैः पर्यनुयुङ्क्ते** । अ न्या पो ह वा दि नोपि व्यावृत्तिलक्षणो द्रव्यत्वाद्यभेदः स्वलक्षणानामिष्टस्ततोऽत्यन्तभेदो विशेषाणां विरुद्ध इत्यत आह । **तस्ये**त्यादि । तस्यार्थक्रियाकारिणोर्थस्य **भेदे** प्रकृत्या स्थिते सति व्यावृत्तिलक्षणो **द्रव्यत्वाद्य**भेदोस्य विशेषस्या**बाधक एव** । तस्य कल्पितत्वात् । तस्मात् पारमार्थिको भेदः । स्वलक्षणानामुपकल्पितमेकत्वमनेन च प्रकारेण भेदाभेदाविशिष्टावस्माकं [।] तदेव दर्शयन्नाह । **सर्वत्रे**त्यादि । **स्वभावेन भेदः** स्वजातीयविजातीयात् । **सामान्यस्य च व्यावृत्तिलक्षणस्याभ्युपगमादिति** सम्बन्धः । § 1650

न व्यावृत्तिरूपेण सामान्येनाभेदः किन्तु वस्तुभूतेनैवेति चेदाह । **स्वभावभूतस्ये**त्यादि । वस्तुभूतस्य **सामान्यस्याभेद इति** व्यक्तिभ्योनर्थान्तरत्वे । **उक्त**मिति सामान्यादव्यतिरेकाद् भेदानामैक्यं । भेदवदेव वा सामान्यस्याप्यनेकत्वमित्युक्तं प्राक् । न सामान्यद्वारेण भेदानामैक्यमित्युच्यते । किन्तु योसौ विशेषस्तेनैवाभेद इत्याह । **स्वात्मनै**वेत्यादि । स्वेनैव विशेषरूपेण गवाश्वादीनामभेदे **तद्** गोद्रव्यं **निबन्धनं** यस्या **अर्थक्रियाया** वाहदोहादिलक्षणायास्त**यार्थी** पुरुषः [।] **सम**मित्युभयत्राप्यवसितगवादिभावः । **द्वयोरपी**ति गवि चाश्वे चैव । यस्मा**देकोपि** हि कारणत्वेनाभिमतो गोपदार्थस्तामर्थक्रियाम्वाहदोहादिस्वभावां । [339/s] **तत्स्वभावत्वात्त**दर्थक्रियाकरणस्वभावत्वादेव करोति । **तदन्यस्यापि** तस्माद् गोद्रव्यादन्यस्याप्यश्वस्य **तद्वा**हदोहादिकरणस्वभावत्व**न्तुल्यमिति सोप्यश्वः** गोसाध्यामर्थक्रियां **किन्न करोति** ॥ ० ॥ १८२-८३ § 1651

एतेनैवेति सर्वस्यार्थस्य भेदसाधनेन । **अह्रीका** नग्नतया निर्लज्जाः क्ष प ण काः । अयुक्ताभिधानस्य कुत्सितत्वात् किमपीत्याह । **अश्लीलङ्** ग्राम्यं । सर्वः सर्वस्वभावो न च सर्वः सर्वस्वभाव इति यत् **प्रलपन्ति प्रतिक्षिप्तन्त-** दपि तस्मा**देकान्तसम्भवात्** । एकस्यैवान्तस्यात्यन्तभेदप्रकारस्य सम्भवात् । १८३-८४ § 1652

ननु दि ग म्ब रा णां सर्वं सर्वात्मकं न सर्वं सर्वात्मकमिति नैतद्दर्श-नन्तत्किमर्थमिदमा चा र्ये णो च्यते । § 1653

सत्त्यं [।] यथा दर्शनन्त्वं त्यन्तभेदाभेदौ च स्यातामि १ । १७८त्यादिना पूर्वमेव दूषितं । § 1654

यत्पुनरेतदुक्तं [।] तद्यथा कटकेयूरादिषु सुवर्ण्णप्रत्ययस्यानुयायिन-स्सद्भा- वास्सुवर्ण्णत्वसामान्यं कल्प्यते । तथा घटपटादिषु द्रव्यत्वादिप्रत्य- 124a/PSVTa
यस्यान्वयिनः सद्भावाद् द्रव्यत्वसामान्यमेकं किन्नेष्यते । न चेष्यतेऽभिन्नप्र-त्ययसद्भावेपि तथा कटककेयूरादिषु सामान्यकल्पना माभूदित्येवम्परमेतत् । § 1655

स्यादुष्ट्रो दधि । द्रव्यादिरूपतयैकत्वात् । स्यान्न दधि उष्ट्रावस्थातो दध्यव-स्थाया भिन्नत्वात् । अश्लीलमित्यस्य व्याख्यान**मयुक्त**मिति । तस्यायुक्तत्वात् । विद्वज्जनायोग्यतया ग्राम्यमिति भावः । अश्लीलमित्यस्य ग्राम्यपर्यायत्वात् । **अहेयोपादेय**मिति । अत्याज्यमग्राह्यञ्च । कस्मा**दपरिनिष्ठानात्** । यदि हि किंचित्सुखसाधनत्वेन निश्चितमन्यच्च दुःखसाधनत्वेन तदा यथाक्रमं हेय-मुपादेयं वा स्यात् । तच्च नास्ति यतः सर्वस्य सर्वस्वभावत्वं [।] न च सर्वस्य सर्वस्वभावत्वं । अत एवाकुलमेकस्यापि स्वभावभेदस्य गृहीतुमशक्यत्वात् । § 1656

340/s

एतदुक्तम्भवति । यदावस्थातद्वतोस्सर्वात्मनाऽभेदोवस्थानात्तु परस्पर-म्भेदस्तदायन्दोषस्तदाह । **तदन्वये** वेति । तस्य स्वभावभेदस्य परस्परान्वये वा । दध्यादिस्वभावस्य द्रव्यस्योष्ट्रादिषु तादात्म्येनानुगमादिति यावत् । § 1657

सर्वस्योभयरूपत्वं । उभयग्रहणमनेकत्वोपलक्षणार्थन्तस्मिन् सति तद्विश-षस्य उष्ट्र उष्ट्र एव न दधि । दधि दध्येव नोष्ट्र इत्येवं लक्षणस्य निराकृतेः । **दधि खादे**त्येवं चोदितः पुरुषः **किमुष्ट्रं** खादितुं **नाभिधावति** । **उष्ट्रोपि** दध्यभिन्नाद् द्रव्यत्वाद् अव्यतिरेकात् **स्याद् दधि** । **नापि स एवेति** । **उष्ट्र** एवोष्ट्र इत्येकान्तवादः । **येनान्योपि** दध्यादिकः **स्यादुष्ट्रः तथा दध्यपि स्यादुष्ट्रः** । उष्ट्राभिन्नेन द्रव्यत्वेन दध्नस्तादात्म्येनाभिसम्बन्धात् । **नापि तदेवेति** दध्येव **दधि** । **येनान्यदप्युष्ट्रादिकं स्याद् दधि** । एतेन सर्वस्योभयरूपत्वं व्याख्यातं । § 1658

तद्विशेषनिराकृतेरित्येत**दनयो**रित्यादिना व्याचष्टे । उभयथापि दध्युष्ट्र-विशेषः स्यात् । दधिरूपाभावो वोष्ट्रे स्यात् । उष्ट्ररूपं वा दध्यसम्भवि यद्युष्ट्रस्वरूप एव नियतम्भवेत् । एवं दध्नोपि वाच्यं । § 1659

आद्यस्य तावदसम्भव**स्तदि**त्यादिना कथ्यते । तदेवमनेकयोर्दध्युष्ट्रयोर्न कश्चिद् विशेष इति सम्बन्धः । **एकस्यापी**ति दध्न उष्ट्रस्य वा **कस्यचित् तद्रूपाभावस्**येति । उष्ट्ररूपाभावस्य दधिरूपाभावस्य **चाभावात्** । § 1660

द्वितीयस्यापि प्रकाराभावमाह । **स्वरूपस्ये**त्यापि । **अतद्भाविनो** दध्यभाविन उष्ट्रस्वरूपस्य । उष्ट्राभाविनो वा दधिस्वरूपस्य । **स्वनियतस्य** उष्ट्रस्वभावनियतस्य । दधिस्वभावनियतस्य **चाभावात्** १८४-८५ § 1661

अथास्ति दध्युष्ट्रयोरतिशयः कश्चिद् येनातिशयेन दधि खादेति चोदितः पुरुषो **भेदेन वर्त्तते** । उष्ट्रपरिहारेण दध्न्येव प्रवर्तत्ते । § 1662

एतदुक्तम्भवति । यथा दध्युष्ट्रयोः परस्परं स्वरुपम्भिन्नन्तथा द्रव्यपर्याययो
341/s र्लक्षणभेदाद् भेदो यदीष्यते तदा **स एव** स्वरूपातिशयो दधि । स चान्यत्रोष्ट्रे
124b/PSVTa नास्ति । नापि द्रव्यत्वं दध्यादिव्यतिरिक्त प्रतिभासते । इत्यनेन द्वारेणानुभयं सामान्यविशेषरहितं सर्वम्वस्तु । परं केवलं । एकत्वन्तु कल्पित । अनयोरिति दध्युष्ट्रयोः । **तथा चोदित** इति दधि खादेति चोदितः । **क्षीरविकारो दधि । नान्यत्रे**त्युष्ट्रे । स एवातिशयो दधि । किम्भूतः [।] **अर्थकियार्विप्रवृत्तिवियय**ः । दधिसाध्यार्थक्रिया तया योर्थी पुरुषस्तस्य प्रवृत्तिविपयः [।] किङ्कारणं [।] तत्फलेत्यादि । दधिसाध्यं फलं तदेव विशिष्यतेन्यस्मादिति विशेषः । तस्योपादानभावो हेतुभावस्तेन लक्षितः स्वभावो यस्य वस्तुन । तदेव दधीति कृत्वा । स च तादृश इत्यनन्तरोक्तो दधिस्वभावः । अन्यत्रेत्युष्ट्रे । कस्माद् [।] दध्यर्थिनस्तत्रोष्ट्रे **प्रवृत्त्यभावात्** । १८५-८६ § 1663

सर्वात्मत्व इत्येकरूपत्वे सतीत्यर्थः । भिन्नो नियतार्थं । धीष्वनी । ज्ञानं शब्दश्च । तदभावाद् भिन्नवुद्धिशब्दाभावात् । भेदानां सहारवादस्य । एकीकरणवादस्यासम्भवः । भेदेन गृहीतयोः श्रुतयोर्वा । एकत्वेनोपसंहारो निर्देशः । स्यादुष्ट्रो दधीत्यादि । § 1664

सोयमित्यादिना व्याचष्टे । क्वचिदपि दध्न्युष्ट्रे वा प्रतिनियतमेकमाकारमपृश्यन् कथं बुद्ध्याधिमुच्येतार्थानिति सम्वन्धः । किम्विशिष्टया बुद्ध्येत्याह । असंसृष्टेत्यादि । असंसृष्टोन्याकारो यस्मिन्नर्थे स तथोक्तः । स यस्या बुद्धेरस्ति सा संसृष्टान्याकारवती । विभक्तार्थग्राहिण्येवेति यावत् । अभिलपेद्वा कथ । प्रत्यर्थ प्रतिनियतसंकेतेन ध्वनिनेत्याकूतं । कस्मान्नाधिमुच्येतेत्याह ।
342/s **विभागाभावाद् भावानामिति** । **तत्संहारवाद** इति भेदसंहारवादो न स्यात् [।] स्यादुष्ट्रः स्याद् दधीत्यादिकः । § 1665

अथ पुनरसंसृष्टौ दध्युष्ट्रौ प्रतिपद्य संहरेत् । स्यादुष्ट्रः स्याद् दधीति । **तदाप्येकरूपसंसर्गिण्या** । उष्ट्ररूपेणैव दधिरूपेणैव वा संसर्गिण्या बुद्धेरसंसृष्टाकारग्राहिण्या क्वचिदुष्ट्रे दधनि च । प्रतिनियमात् तत्प्रतिभासभेदकृत एव तयोर्दध्युष्ट्रयोः स्वभावभेदोपि । **एकानेकेत्यादि** । प्रतिभासभेदस्यानेकव्यवस्थितिर्विषयः । एकव्यवस्थितिः प्रतिभासभेदस्येति योज्यं । भिन्नप्रतिभासविषयौ च दध्युष्ट्रौ तथा च सति नैक उष्ट्रो दधि वा तदुभयरूपः तदुभयन्दध्युष्ट्रात्मकं रूपं यस्येति विग्रहः । मिथ्यावाद एव स्या द्वा दः ॥ ० ॥ १८६-८७ § 1666

भेदलक्षणमिति व्यावृत्तिलक्षणम्विजातीयव्यावृत्तान्येव स्वलक्षणानि सामान्यमित्युच्यन्ते । **प्रकृत्या** स्वभावेन । आदिशब्दादुदकाद्याहरणाद्येकफलाः ॥ § 1667

भवतु नामेत्यादिना चा चा र्यः पराभिप्रायमाशंकते । भावानाम्वस्तूनां स्वभावभेदः स्वभावे नैवान्यस्माद् व्यावृत्तिः । तत्रेति निरुपाख्येषु [।] कथं स्वभावभेदविषया व्यावृत्तिविषयाः शब्दाः । § 1668

ननु निरुपाख्येषु शब्दानां प्रवृत्तिरेव नास्ति तत्किमर्थमिदमाशंकित- 125a/PSVTa
मिति कदाचित् परो ब्रूते । तन्निराकरणार्थमाचार्यः प्राह । **तेष्ववश्यं शब्दप्रवृ**त्या भाव्यं । ये तु न चान्यापोहवादिना शक्यम्वक्तुन्नैव निरुपाख्येषु शब्दानां प्रवृत्तिरिति । यतस्तेष्ववश्यं शब्दप्रवृत्त्या भाव्यमिति चोदको ब्रूत इति व्याचक्षते । तेषामनेन क्रमेण देशकालनिषेध एव सर्वभावेषु क्रियते । **तथा सम्बन्धस्य स्वरूपणानभिधानमुक्तं** । एवं यत्पुनरेतत् तदर्थनिषेधेऽन- 343/s
र्थकशब्दाप्रयोगात् । निर्विषयस्य नञोऽप्रयोग इत्यत्रोत्तरम्वक्ष्यत इत्यादि ग्रन्थो वक्ष्यमाणश्चोदकाभिप्रायेणावाचकः स्यात् । § 1669

तस्मादा चा र्य एव निरुपाख्येषु शब्दप्रवृत्तिं समर्थयते तेष्ववश्यं शब्दप्रवृत्त्या भाव्यमित्या दिना ग्रन्थेन । कस्मात् [।] कथंचिज्ज्ञानशब्दविषयत्वेनाव्यवस्थापितेषु निरुपाख्येषु सर्वत्रार्थे विधिप्रतिषेधे वा योगात् । यदि क्वचिदसत आकारस्य निषेधे ज्ञानाभिधाने स्यातां । तदा निषिद्धाकारपरिहृतेर्थे विधिः स्यात् । **तथा चे**ति विधिप्रतिषेधाभावे । अन्वयव्यतिरेकौ विधिप्रतिषेधौ आश्रयो यस्य व्यवहारस्य स तथोक्तः । तमेव व्यवहारभावमुष्णेत्यादिनाऽह । उष्णस्वभावोग्निरित्यन्वयाश्रयो व्यवहारः । नानुष्ण इति व्यतिरेकाश्रयः । अयमप्यतिप्रसिद्धो लोकव्यवहारो न स्यादित्यपिशब्देनाह । उष्णव्यवस्था ह्यनुष्णव्यवच्छेदेन [।] § 1670

तस्य चानुष्णस्योष्णाभावलक्षणस्य कथञ्चिद् व्यवस्थानात् कथन्तद्व्यवच्छेदेनोष्णं व्यवस्थाप्येत । तदाह । **स्वभावान्तरे**त्यादि । उष्णाभाव एवोष्णस्वभावादन्तरम्विलक्षणन्तद्विरहरूपेणेति स्वभावान्तरमुक्तं । अत एवासत इत्येतद् घटते । § 1671

ननु स्वभावविशेषः स्वभावान्तरन्तस्य कथंचिदपि विकल्पबुद्धेः शब्दस्य च विषयत्वेनाव्यवस्थापनात् । सर्वथानुष्णस्याप्रतिपत्तेरनिश्चयात् तद्व्यवच्छेदलक्षणस्याग्निस्वभावस्याप्रतिपत्तिरनिश्चयः । यथाग्निस्वभावस्यैवं सर्वस्य पदार्थस्य । ततो व्यामूढमनिश्चितरूपं जगत् स्यात् ॥ § 1672

स्यादेतत् [।] न तत्र वह्न्यादौ कस्यचिदसतो निषेधो येनाभावेप्यवश्यं प्रवृत्त्या भाव्यमिति चोद्यते । किन्त्वनुष्णं स्पर्शाख्यं **सदेव** वस्त्वेव । अग्नेश्चार्थान्तरं निषिध्यत इति । § 1673

कथमित्याद्या चा र्यः । **सदेवे**ति वचनात् सत्त्वमिष्टं । निषिध्यत इति वचनादसत्त्वमेकं च कथं सदसन्नाम ॥ नेत्यादिना परः परिहरति । तत्राग्नावनुष्णं नास्तीत्यनेन सर्वत्रानुष्णमसदिति ब्रूमः । एवं ह्युच्यमाने सत्त्वं

प्रतिज्ञाय पुनः सर्वत्र सत्त्वनिषेधेसदसत्त्वमेकत्र प्रतिज्ञातम्भवेत् । केवलन्तत्र त्वग्नावनुष्णन्नास्तीति ब्रूमः । ततश्चान्यत्र सतोन्यत्रासत्त्वमविरुद्धं । अयमेव च देश हइत्याह । इह नास्तीति देशस्य निषेधः । इदानीन्नास्तीति कालस्य । अनेन प्रकारेण नास्तीति धर्मस्य । धर्मिणो निषेधः । कस्मात् [।] 125b/PSVTa, 344/s **तन्निषेधे** धर्मिणो निषेधे । **तद्विषयस्य** धर्मिविषयस्य शब्दस्य निर्विषयतया प्रवृत्त्यभावात् । ततश्च धर्मिशब्दाप्रवृत्तेरनिर्दिष्टो विषयो यस्य नञस्तस्याप्रयोगात् । इदमिह नास्तीत्यवश्यमिदमादिपदैर्विषयः प्रतिषेधस्योपस्थाप्योन्यथा किम्विषयोयं प्रतिषेध इत्येवं स न ज्ञायते । एतच्च सर्व मु द्यो त क रादीनाम्मतमुपन्यस्तं । § 1674

सोपीत्या चा र्यः । **तत्रा**पीत्या चा र्यः । **तत्रापी**त्यादिदेशकालधर्मनिषेधेन देशादीनां निषेधः सत्त्वात् । **आदि**शब्दात् कालस्य परिग्रहः । व्यक्तिभेदाद् बहुवचनं । नार्थस्येति धर्मस्य । क्वचित् सत्त्वादेव । न त्वर्थशब्देन धर्मिणो निर्देशः । परेणापि धर्मिनिषेधस्यानिष्टत्वात् ॥ § 1675

स्यादेतन्न देशादिनिषेधः क्रियते नाप्युष्णस्य निषेधः । किन्त्वनुष्णेन सहाग्नेर्यः सम्बन्धस्स निषिध्यते । § 1676

नन्वित्याद्या चा र्यः । **तन्निषेधेपी**ति सम्बन्धनिषेधेपि तुल्यो दोषः । धर्म्मिवत् सम्बन्धस्याप्यनिषेधात् । तदेवास सतीत्यादिना साधयति । असति सम्बन्धे शब्दाप्रवृत्तिः । आदिशब्दादनिर्दिष्टविषयस्य नञोऽप्रयोगात् । अथवा तुल्यो दोषः [।] कथं । निषेधादसति यो निषेधस्तस्य त्वयैव निषेधादिति व्याख्येयं । कथं निषेध इत्याह ॥ **असती**त्यादि । असतो वास्येति सम्बन्धस्य निषेधे । **तद्वत् सम्बन्धवत्** । धर्मिणोपि निषेधः ॥ § 1677

नेत्यादि परः । सम्बन्धो नास्तीत्येव स्वशब्देन न वै सम्बन्धस्य निषेधः । § 1678

एतदुक्तम्भवति । यथा सम्बन्धस्य स्वशब्देन स्वरूपेणाभिधानन्नास्ति तथा निषेधेपि । तदेवाह । किन्तर्हि नेह प्रदेशे घटो [।] नेदानीं काल इत्येवं प्रतिषेधोक्तौ सत्यां । नानेन देशेन कालेन वास्य घटस्य सम्बन्धोस्तीति प्रतीतिः । तथा नैवन्नाऽनेन प्रकारेण घटोस्तीत्युक्तौ नैतद्धर्मा घट इति प्रतीतिः । **तथे**त्येवं प्रतीतौ सत्यां । § 1679

तथापीत्या चार्यः । नेदानीमित्यादिनापि कथं सम्बन्धो निषिद्धो यावदस्य पुंसः सम्बन्धो धर्मो वा नास्तीति मतिर्भवति । नेह नेदानीमिति प्रतिषेधे सम्बन्धो नास्तीति मतिः । नैवमिति प्रतिषेधे धर्मो नास्तीति मतिः ॥ § 1680

ननु धर्मनिषेधोऽपि सम्बन्धनिषेध एव । धर्मधर्मिणोः सम्बन्धनिषेधात् । सत्त्यं । संयोगसमवायलक्षणसम्बन्धभेदात्तु सम्बन्धो धर्मो वेति भेदेनोक्तं । न चास्यास्सम्बन्धो नास्तीति मतेः कथंचिद् भावे सम्बन्धादिसत्तायां सम्भवः । कस्माद**भावेष्वि**त्यादि । तथाशब्दो यथाशब्दार्थमाक्षिपति । यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात् । सत्सु देशादिषु यथा नास्तीति बुद्धेरभावः । सत्स्वभावबुद्धेर्विरोधात्

---

३ ह] ?
१७ स] ?

। तद्वदभावेषु । असति बुद्धिप्रवृत्तेरनभ्युपगमात् । तस्मात् सम्बन्धाभावप्रतीतेः सकाशान्नायमिहेत्याद्या प्रतीतिः । सा तदभावे सम्बन्धाभावप्रतीत्यभावे न स्यात् यद्वा **सेति** सम्बन्धाभावप्रतीतिः । **तदभाव** इति सम्बन्धाभावे । 345/s प्रतीतौ वा **तदभावस्य** सम्बन्धाभावस्य । तादृशी सम्बन्धाभावप्रतीतिस्सा विद्यते यस्य पुंसः । तस्य यथाप्रतीतिमतः । तत्प्रभवास्सम्बन्धाभावप्रतीतिजन्मानस्सम्बन्धाभावविषयाः शब्दाः केन वार्यन्ते । विकल्पानाम्विषयः सम्बन्धाभावो न शब्दा- नामिति चेदाह । **स एव हीत्यादि** । यो न वित- 126a/PSVTa र्काणाम्विषयः स एव न शब्दानाम्विषयः । विकल्पविषयस्त्ववश्यं शब्दविषय इत्यर्थः । **ते चेत् प्रवृत्ता** इति वितर्काः ॥ § 1681

ननु पुरोवस्थिते नीलादौ नीलमित्यादिविकल्पः । स्वलक्षणविषयो न च स्वलक्षणं शब्दवाच्यमित्याह । न हीत्यादि । अवाच्यमर्थमिति स्वलक्षणं । विकल्पाधिकाराद् विकल्पबुद्धयो गृह्यन्ते । समीहन्त इत्यालम्बन्ते । सामान्याकारैव सदा विकल्पबुद्धिर्यापि सन्निहिते स्वलक्षणे । सविकल्पनिर्विकल्पयोस्तु यौगपद्यादभिमान एष मन्दमतीनां विकल्पः स्वलक्षणाकार इति [।] विचारितं चैतत् **प्रमाणविनिश्चये** शास्त्रकारेणेति नेह प्रतन्यते । § 1682

ननु यदि विकल्पबुद्ध्या विषयीकृतत्वात् सम्बन्धाभावो वाच्यः । एवन्तर्हि सम्बन्धोपि वाच्यः स्याद् विकल्पबुद्ध्या विषयीकृतत्वाद्[।]अथेष्यत एव । कथन्तर्ह्याचार्य दि ङ् ना गे न तस्यावाच्यत्वमुक्तमित्याह । **सम्बन्धस्येत्यादि** । **स्वेन रूपेणे**ति सम्बन्धरूपेण [।] सम्बन्धिनं सम्बन्ध इति परस्परापेक्षालक्षणम्भावमात्रमद्रव्यभूतः सम्बन्धस्य स्वभावः । तेन च रूपेण तस्याभिधायकः शब्दो नास्ति । सम्बन्धशब्दो हि तस्याभिधायक एष्टव्यः स च प्रयुक्तः कयोरित्याक्षिपति । तत्र राजपुरुषयोः सम्बन्ध इत्युच्यमाने राजपुरुषयोरित्यस्य व्यतिरेकस्य हेतुः सम्बन्धस्तदा स सम्बन्धः सम्बन्धिरूपेण प्रतीयते । तदाह । **अभिधानेन सम्बन्धित्वेने**त्यादि । राजपुरुषयोः सम्बन्ध इत्यभिधाने राजपुरुषाभ्यां परस्परसापेक्षाभ्यां निष्कृष्टरूपस्यैव सम्बन्धस्य सम्बन्धित्वेन **बुद्धावुपस्थानात्** । **यथाभिप्रायमप्रतीतः** । राज्ञः पुरुष इति परस्परापेक्षालक्षणस्सम्बन्धो यथा ज्ञातुमिष्टस्तेन रूपेणाप्रतीतिः । **तदि**ति तस्मादयं सम्बन्धः **प्रतीयमानोपि** सम्बन्धशब्दात् । यथोक्तविधिना **सम्बन्धिरूप एवे**ति न सम्ब**न्धेनाभिधीयते** । **तस्मान्नाभाववत् सम्बन्धेपि प्रसंग इति** सम्बन्धाभावो यथा बुद्ध्या विषयीक्रियत इति **वाच्यः** प्रसक्तो नैवं सम्बन्धेपि वाच्यत्वमित्यर्थः । सम्बन्धाभावो हि **स्वेन रूपेण** बुद्ध्या विषयीक्रियते । शब्देनापि तथैवाभिधीयते । सम्बन्धस्तु स्वरूपेण गृह्यते । नाप्यभिधीयते । सम्बन्धिरूपापन्नस्यैव विषयीकरणादभिधानाच्च । तथा चाह । § 1683

असत्त्वभूतस्सम्बन्धो रूपन्तस्य न गृह्यते । § 1684
346/s

नाभिधानं स्वरूपेण सम्बन्धस्य कथञ्चनेति । § 1685

तस्मात् स्थितमेतद् विकल्पविषयोवश्यम्वाच्य इति । ततश्च यदि नास्ति सम्बन्ध इति मतिस्तदा तत्प्रभवोपि शब्दः प्रवर्त्तत एव । तथाचाभावविषयः शब्द आपतित एव । § 1686

अथ माभूदयन्दोष इति सम्बन्धस्य नास्तीति बुद्ध्या विषयीकरणं नेष्यते । नेह घट इत्यत्र कस्य निषेधो [।] न तावद् देशादेस्तस्य सत्त्वात् [।]
126b/PSVTa न सम्बन्धस्य तद्भावस्याग्रहणादिति यत्किञ्चिदेतत् ॥ § 1687

अपि चाभावमभिधेयं यो ब्रूते तं ब्रुवाणं प्रति अयमभावा**नभिधानवादी** अभावो न वाच्य इति **प्रतिविदधन्** प्रतिक्षिप**न्नब्रुवाणः कथं प्रतिविदध्यात्** । न ह्यभावशब्दमुच्चारयता अभावस्य वाच्यत्वं शक्यं प्रतिपादयितुं । अथेच्छत्यभावस्य वचनन्तदा वचने वास्याभावस्याभ्युपगम्यमाने **कथमभावोनुक्तः** [।] उक्त एव । अभावो न वाच्य इत्यनेनैवाभावशब्देन तस्योक्तेः ॥ अथ परेणाभावस्य वाच्यत्वं यदुच्यते तदनुवादेन निषेधः क्रियते [।]-- § 1688

--नाभावो वाच्यस्तेनादोष इति चेत् । § 1689

नन्वनुवादेपि किमभावस्य वाच्यता न भवति येनैवमुच्यते । तस्मादिष्टस्यैवाभावस्य वाच्यता । स्वभावो नैवास्ति **तेनासत्त्वादवचन**मभावस्येति चेदाह । **अथाभावमेवेत्यादि** । **तेने**त्यभावस्या**सत्त्वेन** । इदानीमित्यभावस्यासत्त्वे **तदेवाभावो नास्तीति वचनं कथं** । अभावो नास्तीत्यस्यैवाभावशब्दस्य प्रयोगो न स्यात् [।] कथञ्च न स्यादभावस्यैवानभ्युपगमात् । अभावो ह्यस्य वाच्यः स च नाभ्युपगम्यते । परपरिकल्पितस्याभावस्य प्रतिषेध इति चेदिष्टस्तावदभावविषयः शब्दः । तस्मात् कथंचिदभावव्यवहारं प्रवर्त्तयताऽवश्यमभावविषया ज्ञानशब्दा एष्टव्याः । § 1690

यत्पुनरेतदुक्तम् [।] **अर्थनिषेधे** सत्यनर्थ**कशब्दाप्रयोगात्** कार**णान्निर्विषयस्य नञोप्रयोग इत्यत्रोत्तरम्वक्ष्यते** । § 1691

अनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठत १ । २०७ इत्यादिना । § 1692

तस्मादित्युपसंहारः । इयता च ग्रन्थेन यदुक्तन्तेष्ववश्यं शब्दप्रवृत्त्या भाव्यमिति तदेवाचा र्ये ण समर्थितं । § 1693

अत्र परः प्राह । **यद्यभावेष्वपि शब्दास्सन्ति** तेष्वभावेषु **कथं स्वभावभेदः**
347/s शब्दप्रवत्तिहेतुर्येनापोहविषयत्वमभावप्रतिपादकानां स्यात् । अत्रोत्तरमाहा चार्यः । **तत्रापीत्यादि** । **रूपाभावादि**ति स्वरूपाभावादभावस्य । **रूपाभिधायिनः** स्वभावग्राहकाः **शब्दा नाशंक्या एव** । यतस्ते शब्दा अभावविषया **व्यवच्छेदस्यान्यापोहस्य वाचकाः सिद्धा** एव । § 1694

एतदुक्तम्भवति [।] अभावविषयाणां **शब्दानां** भावस्वरूपाग्राहकत्वादपोहविषयत्वन्तथा भावविषयाणामपि शब्दानाम्भावस्वरूपाग्राहकत्वादपोहविषयत्वमेव [।] केवलं केचिच्छब्दा भावाध्यवसायाद् भावविषयाः केचिदभावाध्यवसायादभावविषया उच्यन्ते । **वस्तुनि वृत्तिर्व्यापारो** येषां शब्दानान्तेषां **किं रूपमभिधेयं** विधिरूपेण वस्तुग्राह्य**माहोस्विद् भेदो**ऽन्यव्यावृत्तः स्वभावोध्यवसीयत **इति शङ्का स्यात्** । **अभावस्तु विवेकलक्षण** इति स्वभावविरहलक्षणः कस्मा**न्निमित्तीकर्त्तव्यस्य रूपस्य** वस्तुस्वभावस्य । **तद्भावे** तस्य

रूपस्य सत्तया ह्यभावायोगात् । तस्य रूपस्य भावस्तद्भावः स एव लक्षणं यस्य भावस्य स तथोक्तः । अयमेव स मुख्यो विवेकोन्यापोहः । अन्यस्तु गवादिशब्दविषयोपोहनिमित्तत्वादपोह इत्यु- पचरितः सर्वभावविरहलक्षणः 127a/PSVTa । तस्य विवेकस्य **तथाभावख्यापिन** इति विवेकरूपाभिधायिनः ॥ **विवेकविषया इत्यन्या**पोहविषया । विकल्पाश्च **विवेकविषया** इति सम्बन्धः । ते शब्दा विकल्पाश्च । एकं व्यावृत्तिसमाश्रयभूतम्वस्तु । **प्रतिस*** **रणम**धिष्ठानं येषां शब्दानां विकल्पानाञ्च । ते तथोक्ताः । तथा ह्यकृतकव्यवच्छेदेन यदेव वस्तु कृतकशब्दस्य विकल्पस्य वाधिष्ठानन्तदेवानित्यानात्मादिशब्दानाम्विकल्पानां च । ते तथाभूता अपि भिन्नविषया एवेति सम्बन्धः । कस्माद् **यथास्वमि**त्यादि । या व्यावृत्तिर्यतो व्यवस्थाप्यते सा तस्या अवधिः । यथा कृतकाख्यस्य व्यवच्छेदस्याकृतकः । एवमनित्यत्वलक्षणस्य व्यवच्छेदस्य नित्य इत्यादि । तेषां **यथास्वमव**धीनां भेदास्तै**र्भेदैरुपकल्पिता** रचिता अनित्यत्वादीनां विवेकिनां भेदाः परस्परं विशेषाः । **तैर्भेदैर्भिन्नेष्विव** विकल्प**बुद्धौ प्रतिभात्सु** प्रतिभासमानेषु धर्मिषु । तेषां शब्दाना**म्विवेकेषु** भेदेषु विकल्पानां 348/s **चोपस्थापनात्** । यथाक्रमं वाचकत्वेन ग्राहकत्वेन चोपश्लेषात् । § 1695

ननु च कृतकानित्यत्वयोर्नैवावधिभेदोस्त्यकृतकस्येव नित्यरूपत्वात् । ततश्च प्रतिज्ञार्थैकदेश एव हेतुः । § 1696

नैष दोषो यस्मादकृतकस्यापि प्रागभावस्यानित्यत्वात् । कृतकस्यापि प्रध्वंसाभावस्य नित्यत्वादस्त्येवावधिभेदः । यद्वा कारणेन कृतः शब्दो न भवतीत्यस्य समारोपस्य व्यवच्छेदेन कृतको द्वितीयादिक्षणे स्थायित्वसमारोपव्यवच्छेदेनानित्य इत्युच्यत इत्यस्त्येवावधिभेदः । तेनेति यथोक्तेन व्यावृत्तिभेदेन स्वभावहेतौ **स्वभावस्यैव साध्यसाधनभावेपि न साध्यासाधनयोः संसर्ग** एकत्वं । **ततश्च** यदुक्तं स्वभावे साध्ये **प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुः स्यादिति** स दोषो नास्तीत्याह ।-- § 1697

तन्नेति [।] **तदि**ति तस्मात् ॥ **स चायं स्वभाव** इति सम्बन्धः । स्वभाव इत्यव्यतिरिक्तो धर्मः । स कदाचित् सत्त्वमन्यो वा । यद्यपि कृतके सत्त्वमस्ति सत्सु च कृतकत्वन्तथापि हेतुकृतोयं स्वभाव इत्येतावन्मात्रविवाक्षायां कृतको हेतुरुच्यते । न तु सामर्थ्यविवक्षायां । प्रमेयत्वादिवत् । सामर्थ्यमस्त्येतावन्मात्रविवक्षायाञ्च सत्त्वं हेतुरुच्यते तेन तु हेतुकृतत्वविवक्षायां । १८७-८८ § 1698

तेन यदुच्यते [।] कृतके सत्त्वं विद्यते न च तस्यानित्यत्वे व्यभिचारोस्ति [।] तत्किमित्युपाधिभेदेन विशेष्यत इति तदपास्तं । कृतकत्वादौ सामर्थ्यस्याविवक्षितत्वादिति । हेतुत्वेनापदिश्यमान उच्यमानः । **उपाधिभेदापेक्षो** विशेषणभेदापेक्षः । **केवलो** वेत्युपाध्यनपेक्षः । **साध्यसिद्ध्यर्थमुच्यते** । अनित्यत्वे साध्ये कृतकत्वमुपाधिभेदापेक्षन्तदनपेक्षन्तु सत्त्वं ॥ अपेक्षितेत्यादिनोपाधिभेदापेक्षत्वं कृत कत्वस्याह । परस्याहेत्वभिमतस्य जन- 127b/PSVTa

६ *] ? श

नशक्तिरेव व्यापारः । अन्वयव्यतिरेकानुविधानमेव चापेक्षा । **स्वभावनिष्पत्तौ** स्वभावनिष्पत्तिनिमित्त**मपेक्षितः परव्यापारो** येन **भावेन** स कृतकः । संज्ञा-
349/s यां कनो विधानात् संज्ञाशब्दोयं **कृतक** इति । यत एवन्तेनेयं कृतकश्रुतिः स्वभावाभिधायिन्यपि सती **परोपाधिम**त्यन्तविशेषणमेनं **स्वभावमाक्षिपति ।** **एतेनेति** कृतकत्वस्योपाधिभेदापेक्षत्वप्रतिपादनेन । **प्रत्ययानां** कारणनाम्भेदस्तेन भेत्तुं शीलं यस्य स तथोक्तस्तद्भावस्तत्वं । स्थानकरणादिभेदाद् भिद्यते शब्दः । आदिशब्दात् प्रयत्नानन्तरीयक**त्वादयो व्याख्याताः** । § 1699

एवमित्यादिनोपसंहारः । **क्वचित् प्रयोगे उपाधिभेदंप्रत्यनपेक्षः** । अत-एवाह । सामान्येन **अनित्य एव** साध्ये **यथा सत्त्वं । स्वभावभूतश्**चासौ **धर्मश्च** तस्य **परिग्रहेण** । क्वचित्स्वभावो हेतुरुच्यते इति प्रकृतं । **यथा तत्रैवे**त्यनित्यत्वे साध्य **उत्पत्तिः** । न चोत्पत्तिरुत्पत्तिमतोन्याभावस्याजन्यत्वेनोत्पत्त्यभावप्रसङ्गात् । केवलमर्थान्तरभूतेवकल्पिताविशेषणत्वेन तेनोत्पत्तेरित्युत्पत्तिमत्वादित्यर्थः । अयमुपाध्यपेक्ष एव स्वभावो द्रष्टव्यः । कृतकत्वादौ परभूत उपाधिरहितत्वात्मभूत एव धर्मविशेष इत्येतावान् विशेषः ।
§ 1700

अनया दिशेति । उपाध्यपेक्षानपेक्षहेतुप्रविभागदिशा ॥ १८९ § 1701

यदि **सत्ताख्यः स्वभावो हेतुः** सत्त्वमिति यावत् । प्रधानादि**सत्ता कथं न साध्यते** । अथ सत्ता-सामान्ये साध्ये सिद्धसाध्यता स्यादतः सत्ताविशेषस्साध्यस्तस्मिंश्च साध्ये विशेषस्यानन्वयात् साध्यशून्यो दृष्टान्तः स्यादतो न सत्ता **साध्यते** । तदा हेतावपि सत्त्वे विशेषस्यानन्वयात् साधनशून्यो दृष्टान्तः स्यात् । तदाह [।] **अनन्वयो ही**त्यादि । **भेदाना**म्विशेषाणां **व्याहतो** दुष्टो **हेतुसाध्ययोः** । हेतौ साध्ये चेत्यर्थः ॥ अन्यत्र **चे**त्यनात्मादौ । **तदि**ति सत्त्वं । **किल**शब्दोनभिमतार्थे एव । प्रसाध्यमानमिति । १८९-९० § 1702

अस्ति **प्रधानमि**त्यादिना **प्रधान**लक्षणयोगेन **विशेषीभवति न च विशेषः**
350/s **साधयितुं शक्यते तस्यानन्वयात् । यथा**ऽहेत्याचार्य दि ग्ना गः । अस्ति प्रधानमित्यनेन प्रधानस्वलक्षणमेव साध्यत इति यत्सां ख्ये नोक्तं **तत्प्रमाणस्यानुमानस्य विषयाज्ञानात्** । सामान्यविषयं ह्यनुमानं स्वलक्षणविषयं । **व्याहन्यते** दुष्यति । **किन्तर्हि [।] हेतावपि तुल्यदोषत्वात्** । तदेवाह [।] **न हि हेतुरि**त्यादि । न विद्यते ऽन्वयोस्येत्यनन्वयः **सिद्धेः** साध्यसाधनस्य **नाङ्गं** । कुत इत्यसाधारणाद्धेतोः । **भावः** सत्ता सआ **उपादान**म्विशेषणं यस्य धर्मिण**स्तन्मात्रे** । तन्मात्रत्वादेव **सामान्यरूपे धर्मिणि** साध्ये । सां ख्य स्य **न कश्चिदर्थः सिद्धः स्यात्** । त्रैगुण्यादिलक्षणस्यासिद्धेः । **अनिषिद्धश्च**
128a/PSVTa **तादृशं** । तादृशमिति सामान्यमात्रं । अनेन सिद्धसा ध्यतामाह ॥ १९०-९१
§ 1703

न सर्वथेत्यादिना व्याचष्टे । **सत्तासाधन** इति सत्तासिद्धौ । **भावमात्रविशेषण** इति सत्तामात्रविशेषणः । **अनिर्दिष्टः स्वभावविशेषो** यस्येति विग्रहः । **नेहेति** वस्तुमात्रसाधने । **सत्तासाधनप्रतिषेधः** । **किन्तु** स वादी **तथा** सामान्ये नास्ति कश्चिदिति कश्चना**स्य** धर्मिणो **भेदं** विशेषं नित्यत्वादिक-

मपरामृशन्नसंस्पृशन् । **अनेने**ति वादिना ॥ **उपात्तभेद** इत्युपात्तविशेषः । त्रिगुणात्मको नित्य इत्यादि नोपात्तभेदे **साध्येस्मिन्** प्रधानादिके धर्मिणि । **भवेद्धेतुरनन्वयः** । नास्य साध्यधर्मविशेषणदृष्टान्तेन्वयोस्तीत्यनन्वयः । यत एवं [।] § 1704

सत्तायान्तेन साध्यायाम्विशेषः साधितो भवेत् । § 1705

अन्ये तु **सत्ताया**मित्यादि पश्चाद् धर्मादौ व्याख्याय । पूर्वार्द्धमु**पात्तभेद**मित्यादि पश्चाद् व्याचक्षते । § 1706

351/s

स हीत्यादिना व्याचष्टे । **एको** मूलप्रकृतेर्भेदाभावात् । **नित्यो** निरन्वयविनाशाभावात् । त्रिगुणत्वात्मकत्वात् सुखदुःखमोहात्**मकः** । **अन्यो** वेति कर्त्तृत्वादियुक्तः । **यथाकथंचिदपी**ति । यथोक्तैर्द्धर्मैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा विशेषितः । **तत्स्वभाव** इति यथोक्तविशेषणविशिष्टस्वभावः [।] **स च** धर्मी **तथेति** विशिष्टेन स्वभावेन नान्वेति सपक्षे । तथा भूतस्य दृष्टान्तधर्मिणोसिद्धेः । **न तेन सिद्धेने**ति सत्तामात्रेण । सत्तामात्रे विवादाभावात् । १९१-९२ § 1707

नन्वित्यादि परः । **एवं प्रसङ्ग** इति यः सामान्यविशेषविकल्पेन सत्तायामुक्तः । तदुक्तं [।] § 1708

विशेषानुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यतेति ।§ 1709

यस्मात्त**त्राप्य**ग्न्यादिषु साध्येषु **नाग्निसात्तायां कश्चिद्विवा**दोस्त्यग्निमात्रस्य सिद्धत्वात् । न च तेन सिद्धेन किंचित् तस्याप्रवृत्त्यङ्गत्वात् । देशादिविशिष्टो ह्यग्निः प्रवृत्त्यङ्गं नाग्निमात्रं । स एव तर्हि साध्य इत्याह । विशिष्ट आधारो यत्राग्न्यादिकं साध्यते स विशेषणं यस्याग्न्यादिकस्य स **विशिष्टाधारविशेषणं** [।] तस्य । साध्यत्वेना**भिमतस्य** । सपक्षेऽनन्वयादसिद्धिः । § 1710

नेत्या चा र्यः । **न वै स आधारो** विशेषणभावेन गृहीतोपि त**मग्निम्विशेषीकरोति** । येनान्वयः स्यात् । किं कारणं । **तदयोग** इत्यादि । तस्य धर्मस्य तस्मिन् धर्मिण्ययोगो य आशंकितस्तस्य **व्यवच्छदेन** विशेषणात् । एतच्च **पक्षधर्म** १ । ३ इत्यत्रो**क्तं** । **वक्ष्यते च** चतुर्थे परिच्छेदे ४ । १४९ ॥ § 1711

ननु च व्याप्तिग्रहणकाले प्रदेशायोगव्यवच्छिन्नो वह्निरसिद्धः । तत्सिद्धौ वा किमर्थोन्वयानुगमः । कथम् [।] असिद्धो यस्मात् । यत्र यत्र धूमस्तत्र त-त्राग्निरिति व्याप्तिं प्रतियता सामान्येनाभिमतदेशायोगव्यवच्छिन्नोपि बह्निराक्षिप्त एव । केवलमिदानीमस्मिन्देशे वह्निरित्येवं विशेषप्रतीत्यर्थमन्वयानुगमनमिष्यते । § 1712

352/s

तस्मादित्युपसंहारः । **तत्रे**ति प्रदेशादौ । तदयोगव्यवच्छेदेनेति तस्मिन् प्रदेशादौ धर्मिणि साध्यधर्म**स्यायोगव्यवच्छेदेन** सामान्यस्याग्निमात्रस्य साधनात् नास्त्यन्वयदोषः । नापि सिद्धसाध्यता प्रदेशायोगव्यवच्छेदस्यासिद्धत्वात् 128b/PSVTa

॥ प्रधानादिके धर्मिण्ययोगव्यवच्छेदेन सत्तामात्रं साध्यमिति चेदाह । न **तथेत्यादि** । **क्वचिदिति** प्रधानादिके धर्मिणि । कस्मात् [।] **प्रधानादिशब्दवाच्यस्यैवार्थस्य** त्रैगुण्यादिलक्षणस्यैवा**भावात्** । **निर्विशेषणैव सा** सत्ता । विशेषणभूतस्याधारस्याभावात् [।] § 1713

कथमित्यादि परः । सोपि धर्मी **कथं** । **विज्ञातव्यः** । ज्ञात्वा च शब्देनाभिधातव्यः । अभिहितः प्रमाणेन **निश्चेतव्यः** । तस्माज्ज्ञेयत्वादिभिः सोपि **सिद्ध एव** । तस्मिन् सत्ता सामान्यं साध्यते । **तत्किमिदानीं ज्ञेयन्निर्विशेषणमस्तीत्ये**तावता प्र धा न स्य **सिद्धिरस्तु** । ज्ञेयाद्यर्थो हि प्रधानार्थः शब्दार्थरूपः स्यान्न नित्यादिगुणोपेतः ॥ प्रधानन्तावत्सिद्धम्भवत्यन्ये च धर्मा अन्यैः प्रमाणैः सेत्स्यंते इति चेदाह । **तथापि** ज्ञेयत्वादिना **किं सिद्धं स्यात्** [।] नैवाभिमतस्य प्रधानस्य स्वलक्षणस्य सिद्धिः स्यात् । अस्य शब्दार्थरूपत्वात् । अग्न्यनुमानेपि तर्ह्यग्निमात्रं सिद्धमित्यसाध्यं स्यादित्याह । **अन्यत्र तु तदेवाग्निसामान्य**नियताधारम**सिद्धन्तत्र** देशे न **सिद्धमिति साध्यते** ॥ § 1714

ननु **तत्रापि तदयोगविरहिणेति** तेन प्रदेशेनायोगस्तदयोगस्तेन विरहः प्रदेशेन योग इत्यर्थः । सोस्ति यस्य सामान्यस्य तत्तथोक्तं । तेना**न्वयो न सिद्धः** । § 1715

नेत्यादिना परिहरति । **न वै कश्चिन्न्यायज्ञः तथाभूतेन** प्रदेशसम्बन्धिनाऽग्निसामान्येन व्याप्तिं **करोति** । **तस्मात् परं** प्रतिवादिनं **प्रतिपादयता धूमोग्निनान्तरीयकोग्न्यविनाभावी दर्शनीयः** । **यत्र धूमस्तत्राग्नि**रित्येवं । **स** धूम**स्तथेति** सर्वोपसंहारव्याप्तिप्रदर्शनेना**ग्निमात्रेण व्याप्तः सिद्धो यत्रैव** प्रदेशे
353/s धर्मिणि **स्वयं स्वेन रूपेण दृश्यते तत्रैवाग्निबुद्धिञ्जनयति** । **तत्रै**तस्यां सामर्थ्यादनुमेयप्रतीतौ **साध्यनिर्देशेन न किञ्चित् प्रयोजनन्तेन** विनापि साध्यसिद्धेः एतदेवाह । **तत्रेत्यादि** । **तत्र** साध्यधर्मिणि लिङ्गस्य **दर्शनात् सम्बन्धाख्यानमात्राच्चेष्टस्य** साध्यस्य **सिद्धेः** । यतश्च न साध्यस्य धर्मधर्मिसमुदायस्य निर्देशस्तदा **तदनिर्देशे च कथन्तद्विशिष्टे** साध्यधर्मेणान्वयः [।] नैव [।] यतोनन्वयदोषः स्यात् । तदिति **तस्मादयन्धूमोग्न्यविनाभावितया सिद्धः सामर्थ्यादेव तेन प्रदेशेनायोगम्व्यवच्छिनत्ति** । तस्मात् समुदायः साध्य उच्यते । § 1716

यदि हि तत्र नाग्निः स्यान्नैव धूमो भवेदिति सामर्थ्यं । अन्वयस्तु केवलेनैव साध्यधर्मेण दर्शनीयो न साध्यधर्मधर्मिसमुदायेन । तस्य दृष्टान्तेऽसिद्धत्वात् । समुदायेन च व्याप्तिप्रदर्शने प्रयोजनाभावात् । अत एवाह । **न पुनरस्यास्तथेति** प्रदेशविशिष्ट**स्योपन्यासपूर्वकोन्वयः** । किं कारणं [।] **साध्योक्ते रिहान्वय**प्रदर्शनकाले**ऽनङ्गत्वात्** । साध्यनिर्देशपूर्वकाले वान्वय-
129a/PSVTa स्येष्यमाणे नैव साधनवाक्यात् **कश्चित्** प्रतिज्ञावाक्य**मपनयेत्** । § 1717

तस्मात् स्थितमेतत् [।] पक्षमनुप्रदर्श्यैव साध्यधर्मेण लिङ्गस्य व्याप्तिः कथनीयेति । तथा चाह आचार्य दि ग्ना गः । लिंगस्य धूमादेः साध्येना**व्यभिचारोन्यत्र** सामान्ये न धर्मिमात्रे दर्शयितव्यः । **निश्चिताव्यभिचारं च लिङ्ग-**

न्तत्रेति साध्यधर्म्मिणि **प्रसिद्धं सत्** । **तेन व्यापकधर्मे**ण युक्तं साध्य**धर्मिणं** गमयिष्यति । § 1718

तस्मादित्यादिनोपसंहारः । **यथाग्निसाधन**म्विशेषपरिग्रहादनवद्यं **नैव सत्तासाधनमनवद्यं** विशेषासिद्धेः । तदेवं सिद्धसाध्यताप्रसंगादनन्वयाच्च न प्र धा ना देः सत्ता साध्या ॥ § 1719

354/s

साधनं पुनः सर्वमत्रमनुद्दिष्टमिति प्रतिपादयितुमाह । **अपरामृष्टे**त्यादि । अपरामृष्टोनुपात्तस्**तद्भेदः** । यस्मिन् **वस्तुमात्रे** सत्तामात्रे । तस्मिन् **साधने** क्रियमाणे**न्वयो न विहन्यते** । कस्य [।] **तन्मात्रव्यापिनः** सत्तामात्रव्यापिनस्**साध्यस्य** । तदेव विवृण्वन्नाह । **वस्तुमात्रव्यापिनि साध्यधर्मे** । **स्वभावविशेषापरिग्रहेण** पुनस्सत्वे क्रियमाणे **नान्वयव्याघातः** । न साध्यशून्यो दृष्टान्त इत्यर्थः । § 1720

न हि तत्रेति । सत्वे **साधने** । कस्मात् [।] **सन्मात्राश्रयेपि** सत्वमात्रस्य हेतुत्वेनाश्रयणेपीत्यर्थः । न पुनः साध्यत्वे सत्ताया विशेषानाश्रयः [।] कस्माद् [।] **वैफल्यात्** १९२-९३ § 1721

सत्तायां साध्यायां पुनर्दोषान्तरन्दातुमाह । **अपि चेति** । **असिद्धे** प्रधानादौ धर्मिणि **न भावधर्मोस्ती**त्यसिद्धो हेतुः । यस्तु भावाभावो**भयाश्रयो** धर्मः स सत्वे साध्ये **व्यभिचार्य**नैकान्तिको योप्**यभावस्य धर्मः** स सत्वे साध्ये **विरुद्धो** सत्वस्यैव साधनात् । यस्यां प्रधानादिसत्तायां साध्यायां हेतुर्यः कश्चिदुपादीयते स सर्वो दोषत्रयं नातिवर्त्तते [।] **सा सत्ता साध्यते कथं** । इह च हेतोः सिद्धत्वमभ्युपगम्य विरुद्धानैकान्तिकान्तिकत्वे उक्ते हेत्वसिद्धावनयोरसम्भवात् । १९२-९३ § 1722

ननु सर्वज्ञादिसत्तायामपि साध्यायां हेतोरसिद्धतादिदोषस्य तुल्यत्वात् कथन्तत्सत्तासिद्धिः । § 1723

नैष दोषः । यद्यदुपदिश्यते तज्ज्ञानपूर्वकमेव यथाऽन्यत् किञ्चित् । उपदिश्यते च चतुरार्यसत्यं । तस्मात्तदपि ज्ञानपूर्वकमेव यस्य तज्ज्ञानं सोस्माभिः सर्वज्ञोभ्युपगम्यत इति । न कश्च क्षतिः । **तद्धेतु**रिति सत्ताहेतुः । **त्रयी**मिति त्र्यवयवान्दोषजातिन्दोषप्रकारा**न्नाभिवर्त्तते** । तामाह । **असिद्ध**मित्यादि । **विरोध** मिति विरुद्धतां । **तत्र भावधर्मो हेतुरसिद्धसत्ताके कथं** 355/s
सिध्येत् । § 1724

स्यादेतद् [।] भावधर्मः प्र धा ना देस्सिद्धो न तु भाव इत्याह । **यो ही**त्यादि । **यो हि** प्रधानादि**भावधर्म्म**हेतु**न्तत्र** प्रधानादा**विच्छति स कथं** वादी प्रधानादिकम्**भावं** सिद्धं **नेच्छेत्** । तस्माद् भाव एव धर्मः । कथन्तर्हि भावस्यायं धर्म इति कथ्यत इति चेदाह । **कदाचिद**पेक्षयेति भेदान्तरप्रतिक्षेपलक्षणया **व्यतिरेकीव** भिन्नरूप इव **धर्मिणः** सकाशाद् **धर्मो निर्दिश्यते** । **यथा** कृतकत्वमस्ये- त्यकृतकव्यावृत्त एव भाव उच्यते । 129b/PSVTa

---

२६ श्च] ? काचित्

नत्वन्य एव धर्मो धर्मशब्देनोच्यतेऽन्यश्च धर्मी धर्मिशब्देनेत्याह । **न हीत्यादि** । यस्मादन्यव्यावृत्तिनिरपेक्षः पुमान् यदा शब्दस्याकृतकादेवैकस्माद् व्यावृत्तिं जिज्ञासते । तदा कृतकत्वमस्येत्युच्यते । यदान्यव्यावृत्तिसाकांक्षोऽकृतकत्वादेवैकस्माद् व्यावृत्तिं जिज्ञासते तदा कृतकः शब्द इत्युच्यत इति । एतच्च प्रागेवोक्तम् [।] भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपेत्यादिना । § 1725

अथ पुनरुभयोर्भावाभावयोर्द्धर्मं हेतुम्ब्रूयात् । कथं पुनरेको धर्मो भावाभावयोर्भवति [।] धर्मो हि स्वभावो यश्च भावस्य स्वभावः कथमभावस्य स्यादित्याह । अनाश्रितेत्यादि [।] **अनाश्रित**म्वस्तु यस्मिन् व्यतिरेकमात्रे । तस्य व्यतिरेकमात्रस्य **प्रतिषेधमात्रस्य** धर्मत्वेन कल्पितस्या**भावेप्यविरोधात्** । व्यतिरेकमात्रमेव कथम्भवतीत्याह । अपर्युदासेन प्रसज्यप्रतिषेधेन । प्रसज्योपसर्जनो विधिः **पर्युदासः** स चेह नाश्रितः । **यथा न भवति मूर्त्त इत्यमूर्त्तत्वं** मूर्त्तत्वनिवृत्तिमात्रं भावेपि विज्ञाने **निरूपाख्येप्य**भावेपि **स्यात्** ॥ § 1726

परः प्रतिबद्धुमाह । **निरुपाख्याभावान्न प्रतिषेधविषयत्वं** । यदधिकरणादिशक्तियुक्तन्तत्कस्यचिद्विषयः स्यात् । निरुपाख्यं च सर्वशक्तिरहितन्तत्कथम्विषयः स्यात् । **संप्रति** प्रतिषेधविषयत्वे प्रतिषिद्धे **किम्विधिविषयोस्ति** 356/s निरुपाख्यं । **तदपि** विधिविषयत्वन्निरुपाख्यस्य **नेति चेत्** । **कथमि**दानीमभावो **न प्रतिषेधविषयः** । विधिविषयत्वनिषेधादेव हि प्रतिषेधविषयत्वं । किं कारणम् [।] **विधिनिवृत्तिरूपत्वात् प्रतिषेधस्य** । तदिति तस्मादेतदनन्तरोक्तम**व्यवच्छेदमात्रं द्वयोरपि** भावाभावयोः सम्भवत् सत्वे साध्ये गमकत्वं कथमात्मसात् कुर्यात् । किम्विशिष्टं गमकत्वं । **विपक्षेत्यादि** । **विपक्षे** प्रयोगे **वृत्ति**र्हेतोस्तस्य **शङ्का** तस्या अपि **व्यवच्छेदेन न लभ्यन्न** चोभयधर्मस्य व्यवच्छेदमात्रस्य विपक्षाद् व्यावृत्तिरस्तीति **कथन्त**द् गमकत्वमा**त्मसात् कुर्यात्** । **स च** वादी **स्ववाचान्य**वचनेन । सत्तासाधनस्य हेतो**रुभयधर्मतां ब्रुवाणस्स**तः साध्या**दन्यत्राप्य**सति अस्योभयधर्मस्य हेतो**र्वृत्तिम्**भाषते [।] स एव च **सत्तायां** साध्याया**मव्यभिचारनिबन्धनत्वाद्** गमकत्वस्येत्यव्यभिचारम्भाएत इति हेतोः **कथं नोन्मत्तः** ॥ § 1727

अभावधर्मन्तु हेतुं **सत्ताया**म्वदतोस्य वादिनो विरुद्धः स्यात् । सत्वविपरीतस्यासत्वस्य साधनात् । कः पुनरस्यैव अभावस्यैव धर्म इत्याह । व्यवच्छेदं कीदृशम्**भावमात्रव्यापी सामर्थ्य**लक्षणस्तस्य **व्यवच्छेदो** नियमेनाभावस्यैव भवति [।] न तु मूर्त्तत्वादेर्व्यवच्छेदस्तस्यैवोभयधर्मत्वात् । कस्माद्विरुद्ध इत्याह । **तस्य** भावमात्रव्याप्यर्थव्यवच्छेदस्य **भावे क्वचिदभावादभावे** च 130a/PSVTa सर्वत्र भावाद् विरुद्धत्वं ॥ **तस्मादयं त्रिप्रकारोपि** भावाभावोभयसम्बन्धी धर्मः **सत्तायास्साधनेन हेतुलक्षणमुक्तः** । न च त्रिप्रकारादधर्मा**दन्या गति**रन्यः प्रकारोस्ति यत**स्तस्मान्न सत्ता साध्यते** । साधनत्वे लिङ्गत्वेऽस्यास्सत्तायाः **सामान्येनानु**पात्तविशेषणत्वेन । **सिद्धसत्ताके धर्मिणि नासिद्धिः** । अनित्य-

२६ म्भा] ?

त्वादिके **वस्तुधर्मे**साध्ये । किम्विशिष्टे **तन्मात्रव्यापिनि । तेन च साध्यधर्मेण** लिंगस्य **व्याप्तिः । कथंचिदि**त्यन्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेण **वा यदि निश्चीयते** 357/s
। न विरोधव्यभिचारौ । न विरुद्धत्वम**नैकान्तिकत्वम्वा** [।] इति हेतो**र्नायं प्रसंगो**सिद्धि विरुद्धानैकान्तिकलक्षणः । अनिश्चितायान्तु साध्यधर्मेण लिङ्गस्या**व्याप्तौ । धर्मिसमाश्रये वा** पक्षधर्मत्वे **वाऽनिश्चिते सति तत्स्वभावतया** निश्चितत्रैरूप्यस्वभावतया यो **गमको**ऽभिमतो **हेतुर्न स कश्चिद् गमकः ॥ अत एव** कारणात् **स्वधर्मेण** स्वेन साध्यरूपेण **व्याप्तः** साध्यधर्मिणि **सिद्धो** निश्चितो हेतु**स्वभावो वाच्यः** । § 1728

एतदेव द्रढयन्नाह । **न हीत्यादि । प्रकाशतया** प्रभास्वरतया घटादीन्प्रकाशयन् यदा कदाचिद् घटाद्युदरान्तर्वर्त्ती भवति तदा **तद्रूपाप्रतिपत्तौ** प्रभास्वरताऽप्रतिपत्तौ सत्यां **स्वामर्थक्रियां** घटादिप्रकाशनलक्षणां **न हि करोति** ॥ § 1729

गमकस्वरूपमभिधायाधुना गम्यस्वरूपमाह । **व्यापकस्तस्ये**ति । योसौ गमको व्याप्यः स्वभावस्तस्य **व्यापकः** स्वभावः निश्चितो गम्यः । § 1730

तद्धर्मेत्यादिना व्याचष्टे । धर्मिणो **धर्मो** गम्यः [।] कीदृशस्तस्य गमकत्वेनाभिमतस्य **व्यापकत्वेन निश्चितः** । कथं पुनर्व्यापकत्वेन निश्चित इत्याह । **तद्धर्मनिश्चयादेव** व्याप्यधर्मनिश्चयादेव । § 1731

इयता गम्यगमकयोः स्वरूपन्दर्शितं ॥ § 1732

निवर्त्यनिवर्त्तकयोरपि स्वरूपमाह । **तस्ये**त्यादि । अयमिति व्यापको धर्मः **स्वयं निवृत्तौ** सत्यां **तस्य** व्याप्यस्य **निवर्त्तकः** । § 1733

तस्येत्यादिना व्याचष्टे । **अयं व्यापको धर्मः स्वयन्निवर्त्तमान**स्तस्य **व्याप्यस्य निवर्त्तक** इति सम्बन्धः । किङ्कारणं । यस्मा**देवं ह्यस्यायं** साध्यो **धर्मो व्यापकः सिद्धो भवति । यद्यस्य** व्यापकस्याभावे व्याप्यो **न भवेत्** ॥ तदिति वाक्योपन्यासे । § 1734

358/s

अनेनानन्तरोक्तेनानुवर्त्यानुवर्त्तकभावस्य निवर्त्यनिवर्त्तकभावस्य च प्रदर्शनेन **द्विविधस्यापि** साधर्म्यवतो वैधर्म्यवतश्च **साधनप्रयोगस्य गमकलक्षणं** साध्यसाधकत्वलक्षणमुक्तम्वेदितव्यं । § 1735

तद्व्याचष्टे । **द्विविधो** हीत्यादि । **यथाहुरेके** इति नै या यि काः । **साधर्म्यवानेव** हि प्रयोगोन्वयी । **वैधर्म्यवानेव** च व्यतिरेकी । § 1736

ननु साधर्म्यप्रयोगे पक्षधर्मत्वमन्वयश्चेति [।] तथा वैधर्म्यप्रयोगेपि पक्षधर्मत्वं व्यतिरेकश्चेति द्विरूपन्तर्हि लिङ्गम्प्राप्तमित्याह । **नानयोरित्यादि** । अनयोरित्यन्वयव्यतिरेकिणोर्हेत्वोर्वस्तुतः **परमार्थतो न कश्चिद् भेदः** । द्वयोरप्यन्वयव्यतिरेकवत्त्वात् । अन्यत्र संयोगभेदात् । तस्मात्तावेवान्वयव्यतिरेकौ 130b/PSVTa
कदाचित्साधर्म्यप्रयोगेण प्रतिपाद्येते कदाचिद् वैधर्म्यप्रयोगेणेति प्रयोगमात्र-

२ मुखेण] ? न
४ सिद्धि] ? द्ध

म्भिद्यते न त्वर्थः । किं कारणं [।] यस्मात् **साधर्म्येणापि हि प्रयोगेऽर्थात्** सामर्थ्यात् । साध्यविपक्षाद्धेतोर्व्यावृत्तिर्वैधर्म्यन्तस्य गतिः । § 1737

तदेव सामर्थ्यमाह । **असतीत्यादि** । **तस्मिन्निति** वैधर्म्ये । एवं हि साध्येनान्वितो **हेतुः** स्याद् यदि **साध्याभावे न भवेत्** । तथा वैधर्म्य इति वैधर्म्यप्रयोगे । तस्मिन्नित्यन्वये यदि हि साध्येन हेतोरन्वयः स्यात् तदायं साध्यनिवृत्तौ निवर्त्तेत । **एतच्च** व्य ति रे क चि न्ता **याम्वक्ष्यामः** ॥ १९४-९५ § 1738

अनित्यत्वे यथा कार्यं । अनित्य एव कृतकत्वं । एतच्चान्वयिन उदाहरणं । अकार्यम्वा । अविनाशिनीति व्यतिरेकिण उदाहरणं । तेनायमर्थो भवति [।] **अविनाशिनि** विनाशाभावे सति । अकार्यं कृतकत्वन्न भवति । तदेवाह [।] **अनेनेत्यादि** । **अनयोरि**त्यन्वयव्यतिरेकिणोः । यत्किञ्चिदिति सर्वोप-
359/s संहारेण व्याप्तिकथनेनार्थान्नित्याद् व्यावृत्तिः कृतकत्वस्योक्तेति व्यतिरेकमतिः । **शब्दश्च कृतक** इति पक्षधर्मकथनं । पक्षः कस्मान्नोच्यत इत्याह । **कृतकस्येत्यादि** । **अनित्यत्वेन व्याप्तं कृतकत्वं** यदा शब्देन **कथि**तन्तदा नियमेन स्वं व्यापकं सन्निधापयतीति **सामर्थ्यादेवानित्यः शब्द** इति भवति । **तस्मान्नावश्यमि**त्यादि । इहेति साधर्म्यप्रयोगे [।] § 1739

वैधर्म्यवन्तं प्रयोगमाह । **व्यतिरेकेपी**त्यादि । एतच्चाकार्यम्वाऽविनाशीत्येतस्य विवरणं । इहापि न प्रतिज्ञावचनं । यस्मात् सिद्धस्वभावतया निश्चितया नित्यस्वभावतया हेतुभूतया । **तदभाव** इत्यनित्यत्वाभावे सति **न भवतः कृतकत्वस्य शब्दे च भावख्यातौ** सद्भावकथने कृते सति **तदात्मनः** सत इत्यनित्यस्वभावस्य सतः कृतकत्वस्य शब्दे **भाव** इति । **सामर्थ्याद**नित्यः शब्द इति सिद्धेः । **पूर्ववदि**ति साधर्म्यप्रयोगवत् । § 1740

नन्वत्र वैधर्म्यप्रयोगेऽन्वयो नोक्त इत्याह [।] अन्वयस्त्वित्यादि । **अन्वयमन्तरेण** वैधर्म्यस्यानुपपत्तिर**र्थापत्तिः** । किङ्कारणं [।] न हीत्यादि । यस्मा**दतदात्मनियतस्या**नित्यस्वभावेऽप्रतिबद्धस्य । **तन्निवृत्ता**वनित्यत्वनिवृत्तौ **निवृत्तिर्युक्ता** । यत एवन्तस्मात् स्वयन्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां हेतोः साध्ये **नियमं** प्रमाणेन **प्रसाध्य** साध्यनिवृत्त्या मूढं प्रति हेतो**र्निवृत्तिर्वक्तव्या** । § 1741

तेन यदुच्यते [।] प्रमाणेन चेन्नियमः प्रसाधितः किन्निष्फलेन निवृत्तिवचनेन । कथं वा नियमं न प्रतिपद्यते । न तु तन्निवृत्तौ निवृत्तिमिति तदपास्तं ॥ § 1742

अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षते । प्रसाध्य शब्दार्थादाक्षेपवचनस्तेनायमर्थो नियमं प्रसाध्य नियममर्थादाक्षिप्य निवृत्तिर्वक्तव्येति । तथाभूतेन वचनेन निवृत्तिर्वक्तव्या । निवृत्त्युक्तिः सामर्थ्यान्नियममाक्षिपतीति । अत एवाह । **सा चेत्यादि** । **सेति** नियमस्याक्षेपिका निवृत्तिः सिध्यति परम्प्रति । यदि तथा भूतेन वच-
131a/PSVTa, 360/s नेन प्रकाशते । **तदा- त्मनियमं** साध्यात्मनियम**मर्थादु**क्तिसामर्थ्या**दाक्षिपति** । **इति** हेतोः **सिद्धोन्वयः** ॥ § 1743

कथमित्यादि परः । **इदानी**मिति निश्चिते व्याप्यव्यापकभावे गमको हेतुरित्यभ्युपगमे सतीत्यर्थः । कथं केन प्रमाणेन **कृतकोवश्यमनित्य इति**

प्रत्येतव्यो निश्चेतव्यो **येन** त्वयैवमुच्यते । कृतकः शब्दोऽनित्यः । यत्कृतकन्तदनित्यमित्येवं पृष्टो व्याप्तिविषयं बाधकं प्रमाणन्दर्शयितुमाह । **यस्मादि**त्यादि । यस्माद् विनाशस्य निवृत्तिधर्मकत्वलक्षणस्य स्वभावात् स्वरूपमात्रादनुबन्धिता । यद्वा भवत्यस्मादिति भावः [।] स्वो भावः स्वभावः स्वहेतुरित्यर्थः । तस्मादेवानुबन्धिता विनाशस्य वस्तुनि सद्भावस्तस्मात् कृतकोऽनित्यः । कुत एव तद**हेतुत्वाद्** यतो न जनकाद्धेतोरन्यो **विनाशस्य** हेतुः [।] तस्मात् **स्वभावादनबन्धः** । § 1744

तदयमत्र समुदायार्थः । मुद्गरव्यापारानन्तरं द्वयं प्रतीयते घटनिवृत्तिः । कपालं च [।] तथैते विनाशरूपतया प्रतीयेते । तत्र घटनिवृत्तेर्नीरूपत्वेनाकार्यत्वादिति वक्ष्यति । तत्कार्यत्वेन तु प्रतीतिभ्रान्तिरेव । कार्यत्वे वास्या न घटनिवृत्तिरूपत्वं स्यात् । घटसम्बन्धित्वेन कृतकत्वात् । विनाशरूपतया च न प्रतीतिः स्यात् घटस्य सत्त्वात् । कपालस्यापि मुद्गरकार्यत्वे सत्यपि विनाशरूपता । घटस्यानिवृत्तत्वादिति च वक्ष्यति । ततश्च कथमस्य विनाशरूपतया प्रतीतिः । निर्हेतुके तु विनाशे स्वरसतो निवर्त्तमान एव घटो मुद्गरादिसहकारी कपालजनकत्वेन सदृशक्षणानारम्भकत्वात् मुद्गरव्यापारानन्तरं घटनिवृत्तेः कपालस्य च सद्भावात्तयोर्विनाशरूपतया विनाशस्य च सहेतुकत्वेन मन्दमतीनामवसायो युज्यत एव । § 1745

मुद्गरव्यापारानन्तरं सन्तानविच्छेदात् । तत्कथं **निर्हेतुक**विनाशाभ्युपगमवादिनां प्रतीतिबाधा चोद्यत इति । एतमेवार्थमाह । **न ही**त्यादि । नश्यन्त इति येषान्तावत् कृतकानां नाशो दृश्यते ते विनश्यन्तः । **तद्भावे विनश्वरस्वभावे** स्वरूपजनकादन्यत्र **हेतुमपेक्षते** । कुतः । **स्वहेतोरेव विनश्वराणां** निवृत्तिधर्माणां **भावात्** । यतश्च नश्वरस्वभावं प्रत्यनपेक्षता भावाना**न्तस्माद् यः कश्चिद् कृतकः स स्वभावेनैव नश्वरः** । १९५-९६ § 1746
361/s

यदि सहेतुको विनाशस्तदावश्यंभावी न स्यादित्याह । सापेक्षाणामित्यादि । हीति यस्मात् [।] सापेक्षाणाम्भावानां नावश्यम्भाविता [।] तस्मात् **निरपेक्षो**भावो विनाशे विनश्वरे स्वभावो हेतुसापेक्षत्वे हि घटादीनाम्मध्ये **केषाञ्चिन्नित्यतापि स्यात्** । येषां नाशकारणमसन्निहितं । वाहुल्यात् विनाशकारणानां न क्वचिदसन्निधानमिति चेदाह । **येनेत्यादि** । **तद्धेतोरिति विनाशहेतोस्तेषामपि** विनाशकारणानां **नावश्यं सन्निधान**मिति सम्बन्धः । कस्मात् [।] **स्वप्रत्यया**धीनसन्निधित्वात् स्वकारणायतसन्निधित्वात् । न च विनाशकारणान्तं कारणानि सर्वत्र सन्निहितानि । ततश्च विनाशहेतोरमन्निधानात् 131b/PSVTa **कश्चिन्न नश्येदपि** । सत्यपि विनाशहेतुसन्निधानं न नियतो विनाशः [।] यतो न **ह्यवश्यं हेतवः फलवन्तः** विनाशाख्यकार्यवन्तः । कस्मात् [।] सहकार्यसन्निधानं **वैकल्यं** । विरुद्धोपनिपातः **प्रतिबन्धः** । एतेन सापेक्षस्य नावश्यम्भावित्वेन व्यभिचारित्वमुक्तं । १९५-९६ § 1747

सर्वेषां नाशहेतूनां नाशस्य लिङ्गत्वेन ये हेतव उपादीयन्ते तेषां । कस्मात् [।] **कार्याव्यवस्थितेः** । नाशलक्षणकार्योत्पत्तिनियमाभावात् । **हेतुम-**

न्नाशवादिनां हेतुमन्तन्नाशं ये वदन्ति तेषां । यतश्चाहेतुको विनाशः । **तत्त-स्मादयम्भावः कृतकोनपेक्षस्तद्भावम्प्रति** विनश्वरस्वभावम्प्रति । **तद्भावनियतो** निवृत्तिधर्मकतायां नियतः । दृष्टान्तमाह [।] **असम्भवे**त्यादि । न स-म्भवति प्रतिबद्धो यस्यां सा कारणसामग्री । **सकले**ति सहकारिप्रत्ययेन सन्तानपरिणामेन च परिपूर्णेत्यर्थः । प्रयोगस्तु । ये यद्भावं प्रत्यनपेक्षास्ते
362/s तदभावनियताः । **तद्यथा ऽसम्भवत्प्रतिबन्धा कारणसामग्री कार्योत्पादने** । अन्यानपेक्षश्च कृतको भावो विनाश इति स्वभावहेतुः । १९६-९७ § 1748

नन्वित्यादिना नैकान्तिकत्वमाशंकते । **क्वचित्** कार्ये**ऽनपेक्षाणामपि के-षांचित्** कारणानां **नावश्यन्तद्भाव** इत्याह । **भूमी**त्यादि । सा हि कार्यजन-नेऽपेक्षा सामग्री । तस्यामसत्यामपि **कदाचित्** प्रतिबन्धकाले**ऽङ्कुरानुत्पत्तेः** । एतच्च सन्तानस्यैकत्वमध्यवसायोक्तं । § 1749

नेत्यादिना परिहरति । **तत्र** यथोक्तायां सामग्र्यां सन्तानस्य परिणामः स्वभावान्तरोत्पत्तिलक्षणस्तत्र **सापेक्षत्वात्** । ततोऽनपेक्षत्वादित्यस्य हेतोस्त-त्रावृत्तिः । कृतकस्याप्यस्ति विनाशं प्रति कालान्तरापेक्षा ततो हेतुरसिद्ध इत्याह । **नैव**मित्यादि । कृतकस्य **भावस्य** नाशे **काचित्** कालान्त**रापेक्षे**ति वक्ष्यति । § 1750

स्यादेतद् [।] एकस्वभावा एव भूमिबीजादयः कुतस्तेषां सन्तानप-रिणामापेक्षत्वं [।] अतो व्यभिचार एव हेतोरित्याह । **तत्रापी**त्यादि । § 1751

एतदुक्तम्भवति । न भूमिबीजादय एकस्वभावाः पश्चादिव प्रागपि कार्योत्पादनप्रसङ्गात् । किन्तूत्तरोत्तरपरिणामेन भिन्नाः । तत्रेति तस्यां स-न्तानपरिणामेन भिन्नायां **सामग्र्यामन्त्या या** सामग्री । कार्योत्पादने लक्ष-णान्तरेणा**व्यवहिता** सा **फलवत्येवे**ति कुतो हेतोरनैकान्तिकत्वं । § 1752

स्यादेतत् [।] पूर्वा सामग्री जनिकापि सती न नियतेत्याह । **सैवे**त्य-न्त्या सामग्री तत्र **तासु मध्येऽङ्कुरहेतु**र्नान्या काचित् । किमर्थन्तर्ह्यङ्कुरार्थिभिः पूर्वा सामग्र्युपादीयत इत्याह । **अन्यास्वि**त्यादि । पूर्वः परिणामः पूर्वोव-स्थाविशेष**स्तदर्थ**एवाङ्कुरजननसमर्थान्त्यसामग्र्यर्थ एव । तेनार्थिभिरुपादीयते सामग्री रूपतया चाध्यवसीयते । § 1753

132a/PSVTa स्यादेतद् [।] अन्त्याया अपि सामग्र्याः प्रतिबन्धः सम्भवति । तेन कार्योत्पादनियमाभावात् साध्यशून्यो दृष्टान्त इत्याह **न चे**त्यादि । **तामन्त्यां**
363/s सामग्री**न्तत्र** कार्ये जन्ये । **एकत्र भाव** इत्यन्त्ये क्षणे । विकारस्यो**त्पत्तौ वा** तस्यान्त्यस्य क्षण**स्यैकत्वहानेः** पूर्वस्य प्रच्युतेर्विकाराख्यस्य च द्वितीयस्योत्पत्तेः । ततश्च नासावन्त्यः स्यात् । § 1754

अथ न तस्यान्त्यस्य जनकस्वभावात् प्रच्युतिरिष्यते । तदा तदात्मनो जनकात्मनः । स्वभावाद**प्रच्युतस्य तदुत्पादनं** कार्योत्पादनं **प्रति वैगुण्यम-कुर्वाणस्य प्रतिबन्धहेतोर**प्रतिबन्धकत्वाद् विघातकरणात् । § 1755

पुनरपि व्यभिचारमाशंकते । **यवबीजादयो न सापेक्षाः** [।] **कस्मिन्** [।] **शाल्यङ्कुरे** कार्ये जन्ये । कस्मात् [।] **तदुत्पत्तिप्रत्ययानां कदाचित्**

तत्रापि यवबीजादौ **सन्निधानात्** । ते **निरपेक्षा** अपि न शाल्यकुरं जनयन्तीत्यनैकान्तिक एवेति । § 1756

कथमिति सि द्धा न्त वा दी । सापेक्षा एवेत्यर्थः । **एषामिति** यवबीजादीनां **शालिबीजस्य** यस्त**दुत्पादनः** शाल्यङ्कुरोत्पादनः स्वभावः स एवैषां नास्तीतिसम्बन्धः । **तत्स्वभावापेक्षा** इति शाल्यंकुरोत्पादनस्वभावापेक्षाः । § 1757

कदा च कथं निरपेक्षत्वं स्यादेव**न्तर्हीति** परः । **कृतकानां च केषांचित् सताम्वा** केषांचित् । **स एव स्वभावो नास्ति यो नश्वरः** । **तस्मात् तत्स्वभावापेक्षत्वाद्** विनश्वरस्वभावापेक्षत्वान्न **विनश्वरा** इत्यसिद्धत्वं हेतोरिति । § 1758

एतन्निराकर्त्तुम्प्रक्रमते । **शालिबीजे**त्यादि । आदिशब्दाद् यवबीजादीनां । स **स्वभाव** इत्यभिमतेतरकार्य जननाजननस्वभावः **स्वहेतो**रिति कृत्वा । यो यवबीजादिर्न **तद्धेतुः** । **स** शालिबीजहेतुर्यस्य हेतु**र्नभवती**त्यर्थः । सोऽतत्स्वभाव इत्यशाल्यंकुरजननस्वभावः । § 1759

नन्वतद्धेतुश्च स्यात् तत्स्वभावश्चेत्याह । **नियतशक्तिश्चे**त्यादि । नियता प्रतिनियता शक्तिर्यस्य स तथा [।] **स हेतुरिति** शालियवबीजजननस्वभावः । **स्वरूपेण** विभक्तेनैव स्वभावेन **प्रतीतः** प्रत्यक्षतः । § 1760

364/s

स्यादेतत् [।] न हेतुकृतः स्वभावभेदो भावानां किन्तु स्वभाव एव कस्यचित् [।] तादृशस्वभावोन्यस्य चान्यादृश इत्याह । **न चे**त्यादि । **आकस्मिक** इति निर्हेतुकः । **अनपेक्षस्या**हेतोः **क्वचिद्देशे** । क्वचित्**काले** । क्वचिच्च शालिबीजादौ **द्रव्ये** शाल्यंकुरोत्पादनस्य स्वभावस्य **नियमो** न स्यात् । किन्तु सर्व्वस्य सर्वदा सर्वत्र भवेदपेक्षाभावात् । तस्माद् देशादिकमपेक्ष्य भवन्नियमो हेतुमानिति गम्यते । यथा शालिबीजादीनां स्वभावनियमस्**तथात्रापि** कृतकेषु, सत्सु वा **नियमहेतुर्वक्तव्यो यतो** नियामकाद्धेतोः कृतकास्सन्तो वा **केचिन्नश्वरात्मानो जाता** नान्ये । § 1761

स्यादेतद् [।] यदि नाम नियामको हेतुर्न शक्यते दर्शयितुन्तथापि सम्भाव्यत इत्याह । **न चात्र** लोके नश्वरस्य स्वभावस्य **नियामको हेतुरस्ति** । न सम्भाव्यत एवेति यावत् । सर्वेषां जन्मवतां नाशस्य सिद्धेर्दृष्टत्वात् । अनियतहेतुको विनाश इति यावत् । § 1762

यदि **सर्वजन्मिनां विनाशसिद्धिरे**वन्तर्हि सत्त्वादिति हेतुरनैकान्तिकः 132b/PSVTa
स्यात्तदाह । **जन्मी**त्यादि । जन्मवतामे**व स्वभावो नाशी** नाजन्मवतां । नाकाशादीनां सतामपीति परो मन्यते । आ चा र्य आह । **न वै जन्मे**ति । न हि जन्मवशाद् भावस्य स्वभाव उत्पद्यते । तस्मान्न जन्म **नाशस्य** हेतुः । नाप्याकाशादौ सत्त्वमस्तीत्याह । **न चे**त्यादि । **अहेतो**राकाशादेः **स्वभावनियमः** स्वरूपनियमोऽहेतोर्देशकालप्रकृतिनियमायोगात् । यतश्च सर्वजन्मिनां विनाशसिद्धिराकाशादीनां चासत्त्वं । **तस्मान्नात्र** कृतकेषु सत्सु

वा **हेतो**र्नश्वरानश्वरजनकत्वेन **स्वभावप्रविभागः । तद्भावाद्धे**तुप्रविभागाभावात् **फलस्य** कृतकस्य **सतो वा** नश्वरानश्वरप्रविभागो **नास्तीत्यसमानं** यवबीजादिना । **सेयम्विनाशस्य निरपेक्षता क्वचिद्** वस्तुनि । **कदाचित्** काले 365/s विनाशस्य यो **भाव**स्तेन **विरोधिनी** करोति **तदभावं । तस्य क्वचित कदाचिच्च** विनाशस्याभावं **स्वभावेन** सत्तया **साधयति** । सर्वत्र सर्वकालम्भावं साधयतीति यावत् । किं कारणं । **यो ही**त्यादि । **तत्कालद्रव्यापेक्ष** इति यस्मिन् काले भवति यत्र वा द्रव्ये । तं कालं द्रव्यञ्चापेक्षत इति **निरपेक्ष एव न स्यादित्युक्तं** प्राक् । § 1763

ननु विनाशकहेत्वनपेक्षत्वेन विनाशस्यानपेक्षत्वं, न तु कालाद्यनपेक्षत्वेन [।] तत्कथमुच्यते तत्कालद्रव्यापेक्ष इति निरपेक्ष एव विनाशो न स्यादिति । यदि च कालानपेक्षो विनाशः द्वितीयेपि क्षणे विनाशो न स्यात् तत्कालापेक्षत्वात् । द्रव्यानपेक्षत्वे च कस्य तर्हि विनाशः स्यात् । § 1764

एवम्मन्यते [।] जातस्य तद्भावेऽन्योनपेक्षणादिति वचनात् । द्वितीय एव क्षणे विनाशो भवति नान्यस्मिन् क्षणे । तथा सर्वस्य जातस्य भवति न द्रव्यविशेषस्य । तेन द्रव्याऽनपेक्षत्वे कस्य तर्हि विनाशो भवतु [।] § 1765

इति निरस्तं । कालान्तरे द्रव्यविशेषे च नाशस्य भावे कालान्तरस्य द्रव्यविशेषस्य च विनाशकत्वमेव स्यात् । **विनाशस्य तद्भाव** एव भावात् । **तस्मात्** तत्कालद्रव्यापेक्षत्वे **निरपेक्ष** एव न स्यादित्युच्यते । § 1766

तर्हीति परः । नेत्या चा र्यः । **सत्ताया यो हेतुर्भाव**स्तस्मा**देव तथोत्पत्ते**र्नश्वरस्वभावस्योत्पत्तेः । एतदेव स्पष्टयति । **सतो हि भवत** इति सत्तां प्रतिपद्यमानस्य **तादृशस्यैव** नश्वरस्वभावस्यैवआ **भावात् । नावश्यं सतः** पदार्थस्य **कुतश्चित्** कारणाद् **भाव** उत्पादन **इति चेत्** । केचिद्धि सन्तोपि नोत्पत्तिमन्तो यथाकाशादय इति परो मन्यते । **आकस्मिकी**त्यहेतुका । **नेयं** सत्ता **कस्य**चिदर्थस्य **कदाचित्** काले क्वचिद् द्रव्ये **विरमेत** । § 1767

ननु च घटादीनां स्वहेतुतः सत्तानियमे कथमाकाशादिसत्ताप्रसङ्गः । § 1768

सत्त्यं [।] किन्तु न कस्यचिद् विरमेतेत्यस्यायमर्थः । न स कश्चिद् भावो यत्स्वभावोसावाकाशादिर्न स्यात् सर्वात्मकः प्रसज्यत इत्येके । तदयुक्तं [।] यदि हि घटादिरूपमाकाशे स्यादहेतुकं स्यात् तस्य मृत्पिण्डादिकमन्तरेण 133a/PSVTa, भावात् । **तस्मान्नेयमा**काशादेस्सत्ता । **कस्यचि**दात्मादेः **कदाचित्** काले 366/s **क्वचिद्** देशे विरमेत । देशकालद्रव्यनियता न भवेदित्यर्थः । § 1769

एतदेव द्रढयन्नाह । **तद्धी**त्यादि । तद्धि वस्तु । किंचिदुपलीयेताश्रयेत् । **यस्य यत्र किंचिदु**त्पादादिकं प्रतिबद्धमायत्तं । न चोपलीयेत यस्य यत्राप्रतिबद्धं । **सेयं सत्ता क्वचिदप्रतिबन्धिनी चेत्** । द्रव्यकालापेक्षया **न नियमवती स्यात्** । तथा चाकाशस्येयं सत्ता नात्मनः । आत्मनस्सत्ता न कालस्येत्यादि न स्यात् । **यतश्चैवन्तस्मान्नेयं सत्ताकस्मिकी क्वचि**न्नित्याभिमतेष्वपि । § 1770

यदि सत्ताहेतोरेव विनश्वरस्योत्पादः **कथमिदानीमहेतुको विनाश उक्त** इति व्याघातमाह । § 1771

जातस्येत्यादिना परिहरति । **जातस्य** निष्पन्नस्य **तद्भावे** विनश्वरताभावे जनकाद्धेतो**रन्यस्यानपेक्षणात्** । § 1772

अहेतुको विनाश उक्तः । उक्तं **चात्र** प्राक् यथा **न विनाशो नामान्य एव कश्चिद्** भावात् किन्तु **भाव एव हि नाशः** । § 1773

ननु च प्रध्वंसाभावो नाशः स कथम्भावस्वभावो भवतीत्याह । § 1774

स एव हीत्यादि । यस्मात् स्वहेतोरेव **क्षणस्थायी जातस्तस्माद्** भाव एव नाश उक्तः । य एव सत्ताकालो भावस्य तमेवैकं क्षणं स्थातुं शीलं यस्य स तथा । न पुनरुत्पद्य क्षणमपि तिष्ठति । यदि तिष्ठेन्न कदाचिन्न निवर्त्तेतेति वक्ष्यामः । यद्येकक्षणस्थायी भावो विनाशः कस्मात् प्रवाहविच्छेदात् प्रागपि तथा न निश्चीयतेऽनिश्चयाच्चाक्षणिकः स इत्याह । **तमस्ये**त्यादि । तं नाशस्वभावमस्य घटादेरासंसारमविद्यानुबन्धात् **मन्दा उर्ध्वं** प्रवाहविच्छेदकाले **व्यवस्यन्ति न प्राक्** सत्ताकाले । **दर्शनेपीति** नश्वरस्वभावस्य सत्यपि **दर्शने** । न दर्शनकालेऽध्यवसायोस्ति । अविद्यासाम**र्थ्या**त्सदृशापरोत्पत्त्या च दर्शनपाटवस्याभावात् । यतश्च सन्तानविच्छेदकाले नाशस्वभावस्य निश्चय**स्तस्मात् तद्वशेन** निश्चय वशेन । **पश्चा**दिति यस्मिंन् काले नाशस्वभावस्य निश्चयस्त- 367/s त्कालोपाधिरेव स भावस्य विनाशस्वभावो व्यवस्थाप्यते [।] दृष्टान्तमाह । **विकारे**त्यादि । यथा विषद्रव्यं गृहीतमपि भ्रान्तिसद्भावात् प्रागनवधारितमज्ञैः पुरुषैः पश्चाद् विषकृतस्य विकारस्य लालास्रुत्यादेर्दर्शनेन विषं व्यवस्थाप्यते तद्वत् । एतावन्मात्रेणायं दृष्टान्तो न तु मारणशक्तिर्गृहीता पश्चादवधार्यत इति दृष्टान्तः । तदिति तस्माद् **अयम्विनाश** इति सम्बन्धः । वस्तुनो या सत्ता तद्व्यतिरेकेण न किचिद् विनाशकारण**मपेक्षत इति तद्व्यापी** सत्ताव्यापी । § 1775

कथमित्यादि परः । **असामर्थ्याच्चे**ति प्रतिवचनं । तद्धेतोरिति नाशहेतोः । चकारादकारकत्वाच्च । एतदेव विवृण्वन्नाह । अभावकारिण इत्यभावकारितयाभिमतस्य क्रियायाः कारकत्वस्य **प्रतिषेधाच्चेति** । अवस्तुकारी योभिमतः सोकारक एव भवति । असामर्थ्यन्दर्शयितुमाह । सिद्धे हीत्यादि । नाशहेतुर्भावादभिन्नम्वा विनाशं कुर्यात्ततोन्यम्वा । न तावदाद्यः पक्षः सिद्धे हि **भावे** कारको नाशहेतुस्तम्भावं **न करोति** सिद्धत्वादेव । नापि द्वितीयः पक्षः । यतो **नाप्यन्य- क्रियान्तस्य** भावस्य **न किंचित्** । तदवस्थत्वात् । 133b/PSVTa तदतद्रूपेत्यादि । भावरूपस्य ततोन्यस्य च विनाशस्य **कारणाच्चाकिंचित्करो** विनाशहेतुरतो नापेक्ष्यत इति सिद्धमसामर्थ्यं । § 1776

क्रियाप्रतिषेधस्तु कथमित्याह । **विनाश इति हि भावस्याभावन्ते** हेतुमन्नाशवादिनो **मन्यन्ते** । अस्माभिर्भावस्वभाव एव विनाश इत्युक्तं । तदिति तस्मादयं विनाशहेतुर्विनाशं करोत्यभावं करोतीति प्राप्तं । तत्रैतस्मिन् प्राप्ते सति यद्यभावो नाम कश्चित् स्वभावः कार्यः स्यात् । तदा कार्यत्वादंकुरादिवत् स एव भाव इति नाभावः स्यात् । अथ यथा घटो घटरूपेण कार्यः पटश्च पटरूपेण कार्यो न तु कार्यत्वाद् घटः पटो भवति । तथा भावो

भावरूपेण कार्योऽभावोप्यभावरूपेण कार्यः स्यात् । न तु भाव एव भवतीति 368/s । तदयुक्तम्भवतीति हि भावो न भवतीति चाभावस्तेनाभावो भावविरोधी । न चाभावरूपतया तस्य प्रतिभासनादभावरूपता । भवनधर्मत्वेनाभावरूपतया प्रतिभास एव न स्यादितीदमेव चोद्यते । न च परस्परविविक्तरूपतयाऽभावानां प्रतिभासः । यतश्चाभावस्य नीरूपत्वादकार्यत्वन्**तस्मादभावं करोतीति भावं न करोतीति** वाक्यार्थः स्यात् । तेन **क्रियाप्रतिषेधोस्य** नाशहेतोः **कृतः स्यात् । तथापि** क्रियाप्रतिषेधेप्ययं विनाशहेतु**रकिञ्चित्करः । किमिति** नाशेऽपेक्ष्यते भावेनेति **सिद्धा विनाशं प्रत्यनपेक्षा भावस्य** । § 1777

ननु निर्हेतुकेपि विनाशे कथम्विनाशं प्रत्यनपेक्षा भावस्य । स्वभावो हि स तस्येत्थं येनापेक्ष्य निवर्त्तते विरोधिनं [।] यथाऽन्येषां प्रवाहो मुद्गरादिकं । तेन पूर्वम्विरोधिनोऽभावे नानिवृत्तेः कथं क्षणिकत्वमिति । § 1778

तदयुक्तं । यतो विरोध्यपेक्षस्वभावत्वं यदि वस्तुनो न पूर्वमपि तदास्य पूर्वोत्तररूपयोर्भेदाद् नित्यत्वमेव । अथ पूर्वमपि स स्वभावोस्ति तदा पूर्वमप्यस्य निवृत्तिः स्यात् । अथ तदा विरोध्यभावान्न निवर्त्तते । कथन्तर्हि विरोध्यपेक्षस्वभावत्वं । सत्येव विरोधिनि । विरोध्यपेक्षस्वभावत्वस्य भावान्नान्यदा । यदि विरोधी वस्तुनो नोपकारकः कथन्तन्तदपेक्षते । उपकारे वा विरोधिसन्निधानेप्यपरस्य भावस्योत्पत्तिरिति पूर्वको भावस्तदवस्थो दृश्येत । विरोधे सन्निधानाभावेनानिवृत्तेः । अथ निवर्त्तते । न तर्हि विरोध्यपेक्षया भावस्य निवृत्तिः [।] यदि च न भावम्विनाशयति कथम्विरोधी । न च क्षणिकवादिनां विरोधिसन्निधाने सत्ता नो निवर्त्तते । किन्तर्हि नोत्पद्यते । तथा हि निरोधमुपगच्छन्नेव घटो मुद्गरादिसहकार्यपेक्षः कपालजनकत्वेन सदृशक्षणानारम्भको भवतीति सन्तानानुत्पत्तिर्न तु विरोधिनमपेक्ष्य प्रवाहो निवर्त्तते । यतश्च पूर्वसन्तानेनोत्पित्सोर्भावस्य विरोधिसन्निधाने सन्तानानुत्प-134a/PSVTa त्तिरत एव मन्दमतीनां सहेतुकनाशाध्यवसायो मुद्गरादौ च विरोधित्वावसाय इति सर्वं सुस्थं ॥ तस्मान्निरपेक्षत्वादेव यत्र नाम क्वचिद् भवद्दृष्टो विनाशस्तत्रैष स्वभावत एव भवति । § 1779

नन्वहेतुकेपि नाशे यदैव घटादेर्नाशः प्रतीयते तदैवाहेतुकः स्यान्न पूर्वमप्रतीतेरथैकक्षणस्थायित्वेन घटादेरुत्पत्तेः पूर्वमपि नाशः [।] ननु यथैकक्षणस्थायित्वे नोत्पत्तिः स्वहेतुभ्यस्तथा ऽनेकक्षणस्थायित्वेनाप्युत्पत्तिः स्यात् । विचित्रशक्तयो हि सामग्र्यो दृश्यन्ते । तत्र काचित् स्यादपि याऽनश्वरात्मानं जनयेदित्याह । § 1780

369/s

अस्मादित्यादि । अस्माच्च स्वभावमात्रभावाद**न्यत्रापि** देशादिव्यवधानेना**दृष्टे** । तथा दृष्टे [।] विरोधि सन्निधानात् पूर्वमपि **स्वभावत** एव विनाशो भवति । § 1781

एवम्मन्यते । येषान्तावद्विनाशो दृश्यते तेषां यदि न प्रतिक्षणं विनाशः स्यात् तदा विनाशप्रतीतिरेव न स्यात् । तथा हि यदि द्वितीये क्षणे भावस्य

स्थितिस्तदासौ सर्वदैव तिष्ठेत् । द्वितीयेपि क्षणे क्षणद्वयस्थायी स्वभावत्वात् । तदा च तेनापरक्षणद्वयं स्थातव्यं । अपरस्मिन्नपि क्षणे क्षणद्वयस्थायिस्वभावत्वादपरस्मिन् क्षणेऽवस्थानं स्यादेवमुत्तरोत्तरे क्षणे द्रष्टव्यमित्यासंसारम्भावस्य स्थितिः स्यात् । § 1782

अथ प्रथमे क्षणे भावस्य क्षणद्वयस्थायी स्वभावो द्वितीये क्षण एकक्षणस्थायी । तथापि तयोः स्वभावयोर्भेदात् क्षणिकत्वं स्यात् । न त्वेवमपि प्रथमे क्षणे भावस्यानेकक्षणावस्थायिस्वभावादक्षणिकत्वं स्यान्नासंसारं स्थितिप्रसङ्गादित्युक्तत्वात् । § 1783

ननु द्वितीयेपि क्षणे भावस्योत्तरक्षणानवस्थानेपि पूर्वक्षणस्थायी रूपाभेदेन पूर्वमपि स्थानात् क्षणद्वयस्थायित्वमस्त्येवेति चेत् [।] § 1784

न । पूर्वम्भावस्य ह्येष स्वभावो यदेकस्मिन् क्षणे तिष्ठत्यन्यस्मिन् क्षणे स्थास्यति । स एव चेत्स्वभावो द्वितीये क्षणे तदाप्येकस्मिन् क्षणे तिष्ठत्यन्यस्मिन् क्षणे द्वयं स्थास्यतीत्येवमुत्तरोत्तरक्षणेपि द्रष्टव्यमिति न विनाशो भावस्य स्यात् । दृश्यते च [।] तस्माद् विनाशप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या प्रतिक्षणविनाशानुमानं । § 1785

अदृष्टेषु तर्हि कृतकेषु कथं प्रतिक्षणविनाशित्वानुमानं विनाशस्यैवादर्शनात् । § 1786

नैष दोषो यस्मात् तेषामपि प्रथमे क्षणे य एव स्वभावः स एव चेत् द्वितीयादिक्षणे तदाऽभूत्वा भवनमेव प्रथमक्षणवत् । अथ प्रथमे क्षणे तस्य जन्मैव न स्थितिर्द्वितीये च क्षणे स्थितिरेव न जन्म । एवमपि क्षणिकत्वं स्यात् । जन्मजन्मिनोः स्थितिस्थितिमतोश्चाभेदात् । न च द्वितीये क्षणे जन्म विना स्थितिर्युक्ता । जन्म चेन्न तदास्थितिस्तस्या द्वितीयादिक्षणभावित्वात् । द्वितीयादौ क्षणेप्येवमिति सर्वत्रोत्पत्तिरेव न स्थितिरिति क्षणिकत्वं । किं च परस्परभिन्नस्यापरापरकालसम्बन्धित्वस्य कृतकाद् भावादभिन्नत्वात् क्षणिकत्वमेव । § 1787

सोयमित्यादिना का रि का र्थमाह । **अयमि**ति विनाशः । **क्वचिद्** घटादौ मुद्गरादिसन्निधाने **तथान्यत्रापी**ति मुद्गरसन्निधानात् पूर्वमपि । एवन्देशादि- 134b/PSVTa
व्यवधानेपि । १९८-९९ § 1788 370/s

यत्पूर्वमुपन्यस्तन्तत्र द्वौ वस्तुसाधनाविति तदुपसंहरन्नाह । **तत** इति तस्माद् **या काचिद् भावविषया** कार्यस्वभावाभ्यां लिङ्गाभ्यां **द्विधैवानुमितिः** । कस्मात्तयोः कार्यस्वभावयोरेव **स्वसाध्ये सम्बन्धनियमात्** । **कार्यं लिङ्गं** यस्या अनुमितेः । एवं **स्वभावो लिङ्गं** यस्या इति विग्रहः । **यथास्वं व्यापिनि साध्य** इति कार्यस्य कारणं व्यापकं साध्यं [।] स्वभावस्यापि स्वभावो व्यापकः साध्यस्तस्मिन् साध्ये **लिङ्गिनि तयोरेव** कार्यस्वभावयोर्लिङ्गयोः **प्रतिबन्धात्** ॥ १९८-९९ § 1789

अनुपलब्धिमधिकृत्याह । **प्रवृत्ते**रित्यादि । प्रवृत्तेः । सन्निश्चयशब्दव्यवहारलक्षणयोः **बुद्धिपूर्वत्वात्** प्रमाणपूर्वत्वात् । **तद्भावानुपलम्भने** तस्य प्र-

वृत्तिविषयस्य भावस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनुपलम्भने प्रेक्षावता **प्रवर्त्तितव्यं नेतीयता** लेशेनादृश्यविषयाया अप्य**नुपलब्धेरुक्ता प्रमाणता ॥ तृतीयस्तु हेतुरनुपलब्धिर्गमक इत्युच्यत** इति सम्बन्धः । **अविशेषेणे**ति दृश्यविषयेत्यमुम्विशेषन्त्यक्त्वा सामान्येन **क्वचिदर्थे** साध्ये । **सन्निश्चये**त्यादिना तमेवार्थन्दर्शयति । प्रमाणपृष्ठभावी सदिति विकल्पः सन्निश्चयः । तत्पृष्ठभाव्येव सदिति **ध्वनिः** सच्छब्दः । तथैव सदित्यनुष्ठानं **सद्व्यवहारः** । तेषां **प्रतिषेधे हि सर्वैव** दृश्यविषयाऽदृश्यविषया च । § 1790

ननु का रि का यां प्रवृत्तिरित्युक्तन्तत्कथं वृत्तौ **सन्निश्चये**त्यादि व्याख्यायत इत्याह । **सन्निश्चयाद्धी**त्यादि । यस्मात् सतां विद्यमानानां निश्चया**च्छ-**
371/s **ब्दव्यवहाराः प्रवर्त्तन्ते तस्मात्ते** सन्निश्चयशब्दव्यवहारास्त्रयोपि प्रवृत्त्यङ्गत्वात् पुरुषप्रवृत्तेर्निमित्तत्वात् **प्रवृत्तिरित्युक्तः** । तस्मान्न सू त्र वृ त्त्योर्व्याघात इति । § 1791

किम्पुनः कारणमुपलम्भनिवृत्तौ सद्व्यवहारो निवर्त्तते । **तथा ह्यनुपलब्धिरेव** द्विप्रकाराप्यविशेषेणा**सत्त्वमित्युक्तं** प्राक् । **तच्चा**सत्त्वम्विप्रकृष्टायामनुपलब्धौ **प्रतिपत्तृवशादुक्तं** । प्रतिपत्ता ह्यनुपलभ्यमानन्नास्तीत्यध्यवस्यति । **न वस्तुवशात्** । तथा हि विप्रकृष्टेर्थे सत्त्वमसत्त्वञ्च सन्**दिग्धं** । तस्मात् **तावद्धि** स विप्रकृष्टो **भावोस्य** प्रतिपत्तु**र्नास्ति यावदत्राप्रतिपत्तिः** । कस्मात् [।] **सतापि तेन** विप्रकृष्टेनार्थेनानुपलब्धेन **तदर्थाकरणात्** । तस्य पुंसोर्थाकरणात् । सन्नप्यसत्कल्पः । **वस्तुतस्त्वनुपलभ्यमानो न सन्नासन्** । कस्मात् [।] **सतामपि** कदाचित् **स्वभावादिविप्रकर्षादनुपलम्भान्ना**सत्तानिश्चयः । **क्वापि** सत्तानिश्चयस्तस्यास्यानुपलम्भस्या**सत्स्वपि तुल्यत्वात्** । **तदि**ति तस्मात् । **एतत् सत्त्व**मिति सम्बन्धः । किम्भूतमनु**पलब्धिलक्षणन्**देशादिविप्रकृष्टं **प्रतिपत्तुः प्रमाणाभावात्** । प्रत्यक्षानुमानाभावा**न्निवृत्तन्न** वस्तुवशात् ।
135a/PSVTa किं करोति [।] **स्वनिमित्तान् शब्दव्यवहा- रान् निवर्त्तयति** । § 1792

उपलब्धिलक्षणमित्यन्ये पठन्ति । उपलब्धिरेव सत्त्वमुपचारात् तथाभूतं सत्त्वं निवृत्तमित्यर्थः । § 1793

येनैवन्तेन कारणेन **यापीयमनुपलब्धिः** [।] केषाम् [।] **अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तानां** । या **वस्तुतोप्यसत्त्वरूपा** [।] अपिशब्दात् प्रतिपत्तृवशादपि । किं कारणम् [।] **अप्रवृत्तियोग्यत्वाद**सद्व्यवहारयोग्यत्वात् । तस्या अप्यनुपलब्धेरेतत्सद्व्यवहारप्रतिषेधकत्वेन **तुल्यं प्रामाण्यं । अत्र विषये** सद्व्यवहारप्रतिषेधे । § 1794

येयमनुपलब्धिलक्षणप्राप्तानु-पलब्धि**रसन्निश्चयफलापि सा** । असन्निश्चयः
372/s फलं यस्या इति विग्रहः । २००-२०१ § 1795

असत्तायामित्यादिना व्याचष्टे । असत्तायामप्यनिश्चयेपि । यस्मान्न ह्यस्ति सम्भवो **यदुपलब्धियोग्यो** भावः **सकलेष्वन्येषूपलम्भकारणेषु सन्** विद्यमानो **नोपलभ्येत । न पुनः पूर्वा** विप्रकृष्टविषयानुपलब्धि**रसत्तासाधनी** । तथा हि [।] प्रत्यक्षानुमानागमनिवृत्तिलक्षणैवानुपलब्धिः । तत्र

शास्त्रस्याधिकारोस्मिन् प्रकरणे तत्रा**सम्बद्धा** अनान्तरीयका **बह्वोर्थाः** स्वभावादिविप्रकर्षिणः शास्त्रे नाधिक्रियन्त इति यावत् । प्रत्यक्षस्यापि न ते विषया इत्याहा**तीन्द्रियाः** । नाप्यनुमानस्य यस्मादलिङ्गाः । नैषां लिङ्गमस्तीत्**यलिङ्गाः** । तेषामतीन्द्रियाणामर्थानां प्रमाणत्रयानिवृत्तिलक्षणाया **अनुपलब्धितः** कथमभावः [।] नैव । २००-१ § 1796

सोयमिति वादी । **सर्वार्थाना**मिति देशकालस्वभावविप्रकर्षिणां **प्रमाणत्रयनिवृत्त्येति** प्रत्यक्षानुमानागमनिवृत्त्या । **तस्येति शास्त्रस्य क्वचित्** पुरुषार्थानुपयोगिन्यर्थेऽ**नधिकारे** विनियोगाभावे **प्रवृत्तेः । यस्माच्छास्त्रं** हीत्यादि । **अन्यथे**ति **पुरुषार्थानुपयोगिनमर्थमाश्रित्य शास्त्रप्रवृत्तौ । अबद्धप्रलापस्या**सम्बद्धाभिधायिनः शास्त्रस्या**प्रामाण्यात्** । § 1797

स्यादेतत् [।] सर्व एवार्थाः पुरुषार्थोपयोगिन इत्यत्राह । **तत्रे**त्यादि । **तत्र प्रकरण** इति पुरुषार्थचिन्ताप्रस्तावे । **प्रत्यात्मनियता** इति प्रतिपुरुषनियताः । एतेन पुरुषाणामानन्त्यादानन्त्यं चेतोवृत्तीनामाह । **अनियता**न्निमित्ताद् भवितुं शीलं यासामिति विग्रहः । अनेनैकस्मिन्नपि पुंसि निमित्तभेदाद् बहुत्वं । एवंभूताश्चेतोवृत्तयो **नावश्यं** साकल्येन प्रतिपदं **निर्देश्या** अशक्यत्वात् । कालदेशव्यवहिता वा पुरुषार्थानुपयोगिनो **द्रव्यविशेषा नावश्यं निर्देश्या**स्ततो **न तच्छा स्वम्विषयीकरोति** । ताश्च चेतोवृत्तयस्ते च विशेषास्तानिति 373/s पुलिंगेनोक्ताः । पुमान् स्त्रिये ति पुंसः शेषं कृत्वा ॥ § 1798

नापि प्रत्यक्षस्य विषया इत्याह । **न चे**त्यादि । **तथा विप्रकृष्टेष्वि**ति देशादिविप्रकृष्टेषु **स्वसामर्थ्योपधानात्** । स्वरूपसन्निधानात् । **ज्ञानोत्पादनशक्तिर्नास्ति** । एतेना**तीन्द्रिया** इत्येतद् व्याख्यातं ॥ § 1799

अनुमानस्यापि न ते विषया इत्याह । **स चावश्य**मित्यादि । **एषा**मिति देशादिव्यवहितानां । **येने**ति कार्योपलम्भेन । **न च त** इति विप्रकर्षिणः । 135b/PSVTa **सर्वे**त्यदृश्यानुपलब्धिरपि । **निवृत्तिनिश्चयस्या**भावनिश्चयस्य । यत एव**त्तदि**ति तस्मात् । **इय**मित्यदृश्यानुपलब्धिस्सदसन्निश्चयफला नेति [।] **सन्निश्चयफला न** भवति सद्व्यवहारनिमित्ता । न चाप्यसन्निश्चयफला सन्देहात् । **इति** हेतोः **स्याद्वानुपलब्धेरप्रमाणता । व्यवसायफलत्वादि**ति निश्चयफलत्वात् **प्रमाणानां** । प्रत्यक्षमपि हि प्रमाणं सर्वाकारग्रहेपि येष्वाकारेषु निश्चयमावहति तेष्वेव । § 1800

ननु प्रवृत्तिनिषेधप्रमाणं स्यादित्याह । **न ही**त्यादि । **इय**मित्यनुपलब्धिः । **निःशंकपरिच्छेद**मिति निःशंकः परिच्छेदो यस्य चेतस इति विग्रहः । संशये सति न प्रवर्त्तितव्यम वश्यमित्येवं निश्चितं चेतो न करोतित्यर्थः । **संशयादपि क्वचित्** कृषीवलादेर्लोकस्य **प्रवृत्तेः** ॥ कथन्तर्ह्यप्रवृत्तिफलत्वेनास्याः प्रामाण्यमुक्तमित्यत आह । **तथात्वे-तदि**त्यादि । तथा तेन रूपेणै**तदप्रवृत्तिकारण**मनुपलम्भाख्यं **निरवद्यं** निर्दोषं यदि **निश्चयपूर्वं व्यवहरेत्** कश्चित् । प्रमाणपूर्वं सद्व्यवहारादि प्रवर्तयेत् । इत्यनेन द्वारेण सेय-

१८ ति] Pāṇini १. २. ६७

मदृश्यानुपलब्धिर**प्रवृत्तिफला प्रोक्ता** निश्चितसद्व्यवहारादिप्रतिषेधफला प्रोक्ता [।] सन्दिग्धस्तु सद्व्यवहारादिर्न निषिध्यत इति पुरुषस्य प्रवृत्तिर्भवत्यपि । § 1801

लिङ्गातिशयभाविनीति लिङ्गमनुपलब्धिस्तस्या अतिशयो विशेष उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वन्तस्य भावस्सद्भावस्स यस्यामस्ति सा तथोक्ता । **लिङ्गविशेष** 374/s **वती**त्यर्थः । उपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धिरिति यावत् । § 1802

अत्रेत्यादिना व्याचष्टे । **अत्रे**ति निवृत्तिनिश्चये । **यथोदाहृता प्रागिति** । २०२-३ § 1803

असज्ञानफला काचिद्धेतुभेदव्यपेक्षयेत्यादिना [।] § 1804

यत्पुनरुक्तम् [।] अप्रमाणमनुपलब्धिरिति तन्नाविशेषेण बोद्धव्यं किन्तु स्वभावेत्यादि । देशादिविप्रकृष्टः स्वभावः [।] ज्ञापकं लिङ्गं । तयोरज्ञानं । § 1805

स्वभावज्ञापकाज्ञानस्यायं न्याय उदाहृतः । १ । २०३ § 1806

असत्त्वे साध्ये नास्ति प्रामाण्यमिति । स्वभावाज्ञानं प्रत्यक्षनिवृत्तिः । ज्ञापकाज्ञानमनुमाननिवृत्तिः । अदृश्यविषयायाः प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तेरयं न्याय उदाहृत इति समुदायार्थः । § 1807

यस्येत्यादिना व्याचष्टे । **यस्य कस्यचित्** पिशाचादेः । स इति स्वभावः । **तदनुपलम्भमात्रे**णेति तेन तद्विषयानुपलम्भमात्रेण प्रत्यक्षनिवृत्तिरूपे**णासन्नाम** । **यथोक्तं प्रागिति** । सतामपि कदाचिदनुपलम्भादि त्यादिना । स्वभाव्राज्ञानमनेन व्याख्यातं । § 1808

ज्ञापकाज्ञानम्व्याख्यातुमाह । **योपी**त्यादि । **ज्ञापक**स्येत्यस्य विवरणं लिङ्गस्येति । **अतीन्द्रियः प्रतिक्षिप्यतेऽर्थः** । **यथा नास्ति विरक्तं चेत** इत्यादि 136a/PSVTa । तथा ज्ञापकस्य लिङ्गस्याभावात् स्वभावविशेषो वा प्रतिक्षिप्यते । अत्र विशेषः प्रतिक्षिप्यते न धार्मिमात्रं । यथा **नास्ति दाने**त्यादि । दानं च हिंसा-विरतिश्चेति द्वन्द्वः । तद्विषयाश्चेतनाः । **दान**चेतनानां **हिंसाविरतिचेत-** 375/s **नानां** चेत्यर्थः । **अभ्युदयहेतुता** स्वर्गादिफलहेतुना । अत्र चेतनानां न स्वरूपं प्रतिक्षिप्यते तासां प्रत्यक्षत्वात् । किन्त्वभ्युदयहेतुत्वं स्वभावो-विशेषो नास्तीत्युच्यते । § 1809

ननु चेतनानां प्रत्यक्षत्वादभ्युदयहेतुतापि तदात्मभूतत्वात् । प्रत्यक्षस्यैवेति कुतो भ्रान्तिरित्यादि । § 1810

प्रत्यक्षेप्यर्थे **विपर्यस्तोऽपवदेतापीति** सम्बन्धः । कथम्विपर्यस्त इत्याह । **अतत्फले**त्यादि । अतत्फला अनभ्युदयफला ये दृष्टाश्चेतना-विशेषा अव्याकृताः । तैस्सा**धर्म्यात्** । साधर्म्यमेव कथमित्याह । **फलस्यानन्तर्याभावा**दिति । या अन्या अतत्फलाश्चेतनाः । याश्च तत्फला । उभयत्र तत्फलस्यानन्तर्यन्न

दृश्यते । **न तावतेति** फलस्यानन्तर्यादर्शनमात्रेण । **तदभावः** फलाभावः । कस्माद् [।] **व्यवहितानामित्यादि** । **हेतोः** सकाशात् कालान्तरेणोत्तरोत्तरावस्थापरिणामलक्षणेन **व्यवहितानां फलानान्दर्शनात्** । **मूषिकस्या**लर्कस्य **चोन्मत्तकुक्कुरस्य विषविकार इव** स हि न विषसंचारकाल एव भवति किन्तु सहकारिणः कालविशेषस्य सन्निधौनिष्पद्यते । न तु हेत्वन्तरमेव तद्वत् ॥ § 1811

स्यादेतत् [।] मूषिकादिविषविकारस्य कालान्तरे दृष्टत्वात् सद्भावो युक्त एव । दानादिफलन्तु न कदाचनापि दृष्टमिति कथन्तस्य सद्भाव इत्याह । **त-दित्यादि** । **तद्भाव** इति । तयोर्दानादिफलातीन्द्रियवस्तुनोर्भावे **विरोधाभावात्** । **अत्र** दानादिफलेऽतीन्द्रियभावे **वानुपलब्धिमात्रमप्रमाणं** । § 1812

यदि बाधकं प्रमाणं नास्तीत्यप्रतिक्षेपो ॥ **भावे**ऽस्तित्वे किं **प्रमाणन्नैवास्ति प्रमाण**मतः सत्तानिश्चयो न युक्त इति परः । § 1813

अत एवेत्या चा र्यः । अत्यन्तमतीन्द्रियस्यार्थस्य साधकबाधकप्रमाणाभावात् प्रेक्षावतः **संशयो** युक्तः । यदि वा यद् वस्तु निराकर्त्तुन्न शक्यते न च तस्य साधकं प्रमाणं प्रतिभाति । तस्यैवं सम्भावना युक्ता भवेदस्य कदाचित् साधकं प्रमाणं कस्यचित् प्रतिभावतः । तस्मादर्थसंशयात् 376/s
प्रमाणसंशयाद्वाऽप्रतिक्षेपः । § 1814

अन्ये तु विरक्तचित्तेऽभ्युदयहेतुत्वे चात एवेति साधकबाधकप्रमाणाभावात् संशयोस्त्विति व्याख्याय । विरक्तं चित्तं सर्वज्ञत्वे भवेद्वा प्रमाणमित्यप्रतिक्षेपः । तच्च प्रमाणं द्वितीये परिच्छेदेऽभिधास्यत इति व्याचक्षते । § 1815

यत एव व्यवहितस्यापि कार्योत्पत्तिः । **तत्तस्मादत्र** एवातीन्द्रियेषु मध्ये **केषांचिदर्थानां स्वभावानां चेति** यद्यपि पाठक्रमः । तथापि यथायोगं सम्बन्धः । § 1816

केषांचित् स्वभावनामभ्युदयहेत्वादीनां भवेज्ज्ञापकासिद्धिः । कथं [।] **दर्शनपाटवाभावात्** । तद्विषयस्यानुभवस्य यथागृहीतस्वरूपनिश्चयोत्पादने सामर्थ्याभावात् । केषांचिदर्थानां विरक्तचित्तत्वादीनां । प्रत्यक्षानुमानलक्षणं कार्यं ज्ञापकन्तस्याभावात् । § 1817

तथाभूतस्य कार्यस्य कस्मादभाव इत्याह । **कारणाना**मित्यादि । न हि 136b/PSVTa
कारणैरवश्यमात्मज्ञापकङ्कार्यं सर्वपुरुषग्राह्यमारब्धव्यमिति नियमः । § 1818

अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षते । केषां चित् स्वभावानामभ्युदयहेतुवादिनां । **अर्थानां च** विरक्तचित्तादीनाम्भवे**ज्ज्ञापकस्य** निश्चायकस्य प्रमाणस्या**सिद्धिः** । कुतः [।] दर्शनपाटवाभावात् । § 1819

एतदुक्तम्भवति । दर्शनमेव ज्ञापकं कस्यचिदर्थस्य तच्चापटुत्वात् सर्वाकारनिश्चयन्नोत्पादयति । कारणानां च कार्योत्पादननियमाभावस्तेनानन्तरकार्यादर्शनात् । कार्यद्वारेणाप्यभ्युदयहेतुत्वन्न शक्यं निषेद्धुं । तथातीन्द्रियाणामर्थानां दर्शनस्य मनोविज्ञानलक्षणस्यापाटवात् प्रत्यक्षेणाग्रहणं

। न हि कार्यद्वारेणैषां निश्चयः कारणानां च कार्योत्पादननियमाभावात् । न हि कारणैरवश्यमात्मज्ञापकं कार्यं सन्तानान्तरे जनयितव्यमिति नियमः । तस्मान्न प्रत्यक्षं नानुमानं तेषामस्ति । § 1820

नेयतेति यथोक्तज्ञापकाभावमात्रेण **तदभावो**तीन्द्रियाणामभावः । यस्मात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनुपलब्धानामपि **केषांचिदर्थानां पुनरपि पर्यायेण** क्रमेण कुड्यविवरावस्थितानामर्थानां प्रत्यक्षेणानुमानेना**भिव्यक्तेः** प्रतीतेः । तदेवं विप्रकृष्टे स्वभावानुपलम्भो नासत्तासाधनं । नापि कार्यानुपलम्भः । § 1821

377/s

कारणानुपलम्भस्तु तत्राप्यभावसाधनमित्याह । कार्ये त्वित्यादि । कार्ये तु स्वभावादिविप्रकर्षिण्यपि कारकाज्ञानं कारणानुपलब्धिरभावस्य साधनमेव । § 1822

स्वभावेत्यादिना व्याचष्टे । विप्रकृष्टविषयस्य **स्वभावस्याभावे साध्ये स्वभावानुपलम्भ एवाप्रमाणमुच्यते । कारणानुपलम्भस्तु प्रमाणमेव** । § 1823

ननु विप्रकृष्टविषये कारणानुपलम्भ एव निश्चेतुमशक्यस्तत्कथं कार्याभावं साधयेत् । सत्त्यम् [।] एतावद् वक्तुं शक्यते [।] कारणमन्तरेणानुद्दिष्टविषये कार्यमवश्यं न भवतीतीयता लेशेनास्योपन्यासः । अत एव सामान्येनाह । **न ह्यस्ती**त्यादि ॥ § 1824

नन्वित्यादि परः । **अग्नेर्विनाशेपि** वासगृहादौ धूमस्य दर्शनात् । तथा चासत्यपि कारणे कार्यं दृष्टमिति व्यभिचारः ॥ असति कारणे कार्यन्न स्यादित्यनेन वाक्येन **कारणस्थितिकालभावि कार्यं** । यावत् कारणसत्ता तावत् कार्यसत्तेत्ये**वन्न ब्रूमो** येन कारणनाशेपीत्यादिकः प्रसंगः स्यात् । किन्तर्ह्यनेन वाक्येनोच्यत इत्याह । **हेतुरहिते**त्यादि । § 1825

एवन्तावत् स्थिरतामभ्युपगम्योक्तं । क्षणिकत्वे तु कारणे विनष्टे कार्यस्थानमेव नास्तीति कुतो व्यभिचाराशंका । तथा हि योग्निजन्यो धूमक्षणस्तस्याग्निविनाशे नास्त्येवावस्थानं । क्षणिकत्वेन विनाशात् । यश्च पश्चात् स्थायी धूमः स धूमहेतुक एव नाग्निहेतुकः । तदेव दर्शयन्नाह । **न च तथे**त्यादि । **तथा स्थायी**ति नष्टेप्याद्ये कारणे कालान्तरस्थायी । **तदुपादानः** पूर्वनिरुद्धहेतूपादानः । § 1826

137a/PSVTa

कथन्तर्हि पाश्चात्योपि धूमोग्निहेतुक इत्युच्यत इत्याह । **पारम्पर्ये**त्यादि । आद्यन्तावद् धूमक्षणम्वह्निरेव जनयति [।] स धूमक्षणोऽपरं सोप्यपरमित्येवं पारम्पर्येण । एतदेव स्फुटयन्नाह । **सन्तानोपकारा**दिति । प्रबन्धस्य प्रथमतो जननात् **तत्कार्यव्यपदेशः** । तस्माद् यस्य कारणस्य पाश्चात्यमपि
378/s कार्यमित्येवं व्यप देशः । **यद्यस्य** हेतोः **कथंचि**त्प्रमाणेनाभावः **सिध्येत्** तदा **तत्फलन्तस्य** हेतोः **फलन्नास्तीति निश्चीयते** । § 1827

एतच्चोद्दिष्टविषयस्याभावस्य साधनमभिप्रेत्योक्तम् [।] अनुद्दिष्टविषये तु नैतत्प्रमाणं प्रतिबन्धफलत्वात् । § 1828

स्वभावेत्यादि । **अर्थ**स्येति व्यापकस्य स्वभावेऽव्यतिरिक्ते **लिङ्गि**न्यसत्त्वेन
साध्ये **स्वभावानुपलम्भश्च** व्यापकानुपलम्भश्चाभावस्य साधनमिति प्रकृतं ।
२०३-४ § 1829

स्वभावाभावेत्यादिना व्याचष्टे । **कश्चि**दिति व्यापकानुपलम्भः । यद्य-
नुपलभ्यमानो व्यापकः स्वभावोस्य व्याप्यस्य सिद्धः स्यात् तदा भवेत्
प्रमाणं ॥ कारणव्यापकानुपलम्भश्च भवेत् प्रमाणं यदि तदभावस्तयोः कार-
णव्यापकयोरभावः प्रतीयेत हेतुना केनचित् । स्वभावानुपलम्भाख्येन ।
§ 1830

यदीत्यादिना का रि का र्थ माह । **यद्यस्य** कारकस्या**भावः सिद्ध्ये**दिति
सम्बन्धः ॥ **व्यापकस्य च स्वभावस्याभावः । कुतश्चिद् गमकाद्धेतो**रित्युप-
लब्धिलक्षणप्राप्तानुपलम्भात् । सोयं कारको व्यापको वाऽसन्नेव सिद्धो
यथाक्रमं कार्यं व्याप्यञ्च निवर्त्तयति । **तदभावासिद्धौ** कारकव्यापकयोर-
भावासिद्धौ **निवर्त्त्येपि** कार्ये व्याप्ये **च संशयात्** । २०४-५ § 1831 379/s
यदि स्वभावाभावे साध्ये तदनुपलम्भ एवाप्रमाणमुच्यते । **क-
थमिदानीम्भावस्य** घटादेः **स्वयमनुपलब्धेरभावसिद्धिः** । § 1832
उत्तरमाह । **दृश्यस्ये**त्यादि । विप्रकृष्टे विषये स्वभावानुपलम्भे प्र-
माणमुक्तं । न तु दृश्यविषय इत्यर्थः । **दृश्यस्ये**ति स्वभावाद्यविप्रकृष्टस्य
भावस्यानुपलब्धस्य सतः । **भावस्य** सत्ताया **अभावः प्रतीयते** । कदा
दर्शनाभावकारणासम्भवे सति । दर्शनाभावस्य कारणं । कारणान्तराणां
वैकल्यन्तस्यासम्भवे सति । उपलम्भप्रत्ययान्तरसाकल्ये सतीत्यर्थः । § 1833
भावो हीत्यादि विरणं । स्वभावाद्यविप्रकृष्टो भावो **यदि भवेत् । यथास्व
ग्राहकेण करणे**नेति यस्य यद् ग्राहकमिन्द्रियन्तेनो**पलभ्य** एव भवेत् । स
इति यथोक्तो भावः । **दर्शनप्रपिबन्धिषु व्यवधानादिषु** [।] आदिशब्दाद्
वैकल्यप्रतिबन्धादिष्व**सत्सु** । उपलम्भप्रत्ययेषु सत्स्विति यावत् । २०५-६
§ 1834

तथा भूतोनुपल**ब्धस्त्वसन्निति निश्चीयते** । किङ्कारणं [।] **तादृशः सत**
उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सतः । **उपलम्भाव्यभिचारात्** । य एवायं स्वभाव-
स्याभावनिश्चये दृश्यस्य दर्शनेत्यादिनोक्तो**ऽयमेव हेतुर्वेदितव्यः** । कस्मिन्
साध्ये [।] **हेतुव्यापकयोरभावेपि** साध्ये ॥ § 1835
विरुद्धस्य चेत्यादि । यस्याभावस्साध्यस्तेन यो **विरुद्धस्तस्योपलब्धौ च** 137b/PSVTa
स्यादसत्तायाः प्रतिषेध्याभावस्य **निश्चयः** । किङ्कारणम् [।] **विरुद्धस्य भाव-
स्य भावे** सत्तायान्त**द्भावबाधनात्** । तस्य निषेध्याभिमतस्य सत्ताबाधनात् ।
§ 1836

यो हीत्यादि विवरणं । कस्मान्नावतिष्ठत इत्याह । **तदि**त्यादि । त-
योर्विरुद्धयोर्ये **उपादाने** तयोरन्योन्यं **परस्परं** यद् **वैगुण्यन्तस्याश्रयत्वेन** ।
यथा शीतोपादानमुष्णोपादानवैगुण्यस्याश्रय इतरश्चेतरस्येत्यर्थः । तेन कार-
णेन विरुद्ध योरेकत्र युगपदार**म्भविरोधात् । तयोर्विरुद्धयोरेकस्य भावेप्य-** 380/s
न्याभावगतिर्भवति । यथोक्तं प्रागनुपलब्धिप्रभेदे । न शीतस्पर्शोत्राग्नेरित्यादि

। यद्यप्यत्रानुपलब्धिरिति न श्रूयते तथापीदं स्वभावविरुद्धाख्यं लिङ्गमनुपलब्धेस्सकाशान्न पृथगुच्यते [।] किङ्कारणं [।] **तत एवानुपलम्भाद् विरोधगतेः । विरोधाच्चाभावसाधनादित्युक्तं** ॥ § 1837

भवतु नामैवम्विधाया दृश्यानुपलब्धेः सकाशाद् **भावगतिः** । सा पुनः कथमनुमानं [।] नैवानुमानं किन्तु प्रमाणान्तरमेवेति भावः । § 1838

कथन्न स्यादित्या चा र्यः । § 1839

दृष्टान्तेत्यादि परः । **दृष्टान्तापेक्षं** ह्यनुमानमन्वयव्यतिरेकवत्त्वात् । दृष्टान्तापेक्षणमेवाह । **न हीति । अस्यामि**त्यनुपलब्धौ । § 1840

किन्नेत्याचा र्यः । § 1841

तदित्यादि परः । तद् **व्योमकुसुमादि** । **असदिति कथं** केन प्रमाणेना**वगन्तव्यं येनैवं स्याद्** दृष्टान्तः स्यात् । **अनपलब्धेरेव** लिङ्गाद् व्योमकुसुमाद्यसदवगन्तव्यमिति **चेत्** । तत्रेति व्योमकुसुमादौ । **कथमदृष्टान्तिका** दृष्टान्तरहिताऽ**सत्तासिद्धिः । सदृष्टान्तत्वे वानवस्थाप्रसंग** इति तत्राप्यपरोपीति कृत्वा । **तथा चे**त्यनवस्थायां सत्यां साध्यस्या**प्रतिपत्तिः** । यतश्च दृष्टान्तत्वेनवस्थादोषः । **तस्मान्निरुपाख्याभावसिद्धिर**दृष्टान्तिका कर्त्तव्या । **तद्वदन्यत्रापि** [।] नेह घटोनुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरित्यादावपि प्रयोगे **दृष्टान्तानपेक्षणादननुमानम**नुपलब्धिः [।] § 1842

श्रृण्वन्नपीत्या चा र्यः । असकृदुक्तमेतत् । यथा स्वभावानुपलब्धौ नाभावः साध्यते किन्त्वभावव्यवहार इति श्रृण्वन्नपि **देवानां** मूर्खाणां **प्रियो नावधारण**
381/s **पटुर्येन** सत्यपि दृष्टान्ते तदसिद्धिश्चोद्यते । दृष्टान्तमेव दर्शयितुमुपक्रमते । **निमित्तं** हीत्यादि । उपलभ्यानुपलब्धिर्दृश्यानुपलब्धिर्या **निमित्तं** कारण**मसद्व्यवहाराणां । से**त्यनुपलब्धिः **स्वसन्निधाना**दात्मसन्निधानात् । **स्वनिमित्तान्** स्वमनुपलब्धिरूपं निमित्तं येषान्तानेतान**सद्व्यवहारान्** साधयतीति कृत्वा **सर्वोत्र दृष्टान्तः** । किंभूतः [।] **स्वनिमित्तसामग्रीयोग्यसन्निधानः** । स्वकारणानां सामग्री तस्यां योग्यं सन्निधानं यस्याङ्कुरादेस्स तथोक्तः [।] प्रयोगः पुनः । यस्य यत्र निमित्तं सकलमप्रतिबद्धमस्ति तत्र तेन भवितव्यन्तद्यथाङ्कुरादि
381a/PSVTa । अस्ति चोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धावसद्व्यवहाराणां निमित्तत्वमिति स्वभावहेतुः । कस्माद् [।] अत्राभावव्यवहार एव साध्यते न पुनरभाव एवेत्याह । **असत्ते**त्यादि । **अत्र** दृश्यानुपलब्धाव**नुपलब्धिरेवा**सत्ता । यथोक्तं प्राक् । **तस्मादभावो न** * साध्यते । यत एवात्राभावव्यवहारः साध्यतेऽ**त एवेयमनु**पलब्धिः स्वभावहेतावन्तर्भवतीति सम्बन्धः । **कारणाद्** दृश्यानुपलम्भात् **कार्यस्या**सद्व्यवहारस्या**नुमानं** तदेव **लक्षणं** यस्येति सामान्येनान्यपदार्थमुपदर्श्य पश्चाद् भावप्रत्ययः । समग्रात् **कारणात् कार्यानुमाने** च योग्यतानुमानमिति स्वभावहेतावन्तर्भावः [।] वक्ष्यामश्चतुर्थे परिच्छेदे [।] § 1843

३० *] ?

दृश्यानुपलब्धौ भवतु दृष्टान्तोऽदृश्यानुपलब्धौ तुं कथमित्याह । **सच्छब्दे**त्यादि देशादिविप्रकृष्टेषु **प्रमाणनिवृत्त्या सद्व्यवहारनिषेधे** साध्ये कारणाभावात् कार्यस्याभावः साध्यस्तेनात्र न केवलन्निरुपाख्यं दृष्टान्तः किन्तु **निमित्तस्य** कारणस्य **वैकल्ये**नाभाविनो**ङ्कुरादयोपि दृष्टान्तः** । प्रयोगस्तु [।] यद्विकलकारणन्तन्न भवति यथा बीजरहितोङ्कुरः । विकलकारणश्चादृश्यानुपलब्धौ सद्व्यवहार इति कारणानुपलब्धिः । § 1844

यत्पुनरुक्तं [।] तदसन्निरुपाख्यं कथं प्रतिपत्तव्यमिति तत्रापि **निरुपाख्ये** दृष्टान्ते । **इयमेव**मज्ञानव्यवहारलक्षणा **प्रवृत्तिर्निषिध्यते** । अनुपलब्धितो न त्वभावः साध्यते । किङ्कारणम् [।] **अनुपलब्धी**त्यादि । विषाणादिविविक्तशश मस्तकाद्युपलब्धिरेवानुपलब्धिः पर्युदासवृत्त्या । सैव लक्षणं यस्याः 382/s
शशविषाणासत्तायाः सा **सिद्धैव** । § 1845

स्यादेतद् [।] अदृश्यानुपलब्धावसत्त्वे विषयभूते सिद्धे । तन्निमित्तोप्यसद्व्यवहारः सिद्ध एवेति किन्तेनासद्व्यवहारेण । अदृश्यानुपलब्धावपि सद्व्यवहारनिमित्तस्याभावाद् व्यवहाराप्रवृत्तिः सिद्धैवेति सद्व्यवहारनिषेधेनापि साधितेन किं । § 1846

तथा पूर्वप्रसिद्धविषयोपदर्शनलक्षणेन दृष्टान्तेनाप्यनुपलब्धौ न किंचित् प्रयोजनमित्यत आह । **सोय**मित्यादि । मूढं प्रत्येतत् साध्यत इति यावत् । § 1847

क्वचिदप्यसद्व्यवहार**निमित्तं** दृश्या**नुपलम्भमभ्युपगम्या**सद्व्यवहार**प्रवृत्तिम्विलोमयन्नकुर्वन्** । अदृश्यानुपलब्धौ तदभावं च सद्व्यवहारनिमित्तस्य प्रमाणस्याभावं चाभ्युपगम्य सद्व्यवहार**निवृत्तिं च विलोमयन्न**कुर्वन् । **यथाभ्युपगमं प्रतिपाद्यत इति** दृश्यानुपलम्भेन निमित्तेन त्वयाऽसद्व्यवहारोन्यत्र कृतस्तदिहाप्यस्ति [।] तस्मादसद्व्यवहारङ् कुर्विति प्रतिपाद्यते । तथा प्रमाणेन निमित्तेन त्वया क्वचित् सद्व्यवहारः कृतस्तदिहाप्यनिरुपाख्ये नास्ति । तस्माद् सद्व्यवाहारम्मा कुर्विति प्रतिपाद्यते । किमिव **निरुपाख्यवत्** । यथा शशविषाणादावसद्व्यवहारनिमित्तस्य दृश्यानुपलम्भस्य भावादसद्व्यवहारस्तथेहापीति । § 1848

अन्यद्वेति [।] यथा सन्निहितनिमित्तस्याऽङ्कुरादेः प्रतिपत्तिरेव सद्व्य- 138b/PSVTa
हारस्यापीति । यथा च निरुपाख्ये प्रमाणाभावात् सद्व्यवहारस्य निवृत्तिः । **अन्यस्मिन्** वा कारणविकले कार्ये निवृत्ति**स्तद्वद्** विप्रकृष्टेषु सद्व्यवहारस्य निवृत्तिरिति **प्रतिपाद्यते** ॥ § 1849

स एव तावदुपलब्ध्यभावोनुपलब्ध्याख्यः **कथं** केन प्रमाणेन **सिद्धः** [।] न प्रत्यक्षेणाभावविषयत्वविरोधात् । नाप्यनुमानेन प्रत्यक्षपूर्वकत्वादस्य । नापि प्रदेशसम्बन्ध्यनुपलम्भोऽभावस्य नीरूपत्वेन सम्बन्धित्वायोगात् । प्रदेशस्यानुपलम्भे च धर्म्मसिद्धेराश्रयासिद्धो हेतुरित्यनुपलब्धेर्न पक्षधर्मत्वमित्युद्योत क र प्रभृतयः । § 1850

अत्राह । **एतदुत्तरत्र वक्ष्याम**स्तद्विशिष्टोपलम्भोऽतस्तस्याप्यनुपलम्भनन्त स्मादनुपलम्भोयं प्रत्यक्षेणैव सिंध्यतीति ॥ यत्पुनरुक्तमनुपलब्धौ 383/s

किन्दृष्टान्तोपदर्शनेनेत्याह । **अन्यत्रापीत्यादि** । विधिसाधनेप्यनुमाने **साध्यधर्मेण व्यापकेन** व्याप्यधर्मं कृतकत्वादिकं साधन**मिच्छन्** प्रतिपाद्यः **किमिति** दृष्टान्तेन **प्रत्याय्यः** । किङ्कारणं [।] यथास्वं साध्येन **व्याप्यस्य** हेतो**र्निर्देशादेव व्याप्नुवतः** साध्यधर्मस्य **सिद्धेः** । **निश्चितार्थस्सम्बन्ध**लक्षणो येन **तस्य** व्यामूढम्प्रति **स्मृत्यर्थः** । तदेतद् **दृष्टान्तेन मूढं प्रति स्मृतिजनन**मत्रानुपलब्धौ । एतदेवाह । **सोयमित्यादि** । **अन्यत्रापी**ति शशविषाणादौ । २०५-६ § 1851

अथ यदिदमाचार्य दि ग्ना ग प्रभृतिभिरुक्तं । न सन्ति प्रधानादयोनुपलब्धे रिति तत्र प्रयोगे । आ चा र्य आह । **कथं च न स्यादि**ति । § 1852

चोदकः स्वाभिप्रायेणाह । **तदर्थे**त्यादि । तदर्थस्य प्रधानार्थस्य **निषेधे** सति प्रधानादिध**र्मिवाचिनोभिधानस्याप्रयोगात्** । न हि वाच्यमन्तरेण वाचकस्य प्रयोगोस्ति । यदा च प्रधानादिशब्दानामप्रयोगस्तदा न सन्तीति प्रतिषेधवाच्येव शब्दोवशिष्यते । तस्य च प्रतिषेध्यासंकीर्त्तने **निर्विषयस्य प्रतिषेध**स्येति प्रतिषेधवाचिनः शब्दस्या**प्रयोगात्** । तथा च न सन्ति प्रधानादय इति द्वयोरपि प्रतिज्ञापदयोरप्रयोगात् । कुत्र किं साध्यत इति व्यर्थानुपलब्धेः साधनयोगः । प्रधानादीनां च पक्षभूतानामभावाद् पक्षधर्मो हेतुः स्यात् । प्रतिज्ञापदयोर्वा परस्परं विरोधस्तथा हि प्रधानादय इति प्रयोगात् तदर्थसन्निधानं । पुनर्न सन्तीति वचनात् तेषामसन्निधानं । एते च सन्निधानासन्निधाने युगपदेकत्र विरुध्येते । २०६-७ § 1853

384/s

नैष दोष इति परिहारः । यस्मा**दनादेर्वासनायास्समुद्भूते विकल्पे परिनिष्ठित**स्समारुढः **शब्दार्थः** स च **भावाभावोभयाश्रित**त्वात् **त्रिविधो** धर्म्मः । **तस्मिन्** शब्देर्थे बाह्यप्रधानादिको भावोनुपादानमस्येति तस्मिन् **भावानुपादाने साध्ये** । **अस्ये**ति बुद्धिपरिवर्त्तिनः प्रधानादिधर्मिणः । **तथे**ति बाह्यप्र-
139a/PSVTa धानाद्युपादानत्वे **नानुपलम्भनं हेतुः** । वासनोपादानत्वेनोपलम्भनमेवात्रानुपलम्भनं । **न तस्यैव** विकल्पप्रतिनिष्ठितस्य धर्मिणोऽ**भाव**स्साध्यते । कस्मात् [।] प्रधानादिशब्दानां **प्रयोगतः** । तन्निषेधे हि निर्विषयत्वाच्छब्दप्रयोग एव न स्यात् । § 1854

निवेदितमित्यादिना व्याचष्टे । यदि हि स्वलक्षणमभिधेयं स्यात् तदा स्वलक्षणप्रतिषेधे शब्दार्थस्य प्रतिषेधात् तद्वाचिनः शब्दस्याप्रयोगः स्यात् । यावता निवेदितमेतद् **यथैते शब्दा न स्वलक्षणविषया** इति । किन्त्व**नादिवासनायाः प्रभव** उत्पादो यस्य **विकल्पस्य** तस्मिन् **प्रतिभासी** योर्थस्त**म्विषयत्वेनात्मसात्कुर्वन्ति** । § 1855

कुत एतद् विकल्पविषयमेवार्थम्विषयीकुर्वन्तीत्याह । **वक्तुस्तद्विकल्पभाज** इति भावाभावोभयाश्रयसामान्याकारविकल्पभाजः [।] कारणमाह । **यथेत्यादि** । **यथाप्रतिभासि वस्तु** । प्रतिभासिवस्त्वनतिक्रमेण या **प्रतिपादनसमीहा** तया शब्द**प्रयोगात्** । तस्माद् विकल्पप्रतिभासिन एवार्थान् शब्दा विषयीकुर्वन्ति । § 1856

तथा श्रोतुश्च तद्विकल्पभाज इति सम्बन्धः । किं कारणं [।] **तदाकारविकल्पजननात्** । भावाभावोभयाश्रयसामान्याकारविकल्पजननाच्च विकल्पप्रतिभासिन एवार्थान् शब्दा विषयीकुर्वन्ति । § 1857

स्यादेतद् [।] यदि नामैवन्तथापि कथन्न स्वलक्षणविषया शब्दाः स्वलक्षणप्रतीतेरित्याह । **न चेत्यादि** । **उपादानं** च **कार्यं** च ते एव **प्रत्ययो** ज्ञानन्तत्रा **प्रतिभासि यद्रूपन्तद्विषयत्वेन तन्न शक्यन्निश्चेतुं** । तत्रोपादानप्रत्ययो 385/s वक्तुः प्रतिपादनसमीहारूपो विकल्पः शब्दस्य कारणत्वात् । कार्यप्रत्ययः शब्दोत्थः श्रोतुर्विकल्पः । न हि स शब्दार्थो यः शब्दे प्रत्यये न प्रतिभासते । न च तत्र स्वलक्षणं प्रतिभासते । स्पष्टाकारविवेकात् । § 1858

ननु कथं विकल्पाभावाश्रयोऽर्थजन्यत्वेनाविकल्पकत्वप्रसंगात् । कथञ्चाभावाश्रयोऽभावस्याकारणत्वात् । कथञ्चैक उभयाश्रयोऽहेतुकत्वप्रसङ्गादित्यत आह । **स त्वित्यादि** । सदसदुभयाकारो **विकल्पः सदसदुभयप्रत्ययस्तेनाहिता वासना ततः प्रभव** उत्पादो यस्य स तथोक्तः । **इति** हेतोर्भावाभावोभयधर्म इत्युच्यते । § 1859

द्वितीयं कारणमाह । **तदित्यादि** । तस्मिन्नेव विकल्पे **प्रतिभासी** य **आकार**स्तस्य सदसदुभयरूपतया**ध्यवसायस्तद्वशेन च । भावाभावोभयधर्म इत्युच्यते** । २०९ § 1860

एतदुक्तम्भवति । सत्प्रत्ययाहितवासनाप्रभवस्सदाकाराध्यवसायीव भावधर्म इत्युच्यते । एवमभावोभयधर्मयोरपि द्रष्टव्यं पूर्वपूर्वसदादिप्रत्ययाहितवासनाप्रभवत्वादेव सदादिविकल्पानामनादित्वम् [।] अतो न भावादिजन्यत्वं । यतश्च शब्दार्थस्त्रिविधः । **तत्तस्मादत्र** शब्दार्थे **धर्मिणि** व्यवस्थिता विवा**दाश्रयत्वेन** स्थिताः पुरुषा**स्सदसत्त्वं** प्रधानादे**श्चिन्तयन्ति** । कथं चिन्तयन्तीत्याह । **किमयं प्रधानशब्दादु**च्चरिताद् विकल्प**प्रतिभासमानोर्थो** बाह्यप्रधाननिबन्धनो भवति न वेति । **तस्य** प्रधानादिविकल्पप्रतिभासस्य **भावानुपादानत्वे** धर्मे **साध्ये स एव** विकल्पप्रतिभासो बुद्धिस्वभावतया 139b/PSVTa **प्रत्यात्मवेद्यत्वात्** स्वसम्वेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वाद**प्रतिक्षेपार्हो**र्थो **धर्मी** । § 1861

ननु च स एव विकल्पग्राह्यार्थः स्वलक्षणं स्वलक्षणरूपतयाध्यवसायात् । ततश्च प्रत्यक्षसिद्ध एव प्रधानादिः शब्दश्च स्वलक्षणविषय इत्याह । **न च स एवेत्यादि** । स एव विकल्पप्रतिभास्यर्थो बाह्यं **स्वलक्षणमिति शक्यम्वक्तुं** । किं कारणम् [।] **असंप्राप्ते**ऽनुत्पन्ने स्वलक्षणे **निरुद्धे** च त- 386/s **स्य** विकल्पप्रतिभासस्यानपायात् । किं च **वस्तुनि** घटादौ **विपरीताकारः** परस्परविरोधिनो नित्यानित्यादयः । तानभिनिवेष्टुं शीलं येषान्ती**र्थान्तरीयप्रत्ययानान्तेष** भावाच्छब्दार्थप्रतिभासस्य । न च स एवार्थः स्वलक्षणमिति प्रकृतेन सम्बन्धः ॥ २०९-१० § 1862

अमुमेवार्थं संग्रहीतुमाह । **परमार्थः स्वलक्षण**न्तस्मिन्नेकस्थानः प्रवृत्तिर्येषान्तद्भावस्तत्त्वन्तस्मिन्सति **शब्दानामनिबन्धना** परमार्थनिबन्धनरहिता **प्रवृत्तिर्न स्यात्** । **दर्शनान्तरभिन्नेष्वर्थेषु** । सिद्धान्तभेदभिन्नेषु । **अतीताजात**-

योर्वापीति अतीतानगते **चार्थे** शब्दानाम्प्रवृत्ति**र्न स्यात्** । तथा **कस्याश्चिद् वाचोऽ भूतार्थता** मृषार्थता न स्यात् । **इति** यथोक्ताद्धेतोरेषा वाक् । **बौद्धार्थविषया** । विकल्पप्रतिभास्यर्थविषया मता । २१०-११ § 1863

तस्य चेति प्रधानादिविकल्पप्रतिभासस्य । **यथासमीहितं रूपं** यथापरिकल्पितम्बाह्यप्रधानादिरूपन्त**दनुपादानत्वे साध्ये** । **तथानुपलम्भ** इति यथा समीहितरूपोपादानत्वेनानुपलम्भोस्तीति कृत्वा न साधन**धर्मासिद्धि**र्नापक्षधर्मो हेतुरित्यर्थः । § 1864

न पुनरत्र प्रयोगेऽयमेव **शब्देत्यादि** । **शब्दा**दुत्पद्यते यो विकल्पस्तत्प्रति**भास्यर्थोपह्नूयते** । किं कारणं [।] **तस्य** विकल्पप्रतिभास्यर्थस्य
387/s श्रोतृ**बुद्धा**वुप स्थापनाय **शब्दप्रयोगात्** । **तदभावे** विकल्पप्रतिभास्यर्थाभावे । **तदयोगा**च्छब्दप्रयोगायोगात् । § 1865

अपि च यदि **शब्दार्थस्य वापह्नवः साध्यते** । तदा शब्दार्थापह्नवे साध्ये तस्य साध्य**धर्मस्य** नास्तित्वस्य य **आधारो** धर्मी शब्दार्थलक्षणस्तस्य **निराकृतेर्न साध्यः** धर्मिधर्मात्मकः **समुदायः स्यात्** । **केवलश्च** साध्य**धर्मस्सिद्ध** एव । नास्तित्वमात्रस्य क्वचित् सिद्धत्वात् । § 1866

यदीत्यादि विवरणं । **तदिति** तस्मा**दयं** साध्यधर्मः **आधारेण** यो **व्यवच्छेदो** विशेषणमस्येदं नास्तित्व**न्तदनपेक्षः** । **इति** हेतो**र्नोपन्यसनीय एव** विवादकाले । २११-१२ § 1867

सदसत्पक्षभेदेनेति सदसत्प्रतिज्ञाभेदेन **वस्त्वेव चिन्त्यते** । **शब्दार्थानपवादिभि**रर्थक्रियार्थिभिः प्रेक्षावद्भिः । यस्मादत्र वस्तुनि **प्रतिबद्धः फलोदयः** । २१२-१३ § 1868

यदि नामैवन्तथापि किन्न शब्दार्थो विचारणीय इत्याह [।] अर्थेत्यादि । **अर्थक्रियां** प्रत्य**समर्थस्य** शब्दार्थस्य **विचारैः** सदसत्त्वविचारैः **किन्तदद-**
140a/PSVTa **र्थिनामर्थ-** क्रियार्थिनां [।] निदर्शनमाह **षण्ढस्येत्यादि** । पुंस्त्वरहितस्य यद् **रूपवैरूप्यन्त**स्मिन् विषये **कामिन्या** मैथुनाभिलाषिण्याः **किम्परीक्षया** । २१३-१४ § 1869

न हीत्यादि विवरणं । न हि **शब्दार्थोऽसन् कंचित् पुरुषार्थमुपरुणद्धि** निवर्त्तयति । **सन् वा समादधाति** करोतीति यथायोगं सम्बन्धनीयं । किं कारणं [।] **यथाभिनिवेशं** पुरुषस्तं शब्दार्थम्बाह्यतयाऽभिनिविशतेऽध्यवस्यति
388/s तथा **तस्या सत्त्वाद**विद्यमानत्वात् । **यथातत्त्वं** वा समीहितत्वात् । § 1870

--यथार्थस्वलक्षणं ज्ञानस्वलक्षणम्वा स्थितन्तथा शब्देनाविषयीकृतत्वात् । यत एव**न्तस्मादयं** पुरुषस्सदसच्चिन्तायां **प्रवर्त्तमानः सर्वदाऽवधीरितविकल्पप्रतिभासो**ऽनपेक्षितविकल्पप्रतिभासो **वस्त्वेवाधिष्ठानीकरोति** विषयीकरोति **यत्र** वस्तु**न्ययं पुरुषार्थः प्रतिबद्धः** । **अग्नावित्य**ग्निस्वलक्षणे । आदिग्रहणाद् दाहपाकादि । § 1871

स्यादेतद् [।] ईदृशोर्थः शब्दार्थेनापि साध्यत इत्याह । **न हीत्यादि** । **अत्रे**ति शीतप्रतिघातादौ । कस्मात् **तदनुभवाप्तावपि** । तस्य शब्दार्थस्यानुभवाप्तावपि । **तदभावात्** तस्य शीतप्रतीकारादेरभावात् । **तत्** तस्मा**दयम-**

र्थक्रियार्थी पुरुषः । **तदसमर्थ**न्तस्यामर्थक्रियायामसमर्थं शब्दार्थं **प्रति दत्तानुयोगो** दत्तावधानो भवितु**न्न युक्तः** । **न हि वृषस्यन्ती** मैथुनमिच्छन्ती **षण्ढस्य** परिचरितुमशक्तस्य **रूपवैरूप्यपरीक्षायामवधत्ते**ऽवधानवती भवति ।
§ 1872

उ द्यो त क रा द्युक्तदूषणनिरासार्थं पृच्छति । **यत्पुनरेतदुक्त**माचार्य दि ग्ना गेन [।] **कल्पितस्ये**त्यादि । तस्य कोर्थः । § 1873

उत्तरमाह । **शब्दार्थ** इत्यादि । **कल्पनाज्ञानविषयत्वाच्छब्दार्थः** प्रधानादिशब्दार्थः । **कल्पितो** । **वस्तुनो** बाह्यस्य प्रधानलक्षणस्या**श्रयण**न्तेना**सिद्धि**रनुपलब्धिरस्य प्रधानादिशब्दार्थस्य धर्म **उक्तो** लिङ्गभूतो भावानुपादानत्वे साध्ये । **न्यायवादिना**चार्य दि ग्ना गे न । § 1874
389/s

तेन यदुच्यते उ द्यो त क रा दिभिः । यदि प्रमाणेन प्रधानं सत्त्वेन कल्पितं कथमस्यानुपलब्धिर्द्धर्मः प्रतीयते । अथासत्त्वेन कल्पितं प्रधानन्तथापि कथमस्यानुपलब्धिर्धर्मोऽसत्त्वादिति [।] § 1875

तदपास्तं । यस्मात् **कल्पनाज्ञानविषयत्वाच्छब्दार्थ एव कल्पितः** । न तु प्रमाणेन बाह्यं प्रधानं सत्त्वेन कल्पितं । **तस्ये**ति प्रधानशब्दार्थस्य बाह्यप्रधान**वस्त्वाश्रयणानुलम्भ** इत्ययमभिप्राय आचार्य दि ग्ना ग स्य ॥ २१४-१५
§ 1876

यदुक्तमित्यादि परः । प्रमाणत्रयं प्रत्यक्षानुमानागमलक्षणं । **अन्यप्रमाणनिवृत्ताविति** प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तौ निवृत्तिर्देशादिविप्रकृष्टानां । **तयो**रिति प्रत्यक्षानुमानयोः । **न कश्चिद व्याप्नोति** सर्वमेव विषयीकरोति । तन्निनिवृत्तिरागमनिवृत्तिः । § 1877

उक्तमत्रेति सि द्धा न्त वा दी । **अप्रकरणापन्नत्वादिति** पुरुषार्थचिन्ताप्रप्रस्तावानुपयोगित्वात् । **शास्त्राधिकारासम्बन्धा** बहवोर्था इत्यत्रान्तरे १ । २०१ उक्तत्वात् । § 1878 140b/PSVTa

एतच्च बाह्येषु आगमस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्योक्तम् [।] § 1879

अधुना नैव बाह्येर्थस्य प्रामाण्यमित्याह । **अपि चे**त्यादि । **वस्तुभिस्स्वलक्षणैस्सह** । **शब्दानान्तरीयकताया** अविनाभावस्याभावात् तेभ्यः शब्देभ्यो **नार्थसिद्धिर्न** बाह्यवस्तुनिश्चयः । यस्मात्ते **हि वक्त्रभिप्रायसूचकाः** । § 1880

यद्यपि घटविवक्षातः पटशब्दस्योत्पत्तिस्तथापि स्थानकरणाभिघातादेरेव साक्षात् करणात् तदुत्पत्तेर्व्यभिचाराभावान्नाहेतुकत्वं [।] यश्च घटविवक्षाजन्यं घटशब्दमवधारयति । तस्य पटशब्दात् पटविवक्षानुमानन्तदवधारणं च प्रकरणादिना लोकस्य विद्यत एवेति विवक्षानुमानेऽव्यभिचार एव । § 1881
390/s

यथाभावं यथास्वलक्षणं । **यत** इति यथाभावं प्रवृत्तेः शब्देभ्यो**र्थप्रकृति**रर्थस्वभावो **निश्चीयेत** । **ते ही**ति शब्दाः । विवक्षया वृत्तिर्येषान्ते तथोक्ताः । **तत्रान्तरीयका** विवक्षानान्तरीयकाः । **तामेव** विवक्षां । **सैव** विवक्षा स्व-

लक्षणमन्तरेण न भवति [।] अतोस्त्येव शब्दानामर्थाव्यभिचार इत्याह । **न चेत्यादि** । **यथार्थं** यथावस्तु भवितुं शीलं यासान्तास्तथोक्ताः । क्षीणदोषस्य कृपालोर्यथार्थभाविनी सर्वा इत्याह । अर्थेऽप्रतिबद्धोपि शब्दार्थं गमयिष्यतीति चेदाह । **न चेत्यादि** । तस्मिन् वस्तुन्यप्रतिबद्धः स्वभावो यस्य शब्दलक्षणस्य । अन्यं यत्रासौ न प्रतिबद्धः ॥ § 1882

यदि बाह्ये वस्तुनि शब्दस्य नास्ति प्रामाण्यं यत्तर्हीद**माप्तवादाविसम्वादसामान्यात्** । यो य आप्तवादः सोऽ**विसम्वादी** । यथा क्षणिकाः सर्वे संस्कारा इत्यादिकः । आप्तवादश्चायमत्यन्तपरोक्षेप्यर्थे तस्मादयमप्यविसम्वादीत्येवमाप्तवादस्याविसम्वादसामान्यादविसम्वादित्वादनुमानतेत्यागमस्य बाह्येर्थेनुमानत्वमुक्तमाचार्य दि ग्ना गे न ।
§ 1883

तत्कथमित्यनेनाभ्युपेतबाधामाह । **नाय**मित्यादिना परिहरति । एतत् कथयति [।] नाचार्येण भाविकं प्रामाण्यं कथयता अनुमानत्वमागमस्योक्तमपि तु पुरुषप्रवृत्तिमपेक्ष्य । यस्मा**न्नायम्पुरुषः** प्रवृत्तिकामः **आगमप्रामाण्यमनाश्रित्यासितुं समर्थः** । किङ्कारणं । **प्रत्यक्षं** परोक्षं फलं येषान्तेषां केषांचित् **प्रवृत्तिनिवृत्त्योरिति** यथायोगं सम्बन्धः । हिंसादिचेतनाविषयाणां निवृत्तेः स्वर्गादिफलत्वेन **महानुशंसाश्रवणात्** । हिंसाचेतनाविशेषाणां प्रवृत्तेर्नरकादिफलत्वेन महा**पापश्रवणत्वात्** । न चात्र वस्तुबलप्रवृत्तमन्यत्प्रमाणं साधकमस्ति येनागममनपेक्ष्यान्यतः प्रमाणम्प्रवर्त्तेत । § 1884

नापि बाधकमस्ति यतो निवर्त्तेत । बाधकाभावमेवाह । **तद्भाव** इति यथोक्ताभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामिष्टानिष्टस्य फलस्य भावे **विरोधादर्शनाच्च** । इच्छति चायमागमवशेन प्रवर्त्तितुं तत् **सति प्रवर्त्तितव्ये** । २१५-१६ ?
§ 1885

391/s

वरमेवमागमम्परीक्ष्य प्रवृत्त इत्यागमस्य **परीक्षया प्रामाण्यमाहा** चा
141a/PSVTa र्यः । न च सर्वं शास्त्रं परीक्षयाधिकृतं । किन्तु **तच्चे**त्यादि शास्त्रं । पदार्थानाम्परस्पर**सम्बन्धात्** सम्बद्धं । **अनुगुणः** साधयितुं शक्यः फलसाध**नोपायो** यस्मिंस्तदनुगुणोपायं सम्बद्धं च तदनुगुणोपायं चेति विशेषणसमासः । एवं भूतमपि यदि **पुरुषार्थाभिधायकन्तदा परीक्षाधिकृतं वाक्यं** । **अतो** यथोक्तस्वभावादपरमन्यद्वाक्य**मनधिकृतम्**परीक्षायां । § 1886

सम्बन्ध इत्यादिना व्याचष्टे । **वाक्यानामङ्गाङ्गिभावेनैकस्मिन्नर्थे** विधेयप्रतिषेध्यलक्षणे **उपसंहारो** मीलनन्ते**नोपकारः** परस्परं वाक्यानां सम्बन्धः । अनुपकारकः पुनः केषामित्याह । **दश दाडि**मेत्यादि दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललमित्येवमादीनि वाक्यानि । न ह्येषामेकार्थोपसंहारोस्ति परस्परमसम्बन्धात् । **अनयथे**त्यसम्बद्धत्वे **वक्तुः** शास्त्रकारस्य **वैगुण्य**मसम्बद्धाभिधायित्व**मुद्भावयेत्** । अशक्योपायो येषां फलानन्तान्यशक्योपायानि । एवं भूतानि फलानि येषां शास्त्राणान्तानि । **फलार्थी**

पुमान्नाद्रियेत **विचारयितुं** । एतच्चानुगुणोपायमित्येतस्य वैधर्म्येण विवरणं । § 1887

पुरुषार्थः फलं येषां शास्त्राणां तानि तथोक्तानि । ततोन्या**न्यपुरुषार्थफलानि** । तानि **च** नाद्रियेत विचारयितुं । § 1888

अशक्योपायफलस्योदाहरणं । **विषेत्यादि** । एवं ह्यस्य विषं शाम्यति यदि **तक्षक**नागराजस्य कर्णावस्थितेन रत्नेनालङ्कारः क्रियत इति । एतच्चाशक्यसाधनं । § 1889

अपुरुषार्थफलस्योदाहरणं । **काकदन्तपरीक्षावच्चेति** । § 1890

तद्विपर्ययेण तेषां यथोक्तानान्त्रयाणां विपर्ययेणो**पसंहारवत्** । एतेन सम्बद्धमित्येतद् व्याख्यातं । **शक्योपायमि**त्यनेनानुगुणोपायमिति । **अन्यत्रे**ति सम्बन्धादि त्रयरहिते । **अवधानस्यै**वेत्यादरस्य । **तदि**ति यथोक्तगुणत्रययुक्तं 392/s
शास्त्रं **परीक्षायां** सत्यां न विसम्वादभाग् भवति । **तस्मिन्नविसम्वादभाजि** शास्त्रे **प्रवर्त्तमानः** पुरुषः **शोभते** । § 1891

कः पुनरस्य शास्त्रस्या**विसम्वाद** इत्याह । **प्रत्यक्षे**णेत्यादि प्रथमोर्थः शब्दो वस्तुवचनः । द्वितीयो विषयवचनः । तेनायमर्थः । दृष्टादृष्टयोर्वस्तुनोस्तदर्थयोः प्रत्यक्षानुमानविषययोर्यथाक्रमं प्रत्यक्षेणानुमानेन च द्विविधेन वस्तुबलप्रवृत्तेनागमाश्रितेन चाबाधनमस्य शास्त्रस्याविसम्वादः । २१६-१७ । § 1892

प्रत्यक्षेत्यादिना व्याचष्टे । शास्त्रे **प्रत्यक्षाभिमतानाम्**प्रत्यक्षत्वेनोपगतानाम**र्थानान्तथाभावः** प्रत्यक्षभावः **प्रत्यक्षेणाबाधनं** । § 1893

यथेत्यादिना स्वसिद्धान्ते प्रत्यक्षाभिमतमर्थं पञ्च**स्कन्ध**संगृहीतन्दर्शयति । **नीलादी**त्यनेन रूपादीन् पञ्च विषयानाह । अनेन च रूपस्कन्ध उक्तः । **सुखदुःखे** इति वे द ना स्कन्धः । **निमित्त**स्य स्त्रीपुरुषादिचिह्नस्यो**पलक्षणं** निमित्तोपलक्षणं । अनेन सं ज्ञा स्कन्धः । **रागादि**ग्रहणेन सं स्का र स्कन्धः । आदिशब्दाद् द्वेषमोहादिपरिग्रहः । **बुद्धि**ग्रहणेन वि ज्ञा न स्कन्धः । 141b/PSVTa
नीलादि च सुखदुःखे च निमित्तोपलक्षणं च रागादि च बुद्धिश्चेति द्वन्द्वः । एवं शास्त्रे प्रत्यक्षाभिमतानां प्रत्यक्षत्वमेव । नीलादीनां चक्षुर्विज्ञानादिप्रत्यक्षत्वात् [।] सुखादीनां स्वसम्वेदनप्रत्यक्षत्वात् । **अतथाभिमतानां** चाप्रत्यक्षाभिमता नां चार्थाना**मप्रत्यक्षता** [।] प्रत्यक्षेणावधानमिति प्रकृतेन सम्बन्धः । **यथे**ति विषयोपदर्शनं । शब्दादिरूपेण सन्निवेष्टुं शीलं येषां सुखादीनान्तेषामप्रत्यक्षता । शब्दादिस्वभावानां सुखदुःखमोहानां प्रत्यक्षेणाप्रतीतेः § 1894

एतत् सां ख्य दर्शनप्रतिक्षेपेणोक्तं । § 1895

वै शे षि का दि दर्शनप्रतिक्षेपेणाह । **द्रव्यं** द्विविधं । अद्रव्यं द्रव्यं यथाका शादि । अनेकद्रव्यं च द्रव्यं । यथावयवि द्रव्यं । **कर्मो**त्क्षेपणादिकं 393/s
। **सामान्यं** सत्ता गोत्वादिकं [।] **आदि**शब्दाद् विभागादिपरिग्रहः । § 1896

न हि नीलादिविषयं पंच व्यतिरेकेणान्यस्य प्रत्यक्षतास्ति । तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेः । **वस्तुबलप्रवृत्तमनुमानमनागमापेक्षानुमानं** । तस्य **विष-**

यत्वेनाभिमतानान्तथाभावोनुमानविषयभावोनुमानेनाबाधकं । **चत्वारि चा र्य सत्यानि** । उत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते । **अननुमेयानान्तथाभावो**ऽननुमेयत्वमनुमानेनाबाधनं । **यथात्मादीनाम्** [।] आदिशब्दात् प्रधानेश्वरादिपरिग्रहः । न ह्येषां किञ्चिल्लिङ्गमस्ति येनानुमेयाः स्युः । एतदपि प्रतिपादयिष्यति । विशुद्धे विषयद्वये ऽत्यन्तपरोक्षे चागमविषये पौर्वापर्यविरोधेन यस्मिन् चिन्तां प्रवर्त्तयति तस्मि**न्नागमापेक्षमनुमानमपि** । अबाधनमिति प्रकृतं । § 1897

कीदृशन्तदबाधनमित्याह । **रागादि**रूपं रागद्वेषमोहस्वभाव**मधर्ममभ्युपगम्य तत्प्रभवं** रागादिसमुत्थापितं कायवाक्कर्म चाधर्ममभ्युपगप्य । **तत्प्रहाणाय** तस्याधर्मस्यापगमाय **स्नानाग्निहोत्रादेः** । तीर्थस्नानेन पापक्षयो भवति । यमुद्दिश्याग्नौ घृतादिकं हूयते तस्य पापक्षयो भवतीत्येवमादे**रनुपदेशः** । आदिशब्दादुपवासादिपरिग्रहः । तथा हि न स्नानादि पापमपनयति [।] पापनिदानेन रागादिना विरोधाभावात् । § 1898

सेयमनन्तरोक्ताप्रत्यक्षेणानुमानेन द्विविधेन **शक्यपरिच्छेदस्य** शक्यनिश्चयस्या**शेषस्य विषयस्य** बाधालक्षणा ॥ तस्यास्तावदस्या विसम्वादाद् **सामान्यात्** । यथा शक्यपरिच्छेदेर्थे **आप्तवादस्याविसम्वाद**स्तथात्यन्तपरोक्षेपि आप्तवादत्वादेव । ततश्चाप्तवादलक्षणाल्लिङ्गादुत्पन्नाया अविसम्वाद**बुद्धेरनुमान**ताचार्य दि ग्नागे ना **भिहिता** २१७-१८ § 1899

परोक्षेप्यर्थस्य गोचर इत्यत्यन्तपरोक्षेप्यस्य शास्त्रस्य गोचरे विषये । सा **चागत्या**भिहितान्येन प्रकारेणात्यन्तपरोक्षे प्रवृत्त्यसम्भवात् । सत्यां प्र-
394/s वृत्तौ वरमेवं प्रवृत्त इति । § 1900

142a/PSVTa **तस्ये**त्यादि विवरणं । तस्यागमस्याचार्य दि ग्ना गे न निर्दिष्टानुमानभावस्य । **अस्ये**त्यस्माभि**स्सम्बन्धादनुगुणोपाय**मित्यादिना विचारितस्य । अत एवाह [।] **एवंभूतस्येति** सम्बन्धादिगुणयुक्तस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षानुमानगम्ये तस्मिन् वस्तु**न्यविसम्वादसामान्याद**विसम्वादत्वात् कारणाद् **दृष्टव्यभिचारस्यापवादस्य प्रत्यक्षानुमानागम्येर्थे** विषये । आप्तवादादनुत्पन्नायाः **प्रतिपत्तेर्बुद्धे**रविसम्वादोनुमीयते । कस्मात् [।] **तदाश्रयत्वा**दाप्तवादाश्रयत्वं चाचार्यपारम्पर्योपदेशात् सिद्धं । **तदन्यप्रतिपत्तिवत्** । अत्यन्तपरोक्षादन्यस्मिन् विषये प्रत्यक्षानुमानविषये प्रतिपत्तिवत् । **ततो** यथोक्तादाप्तवादादत्यन्तपरोक्षेर्थे यथोक्तागमाश्रिता बुद्धिः **शब्दप्रभवापि** सती शब्दादुत्पन्नापि । **शाब्दवदिति** यथान्यः शाब्दः प्रत्ययोभिप्रायमात्रं निवेदयति । **तथा नेयं बुद्धिरभिप्रायमेव निवेदयति** । एवकारस्य भिन्नक्रमत्वात् । § 1901

किन्तर्हीष्टस्य प्रत्यक्षानुमानागम्यस्यार्थस्यानन्तरोक्तेन न्याये**नाविसम्वादादनुमानमपि** प्रवृत्तिकामस्य पुंसोभिप्रायवशात् । वस्तुतस्त्वननुमानं शब्दानामर्थैस्सह सम्बन्धाभावात् । § 1902

अस्यैवार्थस्य ख्यापनार्थोऽपिशब्दः प्रकारान्तरेणाप्तवादाविसम्वादं दर्शयन्नाह । **अथवे**त्यादि । हेयं सर्वन्दुःखं । उपादेयं सर्व**क्लेशप्रहाण**न्निर्वाणं । तयोस्तत्त्वमविपरीतं रूपन्दुःखसत्यस्य निरोधसत्यस्य च । सह उपायेन

यद् वर्त्तते हेयोपादेयतत्त्वन्तस्योपायं । **हेय**स्योपायः स मु द य सत्त्यं । उपादेयस्योपादेय मार्गसत्यं । **अस्य हेयोपादेयतत्त्वस्य सोपायस्य** भ ग व द्द-र्शितस्य वस्तुबलायातेन प्रमाणेन **प्रसिद्धितो** निश्चयतः कारणात् । भगवद्वचने सत्त्यचतुष्टयलक्षणस्य प्रधानस्यार्थस्याविसम्वादः [।] सत्त्यचतुष्टयलक्षणोर्थः प्रधानन्तदधिगमेन निर्वाणप्राप्तेः । तस्मात् **प्रधानार्थाविसम्वादात्** । भगव-द्वचनादुत्पन्नं ज्ञानं **परत्राप्य** त्यन्तपरोक्षेप्यर्थे**नुमानम्वा** शब्दः पूर्वप्रकारापेक्ष 395/s या विकल्पार्थः । § 1903

तयोर्हेयोपादेययोरुपायौ तदुपायौ । हेयं चोपादेयं च तदुपायौ चेति द्वन्द्वः । **तेषान्तदुपदिष्टाना**न्तेनाप्तेनोपदिष्टाना**मवैपरीत्य**मनुमानेन निरूप्यमाणानाम-वितथत्व**मविसम्वादः । यथा चतुर्णा**न्दुःखादीना**मार्यसत्यानां** द्वितीये परिच्छेदे । **वक्ष्यमाणया नीत्या** विचारेण । **तस्या**स्येति भगवता पूर्वनिर्द्दिष्टस्याधुना विभक्त त्वादस्य स त्त्य च तु ष्टयलक्षणस्य । किंभूतस्य **पुरुषार्थोप-योगिनः** । पुरुषार्थो निर्वाणं तत्रोपयोगः कारणत्वं स यस्यास्ति तथा । अत एवा**भियोगा**र्हस्याभ्यासार्हस्या**विसम्वादाद् विषयान्तरेपि** प्रत्यक्षानुमानागम्ये । **तथात्वोपगम** इत्यविसम्वा- दोपगमो न विप्रलम्भाय । न विसम्वादाय 142b/PSVTa भवति । किं कारणम् [।] **अनुपरोधात्** । प्रमाणेनाबाधनात् । प्रधाने च सत्त्यचतुष्टयलक्षणेर्थे पुरुषमविसम्वाद्य पुनस्तृतीये स्थाने **वक्तुर्निष्प्रयोजनं** यद्वितथा**भिधानन्तस्य वैफल्यात्** । § 1904

कदाचित् तत्राज्ञानादपि तथाभिधानं स्यादिति चेदाह । **तदि**त्यादि । **उभयथा** पीति श्लोकद्वयनिर्दिष्टेन प्रकारेण । तदेत**दागमस्यानुमानत्व**मग-त्योप**वर्ण्णितमिति** सम्बन्धः । अनुमानकारणत्वादनुमानमिति द्रष्टव्यं । **आग-मात् प्रवृत्तौ** सत्याम्वरमेवंयुक्तादागमात् प्रवृत्तो न तु प्रमाणगम्य एवार्थे विसम्वादकादिति । § 1905

न खल्वेवमुक्तेनापि प्रकारेणागमाश्रये ज्ञान**मनुमानमनपायं** निर्दोषं । क-स्माद् [।] अनान्तरीयकत्वादसम्वादत्वा**दर्थेषु** शब्दानामिति निवेदितमेत**न्नान्त-री यकताभावाच्छब्दानाम्वस्तुभिः सहे** १ । २१३ त्यादिना [।] **पु-रुषस्यातिशयाः** क्षीणदोषादिकत्वन्तमपेक्ष्यते यद्वचनन्तद् **यथार्थमपरे** वादिनो 396/s **विदु**र्जानीयुः । **यथार्थं** यथावस्तु व्यवस्थितन्तथैव दर्शनं ज्ञानं **यथार्थदर्शनं** । तदादिर्यस्य कृपावैराग्यादेस्त**द्यथार्थदर्शनादि** । स एव **गुण**स्तेन युक्तः **पु-रुष** आप्तस्तेन **प्रणयन**न्तेनाप्तवच नमागमस्या**विसम्वाद इत्यन्ये** । २२०-२१ § 1906

इष्ट इत्यादि **सि द्धा न्त वा दी** । **योय**मनन्तरोक्तोर्थः स इष्टोस्माकं । किन्तु **शक्येत ज्ञातुं** पुरुषनैयम्येन **योतिशयो** यथा दर्शनादिलक्षणस्य तु शक्यः । § 1907

सर्व एवेत्यादिना व्याचष्टे । **सर्व एव प्रेक्षापूर्वकारी** । **आगममनागम-म्वान्वेषते** निरूपयति । अनागमन्त्यक्त्वागमद्वारेण **प्रवृत्तिकामः** । **न व्यस-**

२ स्योपादेय] ? यो

नेनासक्तिमात्रेण । प्रवृत्तिकामता**मपि नेत्या**दिनाह । **अपिना**मेति कथन्नाम । **अत** इत्यागमा**दनुष्ठेयं** साक्षात् कर्त्तव्यमर्थं **ज्ञात्वा प्रवृत्त सन्नर्थवान्** फलवान् **स्याम्भवेयमिति** । सोन्वेषमाणः पुरुषः **शक्यं दर्शनं** निश्चयो यस्मिन्नर्थे प्रत्यक्षानुमानगम्ये तस्या**विसम्वादः** प्रत्यक्षानुमानाभ्यामवधानं । स एव प्रत्ययोवलम्बनन्तेना**न्यत्रापि** प्रत्यक्षानुमानागम्येप्यर्थे **प्रवर्त्तेत** । किं कारणम् [।] एवं**प्रायत्वाल्लोकव्यवहारस्य** [।] एवमित्येकदेशाविसम्वाददर्शनेनान्यत्र प्रवर्त्तनं । **प्रायो** बाहुल्येन यस्मिन् लोकव्यवहारे स तथोक्तः । § 1908

पुरुषपरीक्षया पुनः प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां **प्रवृत्तिरेव न स्यात्** । किं कारणं [।] तस्य पुं**सस्तथाभूतस्य** यथार्थदर्शना दिगुणयुक्तस्य । **नानिष्टेरप्र**वृत्तिरेव स्यादिति सम्बध्यते । तेनायमर्थो न पुनर्यथार्थदर्शनादिगुणयुक्तानां पुंसामवितथाभिधायित्वेनानिष्टेरप्रवृत्तिरेव स्यात् । किं कारणम् [।] **तादृशां** यथार्थदर्शनादिगुणयुक्ताना**मवितथाभिधानात्** । यथावस्थितवस्तुप्रकाशकत्वात् । § 1909

143a/PSVTa किं पुन कारणन्तथाभूतः पुमान् ज्ञातुमशक्य इत्याह । **तथा ही**त्यादि । **अयं** पुमाने**वन्दोषवान्** । **न वा** । एवन्दोषवान् । किन्तु निर्दोष **इत्येवम-**
397/s **न्यदोषानिर्दोषतापि वा दुर्बोधेत्यपरे विदुः** । निर्दोषतेत्येतदपेक्षया दुर्बोधेत्येकवचनेन स्त्रीलिंगेन च निर्देशः । अन्यदोषा इत्येतदपेक्षया तु दुर्बोधा इति पुल्लिङ्गबहुवचनाभ्यां विपरिणामः कर्त्तव्यः । कस्माद् [।] दुर्बोधत्वाद् दुःप्राप्यत्वादन्यगुणदोषनिश्चायकानां **प्रमाणानां** [।] § 1910

चैतसेभ्य इत्यादिना व्याचष्टे । **सम्यग् मिथ्या** च प्रवृत्तिः कायवाक्कर्मलक्षणा येषां पुंसान्ते तथा । चेतसि भवाः चैतसा गुणदोषाः । चैतसेभ्यो गुणेभ्यः कृपावैराग्यबोधादिभ्यो हेतुभ्यः **सम्यक्प्रवृत्तयः** यथार्थप्रवृत्तयः । चैतसेभ्यो दोषेभ्यो रागादिभ्यो मिथ्याप्रवृत्तयो विपरीतप्रवृत्त यो भवन्ति । **ते चेति** परेषां चैतसा गुणदोषाश्चेतोधर्मत्वेना**तीन्द्रियाः** । ततो न प्रत्यक्षगम्याः । नाप्यनुमानगम्या अतीन्द्रियत्वादेव स्वभावलिङ्गस्यासिद्धेः । किन्तु **स्वस्माद्** गुणदोषरूपात् **प्रभव** उत्पादो यस्य **कायवाक्कर्मणः** । तेन कार्यलिङ्गेनानु**मेयाः** । तच्च नास्ति । यस्माद् **व्यवहाराश्च** कायवाक्कर्मलक्षणाः **प्रायशो** वा बहुल्येन । **बुद्धिपूर्वमिति** कृत्वा प्रतिसंख्यानेना**न्यथापि कर्त्तुं शक्यन्ते** । तथा हि सरागा अपि वीतरागवद् आत्मानन्दर्शयन्ति । वीतरागाश्च सरागवत् । किं कारणं [।] **पुरुषेच्छावृत्तित्वाद्** व्यवहाराणां पुरुषेच्छया **वृत्तिः** प्रवृत्तिर्येषामिति विग्रहः । § 1911

यदि नाम पुरुषेच्छावृत्तयो व्यवहारास्तथापि किमित्यन्यथा क्रियन्त इत्याह । **तेषां चेति** पुंसां **चित्राभिसन्धित्वा**च्चित्राभिप्रायत्वात् । ततो यथेष्टं व्यवहाराः प्रवर्त्तन्त इति नास्ति गुणदोषप्रभवाणां व्यवहाराणाम्विवेकनिश्चयः [।] तदिति तस्मादयमनुमाता पुमान् **लिङ्गसंकरा**ल्लिङ्गव्यभिचारा**दनिश्चिन्वन्** क्षीणदोषः **कथ**मागमस्य कर्त्तारं **प्रतिपद्येत** नैवेति निगमनीयं । § 1912

अथ किमित्यादि । **यो निर्दोषो** रागादिदोषरहितस्तादृशः **पुरुषः किन्नैवास्ति** । अस्तीति प्रतिपादयन्नाह । **सर्वेषामित्यादि** । प्रतिपक्षसम्मुखीभावे निर्ह्रासमपचयं प्रतिपक्षासम्मुखीभावे चातिशयमुपचयं श्रयन्ते ये रागादयस्ते 398/s **निर्ह्रासातिशयाश्रिताः** । तेषां **सर्वेषां विपक्षत्वात्** । यस्य च सम्मुखीभावासम्मुखीभावाभ्यां निर्ह्रासातिशयम्भजन्ते । स एव तेषां विपक्षो बाधकस्तेन सह वर्त्तत इति सविपक्षः । तद्भावस्तत्त्वन्तस्मात् । स बाधकत्वादिति यावत् । येन च बाधकेन दोषाणां सविपक्षत्वन्तस्य **बाधकस्याभ्यासात्** पुनः पुनर्नैरन्तर्येणोत्पादनाद् य **सात्मीभाव**स्तदौर्ज्जित्यन्तन्मयता । त**स्माद्** बाधकसात्मीभावा**द्क्षीयेरन्** । क्षीयरेन् । **आस्रवा** रागागदयः **क्वचित्** सन्ताने 143b/PSVTa सात्मीभूतदोषप्रतिपक्षे दोषाणां च बाधकं नैरात्म्यज्ञानमिति प्रतिपादयिष्यति । तस्मान्न तथाभूतः पुरुषो नेष्यते एतावत्तु ब्रूमः **स तु क्षीणास्रवो दुर्ज्ञान** इति । § 1913

दोषो हीत्यादि विवरणं । **दोषा हि** रागादयः । किंभूता [।] **निर्ह्रासातिशयधर्माणः** । अपकर्षोत्कर्षस्वभावाः सन्तो **विपक्षाभिभवोत्कर्ष** विपक्षकृतो योभिभवस्तिरस्कारस्तस्योत्कर्षापकर्षं **साधयन्ति** गमयन्ति । तेनायमर्थः [।] निर्ह्रासधर्माणः विपक्षाभिभवोत्कर्षं साधयन्ति **बाधकाभिभवो**त्कर्षेण दोषाणां निर्ह्रासात् अतिशयधर्माणो बाधकाभिभवापकर्षं साधयन्ति । बाधकाभिभवमान्द्येन तेषामतिशयधर्मत्वात् । **ज्वालादिवत्** । आदिशब्दाच्छीतोष्णस्पर्शादिपरिग्रहः । यथा ज्वालादयो बाधकस्योदकादेरुत्कर्षापकर्षे सति निर्ह्रासातिशयधर्माणो यथाक्रममुदकाद्यभिभवोत्कर्षं साधयन्ति तद्वत् । § 1914

ननु च बाह्यार्थप्रतिबद्धा रागादयः बाह्यं च वस्तु नित्यं सन्निहितमेव [।] तत्कथं रागादीनामुच्छेद इत्यत आह । ते हीत्यादि । हिशब्दो यस्मादर्थः । ते रागादयो **विकल्पप्रभवाः** । विकल्पादयोनिशोमनस्कारलक्षणात् प्रभव उत्पाद एषामिति विग्रहः । तथा ह्ययोनिशोमनस्कारमन्तरेण **सत्यपि** बाह्येर्थे नोत्पद्यन्ते रागादयः तत्सम्मुखीभावे च विनाप्यर्थेनोत्पद्यन्त इति विकल्पप्रभवा रागादयः । ततः सत्य**प्युपादाने** यथोक्तलक्षणे । अनादरविवक्षायां चेयं सप्तमी । **कस्यचित् मनोगुणस्य** नैरात्म्यदर्शनलक्षणस्या**भ्यासात्** । **अपकर्षिणः** अपचयवन्तो भवन्तीत्यर्थः । § 1915

एतदुक्तम्भवति । यद्यपि तावद् दोषनिदानस्य सर्वदा नोच्छेदः प्रतिपक्षस्यात्यन्तपाटवाभावात् [।] तथापि प्रतिपक्षाभ्यासात् मन्दीकृतसामर्थ्यादुपादानाद् अपकर्षिणः क्षामक्षामतरा दोषा भवन्तीत्यनेन च हेतुरुक्तः । यदा तु यथोक्तस्य मनोगुणस्य भावनाप्रकर्षपर्यन्तवर्त्तितया पाटवं जातन्तदा 399/s **तत्पाटवे** । तस्य मनोगुणस्य पाटवे सति । अन्वयः क्लेशबीजमन्वेत्युत्पद्यतेऽस्माद्दोष इति कृत्वा [।] निर्गतोन्वयो यस्मिन् विनाशे स निरन्वयविनाशः [।] स धर्मो येषान्दोषाणान्ते **निरन्वयविनाशधर्माणः** । वासनया सह विनाशधर्माण इत्यर्थः । **ज्वालादिवत्** । यथा ज्वालादयः प्रतिपक्षस्योदकादेरुत्कर्षे सत्यत्यन्तविनाशधर्माणस्तद्वत् । प्रयोगः पुनः [।] ये यदुप-

धानादपकर्षिणस्ते तदत्यन्तवृद्धौ तदभिभवान्निरन्वयविनाशधर्माणः । तद्यथा ज्वालादयः सलिलाभिभववृद्धौ । नैरात्म्यदर्शनोपधानाच्चापकर्षधर्माणो दोषा इति स्वभावहेतुः । § 1916

यत एव**न्तेन** कारणेन **स्यादपि कश्चिन्निर्दोषः । कथमित्यादि** परः । 144a/PSVTa **याव**तेत्ययन्निपातो यदेत्यस्मिन्नर्थे वर्त्तते । **दोषसात्मनो विपक्षोत्पत्तिव**दिति चानादिकालाभ्यासात् । दोषसात्मनः पुंसः विपक्षोत्पत्तिर्नैरात्म्यदर्शनोत्पतिः । एव**न्दोषविपक्षस्य** नैरात्म्यदर्शनस्य **सात्मत्वेपि यथाप्रत्ययं । यथा**कारणसन्निधान**न्दोषोत्पत्तिरपि** स्यात् । § 1917

नायमित्या चा र्यः । सर्वसांसारिकोपद्रवरहितत्वान्निरुपद्रवः । भूतविपरीतमनित्यादिस्वलक्षणमर्थो विषयोस्येति भूतार्थः । भूतार्थग्रहणादेव च मार्गश्चित्तस्वभावः । निरुपद्रवश्चासौ भूतार्थश्चेति **निरुपद्रवभूतार्थ**स्तभूतश्चासौ **स्वभाव**श्चेति कर्मधारयगर्भ एव कर्मधारयसमासः निरुपद्रवस्य भूतार्थस्य भूतार्थत्वेनाभ्यासात् सात्मीभावगते [।] अनेन च चित्त**स्वभावस्य** दोषप्रतिपक्षस्य **विपर्ययै**र्यथोक्तात् त्रयाद् विलक्षणैः सोपद्रवैरभूतार्थैरस्वभावैश्च **दोषैर्न बाधनं** । सात्मीभूतं मार्गमभिभूय न दोषाणामुत्पत्तिरित्यर्थः । किङ्कारणं [।] **यत्नवत्त्वे पीत्यादि** । एतदाह । सात्मीभूतस्य मार्गस्य दोषोत्पादनाय यत्न एव न सम्भवति । § 1918

तथाप्यभ्युपगम्योच्यते [।] दोषोत्पादने यत्नवत्त्वे **बुद्धेस्तत्पक्षपाततः** । तस्मिन् दोषप्रतिपक्षभूते गुणवति नैरात्म्यमार्गे । पक्षपातेन बहुमानतः । दोषो 400/s त्पादने यत्नन्निवर्त्त्यं । गुणपक्षपातेन दोषप्रतिपक्ष एव यत्नाधानादिति यावत् । § 1919

स्वभावपदमेव तावदादौ व्याचष्टे । **न हि स्वभावो** नैराप्म्यदर्शनलक्षणः प्रतिपक्षसात्मनि व्यवस्थितेन पुरुषेण । **अयन्तेन** प्रयत्नेन **विना निवर्त्तयितुं शक्यः श्रोत्रियकापालिकघृणावदि**ति । यः श्रोत्रियः सन् कापालिको भवति तस्य श्रोत्रियावस्थायां या घृणा सा यथा यत्नमन्तरेण न शक्यते निवर्त्तयितुन्तद्वत् । मार्गस्वभावनिवर्त्तनाय **यत्नश्च** क्रियमाणः । **प्राप्य**स्य रागादिस्वभावस्य **गुण**दर्शनेन **निवर्त्त्य**स्य विपश्यनास्वभावस्य **दोषदर्शनेन क्रियेत । तच्च** दोषदर्शनं **विपक्षसात्मनः** दोषप्रतिपक्षसात्मनः **पुंसो** दोषप्रतिपक्षेन **सम्भव**ति । तथा तच्च गुणदर्शनम्विपक्षसात्मनो **दोषेषु** न सम्भवति । § 1920

कस्मात् पुनः प्रतिपक्षे दोषदर्शनन्न सम्भवतीत्याह । तस्येत्यादि । **तस्य** प्रतिपक्षस्य **निरुपद्रवत्वात्** । त्रिविधो ह्युपद्रवो यस्याभावान्निरुप्रद्रवो मार्गः । तथा हि चित्तम्विबद्धं हेतुर्दोषोपद्रवो यैश्चित्तम्विवद्धम्भूतार्थदर्शने न प्रवर्त्तते । कायचित्तव्यथाहेतुर्दुःखदौर्मनस्योपद्रवः । सास्रवसुखस्याप्रशान्ततया तदुपभोगे वैरस्योद्वेगश्च । § 1921

तत्र प्रथमस्योपद्रवस्याभावमाह । **सर्वदोषहाने**रिति । सर्वस्य रागादिदोषस्य हानेर्विगमात् । § 1922

पर्यवस्थानेत्यादिना द्वितीयस्याभावमाह । रागादिसम्मुखीभावः पर्यवस्थानं च जन्म च **पर्यवस्थानजन्म**नी । तयोर्यत्**प्रतिबद्धन्दुःखन्तस्य विवेकात्** 144b/PSVTa । रागाद्युत्पत्तिकाले यद् दुःखं कायचित्तपरिदाहलक्षणन्तत्पर्यवस्थानप्रतिबद्धजातिजराव्याध्यादिदुःखन्तु जन्मप्रतिबद्धं । § 1923

ततीयस्योपद्रवस्याभावमाह । प्रशमेत्यादि **प्रशमो** रागादिविरहलक्षणं निर्वाणं । तस्मिन् य**त्सुख**मनास्रवन्तस्य **रस** अस्वादस्त**स्यानुद्वेजनात्** । अवैमुख्यकरणात् । **अभूतार्थ**मभतविषयं **खल्वपि** रागादि । न स्यादिति सम्बन्धः । § 1924

यद्यभूतार्थं कथन्तर्हि तस्योत्पत्तिरित्याह । **उपादानबलभावी**ति वितथविकल्प वासनाबलभावि । तदेवंभूतरागादिबीजाश्रयस्य विज्ञान**सन्तानस्य** 401/s **विपर्ययोपादानात्** रागादिविपर्ययलक्षणस्य प्रतिपक्षस्य परिग्रहान्न स्यान्नोत्पद्येत । न तु **भूतार्थम**विपरीतविषयं **न** भवेत् । किन्तु भवेदेव । किं कारणम् [।] **वस्तुबलप्रवृत्तेः** । यथावस्थितवस्तुसामर्थ्येनोत्पत्तेः । दोषसात्म्येपि तावत् स्थितस्य । प्रमाणान्यनित्यादिभताकारग्राहीणि । प्रतिपक्षमार्गमावहन्ति । २२२-२३ § 1925

किं पुनर्विपश्यना सात्मनि स्थितस्य । **अभूतार्थश्च** दोषा रागादयः । आत्मात्मीयाध्यारोपितेर्थे प्रवृत्तेः । ते **प्रतिपक्षस्य** भूतार्थस्य यत् **सात्म्**यं स्वभावत्वन्तस्य **वाचि**नो न भवन्ति । यत एव**न्तस्मान्न पुनः** प्रहीणदोषाणां **दोषोत्पत्तिः** । दोषोत्पादन**यत्नेपि बुद्धेर्गुणपक्षपातेन** कारणेन रागादि**प्रतिपक्ष एव यत्नाधानात्** प्रयत्नस्य करणात् । कस्य **परीक्षावतो** युक्त्या विचारकस्य दोषसात्म्येपि तावत् स्थितस्य । **विशेषेणा**तिशयेन गुणेष्वेव यत्नाधान**मदुष्टात्मनः** प्रतिपक्षसात्मनि स्थितस्य । § 1926

कः पुनरेषान्दोषाणां प्रभव उत्पत्तिकारणं । प्रभवत्युत्पद्यतेस्मादिति कृत्वा । यस्य दोषहेतोः **प्रतिपक्षाभ्यासेन प्रहीयंते** । § 1927

उत्तरमाह । **सर्वासामि**त्यादि । **दोषजातीना**न्दोषप्रकाराणां **जाति**रुत्पत्तिः **सत्कायदर्शनात्** । आत्मात्मीयाभिनिवेशात् । § 1928

ननु चाविद्याहेतुकाः क्लेशा आगमे उक्तास्तत्कथं न व्याघात इत्याह । **साऽविद्ये**ति सैव **सत्कायदृष्टि**रविद्या । ततो नास्ति विरोधः । केन पुनः क्रमेण दोषाणां सत्कायदर्शनादुत्पत्तिरित्याह । तत्रेत्यादि । **तत्रा**त्मात्मीयत्वेनाभिनिवि ष्टे विषये । **तत्स्नेहः** । आत्मात्मीयस्नेहः । **तस्मादा**त्मात्मीयस्नेहात् **द्वेषादिसम्भव** इति क्रमः । § 1929

न हीत्यादिना व्याचष्टे । **नाह**मित्यात्माकारप्रतिषेधः । **न म**मेत्यात्मीयाकारस्य । अनात्माकारेण नात्मीयाकारेण च **पश्यतः** पुरुषस्य । **परिग्रहमन्तरेणे**ति । आत्मात्मीयत्वेन तदनुग्राहकत्वेन परिकल्प्य ग्रहः तेन 402/s विना **न क्वचित्** विषये **स्नेहः** । **न चाननुरागिणः** आत्मात्मीयादिस्नेहरहितस्य **क्वचिद् द्वेषः** । अनुनय मन्तरेण तस्याभावात् । किङ्कारणम् [।] **आत्मात्मीये**त्यादि 145a/PSVTa । **आत्मात्मीययोरनुपरोधिन्य**प्रतिकूलवर्त्तिनि । उदासीनपक्षे ।

तदभावात् तस्य द्वेषस्याभावात् । उपरोध**प्रतिघातिनि** चेति । आत्मात्मीयत्वेन गृहीतस्य य उपरोधः पीडा । तत्**प्रतिघातिनि** तत्प्रतिषेधं कुर्वति । मित्रपक्षे **तदभावात्** । द्वेषाभावात् । किन्त्वात्मात्मीयस्नेहविषयभूतविरोधेन । यः स्थितः प्रतिकूलवर्त्ती । तत्रैव द्वेषः । तस्मान्नात्मात्मीयस्नेहमन्तरेण द्वेष इति । **तस्मादित्यादिना** निगमनं । यत एवन्त**स्मात्तौ चेति** । **आत्मदर्शनात्मीयग्रहौ** । **स्नेहं प्रसुवाते** इति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः । **स च स्नेहो द्वेषादीन् प्रसूते** जनयति । § 1930

तयोस्तर्ह्यात्मदर्शनात्मीयग्रहयोः को हेतुरित्याह । **समानेत्यादि** । **समानजातीयन्तदेवात्मदर्शनन्तस्याभ्यासः** पौनःपुन्येनादिकालमुत्पत्तिः । तद्वासना च । तस्माज्जात**मात्मदर्शन**मात्मीयग्रहं प्रसूते । तस्मात् **सत्कायदर्शनजाः सर्वे क्लेशाः** । २२३-२४ § 1931

तदेव च सत्कायदर्शनम**ज्ञान**मविद्येत्युच्यते सिद्धान्ते । § 1932

येनैव सत्कायदर्शनमेवाऽविद्याऽ**त एव** कारणात् **मोहोनिदानं** प्रधानकारण**न्दोषाणां** रागादीना**मभिधीयते** सू त्रा न्त रे-- अविद्याहेतुकाः सर्वक्लेशा इति **सत्कायदृष्टिर्दोषाणां** निदान**मन्यत्र** सूत्रान्तरेभि धीयते । कस्मात् । **तत्प्रहाणे** सत्कायदृष्टेः प्रहाणे दोषाणां **प्रहाणतः** । **मोहन्दोषनिदानं** दोष कारणमाहुर्बुद्धा भगवन्तः । कस्माद् [।] **अमूढस्या**ज्ञानरहितत्य **दोषानुत्पत्तेः पुनरन्यत्र** प्रदेशे **सत्कायदृष्टिन्**दोषनिदानमाहुः । **तच्चैतत्कार**ण-

403/s त्वं मोहस्य सत्कायदृष्टेश्च **प्रधान** हेतु**निर्देशे सति स्यान्न**हेतुमात्रनिर्देशे । किं कारणम् [।] **अनेक**स्मादिन्द्रियविषयोऽयोनिशोमनस्कारकलापाज्जन्म येषान्दोषाणान्तेषा**मेक**स्मात् मोहात् सत्कायदृष्टेश्चो**त्पत्तिविरोधात्** । तस्मादन्यकारणसम्भवेपि प्राधान्यं गृहीत्वा मोहसत्कायदृष्ट्योः कारणत्वमुक्तमिति गम्यते । § 1933

यदि चान्यो मोहोन्या च सत्कायदृष्टिस्तयोश्च प्राधान्यन्तदा **न च द्वयोर्मोह**सत्कायदृष्ट्योः **प्राधान्ये** सत्ये**कैकनिर्देशः** । क्वचित् मोहस्यैव निर्देशः क्वचित् सत्कायदृष्टेरेवेत्यर्थः । **न परभागभाक्** शोभाभाक् वक्तुरकौशलमेवावहतीति यावत् । यदा पुनरनयोर्न स्वभावभेदः । तदा मोहशब्देन सत्कायदृष्टिशब्देन **चोभयथाप्येकस्यार्थ**स्य पर्यायेण **निर्देशेन न विरोधः** प्राधान्यस्य । **प्राधान्यं पुनस्**सत्कार्यदर्शनस्य **तदुपादानत्वेन** दोषाणामुपादानत्वेन [।] तच्चानन्तरमेव प्रतिपादितं । प्रतिपादयिष्यते च द्वितीये परिच्छेदे । § 1934

तस्य च सत्कायदर्शनस्य **प्रहाणे** सति **दोषाणां प्रहाणतः** प्राधान्यं । यत एव**न्तस्मात् सम्भवति सत्कायदर्शनाज्जन्म येषान्दोषाणा**न्तेषां तस्य सत्काय-

145b/PSVTa दर्शनस्य **प्रतिपक्षो नैरात्म्यदर्शन**न्तस्याभ्यासात् **प्रहाणं** । § 1935

स च क्षीणदोषः पुमानौद्देशिको **दुरन्वयो** दुर्बोधो **यदुपदेशाद्** यस्य क्षीणदोषस्योपदेशादयं प्रवृत्तिकामः **प्रतिपद्येत** । तेनोपदिष्टमर्थमनुतिष्ठेत् ॥ ० ॥ २५ § 1936

---

१४ रे] बुद्धवचने

मा भूत् पुरुषाश्रयं पुरुषहेतुकम् **वचनमागमः** । किं कारणम [।] अनन्तरोक्तेन न्यायेनागम**प्रणेतुर्दुरन्वयत्वात्** । दुर्बोधत्वात् । § 1937

गिराम्वचसां **मिथ्यात्वस्य** मृषार्थत्वस्य ये हेतवो **दोषा** रागादय**स्तेषां** [।] कर्त्तरि चेयं षष्ठी । आश्रयणमाश्रयः । **पुरुषस्याश्रय** इति समासः । पुरुषशब्दाच्च कर्मणि षष्ठी । न चोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमः । शेष विभाषेति विकल्पनात् । तेनायमर्थो [।] मिथ्याहेतुभिर्दोषैः पुरुषपरिगृहीतत्वादिति । 404/s
§ 1938

अथवा दोषाणामिति कर्मणि षष्ठी दोषाणां पुरुषेणाश्रयात् परिग्रहात् । § 1939

अपौरुषेयम्वचस्**सत्यार्थम्**मिथ्यात्वहेतोर्दोषस्याभावा**दिति केचित्** मी मांस का **आचक्षते** । § 1940

एतदुक्तम्भवति । त्रिविधमप्यप्रामाण्यम्मिथ्यात्वाज्ञानसङ्शयलक्षणे वादे नास्त्येव । यतः शब्दानां द्विविधः स्वभावो निसर्गसिद्ध औपाधिकश्च तत्र निसर्गसिद्धो यो यथार्थप्रतिपादकत्वम् [।] अयथार्थप्रतिपादकत्वं पुनरौपाधिकः । स्वभावः पुरुषाधीनत्वात् । तदाह । § 1941

शब्ददोषोद्भवस्तावद् वक्त्रधीन इति स्थितं ।
तदभावः क्वचित् तावद् गुणवद्वक्तृकत्वतः । ६२
तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दे संक्रान्त्यसम्भवात् ।
यद्वा वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रया इति ६३ § 1945

तेन वे दे पुरुषनिवृत्तौ मिथ्यात्वनिवृत्तिः । नाप्यनुत्पतिलक्षणमप्रामाण्यम्वेदादर्थावगतेः । नापि संशयलक्षणमप्रामाण्यं वेदादर्थगतौ संशयस्याप्रतिभासनात् । तदाह । § 1946

एवंभूतस्य वेदस्य ज्ञानोत्पत्तिं च कुर्वतः ।
स्वरूपविपरीतत्वसंशयौ भाष्यवारिताविति ॥* § 1948

यतश्चाप्रामाण्यं त्रयन्निवृत्तं । निसर्गसिद्धश्च ययार्थप्रतिपादनलक्षणः स्वभावो वेदस्यास्ति तस्मात् स्वत एवास्य प्रामाण्यमर्थप्रतिपादकत्वात । यतश्च शब्दे वक्तृदोषेण बाधदुष्टकारणत्वलक्षणस्य दोषस्य सम्भवस्तेन वेदे पुरुषनिवृत्तौ दोषनिवृत्तेः स्वतः । प्रामाण्यापवादकयोर्बाधकारणदुष्टत्वज्ञानयोर्निवृत्तेर्नाप्रामाण्याशङ्का । तदाह । § 1949

५ विभा] २
११ इति] Ślokavārtika, Choda.
२४ *] Ibid.

*तत्रापवादनिर्मुक्तिर्वक्त्रभावाल्लघीयसी ।
वेदे तेनाप्रमाणत्वं नाशङ्कामपि गच्छति । ८८
प्रामाण्यं पौरुषेये तु प्रमाणान्तरभावतः ।
405/s तदभावे तु तद्दुष्येद् वैदिकं न कदाचन ।
तेनेतरप्रमाणैर्या चोदनानामसंगतिः ।
तयैव स्यात् प्रमाणत्वमनुवादत्वमन्यथा ।
चोदनार्थान्यथाभावं कुर्वतश्चानुमानतः ।
तज्ज्ञानेनैव यो बाधः स कथं विनिवार्यते । ८९
तन्मिथ्यात्वादबाधश्चेत् प्राप्तमन्योन्यसंश्रयं ।
नानुमानादतोन्यद्धि बाधकं किंचदस्ति ते । ९० § 1959

146a/PSVTa

न चान्याप्रमाणैर्वेदार्थस्याग्रहेऽभावो रसादिवत् । अथ रसादेरपरया रसबुद्ध्या ग्रहात् पूर्विकाया रसबुद्धेः प्रामाण्यम्वेदार्थेप्येवम्भविष्यति । तदाह ॥ § 1960

न चान्यैरग्रहेर्थस्य स्यादभावो रसादिवत् ।
तद्धियैवार्थबोधश्चेत्तादृग्धर्मे भविष्यति ।
ममासिद्धमितीदं चेद् वेदाज्ञातेऽवबोधने ।
वक्तुन्न द्वेषमात्रेण युज्यते सत्यवादिनेति । ९१, ९२ § 1964

न खल्वित्यादिना कारिकार्थमाचष्टे । **सर्व एवे**ति पौरुषेयोऽ पौरुषेयश्च । **सम्भाव्यविप्रलम्भः** सम्भाव्य अशंकनीयो विप्रलम्भो विसम्वादोस्येति । किन्तु पौरुषेय एव सम्भाव्यविप्रलम्भः । **विप्रलम्भहेतू**नां विसम्वादहेतूना**न्दोषाणां पुरुषाश्रयात्** । २२७ § 1965

यत्पुनर**पौरुषेयन्तत्सत्यार्थमित्येके** । यस्माद् वेदेषु मिथ्यात्व**कारणा**नां पुरुषाणामभावः **कार्यस्य** मिथ्यात्वस्या**भावं** साधयतीत्यपौरुषेयं सत्यार्थमिति [।] § 1966

य **एवम्वादि**नस्तानेव मी मां स का न् **प्रत्यन्ये प्रचक्षते** । परमुखेन शास्त्रकार एवाह । **गिरां सत्त्यत्वस्य ये हेतवो गुणास्तेषां पुरुषाश्रयाद**पौरुषेयेषु वाक्येषु पुरुषनिवृत्त्या सत्त्यत्वकारणस्य गुणस्य निवृत्तेः कार्यस्यापि सत्त्यत्वस्य निवृत्तिरि**त्यपौरुषेयम्**वाक्यं **मिथ्यात्वं किन्न** भवति । § 1967

406/s १ एतदुक्तम्भवति । शब्दे सत्यत्त्वमिथ्यात्वयोः पुरुषायत्तत्वाद् यदि पुरुषनिवृत्तौ सत्त्यार्थत्वमिष्यते मिथ्यार्थत्वं किन्नेष्यत इत्युच्यते । परमार्थतस्तु पुरुषनिवृत्त्या सत्त्यार्थत्वमिथ्यार्थयोर्निवृत्तेरानर्थक्यादनुत्पत्तिलक्षणमेवाप्रामाण्यं । तेन [।] § 1968

१ *] Ślokavārtika, Choda.
२५ मुखेन] ? न

ममासिद्धमितीदं चेद् वेदाज्ञातेवबोधने ।
वक्तुन्न द्वेषमात्रेण युज्यते सत्त्यवादिनेति । १२, १३[§ 1970]

निरस्तं । वेदात् स्वभावतोर्थावबोधस्यानुत्पत्तेः ।[§ 1971]

२ किंच [।] वर्ण्णानामवाचकरूपत्वं प्रत्येक समस्तानां चावाचकत्वाद् वर्ण्णरूपश्च वेद इति कथमतोर्थज्ञानं । [§ 1972]

नन्वगृहीतसमयस्यापि वाक्यादुच्चारितात् कोप्यर्थोनेनोक्त इति सन्देहो दृश्यते । [§ 1973]

स चैवं स्याद यद्यर्थप्रतिपादने शब्दस्य स्वभावेन शक्तिः स्यात् । एवन्तर्हि सन्देहलक्षणमस्याप्रामाण्यं स्यात् । इष्टेनिष्टेचार्थे प्रकाशनशक्तिसम्भवात् । यदि चास्य स्वभाव त एव सा शक्तिः किं संकेतेन । यथा दीपस्यार्थप्रकाशने शक्तस्येन्द्रियापेक्षा तथा शब्दस्यापि संकेतापेक्षेति चेत् । न । प्रदीपेन्द्रिययोः प्रत्येकमभावेप्यर्थप्रकाशकत्वाभावात् । तत्रान्योन्यापेक्षत्वं युक्तं । नैवं शब्दशक्तिसंकेतयोः । संकेतमात्रेणैवार्थप्रतीतेरुत्पत्तेः । तस्मान्न स्वभावतः शब्दोर्थप्रतिपादनसमर्थ इत्युत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यम् । [§ 1974]

३ नन्वग्निहोत्रञ्जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि वाक्येष्वग्निहोत्रादेः स्वर्गादिसाधनोपायत्वं प्रतीयत एवेति कथमनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यं । [§ 1975]

सत्त्यमेतत् [।] केवलं प्रतीतिर्ह्यप्रतीतेर्बाधिका । न तु मिथ्यात्वस्य । तस्यापि प्रतीतेः । तेन किमेभिर्वाक्यैरग्निहोत्रादिः स्वर्गसाधनानुपाय एवोपायतया प्रदर्श्यतेऽथोपाय एवेति मिथ्यात्वाशंका न निवर्त्तत एव । 146b/PSVTa
बाधकप्रमाणाभावादपौरुषेयत्वस्य मिथ्यार्थत्वेन सह विरोधाभावच्च । दृष्टश्चापौरुषेयाणाम्वितथज्ञानहेतुत्वं । तद्यथा ज्योत्स्नादीनां शुक्लवस्त्रादौ पीतज्ञानहेतुत्वं । तेन चोदनार्थान्यथाभावोनुमानतः क्रियत इति कथन्तज्ज्ञानेन बाधा । रसादिज्ञानानान्तु तृप्त्यादिकार्याविसम्वादादेव प्रथमं प्रामाण्यनिश्चयादन्यदा त्वभ्यासादिना स्वत एव प्रामाण्यनिश्चयो युक्त इति न मिथ्यात्वाशङ्का । वेदे तु नैव कदाचिदप्यविसम्वादः प्रतिपन्न इति कथमन्यदापि स्वतः प्रामाण्यनिश्चयः । तेन सत्यपि विज्ञाने प्रतिभादेर्यथैव हि स्वातन्त्र्यान्न प्रमाणत्वं तथा वेदेपि दृश्यतां । [§ 1976]

४ किंच [।] चोदनार्थज्ञानस्याविद्यमानोपलम्भनरूपत्वात् मिथ्यात्वं । तथा हि कार्येर्थे वेदस्य प्रामाण्यमिष्यते । कार्यश्चार्थानुष्ठेय एव, स च 407/s
भावित्वेनाविद्यमानत्वान्न चोदनाज्ञानकालभावीति । तत्कथमविद्यमानविषयत्वाच्चोदनाज्ञानस्य न मिथ्यात्वं । सर्वविकल्पानां च पूर्वमवस्तुविषयत्वस्य प्रतिपादितत्वात् तेनापि चोदनाज्ञानस्य मिथ्यात्वमेव । किं च । लोकवेदयोर्वर्ण्णाः पदानि चाभिन्नान्येव वाक्यभेदस्तु केवलमिष्यते । लोके च पदानामर्थः संकेतवशात् । लौकिकपदार्थश्च वैदिकानां पदानान्तेन पौरुषेय एवार्थसम्बन्धः । लौकिकपदार्थद्वारेण च वैदिकवाक्यार्थावगमो भवतीति पौरुषेय

एवासौ लौकिकवाक्य इव । लोके च पदान्यनेकार्थानीति वैदिकवाक्यस्याप्यनेकार्थतासम्भवाद् विपरीतार्था शंका न निवर्त्तत इति संशयलक्षणमप्रमाण्यं वेदस्येति । § 1977

यथेत्यादिना कारिकार्थं व्याचष्टे । **रागादिपरीतो** रागादियुक्तः । **दये**ति करुणा । सैव सात्मीभूता **धर्मता** । **आदि**शब्दात् प्रज्ञाश्रद्धादि । तै**र्युक्तः** । तत्तस्माद् **यथा वचनस्य पुरुषाश्रयात् मिथ्यार्थता । तथा सत्त्यार्थतापि । स** इति पुरुषः । **तामपि** सत्त्यार्थता**न्निवर्त्तयति** । न केवलं मिथ्यार्थतां । इति पुरुषनिवृत्तौ तद्धर्मयोः सत्त्यार्थत्वमिथ्यार्थत्वयोर्निवृत्ता**वानर्थक्यं** वेदे **स्यात्** । § 1978

अथ पुरुषनिवृत्तावपि सत्त्यार्थतेष्यते । तदा सत्त्यार्थता**विपर्ययो** मिथ्यार्थता **वा** स्यात् । § 1979

५ स्यान्मतं [।] न पुरुषापेक्षया शब्दानामर्थवत्ता किन्तु स्वभावत एवेत्याह । **न ही**त्यादि । **प्रकृत्या** स्वभावे**नार्थवन्तः** [।] किं कारणं [।] **समयात्** सं केतात् । **ततः** शब्देभ्यो**र्थख्याते**रर्थप्रतीतेः । **कायसंज्ञादिवत्** । हस्तविकाराक्षिनिकोचादयः कायसंज्ञा । यथा तत्र समयात् क्वचिदर्थप्रतिपत्तिस्तद्वत् । यदि पुनः स्वभावत एव शव्दा अर्थप्रकाशकाः स्युस्तदा न संकेतमपेक्षेरन् । तस्मान्न स्वतोर्थप्रकाशनयोग्यता शव्दानां [।] किन्त**र्ह्य**-
147a/PSVTa **प्रातिकूल्यन्तु** यथासंकेतं प्रवृत्ति- रेव शब्दानां **योग्यता** । किं कारणं [।] **समये** संकेतकाले तस्य संकेतकर्त्तुर्यत्र नियोक्तु**मिच्छा** तया यथेष्टं शव्दानां **प्रणयनात्** प्रवृत्तेः । यदि पुनर्निसर्गसिद्धाः स्वभावसिद्धाः क्वचिदर्थे शब्दाः
408/s स्युस्तदा **निसर्गसिद्धेषु** पुरुषेच्छावशाद् यथेष्टं संकेतेनार्थ**प्रतिपादनायोगात्** । § 1980

तस्माद**नर्थकाः** स्वतः शब्दास्तेनर्थकास्सन्तः **पुरुषसंस्कारात्** पुरुषसंकेता**दर्थवन्तः** । अथ माभूदनर्थकत्वमिति पुरुषसंस्कारापेक्षयार्थवत्त्वन्तेषामिष्यते । तदा पौरुषेयतयैव स्यात् । यस्मात् **तत्संस्कार्यतैव** पुरुषसंस्कार्यतैव **चैषां** शब्दानां **पौरुषेयता युक्ता । न** पुरुषा**दुत्पत्तिः** । किं कारणं [।] **तत एव** पुरुषसमयादे**वार्थविप्रलम्भाद्** विसम्वादात् । न पुरुषादुत्पत्तेर्विप्रलम्भः । यस्मा**दुत्पन्नोपि** पुरुषाच्छब्दो**न्यथा समित** इति मिथ्यार्थताविरोधेन यथाभावं **समितः** संकेतितः । **नोपरोधी** न विप्रलम्भकः । **तदन्य** इति शब्दादन्यः **पुरुषधर्म** उन्मेषनिमेषादिः स्वतोनर्थकोपि यथाभावं पुरुषेण समितो न विप्रलम्भकस्तद्वत् । § 1981

उपसंहरन्नाह । **तदि**ति । तस्मादयं पुरुषो **निवर्त्तमानः स्वकृतसमयात् सम्भव** उत्पादो यस्या **अर्थप्रतिभायाः** अर्थबुद्धेस्**तामपि निवर्त्तयति** । **तदि**ति तस्मात् । **कुतस्तन्निवृत्त्या** तस्य पुरुषस्य निवृत्त्या **सत्त्यार्थता** किन्त्वानर्थक्यमेव स्यात् । § 1982

एतेन यदुच्यते ।

यत्पूर्वापरयोः कोट्योः परैः साधनमुच्यते ।
तन्निराकरणं कृत्वा कृतार्था वेदवादिनः ॥
पूर्वा वेदस्य या कोटिः पौरुषेयत्वलक्षणा [।]
परा विनाशरूपा च तदभावो हि नित्यतेति ।* § 1987

तदपास्तं सत्यपौरुषेयत्वे नित्यत्वे च वेदस्यानर्थक्येनाकृतार्थत्वात् । ६ **अथ पुनरुत्पत्तिरेव पौरुषेयता न समयाख्यानन्न** संकेतकरणं पौरुषेयता तेनापौरुषेयत्वादेव यथार्थो वेद इति भावः । § 1988

एवमप्य**र्थज्ञापनहेतु**रर्थाभिव्यक्तिहेतुः **संकेतः पुरुषाश्रय** पुरुषेच्छानुरोधी न यथार्थमवश्यम्वर्त्तत इति **गिरामपौरुषेयत्**वेभ्युपगम्यमाने । **अतः** पुरुषे- 409/s च्छानुरोधिनः संकेतात् **मिथ्यात्वसम्भवः** । § 1989

७ **किमित्यादि** विवरणं । **अस्येति** वेदस्य **यतो हि समयात्** संकेतादर्थ**प्रतीतिर**र्थप्रकाशनं **स** समयः **पौरुषेय**स्ततो **वितथो**प्यलीकोपि **स्यात्** । स्वातन्त्र्यात् । ततश्च **शीलं साधनं** हेतुर्यस्य **स्वर्गस्य** । तथाभूतश्चासौ स्वर्गश्च सुमेरुपृष्ठलक्षणस्तस्य यद्वेदे वचनन्तदन्य**था समये न विपर्यासयेत्** । निरतिशया प्रीतिः स्वर्ग इत्ये वम्विपरीतार्थं कुर्यादग्निहोत्रादिसाधनेन च विपरीतार्थं कुर्यात्तेन कारणेनायथार्थमपि **प्रकाशनसम्भवात्** [।] § 1990

स एव दोषो यः पौरुषेयेषूक्तः [।] पुरुषदोषात् सम्भाव्यविप्रलम्भः पौरुषेय इति । २२८ § 1991

८ नन्वपौरुषेय एव शब्दार्थयोः सम्बन्धः । तथा हि यथेदानीन्तना वृद्धाः पूर्वप्रसिद्धमेव शब्दार्थसम्बन्धमुपदिशन्ति । तथा पूर्वपूर्ववृद्धा अपीत्य- 147b/PSVTa नादित्वादपौरुषेय एव सम्बन्धः । तदुक्तं । § 1992

शब्दार्थानादितां मुक्त्वा सम्बन्धानादिकारणं ।
अस्ति नान्यदतो वेदे सम्बन्धादिर्न विद्यत इति § 1994

स च सम्बन्धस्त्रिप्रमाणकः । तथा हि [।] श्रोतुरर्थप्रतिपत्तये केनचिद् वृद्धेन शब्दे प्रयुक्तेऽन्यः पार्श्वस्थः प्रतिपत्ता प्रयोक्तारम्वाच्यं वाचकं प्रत्यक्षेण प्रतिपद्यते । श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वं प्रवृत्तिद्वारेणावगच्छति । अर्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या च शव्दार्थाश्रिता वाच्यवाचकशक्तिं चावगच्छतीति त्रिप्रमाणक एव सम्बन्धः । तदुक्तं ॥ § 1995

शब्दआन् वृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।
श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥
अन्यथानुपपत्त्या च बुद्ध्येच्छक्तिं द्वयाश्रितां
अर्थापत्त्या च बुध्यन्ते सम्बन्धन्त्रि प्रमाणकमिति । § 1999

४ *] Ślokavārtika.
२३ इति] Ślokavartika.

410/s

तत्राह । **सम्बन्धापौरुषेयत्**व इत्यादि । शब्दार्थयो**स्सम्बन्धापौरुषयत्वे**भ्युपगम्यमाने **स्यात् प्रतीति**रर्थप्रतिपत्ति**रसम्विदः** । संकेतज्ञानं सम्वित् । सा न विद्यते यस्य तस्य । **अकार्यः** पुरुषैरजन्यः **सम्बन्धो** येषान्ते तथा । **ते शब्दा अर्थेषु** वाच्येषु **पुरुषै**र्यथार्थप्रकाशकत्वात् । स्वभावा**दन्यथा विपर्यस्यन्ते** वितथज्ञानहेतवो न क्रियन्ते । **तेनाविपर्यासेनादोषो** विसम्वादलक्षणो दोषो नास्ति । **इदानीमिति** सम्बन्धापौरुषेयत्वे **किं संकेतेन** प्रयोजनं । **यस्मात् स हि** शब्दार्थयो**स्सम्बन्धः** स चेद**र्थप्रतीति**हेतुः सम्बन्धोपौरुषेयस्तदा **नायं** पुरुषो निसर्गसिद्धसम्बन्धत्वाच्छब्दादर्थं प्रतिपद्यमानः **समयमपेक्षेत** । प्रदीपादिवत् । अपेक्षते च संकेतन्तस्मान्न शब्दानामर्थेन सहापौरुषेयः सम्बन्धो राजचिह्नादिवत् । § 2000

९ स्यान्मतम् [।] अपौरुषेय एव सम्बन्धः स तु संकेतनिरपेक्षो प्रतीत्याश्रय इत्याह । **अप्रतीत्याश्रयोर्थ**प्रतीतेरेवाश्रयो वा **कथं सम्बन्धः** [।] नैव । प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या सम्बन्धकल्पनात् । प्रतीत्यभावे कथं सम्बन्धः । अथ [।] § 2001

> ज्ञापकत्वाद्धि सम्बन्धः स्वात्मज्ञानमपेक्षते ।
> तेनासौ विद्यमानोपि नागृहीतः प्रकाशकः ।
> सर्वेषामनभिव्यक्तानां पूर्वपूर्वप्रयोक्तृतः [।]
> सिद्धः सम्बन्ध इत्येवं सम्बन्धादिर्न विद्यत इति ।§ 2005

तत्राह । **संकेते**त्यादि । **संकेतेन** तस्य सम्बन्धस्या**भिव्यक्तौ** । **असमर्था** निष्फला संकेता**दन्यस्य** सम्बन्धस्य **कल्पना** । § 2006

एतदुक्तम्भवति । संकेते सत्यर्थप्रतीतेरुत्पत्तिरसति चानुत्पत्तिरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां संकेत एवार्थप्रतीतेः कारणमिति किं सम्बन्धेनान्येन । § 2007

नेत्यादिना व्याचष्टे । **अनभिव्यक्तो** प्रकाशितोर्थ**प्रतीतिहेतुः** । **एनमिति** सम्बन्धं **स तर्हीति** सम्बन्धः । संकेतादेवार्थप्रतिपादने **सिद्धे** सति **उपस्थातुं**
411/s **शीलं** यस्य स सम्बन्धः **किमकारणं** कस्मान्निष्फलं पोष्यते । § 2008

१० नैष्फल्यमेवाह । **नन्वि**त्यादि । **इयाने**तावन्मात्र एव । **यदर्थे** वाच्ये
148a/PSVTa **प्रतीतेर्ज्ञा**नस्य **जननं** । तत्प्रतीतिजननं **समयेन कृतमिति** निष्फलस्सम्बन्धः । **नायोग्ये समयस्समर्थः** । किन्तर्हि य एवार्थप्रतिपत्यन्यथानुपपत्या प्रतिपादकेन समर्थः प्रतिपन्नः शब्दस्तत्रैव संकेतः समर्थ इति **योग्यता सम्बन्धश्चेत्** । तदुक्तं । § 2009

> शक्तिरेव हि सम्बन्धो भेदश्चास्या न दृश्यते ।
> सा हि कार्यानुमेयत्वात् तद्भेदमनुवर्त्तते इति ॥ संबं०
> २८§ 2011

अत्राह । **तत्किमित्यादि** । § 2012

एवम्मन्यते । नैका शक्तिः शब्दार्थयोः स्थिता किन्तु शब्दस्था हि वाचकशक्तिरन्यार्थे स्थातुं वाच्यशक्तिरन्यैव । यदा तु शब्दशक्तिः सम्बन्धस्तदा य एव सम्बन्धस्स एव सम्बन्धी प्राप्त इति पृच्छति [।] **तत्किम्वै शब्दः सम्बन्धोस्तु** । § 2013

नन्वन्या हि योग्यताऽन्यश्च शब्दस्तत्कथं शब्दस्सम्बन्ध इत्यत आह । § 2014

यस्मात् **समर्थं हि रूपं शब्द**स्यार्थप्रतिपादनं प्रति **योग्यता । कार्यकारणयोग्यतावत्** । कार्यकरणाय योग्यता कार्यकरणयोग्यता । यथा कारणस्यात्मभता । तद्वत् । **सा चे**दिति योग्यता ततः शब्दाद**र्थान्तरं** तदा **किं शब्दस्य** भवतीति शब्दयोग्यतयो**स्सम्बन्धो वाच्यः** । अन्यथा शब्दस्येयं योग्यतेति न सिध्येत् । यार्थान्तरभूता **योग्यता** तस्यां शब्द**स्योपकार इति चेत्** । शब्देन योग्यताया उपकारः क्रियत इति यावत् । तेन शब्दजन्यत्वाच्छब्दस्य योग्यतेत्युच्यत इति भावः । **न** शब्दे**नोपकारो** योग्यतायाः [।] कुतः [।] **नित्याया** योग्यताया **निरतिशयत्वात्** । अथ योग्यताया अपि शब्देन व्यतिरिक्त एवोपकारः क्रियते । तदा तस्य शब्दकृतस्योपकारस्य योग्यतया कः सम्बन्ध इति वाच्यं । अथ तत्राप्युपकारे योग्यतयान्य उपकारः क्रियते तदा **तत्राप्युपकारे** यथोक्तविधिनाऽपरापरस्योपकारस्य कल्पनाया**मतिप्रसङ्गात्** । ततोनवस्थाया**मुपकारासिद्धेः** सैव योग्यतया सह शब्दस्य सम्बन्धासिद्धिः । किञ्च व्यतिरिक्तां योग्यतामुपकुर्वाणः शब्दः स्वरूपेणैवोपकरोति न पररूपेण । शब्दस्या नुपकारकत्वप्रसंगात् । तदा **योग्यतायां च स्वतः** स्वरूपेण 412/s
शब्दस्य **योग्यत्वेऽर्थ एव** शब्दस्वभावः प्रतीतिजननयोग्यः **किन्नेष्यते** । किं पारम्पर्येणेति यावत् । तस्मान्न योग्यता सम्बन्धो न च सार्थप्रतीतिहेतुः । समवायादेवार्थप्रतीतेः । § 2015

बौद्धस्यापि **तर्हि समयः कथं शब्दार्थयोस्सम्बन्धः** [।] कथं च न स्यात् **पुरुषेषु वृत्तेः** । अस्यार्थस्यायं वाचक इत्यर्थकथनं स म यः । स च पुरुषेषु वर्त्तते न शब्दार्थयोः । न चान्यधर्मोन्यस्य धर्मोऽश्वधर्म इव गोः । § 2016

१ आ चा र्य स्तु न केवलं समयो न सम्बन्धोन्योपि भाविकः सम्बन्धो नास्तीत्याह । **नेत्यादि** । तथा हि भावानां रूपश्लेषो वा सम्बन्धः स्यात् । पारतन्त्र्यं वा परस्परापेक्षणं वा । त**त्रामिश्राणाम्परस्पर**भिन्नानां न कश्चिद् रूपश्लेषलक्षणस्सम्बन्धः । तेषामभेदप्रसङ्गात् । एकत्वापत्तेः । तथा **सिद्धानां** निष्पन्नानां रूपाणां न **कश्चित्** पारतन्त्र्यलक्षणः **सम्बन्धः** [।] सिद्धे पारतन्त्र्या 148b/PSVTa
योगात् । परस्परापेक्षालक्षणोपि सम्बन्धो नास्तीत्याह । **अनपेक्षणाच्चे**ति । सिद्धस्य सर्वनिरपेक्षत्वात् । § 2017

२ क यदि तर्हि शब्दार्थयोर्नास्ति सम्बन्धः कथन्तर्हि शब्दार्थप्रतीतिः । कथं च शाब्दं ज्ञानमनुमानेऽन्तर्भाव्यते । समयो वा तदा किंप्रयोजन इति [।] § 2018

आह । **अर्थविशेषेत्यादि** [।] **अर्थविशेषो** यः प्रतिपादनाभिप्रायेण विषयीकृतः । **तस्य समीहा** प्रतिपादनेच्छा । तया **प्रेरिता** जनिता वाक् सूचयति प्रकाशयति **स्वनिदानप्रतिभासनमर्थं** । वाचः स्वनिदानं प्रतिपादनाभिप्रायः । तत्प्रकाशिनं कस्य **सूचयति** । **अत इदमिति** विदुषः । **अतः** प्रतिपादनाभिप्रायात् सकाशा**दिदम्**वचनमागतमिति यो **विद्वान् तस्य** । इति एवं **बुद्धिरूपस्याभिप्रायलक्षणस्य वाग्विज्ञप्तेश्च जन्यजनक**लक्षण**स्सम्बन्धः । ततः शब्दात् प्रतिपत्तिरविनाभावादिति** [।] ततो जन्यजनकभावाद् वाक्यादर्थप्रतिपत्तिः । § 2019

तेन यदुक्तं [।] पदादर्थमतिर्यद्यप्यनुमानं वाक्यात्त्वर्थप्रतीतिः प्रमाणान्तरं
413/s सम्बन्धाग्रहात् [।] न चात्राविनाभाव उपयोगीति [।] § 2020

तदपास्तं । अविनाभावमन्तरेण वाच्यवाचकभावस्याभावात् । § 2021

यदप्युक्तं [।] कथं शब्दादर्थप्रतिपत्तिः । कथं च शाब्दं ज्ञानमनुमानेन्तर्भवतीति । तत्परिहृतं [।] § 2022

ख इदानीं समयप्रयोजनमाह । **तदाख्यान**मित्यादि । **तदाख्यान**मविनाभावाख्यानं **समयः** । आख्यायतेनेनेति कृत्वा । **तत** इति संमयात् **प्रत्यायक**स्यार्थप्रतिपादनाङ्गस्याविनाभावलक्षणस्य **सिद्धेः** प्रतीतेः । उपचारेण समयस्य **सम्बन्धाख्यानात्** सम्बन्धव्यपदेशः । न तु पुनः स एव समयो मुख्यः सम्बन्धः । § 2023

तेन यदुच्यते ।

समयः प्रतिमर्त्त्यम्वा प्रत्युच्चारणमेव वा ।
क्रियते जगदादौ वा सकृदेकेन केनचिदिति [।]§ 2026

निरस्तं । § 2027

ग ननु यद्यविनाभावेन शब्दार्थप्रतीतिस्तदा शब्दस्यार्थप्रतिपादनं वाचकत्वेन न स्यात् । धूमस्येवाग्निप्रतिपादनं । यदि च शब्दार्थयोस्समयेन विनाभावाख्यानात् समयस्सम्बन्ध उच्यते । अग्निधूमयोरपि समयः स्यादिति । § 2028

नैष दोषो यस्मात् । इममर्थमकृतसमयेनापि शब्देन प्रतिपादयामीत्येवमर्थस्य वाच्यत्वं शब्दस्य च वाचकत्वमारोप्यार्थप्रतिपादनाभिप्राये सति यदा शब्दं प्रयुङ्क्ते तदा शब्दस्य वाचकरूपस्यैवोत्पत्तिः । § 2029

घ नन्वर्थप्रतिपादनाभिप्रायेण वर्णा एव जन्यन्ते न च वाचका वर्णा इष्यन्ते तत्कथमुच्यतेऽभिप्रायाद् वाचकस्य शब्दस्योत्पत्तिरिति । § 2030

सत्त्यं [।] केवलम्वक्तृश्रोत्रोर्वर्णेष्वेव वाचकाभिमानाद् वाचकस्यैवोत्पत्तिरुच्यते । तस्मादस्यैव वाच्यवाचकभावलक्षणस्याविनाभावस्य शब्दार्थसम्बन्धस्य मूढं प्रति आख्यानं समयस्सम्बन्ध उच्यते । न तु सर्वमेव कार्यकारणभावाख्यानं समयः [।] तेन न धूमादौ सम्बन्धः समय उच्यते । यद्यपि संकेतव्यवहारकालयोः शब्दार्थसम्बन्धस्य भेदस्तथापि सादृश्यादेक-

त्वाध्यवसायेन लोकस्य प्रवृत्तिः । अत एव च यमेव शब्दार्थसम्बन्धं पूर्वप्रतिपन्नं वक्ता कथयति तमेव श्रोता प्रतिपद्यते । तेन यदुच्यते ॥ § 2031 149a/PSVTa

प्रत्येकं स च सम्बन्धो भिद्येतैकोऽथवा भवेत् ।
एकत्वे कृतको न स्याद् भिन्नश्चेद् भेदधीर्भवेत् । संबंध० १४
वक्तृश्रोतृधियो भेदाद् व्यवहारश्च न दुष्यति ।
वक्तुरन्यो हि सम्बन्धो बुद्धौ श्रोतुस्तथापरः ।
श्रोतुः कर्तुश्च सम्बन्धम्वक्ता कं प्रतिपद्यते । 414/s
पूर्वदृष्टो हि यस्तेन तं श्रोतुर्न करोत्यसौ ।
यं करोति नवं सोपि न दृष्टः प्रतिपादक इति [।]§ 2038

तदपास्तं । सर्वत्र वाच्यवाचकसम्बन्धानाम्भिन्नानामप्येकत्वाध्यवसायेन लोकस्य प्रवृत्तेः [।] न चाप्यनादिता तेषां प्रत्यभिज्ञाया अप्रमाणत्वादिति । २२९ § 2039

ङ **अस्तु वा**ऽविनाभावसम्बन्धा**दन्य एव नित्यः** शब्दार्थयो**स्सम्बन्धः । तेन सम्बन्धेन गिरां** शब्दाना**मेकार्थनियमे** सति पुनः समयवशा**न्न स्यादर्थान्तरे** यत्रासौ शब्दो न नियमितस्तत्र **गतिः** प्रतिपत्तिः । किं कारणं । **न हि तेनै**कार्थनियतेन **सम्बन्धेनासम्बद्धेर्थे प्रतीतिर्युक्ता** । कस्मात् [।] **तस्य** सम्बन्धस्य **वैफल्यप्रसङ्गात्** । न भवत्येव तत्र प्रतीतिरिति [।] § 2040

आह । **दृष्टश्चे**त्यादि । पुरुषे**च्छावशात् कृतः समयो**स्येति **दीपकः** प्रकाशकः । § 2041

अनेकेत्यादि । **अनेकार्थेन** शब्दस्या**भिसम्बन्धे**भ्युपगम्यमाने यद्येकार्थनियमेन समयकारोभिव्यक्तिं करोति । तदाभिमत एवार्थे करोति न त्वन्यस्मिन्नेव विरुद्धे इति नास्ति नियमस्ततो **विरुद्धव्यक्तिसम्भवः** । अभीष्टाद् विरुद्धस्याप्यर्थस्याभिव्यक्तिः सम्भाव्यते । § 2042

अथेत्यादिना व्याचष्टे । एकार्थप्रतिनियमे समयवशादनेकार्थप्रतिपादनं दृष्टं विरुध्यते [।] तस्मात्तस्य दृष्टस्य विरोधो **मा भूदिति सर्वे** शब्दाः **सर्वस्यार्थस्य वाचकाः** । § 2043

च **तथे**त्यादिना विरुद्धव्यक्तिप्रतिपादनं । यथा सर्वे सर्वस्य वाचका इष्यन्ते **तथे**दमप्यवश्यमेष्टव्यं [।] **न च सर्वार्थः सर्वस्य** कार्यस्य **साधक** इति न्यायप्राप्तत्वात् । न्यायं चाह । **संकरा**दिति । प्रतिनियतत्वात् **कार्यकारणतायाः । तत्रै**तस्मिन् न्याये सति **प्रतिनियत**म्विशिष्टमेव वस्तु साधनं कारणं यस्या**भिमत**स्यार्थस्य **साध्यस्य** स्वर्गादेः । **तस्मिन्** विषयभूते । शब्दस्य किम्विशिष्टस्य [।] सर्वेत्यादि । **सर्वेषां साध्यानां** कार्याणां यथास्वं यानि 415/s साधनानि कारणानि तेषां वाचकत्वेन **साधारण**स्य तस्य **शब्दस्येष्टव्यक्तिमेव** विशिष्टसाध्यसाध्यकत्वेनाभिमत एवार्थेभिव्यक्तिं **समयकारः करोतीति कुत एतत्** । § 2044

एतदुक्तम्भवति । य एवार्थो वस्तुस्थित्या स्वर्गसाधनः किन्तत्रैव समयकारेणाग्निहोत्रादिशब्दोभिव्यक्तः किम्वान्यस्मिन्नेव स्वर्गसाधनविरुद्धेर्थे बुद्धिमान्द्यादिति सन्देह एव । § 2045

स इति शब्दः सर्वस्मिन् वाचकत्वेना**नियतो नियमं** क्वचिदर्थे **पुरुषात्** पुरुषसंकेतात् **प्रतिपद्यते** । स च पुरुषोऽविरुद्धेप्यर्थे संकेतं कुर्यात् । तथा 149b/PSVTa च न केवलं विरुद्धव्यक्तिसम्भवो यापीयम**पौरुषेयता** वेदस्येष्टा तस्या **व्यर्था स्यात् परिकल्पना । अपि नामे**ति । कथन्नाम । **असंकीर्ण्णम**निष्टेनासंसृष्टं । **इष्टमेवार्थम**पौरुषेयेभ्यः शब्देभ्यो **जानीयामिति** कृत्वा संकरस्येष्टानिष्टव्यतिकरस्य हेतुः **पुरुषोपाकीर्ण्णो** वहिस्कृतो वैदिकेभ्यः शब्देभ्यः । तत्रैवमवस्थिते **यादृशाः** शब्दाः पौरुषेयाभिमताः **पुरुषैः क्वचिद्** विवक्षितेर्थे **प्रयुक्तास्संकीर्यन्ते**ऽनिष्टाभिधायकत्वसम्भावनया । **तादृशा** एवापौरुषेयाभिमता **अपि** शब्दाः **सर्वार्थसाधारणास्सन्तः क्वचिदर्थे तैः** पुरुषैः समयेन यथेष्टं **विनियमिताः** । किं कारणं [।] **तेषां** पुंसान्**तत्त्वापरिज्ञानात् । प्रकृत्यैव** स्वभावेनैव **वैदिकाः** शब्दा **नियता** अभिमतेर्थे [।] ततो न पुरुषसंस्कारकृतो दोष **इति चेत्** । एवं सत्यर्थ**प्रकाशने** नोपदेशमपेक्षेरन् । अपेक्षन्ते च । स्वतस्तेभ्योर्थप्रतीतेरभावात् । यदि च ते स्वभावत एव प्रतिनियताः स्युस्तदा यत्र क्वचिदर्थे एकदा समिताः पुनः कथंचित् ततो**न्यथासंकेतेना**र्थान्तरं 416/s **न प्रकाशयेयुः** । प्रकाशयन्ति च । ततो न प्रकृत्यै कार्थनियता इति । स्वभावतश्चैकार्थनियमे । योयम्वैदिकेषु वाक्येषु व्याख्यातॄणां **व्याख्याविकल्पश्चा**परापरव्याख्याभेदश्च **न स्यात्** । एकार्थप्रतिनियमात् । भवति च । तस्मात् पौरुषेयवाक्यवन्नैकार्थनियता वैदिकाः शब्दा इति । § 2046

छ अथ स्यात् [।] नियत एवार्थे तेषामुपदेश इत्यत आह । **उपदेश**स्येत्यादि । व्याख्याभेदेन शक्योर्थनानात्वविकल्पो यस्मिन् वैदिके वाक्ये तत्तथोक्तन्तस्मिन् **शक्यविकल्पे** वैदिके वाक्ये । व्याख्यातॄणां य **उपदेशस्तस्येष्टसम्वादो** नास्त्ययमपि कदाचित् स्याद् अस्यार्थोयमन्यो वेति नियमाभावात् । **इति** हेतो**व्यर्थैवापौरुषेयता** । तामपि कल्पयित्वा व्यभिचाराशंकाया अनिवृत्तेः । § 2047

ज यश्च शब्दार्थयोः सम्बन्धमिच्छति तेन **वाच्यश्च हेतुः सम्बन्धस्य व्यवस्थितेः** । सम्बन्धव्यवस्थायाः । केषाम् [।] **भिन्नानां** परस्परभिन्नानां शब्दार्थानां । १ न तावच्छब्दार्थयोस्तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धः । यस्मादर्था हि **बाह्या** घटपटादयः **शब्दस्य न रूपं** न स्वभावः । शब्दरूपत्वे हि घटादीनामभावः स्यात् । **नापि शब्दोर्थानां** रूपमर्थरूपत्वे हि शब्दरूपताहानिप्रसङ्गात् । **येनाभिन्नात्मतयान्तरीयकता स्यात् । अविनाभाविता** स्यात् । **व्यवस्थाभेदे**पीति व्यावृत्तिभेदसमाश्रयेण साध्यसाधनभेदेपि । किमिव । **कृतकत्वाऽनित्यत्ववत्** । यथा कृतकत्वानित्यत्वयोर्व्यावृत्तिभेदेप्येकात्मतया नान्तरीयकता । तद्वत् । § 2048

१ हिस्कृ] ? ष्कृ

२ तदुत्पत्तिलक्षणोपि सम्बन्धो नास्तीत्याह । **नापी**त्यादि । एतदाह । 150a/PSVTa तदुत्पत्तिलक्षणो हि **शब्दानां** सम्बन्धो भवन् विवक्षाप्रतिष्ठितेन चार्थेन स्याद् बाह्येन वा । § 2049

क न तावदाद्यः पक्षः । यस्मान्नाप्येते वैदिका ध्वनयो **विवक्षाजन्मान** इष्यन्ते । विवक्षातो जन्म येषामिति विग्रहः । नित्यत्वाभ्युपगमात् । **अजन्मानो वा** अनुत्पन्ना वा सन्तो नापि **विवक्षाव्यङ्ग्याः** । नित्यत्वहानिप्रसंगात् । व्यङ्ग्यानामुत्पाद्यत्वादित्युक्तं प्राक् । § 2050

ख नापि द्वितीयः पक्ष इत्याह । **नार्थायत्ता** इति । नापि बाह्यार्थायत्ताः । नित्यत्वादेव । § 2051

अन्ये त्वेकमेव ग्रन्थं कृत्वा व्याचक्षते । यस्मान्न विवक्षाजन्मानो नापि तद्व्यङ्ग्याः । तस्मादुभयथापि नार्थायत्ता न बाह्ये वस्तुनि प्रतिबद्धा वैदिकाः 417/s शब्दाः । यतश्च नार्थायत्तास्ततः तस्मात् । **इदानी**मिति सम्बन्धाभावे । **तदन्वयं तस्यार्थस्यान्वयं** सद्भावं ते शब्दाः कथं साधयेयुः । नैव साधयेयुः । किम्भूतं [।] तत्प्रतिनियमसंसाध्यं । तस्मिन् बाह्येर्थे तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां यः प्रतिनियमः शब्दानां तेन संसाध्यं । बाह्येर्थेऽप्रतिबन्धेन नियमाभावात् । २३२ § 2052

३. उक्तमेवार्थं श्लोकेन संगृह्णाति । **असंस्कार्यतये**त्यादि । १ **सर्वयेति** । यदि पुरुषैरर्थाभिप्रायेण शब्दा न क्रियन्ते नापि संकेत्यन्ते । तदा पुम्भिरसंस्कार्यतया हेतुभूतया वैदिकानां शब्दानान्निरर्थता स्यात् । यस्मात् पुरुषसंस्कारप्रबद्धे शब्दानां सत्त्यार्थत्वमिथ्यार्थत्वे । तेन तदभावान्निरर्थतैव स्यात् । २ निरर्थतापरिहारार्थं पुनः पुरुषसंस्कारोपगमे क्रियमाणे मिथ्यार्थतापि स्यादिति मुख्यं ग ज स्ना न मिदम्भवेत् । गजो हि पङ्कापनयनाय स्नात्वा पुनः पङ्केनात्मानमवकिरतीति । नित्योऽनित्यो वा स्यादिति वस्तुनो गत्यन्तराभावात् । ३ **पुरुषेच्छावृत्तिः** पुरुषेच्छावशादुत्पन्नः स्यादाकुञ्चनादिवत् । अवृत्तिर्वा । नास्य पुरुषेच्छया वृत्तिः । अङ्कुरादिवत् । तत्रानित्या पुरुषाधीनत्वपक्षे देशादिपरावृत्त्या । देशादीनामन्यथात्वेन आदिशब्दात् कालावस्थाग्रहणं । **पुरुषाणां यथाभिप्रायमिति** येन पुरुषेण यथा प्रतिपादयितुमिष्टन्तथा तेन शब्देन प्रतिपादनन्न स्यादिति सम्बन्धः । किं कारणं [।] पुरुषप्रतिपादनेच्छायां सत्या**मप्यनायत्तस्य** शब्दस्य **कदाचिदयोगात्** पुरुषेण नियोक्तुङ् कदाचिदप्यशक्यत्वादित्यर्थः । **पर्वतादिवत्** । यथा पर्वतादयः पुरुषानायत्ताः सत्यामपीच्छायां न यथेष्टं नियोक्तुम्पार्यन्ते [।] तद्वत् । दृष्टश्च देशादिपरावृत्या यथाभिप्रायं प्रतिपादनं । तस्मात् पुरुषेष्वनायत्तः सम्बन्ध इति । § 2053

418/s

अनित्यस्य सम्बन्धस्यापुरुषाधीनत्वे योयमनन्तरोक्तो दोषो**ऽयमेव** सम्ब**न्धस्यानित्यत्वेपि दोषः** । किं कारणं [।] **तस्य** सम्बन्धस्य **स्थिरस्वभाव**स्य देशादिपरावृत्त्या परावृत्त्यायोगा**दन्यथा** त्व**स्यायोगात्** । आकाशवत् । § 2054

४. क अथ सर्वेष्वेवार्थेषु सम्बद्धः शब्दः [।] तत्राप्याह । **सममित्यादि** । **सममेक**कालं **सर्वस्मिन्नर्थे** सम्बन्धस्या**वस्थानेपि** कल्प्यमान **इष्टो** योर्थस्तस्मिन् **प्रतिनियामाभावात्** [।] ततः सर्वार्थसाधारणादर्थ**विशेष**स्याभिमतस्य 150b/PSVTa **प्रतीतिर्न स्यादिति** कृत्वा अनेकार्थसम्बद्धोपि शब्दः पुरुषसंस्काराद् इष्टार्थनियमं प्रतिपद्यत इत्यङ्गीकर्त्तव्यन्तत्र च **पूर्ववत् प्रसंगः** । अनेकार्थाभिसम्बन्धे विरुद्धव्यक्तिसम्भवे १ । २३१ इत्यादिना य उक्तः । एवन्तावन्नित्यत्वे सम्बन्धस्यानित्यत्वेप्यपुरुषाधीनत्वे दोष उक्तः । **पुरुषेच्छावृत्तौ च** सम्बन्धस्य **पौरुषेयत्वमिति** कृत्वा **विप्रलम्भनशङ्का** । विसम्वादहेतोः पुरुषस्याभ्युपगमात् । § 2055

ख **अपि चे**त्यादि तत्रैव दूषणान्तरमाह । द्विविधो हि शब्दानां विषयः साक्षाज्जातिस्तल्लक्षिता च व्यक्तिरिति । १ तत्र यदि व्यक्त्या सह सम्बन्धस्तत्राह । **सम्बन्धिनां** वाच्यानामर्थानाम**नित्यत्वात्** । तेषु विनश्यत्सु सम्बन्धस्यापि तदाश्रितस्य विनाश इति **न सम्बन्धेस्ति नित्यता । पराश्रय** इति परस्सम्बन्धी आश्रयोस्येति कृत्वा । **सम्बन्धिनि** सम्बन्धस्याप्रतिबन्धे सति **तयोः** सम्बन्धिनो**स्सम्बन्धिताया अयोगात्** । न ह्यप्रतिबद्धेन केनचित् कश्चित् तद्वान् भवति गौरिवाश्वेन । स **चाश्रयः** शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्योर्थानामनित्यत्वात् । **अपाये** विना**शेस्याश्रय**स्य **सम्बन्धस्याप्या**श्रितस्या**पायः** । प्रदीपापाये प्रभाया इव तदाश्रितायाः । **अन्यथा** यद्याश्रयापायेप्याश्रितो **नापैती**तीष्यते तदाश्रयाभिमते सम्बन्धो नाश्रितः स्यात् । तत् आश्रयविनाशेविनाशान्न नित्यः 419/s सम्बन्धः । **तदाश्रयार्थश्च वक्तव्यः** । तस्य सम्बन्धस्य सम्बन्धिनौ केनार्थेनाश्रयादित्याश्रयार्थो वाच्यः । उपकारार्थो ह्याश्रयार्थः । स चेह नास्ति [।] किं कारणं [।] नित्यस्य सम्बन्धस्या**नुपकार्यत्वा**दनाधेयातिशयत्वा**दनुपकुर्वाणश्चा**श्रयाभिमतो **नाश्रयः स्यात्** । § 2056

२ स्यादेतद् [।] **यदि** व्यक्तिर्वाच्या तदा स्यादनन्तरोक्तो दोषः । यावता नित्याया **जातेर्वाच्यत्वाददोषः** सम्बन्धिनामपायेन सम्बन्धस्यानित्यतादोषो **नास्तीति चेत्** । § 2057

नेत्यादिना प्रतिवचनं । **तद्वचने** जातिवचने **प्रयोजनाभावादिति निर्लोठितमेतदन्यापो ह चि न्ता याम् ३ । ५५** § 2058

अपि प्रवर्त्तत पुमान् विज्ञायार्थक्रियाक्षमान् [।] इत्यत्रान्तरे । **सर्वत्र चाभिधाने जातेरसम्भवात्** कारणात् । जातिचोदनाया **अयोगः** । यथा **यादृच्छिकेषु व्यक्तिवाचिषु** बाह्यं निमित्तमन्तरेण शब्दप्रयोगेच्छा यदृच्छा । तस्यां भवा यादृच्छिकाः । तेषु देवदत्तादिशब्देषु व्यक्तिवाचिषु । २३४ § 2059

५. चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति केषांचिद्दर्शनं । जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दा इति । तेषां मतेनैतदुक्तं । अथ देवदत्तादिशब्दोप्यवस्थाभेदेन जातिवाचक इष्यते । तदा **सर्वदा जातिचोद**नेभ्युपगम्यमाने **विशेषान्तरव्युदासेन** व्यक्त्यन्तरपरित्यागेन क्वचिदभिमते व्यक्त्यन्तरं **प्रवृत्त्ययोगाच्च** न जात्यभिधानं । दृष्टा च गोस्वामिना गामानयेत्युक्तेऽन्यस्वामिकगोव्युदासेन विनियता एव गोरानयनार्थम्प्रवृत्तिः सा चैवं स्यात् ।

यदि प्रकरणादिना गोशब्दो विशेषवृत्तिः स्यात् । न च गोर्थस्यानयनमस्तीति वाक्यार्थप्रतीतिरपि न स्यात् । तस्मान्न सर्वत्र जातिश्चोद्यते । यत एवं वास्तवः सम्बन्धो न संगच्छते प्रकृति- भिन्नानां । **तस्मादन्वयव्यतिरेकिण** इति 151a/PSVTa भावाभाववतो भावस्य कार्योभिमतस्य [।] कारणाभिमतभावाभावद्वारेण यौ **भावाभावौ** स एव **सम्बन्धः** जन्यजनकभाव एवा भिन्नानां सम्बन्ध इति 420/s यावत् । § 2060

यत एवमतः कारणा**दर्थैः** कारणभूतैस्सह कार्यात्मनां **शब्दानां** सम्बन्धः **पुरुषैः** कर्तृभि**र्द्धिया** बुद्ध्या **संस्कार्यो** व्यवस्थाप्यः । अर्थे सति शब्दस्य प्रयोगादसति चाप्रयोगात् । अथ **भावाभावद्वारेण** शब्दस्य यौ **भावाभावौ** तावा**श्रित्य** बुद्ध्या शब्दार्थयोः सम्बन्धो व्यवस्थाप्यते इति वाक्यार्थः । § 2061

६. एतदेव व्याचष्टे । **तावेवेत्यादि** । अर्थद्वारेण शब्दस्य यौ **भावाभावौ** तावा**श्रित्य** स्वभावेना**संसृष्टावपि** शब्दार्थावसम्बन्धिनौ **संसृष्टौ** सम्बद्धौ **पुरुषस्य प्रतिभातः** । विकल्पबुद्धौ प्रतिभासेते । कुतः [।] **व्यवहारभावनातः** । अनादिकालीनव्यवहाराभ्यासतः । **इति** हेतोः **पौरुषेयो भावानां** शब्दार्थानां संश्लेषः सम्बन्धः । व्यवहारवासनाबलेनावस्थाप्यमानत्वात । § 2062

७. वस्तुभूतसम्बन्धाभ्युपगमेऽयमपरो दोष इत्याह । **किंचेत्यादि** । वाच्यत्वेनाभिमतस्या**श्रयस्य विनाशाद**विनष्टे सम्बन्धे । स तस्य वाचकत्वेनाभिमतः शाब्दो सम्बन्धः । नास्य सम्बन्धोस्तीति कृत्वा तदभावस्तस्मादसम्बन्धात् पुनर**पूर्वेण** वाच्येन **न योज्येत** । ततश्चो**त्पन्नोत्पन्नाश्च भावा अवाच्याः** स्युर**सम्बन्धिनो यतः** । असम्बन्धिन एव कुतः [।] **स्थितसम्बन्धाभावात्** । ये य उत्पद्यन्ते तेषु तेषु न तावदुत्पादात् पूर्वं सम्बन्धः स्थितो द्विष्ठस्य तस्य सम्बन्धिनमन्तरेण स्थानायोगात् । **तत्रापीत्यादि** । तत्राप्युत्पन्नोत्पन्नेष्वर्थेषु **तैरेवार्थैस्सह** सम्बन्धस्योत्पादे **कल्प्यमाने । न स्वभावविपर्ययः** 421/s **शब्देषु युक्तः** । योसौ पश्चादर्थेन सम्बन्ध उत्पद्यते । तत्सम्बन्धिस्वभावता पूर्वन्नास्ति सम्बन्धाभावात् पश्चात्तु भवतीति स्वभावविपर्ययः शब्दानां स्यात् । स च नित्यत्वान्न युज्यते । § 2063

अथेत्यादि व्याख्यानं । पूर्व**सम्बन्धिविनाशे** विनष्टः सम्बन्धो यस्य शब्दस्य तस्या**र्थान्तरे** पश्चादुत्पन्ने वैगुण्यं सम्बन्धवैकल्यं तस्माच्चा**र्थाना**म्पश्चादुत्पन्नानाम**वाच्यता मा भूदिति कृत्वोत्पन्नोत्पन्नोर्थः सम्बन्धवान्** अगृहीतसम्बन्ध एव **यद्युत्पद्येत** । तथापि **सम्बन्ध उत्पन्नोपि न शब्दे स्यात्** । शब्दस्तेन सम्बन्धेन तद्वान्न स्यात् । किङ्कारणं [।] तस्य शब्दस्य **तेन** पश्चादुत्पन्नेन **सम्बन्धेनासम्बन्धिस्वभावस्य तद्भावायोगात्** । तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिस्वभावायोगात् । कदा [।] **स्वभावविपर्ययमन्तरेण** । पूर्वासम्बन्धिस्वभावत्यागमन्तरेण दोषान्तरमप्याह । अर्थेन **सहोत्पन्नस्य** च सम्बन्धस्य शब्दा**दन्यतः सिद्धस्यानुपकारिणि शब्दे** तस्या**समाश्रयत्वाच्च** । तद्भावायोग एव । २३४ § 2064

५ एवा] In the margin.

151b/PSVTa अथ **तस्यापि** शब्दस्य **तदुत्पत्तिसहकारित्वे** सम्बन्धोत्पत्तिं प्रति सहकारित्वे कल्प्यमाने । **समर्थस्य** शब्दस्य **नित्योत्पादनप्रसंगः** । सर्वकालं सम्बन्धजननप्रसंगः । किं कारणं [।] **सहकार्यनपेक्षत्वात्** । अनपेक्षत्वं पुन**र्नित्यस्य** शब्दस्य सहकारिभि**रनुपकारात्** । अथासमर्थः सहकार्यपेक्षया जनयेत् । तदा प्राक्सम्बन्धजननं प्रत्य**सामर्थ्येपि पश्चाद**प्यर्थे सन्निधिकालेप्य**शक्तिः** । किं कारणं [।] पूर्वासमर्थ**स्वभावात्यागात्** । वस्तुभूते **सम्बन्धे** यो **दोषोयम्विकल्पिते** बुद्धिसन्दर्शिते सम्बन्धे **नास्ति** । § 2065

न हीत्यादि व्याख्यानं । तद**पेक्षा** तेषाम्भावानां परस्परापेक्षा कुतश्चिन्निमित्ताद् बुद्धिपरिकल्पितात् । **तल्लक्षणस्सम्बन्धः पुरुषभावनाप्रतिभासी** [।] पुरुषस्य भावनाभ्यासवती विकल्पबुद्धिस्तत्र प्रतिभासितुं शीलमस्येति कृत्वा । स चैवं पौरुषेयस्सम्बन्धो न भावश्लेषापेक्षी । भावश्लेषो मिश्रता 422/s तदपेक्षी न भवति सर्वेषाम्भावानां प्रकृतिभेदेन स्वस्वरूपावस्थानात् । केवलं **सोयं** पुरुषो **नित्यानामपि स्वभावमात्मीयमपरावर्त्तयन्न** सम्बन्धिस्वभावं स्थिरमपनीयान्यं सम्बन्धिस्वभावमनादधत् । **कुतश्चिदिति** तद्भावे कस्यचिद् भावदर्शनात् । अन्तस्तथाभूतव्यवहारवासनापरिपाकाद्वा । **स्वयमुत्प्रेक्ष्येद**मिह सम्बन्धमिति **घटयेदिति** । पुरुषव्यवहाराभ्यासात्तेपि नित्याभिमतास्तथा स्युः । पुरुषोपकल्पितसम्बन्धवन्तः स्युः । **न च तावता ते** पूर्वव्यवस्थितादसम्बन्धिस्वभावाच्**च्यवनधर्माणः** । § 2066

एतदुक्तम्भवति । बुद्धिपरिकल्पितः सम्बन्धस्त्वत्परिकल्पितः सम्बन्धस्त्वत्परिकल्पितेष्वपि नित्येषु न विरुध्यते । तस्मात् स एवाश्रयितुं युक्तो न वास्तव इति । **यदुक्तं प्रागाश्रयस्यापायेन** कारणेना**श्रितस्य सम्बन्धस्य विनाशादनित्यः** सम्बन्ध **इति** । **तत्रै**तस्मिन् दूषणे **नित्यत्वात्** सम्बन्धस्या**श्रयापायेप्यनाशो यदि** जातिवदित्युच्यते । यथा जाते**र्नित्यत्वादाश्रयना**शेप्यनाशस्तद्वत् सम्बन्धस्येति । २३५ § 2067

अत्राप्याह । **नित्येष्वाश्रयाभिमतेषु** जात्यादिष्वपि कायषु किमाश्रयस्य **सामर्थ्यन्नैव** । **येनेष्टः** सोकिञ्चित्कर **आश्रयः** । **श्रूयत** इत्यादि विवरणं । श्रूयत इत्यनेन प्रसिद्धिमात्रमेतन्निर्वस्तुकमित्येतदाह [।] व्यक्त्याश्रिता । केवल**न्नित्येषु** जात्यादिष्वा**श्रयसामर्थ्यमा**श्रयकृतमुपकारन्न **पश्यामो येना**सावाश्रयाभिमत **आश्रयः स्यात्** । किं कारणं [।] **कृतस्य** सिद्धस्वभावस्य **कारणाभावात्** । **अकारकस्य** चाश्रय**स्यानपेक्षत्वात्** । २३६ § 2068

आश्रयात् सकाशाज्ज्ञातेः **सम्बन्धस्य च व्यक्ति**रभिव्यक्तिरूपस्य म्भ योग्यता भवति । सैव चाश्रयकृत **उपकार**स्तेन कारणेन पदार्थ **आश्रय इति** चेत् । § 2069

उत्तरमाह । **ज्ञाने**त्यादि । **सहकारिणां ज्ञानोत्पादनहेतूनां** प्रदीपादीनां 423/s **सम्बन्धाद्** योग्यदेशावस्थानात् सकाशात् **तदुत्पादनयोग्यत्वेन** स्वानुरूप-

३२ म्भ] ? तु

ज्ञानोत्पादनसामर्थ्येन **घटादिष्वपि** व्यंग्येषु **योत्पत्तिः सैव युक्तिज्ञै**र्न्यायविद्भि**र्व्यक्तिरिष्यते** । जात्यादीनान्तु व्यङ्ग्यानान्नित्य**त्वादविकारिणां** व्यञ्जकात्सकाशा**दविशेषे** । ज्ञानोत्पादनयोग्यतानुत्पत्तौ । **स्वैर्व्यञ्ज**कैस्तेषां जात्यादीनां **कोर्थः क** उपकारः कृतः [।] नैव कश्चित् । यतस्ते जात्यादयस्तैर्व्यञ्ज- 152a/PSVTa
कैर्व्यक्ता मताः । २३७ § 2070

सहकारिण इत्यादिना व्याचष्टे । सहकारिणः प्रदीपादेः **सकाशात्** किम्भूता**दुपादानापेक्षात्** पूर्वको(+ज्ञानजननासमर्थो) घटादिलक्षण उपादानकारणं समर्थस्य घटादिलक्षणस्य घटापेक्षत्वात् ।* स्वविषय**ज्ञानजननं** प्रति योग्यस्य **क्षणान्तरस्योत्पत्तिरेव घटादीनामभिव्यक्तिः । अन्यथा** यदि प्रदीपादेस्सकाशात् ज्ञानोत्पादनयोग्यतां न लभन्ते घटादयस्तदा**नपेक्ष्य तदुपकारं** प्रदीपोपकारं घटादीनां **ज्ञानजननप्रसङ्गात्** । § 2071

अथ प्रदीपादिः प्रागसमर्थस्य व्यंग्यस्य सामर्थ्यं करोतीतीष्यते । तदा **सामर्थ्यकारिणश्च** प्रदीपादेर्घटादीन्प्रति **जनकत्वात्** । किं कारणं [।] **तस्य** सामर्थ्यस्य **तदात्मकत्वाद**व्यंग्यात्मकत्वात् । तस्य जनने घटादिरेव जनितः स्यात् । § 2072

अथ माभूदेष दोष इति प्रदीपादिकृतस्य सामर्थ्यस्य व्यंग्यादर्थान्तरत्वमिष्यते । तदा**र्थान्तरत्वे च** सामर्थ्यस्याभ्युपगम्यमाने । भावस्य घटादेः प्रदीपादिभि**रनुपकारप्रसङ्गात्** । न ह्यन्यस्मिन् कृतेन्य उपकृतो भवत्यतिप्रसंगात् । यच्च प्रदीपादिकृतं **सामर्थ्यम**र्थान्तरन्तस्मा**च्च** घटादि**ज्ञानोत्पत्ते**स्सामर्थ्यमेव सर्वकालं गृह्येतेति स्वविषयज्ञानाजननानां **घटादीनां नित्यमग्रहण**प्रसङ्गात् । इष्यते च घटादीनां ग्रहणात् । तदाप्यनालोकापेक्षग्रहणप्रसंगात् । **आलोकमनपेक्ष्य** घटादीनाङ्**ग्रहणम्प्रसज्येते**त्यर्थः । आलोकानपेक्षैव कथमिति चेदाह । **अनपे** क्षेत्यादि । येयं घटादीनामालोकानपेक्षा प्रसक्ता 424/s
सा **आत्मानुपकारात्** प्रदीपादिभिर्घटाद्यात्मनोनुपकाराद् व्यतिरिक्तस्य हि सामर्थ्यस्य करणेन घटादीनां कश्चिदुपकारः । **तदिति** तस्माद् **इमे** व्यंग्याः **स्वविषयज्ञानजनने । परम्प्रदीपादिकमपेक्षमाणाः । तत** इति परस्मात् **स्वभावातिशयं** ज्ञानजननयोग्यं स्वरूपं **स्वीकुर्वन्ति [।] तेन** कारणेनास्य प्रदीपादेस्ते व्यंग्याभिमता **जन्या एव** । यदि जन्याः कस्माद् व्यङ्ग्या इत्येवम्व्यपदिश्यन्त इत्याह । **ज्ञेयरूपे**त्यादि । व्यञ्जकात् प्रदीपादेस्सकाशाज्ज्ञेयरूपस्य ग्राह्यरूपस्या**सादना**ल्लाभात्तु कारणादवश्यं तद्विषयं ज्ञानम्भवति [।] अतो **ज्ञानवशेन । कार्यातिशयवाचिना** । अगृहीतज्ञानं कार्यं कार्यातिशयस्तद्वाचिना व्यंग्यादि**शब्देन** । अनागृहीतज्ञानेभ्यः कार्येभ्यो **विशेषख्यात्यर्थ** । यदावश्यकेणोपात्तज्ञानन्तदेव जन्यमपि सद् **व्यङ्ग्यमित्युच्यते** । यत्तु नैवंभूतन्तत्कार्यमेवेत्युच्यत इत्येवं प्रसिद्ध्यर्थं व्यङ्ग्याः ख्याप्यन्त इत्यर्थः । **नैवं जातिसम्बन्धादय** इति । जातिश्च सम्बन्धश्च तावादी येषां । आदिश-

---

७ को] In the margin.
८ *] तदपेक्षत्वात् is missing.
३३ केणो] ? नो

ब्दादन्यस्यापि नित्याभिमतस्याश्रितस्य परिग्रहः । **कथंचिदाश्रयाभिमतेनानुप-** 152b/PSVTa **कार्यत्वात् । तेनानु पकारिणा नैव व्यक्ता युज्यन्त** इति सम्बन्धः । § 2073

न च सम्बन्धस्त्रिप्रमाणक इति दर्शयितुमाह । **सम्बन्धस्य च वस्तुत्वे** सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धस्य **भेदात्** तृतीयः सम्बन्धाख्यो भावो जातः । स च यद्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्तदा पदार्थत्रयालम्बनत्वेन **स्याद् बुद्धिचित्रता । स चायं शब्दार्थयोस्सम्बन्धो वस्तु भवन्नियमेन शब्दार्थाभ्यां भेदाभेदौ नातिवर्त्तते** क्रामति । भेदाभेदव्यतिरिक्तः प्रकारो भविष्यतीति चेदाह । **रूपं हीति** यतो रूपं स्वभावो वस्तु **तस्य स्वभावस्यातत्त्वमेवातद्भाव एवान्यत्वमित्युक्तं** प्राक् 425/s । रूपस्यातद् भूतस्यान्यत्वाव्यतिक्रमादि त्यत्रान्तरे ।* § 2074

स चायं सम्बन्ध ऐन्द्रियः सन् **स्वबुद्धौ** सम्बन्धालम्बनायां बुद्धौ । **तदन्यविवेकेनेति** । तस्मात्सम्बन्धा**दन्यस्सम्बन्धी** ततो **विवेकेनार्थान्तरेण रूपेणाप्रतिभासमानः कथन्तथा स्यात्** तदन्यविवेकि रूपं कथं स्यात् । किं कारणं [।] दृश्यस्य प्रत्यक्षादर्थादविवेकोऽपृथग्भावः [।] यच्चादर्शनन्तयोर्दृश्या**विवेकादर्शनयोर्यथाक्रमं विवेकसत्ता विपर्ययाश्रयत्वात्** । विवेकविपर्ययो विवेकाभावस्तस्य दृश्याविवेक आश्रयः । सत्ताविपर्ययोसत्त्वन्तस्य दृश्यादर्शनमाश्रयः । तेनायमर्थः [।] यद्यतो भेदेन नोपलभ्यते तत्ततो नान्यत् । यद्यत् दृश्यं सन्नोपलभ्यते तन्नास्तीति यावत् । § 2075

अन्यथेति । यद्यतोर्थान्तरमभ्युपगतं दृश्यं च तस्य तस्मादविवेके सत्यदर्शने च यदि विवेकः सत्ता च कल्प्यते । तदा **तत्स्थिते**रविवेकाभावयोर्व्यवस्थितेर**भावप्रसङ्गः** । तथा हि दृश्याविवेकादर्शने अस्या व्यवस्थाया निमित्ते । **ते चेति** विवेकाभावयोर्न साधनमिष्टे तदा तद्व्यवस्थोच्छिद्यते । **अतीन्द्रियत्वात्** सम्बन्धस्य विवेकेन बुद्धाव**वप्रतिभासनेपि न** यथोक्त**दोष इन्द्रियादिवदिति चेत्** । यथेन्द्रियश्चक्षुरादि रूपादिभ्यो विवेकेन बुद्धौ न प्रतिभासतेऽथ च व्यतिरिक्तमस्ति । तद्वत् सम्बन्धो भविष्यतीत्यर्थः § 2076

नेत्या चा र्यः । नातीन्द्रियस्सम्बन्धः । **ततोतीन्द्रियात्** सम्बन्धादर्थ**स्याप्रतिपत्तिप्रसङ्गात्** । किं कारणं । **अप्रसिद्धस्य स्वेन** रूपेणानिश्चितस्या**ज्ञापकत्वात्** । न हि येन सह यस्य सम्बन्धो न गृह्यते तद्द्वारेण तस्य प्रतीतिर्युक्ता । § 2077

अथाज्ञात एव सम्बन्धोर्थं ज्ञापयतीन्द्रियवदित्याह । सन्निधिमात्रेणेत्यादि । सम्बन्धस्य **सन्निधिमात्रेण** सत्तामात्रेणार्थ**ज्ञापनेभ्युपगम्यमाने** शब्दार्थसम्बन्धम्प्रत्य**व्युत्पन्नानामप्यस्यार्थस्यायम्वाचक** इति प्रतिपत्तिः **स्यात्** । § 2078

स्यान्मतम् [।] अस्त्येव सम्बन्धस्य विवेकेनोपलब्धिः । सा तु न प्रत्यक्षात् 426/s किन्तर्ह्यनुमानादित्यत आह । **नानुमानात् प्रतिपत्तिस्सम्बन्धस्य** । कुतो **लिङ्गाभावात्** । न हि सम्बन्धसाधनं किञ्चिल्लिङ्गमस्ति । अर्थप्रतीतिरपि न

१ *] pvb-B यच्च ।
१७ त्] pvb-B ते चेद् ।
१७ या] pvb-B प्राप्य ।
२१ चेति] pvb-B प्राप्य ।
३१ न्नानाम] ४

लिङ्गं दृष्टान्तासिद्धेः । न हि क्वचिद् दृष्टान्ते सम्बन्धकार्याऽर्थप्रतीतिः प्रतिपन्ना । किङ्कारणं [।] **तत्रापि** दृष्टान्तत्वेनोपनीते **सम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वेन** कारणेन **साधनापेक्षणात्** । न चास्ति साधनं [।] तत्रापि दृष्टान्तासिद्धेः । § 2079

तदेतद् दृष्टान्तरहितत्व**मिन्द्रियादि**ष्वतीन्द्रियेषु सत्तासाधकेनुमाने क्रिय- 153a/PSVTa
माणे **तुल्यमिति चेत्** । **न** तुल्यं । कुतः । **तेषामिन्द्रियादीना**म**न्यथानुमानात्** । नप्रत्यक्षाणामिन्द्रियादीनामिदन्तया किंचिद् रूपं प्रसाध्यते । येन तुल्यो दोषः स्यात् । किन्तु **ज्ञानं** कार्यभूतं प्रत्यक्षं **केषुचिदा**लोकादिषु **सत्सु** व्यतिरेका**न्वयवत्** । निमीलितलोचनाद्यवस्थासु **व्यतिरेकवत्** । उन्मीलितलोचनाद्यवस्थासमन्वयवत् । तदेवंभूतं ज्ञानं कार्यन्तन्मात्रासम्भवं । येषु सत्स्वप्यभवद् दृष्ट**न्तन्मात्रादसम्भव**मनुत्पत्तिमात्मनः साधयति । **तद्व्यतिरिक्तापेक्षां च** । यथा सन्निहितकारणाद् व्यतिरिक्तकारणापेक्षाञ्च **साधयति** । § 2080

अस्ति किमपि कारणान्तरमिति । **ततो** यथोक्तान्वयात् **कार्यद्वारेणेन्द्रियसिद्धिः** । कारणान्तरवैकल्यासम्भविनश्चांकुरादयोत्र दृष्टान्तः । **नैवं सम्बन्धस्य** चक्षुरादिवत्कार्यव्यतिरेकेणानुमानं । विशेषानुमानात् । तथा हि सम्बन्धोस्तीति यदनुमानन्तद्विशेषस्यैवानुमानं । § 2081

तच्चायुक्तं । किं कारणं । **तस्यैव** सम्बन्धस्या**सिद्धौ** सत्यान्त**त्कार्यस्यैव** सम्बन्धकार्यस्यैव **ज्ञानस्याभावात्** । शब्दार्थो लिङ्गमिति चेदाह । **न** हीत्यादि । न हि **तत्र** सम्बन्धविशेषे **शब्दरूपमर्थो वा लिङ्गं** । किं कारणं [।] **तयोः** शब्दार्थयो**स्सर्वत्र योग्यत्वात्** । सर्वस्य शब्दस्य सर्वस्मिन्नर्थे वाचकत्वेन योग्यत्वात् सर्वस्य चार्थस्य सर्वस्मिन् शब्दे वाच्यत्वेन योग्यत्वात् ।* अर्थविशेषप्रतीतेश्च कारणं सम्बन्धविशेषस्तस्य **चार्थविशेषप्रतीतिसमाश्रयस्य** सम्बन्धस्यानियताभ्यां शब्दार्था भ्याम**प्रत्यायनात्** । प्रत्यायने वा विशेषाभावे 427/s
न सर्वसम्बन्धप्रतीतः सर्वार्थगतिः स्यात् । न चैवम् [।] तस्मादनियताभ्यां शब्दार्थाभ्यामप्रतीतिरस्य सम्बन्धस्य । § 2082

यदि च शब्दार्थानां सम्बन्धेन सह सम्बन्धविशेषः सिद्धः स्यात् क्वचित्तदा सम्बन्धविशेषप्रतीतिः स्यात् । **न ह्यसत्यां सम्बन्धविशेषेण** शब्दानां सम्बन्धसिद्धौ सा सम्बन्धविशेषप्रतीति**र्युक्ता** । § 2083

अथ पुनस्सम्बन्धमन्तरेण शब्दात् सम्बन्धविशेषप्रतीतिरिष्यते **तस्याम्वा** सम्बन्धप्रतीता**वनिमित्तायामिष्यमाणायान्तद्विशेषः प्रतीतिनियमवत्** सम्बन्धविशेषप्रतीतिप्रतिनियमवद् अर्थ**प्रतिपादनमप्यनिमित्तं शब्दानां किन्नेष्यते** । तच्छब्दार्थस्वभावं **लिङ्गं सदृशन्तुल्यं सर्वसम्बन्धे [।] ततश्चाविशेषेण** शब्दः **सर्वं सम्बन्धङ्गमयेत् तदाऽविशेषेणैव सर्वस्यार्थस्य प्रतीतिः स्यात्** । सर्वस्य पुरुषस्य गृहीतसमयस्यागृहीतसमयस्य सर्वार्थप्रतीतिः स्यात् । **तस्माद्** य-

८ उन्मीलित] pvb-B कार्यतन्मात्रा० ।
१२ यात्] pvb-B ०क्तान्यायात् ।
२० *] pvb-B सर्वस्य चार्थस्य सर्वस्मिन् शब्दे वाच्यत्वेन योग्यत्वात्--added
३० द्] pvb-B तद्विशेषप्रतीतिप्रतिनियतवत् ।
३१ न्धे] pvb-B तुल्यं सम्बन्धः ।
३३ स्य] pvb-B च--added.

थोक्तेन न्यायेन **सम्बन्धसिद्ध्याऽर्थप्रतीतेः** कारणान्न **कश्चित्** पुरुषोर्थप्रतीतौ **संप्रदायं** परोपदेशम**पेक्षेत** । § 2084

न केवलस्य शब्दस्य सम्बन्धसिद्धौ लिङ्गत्वं किन्तु **संप्रदायसहितस्य लिङ्गत्वमिति चेत्** । **तत्किमिदानीमनया परम्परया** । सम्प्रदायस्ततः शब्दस्य लिङ्गत्वन्तस्मात् सम्बन्धप्रतीतिस्ततोर्थस्य प्रत्यायनमिति किमनया परम्परया
153b/PSVTa । **स एव** शब्दः केवलो वस्तुभूतसम्बन्धरहितस्**सम्प्रदायापेक्षोर्थज्ञापनं किन्न करोति** येन सम्बन्धोपरः कल्प्यते । § 2085

अत एवार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यापि शक्तिसम्बन्धकल्पना निरस्ता । शक्तिमन्तरेण संकेतबलादेवार्थप्रतीतिसम्भवात् ।* तेन सम्बन्धस्त्रिप्रमाणक इति यदुच्यते तदपास्तं । § 2086

428/s

स च शब्दो यदभिप्रायैर्यदर्थप्रतिपादनाभिप्रायैः पुरुषैः **प्रयुज्यमानो दृष्टः** समयकाले**ऽन्यथा न दृष्ट इति** विवक्षितार्थविपर्ययेण प्रयुज्यमानो न दृष्टः । एतेनान्वयव्यतिरेकावुक्तौ । २३८ § 2087

इति यथोक्ताभ्या**न्दर्शनादर्शनाभ्या**न्तस्यार्थस्य **प्रतीतिञ्जनयति धूमादिवत्** । स एव दर्शनादर्शनशब्दाभ्यां सूचितः शब्दार्थयोर**विनाभावाख्यः सम्बन्धः** । **न चात्रा**प्रतीतिजनने यथोक्तमविनाभावं **मुक्त्वान्यस्य** वस्तुभूतस्य सम्बन्धस्य **सामर्थ्यम्पश्यामः** । नापि तस्य सम्बन्धस्य सिद्ध्युपायं सिद्धिनिमित्तं किंचित् पश्यामः । § 2088

एवन्तावत् सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धभेदाभ्युपगमे दोषमुक्त्वाऽभेदाभ्युपगमेपि दोषमाह । **अथे**त्यादि । **ताभ्यामिति** सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धस्या**भेदे** सति । **तावेव** सम्बन्धिनावेव शब्दार्थौ केवलमिति न सम्बन्धो नाम कश्चित् । तत्त्वान्यत्वरहितस्तर्हि सम्बन्धो भविष्यतीति चेदाह । **नात** इत्यादि । अतस्तेत्त्वान्यत्वविकल्पा**दन्या** नास्ति **वस्तुनो गतिः** । § 2089

रूपेत्यादि विरणं ।* **रूपभेदः** स्वभावभेदः । **तन्निबन्धनत्वाद्** व्यवस्थान्तरस्येति स्वभावान्तरव्यवस्थानस्य । यत्तु न भिन्नरूपं किन्तु तद्रूपं सम्बन्धिरूपमेवेष्टं सम्बन्धाख्यम्वस्तु । तत्तदेव स्यात् । सम्बन्धिस्वभावमेव स्यान्नान्यत् । कथन्तर्ह्यनयोः सम्बन्ध इति प्रतीतिरित्याह । **धर्मभेदस्तु** परिकल्पितः **स्यात्** । **पूर्वोक्तेन क्रमेणा**न्यापोहविहितेन व्यावृत्तिभेदसमाश्रयेण । **स च** व्यावृत्तिभेदः । कल्पनाकृत एकस्मिन्नप्य**विरुद्धः** । **न तु वस्तुभेद** एकत्राविरुद्धः किन्तु विरुद्ध **एव** । एकस्य परमार्थेन नानात्वायोगात् **न भेदाभेदौ मुक्त्वा वस्तुनोन्या गतिः** । § 2090

429/s

कुत**स्तस्य वस्तुनो** रूपल**क्षणत्वात्** स्वभावलक्षणत्वात् । **रूपस्य चैतद् विकल्पानतिवृत्तेः** । भेदाभेदविकल्पानतिवृत्तेः । **भिन्नत्वाद् वस्तुरूपस्य** शब्दार्थस्वरूपस्य । न रूपश्लेषलक्षणस्**सम्बन्धो** भाविकः किन्तु **कल्पनाकृत**

९ *] pvb-B सद्भावात् ।
२४ *] pvb-B वचनं ।

एवेत्युक्तं प्राक् । पुरुषस्य व्यवहाराभ्यासादसंसृष्टावपि संसृष्टौ तौ भासेते तद्वशात्सम्बन्धव्यवस्थेत्या दिना । **न हि श्लेषलक्षणस्सम्बन्धिनोः** परस्परम्मिश्रतालक्षणः सम्बन्धोऽ**श्लिष्टेष्व**संसृष्टेषु **पदार्थेषु सम्भवति** । शब्दार्थानां रूपश्लेषादर्थान्तरमेव तृतीयम्वस्तु सम्बन्ध इत्याह । **न चेत्यादि** । २३९ § 2091

यस्मान्निष्पन्नं सत् तदर्थान्तरम्**पराधीनं** कथं । सम्बन्धाधीनं कथम्भवेत् । सम्बन्धाधीनश्च सम्बन्ध इष्यते द्विष्ठत्वात् । नापि तदर्थान्तरम्परश्लेषरूपत्वात्सम्बन्धो युज्यत इत्याह । **द्रव्यम्पदार्थान्तरञ्च कथमन्यस्य** सम्बन्धिनः **सम्बन्धः स्यात्** । § 2092 154a/PSVTa

एतेनार्थान्तरत्वे सम्बन्धस्य सम्बन्ध्याश्रितत्वम्परश्लेषरूपत्वञ्च यत्परेणेष्टन्तदुभयं निरस्तं । § 2093

यदि नामार्थान्तरं कस्मात् पराधीनं न भवतीत्याह । **न हीत्यादि** । यस्मान्न हि सिद्धं **सत् परमपेक्षते** । निष्पन्नस्य सर्वनिराशंसत्वात् । **अनपेक्षत्वेन स्वतन्त्रश्चान्यस्य न सम्बन्धः** । न चार्थान्तरं सम्बन्धो युज्यते [।] यस्माद् **द्रव्यमिति स्वभाव उच्यते** पदार्थान्तरमेवोच्यते [।] **स कथं परभावस्य** सम्बन्धिनोः **श्लेषः स्यात्** । नैव स्यात् । नापि श्लेषहेतुर्भवति । किं कारणं । यस्मान्न **स्वभावान्तरस्य** तृतीयस्य **सत्तयान्यः** सम्बन्धिनोः स्वभावः **श्लिष्टो नामाभूदश्लिष्टे**नासम्बद्धेन सम्बन्धाख्येन श्लिष्टो भावः । **श्लिष्टेन तु** श्लिष्टः **स्यादिति चेत्** । § 2094

नैतदेवं । किं कारणं [।] **तस्यैव** सम्बन्धाख्यस्य **ताभ्यां** सम्बन्धिभ्यां **श्लेषा सिद्धेः** । **यस्सम्बन्धः** सृष्टः सन् तौ सम्बन्धिनौ **श्लेषयेत्** । **तदयमित्यादि** । **यद्यर्थान्तरेण** तृतीयेन सम्बन्धिनौ **श्लिष्यतस्तदातिप्रसंगः** । सर्वो येन केनचित् तृतीयेन श्लिष्टः स्यात् । **विशेषाभावात्** । न हि सम्बन्धाभिमतस्यान्यस्य च पदार्थान्तरेण सम्बद्धत्वे कश्चिद् विशेषोस्ति । २४० § 2095 430/s

किञ्च । **वर्णा** ये **सन्तो** वस्तुसन्तस्ते ताव**न्निरर्थका**स्ततो न ते वाचकास्तेन न तत्र वाच्यवाचकसम्बन्धस्य वृत्तिः । पदादेस्तर्हि सार्थकत्वात् तत्र सम्बन्धवृत्तिर्भविष्यतीत्याह । **पदादिपरिकल्पित**मादिशब्दाद् वाक्यम्वाचकम्भवेत् । तस्मिंश्च परिकल्पिते पदे वाक्ये वाऽवस्तुन्यवस्तुस्वभावे । कथं **सम्बन्धस्य** वाच्यवाचकत्वलक्षणस्य **वस्तुनो** वस्तुस्वभावस्य **कथम्प्रवृत्तिर्नैव** । § 2096

वाचको हीत्यादि विवरणं । वाचको हि **वचनांगेनोक्तिनिमित्तेन** सम्बन्धाख्येन **तद्वान्** सम्बन्धवान् **स्यात्** । **सन्तोपि** विद्यमाना अपि **वर्णाः** प्रत्येकमर्थाप्रतिपादकत्वात् । साहित्याभावात् । नानाप्रयोक्तृप्रयुक्तेभ्यश्चार्थप्रतिपत्त्यदर्शना**दवाचकाः** । § 2097

तदिति तस्मान्न **तेषु** वर्णेषु **वाच्यवाचकभावसम्बन्धो वर्त्तते** । **तद्वृत्तौ** तेषु वाचकेषु वर्णेषु सम्बन्धस्य वृत्तौ सत्यां सम्बन्धस्य यद्वाचकत्वाङ्गत्वन्तस्य हानिप्रसङ्गात् । § 2098

क्रमविशेषेणानुपूर्वी विशेषेणैकप्रयोक्तृप्रयुक्ता **वर्ण्णा एव वाच**कास्ततो न यथोक्तदोष **इति चेत्** । तदुक्तं ।

> यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने ।
> वर्ण्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥ स्फोट० ६९ § 2101

एतदेव स्पष्टयति । § 2102

> तेषान्तु गुणभूतानामर्थप्रत्यायनं प्रति ।
> साहित्यमेककर्त्रादिक्रमश्चापि विवक्षितः ॥ स्फोट० ७०
> 431/s कर्त्रेकत्वनिमित्ते च क्रमे सति नियामकं ।
> प्रयुञ्जानस्य यत्पूर्वम्वृद्धेभ्यः क्रमदर्शनं ॥ स्फोट० ७१
> युगपद् दृष्टसामर्थ्यान्नैव शक्ताः क्रमे यथा ।
> भावास्तथा क्रमे शक्ता यौगपद्ये न शक्नुयुः ॥ स्फोट० ७३ § 2108

किञ्चार्थप्रत्यायनं प्रति । § 2109

> अवश्यम्भाविनी नित्यं प्रत्यासत्तिश्च कस्यचित् ।
> 154b/PSVTa न तावता व्यपेतत्वादितरेषामनङ्गता ॥ स्फोट० ८३
> यथा विसर्जनीयस्य व्यवधाने न शक्तता ।
> तथैव शक्तिरन्येषामानन्तर्ये न विद्यते ॥ स्फोट० ८५
> न च यत्रैकशोऽशक्तिस्तत्र सर्वेषाम शक्तता ।
> रथाङ्गानि हि दृश्यन्ते शक्तानि वहनादिष्विति ॥ स्फोट० ८६ § 2115

नेत्यादिना परिहारमाह । नैतदेवं । यस्माद् वर्ण्णेभ्यः क्रमस्यानर्थान्तरत्वं स्यादर्थान्तरत्वम्वा । तत्र प्रथमे पक्षे **क्रमस्यानर्थान्तरत्वेन** कारणे**नाभेदकत्वाद**विशेषकत्वात् । न हि यद्यतोनर्थान्तरन्तत्तत्स्वभावस्य भेदकम्भवति । ततश्च **तद्रूपस्य** वर्ण्णात्मकस्य क्रमस्य । रस इत्यत्र यद्रूपन्ततः **क्रमान्तरे** सा इत्येतस्मि**न्नपि** वर्ण्णव**दविशेषात् तुल्या** स्याद**र्थप्रतिपतिः** । § 2116

व्यतिरिक्तस्तर्हि वर्ण्णेभ्यः क्रम इत्यत आह **अर्थान्तरत्वम**पीति । वर्ण्णेभ्योर्थान्तरत्वमपि **क्रमस्य पश्चात् निषेत्स्यमानत्वात्** । यतो न युगपदुत्पन्नानाम्वर्ण्णानां क्रमः सम्भवत्यप्रतीतेः । अयुगपदुत्पन्नानामपि नार्थान्तरभूतः क्रमोऽयुगपदुत्पादस्यैव क्रमरूपत्वात् । तथा हि लौकिकाः क्रमं कथयन्तोऽयुगपदुत्पादमेव कथयन्ति । **तस्मादयुगपदुत्पाद एव क्रमः** । नापि

१० र्थ्यान्नैव] pvb-B सामर्थ्या नैव ।
१७ र्वेषाम] pvb-B सर्वेष्वशक्तता ।
१८ क्तानि] pvb-B शक्तानि दृश्यन्ते ।
२० म्वा] pvb-B च
२६ र्ण्णानां] pvb-B नास्ति वर्णानां ।

क्रमोऽयुगपदुत्पन्नयोरेकस्य धर्म एकप्रतीतौ क्रमस्याप्रतीतेः । नाप्युभयधर्मः । एककालमुभयस्यासत्त्वादसतश्च कथं धर्मः । तस्मात् पूर्वापरयोर्भावयोः स्वरूपमेव क्रम उच्यते इति वक्ष्यति । पूर्वापररूपे च क्रमे तथापि न वर्णाः क्रमेणार्थाधिगमनिमित्तम्भवंति । प्रत्येकमर्थाप्रतिपादकत्वात् । साहित्याभावात् । नियतक्रमवर्त्तिनामयौगपद्येन सम्भूय कारित्वानुपपत्तेश्च । स्यादेतद् 432/s
[।] यथा केवलस्य बीजस्यांकुरं प्रत्यकारकत्वेपि सहकारिसन्निधाने विशिष्टत्वात् कारकत्वं । तथा वर्णाः प्रत्येकमसमर्था अप्यानुपूर्वीविशेषेण विशिष्टा अर्थप्रतीतिहेतव इति । § 2117

तदयुक्तं । अन्त्यस्य हि वर्णस्य वर्णान्तरसहितस्य केवलस्य चोच्चारणे को विशेषो यत्कृतावर्थप्रतीतिभावाभावौ स्यातां । § 2118

नन्वयमेव विशेषो ये सहितासहित ते ।§ 2119

सत्त्यं । कार्यकरणे हि खलु तेषां साहित्यं । न च ते यदा सन्तस्तदा व्याप्रियन्तेर्थप्रतीतौ । प्रत्येकमसमर्थत्वात् । नाप्यन्यवर्णकालेऽसत्त्वात् । § 2120

एष तर्हि विशेषो येयं क्वचित् प्रवृत्ता पूर्ववर्णोपलब्धिः क्वचिन्नेति । § 2121

नैतदपि सारं । न हि प्रवृत्तापूर्ववर्णोपलब्धिरन्त्यम्वर्णम्भेत्तुमर्हत्यसत्त्वात् । अविशेषे च यत्र कार्ये वर्णानां प्रत्येकमशक्तिस्तत्र सहितानामप्यविशेषात् । अन्धानामिवादित्यदर्शने । § 2122

तेन न च यत्रैकशो शक्तिरित्यादि निरस्तं । रथाङ्गानां हि विशेषोत्पत्तौ सत्यां साहित्यावस्थायाम्वहनादौ सामर्थ्यमन्यथा प्रत्येकवत् साहित्येपि सामर्थ्यन्न स्यात् । न च परस्परम्वर्णानां कार्यकारणभावो येन पूर्वे वर्णाः पारम्पर्येणार्थप्रतीतौ शक्ताः स्युः । नापि पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहित- 155a/PSVTa
स्यान्त्यस्य वर्णस्यार्थप्रतीतिहेतुत्वात् पूर्ववर्णानां पारम्पर्येण सामर्थ्यं । वर्णानुभवाहितसंस्कारस्य वर्णेष्वेव स्मृतिहेतुत्वान्नार्थे । न हि गवानुभवाहितसंस्कारोऽश्वे स्मरणमुपकल्पयति । न च पूर्ववर्णाहितसंस्कारसहितान्त्यवर्णदर्शने सत्यर्थप्रतीतेर्दृष्टवात् तद्धेतुत्वं । संकेताभावेर्थप्रतीतेरभावात् । संकेतश्च सामान्यविषयो न वर्णस्वलक्षणविषय इति कथम्वर्णाः क्रमविशेषेण वाचकाः । § 2123

किञ्च [।] केवलस्य वर्णस्यार्थाप्रतिपादकत्वे संस्कारसहितस्यापि न तत् स्यात् । विशेषानुत्पत्तेः [।] तत्कथं कश्चिद्वर्णः साक्षादर्थप्रतिपादने समर्थः कश्चित् पारम्पर्येणेत्युच्यते । यदप्युच्यते । § 2124

इत्थं क्रमगृहीतानां युगपद् याथवा स्थितिः ।
ततः सा कारणं नः स्यान्नित्यमर्थधियम्प्रति ॥*§ 2126

३३ *] Śloka, Sphot. १०८.

एवं क्रमप्रतिपन्नानाम्वर्ण्णानां नित्यत्वाद् व्यापित्वाच्चाकाशदेशे या युगपत् स्थितिरवस्थानन्तदेव निमित्तमर्थप्रतीतिं प्रतीति । § 2127

तदयुक्तं । प्रतीयमानो हि शब्दार्थं प्रतिपादयति न सन्निधानमात्रेण । 433/s सर्व पदार्थप्रतिपादनप्रसङ्गात् । न चैककर्त्तृकाणां यौगपद्यं प्रतिभासते । नापि नित्यत्वं व्यापित्वं च युज्यत इति वक्ष्यतीत्यसारमेतत् । § 2128

यच्चाप्युच्यते ।

यद्वा प्रत्यक्षतः पूर्वं क्रमज्ञातेषु यत्परं ।
समस्तवर्ण्णविज्ञानन्तदर्थज्ञानकारणं ॥
तत्र ज्ञाने च वर्ण्णानां यौगपद्यं प्रतीयते ।
नावश्यं यौगपद्येन प्रत्यक्षस्थेन तद् भवेत् ॥* § 2133

यत्परमित्युत्तरं पूर्वापरपरामर्शेन समस्तवर्ण्णविषयं विज्ञानन्तदर्थप्रतीतिनिमित्तं। तद्भवेदित्यर्थप्रतिपादनम्भवेदन्येनापि यौगपद्यज्ञानेनार्थप्रतिपादनम्भवेदित्यर्थ इति । § 2134

एतदप्ययुक्तं । क्रमो हि प्रयोक्तृप्रयुक्तो न यौगपद्यं । प्रयोक्तृप्रयुक्तावस्थेभ्यश्च वर्ण्णेभ्योर्थप्रतीतिरिति न यौगपद्यादर्थप्रतीतिः स्यात् । सक्रमाणाञ्च वर्ण्णानां यौगपद्येन ग्रहणे भ्रान्तत्वप्रसंगात् । न च तेषां यौगपद्यमस्ति नित्यत्वायोगादिति । § 2135

चित्ररूपां च तां बुद्धिं सदसद्वर्ण्णगोचरां ।
केचिदाहुर्यया वर्ण्णो गृह्यतेऽन्त्यः पदे पदे ॥ स्फोट० ११ § 2137

प्रतिपदमन्त्यो वर्ण्णो यया बुद्ध्या गृह्यते सा सन्निहितासन्निहितवर्ण्णविषयत्वेन स्मरणप्रत्यक्षरूपाभ्यामुभयरूपेति केचिदाहुः । § 2138

तदप्ययुक्तम् [।] एकस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपविरोधात् । न च प्रत्यक्षमेवैकं सदसद्वर्ण्णविषयं । अभावविषयत्वविरोधात् । नापि स्मृतिरूपं सन्निहितविषयत्वेनानिष्टत्वात् । अत एव च पदादिग्राहकज्ञानं कल्पितविषयं स्यादिति । § 2139

अन्ये त्वन्त्यवर्ण्णपरिज्ञाने सति पूर्ववर्ण्णानुभवाहितसंस्कारप्रबोधकारितं स्मरणं सर्ववर्णेष्वर्थप्रत्यायकमाचक्षते । तदाह । § 2140

अन्त्यवर्ण्णे हि विज्ञाने सर्वसंस्कारकारितं स्मरणं यौगपद्येन सर्वेष्वन्ये 155b/PSVTa प्रचक्षते ॥ कथं क्रमेणानुभूतानां युगपत्स्मरणमिति चेदाह । § 2141

सर्वेषु चैवमर्थेषु मानसं सर्ववादिनां ।
इष्टं समुच्चयज्ञानं क्रमज्ञानषु सत्स्वपि ॥ स्फो० ११३

१० *] Śloka, Sphot. १०९-१० ११ र्ण्णो] ? ण

तेन श्रोत्रमनोभ्यां च क्रमाद् वर्ण्णेषु यद्यपि ।
पूर्वं ज्ञानं परस्तात्तु युगपत् स्मरणम्भवेत् ॥
तदारुढास्ततो वर्ण्णा न दूरेर्थावबोधनात् । 434/s
शब्दादर्थमतिस्तेन लौकिकैरभिधीयत इति ॥*§ 2147

एतदप्ययुक्तं । एककर्त्तृप्रयुक्तानामेवार्थप्रतिपादकत्वेनायुगपद्वर्त्तिनामेवार्थप्रतिपादकत्वात् । न च स्मरणविषयाणां वर्ण्णानां यौगपद्यमध्यवसीयते । नियतक्रमाणामेव स्मर्यमाणत्वात् । नापि स्मृत्या वर्ण्णस्वलक्षणग्रहणम्प्रत्यक्षवत् स्पष्टप्रतिभासाभावात् । एकस्य च स्पष्टास्पष्टानेकाकारायोगाच्च । केवलं स्मरणेनास्पष्टस्वभावानाम्वर्ण्णानां स्वाकाररूपाणां बाह्यवर्ण्णभेदेनाध्यवसायात् बाह्यवर्ण्णानामेव वाचकत्वमुच्यते । अवाह्येषु च वर्ण्णेषु बाह्यवर्ण्णाध्यवसायेन पदादिपरिकल्पितमस्माभिरिष्यते । § 2148

एवं मी मां स क पक्षे वर्ण्णानां वाचकत्वे निरस्ते पदाद्यपि निरस्तमेव । वर्ण्णादिव्यतिरेकेण पदादेरभावात् । तदुक्तं । § 2149

न वर्ण्णव्यतिरेकेण पदमन्यद्धि विद्यते ।
वाक्यम्वर्ण्णपदाभ्यां च व्यतिरिक्तन्न किञ्चनेति ॥§ 2151

संप्रति वैयाकरणानां वर्ण्णादिव्यतिरिक्तम्पदादि निराकर्त्तुमाह । **तदसतीति** । तदित्युपन्यासे । तस्मादर्थे वा । **असति वर्ण्णानाम्वाचकत्वे पदादि वाचकं स्यात्तच्च** पदादि **न किञ्चित्** । किं कारणम् [।] वर्ण्णेभ्यस्तस्य पदादे**र्व्यतिरेकाव्यतिरेकयोर्विरोधात्** । व्यतिरेके भेदेनोपलम्भः स्याद् दृश्यस्य । अदृश्यत्वेप्यवाचकत्वमगृहीतस्य ज्ञापकत्वायोगात् । अव्यतिरेकेपि वर्ण्णवदेवावाचकत्वप्रसंगः । § 2152

यत एव**न्तस्मात्** । **इन्द्रियविज्ञानविशेषः** क्रमवर्ण्णग्राहिपटीयः श्रोत्रविज्ञानन्तदनु**बन्धी** तदनुभवद्वारायातः । सभागवासना सजातीयविकल्पशक्तिरुपादानं यस्य विकल्पस्य स तथोक्तः । **सभागवासनोपादानश्चासौ विकल्पश्च तस्य** प्रतिभासविभ्रमः । प्रतिभास**भ्रान्तिरेव पदं** वाक्यं **चैकावभासि मिथ्यैव** । § 2153
435/s

एतदुक्तम्भवति । क्रमवर्ण्णानुभवपृष्ठभावि मनोविज्ञानन्तान् वर्ण्णान् पदादिरूपतयैकस्वभावानध्यवस्यतीति पदादिपरिकल्पितं मिथ्यैव । § 2154

ननु वर्ण्णानाम्भिन्नानामेवानुभवात् कथमेकपदाद्यवभासी विकल्प उत्पद्यते । उत्पद्यते च । तस्माद् वर्ण्णेष्वेकपदाद्यनुभवेन भाव्यमिति । § 2155

नैष दोषः । प्रतिपादको हि संकेतकाले वर्ण्णक्रममेकपदादिरूपतया प्रतिपन्नमेव परं प्रत्येकमिदं पदादीति संकेतयति । तदा च परस्यापि तत्र वर्ण्णक्रमे एकपंदाध्यारोपिका बुद्धिरुत्पद्यते । तस्य चैकपदाद्य-

४ *] Ślokavārtika Ślok Sphot.

ध्यारोपितैकाकारानुभवाहितसंस्कारस्य पुंसो व्यवहारकालेपि वर्ण्णक्रमश्रवणादेकमिदं पदम्वाक्यम्वेत्येकाकारस्य विकल्पस्योत्पत्तिर्भ्भवति । एवं पूर्व-
156a/PSVTa पूर्वश्रोतॄणां पूर्वपूर्ववक्तृभ्यो वर्ण्णक्रमेष्वेकत्वारो- पेण प्रतीतिर्भवतीत्यनादित्वं पदादिव्यवहारस्य । § 2156

अत एवोच्यते । अनादिसभागवासनो विकल्पप्रतिभासविभ्रमः पदं वाक्यं चैकावभासि मिथ्यैवेति । मिथ्यात्वं च भिन्नानाम्वर्ण्णानामेकपदादिरूपतया स्मरणज्ञाने प्रतिभासनात् । तावतश्**चैकानेकत्वयोर्विरोधेनायोगात्** । § 2157

अथ स्यादेकमेव पदादि प्रत्यक्षग्राह्यन्तत्कथं मिथ्येति । § 2158

तदयुक्तं । यस्मान्न ह्येकं पदादि । किं कारणं । **अनेकया** वर्ण्णक्रमग्राहिण्या **बुद्ध्या** क्रमेण **ग्रहणायोगात्** । एकत्वे ह्ये**कयैव** बुद्ध्या सकृद् **गृह्येत** । न त्वेकयैव बुद्ध्या पदादेर्ग्रहणमिति चेदाह । **न तदेकये**त्यादि । **तत्** पदादि । **नैकया** बुद्ध्या **ग्राह्यं** । किं कारणं । **वर्ण्णानुक्रमेण** वर्ण्णपरिपाट्या पदवाक्ययो**र्ग्रहणात्** । § 2159

एकवर्ण्णरूपन्तर्हि पदमेकबुद्धिग्राह्यम्भविष्यतीत्यत आह । **एकवर्ण्णे**त्यादि । एकवर्णनिष्पत्तिकाले**प्यनेकबुद्धिव्यतिक्रमा**न्नैकवर्ण्णः । तथा हि भागित्युक्तेऽर्द्धमात्राकालो निरङ्को गकारः प्रतीयते । साङ्कस्तु मात्राकालः प्रतीयत इति कथमेकवर्ण्णरूपं पदम्विद्यते यदेकबुद्धिग्राह्यं स्यात् । तेन यदुच्यते । सकलमेव **गृह्णा**ति । § 2160

अल्पीयसापि यत्नेन शब्दमुच्चरितम्मतिः ।
यदि वा नैव गृह्णाति वर्ण्णम्वा सकलं स्फुटं ।
पृथक् च नोपलभ्यन्ते वर्ण्णस्यावयवाः क्वचिदिति [।] § 2163

तदपास्तं । यथोक्तेन न्यायेन सावयवत्वाद् वर्ण्णस्य । न चैकया बुद्ध्या क्रमवतां वर्ण्णभागानां ग्रहणं **क्षणिकत्वाद् बुद्धीनां** । § 2164
436/s

स्यादेतद् [।] यावता कालेन वर्ण्णनिष्पत्तिस्तावत्काल एकः क्षणस्तत एकया बुद्ध्या पदस्य ग्रहणम्भविष्यतीत्यत आह । **क्षणस्ये**त्यादि । यावता कालेनैकः परमाणुः परमाण्वन्तरमतिक्रामति तावत्कालत्वात् क्षणस्य । विभागरहितः कालः स **चैकपरमाण्वतिक्रमकाल** एव युज्यते । यथोक्तात्कालादा**धिक्ये** क्षणस्याभ्युपगम्यमाने । **विभागवतः** शक्यविभागस्य क्षणस्य कालपर्**यवसानायोगात्** । तेनैकस्याप्यतिनिष्कृष्टस्य वर्ण्णस्यानेकक्षणेन **निष्पत्तिः** । किं कारणं । **अनेके**त्यादि । **अनेकस्याणो**र्व्यत्ययो व्यतिक्रमो यस्मिन्निमेषे सो**नेकाणुव्यत्ययो निमेषः** । तेन तुल्य**कालत्वाद**न्त्यस्य **निष्कृष्टस्या**प्याकारादे**र्व्वर्ण्णस्य** परिसमाप्तेः । तस्मान्नैकवर्ण्णरूपं पदमेकबुद्धिग्राह्यं ।

२१ चिदिति] Śloka, Sphoṭ. १०, ११

नाप्यनेकात्मकमेकपदं स्मृतिग्राह्यं । किं कारणं [।] **यथानुभवं स्मरणात्** । यथानुभवो वर्ण्णानामनुक्रमेण तथा स्मृतिरपि तत्र क्रमभाविन्येवेति **स्मृतिरपि तत्कालैव** । स एवानुभवक्रमकालोस्या इति कृत्वा । एतच्चान्यां प्रवृत्तिमधिकृत्योक्तमभ्यासवत्यान्तु प्रवृत्तौ क्रमेणानुभूतानामपि वर्ण्णानां यद्यपि युगपत्स्मरणम्भवति तथाप्यनु**भवस्मरणानुक्रमयोर्विशेषानुपलक्षणाच्च नैकम्पदादि** । तेनायमर्थः [।] अनुभवे योयम्वर्ण्णानामनुक्रमः प्रतिभासते स्मरणे 156b/PSVTa च यो वर्ण्णानुक्रमः प्रतिभासते तयोर्विशेषो भेदो नोपलक्ष्यतेऽतः कथमेकं पदाद्येकबुद्धिग्राह्यमुच्यते । § 2165

नाप्यनेकमेव पदादि । किं कारणम् [।] **अभेदप्रतिभासत्वात् बुद्धेः** । अभेदेनैकत्वेन प्रतिभासनाद् बुद्धेः पदवाक्याकारायाः तथा हि पदे वाक्ये चोच्चारिते एकमिदं पदं वाक्यं चेति लोकस्य मतिर्भवति । § 2166

तेन यदुच्यते ।

> शैघ्र्यादल्पान्तरत्वाच्च गोशब्दे सा भवेदपि ।
> देवदत्तादिशब्देषु स्फुटो भेदः प्रतीयते इति स्फोट० १२१ § 2169

तदपास्तं । वर्ण्णानुभवोत्तरकालमेकपदाध्यारोपिकाया बुद्धेरुत्पत्तेः । **तदनेकत्वस्य** पदाद्यनेकत्वस्योत्तरत्र **निषेत्स्यमानत्वाच्च** । § 2170

437/s

नानेकमेव पदादि । **तदिति** तस्माद् [।] एकानेकत्वेन प्रतिभासनादेकानेकयोर्विरोधेनायोगात् पदादि **न वस्तु** । यद्वा तत्पदादि न वस्तु । एकानेकत्वायोगादिति भावः । किं कारणं [।] तस्य वस्तुनः **एतद्विकल्पानतिक्रमात्** । यस्माद् वस्त्वेकरूपं वा स्यादनेकरूपं वा कदाचित् स्यान्न तूभयरूपं विरोधात् । **वस्तु च शब्दार्थसम्बन्धः** परेणेष्टः **स कथन्तदाश्रयः स्यात्** । अवस्तुभूतपदवाक्याश्रयः स्यात् । तत्पदवाक्यमाश्रयोस्येति विग्रहः । किं कारणं । असत्त्वेन पदादे**राश्रयणीयस्यायोगात्** । एवमित्याश्रयणीयाभावेऽनाश्रितः सम्बन्धः **स्यात्** । **तथा चा**नाश्रितत्वा**दसम्बन्धः** सम्बन्धः **स्यात्** । सम्बन्धिपारतन्त्र्याभावात् । § 2171

यत एव**न्तस्मान्न स्वाभाविको**पौरुषेयः **शब्दार्थयोस्सम्बन्धः** । किन्तु पौरुषेय एव सम्बन्धः । यस्मात् । **तदभिप्रायस्या**र्थप्रतिपादनाभिप्रायस्य यः **प्रयोगान्तः** परिस्पन्दादिः । तस्मा**दुत्पन्नः** शब्द एतत् स्वदर्शनेनोक्तं । **अभिव्यक्तो वा शब्द** एतत्पराभिप्रायेणोक्तं । **तदव्यभिचारी** । अर्थप्रतिपादनाव्यभिचारीति कृत्वा **तत्त्व**मर्थप्रतिपादनाभिप्रायकार्य**त्वमस्य** शब्दस्य **सम्बन्धः** । अर्थप्रतिपादनाभिप्रायेण शब्दप्रयोगात् । **सा चोत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वा** शब्दस्यार्थप्रतिपादनम्प्रत्य**व्यभिचाराश्रयो**ऽव्यभिचारस्य निमित्तं **पौरुषेयी** पुरुषकृता । **इति** । एवं **पौरुषेय एव सम्बन्धः** शब्दार्थयोः । **तद्द्वारेण च** यथोक्तसम्बन्धद्वारेणा**र्थप्रत्यायने शब्दानान्न नियम इत्यपौरुषेयत्वे**पि शब्दानां **स एव विप्रलम्भो** विसम्वादः । तथा चापौरुषेयत्वकल्पना व्यर्थैवेति भावः । २४१-२४२ § 2172

अपौरुषेयतापि वेदवाक्यानां मी मां स के **रिष्टा । कर्त्तॄणां** वेदस्य प्रणेतॄणाम**स्मृते**र्लिङ्गात् । **किल** शब्दश्चायुक्तताख्यापनाय । § 2173

यापीत्यादि व्याख्यानं । बहूनामर्थानां कर्त्ता न स्मर्यते । न च ते तावताऽकृतकाः । तद्यथा जीर्ण्णकूपादयः । एवं हेतोर्व्यभिचारादयुक्तरूपा**पीयमपौरुषेयता । वेदवाक्यानां कर्त्तुरस्मरणाद् वर्ण्यते** जै मि नि ना । 438/s अस्यैवम्विधस्य वस्तुनः **सन्त्य द्यत्वेप्यनुवक्तार** इति । किमत्र वक्तव्यं केवलं **धिग्व्यापकन्तमः** । तथा हि [।] यः कर्त्तुरस्मरणादपौरुषेयतामाह 157a/PSVTa जै मि निः । **तस्यैव तावदीदृशमतिस्थलं प्रज्ञा स्खलितं कथं वृत्तं** जात**मिति** कृत्वा सह विस्मयेनानुकम्पया वर्त्तत इति **सविस्मयानुकम्पं नोस्माकं चेतः** । श्रुतवतोप्येवमविद्याविलसितमिति सविस्मयं । गाढेनाविद्याबन्धेन सत्त्वाः पीड्यन्त इति कृत्वा सानुकम्पं । तदत्रा**परेपी**दानीन्तन्मतानुसारिणः कु मा रि ल प्रभृतयः परीक्षकंमन्या एवमेतद**नुवदन्तीति निर्दयं निष्कृपमाक्रान्तं भुवनं** जगद् येन **तमसा** तत्तथोक्तं धिग्व्यापकन्तमः । अज्ञानस्यैवात्र धिग्वादो युक्तो न प्राणिनः । यस्मात् **कः प्राणिन** एवं वादिनोपि **हितेप्साविप्रलब्धस्य** हितप्राप्तीच्छया विप्रलब्धस्य विसम्वादितस्या**पराधः** । किन्त्वज्ञानस्यैवायन्दोषः । किं पुनस्तस्यैवम्वदतः प्रज्ञास्खलितं । § 2174

यस्मादिदं साधनमसिद्धमनैकान्तिकञ्च । २४२ § 2175

तत्रासिद्धमधिकृत्याह । **तथा ही**त्यादि । स्मरन्ति सौ ग ता वेदस्य **कर्त्तॄन ष्ट का दीन्** । आदिशब्दाद् वा म क वा म दे व वि श्वा मि त्र प्रभृतीन् । **हिरण्यगर्भं** ब्र ह्मा णं वेदस्य कर्त्तारं **स्मरन्ति का णा दा वैशेषिकाः** । ततश्चासिद्धं कर्त्तुरस्मरणं । **तेषां** सौगतानाञ्च स वेदस्य कर्त्तृस्मरणवादो **मिथ्यावाद**स्ततः । सिद्धिहेतो**रिति चेत् । क इदानीम्वेदादन्योपि पौरुषेयः** शब्दः । न कश्चित् पौरुषेय इत्यर्थः । **एवमिति** कर्त्तुः स्मरणवादस्य मिथ्यात्वे । एतदेव स्पष्टयन्नाह । कु मा र स म्भ वे त्या दिष्वित्यादि । **कुमारसम्भवादिषु** ग्रन्थेषु का लि **दा सा दय आत्मानमन्यम्वा प्रणेतारं** कर्त्तारं 439/s **व्यपदिशन्तो यदेवम्प्रतिव्यूहेरन् । प्रतिक्षि** प्येरन् । मिथ्यावादो युष्माकं न यूयं प्रणेतार इति । **तत्र** कुमारसम्भवादौ कर्त्तुः **प्रतिवहनेभ्युपेतबाधा** । कुमारसम्भवादीनां पौरुषेयत्वेनाभ्युपगतत्वादितिचेत् । **नन्विदमेव** कर्त्तुरस्मरणमपोरुषेया**भ्युपगमेङ्गं** साधनं । तच्च कुमारसम्भवादावस्तीति यथोक्तेन न्यायेनेति कथमनेन पौरुषेयः कुमारसम्भवादिरिष्ट इति कस्य **केन बाधा** । अथ तुल्येपि न्याये कुमारसम्भवादौ कर्त्तुः प्रतिवहनेभ्युपेतबाधनमिष्यते । **तदेतद**भ्युपेतबाधनम्परस्यापि वेदवादिनोपि वेदवाक्येषु प्रणेतृप्रतिवहने **तुल्यमेव । तस्य** वेदवादिनो वेदापौरुषेयत्वमिष्टमतो पौरुषेयत्वस्ये**ष्टत्वात्** कर्त्तुः प्रतिवहनेप्य**दोषः** । अभ्युपेतवाधादोषो नास्तीति **चेत् कुतोस्य** वेदवादिनः आगमोपादाननिमित्ततायाः परीक्षायाः प्रागियमपौरुषेयो वेद इत्येव**मिष्टिरभ्युपगतिः** । **अप्रमाणिका** प्रमाणरहिता आसीत् । तथा हि वेद-

स्यापौरुषेयत्वाभ्युपगमे कर्त्तुरस्मरणं प्रमाणमुक्तं । तत्र चानन्तरमुक्तो दोष इत्य**प्रमाणिकेयमिष्टिः** । § 2176

अथ प्रमाणमन्तरेण वेदस्यापौरुषेयत्वमङ्गीकृतवान् वेदवादी । तदाऽ**कस्माद् ग्राही** युक्त्या विना ग्राहकश्**चायं** मी मां स कः **किम्पुनः क्वचित्** पौरुषेयापौरुषेय- त्वादौ **साधनं** प्रमाण**मपेक्षते । यदिति पौरुषेयापौरुषेय-** 175b/PSVTa **चिन्तयेति** पौरुषेयापौरुषयत्वसाधनोपन्यासेना**त्मानमा**सादयति । यो ह्ययुक्तिग्राही स सर्वत्र तथैव प्रवर्त्ततां । किमिति क्वचित् प्रमाणावतारणेनात्मानं **दुःखयतीति** समुदायार्थः । § 2177

तत एवाप्रमणिकाया वेदस्यापौरुषेय**त्वेष्टे**र्हेतोर्वेदवादिनो वेदस्य कर्त्तुः प्रतिवहनेप्य**नभ्युपेतबाधायामिष्यमाणायान्तदन्यस्यापि** तस्मात् मी मां स कादन्यस्यापि पुंसः कु मा र स म्भ वादिमपौरुषेयमिच्छतस्तत्प्रणेतृप्रतिवहनेप्यनभ्युपेतबाधनं **तुल्यमित्यनुपालम्भः** । तत्र प्रतिवहनेभ्युपेतबाधेत्ययमुपालम्भो नास्तीत्यर्थः । § 2178

किं चानतिशयदर्शीत्यादि । **एवंप्रकाराणां कर्त्तुरस्मरणादित्येवमादीनामपौरुषयत्वसाधनानां** वाक्येषु पौरुषेयापौरुषेयत्वाभिमतेष्वनतिशयदर्शीति सम्बन्धः । तथा हि यथा पौरुषेयाणामनेकेषां चिरकालातीतकर्त्तृकाणां कर्तुरस्मरणमस्ति । तथा वेदवाक्येष्वेवं कर्त्तुरस्मरणादिसाधनस्यानतिशयदर्शी 440/s विशेषदर्शी सन् मी मां स कः । पुरुषकार्याणां वा शब्दानां धर्माः कार्यधर्माः पुरुषान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादयस्तेषां **कार्यधर्माणाम्वाक्येषु** लौकिकवैदिकेष्वनतिशयदर्शी सन् **क्वचिद्** वैदिके **शब्देतिशयं** विशेषमपौरुषेयत्वलक्षण**मभ्युपेति** नान्यत्रेति न किञ्चिदभ्युपगमे साधनमस्ती**त्यप्रत्ययेवा**युक्ते**वास्य** वेदवादिनो **वृत्तिः** । § 2179

तदेवं यथोक्तविधिना कर्त्तुरस्मरणादित्यसिद्धो हेतुः । अनैकान्तिकत्वमप्याह । **दृश्यन्ते चे**त्यादि । उपदेशपारम्पर्यं स म्प्र दा यः । विच्छिन्नः क्रियासंप्रदायः पुरुषकृतत्वसंप्रदायो येषां वटे वटे वै श्र व णादि शब्दानान्ते तथा । अनेनास्मर्यमाणकर्त्तृत्वमाह । कृतकाश्च पौरुषेयाश्च । ततः पौरुषेयेपि वाक्ये कर्त्तुरस्मरणम्वर्त्तत इत्यनैकान्तिकोयं हेतुः । **तानिति विच्छिन्नक्रियासम्प्रदायान् । कृतकान्** शब्दान् । **यत्नवन्तः** पुमांस**मुपलभन्ते**ऽनेन कृता **इति** । नैतदेवं । किङ्कारणं । यत्नवतोपि कर्त्तुः **स्मरणे नियमाभावात्** । नावश्यं कर्त्तारमुपलभते यत्नवानपीति सन्देह एव । § 2180

किञ्च [।] **अन्यत्रापौरुषेयाभिमतेपि** शब्देस्य कर्त्ता नोपलभ्यत इत्यनुपलम्भस्य । उपलभ्यते वास्यापौरुषेयस्य कर्त्तेत्युपलम्भस्य न प्रमाणात् कुतश्चिन्निश्चयः । किन्तु **परोपदेशात्** किंभूताद**प्रत्ययाद**प्रमाणकात् । एवंभूताच्चोपदेशात् **कर्त्तुरुपलम्भानुपलम्भस्यानिश्चयार्हत्वात्** । मया वेदवाक्यानि कृतानीत्येवंवादिनोनुपलम्भाद् वेदवाक्येषु कर्त्तुरभावो निश्चीयत इत्येतदपि नास्ति । **स्वयंकृतानामपि** शब्दानाम**पह्नोतृदर्शनात्** । स्वयंकृत्वापि

158a/PSVTa शब्दा न मयैते कृता इत्यपलपितारो दृश्यन्ते । तत्र च किमनेनैते कृताः किम्वान्येनेति **निष्ठागमनस्य** निश्चयगमन**स्याशक्यत्वात्** । २४२ § 2181

तदेवं कर्त्तुरस्मरणादिति हेतुन्निराकृत्यान्यदपि साधनं । § 2182

वेदस्याध्यनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकं [।]
वेदाध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं यथा [।]§ 2184

441/s

*इति दूषयितुमुपन्यस्यति । यथेत्यादि । यथायमिदानीन्तनो वेदस्याध्येतान्यतः सकाशाद् **श्रुत्वा** इमम्वैदिकम्वर्ण्णक्रमं । **वर्णपदयोः क्रमं वक्तुमध्येतुं न समर्थः । तथान्योपि** वेदस्य कर्त्तृत्वेनाभिमतः सोप्यन्यत उपदेशमपेक्षते सोप्यन्यत इत्यनादित्वात् सिद्धमपौरुषेयत्वमिति एवं **कश्चनाह** । **तस्याप्येवम्वादिनस्तदेवोत्तरं यत्** कर्त्तुरस्मरणादित्यत्रोक्तं । **एवमनन्त**रोक्तप्रकारेणा**पौरुषेयत्वेपि किमिदानीम्पौरुषेयम्**वाक्यं सर्वमपौरुषेयं **स्यात्** । अन्यस्यापि कु मा र स म्भ वाध्ययनस्याध्ययनपूर्वकत्वेनानादित्वप्रसाधनात् । तत्र प्रसाधनेभ्युपेतबाधेति चेत् । नन्विदमेवाभ्युपगमाङ्गमित्यादि सर्वम्वाच्यं । अस्यैव संग्रहायादिशब्दः प्रयुक्तः । २४२-२४३ § 2185

अतिप्रसंगमेव दर्शयन्नाह । **तथा हीत्यादि । अन्यो वा पुरुषरचितः** कुमारसम्भवादिको **ग्रन्थः । संप्रदायादृते** । परोपदेशमन्तरेण **परैः कोभिहितो दृष्टो** नैव कश्चिद् दृष्टः । **येन** कारणेन **सोपि** वेदादन्यो ग्रन्थः । **एव**मित्य-पौरुषेयः किन्ना**नुमीयते** । § 2186

न खल्वित्यादिना व्याचष्टे । **न खलु किञ्चिदपौरुषेयत्वाश्रयो** पौरुषेयत्वस्य सिद्धिनिमित्त**मन्यत्रेदानीन्तनानामनुपदेशेन** यः पाठस्त**त्राशक्तेः** । न हि परोपदेशमन्तरेण वेदं पठितुं शक्त इत्यपौरुषेयत्वम्वेदवाक्यानामिष्टं । **सा चा**नुपदेशपाठाशक्ति**रन्यत्रा**पि पौरुषेयाभिमते । **एकेन** केनचित् पुरुषेण
442/s **रचितेन्यस्या**ध्येतुस्तु **ल्या । तदनुसारिणेति** । अनुपदेशपाठाशक्तिमपौरुषेयत्वसाधकत्वेन योनुसरति तेन **सर्वो** लौकिकवैदिकः **शब्दस्तथा** पौरुषेय**त्वेनानुमेयः । न वा कश्चिद्** वैदिको विशेषाभावात् । **तस्य** लौकिकस्य वाक्यस्य **तथे**त्यपौरुषेय**त्वेनानष्टत्वा**दित्यादौ । आदिशब्देनाभ्युपेतबाधापरिग्रहस्तत्रोक्तमनन्तरमेव **इष्टेस्तदाश्रयत्वा**दपौरुषेयत्वसाधनाश्रयत्**वादित्यादि** । २४३-२४४ § 2187

अपि च । यज्जातीयो यद्व्यसमानजातीयः । **यतो** हेतोः **सिद्धोन्वय**व्यतिरेकाभ्यां । स तज्जातीयत्वेना**विशिष्टोन्यो**प्यदृष्टहेतुरपि तस्माद्धेतोर्न भवतीत्येवं **संप्रतीयते** । किमिव [।] **अग्निकाष्ठवत्** । यथेन्धनादेको वह्निर्दृष्ट-

६ *] Ślokavārtika, Vākya, ३६६
२७ त्यादि] pvb-B साधनत्वादित्यादि ।
३० स्माद्धेतोर्न] pvb-B ०तोर्भवती०

स्तत्समानस्वभावोऽ**परोपि** तत्समानहेतुरेवा**दृष्टहेतुरपि** सम्प्रतीयते । अनेन वेदस्यापौरुषयत्वसाधने प्रतिज्ञाया अनुमानबाधामाह । § 2188

नेत्यादिना व्याचष्टे । **हेतोरदर्शनान्नाहेतुको नाम** । यस्माददृष्टहेतवोपि । न दृष्टो हेतुरेषामिति विग्रहः । त एवं भता अपि **भावास्तदन्यैर्दृष्टहेतुभिः स्वभा वाभेदमनुभवन्त**स्तुल्यरूपा इत्यर्थः । **तथाविधा** इति तत्समानहेत- 158b/PSVTa **वस्समुन्नीयन्ते** । अयमत्र समुदायार्थः । लौकिकेन शब्देन समानधर्मो वैदिकोपि शब्दो लौकिकवत् पुरुषहेतुकः स्यान्ना वा कश्चिदपीति । § 2189

अथ हेतुरूपस्य हेतुस्वभावस्य **निवृत्तावपि तद्रूपं** पुरुषहेतुशब्दसमानं रूपंन **निवृत्तं** वैदिकस्य शब्दस्येष्यते । तदा **कार्यधर्मव्यतिक्रमः** । अयं हि कार्यस्य धर्मो यत्कारणनिवृत्तौ निवृत्तिः । यदा तु निवृत्तेपि पुरुषे वैदिकेषु शब्देषु पौरुषेयं रूपं स्यात् तदा तेन कार्यधर्मो व्यतिवृत्तः स्यात् । **ततः** कार्यधर्मव्यतिक्रमात् ततः पुरुषान्न किञ्चिद्वाक्यं **स्यादिति न कश्चिच्छब्दो** 443/s लौकिकस्तथेति पौरुषेयत्वेन **वचनीयः स्यात् । रूपविशेषो वा** पौरुषेयाणां वैदिकाद् भिन्नो **दर्शनीयो यो** रूपविशेष एनं पुरुषाख्यं **हेतुमनुविदध्यात् । येन** विशेषेणेष्टस्यापौरुषेयत्वेन वेदस्य अनिष्टस्य च लौकिकस्य । **इष्टविपर्ययो न स्यात्** । यथाक्रमं पौरुषयत्वमपौरुषेयत्वम्वा स्यात् ।* न च लौकिकवैदिकानां कश्चित् स्वभावभेदोस्तीत्युक्तं । § 2190

किं च पुरुषाख्यस्य **हेतोर्यः** स्वभावस्तस्य निवृतेर्निवृत्तावपि पष्ठीसप्तम्योरभेदात् । यथा वृक्षे शाखा वृक्षस्यशाखेति । वैदिकानां वाक्यानां पौरुषेयैर्वाक्यै**रभेदेन** तुल्यरूपत्वेभ्युपगम्यमाने । **स** तेषां लौकिकानाम्वाक्यानाम्भेवः पुरुषकृतो विशेष **आकस्मिकः स्यादहेतुकः** स्यात् । पुरुषमन्तरेणापि वैदिकेषु वाक्येषु तस्य विशेषस्य भावात् । **तथा च न क्वचिन्निवर्त्तेताकाशादौ । न चैवन्तस्माद् यः स्वभावो** यज्जन्मा । यस्माज्जन्म यस्येति विग्रहः । **सोन्यत्राप्यदृष्टहेतावप्यविभज्यमानः** । दृष्टहेतुना कार्येणापृथक्क्रियमाणस्तत्कार्यतां **यातो भवन् दृष्टस्तस्कार्यतां स्वात्मना** स्वेन रूपेण **नातिवर्त्तते । किमिव [।] अग्नीन्धनवत्** । अग्निश्चेन्धनं चेत्यग्नीन्धनन्तेन तुल्यन्तद्वत् । दृष्टेनेन्धनकारणेनाग्निना भेदमनुभवन्नदृष्टकारणोप्यग्निर्यथेन्धनकार्यतां नातिवर्त्तते तद्वत् । २४४-२४५ § 2191

तत्रैतस्मिन् न्याये स्थिते । लौकिकवैदिकयोर्वाक्ययोर्भेदमप्रदर्श्य अपोरुषेयत्वसाधनाय **ये हेतवः प्रवितन्यन्ते** । विस्तरेणाभिधीयन्ते । तद्यथा कर्त्तुरस्मरणात् । § 2192

वेदस्याध्ययनं सर्वङ् गुर्वध्ययनपूर्वकम् [।]
वेदाध्ययनवाच्यत्वात् अधुनाध्ययनं यथा । वाक्य० ३६६
अतीतानागतौ कालौ वेदकारवियोगिनो ।

१६ *] pvb-B न स्यात् ।
२३ स्ये] pvb-B जन्माऽस्येति ।

कालत्वात् तद्यथा कालो वर्त्तमानस्समीक्ष्यते ॥
444/s ब्रह्मादयो न वेदानां कर्त्तार इति गम्यतां ।
पुरुषत्वादिहेतुभ्यस्तद्यथा प्राकृता नरा इति ।§ 2198

सर्वे ते हेतवो **व्यभिचारिणो**ऽनेकान्तिका एव ।* **कार्यसामान्यदर्शनात्** । पुरुषकार्यैः शब्दैः सामान्यस्य तुल्य स्य वैदिकेषु शब्देषु दर्शनात् । § 2199

किम्वदनैकान्तिका इत्याह । **यथेत्यादि** । § 2200

159a/PSVTa यद्वा **तत्रेति** । यद्वेदाध्ययनन्तद्वेदाध्ययनपूर्वकमित्यत्र प्रयोगे । अप्रदर्श्य भेदमिति वेदक्रियाप्रतिभारहितात् पुरुषाद् विशेषमप्रदर्श्य । इदानीं वेदाध्ययनं वेदाध्ययनपूर्वकन्तथान्यदापीत्येवं वेदाध्ययनत्वलक्षणस्य कार्यसामान्यस्य दर्शनादेवंप्रकारा हेतवः प्रवितन्यते सर्वे ते व्यभिचारिणः । **यथाऽन्योपि पथिककृताग्नि**रदृष्टहेतुत्वात् । **ज्वालान्तरपूर्वको न काष्ठनिर्मथनपूर्वकः** । कुतः [।] पथिकाग्निवत् । किमिव [।] **अनन्तराग्निवदि**ति ज्वालान्तरसंभतदृश्यमानाग्निवत् । § 2201

कथमित्यादि । यस्मा**ज्ज्वालोद्भवसामर्थ्यं ह्याश्रि**त्येति ज्वालायाः सकाशादुद्भवसामर्थ्यमाश्रित्य **पथिककृतदहनस्य हेत्वन्तरम**रणिनिर्मथनं **प्रतिक्षिप्यते** । किं कारणं [।] **यदि ह्ययमग्निर्विना** ज्वालया **स्याद**त्रापीति ज्वालापूर्वकपथिकाग्निस्थानेपि ज्वालामन्तरेणैव **स्यादि**ति । **तत्रै**तस्मिन् साधनेऽनैकान्तिकत्वमुच्यते । कथं **ज्वालेतरजन्मनोर्ज्वालाया योत्पत्तिः** । इतरस्मादरणिनिर्मथनाद् योत्पत्तिस्तयोरुत्पत्योरग्निसामान्ये परस्परमबाध्य**बाधकत्वात्** । को ह्यत्रविरोधोग्निश्च स्यान्न च ज्वालान्तरपूर्वक इति । एवं सति
445/s **ज्वालाप्रभवत्व** म्वह्ने रूप**मन्यथापि स्याद**रणि निर्मथनादपि स्यात् । इति **एवंधर्मयो**र्ज्वलितरसम्भविनोर्द्वयो**रेकत्रार्थे** वह्निसामान्ये **सम्भवात्** कारणात् स **पथिकाग्निरन्यो** वा चेदध्ययनादिः । **एकप्रतिनियत** इति ज्वालापूर्वक एव । वेदाध्ययनं । वा वेदाध्ययनपूर्वकमेवेत्येत**न्न स्यादित्याशंक्यते व्यभिचारः** [।] वेदाध्ययनं च स्यात् । न च वेदाध्ययनपूर्वकं । तथा पथिकाग्निश्च स्यान्न न च ज्वालापूर्वक इति । विरोधाभावात् । § 2202

ननु यज्ज्वालाप्रभवम्वह्नेर्न तदरणिनिर्मथनप्रभवमिति कथं न विरोध इत्याह । **सोपीत्यादि** । **सोप्यन्योन्यव्यतिरेकी** परस्परविरुद्धो **धर्मद्वयस्य** ज्वालाप्रभवत्वारणिनिर्मथनप्रभवत्वलक्षणस्या**वतारो**वकाशो **वस्तुसामान्येऽविरुद्ध इत्युच्यते** । **नावस्थाभेदिनि** वह्नि**विशेषे** ज्वालाजन्मन्यरणिनिर्मथनजन्मनि **वा**ऽविरुद्ध उच्यते । किन्तु विरुद्ध एव । किं कारणं [।] **निष्कलस्यात्मनो** निर्विभागस्य स्वभावस्य **तदतत्त्वविरोधात्** । ज्वालाज-

३ रा] Ślokavārtika.
४ *] pvb-B किं कारणं-- added.
५ तुल्य] pvb-B तुल्यत्वात्
२१ णि] pvb-B स्यादिति । अरणि० ।
२१ इति] pvb-B त्यक्तः ।
२३ चेद] pvb-B वेदाध्ययनादिः ।
२७ ह्ने] pvb-B रूपं वन्हे० ।
३० स्तुसामान्ये] pvb-B अग्निसामान्य-- added.

न्मनो हि ज्वालापूर्वकत्वमतत्पूर्वकत्वं च विरुध्यते । अरणिजन्मनश्चारणिपूर्वकत्वमतत्पूर्वकत्वं च विरुध्यते पथिकाग्निसामान्येपि द्वयम्विरुध्यत इत्याह । **न चे**त्यादि । **ज्वालेतरजन्मनोः** ज्वालोत्पादस्यारणिनिर्मथनोत्पादस्य च **पथिकाग्नौ** पथिकाग्निसामान्ये **बाध्यबाधकता** । किं कारणं [।] **तस्य** पथिकाग्निसामान्यस्य **ज्वालाप्रभवव्यतिरेकेण** ज्वालोत्पत्तिव्यतिरेकेण योऽसम्भवस्तस्याभावात् । ज्वालोत्पत्तिव्यतिरेकेणारणिनिर्मथनादपि भावादित्यर्थः । याट्टशस्तु **ज्वालाप्रभव इति स्यान्न सर्वो** वह्निरविशेषेण । किं कारणं [।] **तत्र** 446/s हेतुभेदभिन्ने वह्नौ **विशेषप्रतिक्षेपस्या**रणिनिर्मथनकृतविशेषा पह्नवस्य **कर्त्तुम**- 159b/PSVTa **शक्यत्वात् । सम्भ**वत्यरणिकृतो विशेषो यस्य वह्नेस्तस्य च **तादवस्थ्यानियमात्** । ज्वालाप्रभवत्वलक्षणायामवस्थायान्नियमाभावात् । § 2203

यदप्युक्तम् [।] आद्यः पथिकाग्निर्विना ज्वालया यदि **स्यादन्यत्रा**पि ज्वालारहितेपि प्रदेशे **स्यादिति** । § 2204

अत्रोच्यते [।] भवत्येव । **ययार**णिनिर्मथनलक्षणया **सामग्र्या स** पथिकाग्निः **सम्भवति सा** सामग्री **यदि स्यात्** । यदि पुन**रस्याः** सामग्र्याः **सम्भवं प्रदर्श्य तदभावम्वह्न्यभावं कथयेत् । तत्र वा** यथोक्तसामग्रीसम्भविनि देशे **ज्वालान्दर्शयेत् [।] तदा स्यादेव** ज्वालापूर्वकत्वमेव वह्नेर्न चैवं । तस्मान्न सर्वः पथिकाग्निर्ज्वालापूर्वक इति व्यभिचारः । § 2205

यत एव**न्तस्मान्नैकस्य** वेदक्रियाशक्तिरहितस्य **परपूर्वकमु**पदेष्टृपूर्वकम**ध्ययनन्दृष्टं सर्वस्य** हि र ण्य गर्भादिरप्यध्ययनस्य **तथाभावं** परपूर्वकत्वं **साधयति** । किं कारणं । **तस्याध्ययनस्यान्यथा** परपूर्वकत्वमन्तरेण यो **सम्भवस्तस्याभावात्** । स्वयमुपरचय्याध्ययनं न सम्भवेदित्यर्थः । हिरण्यगर्भादीनाम्वेदरचनायां शक्तिसम्भवात् । यस्तु शक्तिविकल इदानीन्तनस्तस्य तथाविधस्य स्वयं कृत्वा वेदमध्येतुमसमर्थस्य । **तत्क्रिया** वेदक्रिया तस्यां या **प्रतिभा** तया **रहि**तस्य वेदकरणसमर्थया बुद्ध्या रहितस्येत्यर्थः । **एवंभूतस्य** पुरुषस्य यदध्ययनन्त**त्तथा** स्यादध्ययनान्तरपूर्वकं **स्यादिति** कृत्वा । **तथाभूतमिति** वेदक्रियाशक्तिरहितस्य यदध्ययन**नन्तदेव** । एवं वाक्यं स्यादध्ययनान्तरपूर्वकं **वाच्यं स्यान्नाविशेषेण** । यत्पुनरध्ययनं पुरुषातिशयसम्भवेन 447/s स्वयं कृत्वाध्ययनात् **सम्भवद्विशेषं** । अविशेषेण सर्वमध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकमित्**युच्यमानं** व्याप्त्यसिद्ध्या व्यभिचारित्वान्न **छायां पुष्णाति** । विवक्षितसाध्यासाधनात् । § 2206

कथमित्यादि परः । **विशेषस्य** स्वयं कृत्वा वेदबाह्यानामध्ययनस्य **सम्भवः** कथं । **यावते**ति यदेत्यर्थः । **तेषामपि पुरुषाणां** वेदस्य कर्त्तृत्वेनाभिमतानाम्वेदरचनाया**मशक्तिः पुरुषत्वादिदानीन्तनपुरुषवत्** । § 2207

---

१ णिपू] pvb-B रणि० ।
२ इत्याह] pvb-B इत्यत आह ।
४ थिकाग्निसामान्ये] pvb-B भावता ।
५ केण] pvb-B ज्वालो-- Omitted.
६ स्याभावात्] pvb-B योऽसम्भवस्तस्याभावादरणिनिर्भथनादपि-- added.
६ पि] pvb-B दृष्ट एवंभूतोऽन्योपि ज्वालाप्रभव-- added.
१३ त्येव] pvb-B अत्रोच्यते । अन्यत्र ज्वालारहितेपि प्रदेशे पथिकाग्निर्भवत्येव ।

अत्रापीत्या चा र्यः । अत्रापि प्रयोगे । न **शक्ति**पुरुषयोरिति । वेदकरणस्य शक्तेः पुरुषस्य च परस्परं । **न किञ्चिद् विरोधदर्शनमस्ति । ततश्च** ब्र ह्मा दिषु पुरुषत्वं हेतुत्वेनोक्त**मविरुद्धत्वान्न** वेदकरणशक्तिमपनयति । **तस्मान्नाविरुद्धविधिः** । अविरुद्धस्य विधिर्यस्मिन्ननुपलब्धिप्रयोगे स एवंभूतो**नुपलब्धिप्रयोगो न गमकः** । विरोधाभाव एव कथमित्याह । **न हीत्यादि** । **अतीन्द्रिये**ष्वत्यन्तपरोक्षेषु ब्रह्मादिषु वेदकरणशक्त्या सह । सहानवस्थानलक्षणस्य **विरोधस्य प्रतीतिः** । अतीन्द्रियत्वादेव । नापि परस्परपरिहारस्थितिलक्षणस्य विरोधस्य प्रतीतिः । शक्त्यशक्त्योः पुरुषापुरुषत्वयोश्च
160a/PSVTa परस्परम्विरोधात् । न शक्ति- पुरुषयोर्यः पुरुषः स वेदकरणं प्रत्यशक्तो यथेदानीन्तनः पुरुष इति । **न चायं प्रयोगः** पूर्वप्रयोगादिति । यद्वेदाध्ययनन्तद्वेदाध्ययनपूर्वकमिदानीन्तनवेदाध्ययनवदित्येतस्मात् **पर्वप्रयोगाद् भिद्यते** । तस्मादुभयोरुपादानं व्यर्थमेवेत्यभिप्रायः । § 2208

यत्पुनरुच्यते । **यदि पुरुषाः** प्राक्तना वेदं कृत्वा स्वयमध्येतुं **शक्ताः स्युस्तदेदानीन्तना अपि स्युरिति** । § 2209

अत्रोच्यते । पुरुषाणा**म्विशेषासम्भवे सत्येतद**नन्तरोक्तं **स्यात् । स च** पुरुषाणां विशेषासम्भवाद्**दुस्साध्य**शक्यसाधनः । बाधकाभावात् । तस्माद् **यत्रैकस्य** पुरुषस्याशक्ति**स्तत्र सर्वपुरुषाणामशक्तिः** [।] पुरुषत्वादित्यस्मिन्नपि साधने **पूर्ववद**ध्यनत्वादिवत् पुरुषत्वं लिङ्गं **व्यभिचारि** । किं कारणं । **भा र ता दिष्वपि** पौरुषेयाभिमतेष्**विदानीन्तनानां** पुरुषाणा**मशक्तावपि कस्यचिद्**
448/s व्या सा देः पुरुषा तिशयस्य **शक्तिसिद्धेः** । § 2210

यत एव**न्तस्मात् कारणानि विवेचयता** वैदिकानां वाक्यानां ताल्वादिव्यापारं कारणमपनयता । **अर्थेषु** लौकिकवैदिकेषु शब्देषु [।] किम्भूतेषु । **तदतत्प्रतिभवेषु** ताल्वादिकारणेष्वतत्कारणेषु **स्वभावभेदो दर्शनीयः** । ताल्वादिकारणानामी दृशः स्वभावो तत्कारणानामन्यादृशः स्वभाव इत्येवं स्वभावनानात्वं दर्शनीयं । येन तदतत्प्रभवत्वम्विभागेन जायते । **तदभावे** स्वभावभेदाभावे **सर्वस्तदात्मा भवेत्** । सर्वः शब्दः पौरुषेयः स्यान्न **वा कश्चिल्लौकिकोपि** । § 2211

अथ स्याद् [।] अस्त्येव तयोः स्वभावभेद इत्याह । **न चात्रेत्यादि** । अत्र जगति **लौकिकवैदिकयोर्वाक्ययोः स्वभावनानात्वं पश्यामः । असति तस्मिन्** स्वरूपभेदे **तयो**र्लौकिकवैदिकवाक्ययो**स्सामान्यस्यैव** तुल्यरूपस्यैव वर्ण्णानुक्रमलक्षणस्य **दर्शनादेकस्य** लौकिकवैदिकस्य वाक्यस्य **कंचिद् धर्म्मं विवेचयन्** पौरुषेयत्वमपौरुषेयत्वम्वा विभागेन व्यवस्थापयन् पुरुष **आशंक्य व्याभिचारवादः क्रियते । आशंक्य** व्यभिचारो वादो यस्य पुरुषस्य स तथोच्यते । केन क्रियते । **तत्स्वभावसम्भविना** तेन । लौकिकवैदिकवाक्यसम्भविना तेन वर्ण्णपदरचनालक्षणेन सामान्येन । पौरुषेयतुल्यधर्मकस्य वेदस्यापौरुषेयत्वम्वदन् व्यभिचार्यते इति यावत् । § 2212

ननु **वेदावेदयोस्तत्त्वान्यत्वलक्षणो** वेदावेदलक्षणो **विशेषो**स्त्येव । ततो विशेषाल्लौकिकवैदिकयोर्यथाक्रमं पौरुषेयत्वमपौरुषेयत्वम्भविष्यतीति परो मन्यते । § 2213

सत्त्यमित्या चा र्यः । नन्वीदृशो विशेष**स्तयोः** पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वसाधको यस्मान्न **केवलमनयोरेव** लौकिकवैदिकयोर्विशेषः । किन्तर्हि [।] **डि ण्डि क पुराणेतरयोरपि** । डि ण्डि कै र्नग्नाचार्यैः कृतस्य पुराणस्येतरस्य च पुराणस्य । ईदृशो विशेषोस्ति । **न च तावता** स्वयं व्यवहारार्थं **स्वप्रक्रियाभेददीपनः** 449/s समयपरिकल्पितो **नामभेदः** संज्ञाभेदः पुरुषकृति**म्बाधते** वेदस्य । किं 160b/PSVTa कारणम् [।] **अन्यत्रापि** पुराणेऽपौरुषेयत्व**प्रसंगात्** । डिण्डिकेतरपुराणानां नामभेदस्य विद्यमानत्वात् । § 2214

यदि तु या वेदवाक्ये वर्ण्णपदरचना दृश्यते **तादृशीं रचनां पुरुषाः कर्त्तुं न शक्नुयुः । कृताम्वा** निष्पादिताम्वा वर्ण्णपदरचना **मकृतसंकेतः** श्रवणमात्राद् **विवेचयेदियं** पुरुषपूर्विकेति । **तदा व्यक्तमपौरुषेयो वेदः स्यात्** [।] न विवेचयति तां रचनान्तत्कथमपौरुषेयो वेदः स्यात् । § 2215

नन्वित्यादि परः । म न्त्रा अपि पुरुषकृता **एवेत्येतदुत्तरत्र विचारयिष्यामः । अपि च न मन्त्रो नामान्यदेव किञ्चित्** । किन्तर्हि [।] **सत्त्येत्यादि** । यथाभूताख्यानं सत्त्यं । इन्द्रियमनसोर्दमनन्तपः । तयोः प्रभावो विषस्तम्भनादिसामर्थ्यं स विद्यते येषां पुंसान्ते तथा । तेषां **सत्त्यतपःप्रभाववतां** पुंसां **समीहितार्थस्य साधनन्तदेव** मन्त्रः । तद्वचनं मन्त्रलक्षणम**द्यत्वेपि पुरुषेषु दृश्यत एव** । किं कारणं । **यथास्वं सत्त्याधिष्ठानबलाद् विषदहनादेः स्तम्भनस्य** सामर्थ्योपघातस्य **दर्शनात्** । तथा श ब रा णां च **केषांचित्** स्वनियमस्थानामद्यापि विषाद्यपनयनशक्तियुक्तस्य कारणाच्छक्नुवन्त्येव पुरुषा मन्त्रान् कर्त्तुं । **अवैदिकानाञ्च** वेदादन्येषां बौ द्धा दी नामिति [।] आदिशब्दाद् आ र्ह त गा रु ड मा हेश्व रा दीनां **मन्त्रकल्पानां** । मन्त्राणां मन्त्रकल्पानाञ्च **दर्शनात्** । विद्याक्षराणि मन्त्राः । तत्साधनविधानोपदेशा मन्त्रकल्पाः । **तेषां च** बौद्धादीना म्मन्त्रकल्पानां **पुरुषकृतेः** पुरुषैः करणात् । § 2216

तस्मान्न लौकिभ्यो वैदिकानां स्वभावभेदः । § 2217

तत्रेत्यादि परः । तत्रापि बौद्धादिमन्त्रकल्पेप्**यपौरुषेयत्वे** कल्प्यमाने । **कथमिदानीमपौरुषेयं** वाक्यं **सर्वमवितथं** । किन्तु मिथ्यार्थमपि स्यात् । **तथा हीत्या** दिनैतदेव बोधयति । **बौद्धमन्त्रकल्पे हिंसा मैथुनात्मदर्श-** 450/s **नादयः** आदिशब्दादनृतवचनादय **अनभ्युदयहेतवो** दुःखहेतवो **वर्ण्यन्ते** । इतरस्मिंस्त्वबौद्धमन्त्रकल्पे त एव हिंसादयोन्यथा चाभ्युदयहेतवो वर्ण्ययन्ते । यदि च सर्वे मन्त्रकल्पा अपौरुषेयाः स्युस्तदा चैतद् **विरुद्धाभिधायि** वाक्य**द्वयमेकत्रा**पौरुषेये **कथं सत्त्यं स्यात्** । § 2218

स्यादेतद् [।] बौद्धमन्त्रकल्पें हिंसादिशब्दानामन्य एवाप्रसिद्धोर्थो यो वैदिकेन मन्त्रकल्पेनाविरुद्ध इति [।] अत आह । **तत्रेत्यादि** । तत्र बौद्धे

मन्त्रकल्पे प्रसिद्धादर्थादन्य**स्यार्थान्तरस्य कल्पने** क्रियमाणे । **तद**र्थान्तरकल्पन**मन्यत्रा**बौद्धे वैदिके मन्त्रकल्पे **तुल्यमि**ति कृत्वा सर्वत्र मन्त्रकल्पेष्वर्थान्तरकल्पनासम्भवेनार्थानिर्णयात् । तत्प्रतिपादितेर्थे क्वचित् प्रतिपत्तिरनुष्ठानं न स्यात् । **तथा चेत्यर्थानिश्च**येनानुष्ठानाभावे सदप्य**पौरुषेय**म्वाक्यं पुरुषार्थं प्रत्य**नुपयोगं** । § 2219

161a/PSVTa **बौद्धादीनां मन्त्रत्वमेव नास्तीति चेदाह । बौद्धादीनाममन्त्रत्व** इति । **तदन्यत्रापि** तस्माद् बौद्धादिमन्त्रादन्यत्रापि वैदिके मन्त्रे मन्त्रत्वप्रतिपादनाय **कोशपानं करणीयं** । न हि काचिद् व्यक्तिरस्तीत्यभिप्रायः । दृष्टविरुद्धं चैतद् बौद्धादयो न मन्त्रा इति । तथा हि **विषादिकर्मकृतो** विषकर्मादीन् कुर्वन्तो **बौद्धा अपि** मन्त्रा **दृश्यन्ते** । तेन **तत्र** बौद्धादिषु मन्त्रकल्पेष्व**मन्त्रत्वमपि** विप्रतिषिद्धं । विषकर्मादिकरणद्वारेण वैदिकानामपि मन्त्रत्वव्यवस्थापनात् । न च विषस्तम्भनादिसामर्थ्ययोगात् वेदवाक्यं लौकिवाक्यादतिशयवदित्येवापौरुषेयं युक्तं । § 2220

तथा हि पाण्यङ्गुलसन्निवेशो **मु द्रा** । **म ण्ड लं** देवतादिरचनाविशेषः । **ध्यान**न्देवतादिरूपचिन्तनं । **तैरनक्षरै**रशब्दस्वभावैः **स्वकर्माणि** विषाद्यपनयनादिलक्षणानि क्रियन्ते । न च तानि मुद्रामण्डलध्याना**न्यपौरुषेयाणि** युज्यन्ते [।] § 2221

स्यादेतत् [।] मुद्रादिष्वेव पुंसां करणसामर्थ्यन्न वर्णक्रमेषु मन्त्रेष्विति । § 2222

451/s

तन्न । यस्मात् **तेषां** मुद्रादीनां **क्रियासम्भवे सत्यक्षररचनायां** सत्त्वादिमतां पुंसां **कः प्रतिघातो** विशेषाभावात् । **तस्मान्न किञ्चिदशक्यक्रियमेषां** पुंसां । येन पुरुषेणाकृतमतिशयमुपलभ्य लौकिकेभ्यो वैदिकानां स्वभावभेदः कल्प्येत । § 2223

यदि बौद्धेतरौ मन्त्रकल्पौ द्वावपि पौरुषेयो **तौ च सत्त्यप्रभवौ** । अवितथाभिधायिपुरुषादुत्पन्नौ । **तत्कथ**मिदानीन्तावेव सत्त्यप्रभवौ **मन्त्रकल्पौ** बौद्धेतरौ**परस्परविरुद्धौ** युज्येते । एकत्र हिंसादीनामनभ्युदयहेतुत्वेन दर्शनादन्यत्राभ्युदयहेतुत्वेन । § 2224

नेत्यादिना परिहरति । **न वै सर्वत्र तौ** मन्त्रकल्पौ **सत्त्यप्रभवौ** येनायं विरोधः । किन्तु **प्रभावयुक्तपुरुषप्रतिज्ञालक्षणावपि** तौ मन्त्रकल्पौ स्तः । प्रभाववता पुरुषेण य इमां वर्णपदरचनामभ्यस्यति तद्विधिं चानुतिष्ठति तस्याहं यथाप्रतिज्ञातमर्थं सम्पादयिष्यामीति या प्रतिज्ञा तल्लक्षणावपि मन्त्रकल्पौ भवतः । ततोन्यथावाद्यपि प्रभावयुक्तौ मन्त्रकल्पौ कुर्यादिवेत्यविरोधः । स एव सत्त्याभावात् प्रभावः कुत इति चेदाह । **स प्रभावो गतिसिद्धिविशेषाभ्यामपि स्यात्** । पुण्येन गतिविशेष एव स तादृशो लब्धो देवतादिसङ्गृहीतो मन्त्रसिद्धिविशेषो येन स तादृशः प्रभावो भवतीति । § 2225

यदि पौरुषेया मन्त्रास्तदा पुरुषत्वात् **सर्वे पुरुषाः किन्न मन्त्रकारिणः** [।] न च कुर्वन्ति । तस्मादभिमता अपि पुरुषा न मन्त्रानकार्षुरित्यभिप्रायः । § 2226

तदित्यादि सि द्धा न्त वा दी । तेषाम्मन्त्राणां यत् **क्रियासाधनं** सत्त्यतपःप्रभावादि तेन **वैकल्यान्न** सर्वे पुरुषा मन्त्रकारिणः । § 2227

यदि पुनस्तादृशैः सत्त्यतपःप्रभृतिभिर्मन्त्रहेतुभिः पुरुषा **युक्ताः** स्युस्तदा ते मन्त्रान् कुर्वन्त्येव । § 2228

452/s

अपि च काव्यानि तत्क्रियाप्रतिभायुक्तः **पुरुषः करोती**ति कृत्वा तत्क्रिया 161b/PSVTa
प्रतिभारहितोपि **सर्वः पुरुषः** पुरुषत्वसाम्यात् **काव्यकृत् स्यात् । अकरणे वा कस्यचिद**न्योपि नैव कुर्यात् । तद्वत् । काव्यकरणासमर्थपुरुषवत् । **इत्यपूर्वेषा वा चो युक्तिः** । व्यभिचारिणीत्यर्थः । § 2229

सत्त्यमित्यादि परः । **मन्त्रक्रियासाधनेन विकलाः** पुरुषा **मन्त्रान्न कुर्वते** । केवल**न्तदेवा**त्र मन्त्रक्रियासाधनस्य सत्त्यादेः **साकल्यं कस्यचित्** पुरुषस्य **न पश्यामः । सर्वपुरुषाणां समानधर्मत्वात्** । § 2230

उक्तमिति सि द्धा न्त वा दी । **अत्र** चोद्य उक्तमुत्तरं । किमुक्तं । **न मन्त्रो नामे**त्यादि । वचनं च समयश्चेति द्वन्द्वः । **सत्त्यादिमतां** पुरुषाणां समीहितार्थसाधनाद्**वचनात्** । तथा सत्त्यादियुक्तपुरुषप्रतिज्ञालक्षणाच्च समयान्न मन्त्रोनामा**न्यदेव किंचित् । तानि च** सत्त्यतपोगतिसिद्धिविशेषलक्षणानि मन्त्रक्रियासाधनानि **क्वचिदेव पुरुषेषु दृश्यन्ते** । § 2231

स्यादेतद् [।] यो यः पुरुषस्य मन्त्रक्रियासाधनरहितस्तद्यथा रथ्यापुरुषः । पुरुषश्चायं मन्त्रकर्त्तृत्वेनाभिमतः पुरुष इति । तत्रापि **सर्वपुरुषास्तद्रहितास्तेन** मन्त्रक्रियासाधनेन रहिता **इत्यपि तत्सम्भवस्य** मन्त्रक्रियासाधनसम्भवस्य पुरुषत्वेन सह **विरोधाभावात् । अनिर्ण्ण**योऽनिश्चयः । मन्त्रक्रियासाधनस्य स्वभावानुपलम्भादेव पुरुषे स्वभावनिश्चय इति चेदाह । **न चे**त्यादि । **अत्यक्षस्वभावेषु** अक्षातिक्रान्तः स्वभावो येषान्तेष्वत्यन्तपरोक्षेष्वित्यर्थः । **अनुपलब्धिर्नाभावनिश्चयस्य हेतुः** । आत्मनि मन्त्रक्रियासाधनानां स्मृत्यादीनामनुपलम्भेन परत्राप्यभावो निश्चीयत इति चेदाह । **न चे**त्यादि । अतिक्रान्तजन्मादिस्मरणं स्मृतिः । परचित्तावबोधो म तिः । अदृष्टेषु पदार्थतत्त्वदर्शनं **प्रतिवेधः** । **सत्त्य**मनन्यथावादित्वं । **शक्तिः** प्रभावः । ता मन्त्रहेतवः सर्वभाविन्यः । **सर्वपुरुष** सन्तान**भाविन्यो भवन्ति** । येन 453/s
ता आत्मनि न दृष्टा इत्यन्यत्रापि प्रतिक्षिप्येरन् । § 2232

इदानीं स्मृत्यादीनां क्वचिदेव पुरुषे सम्भवमाह । **तत्साधन**मित्यादि । तेषां स्मृत्यादीनां यथोक्तानां यत्साधनमुत्पत्तिकारणन्तस्य **संप्रदाय उप**देश**स्तस्य** भेदो विशेषः क्वचिदेवागमे सम्भवो न सर्वत्र । तद्वद् **गुणान्तरसाधनान्यपि स्युः** । क्वचिदेव पुरुषे भवेयुः । सिद्धिः साधनं । स्मृत्यादिकारणानां कार्यभूतानि यानि गुणान्तराणि स्मृत्यादिरूपाणि । तेषां साधनानि

निष्पत्तयोपि क्वचिदेव पुरुषे स्युः स्मृत्यादिकारणानुष्ठानात् । यदि स्मृत्यादि साधनं स्यात् किन्न दृश्यत इति चेदाह । **नापीत्यादि** । **सन्नपि** विद्यमानोपि सन्तानान्तरस्थो मनोगुणो द्रष्टुं पुरुषमात्रेण **न शक्यः** । **अत एव** कारणा**ददृष्टस्य** सन्तानान्तरस्य मनोगुणस्यानपह्नवोप्रतिक्षेपः । **नापि पुरुषेषु** मनो**गुणस्योत्पित्सोरुत्पत्तिमिच्छोः प्रतिरोद्धा** बाधकोस्ति येन तदन्यगुणातिशायी मनोगुणः **कस्यचिदपि** नास्तीति स्यात् । पुरुषत्वादिक एव धर्मो बाधक इति चेत् [।] न । किं कारणं । तस्यान्यसन्तानभाविनो बाध्यस्य गुण- 162a/PSVTa स्य पुरुषमात्रेणा**दृष्टेः** । पुरुषत्वादिना धर्मेण **बाध्यबाधकभावा- सिद्धेः** । अबाधकाद्याप्रतिक्षेपः । § 2233

एतेनान्तरोक्तेन **सर्वस्यार्थस्य** यज्ज्ञानन्तस्य **प्रतिषेधः** । आदिशब्दाद् वीतरागादि**प्रतिषेधादयो निर्वर्ण्णितोत्तराः** । § 2234

यथा न वक्तृत्वादिलिंगेन सर्वज्ञत्वादीनां प्रतिक्षेप इति । **तत्रापि** बीतरागत्वादिप्रतिक्षेप **एवंभूतः** पुरुषो वीतरागत्वादिगुणयुक्तो नेति न्यायो युक्तः । किंभूतः । यादृशोयमसम्भवन्तत्साधनसंप्रदायः । **असम्भवन्तत्साधनसंप्रदायो** वीतरागत्वादिसाधनसंप्रदायो यस्येति विग्रहः । वीतरागत्वादिसाधनेनोपायेन विकलस्स वीतरागादिर्न **भवत्येवं न्याय इति** यावत् । **न दृष्टज्ञापको**तत्स्वभाव **इत्यपि** । अदृष्टं ज्ञापकं वीतरागत्वादि लिङ्गं यस्य । स ज्ञापको दर्शनमात्रेणातत्स्वभावो वीतरागत्वादिगुणवियुक्तस्वभावो भवतीत्यपि न युक्तम्वक्तुं । न हि ज्ञापकानुपलम्भमात्रेण ज्ञाप्यस्याभावो न्याय्यः । किं कारणं । **सतामपि** केषांचिदर्थानां लिंगभूतस्य **कार्यस्यानारम्भसम्भवात्** । आर- 454/s ब्धन्नाम तैरतीन्द्रियैः कार्यन्तथापि **स्वभावविप्र कर्षेणा**मीषामिदं कार्यमिति **द्रष्टुमशक्यत्वाच्च** । तस्मान्मन्त्रक्रियासाधनवैकल्यं यथैकस्य तथा सर्वस्येत्येतदशक्यनिश्चयमिति स्थितं । § 2235

यत एवन्त**स्मादध्ययनम**ध्ययनान्तरवद् अ**ध्ययनान्तरपूर्वकमिति** साध्ये **अध्ययनादिति** लिङ्गं **व्यभिचारि** । **भा र ता दध्ययने** पौरुषेयाध्ययनत्वस्य **भावात्** । § 2236

वेदेन विशेषणाददोषः । अध्ययनमात्रस्य हि व्यभिचारो न वेदेन विशिष्टस्याध्ययनस्येत्यभिप्रायः । **कः पुनरित्यादि** सिद्धान्तवादी । **कोतिशयो वेदाध्ययनस्य येन** तद्वेदा**ध्ययनमन्यथे**ति स्वयं कृत्वाध्येतु **न शक्यते** । नैव कश्चिदतिशयः [।] ततो वेदाध्ययनं च स्यान्न चाध्ययनपूर्वकमिति विरोधाभावात् स एव व्यभिचारः । यस्मा**न्न हि विशेषणं** वेदत्व**मविरुद्धं विपक्षेणा**नध्ययनान्तरपूर्वकत्वेन **सह** । **अस्माद्** विपक्षा**द्धेतुन्निवर्त्तयति** । किं कारणं । **अविरुद्धयो**र्वेदत्वानध्ययनान्तरपूर्वकत्वयोरेकत्र वेदवाक्ये **सम्भवात्** । को ह्यत्र विरोधो यद् वेदाध्ययनं च स्यान्न चाध्ययनान्तरपूर्वकमिति । **इदानीन्तनानां** पुरुषाणाम**नध्ययनात्** । अध्ययनान्तरपूर्वकत्वेनैवाध्ययनात् । **उक्तोत्तरमेतत्** । भा र ता ध्ययनेपि प्रसङ्गात् । तदपि हीदानीन्तनाः परोपदेशेनैवाधीयत इति । तस्याप्याद्याभिमतमध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकत्वेन

वेदवदपौरुषेयं स्यात् । वेदाध्ययनपूर्वकमेव वेदाध्ययनं कर्त्तुर**दर्शनादिति**
चेत् । इदमपि प्राक् प्रत्यूढं प्रतिक्षिप्तं । दृश्यन्ते हि विच्छिन्नक्रियासंप्रदायाः
। **कृतकाश्चे**त्यादिना । **नाप्यदर्शनमात्रमभावं गमयतीति** कृत्वा **व्यभिचार**
एव वेदाध्ययनत्वादित्यस्य हेतोः । **तस्मात्** वेदत्वं **विशेषण** मध्ययनस्य हे- 162b/PSVTa
तोर**तिशयभाग् न भवति** विशेषाधायकन्न भवति । विपक्षविरोधाभावेन
विपक्षादव्यावर्त्तनात् । उपात्तमपि विशेषण**मनुपात्तसमं** । § 2237

किञ्च । **यत्किञ्चिद वेदाध्ययनं सर्वन्तदध्ययनान्तरपर्वकमिति** वेदेन
विशेषितेपि हेतौ **व्याप्तिर्न सिध्यति** । विपर्यये बाधकप्रमाणाभावेन सर्व- 455/s
स्य वेदाध्ययनस्य तथाभावसिद्धेरध्ययनान्तरपूर्वकत्वासिद्धेः । **यादृशं** त्वध्य-
यनं स्वयं कर्त्तुमशक्तस्य तन्निमित्तमध्ययनान्तरनिमित्तं **दृष्टं तत्तथेत्य**ध्यय-
नान्तरपूर्वकमे**वेति स्यात्** । स्वयं कृत्वाध्येतुमशक्तस्य यदध्ययनन्तस्य दृष्टे
विशेषजाड्यादिलक्षणं तन्निमित्ततया परपूर्वाध्ययननिमित्ततया । तत्त्यागेन
तस्य जाड्यादिनिमित्तस्याध्ययनस्य यथा परिदृष्टे विशेषस्य त्यागेन । यद्वा
तन्निमित्ततया शक्तिनिमिततया । दृष्टेऽवगते विशेषेस्वयं कृत्वाध्ययनलक्षणे
तत्त्यागेन तस्य विशेषस्य त्यागेन वेदाध्ययनत्वसामा**न्यस्य ग्रहणं** शक्त-
स्याशक्तस्य वा सर्वं वेदाध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकम्वेदाध्ययनत्वसामान्यादिति
क्रियमाणं **व्यभिचार्येव** । किमिव [।] हुताशनसिद्धौ । अग्निसिद्धौ **पाण्डुद्र-**
व्यत्ववत् । अग्निसाध्ये धूमे यः पाण्डुविशेषो दृष्टस्तत्त्यागेन पाण्डुद्रव्य-
सामान्यमुपादीयमानमग्निसिद्धौ यथा व्यभिचारि तद्वदित्यर्थः । § 2238

एतेनानन्तरोक्तेन व्यभिचारित्वप्रतिपादनेन वचनादयः । आदिशब्दात्
पुरुषत्वादयः **प्रत्युक्ताः** । यथा तेपि व्यभिचारिण इति । § 2239

कस्मिन् साध्ये [।] रागादिसाधने । रागादिसिद्धौ । यादृशो रागादिप्र-
भवो वचनविशेषो दृष्टस्तत्त्यागेन वक्तृत्वसामान्यस्य व्यभिचारात् । § 2240

अस्तु वेत्यभ्युपगम्याप्याह । सर्वथाप्येवंकृत्वा वेदस्या**नादिता सि-**
ध्येदादिरहितत्वमात्रं सिध्येत् । **नापुरुषाश्रयः** । अपौरुषेयत्वन्तु न सिध्येत् ।
§ 2241

अथ तस्मादपौरुषेयमात्रादेवापौरुषेयत्वमिष्यते । तदा **स्यादन्योपि** लोक-
व्यवहारोनादिप्रवृत्तत्वादनराश्रयोपौरुषेयः । **पुरुष एव हि स्वयमभ्युह्यो**पक-
ल्प्याधीयते । परतो वा श्रुत्वाधीयते तेषां पुंसा**मव्यापतकरणाना**मव्यापृत-
तात्वादीनां **स्वयं शब्दा ध्वनयन्ति** । स्वरूपं प्रकाशयन्ति । **येन** स्वयं ध्व- 456/s
नने**नापौरुषेयाः स्युः** । किन्तु पुरुषव्यापारेणैषां वैदिकानां शब्दानां ध्वन-
नाल्लौकिकवाक्यवत् पौरुषेयत्वमेव । § 2242

अपि स्युरपौरुषेयास्सम्भाव्यत एषामपौरुषेयत्वं **यदि पुरुषाणामादिः**
स्यात् । अध्ययनं चानादि**स्तदाप्याद्य**स्य पुरुषस्याध्ययन**मन्यपूर्वक**मध्यय-
नान्तरपूर्वकं **न सिध्यति** । किङ्कारणम् [।] **अध्यापयितुरन्यस्य** पुरुष-
स्याभावात् । **तत्प्रथमोध्येता** तस्य वेदस्य प्रथमोध्येता स्वयमभ्युह्य वेदम-
धीत इति **कर्तैव स्याद्** वेदस्य । **तदिति** तस्मा**दयं** वेदाध्ययनलक्षणो व्यव-

हार एकस्मादधीत्यापरमध्यापयति । सोप्यन्यमिति पूर्वपूर्वदर्शनप्रवृत्तो**नादिः**
163a/PSVTa पुरुषव्यवहार इति पुरुषैरेवायं रचितो व्यवहार इति स्यान्नापौरुषेय एव । किमिव [।] **डिम्भकपांसुक्रीडावत्** । डिम्भका बालास्तेषां पांसुक्रीडा यथा **पूर्ववत्दर्शनप्रवृत्त**त्वादनादिः **पुरुषव्यवहार**स्तद्वत् । आदिशब्दाद् भोजनादिव्यवहारः । § 2243

अनादित्वादित्यादि । **अनादित्वाद्** वेदस्या**पौरुषेयत्वे**भ्युपगम्यमाने **म्लेच्छादिव्यवहाराणा**मिति स्वकुलक्रमागतानां मातृविवाहादिलक्षणानामनादित्वात् तथाभावो वेदवदपौरुषेयत्वं स्यात् । आदिशब्दादार्यव्यवहारस्यानादेः परिग्रहः । तथा **नास्तिक्यवचसामपि** धर्माधर्मपरलोकापवादप्रवृत्ताना**मनादित्वात्तथाभावः** । अपौरुषेयत्वं स्यात् । अनादित्वमेव तेषां कथमिति चेदाह । **पूर्वसंस्कारसन्ततेः** पूर्वसंस्कारवशात् सन्तानेन प्रवृत्तेरित्यर्थः । **म्लेच्छव्यवहारा** अनादयः । **के** पुनस्त इत्याह । मृते पितरि पुत्रेण **मातृविवाहः** कार्य इति । म्लेच्छानां केषांचिद् व्यवहारः । आदिशब्दाद् वृद्धानाम्मारणं संसारमोचनार्थमित्यादिव्यवहारपरिग्रहः । आदिशब्दोपात्तमाह । **मदने**त्यादि । म द न त्र यो दश्याम्पर्वणि **मदनोत्सवः** । अत्राप्यादिशब्दात् पुत्रज-
457/s न्मोत्सवादयोप्यनादयः । **नास्ति**कानां लौ का य ति का नाम्**वचांसि** च । किंभूतान्य**पूर्वपरलोकाद्यपवादीनि** । अपूर्वस्य धर्माधर्मस्य परलोकस्य चापवादीनि प्रतिक्षेपकाणि । तान्यप्यनादीनीति । लिंगविपरिणामेन सम्बन्धः । २४८ § 2244

कथं पुनर्म्लेच्छादिव्यवहारादीनामनादित्वमित्याह । **न ही**त्यादि । ते च व्यवहारा**स्तानि** च नास्तिक्यवचांसीति नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्यामिति नपुंसकस्यैकशेषः । तेनायमर्थः [।] तान् व्यवहारांस्तानि च नास्तिक्यवचांसि **परै**रन्यैः पुरुषै**रनाहितसंस्कारा** अव्युत्पन्नबुद्धय इदानीन्तना **न प्रवर्त्तयन्ति** । किन्तु व्युत्पादितबुद्धय एव । तेप्यपरैस्तेप्यपरैरिति सिद्धमनादित्वं । § 2245

येप्यपूर्वं काव्यादिकं कुर्वन्ति । तेषामप्यन्यकृतेनैव संस्कारेण प्रवृत्तेस्तत्कृतोपि व्यवहारोनादिरिति कथयन्नाह । **स्वप्रतिभे**त्यादि । **स्वप्रतिभ**या स्वबुद्ध्या **रचितस्समयः** काव्यादिलक्षणो यै**स्तेषामपि** तावत् पुरुषाणां **यथाश्रुतः** परस्मात् समस्तो व्यस्तो वा **योर्थः** । तत्र ये **विकल्पा**स्तेषां **संहार** एकत्रोपादानम्वर्गीकरणमिति यावत् । ते**नैव** प्रकारेण **प्रवृत्ते**र्ग्रन्थादीनां करणात् । स्वप्रतिभारचितोपि ग्रन्थो वस्तुतः परपूर्वक एव । कथन्तर्हि स्वकृत इत्युच्यते इत्याह । **तत्काव्यादिकमपरपूर्वकमित्युच्यत** इति सम्बन्धः । केनचित् स्वयं कृतमित्युच्यते । किं कारणं [।] **कुतश्चिदु**पदेष्टुः किञ्चिदर्थजातमा**गतमिति** कृत्वा । **एकस्योपदेष्टुः प्रबन्धेनाभावात्** । तदेवं स्वप्रतिभारचितोपि तावद् ग्रन्थः परमार्थतः परपूर्वक एव । **प्रागेव** किम्पुन**र्यथादर्शनप्रवृत्तयः** ।
163b/PSVTa परेभ्यो यथादर्शनमेव प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्येषां ते तथोक्ताः । **सम्यग्मिथ्याप्रवृत्तयः**

२२ चांसीति] Pāṇini १. २. ६९

। सम्यग् मिथ्या च प्रवृत्तिराचरणं येषां **लोकव्यवहा**राणान्ते तथोक्ताः । तत्र सम्यक्प्रवृत्तयः पूज्यपूजादयः । मिथ्याप्रवृत्तयः कामोपसंहितादयः । एते च स्फुटमेव परपूर्वकाः । § 2246

अत्र व्यभिचारमाशंकते । **नन्वि**त्यादि । प्रथमकल्पे भवा **आदिकल्पिकाः** । तेष्**वदृष्टा व्यवहाराः इष्यन्ते** । न हि तैः पूर्वेभ्यो व्यवहारा 458/s उपलब्धास्तेषामेव प्रथमत्वात् । § 2247

तेषामपीत्यादिना परिहरति । **तेषाम**प्यादिकल्पिकानाम्पुंसा**मन्यसंस्काराहितानां पू**र्वजन्मप्रसरेषु पूर्वदृष्टव्यवहारेणाहितसंस्काराणां पश्चाद् **यथाप्रत्ययं** । यथा सहकारिसन्निधानं **प्रबोधात्** प्रवृत्तेः । तेपि नापरपूर्वकाः । २४८ a.b. § 2248

भवत्वनादित्वात् **सर्वेषां** म्लेच्छादिव्यवहाराणाम**पौरुषेयत्वमिति चेत्** । **तादृशे**नादित्वमात्रेण सर्वव्यवहाराणा**मपौरुषेयत्वे सिद्धेपि को गुणो भवेत्** [।] नैव कश्चित् । तथा हि **कामं भवेदविसम्वादकमित्यपौरुषेयत्वमिष्टं । तच्चा**पौरुषेयत्वं **विसम्वादकानामपि केषांचि**ल्लोकव्यवहारणा**मस्ती**ति नापौरुषेयत्वमवितथत्वस्य साधकं व्यभिचारादिति **किन्तेनापौरुषेयत्वेन** कल्पितेन । § 2249

अथ वेदवाक्यानामेवापौरुषेयत्वमिष्यते । तदा **वेदवाक्यानामेवापौरुषेयत्वे सत्य**पि तद्वाच्येष्वर्थेषु **संशय** एव **पुन**रिति भूयः । अपौरुषेयत्वमपि कल्पयित्वा भूयः संशय एव प्राप्त इत्यर्थः । किं कारणम् [।] अर्थ**भेदा**नां वेदार्थव्याख्यानविकल्पानामाचार्यभेदेन **दर्शनात्** । § 2250

यदीत्यादिना व्याचष्टे । § 2251

अपौरुषेयत्वेपि यदि वेदवाक्यं यथास्वं **प्रतिनियतामेव । तदर्थप्रतिभां** । वेदवाच्यार्थालम्बनाम्बुद्धिप्रवृत्तिकामस्य यदि **जनये**त्तदा विपरीतार्थसमारोपाभावादा**श्वासनं स्या**ल्लब्धाश्वासः पुरुषो भवेत् । तत्तु नास्ति । यस्माद् । **यथेष्टन्तु समारोपापवादाभ्या**मधिकशब्दप्रक्षेपेण शब्दान्तरापह्नवेन वेत्यर्थः । विरुद्धशास्त्रव्यवहारिणो **नै रु क्ताः । आदि**शब्दाद् वै या क र णादिपरिग्रहः । **वेदवाक्यानि विशसन्तो** नानार्थान् कुर्वन्तो **दृश्यन्ते । न च ते** परस्परविरोधिनो व्याख्याभेदोपनीता **अर्थास्तेषा**म्वेदवाक्याना**न्न संघटन्त** एव सम्भवन्त्येवेत्यर्थः । किं कारणम् [।] **अर्थनिवेश**स्यार्थवाचकत्वेन 459/s प्रवर्त्तनस्य **समयप्राधान्यात्** । संकेतप्रतिबद्धत्वात् । **एकस्यापि वाक्यस्य** यथासमय**मनेकार्थविकल्पसम्भवात्** संशय एव । प्रकृतिप्रत्ययानुसारेण च वेदवाक्यानां व्याख्यानात् । तेषां च नियतार्थत्वान्न वेदवाक्येष्वनेकार्थविकल्पसम्भव इत्यपि मिथ्या । किं कारणं [।] **प्रकृतिप्रत्ययानामनेकार्थपाठसम्भवात्** । एकापि हि प्रकृतिरनेकेष्वर्थेषु पठ्यते । तथा प्रत्ययोपीति [।] तदवस्थ एव यथाभिप्रायमर्थसंस्कारभेदात् संशयः । § 2252

स्यादेतद् [।] रुढिमाश्रित्य वेदार्थव्याख्यानात् प्रकृतिप्रत्ययानामनेकार्थपाठेपि न संशय इत्यप्यसत् । किं कारणं [।] **रुढेरप्येकान्तेन स्वय-** 164a/PSVTa

मेवाननुमतेरनङ्गीकरणात् । एतदेव कुतः । **अरूढशब्दबाहुल्यात्** । अरूढा एव ये लोके शब्दास्ते वेदे बाहुल्येन दृश्यन्ते । तद्यथा जर्भुराणप्रभृतयः । ततो न तत्र रूढिशब्दान्निर्णयः । तत्र **तदर्थस्या**रूढशब्दार्थस्य निर्णये **व्याख्यातृपुरुषोपदेशापेक्षणात् । तदुपदेशस्य** च पुरुषोपदेशस्य च । **तदिच्छानुवृत्तेः** पुरुषेच्छानवृत्ते**रनिर्णय एव वेदवाक्यार्थेषु** । २४९ § 2253

अपि चायं वे द वा द्यपौरुषेत्वं साधयन् वर्णानाम्वा साधयेद् वाक्यस्य वा । वाक्यविकल्पेनैव पदस्याप्यभिधानं द्रष्टव्यं । § 2254

१ वर्णविकल्पमधिकृत्याह । **तत्रे**त्यादि । **अन्याविशेषा**दिति [।] लौकिकेभ्यो वर्णेभ्यो वैदिकानामविशेषात् । **वर्णाना**मपौरुषेय**त्वसाधने किम्फलम्भेत्** [।] नैव किञ्चित् । § 2255

न हीत्यादिना व्याचष्टे । यस्मान्न **हि लौकिकवैदिकवाक्ययोर्नाना वर्णाः** 460/s । किन्तर्हि [।] यथा वैदिका अकारादयोऽभिन्नास्तथा लौकिका अपि । एकत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । सत्यपि प्रत्यभिज्ञाने यदि लौकिकेभ्यो वैदिकानां वर्णानां भेद इष्यते । तदा **भेदेपि** । **ततः** प्रत्यभिज्ञानाद् वैदिकानामकारादीनां प्रत्युच्चारणं **यदेकत्व**न्तस्या**सिद्धिप्रसंगा**त् । किं कारणं [।] **प्रत्यभिज्ञाविशेषा**त् । लौकिकवैदिकवर्णभेदे दृष्टस्य प्रत्यभिज्ञानस्य वैदिकेषु वर्णेष्वविशेषात् । एकत्वव्यभिचारिणः प्रत्यभिज्ञानात् कथम्वैदिकानामेकत्वं सिध्यतीत्यर्थः । **भेदानुपलक्षणाच्च वैदिकवर्णासिद्धिः** । लौकिकवैदिकयोर्भेदानुपलक्षणात् । § 2256

अथ स्याद् वैदिकेषु वर्णेष्वेकत्वनिमित्तत्वात् प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणमेवान्यत्र तु सादृश्येन भ्रान्तत्वादप्रमाणमित्यत आह । **प्रत्यभिज्ञानादप्रतीतिप्रसङ्गा**दिति । यद्यन्यत्राप्रमाणं घटादावपि तर्हि प्रत्यभिज्ञानाद् क्षणिकत्वाप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । अन्यत्त्वादेव । भवद्भि र्मी मां स कैर्ल्लौकिकवैदिकवर्णभेदा**नभ्युपगमाच्च** । **तेषाञ्च** वर्णानाम**पौरुषेयत्वसाधने**भ्युपगम्यमाने **ते** वर्णाः **सर्व**त्र लोके वेदे च **तुल्या इति किमनेन** मी मां स के नैवमपौरुषेयत्वं साधयता **परिशेषितं** परित्यक्तम्वर्णजातं यत् पौरुषेयं स्यात् । **तथा वै** लौकिकवैदिकवर्णानामपौरुषेयत्वे सति **सर्वः** शाब्दो **व्यवहारो** लौकिको वैदिकश्**चापौरुषेयो न च सर्वोऽवितथो** न च सर्वः सत्त्यार्थः । अपौरुषेयत्वेपि वितथार्थस्य सम्भवात् । **इति** हेतो**र्व्यर्थः परिश्रमो**ऽपौरुषेयत्वकल्पनायाः § 2257

२ **अथे**त्यादिना द्वितीयपक्षोपन्यासः । **अथ वाक्यमपौरुषेयमिष्टं** । तदसत् । तथा हि **वाक्यन्न भिन्नम्वर्णेभ्यो विद्यते** । किं कारणं । **दृश्यस्यानुपलम्भनात्** । § 2258

164b/PSVTa **न ही**त्यादिना व्याचष्टे । **न हि वयन्देवदत्तादिपदवाक्येषु** । देवदत्तादिपदेषु वाक्येषु च **दकारा-दी**नां वर्णानां यः **प्रतिभासस्तं** मुक्त्वाऽन्यवर्णात्मकं 461/s पद वाक्यप्रतिभासं **बुद्धेः पश्यामः** । **द्वितीयवर्णप्रतिभासवत्** । यथा द-

---

२ भुराण] In the Vedic mantras.

कारे प्रतिभासमाने तत्समानकालमेव द्वितीयो वर्णो न प्रतिभासते । तद्वन्न पदवाक्यं प्रतिभासते । **न चाप्रतिभासमानं** ग्रहणे बुद्धौ **ग्राह्यतयेष्ट**मुपलब्धिलक्षणप्राप्तं **सदस्ती**ति शक्यमवसातुं । तथा वर्णेभ्यो**न्यद् वेति शक्यमवसातुं** । न चेति सम्बन्धः । अस्तित्वे निषिद्धेन्यत्त्वमपि निषिद्धमेव । तथापि द्वयोरुपादानमत्यन्तसत्त्वप्रतिपादनार्थं । **आकारान्तवत्** । यथैकस्मिन्नाकारे भासमाने तत्राप्रतिभासमानं दृश्यमाकारान्तरमन्यन्नास्ति तद्वत् । § 2259

अन्यासम्भवीत्यादि [।] अन्येषु वर्णेष्वसम्भवि । अर्थप्रत्यायन**कार्य**लक्षणं **कार्यव्यतिरिक्तस्य** पदवाक्यस्य **गमकमिति चेत्** । तथा ह्यप्रतिपत्तिर्देवदत्तादिपदवाक्येषु दृष्टा । न चेयम्वर्णेभ्यस्तेषां प्रत्येकमनर्थकत्वात् । एकवर्णकालेऽपरवर्णाभावेन सामस्त्याभावाच्चातोवगम्यतेऽस्ति तत्पदवाक्यं यत इयमर्थप्रतीतिर्भवतीति । § 2260

स्यादित्यादिना प्रतिविधत्ते । **स्याद्** वर्णेभ्योर्थान्तरं पदादि । **यदि** तेषु **वर्णेषु सत्स्वपि तदर्थ**प्रतीतिलक्षणं **कार्यन्न स्यात्** । यावान् वर्णसमुदायोर्थप्रतिपादनाय संकेतितस्तावतो यद्यर्थप्रतीतिर्न स्यात् स्यादेतत् । यावता भवत्येव । तदुक्तं [।] § 2261

नान्यथानुपपत्तिस्तु भवत्यर्थमतिं प्रति ।
तदेवास्यानिमित्तं स्याज्ञायते यदनन्तरमिति । स्फोट०
९५ § 2263

न भवतीत्यादि परः । **न भवति** वर्णेभ्योर्थप्रतीतिः । किं कारणं [।] **तेषाम्वर्णानामविशेषेपि पदवाक्यान्तरे**र्थप्रतीते**रसम्भवात्** । यदि हि वर्णेभ्योर्थप्रतीतिः स्यात् तदा सर इत्यस्मिन् पदे यादृश्यर्थप्रतीतिस्तादृश्येव रस इत्यत्रापि स्याद् उभयत्र वर्णानान्तुल्यत्वात् । एवं वाक्येपि सदृशवर्णे बोद्धव्यं । न च भवति । तस्मान्न वर्णेभ्योर्थप्रतीतिलक्षणं कार्यमिति । § 2264

नेत्यादिना परिहरति । **तेषाम्वर्णानां** वाक्यान्तरेष्**वविशेषासिद्धेः** । तथा हि य एकत्र वाक्ये वर्णा न त एव वाक्यान्तरेषु पुरुषप्रयत्नभेदेन वर्णानां प्रतिवाक्यम्भिन्नानामेवोत्पत्तेः । § 2265

462/s

स एवायम्वर्ण इति **प्रत्यभिज्ञानात्** प्रतिवाक्यं वर्णाना**मविशेषो**ऽभेदः **सिद्ध इति चेत्** । § 2266

नैतदेवं । किं कारणं । **तस्य** प्रत्यभिज्ञानस्य **व्यभिचारित्वात्** । दृश्यते हि लूनपुनर्जातेषु केशेषु भिन्नेष्वपि सादृश्यग्रहणाद् विप्रलब्धस्य प्रत्यभिज्ञानं । सादृश्यग्रहणं च सदृशस्य स्वरूपग्रहणं न त्वन्यसदृश इति ग्रहणं । **अनिदर्शनत्वा**च्चादृष्टान्तत्वाच्च प्रत्यभिज्ञानस्यालिंगस्य । न ह्येकः प्रत्यभिज्ञायमानो वादिप्रतिवादिसिद्धो दृष्टान्तोस्ति । नापि प्रतिपदं वर्णैकत्वग्राहकं प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञानं सम्भवति । पूर्वकालसम्बन्धित्वस्येदानीमसन्निहितत्वेनाग्रहणात् । 165a/PSVTa
ग्रहणे वा श्रोत्रज्ञानवत् स्पष्टप्रतिभासः स्यात् [।] न च भवति [।] तस्मान्न

पूर्वकालवर्ण्णग्राहकं । दृश्यमानस्य चेदानीन्तनकालत्वाद् यश्चेदानीन्तनकालसम्बन्धी स्वभावः स कथं पूर्वकालसम्बन्धी । पूर्वापरकालयोः परस्परविरोधात् कथं प्रत्यक्षेण तत्त्वग्रहण उच्यते । सन्निहितविषयं च प्रत्यक्षमिष्यते [।] न च वर्ण्णस्य सन्निधानं सम्भवति सांशत्वात् । अन्त्यवर्ण्णभागकाले च पूर्व्ववर्ण्णभागानामसत्त्वात् । तेन न वर्ण्णेषु प्रतिपदमेकत्वग्राहकं प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञानं सम्भवति । § 2267

तस्मात् स्थितमेतत् प्रतिवाक्यं भिन्ना एव वर्ण्णास्तेषामेव भेदार्थप्रतीतेर्भेद इति । § 2268

ननु वर्ण्णा निरर्थका इत्युक्तन्तत्कथन्तेषामेव भेदादर्थप्रतीतेर्भेद इत्युच्यते । § 2269

सत्त्यं । सन्तो वर्ण्णा निरर्थका विकल्पविषयास्तु सामान्यरूपा एव प्रतिवाक्यं भिन्ना वर्ण्णा वर्ण्णस्वलक्षणा भेदेनाध्यस्ता वाचका इष्यन्ते । तेन वर्ण्णानामेव भेदादर्थप्रतीतेर्भेद इत्युच्यते । यदि तु वर्ण्णभेदादयमर्थप्रतीतिभेदो नेष्यते किन्तु **वर्ण्णाविशेषेपि** [।] ततो व्यतिरिक्तस्य **वाक्यस्य भेदादर्थप्रतिपत्तिभेदः** [।] स एव **कार्यभेदः स्यात्** । सा चार्थप्रतीति**र्वाक्याद्** भवेत् । **तच्च** वाक्य**मतीन्द्रियम्**वर्ण्णव्यतिरेकेणेन्द्रियबुद्धावप्रतिभासनात् । **इति** एवं **कुतः स्यात्** । वाक्यात् स प्रतीतिर्न स्यात् । सम्बन्धस्यागृहीतत्वात् । § 2270

स्यादेतद् [।] अदृश्यमपि तद्वाक्यमिन्द्रियवत् सन्निधिमात्रेण प्रतीतिं जनयति । प्रतीत्यन्यथानुपपत्या च वाक्यकल्पनेत्यत आह । § 2271

सन्निधिमात्रेण वाक्यस्य प्रतीति**जनने**ऽभ्युपगम्यमाने । इन्द्रियादिव**द**-
463/s **व्युत्प न्नस्याप्य**कृतसंकेतस्यापि पुंसोर्थप्रतीतिर्वाक्यात् **स्यात्** [।] न च भवति । तस्माद् वर्ण्णेभ्यः संकेतबलादेवार्थप्रतीतेर्भावात् कथमन्यथानुपपत्त्या वाक्यकल्पना । **तस्मान्न वाक्यन्नाम किञ्चिदर्थान्तरम्वर्ण्णेभ्यो यस्यान्यस्यापौरुषेयत्वं साध्येत । तदभावाद्** वाक्याभावाद् **वर्ण्णा** एव केवलमवशिष्यन्ते । ते चाविशिष्टाः सर्वत्र तेषा**मपौरुषेयत्व**साधने । § 2272

वेदनाविशिष्टरूपाणां लौकिकानामपि **वर्ण्णानामपौरुषेयत्वं** साधयितव्यम् [।] अत्र च **प्रथमपक्षे** वर्ण्णापौरुषेयत्वसाधनपक्षे **प्रत्युक्तं** । व्यर्थः परिश्रम इति । २४९-२५० § 2273

अपि चेत्यादि । **अनेकावयवात्मत्वे** वाक्यस्य कल्प्यमाने **तेषामवयवानां पृथक्** प्रत्येकं **निरर्थका** यदि । § 2274

तेपीत्यादिना व्याचष्टे । **तस्य** वाक्यस्य बहवोवयवाः **पृथक् प्रकृत्या** स्वभावेन यद्यनर्थकास्तदा वाक्यमप्यनेकावयवसमुदायात्मकं तद्वदेवानर्थकं । ततश्चा**तद्रूप** इत्यनर्थकत्वेनावाचकरूपेऽवयवसङ्घाते **ताद्रूप्यं** वाचकवाक्यरूपमर्थवत्त्वमिति यावत् । **कल्पितं** समारोपितम्भवेत् । **सिंहतादिवत्** । यथा सिंहो माणवक इत्यादिषपचारेषु । माणवकादिष्वतद्रूपेषु सिंहादिकमारोपितन्तद्वत् । § 2275

165b/PSVTa

अर्थवानित्यादिना व्याचष्टे । **अर्थवानेवात्मा** । वाचक एव स्वभावो **वाक्यं** । **ते चावयवा** वाक्यस्य **स्वयमनर्थकाः** । **तेषु च** स्वयमनर्थकेष्ववयवेषु सोर्थवान् वाक्यात्मा **कल्पनासमारोपितः स्यात्** । **सिंहतादिवत् माणवकादिषु** । **इति** हेतोस्स वाचक आत्मा कल्पनारचितत्वात् **पौरुषेय एव** । २५१ § 2276

अथ माभूदेष दोष इति प्रत्येकं वाक्यस्यावयवाः वाक्यार्थेन **सार्थका इष्यन्ते** । तदा **प्रत्येक**मवयवानां **सार्थकत्वे मिथ्यानेकत्वकल्पना** 464/s एकस्याप्यवयवस्य परिसमाप्तार्थत्वादवयवान्तरापेक्षा वाक्यस्य न युज्यत इत्यर्थः । यदा **चैकावयवगत्या च** । एकस्यापि वाक्यावयवस्य ग्रहणे **वाक्यार्थप्रतिपत्प्रतीतिर्भवेत्** । § 2277

अथ स्याद् [।] एकावयवगत्यापि सामान्येन वाक्यार्थप्रतीतिर्भवत्येव । यदाह । भ र्तृ ह रिः । सर्वेषाम्पृथगर्थवत्ता सर्वेषु प्रतिशब्दं कृत्स्नार्थपरिसमाप्तेः । तथा यदेव प्रथमं पदमुपादीयते तस्मिन् सर्वरूपार्थोपग्राहिणि नियमानुवादनिबन्धनानि पदान्तराणि विज्ञायन्त* इति । तत्कथमुच्यते **वृथानेकत्वकल्पने**ति । § 2278

नैष दोषो यस्मात् । विवक्षितार्थविशेषापेक्षयैतदुच्यते ।
प्रत्येकं सार्थकत्वेपि मिथ्यानेकत्वकल्पना ।
एकावयवगत्या च वाक्यार्थप्रतिपद् भवेदिति ।§ 2281

नापि कश्चिदवयवः कारकविशेषस्याभिधायकोन्यश्च क्रियाविशेषस्याभिधायक इति वाक्यावयवानां प्रत्येकं सार्थकत्वात् साफल्यं युक्तं । क्रियाविशेषानन्वितस्य कारकविशेषस्याभिधातुमशक्यत्वात् । तदन्वितस्य त्वभिधाने मिथ्यानेकत्वकल्पनेत्यादिदोषस्तदवस्थ एवेति । § 2282

परिसमाप्तार्थेत्यादिना व्याचष्टे । **परिसमाप्तेर्थो** यस्य **शब्दरू**पस्य तत्तथा । **ते चावयवा** वाक्यगतास्त**थाविधा** इति परिसमाप्तार्थरूपाः **पृथक् प्रत्येकं** । इति हेतोः प्रत्येकन्तेऽवयवा **वाक्यं** प्रसक्ताः [।] **तथा** च **नानेकावयवं वाक्यं** । अनेकेनावयवेन युक्तमेकम्वाक्यं न स्यादित्यर्थः । प्रत्येकं चावयवानां सार्थकत्वे **एकावयवप्रतिपत्त्या** समस्तवाक्यार्थप्रतिपत्त्या समस्त**वाक्यार्थप्रतिपत्तेरवयवात्तरं प्रति अपेक्षा** श्रोतुर्न स्यात् । **कालक्षेपश्च न स्यात्** । कालहरणेन वाक्यार्थप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः । किङ्कारणं [।] **तस्य** वाक्यार्थस्य **निष्कलात्मनो** निर्विभागस्य **क्षणेनैकेन प्रतिपत्तेः** । एतदेव कुत [।]**एकज्ञानोत्पत्तौ** तस्य वाक्यार्थस्य **निःशेषागमात्** । § 2283

465/s

अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षते । एकावयवप्रतिपत्त्या च वाक्यार्थप्रतिपत्तौ तस्यावयवस्य कालक्षेपश्च न स्यात् । किङ्कारणं । तस्यावयवस्य निःकलात्मनः क्षणेनैकेन प्रतिपत्तेः । किं कारणम् [।] एकज्ञानोत्पत्तौ तस्य निर्भागस्यावयवस्य निःशेषावगमात् । § 2284

१३ *] Bhāgavṛtti [[?]]

अन्यथेति यद्येकज्ञानक्षणेन सर्वस्य ग्रहणं न स्यात् तदा गृहीतागृहीतस्वभावयोरेकत्वविरोधात् । विरुद्धयोरेकत्वायोगात् । २५२ § 2285

166a/PSVTa

अथ मा भूदयन्दोष इति सकृच्छ्रुतिरिष्यते । तदा सकृच्छ्रुतौ च सर्वेषामवयवानां कल्प्यमानायां कालक्षेपो न युज्यते । २५२ § 2286

मा भूदित्यादिना व्याचष्टे । अवयवान्तराणामप्रतीक्षणेनैकस्मादेवावयवाद् वाक्यार्थसिद्धेर्वाक्यार्थनिश्चयात् कारणाद् अनेकावयवत्वहानिर्वाक्यस्येति कृत्वा सर्वेषाम्वाक्यावयवानां सकृच्छ्रवणमिष्यते । तदापि कालक्षेपो न युक्त एव । किं कारणम् [।] एकावयवप्रतिपत्तिकाल एव सर्वेषामवयवानां श्रवणात् । क्रमेण च श्रवणं दृष्टं । क्रमश्रवणे चावयवानां पृथक् पृथगर्थवतां सतामेकस्मादेवावयवात्तदर्थसिद्धेर्वाक्यार्थसिद्धेरन्यस्यावयवस्य वैयर्थ्यात् । एतच्चानन्तरमेवोक्तं । § 2287

सकृत्सर्वावयवश्रवणे परन्दोषन्दर्शयन्नाह । सकृच्छ्रुतौ सर्वावयवानां युगपद्ग्रहणेभ्युपगम्यमाने पृथक् प्रत्येकमर्थेषु वाच्येष्वदृष्टसामर्थ्यानामवयवानां सहितानामप्यर्थवत्ता च न सिध्यति । § 2288

स्यादेतत् [।] सहितेष्ववयवेष्वर्थदर्शनादर्थप्रतीतेः पृथगप्यवयवानामर्थप्रतीतिजननसामर्थ्यमस्त्यतोयमदोष इति । § 2289

तन्न । किं कारणम् [।] पृथक् प्रत्येकं तेष्ववयवेष्वसतो रूपस्यार्थप्रतिपादनस्वभावस्य संहतेष्वसम्भवात् । § 2290

केवलानामवयवानां यद्रूपन्ततोन्यदेव समुदितानामर्थप्रतिपादनसमर्थं
466/s रूपमु पपद्यत इत्यत आह । अर्थान्तरानुत्पत्तेश्च । पूर्वकादसमर्थरूपादर्थान्तरस्य समर्थस्य रूपस्यानुत्पत्तेश्च । नित्यत्वाद्वर्ण्णानामिति भावः । § 2291

अनित्यवादिनोप्ययन्दोषः किन्नेत्याह । शब्दोत्पत्तीत्यादि । शब्दोत्पत्तिवादिनस्तावदयमनन्तरोक्तो न दोष एव । किङ्कारणं [।] तस्य वादिनः पृथगसमर्थानामप्यसमर्थानां पुनः पुरुषप्रयत्नकृतादुपकारविशेषात् सहितावस्थायामर्थप्रतिपादनसामर्थ्यलक्षणेनातिशयेनातिशयवतामर्थप्रतीतिलक्षणे कार्यविशेष उपयोगात् । नित्यवादिनस्तु प्रत्येकमवयवेषु समर्थेष्वेकस्मादप्यवयवादर्थप्रतीतेर्व्यर्था स्यादन्यस्यावयवस्य कल्पना । § 2292

एवन्तावत्सावयववाक्यपक्षे दोष उक्तः । § 2293

अथ पुनरेकमेवानवयवम्वाक्यं स्यात् । तत्रैकत्वेपि हि वाक्यस्याभ्युपगम्यमाने । तस्याभिन्नस्य निर्भागस्य क्रमशः क्रमेण गत्यसम्भवात् । ग्रहणासम्भवात् कालभेद एव न युज्यते । यतो न ह्येकस्य क्रमेण प्रतिपत्तिर्युक्ता । किं कारणं [।] गृहीतागृहीतयोरभेदात् । न हि तस्य गृहीतात् स्वभावादगृहीतोन्यः स्वभावोस्ति यस्य क्रमेण ग्रहणं स्यात् । भवत्वक्रमेण वाक्यस्य ग्रहणमिति चेदाह । क्रमेण चेत्यादि । किं कारणं । सर्वस्य वाक्यस्य यो व्यवहारकालो वक्तुः श्रोतुश्च श्रवणकालः स्मरणकालश्च । तस्यानेकक्ष-

णनिमेषानुक्रमसमाप्तेः । अनेकः क्षणो यस्मिन्नक्षिनिमेषे सोनेकक्षणनिमेषः तस्यानुक्रमः परिपाटिस्तेनानुक्रमणोत्पत्तेः कारणात् । § 2294 166b/PSVTa

वर्णानामिदं क्रमेण ग्रहणं वाक्यस्य त्वक्रमेणैवेति चेदाह । **वर्णे**त्यादि । **वर्णरूपासंस्पर्शिनो** वर्णरूपव्यतिरिक्तस्**यैकबुद्धिक्षणप्रतिभासिनः शब्दात्मनोप्रतिभासनात्** । एतदेव कुतः । वर्णानुक्रमप्रतीतेः **वर्णानुक्रमेणै**व वाक्यस्य **प्रती तेः** । न हि क्रमप्रतिभासं वर्णकृतं मुक्त्वाऽपरो क्रम प्रतिभासस्सम्पद्यते 467/s श्रोत्रज्ञाने । इतश्च नाक्रमस्य वाक्यस्य प्रतिभासः । यत**स्तदविशेषेपि** त्वन्मते न तेषां वर्णानामविशेषेपि **वर्णानुक्रमकृतत्वाद् वाक्य**भेद**स्यानुक्रमवती वाक्यप्रतीतिर्न** युगपद्भाविनी । **वर्णानुक्रमोपकारानपेक्षणे** । वर्णानुक्रमकृतमुपकारं वाक्यं यदि नापेक्षेत । तदा **तैर्वर्णैर्यथाकथंचित्** तत्क्रमैरन्यक्रमैरपि **प्रयुक्तैर्यत्किंचिद् वाक्यं प्रतीयेत** । सरोस्तीति प्रयुक्ते रसोस्तीति प्रतीयेत । वर्णोपकारानपेक्षत्वाद् विनापि वा वर्णैर्वाक्यं प्रतीयेत । न च वर्णोपकारापेक्षया वाक्यप्रतीतिः । किं कारणं । तै**र्वर्णैरनुक्रमवद्भिरस्य** वाक्यस्योपकारा**योगात्** । क्रमवद्भिः क्रमवानेवोपकारः कर्त्तव्यस्तथा चोपकार्यस्य क्रमवत्त्वं स्यात् [।] न चैवमिष्यते । § 2295

अक्रमा एव वर्णा वाक्यस्योपकारका भविष्यन्तीति चेदाह । **अक्रमेण चे**त्यादि । **अक्रमेण** वर्णानां **व्याहर्त्तुमु**च्चारयितु**मशक्यत्वात्** । न च क्रमाक्रमोपकारव्यतिरेकेणान्यः प्रकारोस्तीति गत्य**न्तराभावान्नो**पकारका वर्णा वाक्यस्येति स्थितं । **नैव वाक्ये वर्णाः सन्ति** । नैव वर्णात्मकं वाक्यं । किन्तर्हि वर्णेभ्योर्थान्त**रमेक**मेव **शब्दरूपं** वाक्यं । **व्यञ्जका** ध्वनयो**नुक्रमव**न्तो विशिष्टेनानुक्रमेण व्यञ्जयन्ति न व्युत्क्रमेण । तदुक्तं । § 2296

यथानुपूर्वीनियमो विकारे क्षीरबीजयोः ।
तथैव प्रतिपत्तॄणान्नियतो बुद्धिषु क्रमः [।]§ 2298

तेन यथाकथञ्चित् प्रयुक्तैरित्यादिरदोष इति ।§ 2299

व्यञ्जकानुक्रमवशात् तदेकमपि वाक्यं व्यक्त्यनुक्रमाद**नुक्रमवत्** । स्फोटरूपाविभागेन वर्णानां नादरूपाणां ग्रहणाद् **वर्णविभागवच्च** पुरुषस्य **प्रतिभाति** [।] परमार्थतोनुक्रमवर्णविभागाभ्यां रहितमपि । तदुक्तं । § 2300

नादस्य क्रमजन्यत्वान्न पूर्वो नापरश्च सः ।
अक्रमः क्रमरूपेण भेदवानिव जायते ॥
तस्मादभिन्नकालेषु वर्णवाक्यपदादिषु । 468/s
शब्दकालस्वभावश्च नादभेदाद् विभिद्यत इति ॥*§ 2304

२३ मः] Kumārila.
३१ *] Kumārila.

अत्रोत्तरमाह । **अनुक्रमवत्**येत्यादि । एवम्मन्यते । अवधारणरूपा वाभि**व्यक्ति**रनवधारणरूपा वा [।] तदावधारणरूपाभिव्यक्ति**रक्रमस्य** वाक्यस्यानुक्रमवता **व्यञ्जकेन प्रत्युक्ता** प्रतिक्षिप्ता । किं कारणं [।] **व्यक्ताव्यक्त**रूपयोरवधृतानवधृतरूपयोरेकत्र **विरोधात्** । न ह्यवधृतरूपादन्यदनवधृतं रूपान्तरमेकस्यास्ति येन तत्पश्चाद् व्यज्येत । तेन यदुच्यते । प्रथमेन वर्ण्णेनाभिव्यक्तस्यानवधारणादवधारणार्थमन्येषाम्वर्ण्णानां व्यापार इति तद- 167a/PSVTa पास्तं । प्रथ मेनैव वर्ण्णेनावधारणरूपया व्यक्तेर्निष्पादितत्वात् । अनवधारणरूपायां व्यक्तौ समस्तवर्ण्णेत्यादिनोत्तरम्वक्ष्यति । § 2305

अथ स्याद् [।] वर्ण्णेभ्यो भिन्नमेव वाक्यं प्रतिभासते न तु ध्वनिसंसृष्टं । तदुक्तं [।] § 2306

कैश्चिद् ध्वनिरसम्वेद्यः स्वतन्त्रोन्यैः प्रकल्पित इति । § 2307

अत्राप्याह । **अवर्ण्ण**ेत्यादि । अविद्यमाना **वर्ण्णरूपा भागा** यस्मिन् **वाक्ये** तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुरुषस्या**सकलश्राविणो** समस्तवर्ण्णानुक्रमश्राविणः खण्डशः श्रोतुरित्यर्थः । कदाचिदप्यसकलस्य **वाक्यस्य गतिः श्रुतिर्न स्यात्** । किं कारणं [।] वर्ण्णव्यतिरिक्त**स्यैकस्य** वाक्यस्य **शकलाभावाद्** भागाभावात् । भवति च लोके कतिपयवर्ण्णश्रवणे पूर्ववाक्यभागश्रवणप्रतीतिः । अथ वर्ण्णैर्भागवतो वाक्यस्याभ्युपगमात् । कतिपयवर्ण्णश्रवणे पूर्ववाक्यभागश्रवणमिष्यते । § 2308

तदयुक्तम् [।] एकत्वाद् वाक्यस्य यदि पूर्वभागश्रवणन्तदा **सकलश्रुतिः** सर्वात्मना वाक्यस्य श्रवणं स्यात् । पूर्वभागाव्यतिरेकात् । अथ न सकलश्रुतिस्तदा **न वा कस्य**चिच्छ्रुतिः स्यात् । पूर्वस्यापि भागस्य श्रुतिर्न स्याद् वाक्यव्यतिरिक्तत्वादिति । § 2309

तेन यदुच्यते म ण्ड ने न । व्यञ्जकसादृश्याच्च वाक्ये तदात्मग्रहणाभिमानस्तेन नाश्रवणं सकलश्रवणं वेति [।] § 2310

तदपास्तं । सकलासकलवर्ण्णभागप्रतिपत्तिकाले निष्कलस्य वाक्य- 469/s स्याश्रव णात् । न हि व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः सादृश्यम्वर्ण्णावर्ण्णात्मकत्वेन विसदृशत्वात् तत्कथं वाक्ये वर्ण्णात्मग्रहणाभिमान इति यत्किञ्चिदेतत् । § 2311

अन्ये त्वन्यथा व्याचक्षते । अथोपकार्योपकाराभावेनायुक्तमपि क्रमवद् व्यञ्जकानुविधानमक्रमस्य वाक्यस्याभ्युपगम्यते । ततश्चासकलश्रुतिरित्यत आह । सकलेत्यादि । खण्डशः श्रोतुरपि **सकलस्य** निष्कलस्य वाक्यस्य **श्रुतिः** स्यात् । अथ नेष्यते तदा **न वा कस्यचित्** पुंसः स्यात् । सकलवर्ण्णाश्राविणोपि न वा निष्कलस्य वाक्यस्य श्रुतिः स्यात् । अन्त्यावस्थायामपि युगपद् वर्ण्णानामश्रवणेन भागस्यैव श्रवणात् । § 2312

अथ स्याद् [।] यथा श्लोक एकदा प्रकाशितो नावधारितोन्यदा प्रकाशने त्ववधारणसहो भवति । पुनः पुनः प्रकाशने त्ववधार्यते । तथा वाक्यं पूर्वध्वनिभावानभिव्यक्तमपि नावधारितं । तेन पूर्वपूर्ववाक्याभिव्यक्त्याहितैस्तु संस्कारैर्वाक्यावधारणंप्रति प्रत्ययभूतैरन्त्यवर्ण्णश्रवणकाले तदवधार्यते । त-

स्माद् वर्ण्णेनानुक्रमवताऽक्रमस्य वाक्यस्य व्यक्तिर्युज्यत एव । तदुक्तं । § 2313

यथानुवाकः श्लोको वा सोढत्वमुपगच्छति ।
आवृत्त्या न तु स ग्रन्थप्रत्यावृत्तिर्निरुच्यते ॥
प्रत्ययैरनुपाख्येयैर्ग्रहणानुगुणैस्तथा ।
ध्वनिः प्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥
नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह ।
आवृत्तपरिपाकायाम्बुद्धौ शब्दोवधार्यत इति ॥* § 2319

एतदेवाह । **समस्तेत्यादि** । समस्तैर्वर्ण्णैः प्रत्येकं वाक्याभिव्यक्तिपूर्वका ये कृताः संस्कारा विद्यन्ते यस्या बुद्धेस्सा तथा । तया **समस्तवर्ण्णसंस्कारवत्यान्त्यया** ऽन्त्यवर्ण्णविषयया **बुद्ध्या** निष्कलस्य **वाक्यस्यावधारणमित्यपि** कल्पना **मिथ्या** । किं कारणं [।] **तस्य** वाक्यस्या**वर्ण्णरूपसंस्पर्शिनः** । 167b/PSVTa
वर्ण्णरूपसंस्पर्शरहितस्य श्रोत्रज्ञाने **कस्यचित्** पुरुषस्य **कदाचिदप्यप्रतिपत्तेः** प्रतिवर्ण्णोच्चारणं प्रतिभासाभाव इत्यर्थः श्लोकस्य तूच्चारणं प्रतिभासोस्ति । § 2320

अथ स्याद् [।] वर्ण्णात्मकमेव वाक्यन्तेनेन्द्रियज्ञानविषयमेवेत्यत आह । **वर्ण्णानां चाक्रमेणाप्रतिपत्तेः** क्रमेणैव प्रतिपत्तेः कारणात् **कुतोक्रममेक-** 470/s
बुद्धिग्राह्यम्वाक्यन्नाम । § 2321

अथ स्याद् [।] **अन्त्यवर्ण्णप्रतिपत्तेरुर्ध्वं** मानसेन ज्ञानेन निरवयवस्य वाक्यस्यावधारणमस्त्येवेति चेदाह । **न चेत्यादि** । अन्त्यवर्ण्णप्रतिपत्तेरूर्ध्व**मन्यम्वर्ण्णव्यतिरिक्तमशकल**मखण्डं निर्विभागमित्यर्थः । **शब्दात्मानं न चोपलक्षयामः** । § 2322

नापि स्वयमयम्वक्ता यथोक्तं शब्दात्मान**म्विभावयति** । तथा हि तदापि वाक्यमवधारयन् वर्ण्णानुक्रममेव बाह्यरूपतयावधारयति [।] न तु वर्ण्णव्यतिरिक्तन्निर्विभागम्वाक्यमवधारयति । केवलमयं वक्ता यथा मयोक्तं **समाप्तकलः शब्दोन्त्यायाम्बुद्धौ भातीत्येवं यदि स्यात्** । **साधु** मे स्यादिति या **कल्याणकाम**ताभिप्रेतार्थाशंसा । **तया मूढमतिः स्वप्नायते** । अस्वपन्नपि स्वप्ने व्यवस्थितमिवात्मानमाचरति । अधिकरणाचेति वक्तव्यमिति सप्तम्यन्तादपि । क्यज् । क्यज् विधानेप्येतद्वक्तव्यं स्मर्यत इत्येके । अन्ये त्वाहुः [।] स्वप्नवानेवाभेदोपचरात् । अथवा मत्वर्थीयस्यार्श आदिदर्शनेन विधानात् । स्वप्नशब्देनोक्तः । तेन कर्त्तुरिवोपमानात् क्यज् प्रत्ययः । सुप्त इवाचरति स्वप्नायत इति यावत् । अनेनोपहसति । § 2323

स्मरणज्ञानेन तर्हि पदवाक्यमक्रमं गृह्यत इति चेदाह । **न हीत्यादि** । **न हि स्मर्यमाणयोरपि पदवाक्ययोः** सम्बन्धिनो **वर्ण्णाः** पदवाक्ययोर्भेद-

८ *] Kumārila.
२८ णाचे] Restored.

व्यवस्थापकाः **क्रमविशेष**मन्तरेणाक्रमायामेकस्यां बुद्धौ न हि **विभाव्यन्ते** किन्त्वनुभवक्रमवत् स्मरणमपि क्रमेणैवेति यावत् । यदि त्वक्रमायामन्त्यायां बुद्धौ पदवाक्ययोर्वर्ण्णाः क्रमविशेषमन्तरेणविभाव्यन्ते । तदा तस्या**मक्रमायां बुद्धौ पौर्वापर्याभावाद्** वर्ण्णा युगपदेव विभाव्यन्त इति कृत्वा तेषां **पदवाक्यभेदानां** पदभेदानां वाक्यभेदानां **च तत्कृतो** वर्ण्णपौर्वापर्यप्रतिभासकृतो 471/s **भेदो** विशेषो **न स्यात्** । वर्ण्णानां क्रम विशेषप्रतिभासादेव पदवाक्यानाम्परस्परम्भेदस्तदभावे स न स्यादिति यावत् । § 2324

नाप्यक्रममित्यादि । न विद्यते वर्ण्णक्रमो यस्मिन् शब्दरूपे तदक्रमं **शब्दरूपम्वर्ण्णेभ्योन्यन्न पश्याम इत्युक्तं** । तस्यावर्ण्णरूपसंस्पर्शिनः कस्यचिदप्यप्रतिपत्तेरित्युक्तत्वात् । § 2325

जातिस्फोटस्तु जात्यभावादेव निरस्तः [।] **सति वा** तस्मिन्नवर्ण्णक्रमे शब्दरूपे । **तच्छब्दरूपमनित्यम्वा स्यात् नित्यम्वा** । वस्तुनो गत्यन्तराभावात् । **यद्यनित्यन्तदा** पुरुषप्र**यत्नसम्भूतं पौरुषेयं कथं न तद्वाक्यं** । पौरुषेयमेव स्यात् । **अवश्यं ह्यनित्यमुत्पत्तिमदिति कुतश्चित्** स्वहेतो**र्भवति** 168a/PSVTa । तथा **ह्याकस्मिकत्वे** हेतुरहितत्वे **सत्व**स्याभ्युपगम्यमाने **देशादिनियमः** । आदिशब्दात् कालवस्तुनियमो न **स्यादित्युक्तं** । § 2326

तच्च वाक्यं **पुरुषप्रयत्नेन प्रेरितान्यविगुणानि करणानि येषां** पुंसान्तेषाम्भवद् **दृष्टं पुनरन्यथा** वक्तुकामताभावे करणवैगुण्ये वा नेति । **न दृष्टमिति** पुरुषव्यापारान्वयव्यतिरेकलक्षणस्य **कारणधर्मस्य** वाक्यं प्रति **दर्शनात पुरुषव्यापार एव** वाक्यस्य **कारणमतः** कारणात् **पौरुषेय**मपि वाक्यं । २५३ § 2327

अथ नित्यन्तद् वाक्यं तदास्य **नित्यत्वे**भ्युपगम्यमाने **नित्योपलब्धि**र्वाक्यस्य **स्यात्** । किं कारणं [।] तस्य नित्यस्य सतो **नावरणसम्भवात्** । आवरणाभावात् । § 2328

अथेत्यादि व्याख्यानं । अथ **तच्छब्दरूपम्वाक्यात्मकन्नित्यं स्यादुपलभ्यस्वभावं च** । उपलभ्यः स्वभावोस्येति विग्रहः । [।] **स** उपलभ्यः **स्वभावस्तस्य** वाक्यस्य **कदाचिन्नापैति** न हीयत **इति** कृत्वा **नित्यमुपलभ्येत** । 472/s यस्मा**देवं हि स नित्यः स्याद् न कुतश्चिदपि** ज्ञानजननलक्षणादपि **सामर्थ्यात् प्रच्यवेत्** । किं कारणम् [।] **तस्य ज्ञानजननसामर्थ्य**स्य तदात्म**कत्वा**न्नित्यशब्दस्वभावात् । नापि शब्दाज्ज्ञानजननसामर्थ्यमर्थान्तरं यस्माद**र्थान्तरत्वस्य प्रागेव निषिद्धत्वात्** । भावानुपकारकत्वप्रसङ्गा दित्यत्रान्तरे । § 2329

स्तिमितेन वायुनावरणान्नित्यं नोपलभ्यन्त इति चेदाह । **नापीत्यादि** । **तस्य** बाह्यस्योप**लभ्यात्मनो** दृश्यस्य **किञ्चिदुपलम्भावरणं सम्भवति** । तत्सिद्धौ प्रमाणाभावात् । **सतोपि वा** विद्यमानस्यापि चावरणस्य **तदात्मानमखण्डतयो** नित्यशब्दात्मानमप्रच्यावयतः । **सामर्थ्यतिरस्कारायोगात्** । ज्ञानजननशक्त्यभिभवायोगात् । यस्मा**न्न हि तत्र** शब्दात्मन्य**तिशयम**नुत्पादय-

---

१५ त्वे] ? शब्द

न्नावरणाभिमतः किञ्चित्करो नाम । अकिंचित्करश्चार्थः कः कस्यावरणं ज्ञानविबन्धकमन्यद्वेति प्रकारान्तरेणोपघातकं नैवेति यावत् । निर्लोठितप्रायमेतत् । विचारितप्रायमेतत् प्राक् । अकिञ्चित्करस्यावरणत्वन्दृष्टमिति कथयन्नाह परः । कुड्यादय इत्यादि । कुड्यादयो घटादीनां कमतिशयमुत्पादयन्ति । कम्वा सामर्थ्यातिशयं खण्डयन्ति येनावरणमिष्यन्ते । तस्माद् यथा तेऽतिशयमनुत्पादयन्तो घटादीनामावरणमिष्यन्ते । तथा नित्यस्यापि शब्दस्य किंचिदावरणम्भविष्यतीत्यभिप्रायः । § 2330

न ब्रूम इत्यादिना परिहरति । ते कुड्यादयः कश्चिद् घटादिकमतिशाययन्ति विशिष्टं स्वभावं कुर्वन्तीति न ब्रूमः । कथन्तर्ह्यावरणमुच्यन्त इत्याह । अपि तु न सर्व इत्यादि । न सर्वघटक्षणास्सर्वस्य पुरुषस्येन्द्रियज्ञानहेतवः [।] किन्तर्हि [।] परस्परसहितास्तु विषयेन्द्रियालोकाः । परस्परतो विशिष्टक्षणान्तरोत्पादात् कारणाद् विज्ञानहेतवः । किं कारणम् [।] अनुपकार्यस्य परैरनाधेयातिशयस्य परम्प्रत्यनपेक्षायोगात् । 168b/PSVTa परैश्चानाधेयातिशयः शक्तस्वभावो वा स्यादशक्तस्वभावो वा । तत्र शक्तस्व- 473/s भावस्य नित्यं कार्यजननं स्यादजननमन्यस्येत्यशक्तस्वभावस्य स्यादित्युक्तं प्राक् । ते च विषयेन्द्रियादयः । तेन प्रतिघातिना कुड्यादिनाऽव्यवहिता यदा भवन्ति तदान्योन्यस्योपकारिणः [।] किं कारणम् [।] अव्यवधानेत्यादि । न विद्यते व्यवधानं यस्य देशस्य सोव्यवधानदेशस्तस्य योग्यता सामर्थ्यन्तत्सहकारित्वात् तेषां विषयादीनामन्योन्यातिशयोत्पत्तेः । तेषां पुनरालोकादीनां कुड्यादिकृते व्यवधाने सति । अव्यवधानदेशयोग्यतालक्षणस्य हेतोरभावात् समर्थक्षणान्तरानुत्पत्तेः कारणाद् घटादिज्ञानानुत्पत्तिः । यत एवं क्षणिकेषु न सर्वकालमेकस्वरूपानुवृत्तिस्तस्मात् पर्वोत्पन्नस्य समर्थस्येन्द्रियादिक्षणस्य स्वरसत एव निरोधात् । सति च व्यवधायके कुड्येन्यस्योत्पित्सोः समर्थस्य क्षणस्य यथोक्तकारणाभावेनानुत्पत्तेर्ज्ञानकारणवैकल्यमतः कारणवैकल्यात् । घटादिषु कुड्यादिव्यवहितेषु ज्ञानानुत्पत्तिरिति कृत्वा कुड्यादय आवरणमुच्यते । न पुनः प्राग् विज्ञानजननयोग्यस्य घटादेः प्रतिबन्धात् । किङ्कारणम् [।] तस्य घटादेर्योग्यस्वभावे स्थितस्य कुड्यादिसन्निधानेपि स्वभावादप्रच्युतेः । यस्समर्थः स समर्थ एव । न तस्यान्यथात्वं कर्त्तुं शक्यते । तदेवं क्षणिकेषु पदार्थेषु यथोक्तविधिनातिशयमकुर्वदप्यावरणमुच्यते । § 2331

अधुनातिशयकरणेनैवावरणमित्याह । अथवेत्यादि । सम्भवत्यपि भावानां घटादीनां क्षणिकानामन्योन्योपकारः कुड्यादिकृतोप्युकारः सहकारिकृते उपकारे विवादाभावात् । न त्वावरणमिन्द्रियविषयाभ्यां दूरवर्ति । तत् कथमिन्द्रियविषयावुपकरोतीत्याह । अचिन्त्यत्वादित्यादि । नैवं चिन्तयितुं शक्यं दूरदेशवर्त्यावरणं कथं विषयस्योपकारकं । दूरवर्त्तिनाप्ययस्कान्तेनायसः समाकर्षणात् । हेतुरुपादानकारणं । प्रत्ययः सहकारिकारणन्तयोः सामर्थ्यस्याचिन्त्यत्वादसर्वविदाऽसर्वज्ञेन । § 2332

474/s

यत्र एवन्तेन कारणेन **यदिन्द्रियविषययोर्मध्ये स्थितमावरणं** । तत्ताविन्द्रियविषयावतिशाययेदपि । केन प्रकारेण [।] विज्ञानोत्पत्तिवैगुण्यतारतम्येन । अपिशब्दः सम्भावनायां सम्भाव्यतेयमर्थो न ह्यत्र किञ्चिद् बाधकमस्तीति । § 2333

ननु सन्निहितेनावरणेन द्वितीयादिक्षणे तद् द्रव्यं ज्ञानजननासमर्थञ्जन्यते [।] न तु सम्पर्क्कक्षण एवानुपकारात् । ततश्च प्रथमे क्षणे तद् द्रव्यमावरणसन्निधानेपि दृश्यं स्यात् । ज्ञानजननसामर्थ्यस्याप्रतिबन्धात् । § 2334

नैष दोषः [।] यो ह्यावरणक्षणस्य जनको दृष्टः स आव्रियमाणस्यापि 169a/PSVTa क्षण स्यासमर्थस्यैव जनको दृष्टो यथा द्वितीयादिषु क्षणेषु [।] तेनादावप्यावरणक्षणजनक आव्रियमाणक्षणमसमर्थ जनयेद् [।] अत एवोच्यते [।] अचिन्त्यत्वाद्धेतुप्रत्ययसामर्थ्यस्येति । तेन कुतः प्रथमक्षणे द्रव्यस्यावरणसन्निधाने दर्शनं स्यात् । तारतम्यग्रहणे चायमर्थ उपदर्शितः [।] वैगुण्यमादावर्थस्यावरणकारणेत्रापि कृतं । द्वितीयादिक्षणेषु तदावरणमतिशयमाधत्त इति । § 2335

स्यादेतद् [।] आवरणस्य वैगुण्याधाने सामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यामनु गन्तव्यं [।] न चान्वयव्यतिरेको विद्येते इत्याह । **आवरण**भेदेनेत्यादि । कर्प्पटपटकुड्यादि व्यवधानभेदेन शब्दादौ शब्दगन्धस्पर्शेषु । श्रुतिग्रहणमुपलक्षणार्थं । तेन श्रवणदर्शनादीनां **मान्द्य**तत्पा**टवयोर्दर्शना**दावावरणसामर्थ्यमनुगम्यते । अन्यथा यद्यावरणेन विशेषो नाधीयते । तदा तस्यावरण**स्याकिंचित्करस्य यत्सन्निधानन्तस्य सन्निधानस्याप्यसन्निधानतुल्यत्वात् । तस्य शब्दस्येदमावरणमित्युपसंहारः सम्बन्धो विकल्पनिर्मित एव स्यान्न वस्त्वाश्रयः** । § 2336

विकल्पारोपितार्थक्रियाश्रयो भविष्यतीति चेदाह । **न चे**त्यादि । न च समारोपानुविधायिन्यो न विकल्पसमारोपितार्थाश्रया अर्थक्रियास्तासाम्वस्त्वाश्रयत्वात् । यस्मान्न **हि माणवको दहनोपचारादग्नि**र्माणवक इत्युपचारात् **पाके साध्ये आधीयते** नियुज्यते । यत एव**न्तस्मात् सत्यामपि कल्पनायामतत्परावृत्तयो भावाः** । तया कल्पनया परावृत्तिर्येषान्ते तथा । तदभावादतत्परा वृत्तयः **किन्तु यथास्वभाववृत्तय एव स्युः** । यथास्वभावं वृत्तिर्येषामिति विग्रहः । § 2337

475/s

तदिति तस्मात् । यद्यावरणेन न विशेष आधीयते तदा **सत्यप्यावरणे ज्ञापयेयुर्ज्ञानं** जनयेयु**रेवेन्द्रियादयः** । **न चैवं** [।] **तस्मात्** ते**नावरणेनाधेयविशेषा** जन्मविशेषा इन्द्रियादय इति गम्यन्ते । § 2338

न खल्वेवन्नित्यानां शब्दानां कस्मिंश्चिदावरणविशेषे **सत्यतिशयहानि**रुत्पत्तिर्वातिशयस्य । § 2339

तदिति तस्मात् । **यदि तेषां** नित्यानां शब्दानां **ज्ञानजननः स्वभावः** । **सर्वस्य** पुरुषस्य **सर्वदा** सर्वाणि **स्वविषयाणि ज्ञानानि सकृज्जनयेयुः** । नो चेद्

विज्ञानजननस्वभावस्तदा **न कदाचित्** कस्यचित्पुरुषस्य किञ्चिद् विज्ञानं **जनयेयुरित्येकान्त एषः । कस्यचित् सहकारिणो विकलत्वान्नि**त्यस्यापि शब्दस्य सर्वकाल**मश्रुतिरिति** चेत् । § 2340

स्यादेतदित्यादिना व्याचष्टे । **अपि तु किंचिदेषां** नित्यानां शब्दानां **प्रतिपत्तौ** प्रतिपत्तिनिमित्तं **सहकारि प्रतिनियत**ं । कस्यचित् किञ्चिदेव वस्तु स्थित्या नियतमस्ति । तत्सहकारि । **कदाचि**त्काले **कस्यचि**च्छब्दस्य **भवतीति यत्कृतं** सहकारिकृत**मेषां** शब्दानां **कदाचित् क्वचित्** प्रदेशे **श्रवणमिति** । २५४ § 2341

काममित्यादि सि द्धा न्त वा दी । काममेवमित्यर्थः । अन्यस्य सहकारिणः प्रतीक्षा प्रतीक्षणमस्तु न निवार्यते । केवलं नियमस्तु विरुध्यते 169b/PSVTa । पूर्वस्वभाव एव शब्दः । स्थित इत्ययं नियमो न स्यादुपकारकस्यापेक्षणीयत्वात् । § 2342

न वै वमयमित्यादिनैतदेव व्याचष्टे । **न वै कारणानां सहकारीणि प्रतिक्षि पामः । किन्त्व**पेक्षन्त एव **कारणानि सहकारिणं किं** भूतं **तदवस्थोप-** 476/s **कारिणं** । यथाभिमतकार्यजननस्वभावावस्थोपकारिणं [।] किं कारणं [।] ततः सहकारिणः सकाशाल्लभ्यस्यातिशयस्य कार्ये जन्ये उपयोगाद् व्यापारात् । **तथा शब्दोपि** वैदिको **यदि किञ्चित्** सहकारिण**मपेक्ष्य कार्य**मात्मविषयं ज्ञानं **कुर्यात्** । करोतु कः प्रतिषेद्धा [।] केवलं **पूर्वस्वभावनियत इति** पूर्वस्मिन्नेव स्वभावे स्थित **इत्येतन्न स्यात्** । किं कारणं [।] तस्य पूर्वस्वभावस्य प्रच्युतेः । **अपेक्षाच्च सहकारिण**स्सकाशात् **स्वभावान्तरस्या**पूर्वकस्य **प्रतिलम्भात् । अतिशयप्रतिलम्भाभावेऽपेक्षायोगात्** । यस्मान्न ह्यनुपर्यपेक्षत इति । **उक्तमेतत्प्राक्** । § 2343

अथ सहकारिणः सकाशा**च्छब्दोर्थान्तरभूतमुपकारं लभते** । तदोपकारस्य चार्थान्तरत्वे । तस्यायमुपकार **इति सम्बन्धाद्यभावोप्युक्तः** । आदिशब्दाद् यदि सम्बन्धसिद्ध्यर्थं सहकारिकृत उपकारे शब्दकृत उपकारः कल्प्यते तदा तत्राप्यपरस्तत्राप्यपर इत्यनवस्थादोषादयोप्युक्ताः । तस्य च शब्दस्याज्ञेयत्वं प्रसक्तं । किं कारणं [।] सहकारिकृतादेवोपकारादर्थान्तरभूताज्ज्ञानोत्पत्तेः । § 2344

यत एवन्तस्मात् । **एष शब्दो नेन्द्रियं** श्रोत्राख्यं [।] नेन्द्रियार्थयो**स्सन्निकर्ष । नात्मानं** । एतच्च परप्रसिद्ध्योक्तं । **अन्यच्चेति** प्रयत्नादिकं । किम्भूतम् [।] **यिज्ञानोत्पत्तिसमाश्रयम्**विज्ञानोत्पत्तिसहकारिणं **स्वज्ञानजननेऽपेक्षते** । 477/s किं कारणं [।] सर्वस्य तत्र नित्ये शब्देनुपयोगात् । § 2345

अपि चेत्यादि [।] **यद्यव्यापिता** तदा **सर्वत्र** देशे **तेषां शब्दानामनुपलम्भः स्यात्** । **तथा** हि **कथमेकदेशवर्त्तिनं** शब्दं **तच्छून्यदेशस्थितः** पुरुष **उपलभेत । अप्राप्तग्रहणपक्षेऽयमदोष इति चेत्** । अप्राप्त एव श्रोत्रदेशं शब्दः श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते ततः शब्दशून्यदेशावस्थितोपि शब्दं गृह्णीयादतस्सर्वत्रानुपलम्भदोषो न भवतीति । § 2346

नैतदेवं । किं कारणं [।] **तत्राप्यप्राप्त**ग्रहणपक्षेपि न व्यवहितस्य ग्रहणं सम्भवति । किं कारणं [।] तस्य शब्दस्य **योग्यदेशे** यावत् **स्थिति**स्तस्यास्तारतम्यस्या**पेक्षणा**दिन्द्रियस्य । किमिव [।] **अयस्कान्तादिवत्** । यथायस्कान्तस्याप्राप्ताकर्षकत्वेपि नायोग्यदेशावस्थितलोहाकर्षणन्तद्वत् । आदिशब्दाद् आशीविषादिर्दीपाद्युपघातं कुर्वन् गृह्यते । **अन्यथे**ति यदि शब्दस्य योग्यदेशावस्थानन्तद्ग्राहकमिन्द्रियं नोपेक्षत । तदा योग्यदेशावस्थानतारतम्यभेदेन **स्पष्टास्पष्ट**प्रतीति**भेदो न स्यात्** । भवति च [।] तस्मात् योग्यदेशापेक्षत्वं । योग्यदेशावस्थितस्याप्राप्तस्य शब्दस्य ग्रहणेपि स्पष्टास्पष्टप्रतिभासभेदो
170a/PSVTa न स्यादित्याह । **सति चोपलम्भप्रत्यये** ताल्वादिव्यापारलक्षणे **सर्वदेशे** समीपे दूरे च **शब्दास्तुल्यमुपलभ्येरन्** । न चैवं [।] **तस्मात् नाव्यापिनः** । न तु बौ द्धै रिन्द्रियदेशमप्राप्तस्यैव शब्दस्येन्द्रियेण ग्रहणमिष्यते कथन्तस्य स्पष्टास्पष्टश्रुतिभेदः । तदुक्तं । § 2347

येषामप्राप्त एवायं शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते ।
तेषामप्राप्तितुल्यत्वं दूरव्यवहितादिषु ॥
तत्र दूरसमीपस्थग्रहणाग्रहणे समे [।]
स्यातान्न च क्रमो नापि तीव्रमन्दादिसम्भव इति ।*§ 2351

एवम्मन्यते । यस्य स्पष्टास्पष्टप्रतिभासानि सर्वाण्येव विज्ञानान्यभ्रान्तानि तस्यायन्दोषो न बौ द्ध स्यास्पष्टप्रतिभासस्य ज्ञानस्य भ्रान्तत्वाभ्युपगमात् । अपरापरदेशोत्पत्त्या चागच्छतः शब्दस्य ग्रहणात् क्रमो गृह्यते कर्ण्णदेशे च
478/s तीव्रस्य शब्दस्य मन्दस्य चोत्पत्तेस्तीव्रमन्दादिसम्भव इति न काचित् क्षतिः । § 2352

स्यादेतद् [।] यथा दूरे रूपं रजोनीहारादिसंसृष्टं गृह्यते समीपे तु तदभावात् स्पष्टं । तथा शब्दोपि [।] § 2353

दूरासन्नादिभेदेन स्पष्टास्पष्टः प्रतीयत इति । § 2354

तदयुक्तं । यतो रूपस्यरजोनीहारादेस्संसृष्टताग्रहणं यदि तावत्तयोः पृथक् पृथग् ग्रहणन्तदा दूरासन्नवर्त्तिनोः पुरुषयोस्तुल्यो रूपप्रतिभासः स्याद् यथावस्थितेन स्वरूपेण ग्रहणात् । अथैकत्वेन तयोर्ग्रहणं संसृष्टताग्रहणं कथमस्पष्टप्रतिभासं ज्ञानं भ्रान्तन्न स्यात् । भिन्नानामेकत्वे ग्रहणात् कथं चैक रूपस्यानेकाकारः प्रतिभासः । तदुक्तं । § 2355

जातो नामाश्रयोन्यान्यश्चेतसां तस्य वस्तुन ः।
एकस्यैव कुतो रूपम्भिन्नाकारावभासि तदिति ।*§ 2357

ननु देशकालाव्यापिनः शब्दाः ।§ 2358

१६ *] Kumārila.
३१ *] Kumārila.

यस्माच्छब्दस्य नित्यत्वं श्रोत्रजप्रत्यभिज्ञया ।
विभुत्वं च स्थितन्तस्य कोध्यवस्येद् विपर्ययं ॥
देशभेदेन भिन्नत्वमित्येतच्चानुमानिकं
प्रत्यक्षस्तु स एवेति प्रत्ययस्तस्य बाधकः ।
पर्यायेण यथा लोके भिन्नान्देशान् व्रजन्नपि ।
देवदत्तो न भिद्येत तथा शब्दो न भिद्यते ।
तस्माद्या सर्वकालेषु सर्वदेशेषु चैकता ।
प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानप्रसिद्धा सास्य बाधिका ।* § 2366

तस्माद् व्यापिनः शब्दा इति । § 2367

अत्राप्याह । सर्वेषां पुंसां **युगपत्सर्वशब्दोपलम्भः** स्यात्, तेषां शब्दानां **व्यापिता यदि । न हि** कश्चिच्छब्दः क्वचिद्देशे नास्ति किन्तु सर्वः शब्दः सर्वत्रास्ति व्यापित्वात् । इति हेतोः । सर्वशब्दा युगपदुपलभ्येरन् सर्व- 479/s देशावस्थितैश्च पुरुषैरुपलभ्येरन् । किं कारणं [।] योग्येन्द्रियत्वात् पुंसां । विषयस्य शब्दलक्षणस्य नित्यस्य सतो व्यापित्वेन सदा सर्वत्र **सन्निहितत्वात्** । नित्यत्वादेव चानाधेयातिशयस्य प्रबन्धाच्च । § 2368

संस्कृतस्येत्यादि । कर्मणि कर्त्तरि वा-षष्ठी । तेनायमर्थः [।] प्रयत्नाभिहतवायुना संस्कृतस्य शब्दस्य संस्कृतेनैवेन्द्रियेणो**पलम्भे** चाभ्युपगम्यमाने । न यथोक्तदोष इति । § 2369

उत्तरमाह । **कः संस्कर्त्ता विकारिणः** शब्दस्य । नैव कश्चित् । § 2370

स्यादेतदित्यादिना व्याचष्टे । सर्वकालं **सन्नपि न सर्वः शब्द उपलभ्यते** 170b/PSVTa सर्वेण पुरुषेण । किं कारणं [।] **संस्कृतस्य** शब्दस्य प्रयत्नाभिहतेन वायुना **संस्कृतेनेवेन्द्रियेणोपलम्भादिति** । तत्र तयोर्मध्ये न तावत् **संस्कृतस्य** शब्दस्योपलम्भः । किं कारणम् [।] **अनाधेयविकारस्य** शब्दस्य **संस्कारयोगात्** । **इन्द्रियस्य** त्वनित्यत्वादाधेयविशेषस्य प्रयत्नाभिहतेन वायुना **स्यात् संस्कारः** । यदाह [।] § 2371

प्रयत्नाभिहतो वायुः कोष्ठ्यो यातीत्यसंशयं श्लो० शब्द० १२२ § 2372

कर्ण्णव्योमनि संप्राप्तः शक्तिं श्रोत्रे नियच्छति श्लो० शब्द० १२४ § 2373

शब्दरूपप्रतिपत्त्यन्यथानुपत्त्या चेन्द्रियस्य शक्तिः कल्प्यते । शक्तिरूपश्च संस्कार इष्यत इति । § 2374

तत्राह । तदपि संस्कृतमिन्द्रियं **शृणुयान्निखिलं** निरवशेषं शब्दं । § 2375

तत्रेत्यादिना व्याचष्टे । **यदि संस्कृतेनैवेन्द्रियेण शब्दस्योपलम्भ इति** कृत्वा ऽसंस्कृतेन्द्रियः पुरुषो **नोपलभते** । तदा **यस्येन्द्रियसंस्कारः** कृतः **स सर्वशब्दान् युगपच्छृणुयादिति** पूर्वः **प्रसङ्गो**ऽनिवृत्त एव । § 2376

अथ स्याद् [।] यथा शब्दप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्यैन्द्रियस्य संस्कारकल्पना [।] तथा शब्दविशेषप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या संस्कारविशेषकल्पना । 480/s यदाह । § 2377

८ *] Ibid.

तथैव तद्विशेषोपि विशिष्टश्रवणाद् भवेदिति । § 2378

तस्मात् संस्कारभेदात् प्रतिविषयम्भिन्नत्वादिन्द्रियस्यैकार्थनियमः । एकस्यैव शब्दस्य ग्रहणं यदि । २५८ § 2379

एवं सत्यनेकशब्दसंघाते । विचित्रशब्दमूहात्मके कलकलशब्दे श्रुतिः कथं नैव स्यात् । दृष्टा च । § 2380

अथापीत्यादिना व्याचष्टे । इन्द्रियस्य ये **संस्कारा**स्ते **शब्दानां प्रतिनियता**स्तत्रैतस्मिन् **संस्कारप्रतिनियमे केनचित् संस्कृतमिन्द्रियं कस्य**चिदेव शब्दस्य **ग्राहकमिति न युगपत् सर्वशब्दश्रुति**रिति । एवं **संस्कारविशेषाच्छ्रुतिनियम इन्द्रियाणाम**भ्युपगम्यमाने **अनेकशब्दसङ्घातस्य कलकलशब्दस्य श्रुतिर्न स्यात्** । यस्मा**न्न ह्येकः शब्दः कलकलो नाम** । किं कारणम् [।] **भिन्नस्वभावानां** वेणुमृदङ्गकाव्यपाठगीतशब्दानां कलकले **युगपच्छ्रवणात्** । नापि भिन्नस्वभावग्रहणेप्यभेदो यतः **स्वभावभेदाश्रयत्वाच्च भेदव्यवस्थितेः** । § 2381

ननु यदानेकः शब्दः श्रूयते । तदानेकशब्दश्रवणान्यथानुपपत्त्यापीन्द्रियस्यानेकः संस्कारः कल्प्यते ततोनेकशब्दश्रवणमविरुद्धमेव । § 2382

एवर्म्मन्यते । ये प्रयत्नाभिहतैर्वायुभिः संस्कारा आधीयन्ते । ते यदीन्द्रियादभिन्नास्तदा संस्कारवहुत्वं कुतः । इन्द्रियस्यैकत्वाद् [।] अथ भिन्नाः कथं तर्हीन्द्रियं संस्कृतं । तस्य च संस्कारा इति **सम्बन्धश्च न सिध्यति** ये च निष्पन्ने भवन्ति ते कथन्तत्स्वभावा विरुद्धधर्माध्यासात् । तेन भिन्नाभिन्ना अपि संस्कारा न युज्यन्त इति यत्किञ्चिदेतत् । न कलकले युगपदनेकशब्दग्रहणं किन्तु क्रमेणैव तत्रैकैकः शब्दः श्रूयते । तानि च श्रवणज्ञानानि लघुवृत्तीनि । ततो **लघुवृत्तेः** कारणात् तेषु क्रमेण गृह्यमाणेष्वपि
171a/PSVTa **सकृच्छ्रुतिर्भ्रान्तिरिति चेत्** । तदा **वंशादिस्वरधारायां** ये **गमृ**काः स्वरविशेषास्तेषां येऽ**वयवास्तेषामपि** लघुवृत्तित्वेन **संहारादे**कीकरणात् **संकुला**
481/s **प्रतिपत्तिः स्यात्** । न त्वसंसृष्टगमकावयवानुक्रमवती स्यात् । **वक्ष्यते चात्र प्रतिषेध**स्तृतीये परिच्छेदे । ह्रस्वद्वयोच्चारणे स्यादि त्यादिना ३ । ४९३ । § 2383

यत एव**न्तस्मादेकशब्दगतौ शक्तिप्रतिनियमादिन्द्रियस्यानेकात्मा** । **अनेक**शब्द**स्वभावः कलकलो न श्रूयते** । श्रूयते च [।] तस्मान्नेन्द्रियसंस्कारोऽपि तु ताल्वादिना शब्दकरणं । तेन यावन्तः शब्दाः कृतास्तावन्त एव श्रूयन्त इति कलकलग्रहणं । **ध्वनयः केवलन्तत्र श्रूयन्ते न वाचकाः** शब्दा यदि । § 2384

नेत्यादिना व्याचष्टे । **न कलकले** वाचकानि **वर्ण्णपदवाक्यानि श्रयन्ते** । किङ्कारणं [।] **ध्वनीनां केवलानाम**वाचकानान्तत्र **श्रवणात्** । २५८ § 2385

एकंगतिशक्तिप्रतिनियमे ध्वनीनामपि कथं युगपच्छ्रवणमिति चेदाह । **वाचके**त्यादि । **वाचके च** शब्दे **प्रतिनियतशक्तीन्द्रियम**स्माभिरुच्यते । **न तु ध्वनिष्ववाचकेषु** । § 2386

तत्रेत्यादिना प्रतिविधत्ते । **ध्वनय** एव हि विशिष्टा वर्ण्णरूपा वाचकाः । तेभ्यो **भिन्न**मर्थान्तरवाचकं शब्दरूप**मस्ती**त्येतत्सत्ताग्राहकप्रमाणाभावाद् अतिबह्वियं **श्रद्धेयं** । किं कारणं । § 2387

यतो **न वयमवाचकं ध्वनिं शब्दं च वाचकं पृथग्रू**पमिति ध्वनिभ्यो भिन्नस्वभाव**मुपलक्षयामः** । किन्त्**वेकदेक**स्मिन् **वर्ण्णानुक्रमश्रवण**काले **एकमेव शब्दात्मा**नम्वर्ण्णानुक्रमलक्षणं **व्यवस्यामः** । **तत्कथं** पुनर्ध्वनिव्यतिरिक्तं शब्दात्मानमध्यवस्यन्तो परिच्छिन्दन्तः । **व्यवसायपूर्व्वकं निश्चयपूर्वकं ध्वनिभ्यो भिन्नं** शब्दरूपमनिबन्धनं कथ**म्प्रवर्त्तयामः** । **तस्माद् ध्वनिविशेष** 482/s एवाकारादिरूपेण स्थितः **वर्ण्णाख्यः** वर्ण्णादिरित्याख्या यस्येति विग्रहः । आदिग्रहणात् पदवाक्यादिपरिग्रहः । § 2388

अपि च [।] यदि कलकले ध्वनयः श्रूयन्ते न **वाचका** । यदा तर्हि तत्र बहूनां व्याहर्त्तृणान्तूष्णीमवस्थानात् । **स्थितेष्वन्येषु शब्देष्वेकः** पुरुषो व्याहरति तस्यैकस्य **श्रवणे वाचकः कथं** । § 2389

अथ स्यात् [।] तदा ध्वनिरपि प्रतीयत इत्यत आह । **न ध्वनिरतो** वाचकाद्भिन्नो रूपन्तेन वाचकेन सह पृथग् वा श्रूयते । ध्वनिभ्यः श्रूयत एवेति चेदाह । **न हि प्रत्यक्षेर्थे परोपदेशो गरीयान्** । येन स्वयम्विवेकेनाश्रृण्वन्नपि त्वद्वचनमात्राद् ध्वनेः श्रवणं व्यतिरिक्तस्य प्रतिपद्यते । तदिति तस्मा**दयं** श्रोता **स्थितेष्वन्येषु व्यवहर्त्तृष्वेक**स्यैव व्याहरतः । **केवलमेवा**र्थान्तरध्वनिविविक्तमेव **शब्दं शृण्वंस्तदुपलम्भप्रत्ययानां** व्यवहर्त्तृगतानां करणसाङ्गल्यादीनां शब्दोपलम्भप्रत्ययानां **सामर्थ्याभावं प्रत्येति** । कस्मिन् कर्त्तव्ये । **तदन्यनिष्पादने** श्रयमाणाच्छब्दादन्यस्य ध्वनेर्निष्पादने । किं कारणं [।] **यदि** तदुपलम्भप्रत्ययास्तदन्यनिष्पादने **समर्थाः स्युस्तदा तत् साधितन्तैः** शब्दोपलम्भप्रत्ययैः साधितं ध्वनिरूप**मुपलभ्येत** । न चोपलभ्यते । § 2390

अथ स्यात् [।] कलकले ते ध्वन्यारम्भका इत्याह । **तत्स्वभावा** इत्यादि । ध्वनिरहितशब्दजननस्वभावा एव पुनः शब्दोपलम्भप्रत्यया व्याहरत्स्वपि 171b/PSVTa **बहुषु कलकले** स्वकार्यं शब्दं मुक्ता **कार्यान्तरं** ध्वनिं **कथमारभेरन्** । नैवारभेरन् । यस्मान्न **हि कारणाभेदे कार्यभेदो युक्तः** । तस्मिन्नेव कारणे कार्यभेदः शब्दध्वनिलक्षणो न युक्तः । किं कारणं [।] कारणभेदानपेक्षिणः **कार्यभेदस्याहेतुकत्वप्रसङ्गादित्युक्तं प्राक्** । तस्मात् कलकले वाचका एव श्रूयन्ते न ध्वनयः । § 2391

ननु यदि कलकले वाचका एव सन्तीत्यभ्युपगम्यते । कथन्तर्हि दूरवर्त्तिनां ध्वनिमात्रश्रवणं समीपवर्त्तिनां वाचकानां ध्वनीनां श्रवणमिति । § 2392

483/s

सत्त्यं । य एव वाचकाः प्रयत्ननिष्पन्नास्त एव परस्परसंहर्षेण ध्वन्यारम्भकाः [।] तेन कलकले केषांचिद् ध्वनिमात्रस्य प्रतीतिरन्येषामुभयप्रतीतिरित्यदोषः । २५९ § 2393

यदप्युक्तं समीपवर्तिनापि कलकले ध्वनय एव केवलं श्रूयन्ते न वाचकाः शब्दा इति । § 2394

तदप्ययुक्तं । यस्मान्न **च कलकले वाचको न श्रूयते** । किन्तु श्रूयत एव । किं कारणं । **पदवाक्यविच्छेदानामुपलक्षणात्** । अपि च **कथं** चेन्द्रियस्यैकशक्तिप्रति**नियमाद् भिन्नध्वनिगतिर्भ**वेत् । बहूनां ध्वनीनां ग्रहणम्भवेत् । नैव भवेत् । § 2395

तानीत्यादिना व्याचष्टे । **तानि प्रतिनियतशक्तीन्यपीन्द्रियाणि** युगपन्नानारूपान् ध्वनीन् श्रृण्वन्ति । कीदृशान् [।] **प्रतिशब्दनियतान्** । शब्दं शब्दं प्रति व्यञ्जकत्वेन नियतान् । **न त्वेव** शब्दान् युगप**च्छ्रृण्वन्तीति** कः **शब्देष्वेषा**मिन्द्रियाणां **निर्वेदो** वैमुख्यं येन तान् न श्रृण्वन्ति । न च भावशक्तिरीदृशीति शक्यम्वक्तुं [।] **कदाचिद्** बहूनामपि **वाचकानां श्रवणात्** २६० § 2396

यदुक्तमित्यादि परः । यदुक्तम्बौ द्धे न **वाचकेभ्यः** वर्णपदवाक्येभ्यो **भेदेन** ध्वनयो न सिद्धा इति । कथन्न सिद्धाः [।] सिद्धा एव । किं कारणं । वचनादर्थप्रतीतेः । शब्दादुच्चरितादर्थस्य वाच्यस्य गतेः । **न चेयमर्थगतिर्ध्वनिभ्यः सम्भवति** । किं कारणं [।] **न हि ध्वनिभागाद**ल्पीयसो वर्णव्यञ्जकादर्थ**प्रतीतिः** । वर्णोप्येकस्तावत् प्रायेणानर्थकः [।] प्रागेव व्यञ्जकोल्पीयान् ध्वनिभागः । सहिता प्रतिपादका इति चेदाह । **न च सोन्यं समेति** [।] सोल्पीयान् ध्वनिभागः क्षणिकत्वादन्यमुत्तरकालभाविनं ध्वनिभागं समेति संश्लिष्यति । **तदि**ति तस्मादियमर्थप्रतीतिः समस्तानि परिपूर्णानि पदवाक्यरूपाणि यस्मिन् वाचके तत्तथा । **तेन साध्या** ध्वनिषु न सम्भवति । कीदृशेषु । **असमस्ता** असंश्लिष्टा भागा उत्पन्नोत्पन्नध्वनिभागस्य क्षणिकत्वेन द्वितीय**ध्वनिभागानवस्थानाद्** येषान्तेषु । इति एवमर्थ**प्रतिपत्त्यन्य**थानुपपत्त्या सिद्ध**मक्रमसत्त्वं** । अक्रमं सत्त्वं यस्य **शब्दरूपस्य** तत्तथा । निर्विभागमिति
484/s यावत् । **क्रमवद्** विभागश्च वाचकव्यतिरिक्तो ध्वनिः [।] क्रमवन्तो भागा यस्येति विग्रहः । § 2397

तन्नेत्यादिना प्रतिषेधति । तदेतदनन्तरोक्तं न सम्भवति । कस्मात् ।
172a/PSVTa **क्रम** वन्तो ये वर्णास्तद्व्**यतिरेकिणा क्रमस्य शब्दस्य** । न हि वयन्देवदत्तादि पदवाक्येषु दकारादिप्रतिभासं मुक्त्वा परं प्रतिभासमुपलक्षयाम इत्यादिना **प्रागेव निषिद्धत्वात्** । § 2398

यदि चासमस्तभागेषु ध्वनिष्वर्थप्रतीतेरसम्भवादक्रमसत्त्वं शब्दरूपं कल्प्यते । तदातिप्रसङ्गश्चैवं कल्प्यमाने । **तथा** हि हस्तादीनां यथा संकेतगमनागमनादिसूचकानि यानि कर्माणि तेषां ये भागास्तेषां क्षणिकत्वात् **पूर्वेण कर्मभागेनापरस्यो**त्तरस्य कर्मभागस्याप्रतिसन्धानादघटनात् । **एकांशाच्चाप्रतीतेः** । एकस्माच्चाल्पीयसः कर्मभागाद् यथा संकेतस्य गमनागमनादिलक्षणस्यार्थस्याप्रतिपत्तेः । **तद्व्यतिरेकी** । कर्मभागेभ्योन्यः । यथासंकेतं **हस्तसंज्ञादयः** । आदिशब्दादर्थप्रतीतौ शिरःकम्पादयो गृह्यन्ते । तेष्वर्थप्रतीतिहेतुः

समस्तरूपकर्मात्माभ्युपगन्तव्यः स्यात् । **शब्दवदेव** । ध्वनिव्यतिरिक्तशब्दकल्पनावत् । § 2399

यत्पुनरुक्तम्म ण्ड ने न । यदा त्रैविद्यवृद्धा हस्तसंज्ञादिविषयानुत्क्षेपणत्वादिशब्दनिर्देश्यान् सामान्यविशेषानभ्युपगच्छन्ति तदा कोयं प्रसङ्गः । एकः कर्मात्माभ्युपगन्तव्य* इति । § 2400

तदयुक्तं । यतो यद्येकमुत्क्षेपणरूपङ्कर्म सिद्धम्भवेत् । तथा परापरमपियदि सिद्धं स्यात् तदा तेषु बहुषूत्क्षेपणेषु प्रत्येकमुत्क्षेपणत्वसामान्यम्वर्त्तेत । तदेव तु न सिद्धं पूर्वापरकर्मभागानामनन्वयात् । न च विशेषाभावे सामान्यसद्भावः । नापि कर्मभागेषु प्रत्येकमुत्क्षेपणादिरूपतया प्रतीतिः [।] किन्तर्हि [।] तद्भागरूपतया [।] तत्कथन्तेषु भागेषूत्क्षेपणत्वसामान्यमभ्युपगम्येत [।] अभ्युपगमे वा एकस्मादपि कर्मभागाद् गमनादिलक्षणस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः स्यादर्थाभिधायकस्य सामान्यस्य भावादिति यत्किञ्चिदेतत् । यथा च न कर्मभागेषु व्यतिरिक्तं कर्मात्मा तथा ध्वनिभागेष्वपि न व्यतिरिक्तः शब्दात्मा । कथन्तर्ह्यर्थ प्रतीतिरित्याह । **क्रमभाविन एवेत्यादि** । **यथास्वं** 485/s
यस्य यत्करणन्ताल्वादि । तस्य **प्रयोगो** व्यापारस्तस्माद् **भिन्ना वर्ण्णभागाः** । **कर्मभागा वा यथास्वं करणप्रयोगात्** । कर्महेतोः प्रयोगात् **क्रमभाविनो** भिन्ना इत्यत्रापि सम्बन्धनीयं । ते यथोक्ता वर्ण्णभागाः कर्मभागा वा **क्रमेण विकल्पविषयाद**त्यनुभवज्ञानानुक्रमानुसारिणां विकल्पानां क्रमेण विषयमुपगता **यथासंकेतमेवार्थप्रतीतिं जनयन्तीति न्याय्यं** । युक्त्यपेतत्वात् । § 2401

किं चेति दोषान्तरमप्याह । यैः कैरपि दोषैः पूर्वपूर्वस्य ध्वनिभागस्योत्तरो- त्तरेण ध्वनिभागेनाप्रतिसन्धानादित्यादिकैः करणभूतैस्ते **ध्वनयो** वै या क र णा दीनामवाचकास्**सम्मताः** । दृष्टाः [।] तैः क्रमभाविभि**र्ध्वनिभिर्व्यज्यमानेस्मिन्**ध्वनिव्यतिरिक्तेपि **वाचके कथन्न ते** । ध्वनिभाविनो दोषा न सन्ति भवन्त्येव । § 2402

ननु ध्वनयः प्रत्येकं समुदिता वा पूर्वोक्तेन न्यायेन नार्थस्य प्रतिपादकाः । वाचकस्य तु ते प्रत्येकमभिव्यञ्जका इष्यन्ते । एकेन ध्वनिनाभिव्यक्तस्य वांच- कस्यानवधृतत्वादन्यान्यैरभिव्यक्तस्य संस्काराधानतारतम्यप्रबोधेनाव- 172b/PSVTa
धारणमिति ध्वनिभिर्व्यज्यमाने वाचकेपि कुतस्ते दोषा इति । तदुक्तम्म ण्ड ने न । § 2403

नानेकावयवं वाक्यं पदं वा स्फोटवादिनां ।
एकत्वेपि ह्यभिन्नस्य क्रमशो दर्शिता गतिरिति ।§ 2405

तदयुक्तम् [।] अभिव्यक्तिर्हि ज्ञानं [।] न च शब्दानुगमेन विना ज्ञानमिष्यते भवद्भिः । तेनाभिव्यक्तिरिति निश्चय एवोच्यते । न च प्रथम-

५ *] Sphoṭasiddhi ३३ pp. २५३-५४.

ध्वन्यनन्तरम्वाचकनिश्चयः । प्रतिभासत इति [।] तत्कथमस्याभिव्यक्तिः । § 2406

तस्मात् स्थितमेतद् यथा ध्वनयः प्रत्येकं समस्ता वार्थप्रतिपादनेऽशक्तास्तथा वाचकाभिव्यक्ताविति । § 2407

क्रमेत्यादि विवरणं [।] **क्रमोत्पादिभिर्ध्वनिभागैर्व्यक्तः प्रकाशितः किला**क्रमः शब्दात्मा **वाचको र्थम्वक्ति** । न सन्निधानमात्रेण २६१ § 2408

तमपि ध्वनिव्यतिरिक्तं शब्दात्मानं ते ध्वनयो **न सकृत् प्रकाशयन्ति** । किं कारणं [।] तेषां ध्वनिभागानां **क्रमभावात्** । नाप्ये**क एव** ध्वनिभागः
486/s शब्दं **व्य नक्ति** । निश्चाययति । किं कारणं [।] **तदन्यस्य** व्यञ्जकत्वेनाभिमतस्य ध्वनिभागस्य **वैयर्थ्यप्रसङ्गात्** । इतश्चैको ध्वनिभागो न समस्तस्य शब्दस्य व्यञ्जको यस्मा**देकवर्ण्णभागकाले च समस्तस्य** वाचकरूपस्या**नुपलक्षणात्** । § 2409

तदिति तस्मादयं शब्दात्मा । ध्वनिभागैः क्रमभाविभिः क्रमेण व्यज्यमानत्वात् । **अप्रतिसंहितो** न संघटित**स्सकलोपलम्भो** यस्य शब्दात्मनः स एवम्भूतः शब्दात्मा । **उपलम्भसाकल्यसाध्यमर्थ** स्वाभिधेयं प्रकाशनलक्षणं **कथं साधयेत्** [।] नैव साधयेत् । किमिव [।] **ध्वनिवत्** । यथा ध्वनिभागास्त्वन्मतेन पूर्व्वापरेणाप्रतिसन्धानादर्थन्न प्रकाशयेयुस्तद्वत् । § 2410

को हीत्यादिनैतदेव समर्थयते । **उपलम्भसाध्येष्वर्थेषु को हि संदसतोरत्यन्तानुपलम्भे** सति **विशेषो** नैव कश्चित् । यथा हि क्षणिका ध्वनिभागा उत्तरोत्तरभागावस्थायामसत्त्वादसमस्तोपलम्भनान्न समर्थास्तथैवाक्रमोपि शब्दात्मा सन्नप्यस्वीकृतसमस्तोपलम्भनो न समर्थ एवेति । **न चायं** शब्दात्मा । उपलम्भनिरपेक्षः **सन्निधिमात्रेणा**र्थप्रतीति**साधनः** । किं कारण [।] तस्या **व्यपेक्षणात्** । सा चेयं व्यक्तिः क्रमभाविनी सदसतोः [।] **सतः** शब्दात्मनः । **असतश्च** ध्वनिभागस्य **क्रमेण भवन्ती तुल्योपयोगा** । तुल्यफलेति कृत्वा **ध्वनिभिरशक्यसाधनं** साधयितुमशक्यं यत् कार्यमर्थप्रतीतिलक्षणं । **तत्रापि तथा** । ध्वनिभिर्व्यज्यमानेपि शब्दात्मनि तथा । अशक्यसाधनमेवे**त्यलमन्येन** शब्देन ध्वनिव्यतिरिक्तेन कल्पितेन । § 2411

तस्मान्न वर्ण्णेष्वपौरुषेयता । नापि वाक्य इत्युपसंहारः । § 2412

न वर्ण्णव्यतिरिक्तम्वाक्यं किन्तु **वर्ण्णानुपूर्वी वाक्यं** [।] तच्चापौरुषेयमिति **चेत्** । § 2413

487/s

तन्न । किं कारणं [।] **वर्ण्णानामानुपूर्व्याः** सकाशा**दभेदतः** [।] § 2414

173a/PSVTa

न वर्ण्णेभ्यो**र्थान्तरमेव शब्दरूपम्वाक्यमपौरुषेयं** । किन्तर्हि [।] **वर्ण्णानुक्रमलक्षणं हि नोस्माकं** मी मां स का नाम्**वाक्यं** । **तदपौरुषेयं साध्यमिति चेत्** । § 2415

१ व्य] Sphoṭasiddhi (by Maṇḍana) २९.

न । **वर्णानामानुपूर्व्याः** सकाशाद**भेदात्** । **नेयमानुपूर्वी अर्थान्तरम्वर्णेभ्यः** । किं कारणं । **दृश्यायामनुपलब्धि**लक्षणप्राप्तायान्तस्यामानुपूर्व्यामङ्गीक्रियमाणायां वर्णेभ्यो विभागेन **भेदो नोपलम्भप्रसङ्गात्** । न चोपलंभ्यत इत्यभावसिद्धौ स्वभावानुपलब्धिर्वाच्या । **अथादृश्यानुपूर्वी** [।] तदाप्यदृश्यायामानुपूर्व्यां । **तत अनुपूर्व्या अर्थप्रतिपत्तिप्रसङ्गात्** [।] न च दृश्याया आनुपूर्व्या ग्राहकं प्रत्यक्षमदृश्यत्वादेव । नाप्यनुमानं लिङ्गाभावात् । वर्णेभ्यो **भेदवत्याश्चानुपूर्व्या अभावे वर्णमात्रमविशिष्टं** सर्वत्र लौकिकवैदिकवाक्येष्विति **पूर्ववत् प्रसङ्गः** यः किमनेन परिशोषितं स्यादित्यादिनोक्तः । § 2416

अथ स्याद् [।] क्रमो वर्णानां धर्ममात्रन्न वस्त्वन्तरं तेनादोषः । तदुक्तं [।] § 2417

धर्ममात्रमसौ तेषान्न वस्त्वन्तरमिष्यते ।
क्रमेण ज्ञायमानाः स्युर्वर्णास्तेनावबोधकाः ।
न च क्रमस्य कार्यत्वं पूर्वसिद्धपरिग्रहात् ।
वक्ता न हि क्रमं कश्चित् स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ।
यथैवास्य परैरुक्तस्तथैवेनं विवक्षति ।
परोप्येवं सतश्चास्य सम्बन्धवदनादिता ।*§ 2423

तेन पूर्वपूर्ववृद्धदर्शनायातोनादिवर्णक्रमो पौरुषेय एवेत्यत्राह । § 2424

तेषां च न व्यवस्थानं [।] तेषां वर्णानां न व्यवस्थितक्रमत्वं । किं कारणं [।] व्यवस्थितादेकस्मात् **क्रमान्तरस्य विरोधतः** । § 2425

488/s

यदीत्यादिना व्याचष्टे । **वर्णानामानुपूर्वी** यदि **कृतका ते** च वर्णा न बहवस्समानजातीया येन केनचिद् वर्णा **व्यवस्थितक्रमाः** स्युर्वैदिकाः । अन्ये पुनर्ल्लौकिका **यथेष्टपरावृत्तयः** । यथेष्टं परावृत्तिः क्रमान्तरेण प्रयोगो येषामिति विग्रहः । **किन्तर्हि त्रैलोक्य एक एवाकारस्तथा गकारः** । तदुक्तं । § 2426

देशकालप्रयोक्तॄणाम्भेदेपि च न भेदवान् ।
गादिवर्णो यतस्तत्र प्रत्यभिज्ञा परिस्फुटेति ।*§ 2428

यदा चैवन्तदा व्यवस्थितक्रमत्वे वर्णानाम**ग्निरित्येव स्यान्न गगनमिति** । किंकारणम् [।] **अकारगकारयोः पूर्वापरभावस्य व्यवस्थितत्वात्** । अकारो गकारात् पूर्वमेवाकाराच्च गकारः परेणैव व्यवस्थित इत्यर्थः । गगनमित्यत्र गकारात्परेणाकारः स्यादिति क्रमान्तरन्न स्यात् । § 2429

१७ *] Kumārila.
२७ *] Kumārila.

एतदेव द्रढयन्नाह । **कृतकानाम**पीत्यादि । आस्तान्तावदकृतकानामियश्चिन्ता । येषामन्यथाभावः कथञ्चिदपि कर्त्तुं न शक्यते । कृतकानामपि तावद् भावानां कीदृशं **हेतुपरिणामनियमवतां** हेतोः परिणामः । उत्तरोत्तरावस्थाप्रतिलम्भः । तस्मान्नियमः कार्यस्य हेत्वनन्तरं सत्ता । स येषां विद्यते । ते तथोच्यन्ते । तेषामप्यशक्यः **क्रमविपर्ययः कर्त्तुं । यथा बी-**
173b/PSVTa **जाङ्कुरादीनां** । बी जात् पश्चादङ्कुरोङ्कुरात् **काण्डं** यत्र पुष्पादीनि न विपर्ययः । तथा **ऋतुसम्वत्सरादीनां** व्यवस्थितक्रमत्वं । ऋतूनां हेमन्तादिलक्षणानां । सम्वत्सराणाञ्च श्रौ क्र बा र्ह स्पत्यादीनां । आदिशब्दाद् ग्रहनक्षत्रप्रभृतीनां । **किं पुनरचलितावस्थास्वभावानामकृतकानाम्वर्ण्णानां** । अचलिताक्रमाद्यवस्था स्वभावश्च येषामकृतकानामिति विग्रहः । **कथंचिद् व्यवस्थितानां** । विनियतेन क्रमेण । **पूर्वावस्थायास्त्यागमन्तरेणान्यथाभावायोगात्** क्रमान्तरेणावस्थानस्यायोगात् । **पूर्वावस्थात्यागे वा** वर्ण्णानामभ्युपगम्यमाने तेषा**म्विनाशप्रसङ्गात्** । वर्ण्णानामपि तावन्न पूर्वावस्थात्यागमन्तरेण क्रमविप-
489/s र्ययो **विशेषेण नित्यायामानुपूर्व्यां** । तदेतत् क्रमान्यत्त्वं **प्रतिपदम्वर्ण्णान्यत्वे** स्यान्नित्या अपि वर्ण्णाः प्रतिपदम्भिन्ना इति कृत्वा । **अपूर्वेषाम्वर्ण्णानाम्प्रतिपदमुत्पादाद् वर्ण्णबाहुल्यं** । तस्माद्वा क्रमान्यत्त्वं स्यात् । **तच्चै**तदुभयमपि **नाभिमतं** मी मां स का ना मेकत्वान्नित्यत्वाच्च वर्ण्णानां । २६२. § 2430

अपि चेत्यादिना दूषणान्तरमाह । **देशका**लाभ्यां यः कृतः **क्रम**स्तस्य वर्ण्णेष्वभावः कथं । **व्याप्तिनित्यत्ववर्ण्णनात्** । तदुक्तं । § 2431

किञ्च शब्दस्य नित्यत्वं श्रोत्रजप्रत्यभिज्ञया ।
विभुत्वं च स्थितं तस्य को व्यवस्येद्विपर्ययमिति ।*§ 2433

वर्ण्णानामाकाशवद् व्याप्तिवर्ण्णनान्न देशकृतः क्रमः । नित्यवर्ण्णनान्न कालकृतः । **सा चेय**मित्यादिना व्याचष्टे । **सा चेयम्वर्ण्णानामानुपूर्वी** । **देशकृता वा** स्यात् । **यथा**न्योन्यदेशपरिहारेण स्थितानां **पिपीलिका**दीनाम्पङ्क्तौ । **कालकृता वा** स्यादानुपूर्वी । **यथा बीजाङ्कुरादीनां** । यदा बीजं न तदांकुरो यदांकुरो न तदा पत्रादय इति **सेयमानुपूर्वी द्विधा** । देशकालकृता **वर्ण्णेषु न सम्भवति** । कुतः [।] व्याप्तेर्न्नित्यत्वाच्च । तत्र **न** तावद्देशकृतानुपूर्वी **वर्ण्णानां सम्भवति । यस्मादन्योन्यदेशपरिहारेण** भावानां **वृत्तिर्हि देशपौर्वापर्यं । तदित्थम्भूतं** पौर्वापर्य**म्वर्ण्णेषु न सम्भवति** । किं कारणं [।] व्यापित्वेन **सर्वस्य** वर्णस्य **सर्वेण** वर्ण्णेन **तुल्यदेशत्वात् । वातातपवत्** । लौकिको दृष्टान्तः । शास्त्रीयमाह । **आत्मादिवच्चे**ति । आदिशब्दादाकाशादिपरिग्रहः ।
490/s **तथा** कालकृतानुपूर्वी वर्ण्णानान्न सम्भवति । यस्मा**दन्योन्यं कालपरिहारेण वृत्तिः कालपौर्वापर्यं** । एतदेव कुतः । **यदे**त्यादि । यस्मिन् काले **एको**

२१ *] Kumārila.

नास्ति तदान्यस्य भावात् कारणात् । **तदपि** कालपौर्वापर्य**न्नित्येषु** वर्ण्णेषु **न सम्भवति । सर्वदा सर्वस्य** वर्ण्णस्य **भावात् । न च** देशकालकृतात् क्रमा**दन्या** वर्ण्णानुपूर्वी **गतिः** प्रकारोस्ति । **तत्कथम्वर्ण्णपौर्वापर्यं वाक्यं** यद्भवद्भि**रपौरुषेयं साध्ये**तेति । § 2434

न च ध्वनिकृतो युगपद्भाविनाम्वर्ण्णानां क्रमो युक्तोऽनित्यत्वप्रसंगात् । तदुक्तम् [।] § 2435

अनित्यध्वनिकार्यत्वात् क्रमस्यातो विनाशिता ।
पुरुषाधीनता चास्य तद्विवक्षावशाद् भवेदिति ।*§ 2437 174a/PSVTa

तेनायमर्थो भवति [।] व्यापित्वाद् वर्ण्णानां यौगपद्यमतो व्यापित्वविरोधी क्रमः [।] क्रमविरोधि च व्यापित्वं । क्रमश्चेद् वर्ण्णानामिष्यते व्यापित्वग्राहि प्रत्यभिज्ञानं भ्रान्तं स्यात् [।] तथा च देशकालप्रयोक्तृभेदेन वर्ण्णानाम्भिन्नत्वात् कार्यत्वमिति कथमनादित्वं क्रमस्य । § 2438

तेन यदुच्यते । § 2439

न च क्रमस्य कार्यत्वं पूर्वसिद्धपरिग्रहात् ।
वक्ता न हि क्रमं कश्चित्स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ।
यथैवास्य परैरुक्तस्तथैवेनम्विवक्षति ।
परोप्येवमतश्चास्य सम्बन्धवदनादितेति [।]§ 2443

तदपास्तं । क्रमे सति वर्ण्णैकत्वप्रत्यभिज्ञानस्याप्रामाण्येन प्रत्युच्चारणं वर्ण्णानां कार्यत्वात् क्रमस्य च तेभ्योनर्थान्तरत्वात् । न च क्रमः क्रमिणान्धर्मः [।] धर्मस्यापि धर्मिणस्सकाशाद् भेदात् भेदेन श्रोत्रज्ञानेऽवभासः स्यात् । न च भवति । तस्मादयुगपदुत्पन्ना एव भावाः क्रमः तेन प्रत्युच्चारणम्वर्ण्णानामुत्पत्तिभेदात् क्रमभेदेपि । पूर्वदृष्ट एवायं क्रम इति प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यनिबन्धनं । न प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यनिबन्धनं । न प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणमिति प्रतिपादयिष्यते च । तत्कथं क्रमस्यानादित्वादपौरुषेयत्वमिति । २६३ § 2444

491/s

अथ माभूदेष दोष इत्यनित्यान् व्यापिनश्च वर्ण्णानिच्छेत् वे द वा दी । तदाऽ**नित्याव्यापितायान्दोषः प्रागेव कीर्तितः** । § 2445

अथेत्यादिना व्याचष्टे । **माभूदेष** वर्ण्णानुपूर्व्यभाव**दोष इत्यनित्यानव्यापिनश्च वर्ण्णानिच्छेद्** वे द वा दी । अनित्यत्वात् कालकृतपौर्वापर्यमव्यापित्वाद् देशकृतमिदमिति मन्यमानः । **तावप्यनित्याव्यापिपक्षौ प्रागेव** । अनित्यं यत्नसम्भूतम्पौरुषेयं कथं न तद् । ... इत्यादिना । **सर्वत्रानुपलम्भः स्यादि**त्यादिना च यथाक्रम**न्निराकृतावि**त्यपरिहारः । २६४ § 2446

८ *] Kumārila.

वर्णानां व्यक्तिर**भिव्यक्ति**स्तस्याः **क्रमोपि वाक्यन्न** भवति । यदा कर्मस्था क्रियाभिव्यक्तिस्तदा वर्णानां व्यक्तिविषयत्वक्रमो वाक्यमित्यपि न भवतीत्यर्थः । कस्मात् [।] **नित्यव्यक्तिनिराकृतेः** । § 2447

नेत्यादिना व्याचष्टे । **न वर्णानां रूपानुपूर्वी** स्वरूपानुपूर्वी **वाक्यं** येनायन्दोषः [।] **किन्तर्हि [।] तद्व्यक्तेः** । वर्णरूपव्यक्तेर्व्यक्तत्वलक्षणाया यानुपूर्वी तद् वाक्यं । तामेव दर्शयन्नाह । **नेत्यादि । सा व्यक्तिर्यथा स्ववर्णाभिव्यक्तिप्रत्ययानां** । येन यस्य वर्णाभिव्यक्तिप्रत्ययास्ताल्वादिव्यापारास्तेषां **क्रमाद् भवन्ती क्रमयोगिनीति** कृत्वा **तदानुपूर्वी** तेषां व्यक्तानां वर्णानामानुपूर्वी **वाक्यम् [।] इत्यपि मिथ्या** । किं कारणं [।] **तस्या** व्यक्ते**र्नित्येषु प्रागेव** सामान्यव्यक्तिचिन्तास्थाने **निषिद्धत्वात्** । तदेव स्मारयन्नाह । **कार्यतेत्**यादि । व्यञ्जककृतेन **साक्षाज्ज्ञननशक्त्युपधानेन । ज्ञानजननासमर्थानां** घटादीनां **कार्यविशेष एव व्यक्तिरित्याख्यातमेतत्** । किञ्च **करणानान्ताल्वादीनां व्यापारादेव तस्माद्धेतो**स्तेषाम्वर्णानामुपलब्धेस्तेषाम्वर्णानां **कार्यता** प्राप्ता [।] यस्मात् । § 2448

492/s

174b/PSVTa

यत् खलु रूपं यत एवोपलभ्यते तस्य रूपस्य **लोकः कार्यतां प्रज्ञापयतीति** सम्बन्धः । यत एवोपलभ्यत इति यच्छब्देन यो निर्दिष्टस्तस्योपलब्धि**स्तदुपलब्धि**स्तन्ना**न्तरीयिका**मेवो**पलब्धिमाश्रित्ये**ति भिन्नक्रम एवकारः । **सा** यथोक्तोपलब्धि**र्वर्णेष्वप्यस्ति** [।] प्रयत्नव्यापारोपलब्धिनान्तरीयकत्वादेव वर्णोपलब्धेः । **सा चोपलब्धिरन्यत्रापि** कार्यत्वेन प्रसिद्धे वस्तुनि[।] **तदाश्रयः** कार्यताप्रज्ञप्तेराश्रयः । **नातोधिको विशेषः [।] तत्कथन्तुल्ये** कार्यताभ्युपग**मनिबन्धने न वर्णाः कार्याः** । § 2449

नेत्यादि परः । **न चैतदुपलब्ध्याश्रया** । एकोपलब्धिनान्तरीयिका याऽपरस्योपलब्धिस्तदाश्रया **कार्यतास्थितिः [।] किन्तर्हि [।] यत्सत्येव भवति** । यस्मिन् सत्येव यद् भवति । **इति** एवं **सत्ताश्रया** कार्यतास्थितिः । न च वर्णानां करणेभ्यः सत्ता भवति किन्तूपलब्धिरेवेति मन्यते । § 2450

सा सत्तेत्याचार्यः । सत्ताश्रयस्यैव कार्यता प्रज्ञप्तिरित्यसत्त्यमेतत् । केवलं **सा सत्ता कुतः** प्रमाणात् **सिद्धा येनेयं कार्यतां साधयेत् । न ह्यसिद्धायामस्यां** सत्तायामेवम्भवति । सत्येवास्मिन्निदं भवतीत्येवम्भवति । **तस्मात् सत्तासिद्धिस्तत्साधनी** । तस्याः कार्यतायाः साधनी । **सा सिद्धिरुपलब्धिरेव** सिद्धेर्ज्ञानस्वभावत्वात् । ततश्च यन्नान्तरीयिकैव यत्सत्तोपलब्धिस्तत्तस्य कार्यमित्येतावत् स्थितं [।] तच्च वर्णेष्वपि तुल्यमिति कथं न वर्णाः कार्याः । § 2451

सत्त्यमित्यादि परः । **सत्त्यमेवं** करणव्यापारादेव शब्दोपलब्धौ तत्कार्यता स्यात् । **यदि तस्य** शब्दस्य ताल्वादिव्यापारात् **सत्ता न सिद्धा स्यात्** । किन्तु सिद्धैव प्रमाणेन । तथा हि पूर्वं गोशब्दं श्रुतवतः पुंसोन्यदा गोशब्दश्रवणे स एवायं गोशब्द इति तत्त्वग्राहिणी प्रत्यभिज्ञोत्पद्यते । तत्त्वग्रहणमेवान्यथा

न स्यात् । यदि पूर्वोत्तरश्रवणकालयोरन्तराले शब्दो न स्यादित्यर्थापत्त्या प्राक्छब्दस्य सत्ता सिद्धैव । न च सिद्धिपूर्विका सिद्धिः कार्यतासाधनी । किन्तु **सा हि सत्तासिद्धिः** कार्यत्वप्रज्ञप्तेर्निमित्तं या **सिद्धिपूर्विका** । यथा घटस्य प्रागसतः कुलालादिव्यापारादेव पश्चात् सिद्धिः । § 2452

नन्वित्यादि सि द्धा न्त वा दी । एतत् कथयति [।] न तावत् प्रत्यभिज्ञा प्रमाणमिति प्रातिपादयिष्यते तत्कथं सत्ता सिद्धा । भवतु नाम प्राक्छब्दस्य सत्ता सिद्धा । तथापि शब्दस्य **तद्रूपमसिद्धं** । कतरत् तद् रूपमित्याह । **यत् तथा विधे**त्यादि । **तथाविधस्य** शब्दस्वलक्षणप्रतिभासिज्ञानस्य **व्यव-** 493/s **धाने**नोपयुक्तं शीलं यस्येति विग्रहः । यदि हि तथाभूतं रूपं प्राक् सिद्धं स्यात् तदा नित्यं शब्दोपलम्भः स्यात् । § 2453

सिद्धमेव तच्छब्दस्य यथोक्तं रूपं केवल**मन्यस्**य सहकारिणो **वैक-ल्या**च्छ्रोत्रविज्ञाने कारणत्वेन **नोपयुक्तमिति चेत्** । § 2454

यद्येवं सहकारिसन्निधाने या पश्चात् स्वज्ञाने उपयुक्ता । या प्रयत्नात् प्रागनुपयुक्तावस्था । ते परस्परविरुद्धे । **कथमिदानीमुपयुक्तानुपयुक्तयोर-वस्थयो**र्विरु**द्धयोरभेदः** [।] अपि तु भेद एव ततश्च नानात्वात् स तादृशः शब्दस्य स्वभावः कृत इति कार्य एव शब्दः स्यात् । § 2455

अथापि स्याद् [।] योसावतिशयो भवति न स शब्दस्यात्मभूतोपि त्वर्थान्तरमिति पूर्वकस्वभावादप्रच्युत एवासावित्याह । § 2456 175a/PSVTa

नापि भेदोऽकारकावस्थातः कारकावस्थालक्षणोतिशयः **शब्दस्व-भावासंस्पर्शी** शब्दस्वभावान्न व्यतिरिक्त इति यावत् । व्यतिरेके हि **त-स्यैवातिशयस्य** शब्दज्ञाने **उपयोगसिद्धेः** कारणत्वसिद्धे**स्तस्य** शब्दस्**याकार-णत्वप्रसंगात्** । तथा हि **यस्यैव भावे साध्यसिद्धिस्तदेव तत्र** साध्य **उपयोगि युक्तन्नापरं** । अतिशयो ज्ञान उपयुज्यते [।] साक्षादतिशये तु शब्द उप-युज्यत इति पारम्पर्येण शब्दोपि ज्ञाने उपयुक्त एवेत्यत आह । § 2457

तदतिशयेत्यादि । **तस्मिन्नतिशयस्य शब्दस्योपयोगेपि** कल्प्यमाने । **तद्व-त्प्रसङ्गः** । ज्ञानवत्प्रसङ्गः । यथा विज्ञाने कर्त्तव्येर्थान्तरभूते नातिशयेन शब्द उपयुज्यते । तद्वदतिशयेपि कर्त्तव्येर्थान्तरभूतोतिशयः कल्पनीयः । तथा चानवस्था स्यादतोतिशयः शब्दादभिन्नः [।] यतश्चाभिन्नः । **तस्मात्** तदन्यं स्वविषयज्ञानजननं शब्दस्वभाव**मतिशेत एव** । स्वरूपभेदेन । को**ऽव्यवहित-सामर्थ्यो पयोगोवस्थाभेदो**ऽव्यवहितसामर्थ्य **उपयोगो यस्यावस्थाभेदस्येति** 494/s **विग्रहः** । § 2458

अथ स्यात् [।] नैव विज्ञानजनिकावस्थोत्पद्यते नित्यत्वात् [।] किन्तु ताल्वादिकमपेक्ष्यासौ ज्ञानं जनयतीति [।] § 2459

अत आह । **अतिशयस्ये**त्यादि । नास्य सहकारिकृतोतिशयोस्तीत्यन-तिशयस्य सहकारिणं प्रत्यपेक्षा प्रागेव निरस्ता [।] **स च** जनकः श-ब्दस्वभावः **करणव्यापारादेव सिद्ध इति कृत्वा सर्वकार्यतुल्यधर्मा** । सर्वे कार्ये तुल्यधर्मा यस्येति विग्रहः । तस्य तादृशस्य कार्यतुल्यधर्मणः शब्दस्य

व्यक्ताविष्यमाणायां सर्वमङ्कुराद्यपि व्यङ्ग्यं स्यात् । न वा किंचिद् व्यङ्ग्यं । शब्दोपि कार्यः स्याद् विशेषाभावात् । § 2460

तथा हि [।] स्वज्ञानेन करणेनान्यधीहेतुरर्थो व्यञ्जको मतः । कदा [।] सिद्धेर्थे । यद्यसो व्यङ्ग्यः कारणाल्लब्धसत्ताको भवति । यथा दीपः कुलालादिसिद्धे घटे तज्ज्ञानहेतुर्व्यञ्जकः । अन्यथा वापि यदि व्यङ्ग्यः प्रागसिद्धः स्यात् । तदा को विशेषोस्य व्यञ्जकस्य कारकाद्धेतोः [।] § 2461

स्वप्रतिपत्तीत्यादिना व्याचष्टे । स्वप्रतिपत्तिरेव द्वारमुपायस्तेन करणेनान्यस्य घटादेः प्रतिपत्तिहेतुर्लोके व्यञ्जकः सिद्धः । दीपादिवत् । स चेद् व्यङ्ग्यः व्यञ्जकव्यापारात् प्राक् सिद्धः स्यात् । § 2462

ननु च प्रदीपादिरप्युपलब्धियोग्यं घटक्षणं प्रागसिद्धमेव जनयति । तत्किमुच्यते स चेत् प्राक् सिद्ध इति [।] § 2463

अत आह । समानजातीयेत्यादि । अनुपलम्भयोग्यः पूर्वको घटादिक्षणः समानजातीय उपादानक्षणस्तस्य व्यञ्जकव्यापारात् प्राक् सिद्धेः कारणात् स चेत् प्राक् सिद्धः स्यादित्युच्यते । न तस्यैव व्यञ्जकाल्लभ्यस्य ज्ञानहेतोरतिशयस्य प्राक् सिद्धेः सिद्ध उच्यते । किं कारणं [।] तस्य यथोक्तस्यातिशयस्य । तत्सामग्रीप्रत्ययत्वात् । सा व्यञ्जकसामग्री प्रत्ययः कारणं यस्येति विग्रहः
175b/PSVTa । ये पुनः स्वव्यापारात् प्राग् असिद्धस्योपलम्भकाः कारका एव ते । किमिव [।] कुलालादिवद् घटादौ शब्दस्याप्युपलम्भहेतवः कुलालादितुल्या इति । शब्दोपि घटादिवत् कार्य एवं । § 2464

नन्वेकदा श्रुतस्य शब्दस्यान्यदा श्रवणे च स एवायमिति तत्त्वं प्रत्य-
495/s क्षप्रत्यभि ज्ञया प्रतीयते । तत्त्वप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या च ताल्वादिव्यापारात् प्राक् सत्त्वं शब्दस्यापि निश्चितमिति कथन्ताल्वादयो सिद्धोपलम्भनाः [।] तेन व्यञ्जका एव युक्ताः । § 2465

एवम्मन्यते । प्रथमे क्षणे शब्दग्रहणं द्वितीयक्षणे पूर्वगृहीतशब्दाहितसंस्कारप्रबोधस्ततोन्यस्मिन् क्षणे शब्दस्मरणं । तततश्चतुर्थे क्षणे तिरोहिते तस्मिन् स एवायं घटशब्द इति प्रत्यभिज्ञानं कथं प्रत्यक्षं स्यादसन्निहितविषयत्वात् । § 2466

नापि प्राक्प्रबुद्धसंस्कारस्य पुंसो वर्णग्राहकं प्रत्यभिज्ञानं सम्भवति । वर्णस्य सांशत्वादित्युक्तं । अन्त्यवर्णभागकाले च पूर्ववर्णभागानामसत्त्वेनान्त्यस्यापि वर्णस्यासन्निहितत्वात् । अत एव पदवाक्ययोरपि ग्राहकं प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञानं न सम्भवति वर्णसमुदायत्वात् पदादेरन्त्यवर्णकाले च पूर्वपूर्ववर्णानामसत्त्वात् सन्निहितविषयश्च प्रत्यक्षमिष्यते । तस्मान्न प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञानम्वर्णपदवाक्येषु तत्त्वग्राहकं सम्भवति [।] अत एव चा चा र्ये ण नोपन्यस्तं [।] § 2467

भवतु वा तेषु प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षन्तथापि तत्त्वग्रहणान्यथानुपपत्त्या न ताल्वादिव्यापारात् प्राक्छब्दस्य सत्त्वकल्पना युक्ता । सदृशापरग्रहणेनापि तत्त्वग्रहणस्य सम्भवात् सदृशापरग्रहणमेवाव्याप्यसिद्धमिति चेत् । § 2468

नन्वेकत्वमपि नैव सिद्धं । तत्त्वग्रहणात् सिद्धमिति चेन्न [।] भिन्नेष्वपि लूनपुनर्जातेषु केशेषु तत्त्वग्रहणस्य दर्शनात् संशय एवातः । कथमर्थापत्त्या प्राक् सत्त्वकल्पना । § 2469

अथ प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्छब्दस्य नित्यत्वम् [।] अनित्यत्वे ह्यनेकत्वात् प्रत्यभिज्ञानमेव न स्यात् । तथा । यः परार्थम्प्रयुज्यते स प्रयोगात् प्राग् विद्यमानो यथा वास्यादिच्छिदायां । प्रयुज्यते च शब्दः परप्रत्यायनाय । तस्मात् सोपि प्राग् विद्यत एव चेति [।] § 2470

अत आह । **प्रत्यभिज्ञाने**त्यादि । शब्दस्य सदा सत्तासिद्धिहेतवः । **तेपि न हेतुलक्षणं पुष्णन्ति** । तथा ह्यनित्येपि प्रदीपादौ प्रत्यभिज्ञानन्दृष्टं । तस्मादनैकान्तिकमेतत् [।] तथा क्षणिकेपि कर्मणि प्रयोगे दृश्यते । तेन प्रयुज्यमानत्वादित्यपि हेतुरनैकान्तिक एव । § 2471

यदपि किञ्चिल्लिङ्गं शब्दस्यैकत्वसाधनायोपादीयते । **उत्तरा** पश्चाद्भाविन्य**कारप्रतीति**र्या सा पूर्वाभिन्नविषया । पूर्वया अकारप्रतीत्या एकविषया । § 2472

एतेन शब्दानामेकत्वसाधनान्नित्यत्वंसाधितमिति मन्यते । अकार**प्रतीति**रिति हेतुः । **तद्व**दिति पूर्वाकारप्रतीतिवदि**त्यादि** । आदिशब्दाद् द्रुत- 496/s मध्यविलम्बितावस्थायामेक एव गकारादिवर्ण्णस्स एवायं गकारादिवर्ण्णो द्रुतादिभेदभिन्न इति प्रतीतेः [।] प्रयोगस्तु या या अकारप्रतीतिः सा पूर्वाकारप्रतीत्यभिन्नविषया । तद्यथा पूर्व अकारप्रतीतिः । अकारप्र- 176a/PSVTa तीतिश्चोत्तराप्यकारप्रतीतिरिति स्वभावहेतुप्रतिरूपकः । **तदपि** साधनं पूर्वापरयोरकार**स्वलक्षणयोरभेदसाधने** न **समर्थ** । तथा ह्यकारप्रतीतेरित्ययं हेतुर्विशेषेण वा स्यात् पूर्वाकारप्रतीतिरूपत्वादिति । सामान्येन वा स्यादकारप्रतीतिमात्रत्वादिति । आद्ये पक्षे हेतुरसिद्धः । किं कारणं [।] **तत्स्वभावत्वासिद्धेः** पूर्वाकारप्रतीतित्वासिद्धेः । यद्वा विशेषेण वा हेतुरुत्तराकारप्रतीतिरूपत्वादिति । § 2473

तदपि न साधनं । किङ्कारणं [।] तत्स्वभावत्वासिद्धेः साध्यस्वभावत्वासिद्धेः । अनैकान्तिकत्वं व्याप्तेरसिद्धत्वादित्यर्थः । § 2474

अथ **सामान्येन** लिङ्गस्य **वचने भिन्नविषयत्वस्याप्यविरोधः** । अकारप्रतीतिश्च स्यात् पूर्वाकारप्रतीतिविषयाद् भिन्नविषया चेति को विरोधः । § 2475

अन्ये त्वकारप्रतीतित्वं सामान्यं यथा तयोः प्रतीत्योरेवमकारविषयत्वमविरुद्धमिति व्याचक्षते । § 2476

किञ्च । **एकविषययोश्च प्रतीत्योः** पूर्वव्यवस्थितैकाकारविषययोः पूर्वोत्तरकालभाविन्योः प्रतीत्योः **पूर्वापरभावः** प्राक् पश्चाद्भावे **विरुध्य**ते । किं कारणं [।] **सन्निहितासन्निहितकारणत्वेन** यथाक्रमं कार्यस्योत्पादानुत्पादात् । सन्निहितकारणत्वे च तयोर्युगपद् भावः स्यात् । अथ सन्निहितेपि कारणे पूर्वैवाकारप्रतीतिरुत्पद्यते नोत्तरा । तदा पश्चादपि सा न स्यात् । किं कारणं

। पूर्वापरप्रतीतिकारण**सन्निधानेप्यनुत्पन्नस्यो**त्तराकारप्रतीतिविशेषस्या**तत्कारणत्वात्** । पूर्वाकारप्रतीतिकारणं नास्य कारणमित्यर्थः । तस्मात् **तयोः** पूर्वापरभाविन्योः प्रतीत्यो**र्भिन्नाखिलकारणत्वं** । भिन्नमखिलं कारणन्तयोरिति विग्रहः । § 2477

स्यान्मतं [।] तयोरकारप्रतीत्योः शब्द एवैकः कारणं केवलं सहकारिसन्निधानक्रमादुत्पत्तिक्रम इति [।] § 2478

अत आह । तत्रेत्यादि । **तत्र** तस्मिन् पूर्वोत्तराकारप्रतीत्युत्पत्तिकाले । एकस्य कारणस्य **स्वरूपेणाभेदेपि** प्रतीत्योर्युगपद् भाव एव स्यात् । किं 497/s कारणं [।] तस्यैकस्य **शक्तस्य** कारणस्य सहकार्य**प्रतीक्षणात्** । ततश्च **युक्तिविरुद्धं पूर्वापरयोः प्रतीत्योरेकविषयत्वं** । § 2479

एतेन च सर्वेणोत्तराकारप्रतीते पूर्वाकारप्रतीत्यभिन्नविषयत्वे साध्येनुमानबाधितत्वं प्रतिज्ञाया उक्तं । अनुमानञ्चेदृशं । यत् क्रमभावि तन्नैकविषयं । यथा क्रमेण भवच्चक्षुःश्रोत्रविज्ञानं [।] क्रमभाविन्यौ च पूर्वोत्तरे अकारप्रतीती । एकविषयत्वमक्रमभावित्वेन व्याप्तन्तद्विरुद्धं च क्रमभावित्वमिति व्यापकविरुद्धमेव । § 2480

नन्वत्र प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञाबाधितत्वात् प्रतिज्ञाया अनुमानस्योत्थानमेव नास्तीति चेत् [।] § 2481

न । स एवायमिति ज्ञानस्य पूर्वापरकालसम्बन्धिविषयत्वेन भेदविषयत्वात् । अन्यदेव हि पूर्वकालसम्बन्धित्वमन्यदेव चापरकालसम्बन्धित्वं । अन्यथा पूर्वकालसम्बन्धित्वाद्वाऽपरकालसम्बन्धित्वस्याभेदेधुना भावाद् भावस्य प्रतिभासो न स्यात् । स एवेति च ज्ञानस्योत्पत्तिः स्यात् [।] न स 176b/PSVTa एवायमिति । अपर- कालसम्बन्धित्वाद्वा पूर्वकालसम्बन्धित्वस्याभेदे पूर्वमस्य प्रतिभासो न स्याद् [।] अयमेवेति च ज्ञानस्योत्पत्तिः स्यात् [।] न स एवायमिति । § 2482

तस्माद् यत्पूर्वकालसम्बन्धित्वन्तदपरकालसम्बन्धित्वन्न भवति । यच्चापरकालसम्बन्धित्वन्तत्पूर्वकालसम्बन्धित्वं न भवतीति पूर्वापरकालसम्बन्धिविषयत्वेन भेदविषयत्वात् कथम्प्रत्यभिज्ञातः प्रतिज्ञाबाधा । § 2483

उ म्बे क स्त्वाह । यदि स एवायमित्येकानुभवस्तथाप्ययमतीतज्ञानकर्मताऽपरोक्षते एकाधिकरणे गृह्णन् सम्वेद्यते । अथापि प्रत्ययद्वयमिदं ग्रहणस्मरणरूपं । तथापि घटस्मरणपटग्रहणयोर्निरन्तरोत्पन्नयोर्विलक्षणमिदम्परस्परविषयत्वेन प्रतिभासनात् । अपरोक्ष एव ह्यर्थोतीतज्ञानविशिष्टतया स्मृतौ प्रतिभासते । अतीतज्ञानविषयश्चापरोक्षतया प्रत्यक्षे । तदहं स्मराम्येतदिति प्रतिभासनात् । तस्मादनिमिषितदृष्टेः पुरुषस्य यदुत्पत्तिविनाशरहितानुवृत्तावसायः स एव बाधकः क्षणभङ्गसाधकस्यानुमानस्येति । § 2484

तदयुक्तम् [।] उत्तरोत्तरप्रत्यक्षाणां यथाक्रममुत्तरोत्तरवस्त्ववस्थाभेदविषयत्वेन स एवायमिति तत्त्वारोपस्य भ्रान्तत्वात् । तथा हि प्रथमदर्शिनः प्रत्यक्षे यथाऽपरोक्षावस्था प्रतिभासते नातीतज्ञानविषयावस्था । तथा भूयो

दर्शिनोपि । इदानीन्तनेन च रूपेण वस्त्ववस्थितन्न प्राक्तनेन । अवस्थिते च रूपे प्राक्तनरूपस्यानवस्थानमेव विनाशः । यथा वृद्धावस्थायाम्बालरूपस्य प्राक्तनञ्च रूपमतीतज्ञानकर्म । इदानीन्तनं च रूपमपरोक्षमथ च बालाद्यवस्थायां दृष्टः पुरुषो वृद्धाद्यवस्थायां प्रत्यभिज्ञायत इति क- 498/s थमतीतज्ञानकर्मताऽपरोक्षते एकाधिकरणे प्रतिभासेते । कथं वाऽपरोक्ष एवार्थोतीतज्ञानविशिष्टतया स्मृतौ प्रतिभासत इत्याद्युच्यते । § 2485

यत्राप्यनिमिषदृष्टेश्चिरतरकालं पश्यतोनुवृत्तावसायस्तत्रापीदानीन्तनप्रत्यक्षज्ञानसम्बन्धेनार्थस्यापरोक्षतोत्पद्यते [।] अतीतज्ञानाभावेनातीतज्ञानकर्म्मतायाश्चेदानीमभाव एव विनाश इति कथमुच्यते [।] उत्पत्तिविनाशरहितानुवृत्तावसाय एव बाधकः क्षणिकत्वानुमानस्येति । § 2486

यदप्युच्यते [।] यः प्रतिक्षणमन्यत्वम्वदति तस्य चायम्बाधः प्रत्यभिज्ञानमात्रेणानन्यत्वे तु विनष्टस्यापि तत्त्वावगमात् । मृतप्रत्यभिज्ञायामिवेति [।] § 2487

तदपि निरस्तं । अनन्यत्वस्यैवाभावात् । नापि विनष्टाविनष्टयोरनन्यत्वं विरोधात् । न च तत्त्वावगमान्यथानुपपत्यानन्यत्वं सादृश्येनापि तत्त्वावगमस्य सम्भवात् । स इत्यङ्गश्च न प्रत्यक्षोऽसन्निहितविषयत्वात् । स्मरणरूपत्वे चास्य न पूर्वदृष्टार्थग्राहित्वं स्पष्टप्रतिभासाभावात् । दृष्टार्थाध्यवसायकत्वेन 177a/PSVTa तु स्मृतिरूपत्वे भ्रान्तत्वं [।] स्वआकाराभेदेन दृष्टार्थाध्यवसायात् । अयमिति चांशः प्रत्यक्ष इष्यते [।] स्मरणप्रत्यक्षयोश्चैकत्वम्विरुध्यते । तस्मात् पूर्वविज्ञानविषयत्वरहिते पुरोवस्थितेर्थे सादृश्येन पूर्वज्ञानविषयत्वमारोप्य स एवायमिति मानसं ज्ञानं गृह्णाति । आरोपबलेन चातीतज्ञानकर्मताऽपरोक्षते एकाधिकरणे प्रतिभासेते । मरीचिकायां जलप्रत्यभिज्ञान इव । आरोपाभावे त्वेते भिन्नाधिकरणे एव प्रतिभासेते । जलस्मरणमरीचिकाग्रहणयोरिव । § 2488

तस्मात् स्थितमेतद् [।] भ्रान्तत्वादप्रत्यक्षत्वाद्य न प्रत्यभिज्ञातः क्षणिकत्वानुमानबाधेति । तेन पूर्वोत्तरे अकारप्रतीती भिन्नविषये एव । तथा द्रुतमध्यबिलम्बितानाङ्गकारादिप्रतिपत्तीनां भिन्नविषयत्वं । द्रुतादिभेदभिन्नगकारालम्बनत्वात् । गकार एव द्रुतो गकार एव विलम्वितं इति गकारैकत्वप्रतीतिस्तु सादृश्यनिमित्तैव । § 2489

तेन यदुच्यते । § 2490

न हि द्रुतादिभेदेपि निष्पन्ना संप्रतीयते ।
गव्यक्त्यन्तरविच्छिन्ना गव्यक्तिरपरा स्फुटा ।
तेनैकत्वेन वर्ण्णस्य बुद्धिरेकोपजायते ।
विशेषबुद्धिसद्भावो भवेद् व्यञ्जकभेदत इति [।]§ 2494

---

३४ इति] Kumārila.

499/s

तदपास्तं । यतो ध्वनिविशेष एव वर्ण्ण उच्यते । तेन द्रुतोच्चारिता ध्वनिविशेषा द्रुता गव्यक्तिरुच्यते । मध्योच्चारिता मध्यगव्यक्तिः [।] विलम्बितोच्चारिता ध्वनिविशेषा विलम्बिता गव्यक्तिः [।] न तु व्यञ्जकेभ्यो ध्वनिभ्योन्यो गकारः प्रतिभासते [।] गकारो गकार इति तेषु नामसाम्यमेव केवलं प्रतीयते । तथा ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु नैकाकारः । यतो ध्वनिविशेषा एव मात्राकालं प्रयुज्यमाना ह्रस्वोकारो भवति । तथापरे ध्वनिविशेषा द्विमात्राकालं प्रयुज्यमाना दीर्घ आकारो भवति [।] त्रिमात्राकालं प्रयुज्यमाना ध्वनिविशेषाः प्लुतो भवति । तेन ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वभावभेद एव प्रतिभासते । न त्वकारोऽभिन्नस्तेषु प्रतिभासते । अकार एव तु मात्रादिकालमुच्चार्यमाणो यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुताः प्रतीयन्त इति शब्दमात्रमेव केवलं । तेन यदुच्यते । § 2495

स्वतो ह्रस्वादिभेदस्तु नित्यवादे विरुध्यते ।
सर्वदा यस्य सद्भावः स कथं मात्रिकः स्वयं ।
तस्मादुच्चारणन्तस्य मात्राकालं प्रतीयतां ।
द्विमात्रम्वा त्रिमात्रम्वा न शब्दो मात्रिकः स्वयमिति [।]§ 2499

तदपि निरस्तं । ह्रस्वदीर्घप्लुतेष्वकारोकार इत्यनुयायिनोर्ज्ञानाभिधानयोरप्रवृत्तेः । अथापि स्यात् [।] पूर्वोत्तरकालभाविन्योः प्रतीत्योर्नामसाम्यादेकविषयत्वमिति [।] § 2500

अत आह । **प्रतीत्यादि** । पूर्वोत्तरयोरकारप्रतीत्योः प्रतिभासभेदः पूर्वोत्तररूपतया । स्वभावभेदो द्रुतमध्यविलम्बितादिभेदेन । तस्मिन् **प्रतीतिप्रतिभासस्वभावभेदेपि** । अकारप्रतीतिरकारप्रतीतिरित्येवं **नामसाम्यादेकविषयत्वमयुक्तं** । किं कारणं [।] **घटादिष्वपि प्रसङ्गात्** । या पूर्वा घटप्रतीतिर्या च
177b/PSVTa पश्चाद् अन्यघटप्रतीतिस्त- योरपि घटप्रतीतिर्घटप्रतीतिरिति नामसाम्यादेकविषयत्वं स्यात् [।] तथा चैको घटः सर्वत्र प्राप्नोति । तत्र घटादावेकत्वसाधने दृष्टविरोधो घटादीनामनेकत्वस्य दृष्टत्वात् । तस्मात् तत्रा**साधनमेकत्वस्**येति **चेत्** । **इहापि** वर्ण्णेष्वप्येकत्वसाधने **दृष्टविरोधाभावः केन** प्रमाणेन **सिद्धः** । अत्रापि करणानां प्रतिपुरुषं भेदेन भेदः सिद्ध एव [।] लूनपुनर्जातेषु केशेष्विव सादृश्यादेकत्वाध्यवसाय इति यावत् । § 2501

500/s

नामसाम्यादित्ययं हेतुरनैकान्तिक इत्याह । **यावदित्यादि** । **तथाभिधेयतेति** अकारप्रतीत्येरकारप्रतीतिरित्येवं नामसाम्येनाभिधेयता । अर्थभेदेन विषयैकत्वेन **व्याप्त्या न साध्यते तावत् सन्दिग्धो व्यतिरेकः** । नामसाम्यं च

---

१५ मिति] Śloka-Sphoṭavāda ५०, ५१

३० तीत्ये] ? ति

स्याद् भेदश्चेति । किञ्च । **प्रतिकरणभेदं** पुरुषभेदेन करणभेदं प्रति **भिन्नस्वभावः शब्दः श्रुतो** श्रोत्रविज्ञाने **निविशमानः** समारोहन् **यदैकः साध्यते किन्न** घटादयोप्येकरूपास्साध्यन्ते । तेपि साध्यन्तां । विशेषोपि वा वाच्यः । § 2502

एकत्वेपि शब्दस्य व्यञ्जकभेदात् प्रतिभासभेद इति चेदाह । **तत्रापीत्यादि** । **तत्रापि** भिन्ने घटादौ **शक्यमेवं व्यञ्जकभेदात् प्रतिभासभेद इति प्रत्यवस्थातुं** [।] २६६ § 2503

किञ्च [।] **कारणानां समग्राणां व्यापारात्** परिस्पन्दादिलक्षणा**न्नियमेन** शब्दस्यैवउपल**ब्धितः** कारणात् **कार्यत्व**म्प्राप्तं । किं कारणं [।] **व्यञ्जके** हेतौ **तदसम्भवात्** । नियमेन व्यङ्ग्यस्योपलम्भासम्भवात् । § 2504

न हीत्यादिना व्याचष्टे । **व्यापृतेषु करणेषु** न हि **कदाचिच्छब्दानुपलब्धिः** किन्तूपलब्धिरेव । **न चावश्यं व्यञ्जकव्यापारोर्थमुपलम्भयति** ग्राहयति । किं कारणं । **क्वचिद्** घटादिशून्ये देशे **प्रकाशे** प्रदीपादिलक्षणे सत्यपि **घटाद्यनुपलब्धेः** । तस्मादविकलविज्ञानोत्पादसहकारिकारणस्य पुंसः । **सेयं** शब्दस्य तद्व्यापारात् कारणव्यापारा**न्नियमेनोपलब्धिस्तदुद्भवे** । करणव्यापारा**च्छब्द**स्योत्पत्तौ सत्यां **स्यात्** । ततश्च जन्य एव शब्दो न व्यङ्ग्यः । § 2505

ननु पूर्वं जननमात्रेण कारकं ज्ञानजननयोग्यत्वेनोत्पादकन्तु व्यञ्जकमेवेत्युक्तं । तेन ताल्वादीनां व्यञ्जकत्वमेव युक्तं । § 2506

नैष दोषो यतः [।] कार्यमात्रमभिप्रेत्य जननमात्रेण कारकं [।] ज्ञानजननयोग्यत्वेन तु व्यञ्जक इत्युक्तं । न तु दृश्यकार्यापेक्षया । तथा ह्यविकलसहकारिकारणस्य पुंसः प्रदीपादिजनको नियमेन प्रदीपादेरुपलम्भकः कारको न व्यञ्जक इत्यदोषः । § 2507

501/s

अथ पुनः करणंशब्दस्याकर्तृ । तस्याकर्तुः करणस्य **व्यापारेण तत्सिद्ध्ययोगात्** । शब्दस्य सिद्ध्ययोगात् । व्यापिनः शब्दा नित्याश्च । ततो **व्यापिनित्यत्वाच्छब्दानां** । व्यञ्जकस्य करणस्य व्यापारात् सर्वत्रोपलब्धिः । घटादयस्तु न व्यापिनो नापि नित्याः । तेन ते व्यञ्जकव्यापारेण नावश्यमुपलभ्यन्त इति । § 2508

यद्येवं **क इदानीं घटादिषु समाश्वासः** । निश्चयः । यथा ते न नित्या नापि व्यापिन इति । यावता तेपि नित्या व्यापिनश्च भवन्तु । कथं 178a/PSVTa सर्वदा नोपलभ्यन्त इति चेत् । एतच्छब्देष्वपि तुल्यं । यत्तत्र प्रतिविधानं तद् घटादिष्वपि भविष्यति । **तेषां** घटादीना**न्तथा** व्यापिनित्यत्वेना**निष्टेरिति चेत्** । **शब्दो** व्यापिनित्यत्वेन **किमिष्टः** [।] कस्मादिष्ट**स्तत्समानधर्मा** । घटादिसमानधर्मा । **प्रतिषिद्धे च व्यापिनित्यत्वे** प्रागिति यत्किञ्चिदेतत् । § 2509

घटादीनामित्यादि परः । कारकव्यतिरेकेण **व्यञ्जकान्तरसद्भावाददोषः** । शब्देन तुल्यत्वप्रसङ्गदोषो नास्ति । व्यञ्जकान्तरमेव दर्शयन्नाह । **प्रकाशो**

हीत्यादि । **प्रकाशो ह्येषां** घटादीनां **व्यञ्जको** लोके **सिद्धो** न कुलालादयः । **कुलालादीनां व्यञ्जकत्वे** । ते कुलालादय**स्तादृशा एव** स्युः [।] यथा प्रदीपादयो न नियमेन घटमुपलम्भयन्ति । क्वचित् प्रकाशेपि घटस्याभावात् । तथा कुलालादयोपि भवेयुः [।] न चैवम् [।] **अतिशेरते च** कुलालादयः । कुलालादिव्यापारे सर्वदा घटादेर्भावात् । **ततो व्यञ्जकातिशयात्** । व्यञ्जकाद् भेदेन वृत्तेः । **कारका एव** कुलालादयः । किं कारणम् [।] **उपकारकस्य गत्यन्तराभावात्** । कारकव्यञ्जकत्वव्यतिरेकेण प्रकारान्तराभावात् । तत्र व्यञ्जकत्वे निषिद्धे पारिशेष्यात् कारकत्वं कुलालादीनां [।] नैवं शब्दस्य करणमुक्तान्यद् व्यञ्जकान्तरं सिद्धं येन करणमेव शब्दस्य कारकं कल्प्येत । तस्माद् घटादिवैलक्षण्याच्छब्दो व्यङ्ग्य एव । § 2510

तदित्यादि सिद्धान्तवादी । **तदेतद्** व्यञ्जकान्तरसम्भवनं **शब्देपि तुल्यं** । 502/s यस्मात् **तत्रापि** शब्दे **इन्द्रिययोग्यदेशतादिभ्यः** श्रोत्रेन्द्रियाच्छ्रोत्रयोग्यदेशावस्थानात् । आदिशब्दात् मनस्काराच्च । **करणानामतिशयात्** । अतिशय एव कथमिति चेदाह । **घटादी**त्यादि । ह्यर्थे चशब्दः । **घटादेर्ये कारकाः** कुलालादयः समग्रास्तेषां यो **धर्मो** नियमेन स्वकार्यारम्भकत्व**न्तस्य करणेषु दृष्टेः** । तान्यपि हि व्यापृतानि शब्दं नियमेन जनयन्ति । तस्मात् तान्यपि कुलालादिवत् कारकाण्येव । § 2511

यदि च शब्दस्य व्यञ्जकान्तराभावात् करणानि व्यञ्जकानीष्यन्ते । तदा **तस्यैव** व्यञ्जकस्य **प्रदीपादेर्विषयान्तरस्य च कस्यचिदि**ति रसादेर्व्यञ्जकान्तरम्प्र**दीपा**दिर्नास्ति । ततो **व्यञ्जकान्ताराभावात्** । **तत्कारणानि** प्रदीपादिकारणानि **चैषां** प्रदीपादीनां **व्यञ्जकानि स्युः** । § 2512

यत एव**न्तस्मान्न व्यक्तिः शब्दस्य** करणेभ्यः किन्तूत्पत्तिरेव । **भवन्ती वा करणेभ्यः** सकाशाद् व्यक्तिस्त्रिधा भवेत् । १ पूर्वावस्थात्यागे**नातिशयवत्ता वा शब्दस्य व्यक्ति**र्भवेत् । २ उपलम्भा**वरणविगमो वा** । ३ शब्दालम्बनं **विज्ञानम्**वा व्यक्तिः । प्रकारत्रयव्यतिरेकेण **गत्यन्तराभावात्** । § 2513

178b/PSVTa १ **तत्र नातिशयोत्पत्तिः** शब्दस्य व्यक्तिर**नित्यताप्रसङ्गात्** । भवत्वति शयोत्पत्तिरनित्यत्वन्तु कथमिति चेदाह । **तस्या** अतिशयोत्पत्तेः **पूर्वरूपस्य** या **हानिरपरस्य** पाश्चात्यस्य रूपस्य यद् **उपजननं** तल्लक्षणत्वात् । § 2514

२ द्वितीयपक्षमाह । **अथे**त्यादि । **तस्य** शब्दस्य यज्जनकं **रूपन्तस्योप**लम्भप्रतिघातीनि स्तिमितवायवीयावयवसंयोगरूपाण्या**वरणानि** [।] **तेषां विगमः** प्रयत्नप्रेरितेन वायुना वियोगः । स **यदि** शब्दस्य **व्यक्तिस्ते** तव मी मां स क स्य मता । तदुक्तं । § 2515

प्रयत्नाभिहतो वायुः कोष्ठ्यो यातीत्यसंशयं ।
स संयोगविभागौ च ताल्वादेरनुवर्त्तते ॥
वेगवत्वाच्च सोवश्यं यावद्वेगं प्रतिष्ठते ।
तस्यात्मावयवानाञ्च स्तिमितेन च वायुना ।

संयोगाश्च वियोगाश्च जायन्ते गमनाद् ध्रुवमिति ॥ श्लो० शब्द १२२-२४§ 2520

503/s

सा व्यक्तिः कथं क्रियते । यस्मादावरणविगमोऽभावस्तस्मिन्न**भावे** कथंचिदप्यकार्ये **करणग्रामस्य** करणसङ्घातस्य **सामर्थ्यं किन्न तद् भवेत्** [।] नैवेति यावत् । § 2521

न हीत्यादिना व्याचष्टे । एतदाह [।] **आवरण**स्वरूपे निष्पन्नेऽकिंचित्कराण्येव **करणानि** न हि **समर्थानि** भवन्ति । आवरणविगमेपि न तेषां सामर्थ्यं । यस्माद् **विगमश्चाभावो न चाभावः कार्यं इति निवेदितमेतत् सामर्थ्यचिन्तायां** । § 2522

अभ्युपगम्य चैतदुक्तं । तदेव नास्तीत्याह । **नापी**त्यादि । **न शब्दस्य नित्यस्**यानाधेयातिशयत्वात् **किञ्चिदावरण**मस्ति येनावरणविगमो व्यक्तिः स्यात् । किं कारणं [।] तस्यावरणस्य नित्यवस्तुन्य**सामर्थ्यादित्यप्युक्तं** । § 2523

यत एव**न्तस्मान्नावरणे करणानामुपक्षेपः** । करणान्यावरणविगमं शब्दस्य कुर्वन्तीत्येतन्नोपन्यसनीयमित्यर्थः । § 2524

नाप्येवं कारणानां शब्दंप्रत्**यसामर्थ्यमेव** । किं कारणं [।] **तद्व्यापाराभावे** करणानां व्यापाराभावे **शब्दानुपलब्धेः** [।] **अतो युक्तमेते** करणव्यापारा **यच्छब्दान् कुर्युः** [।] § 2525

अन्यथा यदि करणानि न कारकाणि किन्तु व्यञ्जकान्येव । तदा **शब्दाविशेषादन्येषामपि** घटादीनां **व्यक्तिः** कुलालादिभ्यः **प्रसज्यते** । § 2526

अथ पुनस्तेपि घटादयो व्यज्यन्त एव कुलालादिभिरितीष्यते । तदा **तथाभ्युपगमे सर्वकारणानान्निरर्थता** । § 2527

तथा हि [।] व्यङ्ग्ये वस्तुन्यतिशयस्य कारको वाऽवरणाभावस्य कारको वा ज्ञानस्य वा कारको व्यञ्जकः स्यात् । अतिशयादेर्व्यक्तिस्वरूपस्य चाकार्यत्वात् । सर्वेषां व्यक्तिकारकाणां स्वरूपकारकाणां च निरर्थता । § 2528

यदीत्यादिना व्याख्यानं । **यदि** शब्दस्य **करणानि व्यञ्जकानि** कीदृशानि [।] **सर्वकारणसमानधर्माण्य**पि सर्वे कारणानां समाना धर्मा येषां करणानामिति विग्रहः । तदा **न किञ्चिद्** घटादिकमपी**दानीं** कस्यचित् कुलालादेः **कार्यं स्याच्छब्दे**नाविशेषात् । सर्वस्य व्यङ्ग्यत्वमिष्टमिति चेत् [।] **न चेतद्** युक्तं । किं कारणं [।] सर्वकारकाणां व्यञ्जकत्वेनाभिमतानामानर्थक्यप्रसङ्गात् । तथाहि व्यञ्जकानां त्रयो विकल्पाः । व्यङ्ग्ये वस्तुन्यतिशयस्य वाऽवरणाभावस्य वा ज्ञानस्य वा करणाद् व्यञ्जकः स्यादिति । § 2529 504/s 179a/PSVTa

न तावद् व्यङ्ग्यस्यातिशयकरणाद् व्यञ्जकः । किं कारणम् [।] वस्तुनोवस्थितरूपस्या**नाधेयातिशयत्वात्** । नाप्यावरणविगमकरणात् । **आवरणाभावस्याकार्यत्वात्** । नापि ज्ञानकरणाद् व्यञ्जकः । किं कारणं । **वस्तुवदेव** तद्विषयस्यापि **ज्ञानस्य** सत्कार्यवादिदर्शने **सिद्धत्वात्** । अथासदेव ज्ञानं

क्रियते । तदा **ज्ञानंप्रति कारकत्वे कस्यचिदिष्यमाणे** । **तथाभूतानां** ज्ञानस्य कारकैस्तुल्यधर्माणा**मन्येषामपि** कुलालादीना**न्तथाभावप्रसंगेन** । घटादीन् प्रति कारकत्वप्रसंगेन **सर्वस्य** वस्तुनः **कार्यताप्रसंगात्** । विशेषो वा वाच्यो येन ज्ञानं प्रति कारकत्वं न घटादीन् प्रति । न चान्यो व्यक्तेः प्रकारः सम्भवति । § 2530

तस्मादयं कारकाभिमतोर्थकलापो घटादेः कस्यचिदपि न **व्यक्तावुप-युज्यते** । वस्तुनो नाधेयविशेषत्वादिना व्यक्तेर्निषिद्धत्वात् । **नापि क्रियायामुप-युज्यते** । कार्यकत्वानभ्युपगमा**दिति व्यर्थ एव स्यात्** । § 2531

तथा चेति कारकाणां वैकल्ये सति । **इदं जगन्निरीहं** निर्व्यापारं **स्यात्** । किं भूतम् [।] **अनुपकार्योपकारकं** । न विद्यते उपकार्यमुपकारकं च यस्मिन्निति विग्रहः । § 2532

किञ्च [।] **शब्दनित्यत्वे** साध्ये[।]**साधनं प्रत्यभिज्ञान**मप्रयोगादि **यन्म-तमिष्टं** । यथा नित्यः शब्द एकत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । तदुक्तं [।] संख्याभावात् । अष्टकृत्वो गोशब्द उच्चरित इति हि वदन्ति । नाष्टौ गोश-
505/s ब्दा इत्यनेनावगम्यते प्रत्यभिजानन्तीति । सतः प्रयोगात् । यत् प्रयुज्यते तत् प्राक् सत् । यथा वास्यादि च्छिदायां । प्रयुज्यते च शब्दोर्थप्र-तिपादने तस्मात्सोपि प्रयोगात् प्राक् सन्निति । आदिशब्दात् परार्थमुच्चार्य-माणत्वादित्यादिपरिग्रहः । तदुक्तं [।] **नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात्** । दर्शनमुच्चारणं [।] तत्परार्थमर्थं प्रत्याययितुं । उच्चारितमात्र एव विनष्टे शब्दे । न ततोर्थम्प्रत्याययितुं शक्नुयादतो न परार्थमुच्चार्येतेति । **अनुदाहरण**मित्य-दृष्टान्तं । न हि नित्यं किंचिदस्ति यत्रैतत्साधनम्वर्त्तेत । किं कारणं [।] **सर्वभावानां क्षणभङ्गतः** । § 2533

एतदेव तावत् पदं विवृण्वन्नाह । **क्षणभङ्गिनो** ह्रीत्यादि । **विनाश-स्याकरणादित्युक्तं प्राक्** । **वक्ष्यते च** पश्चात् । विनाशद्वारेणानित्यतां प्रदर्श्य उत्पत्तिद्वारेणापि दर्शयन्नाह । उत्पत्तीत्यादि । **परतः** कारणा**दुत्पत्तिमन्तश्च** भावास्ततोपि न नित्यः । परत उत्पद्यन्त इति कुत एतत् । **सत्ताया आकस्मिकत्वायोगात्** । आकस्मिकत्वे देशादिनियमो न स्यादिति प्रागेवोक्तं । **तदिति** तस्मात् **प्रत्यभिज्ञानं सत्प्रयोगादिकं** लिङ्गं । **स्थिरैकरूपे** वस्तुनि सपक्षभूते । **न क्वचिदन्वेति** । **अपरापरेणान्येनान्येन स्वभावेन परावृत्ति**रुत्प-त्तिर्यथा **प्रदीपादी**ना**न्तेष्वेव** प्रत्यभिज्ञानादिलिङ्गम्भेदेन व्याप्त**न्दृष्टमिति विरुद्ध-मेव** । न चात्र दीपत्वादिसामान्यनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं सामान्यस्य पूर्वमेव निषिद्धत्वात् । § 2534

नेत्यादि परः । **न** विरुद्धं प्रत्यभिज्ञानं [।] किं कारणं । अभिन्नात् स्थिरैकरूपाज्जन्म यस्य तस्या**भिन्नजन्मनः** प्रत्यभिज्ञानस्य **दीपादिषु भ्रान्त्या**
179b/PSVTa **भावात्** । भ्रान्तिः कथमिति चेत् । **साधर्म्यविप्रलम्भात्** पूर्वोत्तरयोः क्ष-णयोर्यत्सादृश्यन्तेन विप्रलम्भाद् वञ्चितत्वात् । एतत्कथयति [।] अभ्रान्तं प्रत्यभिज्ञानं लिंगत्वेनोपात्तन्तच्च नैव प्रदीपादिषु वर्त्तते । § 2535

अभिन्नजन्मेत्या चा र्यः । **केनावष्टम्भेन** केन प्रमाणेनाभि**न्नजन्म**प्रत्यभिज्ञान**मित्युच्यते** । नित्यस्य सामर्थ्याभावात् । एतच्च प्रत्यक्षस्यापि प्रत्यभिज्ञानस्य दूषणन्द्रष्टव्यं । प्रत्यभिज्ञायमानस्याभेदेन प्रतिभासनादिति चेत् [।] न [।] **तस्यैवाभेदस्य सर्वत्र वज्रोपलादिष्व**पि **पौर्वापर्येण चिन्त्यत्वात्** । यथा पूर्वम्वज्रादिषु स्वरूपं किं पश्चादपि तदेवाहोस्विदन्यदेव केवलं 506/s सादृश्यादेकत्वविभ्रमः प्रदीपादिष्विवेति चिन्त्यमेतत् । यथा वज्रादिष्वभेदस्य चिन्त्यत्व**न्तथा भेदस्यापि** चिन्त्यत्वा**दिति चेत्** । किम्भेदः पौर्वापर्येण प्रतिभासत इत्येतदपि निरूपणीयमेव । § 2536

तेनैवेत्याचार्यः । यतश्च नैकान्तेन भेदोऽभेदो वावधारयितुं शक्यस्तेनैवानवधारणेन **संशयोस्तु** । प्रत्यभिज्ञायमानेष्वर्थेषु भेदाभेदसंशयो भवतु । संशयादेव प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद् भेदनिश्चय इति चेदाह । **न च संशयितात्** संशयविषयात् प्रत्यभिज्ञानलिङ्गाच्छ**ब्दस्यैकत्वसिद्धिः** । § 2537

पूर्वक्षणादुत्तरस्य क्षणस्य **विवेकादर्शनाद्** विवेकाप्रतिभासनात् पूर्वोत्तरकालेषु भाव**स्यैकत्वं सिद्धमिति चेत्** । § 2538

नेत्यादि प्रतिवचनं । तेनायमर्थो भावस्येदानीम्प्रतिभास एव क्षणप्रतिभासः । पूर्वापरकालसम्बन्धित्वेनाप्रतिभासनात् । क्षणस्य च स्वरूपेण प्रतिभास एव पूर्वादिक्षणाद् विवेकेन प्रतिभासस्तु मे रु भिन्नप्रतिभासवान्न त्वविनाभावेन पूर्वादिक्षणात् प्रतिभासमानात् । केवलं स विवेको नावधार्यत इति । तदर्थमनुमानं प्रवर्त्तते । तदाह न वज्रादिष्वविवेकस्यादर्शनमस्ति । किं कारणं [।] **पौर्वापर्येण** वज्रादि**ज्ञानानां** पूर्वापरभावेन वज्रादेः **सदसत्त्वसिद्धेः** । तथा हि [।] वज्राद्यालम्बनमुत्तरं ज्ञानं प्रागभवत् स्वकारणविशेषस्य प्रागसत्त्वं साधयति । पश्चाद् भवच्च सत्त्वमित्येवं ज्ञानपौर्वापर्येण वज्रादिषु सदसत्त्वसिद्धेः । **विवेकसद्भावाद्** भेदसद्भावात् । § 2539

एतदेव स्फुटयन्नाह । **यदी**त्यादि । **अपराण्युत्तरकालभावीनि ज्ञानानि प्राक्** पूर्वज्ञानकाले **सन्निहितकारणानि** स्युः **पूर्वज्ञानवज्जातान्येव स्युः** [।] न चैवं । तस्माद**जातानि तु** तानि ज्ञानानि प्राक् । **स्वकारणस्य वैकल्यं सूचयन्ति** । अन्यथा यदि तेषां कारणं प्रागपि स्यात् । तत्समर्थम्वा भवेदसमर्थम्वा । यदि समर्थं प्रागपि जनयेत् । किं कारणं [।] **समर्थस्य** 507/s **जननात्** । अथासमर्थम् [।] पश्चादपि न जनयेत् । कस्माद् [।] **असमर्थस्याप्य**नाधेयातिशयत्वेन **पुनः** कुतश्चित् **सामर्थ्यआप्रतिलम्भात्** । अथ कुतश्चित् सामर्थ्यं प्रतिलभेत । तदा सामर्थ्यस्य **प्रतिलम्भे वा स्थैर्यायोगात्** । पूर्वासमर्थस्वभावहानेरन्यस्य च समर्थ- स्योत्पादात् । § 2540 180a/PSVTa

तस्मात् क्रमभावीनि विज्ञानानि स्वविषयस्यापि क्रमं साधयन्तीति सर्वपदार्थानाम्भेदसिद्धेरनित्यत्वं [।] स एवायमिति ज्ञानं तु सदृशदर्शननिमित्तं । § 2541

१७ रु] ?

यत एवन् **तस्मादयं सत्प्रयोग इत्यपि** योयं द्वितीयो हेतुरुच्यते । तेनापि शब्दस्य **जननमे**वोच्यते । किं कारणं [।] **प्रयोक्तुः** सकाशाच्छब्दस्य **सामर्थ्यात्** । अभिमतकार्यकरणे शब्दस्य सामर्थ्यप्रतिलम्भादित्यर्थः । अन्यथा यदि प्रयोक्तुर्व्यापारात् प्रागेव वास्यादिकं शब्दो वा स्वकार्ये समर्थं स्यात्तदा **स्वयं सामर्थ्ये तस्य** प्रयोक्तुर**नुपयोगा**त् पुरुषानपेक्षाणां स्वयमेव वास्यादीनां प्रवृत्तिः स्यात् । न च भवति । तस्मात् **प्रयोग इत्यपि** । **इष्ट**स्याभिमतस्यार्थस्य च्छिदादेः **साधनं** सिद्धिस्तत्र **समर्थ**स्वभावस्यो**त्पादनमेव** वास्यादेः **कथ्यते** । किम्भूतमुत्पादनं [।] समानजातीयं सदृशमुपादानं पूर्वं कारणभूतं क्षणमपेक्षत इति **समानजातीयोपादानापेक्षं वास्यादिप्रयोगवत्** । छिदादिषु प्रयुज्यमानानां वास्यादीनां समानजातीयपूर्वक्षणापेक्षणात् । **उपादानानपेक्षं वा** । **कर्मादिप्रयोगवच्च** । आदिशब्दाद् वीणादिशब्दपरिग्रहः । न हि कर्मादिषु प्रथमं प्रयुज्यमानेषु पूर्वसदृशक्षणापेक्षास्ति । § 2542

योपि मन्यते [।] मा भूत् प्रत्यभिज्ञानमनुमानं व्यभिचारात् यत् पुरोवस्थिते वस्तुनि **समक्षे प्रत्यभिज्ञानन्तत्प्रत्यक्षं** प्रमाणं । ततः **प्रत्यक्षादेव** प्रमाणाद् भावानां **स्थैर्यसिद्धिरिति** । **तदप्युत्तरत्र निषेत्स्यामः** । § 2543

अनया दिशा स्थैर्यसाधनायोपनीतः **कुहेतुर्द्रष्टव्यः** । यस्मा**न्नैवं कश्चिद्**
508/s सा **धनधर्मोस्ति** स्थैर्यसाधनो **यः समानजातीयं** स्थिरैकस्वभाम्वस्त्वन्वेति । कस्मात् [।] **सर्वधर्माणामेतदवस्थानात्** । अपरापरस्वभावहान्युत्पादस्वभावत्वात् । **सर्वस्याः स्थैर्यप्रत्यभिज्ञायाश्च युक्तिविरोधा**दनुमानविरोधात् । कथं [।] **यथाभिधानं** । यथेह शास्त्रे क्षणिकत्वसाधनमभिहितमभिधास्यते च । तथा युक्तिविरोधात् कारणा**दन्येपि** परपरिकल्पिताः स्थैर्यसाधन**हेतवो वाच्यदोषाः** । § 2544

एवन्तावद् व्यक्तिक्रमो वाक्यं नेति प्रक्रम्य व्यक्तिस्त्रिविधा कल्पिता । शब्दस्यातिशयोत्पादनं । तदावरणविगमो [।] ज्ञानं चेति । तत्र नित्यत्वाच्छब्दस्य नातिशयोत्पादनं । आवरणाभावस्य चाकार्यत्वान्नाप्यावरणविगमो व्यक्तिरिति विकल्पद्वये प्रतिक्षिप्ते । ज्ञानं व्यक्तिरित्यवशिष्यते । § 2545

३ तदा च व्यक्तिक्रमो वाक्यं । बुद्धीनामानुपूर्वी वाक्यमापद्यते । § 2546

न चैतद् युक्तम् [।] अबुद्धिस्वभावत्वाद् वाक्यस्य । तथाप्यभ्युपगम्योच्यते । व्यक्तिक्रमस्य च वाक्यस्यापौरुषेयत्वे साध्ये बुद्धेरेवापौरुषेयत्वं साध्यं स्यात् । तत्र **बुद्धेरपुरुषाश्रये** पुरुषानाश्रयणे साध्ये प्रतिज्ञाया बाधा । कैः
180b/PSVTa [।] **अभ्युपेतप्रत्यक्षप्रतीतानुमितैः सममेककालं** अभ्युपेतेनाभ्युपगतेन । प्रत्यक्षप्रतीतेनानुमितेन च । **तदानुपूर्वी** बुद्ध्यनुपूर्वी **वाक्यं** । सा च नार्थान्तरं बुद्धिभ्य इति **तस्या** आनुपूर्व्या **अपौरुषेयत्वप्रसाधने** । बुद्धेरेवापौरुषेयत्वं साधितं स्यात् । तत्र **च समयः** सिद्धान्तोस्य मी मां स क स्य **बाध्यते** । किं कारणं [।] **बुद्धीनां स्वसिद्धान्ते पुरुषगुणत्वेनाभ्युपगमात्** । § 2547

प्रत्यक्षबाधान्दर्शयन्नाह । **प्रत्यक्षं खल्वप्येतद् यदि ता बुद्धयो मनस्कारादिभ्यो भवन्तीति** । आदिग्रहणादिन्द्रियपरिग्रहः । कीदृशेभ्यो मन-

स्कारादिभ्यः पुरुष इति व्यवहारलाघवार्थं कृतसंकेतेभ्यः । एतत्स्वमतेनोक्तं 509/s । **पुरुषगुणेभ्यो** वेति व्यतिक्रम्य पुरुषस्य गुणेभ्यः । एतत्तु परमतेनोक्तं । तस्मात् मनस्कारादिभ्य उत्पद्यमानाया बुद्धेः कार्यत्वं प्रत्यक्षसिद्धमिति तस्या अपौरुषेयत्वे साध्ये प्रत्यक्षबाधा । § 2548

स्यान्मतं [।] कार्यताया अप्रत्यक्षत्वान्न प्रत्यक्षबाधेति चेदाह । नन्वित्यादि । कारणाभिमतस्य भाव एव भावः तदभावे चाभाव इत्येतौ **भावाभावविशेषौ । ताभ्यां नान्या कार्यता भावस्य [।] स** यथोक्तो **भावः प्रत्यक्षसिद्धः** । तदभावे त्वभावः कथं प्रत्यक्षसिद्ध इति चेदाह । **अभावोपि । अनुपलब्धि**रेव लक्षणं स्वभावो यस्याभावस्येति विग्रहः सोपि **प्रत्यक्षसामर्थ्यसिद्धं इ**त्युत्तरत्र **वक्ष्यामः** । तदन्यविविक्तरूपम्भावमेव प्रतिपादयत् प्रत्यक्षं सामर्थ्यादभावं गमयतीति सामर्थ्यग्रहणं कृतं । यतश्च मनस्कारादिभावाभावाभ्यां बुद्धिभावाभावौ । **तत** एव तद्भावभावित्वात् **पुरुषकार्यता बुद्धीनामनुमेया** । किं कारणम् [।] **अन्वयव्यतिरेकलिंगत्वादस्याः** कार्यतायाः । तदनेनानुमानबाधोक्ता । § 2549

अथ स्यान्न व्यक्तिक्रमो वाक्यं । किन्तु वर्णानुपूर्वी वाक्यमित्यत आह । **किं चे**त्यादि । **वर्णेभ्यः** सकाशा**दानुपूर्व्या भेदः स्फो टे ने** ति पूर्वोक्तेन स्फोटविचारेण । अभिन्नापि प्रागेव निषिद्धा[।]भेदाभेदं च मुक्त्वा वस्तुनो नान्या गतिरस्ति । तदा च व्यापिनाम्वर्णानामानुपूर्वी **कल्पनारोपिता स्यात् । कथं वा तदानीमपुरुषाश्रया** । पुरुषाश्रयैव स्यात् । § 2550

वर्णेत्यादिना व्याचष्टे । **वर्णेभ्यः** सकाशाद् **व्यतिरेकिणी** भिन्नस्वभावा**नुपूर्वी** । पूर्वोक्तेन **स्फोटविचारानुक्रमेणैव प्रतिविहिता** । § 2551

वाक्यन्न भिन्नम्वर्णेभ्यो विद्यतेनुपलम्भनाद् [।] इत्यादिना दूषणेनानुपूर्व्यपि प्रतिक्षिप्ता । § 2552

नापि सा वर्णस्वभावा । सरो रस इति प्रतिपत्तिभेदभावप्रसङ्गात् । न चापि सा तत्त्वान्यत्त्वाभ्यामवाच्या । **वस्तुस्वभावस्यैतद्विकल्पानतिक्रमात्** । तत्त्वान्यत्त्व विकल्पानतिक्रमात् । तस्मा**दतद्रूपेषु** वस्तुभूतभिन्नानुपूर्वीरहितेषु 510/s वर्णेषु **तद्रूपसमारोपप्रतिभासिन्या** आनुपूर्वीसमारोपप्रतिभासिन्या **बुद्धेरयम्विभ्रमः स्यादानुपूर्वीति । सा चानुपूर्वी कथमपौरुषेयी** पौरुषेय्येव । किं कारणं [।] बुद्धेर्विठं *पनेन व्यापारेण **प्रत्युपस्थापनात्** । सन्दर्शितत्वात् । 181a/PSVTa § 2553

अपि चात्यन्तिकस्य नित्यस्य **कस्यचित्स्वभावस्याभावात्** । भवता विद्यमानेन **ध्वनिना** शब्देनावश्यमनात्यन्तिकेनास्थिरेण **भवितव्यं । स च** ध्वनिर**हेतुकः** स्यात् । पुरुषव्यतिरेकेणान्यो हेतुरस्येत्य**न्यहेतुको वा** । तत्राहेतुकत्वे **नित्यम्भवेत्** । अन्यानपेक्षणात् । अन्यहेतुकत्वे तु **न च पुरुषव्यापाराद् भवेत्** । भवति च पुरुषव्यापारात् । **तस्मात् पौरुषेय** इति गम्यते । § 2554

२९ *] ?

कथमित्यादि परः । **अनात्यन्तिको ध्वनिरन्यो वा** पृथिव्यादिकाभाव **इति कथमिदं** गम्यते । § 2555

सत्तेत्या चा र्यः । **नाशस्य सत्तामात्रानुबन्धित्वात्** । कारणा**दनित्यता ध्वनेः** । सन्नित्येव कृत्वा नाशो भवति न कारणान्तरमपेक्षते । संश्च शब्दः । तस्मान्न नित्य इति समुदायार्थः । § 2556

कस्मात् सत्तामात्रानुबन्धी विनाश इत्याह । **न हीत्यादि** । यस्मान्न **भावानां नाशो** नाम धर्मान्तरं **कुतश्चिन्नाशकारणाद् भवति** । § 2557

यत एवं [।] **तदिति** तस्माद् **भावस्वभाव** एव नाशो **भवेत्** । कुत एतद् [।] **भावस्यैव स्वहेतुभ्यः** सकाशात् **तद्धर्मणो** विनाशधर्मणो **भावा**दुत्पत्तेः । एकक्षणस्थितिधर्मकत्वमेव विनाशः [।] तच्च हेतुभ्य एवोत्पद्यत इति यावत् । § 2558

511/s

कृतकानामेव सतां विनाशो नान्येषां सतां । तदुक्तं [।] सदकारणवन्नित्यमि ति [।] § 2559

न चेत्यादि । **न च भावविशेषस्य** कस्यचित्**स्वभावो** विनाशः । किं कारणं [।] **तस्योत्तरत्र निषेत्स्यमानत्वात्** । **तस्माद् भावमात्रस्वभावः स्याद्** विनाशः । सत्तामात्रस्वभावः स्यात् । **तेन** कारणेन **शब्दोन्यो वा सर्व एव भावः सत्ताभाजनः** सत्ताधारः सन्निति यावत् । **अनात्यन्तिक इति सिद्धं** । § 2560

न सिद्धमिति परः । किं कारणं [।] **तस्यैव विनाशस्यापरजन्मासिद्धेः** । परस्माज्जन्म परजन्म । न परजन्मापरजन्म । तस्यासिद्धेः । विनाशस्याहेतुकत्वासिद्धेरिति यावत् । § 2561

तथा ह्यग्निना काष्ठं दग्धं । **दण्डेन घटो** भग्न **इति विनाशहेतवो**ऽग्न्यादयः काष्ठादीना**म्भावानान्दृश्यन्ते** । तथा ह्यग्न्यादिभावे काष्ठादीनां नाशस्तदभावे चानाश इत्य**न्वयव्यतिरेकानुविधानं** नाशस्यास्ति । एतच्च **हेतुतद्वतोर्**हेतुमतो**र्लक्षणमाहुः** । तदुक्तं । § 2562

अभिघाताग्निसंयोगनाशप्रत्ययसन्निधिं ।
विना, संसर्गितां याति विनाशो न घटादिभिरिति [।]§ 2564

नेत्यादिना प्रतिपेधति । नाग्न्यादयः काष्ठादेर्विना करणाल्लोके विनाशहेतवः प्रतीयन्ते । किन्तु पूर्व**पूर्वस्य** काष्ठादिक्षणस्य **स्वरसनिरोधे** स्वयमेव निरोधे सति । **अन्यस्यो**त्तरस्य क्षणस्य **निकृ**तस्य भस्मादि**रूपस्योत्पत्ते**रग्न्यादयः काष्ठादीनां विनाशहेतवः प्रज्ञायन्ते न तु विनाशस्य करणात् । कुतः पुनस्तस्य विकृतस्योत्पत्तिरित्याह । **विशिष्टेत्यादि** । **विशिष्टः प्रत्यय**ोऽग्न्यादिः सहकारी **तदाश्रयेण** । § 2565

२७ टादिभिरिति] नो ऋओओत्नोते

ऋओउन्द् ओन् थिस् पगे!

अभ्युपगम्यापि **ब्रूमः** [।] **अस्तु वाग्निः काष्ठविनाशहेतुः** [।] **स नाशोग्निजन्मा** । अग्नेर्जन्म यस्येति विग्रहः । **किं काष्ठमेवाहोस्वि**त्काष्ठा**दर्थान्तर**न्तत्रा**ग्ने**र्विनाशकम् [।] § 2566 181b/PSVTa, 512/s

हेतोस्सकाशान्नाशस्या**र्थान्तरस्योत्पत्तौ भवेत् काष्ठस्य दर्शनं** । किं कारणम् [।] **अविनाशात्** । काष्ठस्य **किमित्यर्थान्तरात्** काष्ठा**दर्थान्तरस्य** नाशस्योत्पत्तौ **जन्मनि** सति **काष्ठमभूतं** विनष्टं **नाम** । नैवाभूतमिति यावत् । § 2567

यदि नामाविनष्टन्तथाप्यर्थान्तरोत्पत्त्या तस्य दर्शनमिति चेदाह । **न दृश्यते वेति** [।] किमिति **न दृश्यते** । दृश्यत एव । यदि त्वर्थान्तरोत्पत्त्यार्थान्तरं विनष्टं **न दृश्यते वा** । **तदातिप्रसङ्गो ह्येवं स्यात्** । अर्थान्तरस्य यस्य कस्यचिदुत्पत्त्या सर्वमभूतं स्यात् । न वा दृश्येत । **स एव** पदार्थोग्निजन्मा । न सर्वः । **अस्य** काष्ठस्य **विनाशो** लोके विनाशरूपतया प्रतीते**रिति** यावत् । § 2568

एतदेव ग्रहणकवाक्यं **यदी**त्यादिना व्याचष्टे । **यदि स एवाग्निजन्मा** काष्ठस्या**भावो** विनाशः । तदिति तस्मा**दिदं** काष्ठम**भूतत्वाद्** विनष्टत्वा**न्न दृश्यत** इति । § 2569

भवत्वित्यादिना प्रतिषधति । **भवतु तस्याग्निजन्मनोर्थस्येदन्नाम** संज्ञा यदिद**मभाव इति** । **तथापि** नाममात्रेण **कथमन्योन्यस्य** विनाशः । **न** हि **कस्यचिदर्थ**स्याग्निजन्मनो विनाश इति **नामकरणमात्रेण काष्ठं न दृश्यत इति युक्तं** । § 2570

ननु लोकप्रतीतत्वाद्विनाश एवासौ न तस्य विनाश इति नामकरणमात्रमित्यत आह । § 2571

न चान्यः पदार्थो**ऽन्यस्य विनाशोऽतिप्रसंगात्** । सर्वे पदार्थाः काष्ठस्य विनाशः स्याद् [।] एतच्चानन्तरोक्तमेव स्मरयति । § 2572

513/s

एवम्मन्यते । यथा सर्वपदार्थानामर्थान्तरत्वात् न काष्ठविनाशरूपतया प्रतीतिस्तथाऽग्निकृतस्याप्यर्थान्तरत्वान्न काष्ठविनाशरूपतया प्रतीतिः स्यात् । § 2573

स्यादेतद् [।] यद्यर्थान्तरत्वादग्निकृतस्यार्थस्य न विनाशरूपता । धूमस्यापि तर्ह्यग्निकार्यता न स्यादर्थान्तरत्वाद् घटवत् । भवति च तदर्थान्तरत्वाविशेषेप्यग्निकृतस्य काष्ठविनाशरूपता भविष्यतीति [।] § 2574

अत आह । **अविशेषात्** । **तस्याग्निकृत**स्य वस्तुभूतस्य काष्ठा**दर्थान्तरत्वेन तदन्येभ्यो** घटादिभ्यो **विशेषाभावात्** । कथम्विनाशरूपता निवृत्तिरूपत्वाद् विनाशस्येति भावः । धूमस्य त्वर्थान्तरत्वेप्यग्निकार्यत्वं युक्तमेव । अर्थान्तरस्याग्निकार्यत्वेन सह विरोधाभावादिति यत्किञ्चिदेतत् । § 2575

काष्ठेग्निकृतः स्वभावो नाशो न सर्वः घटादिस्ततो नातिप्रसंग **इति चेत्** । § 2576

काष्ठेऽयमग्निकृतो विनाश **इति** काष्ठविनाशयोः **कस्सम्बन्धः** । परस्परमनुपकार्योपकारत्वात् । नैव सम्बन्धोस्ति । § 2577

काष्ठमाश्रय आश्रयोस्यास्तीत्याश्रयी विनाशः । तत **आश्रयाश्रयिसम्बन्धोस्तीति चेत्** । § 2578

नैतदेवं । तस्याश्रयाश्रयिसम्बन्धस्य **निषेत्स्यमानत्वात्** । § 2579

विनाशो जन्यः । तस्य काष्ठं जनकं । ततो नाशकाष्ठयो**र्जन्यजनकभावसम्बन्धश्चेत्** । § 2580 182a/PSVTa

तदाग्नेरिति किं । अग्नेः सकाशान्नाशो भवतीति किमुच्यते । किं कारणं [।] **काष्ठादेव** तस्य नाशस्य **भावादुत्पत्तेः** । § 2581

तदपेक्षादग्न्यपेक्षात् काष्ठान्नाशस्यो**त्पत्तेरदोषः** । अग्निकृतो नाशो न स्यादिति यो दोष उक्तः स नास्तीति **चेत्** । § 2582

वह्नेः सकाशा**दनतिशयलाभिनः** काष्ठस्य वह्निम्प्रति **कापेक्षा** । नैव काचित् । वह्नेः सकाशात् काष्ठस्यातिशय**लाभे वाऽपरस्य** द्वितीयस्य **काष्ठ**स्यातिशयसंज्ञकस्य **जन्म स्यात्** । तथा च **पूर्वकाष्ठमप्रच्युतिकार**णं । नास्य प्रच्युतिकारणमस्तीति विग्रहः । **तथैव** प्राग्वद् **दृश्यते** । § 2583

स्यादेतद् [।] यत एवाग्नेरतिशयवतो द्वितीयस्य काष्ठस्य जन्म । **तत** 514/s **एवाग्नेः पूर्वस्य** काष्ठस्य विनाश इति चेत् । § 2584

कः पूर्वेण काष्ठेनास्य वह्निकृतस्य विनाशस्य **सम्बन्ध इति स एव प्रसंगः** । काष्ठ इति कः सम्बन्ध इत्यनन्तरमेवोक्तः । § 2585

अथाप्याश्रयाश्रयिभावादिकमाश्रीयते । तदा तस्य निषेत्स्यमानत्वादित्यादि सर्वं पुनरावर्त्तते इत्यपर्यवसानश्च प्रसङ्गः स्यात् । § 2586

तदिति तस्मा**दवश्यं विनाशसम्बन्धस्य योग्यङ् काष्ठस्योत्तरमतिशयं प्रत्युपकुर्वाणोग्निरपूर्वमेव** काष्ठ**ञ्जनयतीति पूर्वं** काष्ठन्तदवस्थन्दृश्येतेत्युपसंहारः । § 2587

किञ्च । **काष्ठविनाश इति काष्ठाभाव उच्यते [।] न चाभावः कार्यः** । विधिना कार्यत्वोपगमे तस्य भावत्वप्रसङ्गात् । तस्मादभावं करोति भावन्न करोतीति । क्रियाप्रतिषेधमात्रं । तथा च **तत्कारी** चाभावकारी वाकार एव क्रियाप्रतिषेधमात्रत्वा**दिति** कृत्वा काष्ठविनाशेन वह्न्यादि**रनपेक्षणीय इत्युक्तं सामान्यतद्वतोराधाराधेयचिन्ता**स्थाने । § 2588

किञ्च [।] **स्वभावाभावस्य** काष्ठादिस्वभावस्य योऽभावो नाशस्तस्य ततः काष्ठादिस्वभावाद् **भेदे**भ्युपगम्यमाने । ततोर्थान्तरादभावात् काष्ठादिर्भावो निवर्त्तते । ततस्तस्मादभाव**न्निवर्त्तमानस्य** काष्ठादेः **स्वभाव एव समर्थितः स्यात्** । असतो निवर्त्तमानस्य सत्त्वमेव समर्थितं स्यादिति कृत्वा कथमग्न्यादिकृतेन विनाशेन काष्ठादि**रभूतो नाम** । § 2589

यत एव**न्तस्मान्न अन्योन्यस्य विनाशः** । अर्थान्तरमर्थान्तरस्य न विनाश इत्यर्थः । § 2590

अभ्युपगम्यापि ब्रूमः [।] अस्त्वन्यो विनाशस्तस्मिन्नर्थान्तरे वह्निकृते काष्ठन्तदवस्थमेवेति **कस्मान्न दृश्यते** । एतदेव साधयन्नाह । **कोयम्विरोधः** ।

अग्निजनितस्य विनाशस्यार्थान्तरस्य यो भावः । यच्च **काष्ठस्य दर्शनन्तयोः** 515/s । **तथा च काष्ठन्तदवस्थं** दृश्येत । § 2591

ननुयोसावर्थान्तरं भावो वह्निकृतः स काष्ठविनाशः । विनाशरूपतया प्रतीतेः । विनाशश्चाभावो यश्च काष्ठाभावः । स काष्ठविरोधिरूप एव क्रियते । न चायमर्थान्तरत्वाद् घटवद् विरोधिरूपतया कर्त्तुमशक्यः [।] न हि घटवदर्था- न्तरत्वाद् धूमोग्निकार्यो न भवति । तस्माद् यथार्थान्त- 182b/PSVTa रभूतोपि धूमोग्निना क्रियते, तथा विरोधिरूपो विनाशः क्रियते । ययोश्च परस्परपरिहारेण विरोधस्तयोरेकभाव एवापरस्यादर्शनमिति कथमग्निकृतस्यार्थान्तरस्य विनाशसंज्ञितस्य विरोधिनो भावे काष्ठस्य दर्शनं स्यादित्युच्यत इति श ङ्क रः ।* § 2592

तदयुक्तं [।] यतोर्थान्तरस्याग्निकार्यत्वेन सह विरोधाभावाद् [।] धूमम्यार्थान्तरत्वेप्यग्निकार्यत्वमविरुद्धमेव । वह्निकृतस्य त्वर्थान्तरस्य भवनधर्मतया भावरूपता । यश्च भावः स कथमभावो वः [।] विरोधाद् विनाशश्चाभाव इष्यते । ततोर्थान्तरभावेन विरुद्धो विनाशः । न चार्थान्तरस्यापि विनाशरूपतया प्रतिभासनात् । काष्ठादिविनाशरूपता । स्वरसनिरोधो हि निमित्तम्विनाशप्रतिभासे । § 2593

स्वरसनिरोधानभ्युपगमे तु कथमर्थान्तरस्यापि विनाशरूपतया प्रतिभासो भावरूपत्वादित्यादावेवोक्तं । तत्कथमुच्यते [।] विनाशाख्यस्यार्थान्तरस्य विरोधिनः कृतकत्वात् काष्ठस्यादर्शनमिति । नीरूपत्वे तु विनाशस्य स्याद् भावेन सहायं विरोधः [।] किन्तु तदाप्यर्थान्तरत्वं हेतुजन्यत्वं चास्य न स्यान्नीरूपत्वादेव । तस्मादग्निनार्थान्तरस्य करणे काष्ठन्तदवस्थं दृश्येत । § 2594

तेनाग्निकृतेनार्थान्तरेण **परिग्रहतः** स्वीकारात् काष्ठं न दृश्यत इति **चेत्** । § 2595

एव सति तदर्थान्तरं काष्ठस्यावरणमिति प्राप्तं । तच्च न युक्तं [।] **यतो न तेनार्थान्तरेण काष्ठस्यावरणं सम्भवति** । § 2596

यदीत्यादिना व्याचष्टे । **तेनार्थान्तरेणाग्निना** कृतेन । **तदित्यग्निकृत**मर्थान्तरं । न **चैतदावरण**कल्पितं **युक्तं** । यस्मादा**वरणं हि** । आव्रियमाणे**र्थदर्शनम्विबध्नीयात्** । **नाभिघातावीनि द्रव्यसामर्थ्यानि** विबध्नीयात् । अन्धकारा वृतानां घटादीनामभिधातादिदर्शनात् । तत्र स्वदेशे परस्योत्प- 516/s त्तिविबन्धोभिघातः । आदिशब्दाद् गन्धरसादिपरिग्रहः । अथावरणं सर्वसामर्थ्यं काष्ठस्य निबध्नीयात् । तदा **सर्वप्रतिबन्धे चा**भ्युपगम्यमाने । **न-त्वनेनै**वावरणेन काष्ठ**न्नाशितं स्यान्न** वह्निना । किं कारणं [।] तेनैवास्य काष्ठस्य **सर्वशक्तिप्रच्यावनात्** । तथा च सति **पुनस्तत्राप्यग्निकृ**तेर्थान्तरे नाशहेताव**ग्नाविव प्रसंगात्** । काष्ठविनाशं प्रति योग्नौ दोषो विस्तरेणोक्तः सोर्थान्तरेणाप्यग्निकृतेन काष्ठनाशे क्रियमाणे स्यात् । तथा **चानवस्था** । तेनाप्य-

१० *] नो ऋओओत्वोते ऋओउन्द् ओन् थिस् पगे!

र्थान्तरेणाग्निकृतेन नाशेनापरमर्थान्तरन्नाशाख्यं कर्त्तव्यन्तेनाप्यपरमित्यनवस्था स्याद् । § 2597

अथ मा भूदेष दोष इत्यप्रच्युता एव काष्ठस्याभिधातादिसामर्थ्यादयः । § 2598

तदाप्यप्रच्युतेषु **वास्य** काष्ठस्याभिघात**सामर्थ्यादिषु । सता वा** तेनान्ये- 183a/PSVTa नाग्नि जनितेन काष्ठस्य **किं विनाशितं** येन तदावरणन्तथा च काष्ठं दृश्येत ॥ **यदि चे**त्यादि । [।] **अग्नेः समुद्भवो** यस्येति विग्रहः । अग्निसमुद्भूतेन **विनाशाख्येनार्थेन परिग्रहा**दित्यर्थः । तदा **विनाशस्य विनाशित्वं स्यात्** । किं कारणम् [।] **उत्पत्तेः** । उत्पत्तिमत्वाद् विनाशोपि काष्ठवद् विनाशी स्यादिति यावत् । **ततो** विनाशविनाशात् **पुनः काष्ठस्य दर्शनं** स्यात् । § 2599

अवश्यमित्यादिना व्याचष्टे । **उत्पत्तिमता** सता **काष्ठविनाशेनावश्यं विनष्टव्यं । तस्मिन्** काष्ठनाशे **विनष्टे** सति **पुनः काष्ठादीनामुन्मज्जनं स्यात्** । प्रादुर्भावो भवेत् । § 2600

हन्तुघातेत्यादिना परमाशंकते । चैत्रस्य यो हन्ता तस्य **हन्तुर्घाते** सति **यथा** । हतस्य **चैत्रस्यापुनर्भावः**न पुनरनुत्पत्तिः । **अत्रा**पि काष्ठनाशे विनष्टेप्येवं काष्ठस्यापुनर्भाव **इति चेत्** । § 2601
517/s

हन्तुरित्यादिना प्रतिविधत्ते । नेदं समाधानं युक्तं । किं कारणं [।] **हन्तुरमरणत्वतः** । न हि हन्ता चैत्रस्य मरणस्वभावः । किन्तर्हि [।] मारयिता । ततो युक्तं यत् तन्नाशे चैत्रस्यापुनर्भवनं । मरणे त्वनिवृत्तेऽवश्यं पुनर्भवनं स्यात् । § 2602

विनाशेत्यादिना व्याचष्टे । **विनाशस्य विनाशेपि न वस्तुनः प्रत्यापत्तिर्न** पूर्वरूपगमनं । यस्मा**न्न हि हन्तरि** हतेपि **तद्धत**स्तेन हन्त्रा पुरुषेण हतः **प्रत्युज्जीवति । नायम्**परिहारो युक्तः । कस्माद् [।] **हन्तुः** पुरुषस्य **तद्घात-हेतुत्वात्** । तस्य चैत्रस्य यन्मरणन्तद्धेतुत्वात् । न त्वसौ हन्ता मरणस्वभावः । § 2603

एतदेव स्पष्टयन्नाह । **नेत्यादि** । **नाशहेतोरग्निदण्डादेर्निवृत्तौ** सत्याम्विनष्टेन **भावेन पुनर्भवतिव्यमिति न ब्रूमः** । एवमभिधाने भवेदेष परिहारः । **किन्तर्हि** [।] वह् न्यादिना **काष्ठादेर्भावस्याभावो** यः क्रियते **तस्य** । किम्भूतस्य [।] **अत्यन्तानुपलब्धिलक्षणस्य** । कर्म्मस्था च क्रियात्रोपलब्धिः । तत्प्रतिषेधेनात्यन्तानुपलब्धिः सर्वसामर्थ्यविरह उच्यते । **तस्यै**वंभूतस्याभावस्य **निवृत्तौ** सत्यां । स्वभावावस्थितेः सकाशाद् भावस्य **कान्या गतिः** । **स्वभावस्थितिरेव** गतिरिति यावत् । § 2604

हन्तरि तु विनष्टे नयुक्तं पुनर्भवनं । यस्मा**द्धन्ता हि चैत्रस्य न नाशकल्पः । किन्तर्हि** [।] **दण्डादिकल्पः** दण्डादितुल्यः नाशहेतुत्वात् । **नाशकल्पं ह्यस्य** चैत्रस्य **मरणं** [।] **तन्निवृत्तौ** तस्य नाशकल्पस्य मरणस्य निवृत्तौ **स्यादेवास्य** चैत्रस्य **पुनर्भावः** । § 2605

एवन्तावत् नाशस्यार्थान्तरत्वे दोष उक्तः । § 2606

अनर्थान्तरत्वमधिकृत्याह । **अनन्यत्वेपी**त्यादि । वस्तुनो **नाशस्यानन्यत्वेपि स्यान्नाशः काष्ठमेव तु । तस्य** च काष्ठस्य स्वहेतोरुत्पन्नस्य **सत्वात्** । न वह्न्यादिभिः किञ्चित् कर्त्तव्यमिति तत्स्वभावस्य नाशस्या**हेतुत्वं । नातस्त**- 518/s **त्वान्यत्वविकल्पान्नाशस्य वस्तुधर्मस्य विद्यतेन्या गतिः** । § 2607

अनर्थान्तर इत्यादिना व्याचष्टे । **काष्ठादनर्थान्तरभूतो** यदा **विनाश**स्तदा **तदेव** काष्ठमेव तद्विनाशाख्यम्वस्तु **भवति । तच्च** काष्ठादि । वह्न्यादिस- 183b/PSVTa न्निधानात् **प्रागेवास्तीति । किम**त्र काष्ठादौ विनाश्ये **सामर्थ्यम्वह्न्यादीना**मिति द्रष्टव्यं । क्वचिद् दण्डादीनामिति पाठः स तु घटादीन् पुरोधाय व्याख्येयः । **तस्मात् तदनुकारात्** । तत्र काष्ठादौ विनाशहेतूनामनुपकारात् **तेन** काष्ठादिना विनाशहेतवो **नापेक्ष्यन्ते कथंचित्** केनापि रूपेण । **नाप्यस्य** काष्टादे**रिदम्**वह्न्यादिकं विनाशहेतु**रिति सम्बन्धमर्हति** । किं कारणं [।] **तस्योपकारनिबन्धनत्वात् । अन्यथो**पकारमन्तरेण सम्बन्धकल्पनायाम**तिप्रसंगात्** । सर्वः सर्वस्य सम्बन्धी स्यात् । § 2608

स्यादेतत् [।] न साक्षाद् वन्ह्यादिः काष्ठादेरुपकारकः किन्तु तत्सम्बन्धिभूतोपकारकरणादिति [।] § 2609

अत आह । **पारम्पर्येणे**त्यादि । वह्न्यादिना काष्ठादेः सम्बन्धिभूत उपकारः क्रियते न साक्षादिति [।] एवं **पारम्पर्येणोपकारेपि** कल्प्यमानेऽ**वश्यमयम्विकल्पोन्वेत्य**नुगच्छति । स किम्पारम्पर्येणाप्यु**पकारोर्थान्तरमाहोस्वित् तदेव** काष्ठादिकमि**ति** । तत्र **तस्मात्** काष्ठादे**रर्थान्तरत्वेप्यु**पकारस्य । **तस्य** काष्ठादेरयमुपकार **इति** कस्सम्बन्ध इति । तत्र काष्ठादौ तस्याग्निकृतस्**योपकारस्योपकारकत्वं पर्यनुयोज्यं** । तदन्तरेण सम्बन्धाभावात् । आदिशब्दात् तत्राप्यपरोपकारकल्पनेत्यनवस्थादोषादिपरिग्रहः । **तथानन्यत्वेप्युप**कारस्य **तदवस्थः पर्यनुयोगः** स्यान्नाशः काष्ठमेवेत्यादिना य उक्तः **तस्मात् सतो** विद्यमानस्य **रूपस्य तत्त्वान्यत्त्वाव्यतिक्रमात्** कारणात् । § 2610

स्यादेतत् [।] सतो रूपस्य तत्त्वान्यत्त्वाव्यतिक्रमाद् विनाशहेतुकृतं तूपकारोत्पादनमसदेवेति [।] § 2611

519/s

अत आह । **उपकारे**त्यादि । **रूपनिष्पादनलक्षणत्वा**त् । सद्रूपनिष्पादनलक्षणत्वात् । ततश्च तद्वा वस्तु तेन विनाशकेन कर्त्तव्यमन्यद्वा । उभयथा चोक्तो दोष इति । **तदतत्क्रियाविकलो** नाशहेतु**र्न कर्त्तैवेति न कस्यचिद्धेतुः । अहेतुश्च** दण्डादि **नापेक्ष्यते** विनश्वरेण घटादिना । **तस्मात् स्वयं** सत्तामात्रे**णायम्भावस्तत्तत्स्वभावो** विनश्वरस्वभाव **इति** ॥ § 2612

प्रध्वंसाभावन्नाशं गृहीत्वा परस्य चोद्यमाशंकते । **अहेतुत्वेपी**त्यादि अहेतुर्हि भवन्नित्यम्भवेत् । **नित्यत्वाच्च** भावकालेपि नाशो भवेदित्येवम्**भावनाशयोः सहभावप्रसङ्गश्चेत्** । § 2613

नायन्दोषः [।] किं कारणम् [।] **असतः** प्रध्वंसलक्षणस्य नाशस्य **नित्यता कुतः** । § 2614

स्यादेतदित्यादिना व्याचष्टे । **यद्यपि नाशः** क्षणिकवादिनोऽ**हेतुकः सोवश्यं नित्य इति कृत्वा भावस्तदभावलक्षणो** विनाशनिवृत्तिरूपः । **विनाशश्च** तदभावलक्षणो भावनिवृत्तिरूपः । एकस्य **सह स्यातामिति** । § 2615

नैतदेवं । कस्मात् [।] **तस्या**भावस्यावस्तुत्वेन **नित्यादिधर्मायोगात्** । **न ह्यसत्ययन्नित्यानित्यविकल्पस्सम्भवति** । **तयोर्नित्ययोर्वस्तुधर्मत्वात्** । **विनाशस्य च** भावनिवृत्तिलक्षणस्या**किञ्चित्वात्** । § 2616

184a/PSVTa

किं च [।] **भवतो** ह्युत्पद्यमानस्य नित्यं सत्त्वात् **केनचित् सहभावः स्यात्** [।] **न च विनाशो भवति** । केवलमेकक्षणस्थितिधर्मा भावः स्वयमेव न भवतीति क्रियाप्रतिषेधमात्रमेतत् । **तस्माददोषो**नन्तरोक्तः । § 2617

पुनरपि पराभिप्रायमाशंकते । यदि विनाशो सन्निष्यते तदा विनाशस्या
520/s **सत्त्वे** सत्य**भावनाशित्वप्रसंगः** । भावस्य नाशित्वं न स्यादित्ययमपि प्रसङ्गो **न युज्यते** । **यस्माद् भावस्य नाशे**नार्थान्तरेण **नास्माभिर्विनाशनमिष्यते** । § 2618

कथमित्यादिना व्याचष्टे । **कथमसन् विनाशो भावं नाशये**दसतो व्यापारायोगात् । **अतः** कारणाद**विनाशी भावः स्यादित्यप्रसंग एव** । किं कारणम् [।] **विनाशादर्थान्तर**भूताद् **भावस्य नाशान**भ्युपगमात् । § 2619

यो हीत्यादिनैतदेव समर्थयते । **यो हि** वादी **विनाश इति किंचिन्नेत्याह** । **स कथन्ततो** निःस्वभावान्नाशाद् **भावस्य नाशमिच्छेत्** [।] नेच्छेत् । § 2620

कथमित्यादि परः । **असत्**यविद्यमाने **विनाशे कथम्भावो नष्टो नाम** । नैव विनष्टः स्यात् । तथा हि **प्रत्युत्पन्नावस्थायाम**सद्विनाशाः । **असद्विनाशो** येषामिति विग्रहः । ते न हि नष्टा गण्यन्ते । यदा च भावस्य नाशो नास्ति तदा कथन्तेन स व्यपदिश्यते नाशवानिति । **न हि यो येन** स्वभावेनात**द्वान्** असम्बन्धवान् । **स** पदार्थ**स्ते**नासम्बन्धिना **तथा व्यपदिश्यते** । तद्वानिति व्यपदिश्यते शब्देन । **प्रतीयते वा** ज्ञानेन । § 2621

नेत्यादिना परिहरति । **न वै** भावस्य **नाशो नास्त्ये**वापि त्वस्त्येव नाशः । कथन्तर्हि नास्तीत्युच्यते । **स तु नास्ति** नाशो **यो भावस्य भवति** । यदि विनाशो न भवति कथन्तर्हि विनाशोस्तीत्युच्यत इति [।] § 2622

आह । **भाव एव तु क्षणस्थितिधर्मा** । एकक्षणस्थायी **नाशः** । § 2623

यदि भाव एव नाशः कथन्तर्हि भावस्य नाशो भूत इति लोको व्यपदिशतीति [।] § 2624

अत आह । **तमस्ये**त्यादि । **अस्य** भावस्य **तमे**कक्षणस्थायि**स्वभावं** सदृशापरोत्पत्तिविप्रलम्भादुपलक्षितं । **उत्तरकालं** सन्तानोच्छित्तावनुपलम्भेनास्थितिप्रतिपत्त्या । **विभावयन्तो** निश्चिन्वन्तः । **विनाशोस्य** भावस्य **भूत इति यथा प्रतीति व्यपदिशन्ति** व्यवहारिणः पुरुषा **इत्युक्तं** प्राक् । § 2625

521/s

यस्मान्न हि भावस्य निष्पन्नस्य किञ्चिद्रूपान्तरम्विनाशाख्यमन्यद्वा कदाचिद् भवति । स एव भावः केवलं स्वहेतुभ्यस्तथाभूत एकक्षणस्थायी भवति । तदिति तस्मान्न केनचिद्विनाशाख्येन भवता । स भावो नष्टो नाम । किन्तर्हि [।] स्वभाव एवास्य भावस्य स एकक्षणावस्थानशीलः । येन स भावो नष्टो नाम । अन्यथा स्वयमतत्स्वभावत्वेन्यसन्निधानेप्यनाशात् ।
§ 2626

यदि नाशो नाम न किञ्चित् । कथन्तर्हीदानीमहेतुको नाशो भवतीत्युच्यते भवद्भिः । यस्य हि स्वभाव एव नास्ति तस्य किमहेतुकः सहेतुको वेति चिन्तया । भावस्य नाश इति व्यतिरेको वा कथं । § 2627 184b/PSVTa

नश्यन्नित्यादिना परिहरति । भावो नश्यन्नपरापेक्षः । परं विनाशहेतुं नापेक्षत इति कृत्वा । न ज्ञापनायेत्यपरापेक्षत्वज्ञापनाय । सा नाश्आवस्थास्माभिरहेतुरुक्ता । तस्या नाशावस्थायाश्चेतसा विकल्पबुद्ध्या भावाद् भेदं व्यतिरेकमारोप्य [।] § 2628

एतदुक्तम्भवति [।] अहेतुको भावस्य विनाशो भवतीति सहेतुकोस्य विनाशो न भवतीत्यर्थः । § 2629

नेत्यादिना व्याचष्टे । न भावो जातः सन्नपरस्माद् विनाशहेतोर्नाशं प्रतिलभते । किं कारणं [।] तथाभूतस्यैव नश्वरस्वभावस्यैव स्वयं सत्ताहेतोरेव जातेरुत्पत्तेः । इति हेतोरपरमन्यम्विनाशहेतुत्वेन कल्पितमपेक्षत इत्यपरापेक्षः । तथाभूतश्चासौ धर्मश्च विनाशाख्यः । अपरापेक्षधर्मस्तस्य प्रतिषेधार्थं । सहेतुकविनाशप्रतिषेधार्थमिति यावत् । तत्स्वभावज्ञापनेनेति भावस्य विनश्वरस्वभावज्ञापनेन । स्वभाव एव तथोच्यत इत्यनेन सम्बन्धः । तथोच्यत इत्यहेतुकोस्य विनाशो भवतीत्युच्यते । कदाचित्तन्मात्रजिज्ञासायां । भावस्यान्यस्मात् किम्विनाशो भवति न चेत्येतावन्मात्रजिज्ञासायां । केन प्रकारेणोच्यते । धर्मिणः सकाशाद् अर्थान्तरमिव विनाशाख्यं धर्मं चेतसा बुद्ध्या विभज्यास्य भावस्य विनाश इति विभागं कृत्वा । तदेतद् यथोक्तेन प्रकारेणाभावादव्यतिरिक्त न्नाशित्वन्तत्वतो व्यवस्थापितमपि मन्दमतयो नाशं 522/s
गुणं धर्मं समारोप्यात्मानमाकुलयन्तीत्यनेन सम्बन्धः । § 2630

कस्मात् पुनस्त एवमाकुलयन्तीतित्याह । क्वचिदित्यादि । राज्ञः पुरुष इत्यादौ व्यतिरेकविभक्तिप्रयोगे तथादर्शनात् । सम्बन्धिनोर्विभागदर्शनात् । इहापि भावस्य नाशो भवतीत्यनेन घोषणामात्रेण विप्रलब्धाः । भावस्य व्यतिरिक्तं नाशं गुणं धर्मं समारोप्य । तस्य च यथा कल्पितस्य गुणस्य भावं सत्तां समारोप्य । तं नाशाख्यं गुणं सहेतुकमहेतुकम्वा दर्शनभेदेन समारोप्य भावचिन्तया वस्तुचिन्तया । किंभूतया [।] अप्रतिष्ठिततत्त्वया । अप्रतिष्ठितन्तत्त्वं यस्यां चिन्तायां । तयात्मानमाकुलयन्ति । § 2631

स्वतोपीत्यादिना पराभिप्रायमाशंकते । यस्यापि स्वयमेवाहेतुको नाशो भवति । तस्यापि स्वतोप्यभावस्य विनाशस्य भावेङ्गीक्रियमाणे । अयन्तत्त्वान्यत्वलक्षणो विकल्पश्चेतसः । § 2632

नन्वित्यादिना व्याचष्टे । न परभावित्व**मपरभावित्व**महेतुकत्वेपीत्यर्थः । **भावस्य** वस्तुनो यो **नाशस्तस्य स्वत एव भवतः । अयन्तत्त्वान्यत्त्वविकल्पस्तुल्यः** [।] § 2633

किमर्थान्तरन्नाशो भावादुत भाव एवेति । तत्र यद्यर्थान्तरन्**तदा किमर्थान्तरस्य** नाशस्य **भावे** सत्ताया**म्भावो न दृश्यते** । अथानर्थान्तरं विनाश**स्तदानर्थान्तरत्वेपि तदेव** घटादिकमेव **तन्नाशख्यम्भवति** । **तत्**तस्मा**न्न किञ्चिदस्य** पदार्थस्य **जातमिति कथं विनष्टो नाम** । § 2634

नन्वित्यादिना परिहरति । **अत्र** प्रस्तावे । उक्तं [।] किमुक्तं [।] **न**
185a/PSVTa **तस्य** भावस्य **किंचिद्** व्यतिरिक्तम्वा नाशाख्यं धर्मरूपम्**भवति** । कथन्तर्हि विनाशी भाव इत्याह । **न भवत्येव केवलमि**त्युक्तं प्राक् । § 2635
523/s

एतदेव स्फुटयन्नाह । **न ही**त्यादि । **न ह्ययम**हेतुकविनाशवादी भावस्य स्वहेतोर्निष्पन्नस्य कश्चिद् भावरूपोऽभावरूपो वा **विनाशोन्यो** वा स्थित्यन्यथात्वादिको धर्मो **भवतीत्याह । किन्तर्हि स एव भावो न भवतीति** भावनिवृत्तिमात्रमाह । तेनायमर्थः [।] प्रथमे क्षणे भावोऽभूतो भवति । द्वितीये क्षणे तस्य न भावो भवति नाभावो वा । नापि स्वरसहानिर्वा भवति । केवलं स्वयमेव निवर्त्तते । § 2636

यदि पुनर्नाशाभिधानेन **कस्यचिद्धर्मस्य भाव**मुत्पादं **ब्रूयान्न भावोनेन** वादिना **निवर्तितः स्यात्** । भावनिवृत्तिर्न कथितेति यावत् । **तथा च भावनिवृत्तौ प्रस्तुताया**मर्थान्तरस्यान्यस्य विधाना**दप्रस्तुतमेवोक्तं स्यात्** । किं कारणं [।] **न हि कस्यचिद्** विनाशाख्यस्याभावस्य भावनिवृत्तिरूपस्य वा **भावेनोत्पादेन भावः** पदार्थो **न भूतो नाम** । येन तद्विधानेन भावस्य स्वनिवृत्तिः स्यात् । § 2637

एतदुक्तम्भवति । यथा भावस्य विज्ञानभावे भावो न निवर्त्तते केवलन्तद्विज्ञानन्तत्सम्बंन्धि स्यात् । तथा भावस्य निवृत्तिर्भवतीत्यभ्युपगमे स एव निवृत्त्याख्यो धर्मस्तत्सम्बन्धी स्यान्न तु भावो निवर्त्तेतेति कथमस्य निवृत्तिः स्यात् । तस्मात्तदा स भावो **न भूतो निवृत्तो यदि स्वयं न भवेत्** । § 2638

तेन यदुच्यते । नन्वभवनमपि यदि भावस्य न भवति । तदाऽविनाशित्वं । अथ भवति । तद्भिन्नम्वा स्यादभिन्नम्वाऽनयोश्च पक्षयोर्भावस्य सर्वदा दर्शनं स्यादविनाशात् । तस्मान्नाभावस्य विनाशः [।] कथन्तर्हि भावः सर्वदा न प्रतीयते प्रमाणाभावादिति [।] § 2639

तदपास्तं । दृश्यस्य हि सत्तायाः प्रमाणविषयत्वेन व्याप्तत्वात् । तदभावादभावः । भावे वावश्यं प्रमाणविषयत्वमिति कथमप्रतिपत्तिः । अथादृश्यरूपतयास्य भावस्तदा तर्हि दृश्यरूपताया निवृत्तिः । सा च भावाद्भिन्नाऽभिन्ना वा [।] अनयोश्च पक्षयोर्भावस्य दर्शनं स्यादिति दोषस्तदवस्थ एव । तस्माद् भावस्याभवनमपि न भवति । नाप्यविनाशित्वदोषः । स्वरूपेण निवृत्तेः । § 2640

ननु भावनिवृत्तेर्नीरूपत्वेन रूपिणो भावादन्यत्वमिति चेत् । § 2641

ननु यस्य रूपमेव न विद्यते तस्य कथमन्यत्वं । तत्किमेकत्वमस्तु । तदपि नास्त्यरूपत्वात् । तस्माद् भावेन सहास्यास्तत्वान्यत्वनिषेधमात्रं क्रियते । शशविषाणवत् । § 2642

524/s

नन्वेवमपि कथं द्वितीयक्षणे भावो न भवतीतीष्यते [।] यतो यदि द्वितीयक्षणे भावस्तदा कथन्तत्र नास्तीतीष्यते विरोधात् । अथ नास्ति तदा कथं भावो नास्तीत्युच्यतेऽसत्वादिति । § 2643

तदयुक्तं । यतः प्रथमेपि क्षणे भावो भवतीति लोकेभिधीयते । तत्र च यदि भावः कथम्भवतीत्युच्यते । तस्मात् सर्वत्र बुद्धिस्थमेव भावं कृत्वा विधिप्रतिषेधव्यवहार इति यत्किञ्चिदेतत् । § 2644

तस्मात् स्थितमेतत् [।] तदा स भावो न भूतो यदि स्वयं न भवेदिति । § 2645

ननु स्वयम्भावो न भवतीत्यनेनापि वाक्येन स्वयमेवाभावो भावस्य 185b/PSVTa
भवतीत्युच्यते । तदा च स एव दोष इत्यत आह । **न भवतीति चे**त्यादि । चशब्दो यस्मा दर्थे । यस्माद् भावो न भवतीति च **प्रसज्यप्रतिषेध एषः । न पर्युदासः** । यत्रप्रसक्तस्य निवृत्तिमात्रमेव क्रियते न वस्त्वंशस्य संस्पर्शः स प्रसज्यप्रतिषेधः । यत्र त्वेकनिषेधेनान्यविधानं स पर्युदासः । अन्यथे**हापि** प्रसज्यप्रतिषेधेपि **कस्यचिद्वस्तुनो भावे** । विधाने सति । न **प्रतिषेधपर्युदासयो रूपभेदः** स्वभावभेदः **स्यात्** । प्रसज्यप्रतिषेधः प्रतिषेधशब्देनोक्तः । किं कारणम् [।] **उभयत्रापि** प्रसज्ये पर्युदासे **च** । **विधेः प्राधान्यात्** । § 2646

यदि च प्रसज्यप्रतिषेधेपि विधिस्तदा प्रतिषेध एव नास्ति । **एवं चाप्रतिषेधात् कस्यचित् पर्युदासोपि न स्यात् क्वचित्** । किं कारणम् । **यदि हि किंचिद्वस्**तु कुतश्चि**न्निवर्त्तेत** । **तदा तद्व्यतिरेकि** । निवर्त्तमानाद् वस्तुनो व्यतिरेकि **संस्पृश्येत** । **तत्पर्युदासेन** निवर्त्त्यमानपर्युदासेन । यथाऽब्राह्मणमानयेति ब्राह्मणपर्युदासेन क्षत्रियादेः संस्पर्शात् [।] **तच्च** कस्यचिन्निवर्त्तनमेव **नास्ति** । किं कारणं [।] **सर्वत्र** कस्यचि**न्निवृत्तिर्भवतीत्युक्तेपि** न भावव्यवच्छेदः **कस्यचित्** प्रतीयतेऽपि तु निवृत्तिशब्देनापि कस्यचिद् **भावस्यैव प्रतीतेः** । न चानेन वादिना भावस्य निवृत्तिं ब्रुवाणेनापि निवृत्तिर्नैवोक्ता किन्त्व**र्थान्तरभाव एवोक्तः स्यात्** । तथा च यस्य पर्युदासेन यद्विविक्तमुच्यते **न तयोः परस्परविवेकः** सिद्धः । असति च **विवेके न पर्युदासः** । तदन्यविवेकेनान्योपादनलक्षणत्वात् पर्युदासस्य । **तदेवं** यथोक्तेन प्रकारेण 525/s
व्यतिरेकाभावादन्वयोपि न स्यात् । अन्वयः कस्यचिदर्थस्यानुगमो विधानन्तन्न स्यादित्यर्थः । किं कारणं [।] **तस्यान्वयस्यैकस्वभावस्थितिलक्षणत्वात् । तत्स्थितिश्चैक**स्वभावस्थितिश्च तस्मा**दन्यस्य व्यतिरेके** परिहारे **सति स्यात् । स च** तदन्यव्यतिरेको **नास्ति** त्वन्मतेन । इति एवं शब्दाद**प्रवृत्तिनिवृत्तिकं जगत् स्यात्** । शाब्दस्य विधिप्रतिषेधव्यवहारस्याभावः स्यात् । न चैवमित्यवश्यं कस्यचिद् व्यवच्छेदमात्रं शब्दवाच्यमभ्युपगन्तव्यं । § 2647

यतश्चैव**न्तस्माद् यस्य** भावस्य **नाशो भवतीत्युच्यते स स्वयमेव न भवतीत्युक्तं स्यात्** [।] न पुनरस्य धर्मान्तरं किञ्चिन्नाशो नाम विधीयते । चैत्रस्य पुत्र इत्यत्र यथा वास्तवो भेदस्तथा भावस्य नाश इत्यत्रापि व्यतिरेकविभक्तेस्तुल्यत्वादित्यत आह । **नेत्यादि** । **न वै घोष**मात्रेण चैत्रस्य पुत्र इत्यनेन शब्देन **साम्याद् विषयान्तरदृष्टो विधिः** । चैत्रस्य पुत्र इत्यत्र दृष्टोविधिर्वास्तवो यः स **सर्वत्र** भावस्य नाश इत्यत्रापि **योजनामर्हति** [।] शब्दप्रवृत्तिमात्रेण वस्तुयोजनाया अयोगात् । § 2648

एतदेव **न ही**त्यादिना प्राह । कस्यचित् पुरुषस्य **गर्दभ इति** 186a/PSVTa **नामकरणात् बालेयधर्मा** गर्दभस्य धर्मा **मनुष्येपि न हि योज्याः । तथा न चैत्रस्य पुत्रो भवतीत्यत्र** वाक्ये **दृष्टो विधि**रर्थान्तरस्य पुत्रस्य विधानं दृष्टमिति **नाशेपि** योज्यः । भावस्य नाशो भवतीत्यत्रापि भावाद् व्यतिरेको नाशो विधेयः । किं कारणम् [।] **विरोधात्** । नाशस्याभावरूपत्वादभावस्य भवनविरोधादित्युक्तं । § 2649

यदि नाशो नार्थान्तरं कस्माद् भावस्य नाशो भवतीत्येवमभिधीयत इति [।] § 2650

अत आह । **एवं चे**त्यादि । भावस्य नाश इत्य**भिधानेपि प्रयोजनमावेदितमेव** । अर्थान्तरमिव धर्मिणो धर्मं चेतसाविभज्य तन्मात्रजिज्ञासायां स्वभाव एव तथोच्यत* इत्यादिना निवेदितत्वात् ॥ § 2651

तस्मादभावस्याकिंचित्वात् तत्त्वान्यत्वविकल्पो न तुल्यः । अतो **भावे** 526/s वस्तुनो भवने **एष** तत्त्वान्य**त्वविकल्पः स्यात्** । किं कारणम् [।] भवनस्य **विधेर्वस्त्वनुरोधतः** । § 2652

नन्वतिशयोत्पत्तावपि स एव तस्यातिशय उत्पन्न इति कथं नष्टो नाम [।] **तेन नायं तदवस्थो नष्टो नाम । येन स्वयं न भवति । तेन नष्टो नार्थान्तरोत्पादादित्युक्तं । न ह्यतिशयोत्पत्त्या स्वयं न भूतो नाम[।]अभावस्य सर्वातिशयोपाख्या निवृत्त्या सर्वभावधर्मविवेकलक्षणत्वात् । भावस्य चोत्पत्तिसमावेशलक्षणत्वात्** । § 2653

भाव इत्यादिना व्याचष्टे । **भावो** भवनमुत्पाद इति यावत् । **सोवश्यम्भवन्तमपेक्षते** । भवितारमपेक्षते [।] भवितारमन्तरेण भवनस्याभावात् । **स च** भावः **व्यापारे स्वभाव एव** वस्त्वेव । किं कारणं [।] **निःस्वभावस्य क्वचिद्** भवतीत्यादिके **समावेशाभावात्** । सम्बन्धाभावात् । न च व्यापारो नामार्थान्तरं । किन्तु **व्यापार इति** हि **यथाभूतस्वभावोत्पत्तिर्विशिष्टस्व**भावोत्पत्तिः [।] **सा** चोत्पत्तिर्नि**ःस्वभावस्य** नाशस्य **कथं स्यात्** । § 2654

यदि निःस्वभावस्य नास्ति व्यापारसमावेशः **कथमिदानीम्भवत्यभावः शशविषाणमित्यादिव्यवहारः** शशविषाणमभावो भवतीति भवनलक्षणेन व्यापा-

१८ *] नो ऋओओत्वोते ऋओउन्द् ओन् थिस् पगे!

रेण व्यवहार इत्यर्थः । आदिशब्दाद् वन्ध्यासुतोऽभावो भवतीति परिग्रहः । § 2655

नेत्यादिना परिहरति । **न वै शशविषाणं किंचिद**भावोन्यद्वा **भवतीति विधिनोच्यते । अपि त्वेव**मिति शशविषाणमभावो भवतीत्यनेन वाक्येना**स्ये**ति शशविषाणस्याभावो भवति [।] भावो **न भवतीति भावप्रतिषेध एव क्रिय**ते । **अपि च व्यवहर्त्तारः** पुरुषाः । एतच्छशविषाणादिक**मेव**मभावो भवतीति **व्यापारवदिव समारोप्यादर्शयन्ति । केनचित् प्रकरणेन** । किं शशविषाणादिकमभावो भवति न भवतीति प्रस्तावसमाश्रयेण । **न तु तच्**छशविषाणादिकं व्यवहारमात्रेण **तथा** व्यापारयुक्तम्भवति । यस्मात् **सर्वार्थविवेचनं** सर्वार्थस्वभावविरह**स्तत्र** शशविषाणादौ **तत्त्वं । न** त्वसतः **कस्यचिद्** भवनादेः **समावेशः** । § 2656

527/s

सहेतुकोपि विनाश एवम्भविष्यतीति चेदाह । **नेत्**यादि । **एवं** शशविषाणवत् सर्वार्थविरहलक्षणो **विनाशः** परेष्टः । किं कारणम् [।] **वस्तुनि तस्य** विनाशस्य **भावादुत्पत्तेः** । यश्च भवति स कथमभावो विरोधात् । 186b/PSVTa
§ 2657

यदि पुनरसावपि विनाशो निःस्वभाव एव केवलं **वक्तृभिरेवम्**भवतीति व्यापारवानिव **ख्याप्यते । न तु स्वयन्तथा**भवनधर्मा नीरूपत्वादस्य । **तदे**वमिष्यमाणेऽभावो भवतीत्यपि ब्रुवाणेन । **न किञ्चिद् भवतीतीष्टमेव** । क्रियाप्रतिषेधमात्रत्वादस्य वाक्यस्य । **तस्मात् स्वय**मनध्यारोपितेनाकारेण क्वचिद् वस्तुनि **भवन् स्वभावो विकल्पद्वयं नातिवर्त्तते तत्त्वमन्यत्त्वं चेति** प्रकारान्तराभावात् ० ॥ २८० § 2658

रूपादिस्कन्धस्वभावः पुद्गलो न भवत्यथ च रूपादिभ्यो नान्यः । तस्म तत्त्वान्यत्त्वमतिवर्त्तत एव स्वभाव इति चेत् । § 2659

तन्न [।] यस्मा**दतत्त्वमेवा**तत्स्वभावत्वमेव **स्वभावस्यान्यत्त्वमिति** । § 2660

यदि पुद्गलोपि न स्कन्धस्वभावस्तदा स्कन्धेभ्योन्य एव । यतो **न हि** प्रसिद्धान्यत्त्वयो **रूपरसयोरप्यन्यदेव परस्परमन्यत्त्वं** [।] किन्त्वतत्स्वभावत्वमेवान्यत्त्वन्तच्च पुद्गलेप्यस्तीति सोपि स्कन्धेभ्योन्य एवेष्टव्यः ॥ § 2661

नन्वतत्स्वभावत्वेपि परस्परं **स्वभावाप्रतिबन्धोन्यत्त्वमिति चेत्** । स चप्रतिबन्धः पुद्गलस्य स्कन्धेष्वस्ति ततो तत्स्वभावत्वेपि नान्यत्त्वं स्कन्धेभ्यः पुद्गलस्येति । § 2662

कोयमित्यादिना प्रतिषेधति । **कोयं प्रतिबन्धो नाम** पुद्गलस्य स्कन्धेषु **येन** प्रतिबन्धेन । **स च न स्यादि**ति स्कन्धस्वभाश्च पुद्गलो न स्यात् । **नान्यस्वभावश्च** स्कन्धेभ्यः । अन्यः स्वभावोस्येति विग्रहः । § 2663

स्कन्धेभ्यः पुद्गलस्य जन्म तदेव **जन्म** प्रतिबन्ध **इति चेत्** । § 2664

528/s

एवं सति कार्यत्वात् स्कन्धेभ्यः पुद्गलस्य तत्त्वान्यत्त्वेनावाच्यत्वमिष्टं । तथा च सति **सर्वकारणानाम्परस्परमवाच्यता स्यात् । तथा चे**ति कार्यत्वादवाच्यत्वे

। **सर्वः सर्वस्य कथंचि**दिति साक्षात् पारम्पर्येण **चोपयोगीति** सर्वत्र कार्यकारणभावान्न च **कश्चित्** कुतश्चि**दन्यः स्यात्** । **एवं चा**नन्तरोक्तेनावाच्यतालक्षणेनावाच्यतेत्यपि ब्रुवता **कार्यकारणभाव एव शब्दान्तरेणोक्तः स्यान्नार्थभेदः** कश्चित् । अन्यत्वन्तु न निषिद्धमेव । यस्मात् **स्वभाव**योः परस्पर**मननुगम**नममिश्रीभवन**मन्यत्वम्ब्रूमः** । स च स्वभावाननुगमः **स्वभाववतां** सर्वपदार्थाना**मस्त्येवे**ति **परस्परमन्यत्वमेव** । न चान्यः प्रतिबन्धः पुद्गलस्य स्कन्धेषु । यस्मा**न्न हि जन्मलक्षणा**ज्जन्मस्वभावात् **स्वभावप्रतिबन्धादन्यः प्रतिबन्धो नाम** । किं कारणम् [।] **अनायत्तस्य** तदुत्पत्त्या तत्राप्रतिबद्धस्य । तेन सह यो **व्यभिचार**स्तस्य्**आविरोधात्** । ततोप्रतिबन्धात् पुद्गलस्य स्कन्धेभ्योन्यत्वं । **धर्मभेदाच्चान्यत्वं** । तथा ह्यवाच्यत्वं पुद्गलस्य धर्मः स्कन्धानान्तु परस्परम्वाच्यत्वमिति धर्मभेदः ॥ § 2665

यद्यपि न जन्मकृतः प्रतिबन्धस्तथापि पुद्गलस्य स्कन्धेषु **ज्ञानकृतः प्रतिबन्ध इति चेत्** । § 2666

स्यादित्यादिनैतदेव व्याचष्टे । यस्य रूपादेः प्रतिपत्ति**र्यत्प्रतिपत्ति**स्तया **नान्तरीयक**मविनाभावि **यज्ज्ञानं** यस्य पुद्गलस्य ज्ञानं । **तद्गताविति** रूपादिगतौ **नियमेन** तस्य पुद्गलस्य **प्रतिभासनात्** । ज्ञानकृतः प्रतिबन्धस्तथा हि रूपशब्दादिग्रहणेनैव पुद्गलग्रहणमिष्यते । चक्षुरादिविज्ञानविज्ञेयत्वात् पुद्गलस्येति । 187a/PSVTa तेन ज्ञानकृतात् प्रतिबन्धात् । तत्पुद्गलाख्यम्वस्तु स्कन्धेभ्योन्यत्वे**नावाच्यमतद्रूपम**प्यस्कन्धस्वभावमपि । § 2667

नेत्यादिना प्रतिषेधति । **न** पुद्गलस्य रूपादिप्रतिपत्तिनान्तरीयकं ज्ञानं । 529/s किं कारणं [।] **तस्य** पुद्गलस्य रूपादिस्वभावमपहाय **निःस्वभावत्वात् स्वयं** । यस्मात् **स एव हि तस्य स्वभावो यो** रूपादिरूपः **प्रतिभाति** । § 2668

अथारूपादिस्वभावः पुद्गलः । तदाऽरूपादि**स्वभावत्वेऽस्य** पुद्गलस्या**तद्वद्**रूपादिवत् पृथक्**प्रतिभावप्रसङ्गात्** । न च प्रतिभासते ततो नास्त्येव पुद्गलः । यतो **दृश्यस्याप्रतिभासमानस्य चाभावात्** । अथादृश्यः पुद्गल इष्यते [।] तदा **अदृश्यत्वेपि** पुद्गलस्येष्यमाणे **न तद्रूपं** ज्ञानन्न पुद्गलाकारं **ज्ञानमिति कस्य किमायत्ता प्रतीतिः** । न रूपादिज्ञाननान्तरीयकं पुद्गलज्ञानमित्यर्थः । तथा च न ज्ञानकृतः प्रतिबन्ध इति भावः । § 2669

रूपाद्यायत्तप्रतीतित्वादेव पृथक् पुद्गलो न प्रतिभासत इति चेद् [।] § 2670

आह । **न चेत्यादि** । **यद्** वस्तु **यदायत्तप्रतीतिकं** यत्प्रतिबद्धोपलम्भ**नन्तस्य स्वभावप्रतिभास एव न च नश्यतीति** सम्बन्धः । **किमिवे**त्याह । **प्रकाशे**त्यादि । यथा **नीलादीनामा**लोकप्रतिबद्धज्ञानानामालोके प्रतिभासमानेपि स्वप्रतिभासो न नश्यति । आलोकव्यतिरेकेण तेषां प्रतिभासनात् । तद्वत् पुद्गलस्यापि स्यात् ॥ § 2671

अपि च **का वा तस्य** पुद्गलस्य **प्रत्यासत्तिः** सम्बन्ध**स्तत्र** स्कन्धे । **यदिति** येन प्रत्यासत्तिकारणेन **तस्मिंस्कन्धेऽनात्मरूपे**ऽपुद्गलस्वभावे प्रतिभासमाने **स्वयम्प्रत्युपतिष्ठते** । आत्मानं ग्राहयतीति यावत् । § 2672

अतिप्रसंगो ह्येवं स्यात् । अप्रतिबद्धे प्रतिभासमाने यदि नियमेन पुद्गलः प्रतिभासेत । तदा यस्य कस्यचित्प्रतिभासनेन्योप्यत्यन्तासम्बन्धः प्रतीयत इत्यर्थः । **प्रतीयमानस्य** पुद्गलस्य **तदुपादानता**रूपाद्युपादानताप्रत्यासत्तिरिति चेत् [।] **कोयमुपादानार्थः । न** तावत् पुद्गलस्य रूपादीनाञ्च यथाक्रमङ्**कार्यकारणभावः** । तस्यानभ्युपगमात् । कार्यकारणभावाभ्युपगमे **वा न** रूपादिदर्शने नियमेन पुद्गलस्य दर्शनं । किं कारणं [।] यतो **न कार्यकारणे । अन्योन्यप्रतीतिप्रत्युपस्थापने** । यथा कार्यात् कारणप्रतीतिस्तथा न कारणात् कार्यप्रती तिर्भवतीत्यर्थः ॥ न पुद्गलस्य रूपादिनान्तरीयकता 530/s किन्तु पुद्गलस्य या प्रतीतिस्तस्याः । **तन्नान्तरीयकता** रूपादिनान्तरीयकता । § 2673

सैव **प्रत्यासत्तिरिति चेत्** । § 2674

ननु सैव प्रतीतेस्तन्नान्तरीयकता । रूपादिषु पुद्गलस्य्**आसति प्रतिबन्धे न युक्तेत्युच्यते** । § 2675

अकार्यकारणयोरपि पुद्गलरूपाद्योः प्रतिबन्धो भविष्यतीति [।] § 2676

अत आह । **अकार्यकारणयोर्न कश्चिद्** वास्तवः **प्रतिबन्ध इत्**यसकृदुक्तं **यत्प्रतिपत्तिनान्तरीयकं यज्ज्ञानमित्यपि** यदुच्यते । **तज्ज्ञाने** रूपादिविवेके । पुद्गलज्ञाने **सति स्यात्** । तच्च नास्ति । यतो यः पुद्गले **विज्ञाने** स्वरूपेण न **प्रतिभासते** स्वरूपासंसर्गिणान्यासंसर्गेणेत्यर्थः । **तस्य किञ्चिज्ज्ञानं न ही**ति 187b/PSVTa सम्बन्धः । **तदभावाद्** यथोक्तज्ञानाभावा**दर्थरूपस्य** पुद्गलाख्यस्यावाच्यतालक्षणं **न सिध्यति** । § 2677

तदिति तस्माद् **वस्तुतः** परमार्थतः क्वचिद् **भवता** केनचिदर्थेन तत्र **तत्त्वान्यत्वभाजा भवितव्यं** । वस्तुनो गत्यन्तराभावात् । **यस्य तु** क्षणिकवादिनो **विनश्यतो भावस्य न किञ्चिद् भवति** केवलं स भावः स्वयमेव न भवतीति मतं । **तेनाभावो भवतीत्यपि** ब्रुवता **न भावो भवती**ति प्रतिषेधमात्रमे**वोक्तं न कस्यचिद्** विधानं । ततो नाभावंप्रति क्षणिकवादिनस्तत्त्वान्यत्वविकल्पस्यावतारोस्तीति मन्यते । § 2678

यदपीत्यादिना व्याचष्टे । **यदप्ययं** क्षणिकवादी **भावस्याभावो भवतीति** विधिसंस्पर्शिनेव **शब्देनाह । तदपि भावो न भवतीत्येवोक्तं भवति । एवं हि स** भावो **निवर्तितो भवति** यदि किञ्चिन्न विधीयते । किं कारणं [।] **प्रतिषेधे** भावमात्रव्यवच्छेदे **विधेरसम्भवात्** । § 2679

यतश्च विनश्यतो भावस्य न कश्चिद् वस्तुधर्मो भवति । **तत एवास्य** भावस्य **विनाशे न कश्चिद्धेतुः । तथा हि** विनश्यता भावेनापेक्षेत **परो** विनाशहेतुः । **यदि** तेन भावस्य **कार्यं** कर्त्तव्यम्**विद्येत किञ्चन** । न तु 531/s किञ्चित् कार्यमस्ति । तस्माद**किञ्चित्कर**म्विनाशकारणं । **यच्चाकिञ्चित्करम्वस्तु । तत्किं केनचिदपेक्ष्यते** । नैवापेक्ष्यते । § 2680

सतीत्यादिना व्याचष्टे । **सति हि** कर्त्तव्ये **कारकम्भवति । न च नश्यतो भावस्य किंचित् कार्यमित्युक्तं । तस्माद् यो नाम** कश्चि**न्नाशहेतुः स भावे न किञ्चित् करोतीत्यकिञ्चित्करो नापेक्षणीयो** विनाशहेतुः ॥ § 2681

तत्कथमित्यादि परः । यदि विनश्यतो नातिशयः कश्चिदुत्पद्यते । **क**थमिदानीमनुत्पन्नातिशयः । **अनुत्पन्नोतिशयोस्**येति विग्रहः । **तदवस्थ एव** पूर्वरूपावस्थ एव **भावो** विनष्टो **नाम** । § 2682

नन्वित्यादि सि द्धा न्त वा दी । विनाशहेतोः सकाशाद् भावस्या**तिश**योत्पत्तावप्यङ्गीक्रियमाणायां **स एव तस्यातिशयो** नाशाख्यः । **उत्पन्न इति** स भावः **कथं नष्टो नाम** । न ह्यन्यभावेन्यस्य नाशः । यत एव**न्तेन** कारणेनायम्भावस्**तदवस्थो न नष्टो नाम** । किन्तु **येन** यस्मात् **स्वयं न भवति तेन नष्टो नार्थान्त**रस्य नाशाख्यस्योत्**पादादि**त्यनन्तरमेवोक्तं । यतो **न हि** नाशाख्यस्या**तिश**यस्योत्**पत्त्या** भावः **स्वयं न भूतो नाम** । किं कारणम् [।] **अभावस्य सर्वे येतिशयाः** । सामर्थ्यलक्षणाः । याश्**चोपाख्याः** व्यपदेशास्तेषां **निवृत्त्या** । सर्वसामर्थ्यव्यपदेशनिवृत्त्येत्यर्थः । **सर्वस्य भावधर्मस्य** भवनरूपस्य धर्मस्य यो **विवेको** विरहस्त**ल्लक्षणत्वात्** । **भावस्य चोत्पत्तिसमावेशलक्षणत्वात्** । यस्माद् भवतीति भाव उच्यते । तेनोत्पत्तियोगी भावः । यतश्चैव**न्तस्मान्नाभावे** भावस्य विनाशे **कस्यचिदन्यस्य भावो** भवनन्तस्योप**क्षेप**ः । न कस्यचिद् भवनमित्यर्थः । § 2683

532/s

188a/PSVTa **एतेनेति** स्वभावप्रतिपादनेन । अहेतु**कत्वेपि** नाशस्याङ्गीक्रियमाणे स नाशः प्रथमम**भूत्वा** भवतीत्येवमभूत्वा **नाशस्य भावतः** कारणात् तस्य नाशस्यांकुरादिवत् सत्ता स्यात् । नाशित्वं चेति । **सत्तानाशित्वदोषस्य** यत् **प्रसञ्ज**नन्तत्**प्रत्याख्यातमेतेनैव** । § 2684

योपीत्यादिना व्याचष्टे । **अहेतुकेपि नाशे**ऽस्य नाश**स्याभूत्वा भावात्** **सत्ता**ऽनित्य**त्वं च दुर्निवारं** । **अभूत्वा भवन्नहेतुको भवतीत्यपि विरुद्धं** कादाचित्कस्याहेतुत्वविरोधात् । **सोपि** दोषोपन्यासो**ऽनेनैव** विनाशस्य नीरूपत्वप्रतिपादनेन **प्रत्याख्यातः** । किं कारणं [।] विनाशकाले **कस्यचिद्** धर्मस्य **भावानभ्युपगमात्** ॥ § 2685

यथा तुल्ये वस्तुत्वे **केषांचिदेव जन्मिना**मुत्पत्तिमतां **प्रतिघो** नाम स्वदेशे परस्योत्पत्तिविबन्धलक्षण **इष्टो** न **सर्वेषां** । **तथा भावानामुत्पत्तिमतामेव** **नाशस्वभावो** भवतु [।] न त्वनुत्पत्तिमतामाकाशादीनां । तथा च यत् सत्तत्क्षणिकमित्येतद् व्यभिचारीति । § 2686

अथेत्यादिना व्याचष्टे । **भवतु नाम** । **स्वभाव एष भावानां** [।] कोसौ स्वभाव इत्याह । **य इमे क्षणस्थितिधर्माणः** । क्षणस्थितिर्धर्मो येषामिति विग्रहः । **स तु** क्षणस्थितिधर्मस्वभाव **उत्पत्तिमतामेव** भावानाम्**भविष्यति** । न त्वनुत्पत्तिमतामाकाशादीनां । § 2687

यस्मान्न **हि स्वभाव इत्**येव कृत्वा **सर्वः सर्वस्य स्वभावो भवति** । **प्रतिघात्मतावत्** । यथा प्रतिघात्मता वस्तुस्वभावत्वेपि न सर्वस्य भवति तद्वदित्यर्थः । § 2688

सत्त्यमित्या चा र्यः । सर्वः सर्वस्य स्वभावो न भवतीति सत्त्यमेतत् । **तथाप्ययं** सप्रतिघस्य जनकोऽयं नेति **स्वभावनियमाद्धेतोः स्वभावनिय-**

मः फलेऽयं प्रतिघोऽयं नेति । **नानित्ये** तु नानित्यत्वविषये कृतकानां **रूपभेदोस्ति** येन कस्यचिन्न श्वरः स्वभावः स्यान्नान्यस्य [।] किं कारणम् 533/s
[।] अनित्यस्वभावस्य **भेदकानां** हेतूनाम**भावतः** । सर्वेषाम्विनश्वरस्वभावस्य जननादितियावत् । § 2689

ननु नाशस्वभावो भावानान्नानुत्पत्तिमतां यदीति चोद्यं प्रकृतं । न च तत्रानित्ये रूपभेदोस्ति भेदकानामभावत इत्ययम्परिहारो युक्तः । न ह्याकाशादीनां स्वहेतुकृतो विनश्वरस्वभावोनुत्पत्तिमत्त्वात् । तत्कथं सत्त्य-मित्याद्युक्तमिति । § 2690

एवम्मन्यते [।] यथा सत्त्वं व्यभिचार्युक्तन्तथा कृतकोपि कश्चिन्नश्वरः कश्चिन्नेत्याशंकते । तेनादावेव कृतकत्वस्य व्यभिचारन्तावत् परिहर्त्तुं सत्त्य-मित्याद्युक्तमित्यदोषः । § 2691

नेत्यादिना व्याचष्टे । **अन्य** इति सनिदर्शनादिकः । **अकस्मा**दिति हेतुमन्तरेण **नियमवान्** । क्वचित् स्यात् क्वचिन्नेति । **यादृशी तु** प्रतिनियत-विषया । प्रतिघादिधर्म्मजनकस्य **हेतोः शक्तिस्थितिः** । शक्तिनियमस्**तादृशं** हेतुशक्त्यनुरूपं **फलम्भवतीति** कृत्वा **हेतुस्वभावनियमात् फलस्वभावनियम** इष्टः । **आकस्मिकत्वे** तु निर्हेतुकत्**वेस्य** फलस्वभावनियमस्योक्तो **दोषः** । देशकालप्रकृतिनिवमो न युज्यत इति । तस्मात् **प्रतिघातात्म**ताया हेतुस्तस्य **स्वभावस्तस्य प्रतिनियमवत्** । न **नश्वरजननप्रतिनियतस्वभावं** हेतुभूतम्भाव- 188b/PSVTa
स्य **पश्यामः** । कश्चिदेव नश्वरं जनयेन्न सर्वमित्येवं नश्वरजनने प्रतिनियतः स्वभावो यस्य भावस्येति विग्रहः । **येन** हेतुप्रतिनियमेन । **तज्जन्मा** विनश्वर-जननाद्धेतोर्जन्म यस्य स तथा स्यान्नश्वरः **स्यान्नान्यो** यस्तद्विलक्षणहेतुजन्मेति । किं कारणं [।] **सर्वाकारजन्मनां नाशदर्शनात्** । सर्वाकारेभ्यो हेतुभ्यो जन्म येषामिति विग्रहः ॥ § 2692

नन्वित्यादि परः । **सर्वाकारेभ्यो** हेतुभ्यो **जन्म** येषाम्भावानान्ते **नश्य-न्तीतीदमप्यनिश्चेयमेव** । किं कारणं [।] **तासां** हेतुसामग्रीणामर्वाग्दर्शनैर-**निःशेषदर्शनात्** साकल्येनादर्शनात् । कस्याश्चित् सामग्र्या नश्वरजनिकाया दर्शनाददृष्टा अपि तज्जातीयतया तथाभूता निश्चीयन्त इति चेद् [।] § 2693
534/s

आह **विचित्रे**त्यादि । **विचित्रा शक्ति**र्यासामिति विग्रहः । **सामग्र्यो दृश्य-न्ते** । **तत्र** विचित्रशक्तिषु सामग्रीषु मध्ये **काचित्** सामग्री **स्यादपि या** भाव**मनश्वरात्मानं जनयेत्** । § 2694

नेत्यादिना परिहरति । अयं च परिहारो नाशस्वभावो भावानां नानुत्प-त्तिमतां । यदीत्यत्रापि चोद्ये द्रष्टव्यः साधारणत्वात् । नायन्दोषः [।] कस्मात् [।] **ज्ञेयाधिकारात्** । § 2695

एतदेव स्पष्टयन्नाह । ये **कदाचित्** काले **क्वचिद्** देशे **केनचित्** पुरुषेणार्था **ज्ञाताः सन्तः** पुनर्न **ज्ञायन्ते तेषां सन्तानानुबन्धी नाश इति ब्रूमः** । ये चाज्ञाताः सन्तो ज्ञायन्ते ज्ञाता वा पुनर्न ज्ञायन्ते [।] **त एव कृतका अनित्यास्साध्य-**

न्ते । अनेन च कृतकत्वस्य क्षणिकत्वेन व्याप्तिः सत्त्वादित्यनेन निश्चीयत इत्युक्तम्भवति । § 2696

ननु च यद्यपि ते ज्ञातास्सन्तो न ज्ञायन्ते तथापि कथन्तेषामनित्यत्वमिति [।] § 2697

अत आह । यस्मान्न **ह्यस्ति सम्भवो यत् ते ज्ञानजननस्वभावाः पूर्वम्पुनरनष्टास्तस्मिन्नेव स्वभावे स्थिता न जनयेयुः** । § 2698

सहकार्यभावान्न जनयन्तीति चेद् [।] § 2699

आह । **अपेक्षेरन्नापरं** । न ह्यस्य सम्भवोस्तीति सम्बन्धः । किं कारणं [।] **तज्जननस्वभावस्य निष्पन्नत्वात्** । § 2700

अथ स्यात् [।] तेष्वनपेक्षेष्वपि कस्यचित् कदाचिज्ज्ञानम्भविष्यतीति [।] § 2701

अत आह । **न च तेषु** नैव तेषु ज्ञानजननस्वभावेषु व्यवस्थितेषु सहकार्यनपेक्षेषु **कस्यचित्** पुंसः । **कदाचित्** काले किंचिज्**ज्ञानं निवर्त्तेत** । **सर्वस्य** सर्वदा स्वविषयाणि ज्ञानानि जनयेयुः । न चैवं । कदाचित् ज्ञानदर्शनात् । ततश्च ज्ञानमजनयन्तो जनकस्वभावात् प्रच्युता इति गम्यते । § 2702

यत्तर्ह्यज्ञेयं कृतकमकृतकम्वा तन्नैवम्भविष्यतीति [।] § 2703

अत आह । **नेत्यादि** । न चैवंभूतमज्ञेयं किंचिदस्ति । किं कारणं [।] **सर्वस्यार्थस्य केनचित्पुरुषेण कदाचिज्ज्ञानात्** । अथ तज्ज्ञानमपि न
535/s जनयेत् । तदा **ज्ञानमात्रार्थक्रियायामप्यसामर्थ्ये** तत्सामर्थ्यरहितम्**वस्त्वेव न**
189a/PSVTa **स्यात्** । **तथा हि तल्लक्षण**मर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणम्**वस्त्विति वक्ष्यामः** । **तस्य चार्थक्रिया**समर्थस्य वस्तुनः क्रमेणार्थक्रियां कुर्वतो **विनाशाव्यभिचारा**दहेतुत्वाच्च विनाशस्य **सत्तानुबन्धी** विनाशः सिद्धः ॥ अत एवानन्तरोक्तात् सर्वभावानां क्षणिकत्वसाधनाच्छब्दार्थयोस्सम्बन्धस्यापि नित्यता प्रत्याख्येया । दूष्या । § 2704

नेत्यादिना व्याचष्टे । अत एव यथोक्ताद् विनाशस्य वस्तुमात्रानु बन्धात् । शब्दवद् [।] यथा शब्दस्य नित्यता प्रतिक्षिप्ता तद्वत् सम्बन्धस्यापि नित्यता प्रत्याख्येया । § 2705

एवन्तावत् सम्बन्धं व्यतिरिक्तमभ्युपगम्य दोष उक्तोऽधुनाऽव्यतिरिक्त एव सम्बन्धो न युज्यत इति [।] § 2706

आह । या च शब्दशक्तिर्योग्यताख्या योग्यतासंज्ञितार्थप्रतिपत्त्याश्रयो जैमिनीयैर्वर्ण्यते । सा योग्यताशब्दार्थान्तरमेव न भवति । तथा हि भावानांस्वभावातिशय एव विवक्षितार्थक्रियासमर्थो योग्यतेत्यावेदितं प्राक् । समर्थं हि रूपं शब्दस्य योग्यते त्यादिना । § 2707

तेन शब्दस्यानित्यत्वे योग्यताया अप्यनित्यत्वमव्यतिरेकादिति भावः । § 2708

536/s

अस्तु वा शब्दादर्थान्तरं योग्यता । **तथापि शब्दशक्तिश्च दूषिता** वेदितव्या । कैः [।] **सम्बन्धदोषैः प्रागुक्तैः** । § 2709

उक्तो हीत्यादिना व्याचष्टे । **सम्बन्धः** सम्बन्धिभ्योर्थान्तरमित्येवम्वादे**ऽनेकप्रकारो दोष उक्तः** । § 2710

सम्बन्धिनामनित्यत्वान्न सम्बन्धेस्ति नित्यता इत्यादिना । तेनैव प्रागुक्तेन दोषेण शब्दशक्तिरपि सम्बन्धरूपेण कल्पिता दूषितेति कृत्वा **न पुनः** पृथगुच्य**ते** दोषः । § 2711

तदेवं **नापौरुषेयो** वेदः । § 2712

भवतु नामापौरुषेयस्तथापि न तस्य सत्यार्थता निश्चेतुं शक्या । य**स्मादपौरुषेयमित्येव** कृत्वा **न** वैदिकम्वचनं **यथार्थज्ञानसाधनं** । अविपरीतार्थज्ञानहेतुः । यस्मात् **पुरुषागसा** पुरुषदोषेणा**दुष्टो वह्न्यादिना** [।] आदिशब्दाज्ज्योत्स्नादिः [।] **अन्यथापि दृष्टो** वितथज्ञानहेतुर्दृष्ट इत्यर्थः । § 2713

भवत्वित्यादिना व्याचष्टे । **भवन्तु नामापौरुषेया वैदिकाः शब्दास्तथापि सम्भाव्यमेवैषां** वैदिकानां शब्दाना**मयथार्थज्ञानहेतुत्वं** । यतो **न हि पुरुषदोषोपधानादेव** । पुरुषदोषे रागादिभिरुपधानात् । संस्कारादेव । **अर्थेषु** ज्ञाप्येषु ज्ञापकानां शब्दानां **ज्ञानविभ्रमो** ज्ञानविपर्यासः । प्रकृत्यापि मिथ्याज्ञानजननस्य सम्भाव्यत्वात् । यस्मात् **तद्रहितानामपि** पुरुषदोषोपधानरहितानामपि **प्रदीपादीनाम्वितथार्थज्ञानजन्नात्** । आदिशब्दाज्ज्योत्स्नादीनां [।] कुत्र [।] **नीलोत्पलादिषु** । तथा हि रात्रौ प्रदीपो नीलोत्पले रक्तप्रतिभासज्ञानहेतुः । ज्योत्स्ना पीते वस्त्रे शुक्लज्ञानहेतुः । **तदिति** तस्मा**दिमे** वैदिकाः **शब्दाः** पुरुष**संस्कारनिरपेक्षाः** स्युरिति सम्बन्धः **प्रकृत्या** च स्वभावेन **चार्थेषु प्रतीतिहेतवो** ज्ञानहेतवः स्युः । किं कारणं [।] **स्वभावविशेषात्** 189b/PSVTa
स्वरूपविशेषात् । किमिव [।] **वह्न्यादिवत्** । **वितथव्यक्तयश्च स्युर्नियमेन** । 537/s
वितथा व्यक्तयोर्थप्रतिपत्तयो येभ्यः शब्देभ्य इति विग्रहः । वितथव्यक्तय एव सदा वैदिकाः शब्दा इत्यस्य नियमस्य कारणं नास्ति [।] ततो **नियमकारणाभावाद्** वितथव्यक्तय एव वैदिकाः शब्दा इत्येतत् कल्पन**मयुक्तमिति चेत्** । तवापि मी मां स क स्यावितथज्ञानहेतवो वैदिकाः शब्दा इत्य**स्मिन्नवितथव्यक्तिनियमे किं कारणं** [।] नैव किञ्चित् । **तस्मात्** त्वन्मतेन **यथार्थव्यक्तिनियमत्वात् प्रकृत्या** स्वभावेना**यथार्थव्यक्तिनियमः किन्न कल्प्यते** । § 2714

अथवा यथा वह्न्यादयो घटादिषु नीलोत्पलादिषु **चार्थेषु** यथायोगं सत्यासत्यज्ञानहेतवस्तथा वैदिकानां शब्दाना**मर्थेषु** मिथ्येतरज्ञानहेतुत्वेनोभ**यज्ञानहेतुत्वं स्यात्** । यस्मा**न्न ह्यपौरुषेया अपि वह्न्यादयो** वनदवचन्द्रालोकादिरूपाः । **एकत्र** घटादौ दिवा **यथार्थज्ञानहेतवोपि** सन्तः **सर्वत्र** नीलोत्पलादावपि रात्रौ । **तथा भवन्ति** यथार्थज्ञानहेतवो भवन्ति । **तथा** वै**दिकानां शब्दानामप्यपौरुषेयत्वेप्युभयं स्यात्** । यथार्थायथार्थज्ञानहेतुत्वं स्यात् । § 2715

भवत्वित्यादि परः । **वह्न्यादीनां कृतकत्वात्** कारणाद् **यथाप्रत्ययं** यस्य यद्भ्रान्तिकारणं । तद्वशा**दन्यत्र** नीलोत्पलादौ । **अन्यथात्वं** वितथज्ञानहेतुत्वं **न पुनर्नित्येषु शब्देष्वेतत्** सहकारिप्रत्ययबलेन मिथ्याज्ञानहेतु**त्वमस्ति** । नित्यानां सहकारिबलेनान्यथा प्रवृत्त्यसम्भवात् । § 2716

नन्वित्यादि सि द्धा न्त वा दी । **एवंविध** इति सहकारिबलेनार्थेष्वन्यथा परिवृत्तिलक्षणोस्त्**येव धर्म्मः** [।] **तत्रापीति** वैदिकेष्वपि शब्देषु । किं कारणं [।] **तेषामपि** वैदिकानां **संकेतबलादन्यथावृत्तेः** पुरुषेच्छानुविधायिसंकेतबलेनान्यथा प्रतीतिजननादित्यर्थः । § 2717

अथ संकेतबलान्न तेषामर्थेषु परावृत्तिरिष्यते । किन्तु नित्यत्वात् स्वभावत एव स्वविषयज्ञानजननस्वभावा वैदिकाः शब्दाः । तदा **कार्यस्य** स्वविषय-
538/s ज्ञानस्य यो **जननस्वभा**वस्तत्र **स्थितो चैषां** वैदिकानां शब्दानां **समयादेः** [।] आदिशब्दादन्यस्यापि करणव्यापारादेरपेक्षणीयस्या**भावात्** कारणात् । **ततो** वैदिकाच्छब्दात्**प्रतीतिर्ज्ञानमर्थेषु सर्वस्य** पुंसः **सर्वदा स्यात्** । **न चास्ति** सर्वस्य सर्वदार्थप्रतीतिः । **तस्मान्न** वैदिकाः **शब्दा** अर्थप्रतीतिप्रतिष्ठितस्व-भावाः किन्तु समयादिकमपेक्ष्यन्त एवेति । तेपि मिथ्याज्ञानस्य हेतव इति तदवस्थो दोषः । § 2718

अपि च [।] **तस्मिन्** शब्दे**ऽकृतके मते** इष्टे सति **न ज्ञानहेतुतैव स्यात्** । यस्मान्न हि **नित्येभ्यो वस्तुसामर्थ्यात्** स्वरूपोपधानसामर्थ्येन **जन्मास्ति कस्य**चित् । ज्ञानस्यान्यस्य वा [।] § 2719

यद्यकृतकं इत्यादिना व्याचष्टे । **यद्यकृतकश्शब्दो** वैदिकस्ततोर्थेषु **प्रतीतिरेव न स्यात्** । किं कारणं [।] **प्रतीतीत्यादि** । इतरदजन्माजन्म च इतरच्चेति विग्रहः । तयोः कालो **प्रतीतेर्जन्मेतरकालयोस्तुल्यरूपस्य**
190a/PSVTa नित्यत्वादेकरूपस्य **प्रती तिर्जन्मनि सामर्थ्यसम्भावनाऽयोगात्** । प्रतीतेरजन्मकाले यत्तस्य जनकं रूपन्तस्मिन्नेव स्वभावे स्थितस्य जनकत्वविरोधात् । किं कारणम् [।] **एवमनेन** रूपेणायं नित्याभिमतो **जनको नैवम**नेन रूपेणाजनक **इत्येवं विवेचनीयस्य** पृथग् व्यवस्थाप्यस्य **रूपभेदस्य** स्वभावभेदस्या**भावात्** । नित्यस्य सर्वदैकरूपत्वात् । § 2720

एकस्वभावोपि पूर्वमजनकः पश्चाज्जनको भविष्यतीति चेद् [।] § 2721

आह **नेत्या**दि । **अस्य** नित्यस्याजनको **यादृशः** स्वभावस्**तादृश एव जनकोन युक्तः** । एकरूपत्वात् । सहकारिणमधिकं प्राप्य पश्चाज्जनयतीत्यादि मिथ्या । यतो**न्यापेक्षापि** सहकार्यपेक्षापि नित्यस्य **निषिद्धैव** प्राक् । § 2722

यत एव**न्तस्मान्नित्यानां** शब्दानां **क्वचिदर्थेषु** पुरुषे **ज्ञानजननसामर्थ्यं** । किं कारणं [।] **कदाचिज्ज्ञानस्याजनने** सति पश्चादपि तत्स्वभावत्वा**न्नित्यमजननप्रसङ्गात्** । § 2723

अथ माभूदेष दोष इति नित्यं स्वकार्यं कुर्वन्त्येवेतीष्यते । § 2724
539/s

तदपि नास्ति । स्वविषयज्ञान**कार्यस्य सातत्यादर्शनाच्च** । **न ते** शब्दाः कथंचित् केनचित् प्रकारेण **कर्त्तार इत्**येतच्चोक्तं **प्राक्** । § 2725

स्यादेतत् [।] नित्येभ्योप्याकाशादिभ्यो बुद्धयो भवन्त्येव कस्यचित् कदाचिदिति [।] § 2726

अत आह । **या अप्येता नित्याभिमतेष्वाकाशादिषु प्रतिपत्तयो** बुद्धयो भविष्यन्तीतीष्यते । **ता अपिन तत्स्वभावभाविन्यो** नाकाशादिस्वभावायत्तजन्मानः । नित्यानां क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् । § 2727

किम्पुनरुत्पत्तौ तासां निमित्तमिति [।] § 2728

आह । **न हीत्यादि** । अनादिः समानजातीयो यो **विकल्प**स्तेनाहिता **या वासना** शक्तिस्तत **उद्भूता** उत्पन्ना । यथागमं **समारोपितो** य आकाशाद्याकारस्तद्**गोचरा**स्तत्प्रतिभासिन्य एव **केवलं** गताः । तत्र बाह्यत्वेन कल्पितेष्वाकाशादिषु **जायन्ते । न तु ता बुद्धयोर्थगोचरा** नाकाशादिस्वलक्षणविषयाः । § 2729

स्वलक्षणेत्यादिना व्याचष्टे । **स्वलक्षणविषया हि बुद्धिर्नियमेन तस्य** स्वलक्षणस्य **योग्यता** सामर्थ्यन्तस्यो**पस्थानं** सन्निधानन्त**दनुविधायिनी** तद्भाव एव भावि**नीति** कृत्वा । **अस्या** बुद्धेर्यत् कारणं स्वलक्षणं योग्यं समर्थन्**तस्मिन् कारणे** योग्ये **सति** सा बुद्धिर्भवत्येव । **तदेवं** न्याये स्थिते **यदि नित्यानां पदार्थानां स्वलक्षणे कस्यचित्** पुंसो **ज्ञानं स्यात्** । तदा नित्यं कारणस्य संनिधात् **सर्वस्य** पुंसः **सर्वदा स्यात्** । § 2730

नापि सहकार्यपेक्षया नित्यानां कस्यचित् कदाचिज्ज्ञानजननन्तथा हि **कार्यो** जन्यः सहकारिभि**र्विशेषो** यासां व्यक्तीनान्ता **हि व्यक्तयः कथंचिद्देश**कालावस्थानियमेन **क्वचित्** कार्ये **उपयुज्यमाना** हेतुत्वं प्रतिपद्यमानास्तस्य कार्यस्योपजनने **योग्यो** योतिशय आत्मभूतस्तस्य **प्रलम्भे हेतुम्वस्तुविशेषं** 540/s
सहकारिणमिति यावत् । § 2731

तथेत्यनित्यत्ववत् । **नित्यो भावो कार्यविशेषो**नाधेयातिशयः **केनचित्** पुंसा **गृह्यमाणस्तत्कारणापेक्षः** ग्रहणसहकारिकारणापेक्षो **यदि ग्रहणमस्य** पुंसो **जनयेत्** । **युक्तं यत्तेनैव** पुंसा **गृह्येत** नान्येन सहकारिप्रतिनिय- 190b/PSVTa
मात् । **तच्च** सहकार्यपेक्षया जननं नित्यस्य **न सम्भ**वति । किं कारणं [।] **स्थितस्वभावत्वाद्** । नित्यस्य सहकारिणा नाधेयातिशयत्वादिति यावत् । § 2732

ततश्च नित्यं जननस्वभावे स्थितत्वात् **सर्वेण** पुंसा **सममेककालं गृह्येता**थ सर्वेणाजनकत्वान्न गृह्येत । तदा स एवास्य स्वभाव इति **न वा केनचित्** पुरुषेण कदाचिद् गृह्येत । **इति** हेतोस्**सन्** विद्यमानो नित्यो भावो यदि **केनचित्** योगिनापि **दृष्टस्**तदा **न कश्चिन्नित्योऽतीन्द्रियः स्यात्स**र्वेषामवश्यं केनचिद् दर्शनात् । तथा चासौ नित्यं सर्वपुरुषाणामिन्द्रियग्राह्य एव स्यात् सर्वपुरुषम्प्रति ज्ञानजननसामर्थ्याविशेषात् । **न चेदं स**र्वपुरुषग्राह्यत्वन्नित्यस्या**स्ति** । **तस्मादर्थसामर्थ्यानपेक्षा** आकाशादिस्वलक्षणसामर्थ्यानपेक्षकाः **समारोपितगोचराः** । यथागममध्यारोपिताऽकाशाद्याकारप्रतिभासिन्य इत्यर्थः । **आन्तरमेवोपादान**कारणमाश्रित्य कीदृशं **विकल्प**-

वासनाप्रबोधं । आकाशादिविकल्पनानादिता । या आहिता वासना तस्याः प्रबोधः कार्योत्पादनं प्रत्याभिमुख्यं । यत एवार्थसामर्थ्यानपेक्षा अत एव **बाह्यार्थशून्या भ्रान्तय एवाकाशादिषु सर्वस्य** पुंसो **भवन्ति** । § 2733

स्थितमेतत् [।] नास्ति नित्येभ्यः कार्योत्पाद इति । शब्दात्तु दृश्यते कदाचिज्ज्ञानकार्यन्**तस्मान्नापरावृत्तिधर्माणः शब्दाः** । एकरूपतायां अपरावृत्तिरेव धर्मो येषामिति विग्रहः । किन्तु ज्ञानं ज्ञानं प्रत्यर्था भिन्नवृत्तय एव । § 2734

अथ नित्यमेकरूपा एव तदा **तत्त्वे वा** । एक रूपत्वे वाऽभ्युपगम्यमानेऽवितथार्थप्रतीतय एव वैदिकाः शब्दा इति **कुत एतत् । अवितथा अर्थप्रतीतिर्येभ्य इति विग्रहः** । § 2735

541/s

स्यान्मतम् [।] अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिवैदिकवाक्यस्यावितथत्वात् सर्वस्यावितथत्वमिति [।] § 2736

अत आह । **न हीत्यादि** । **न ह्यग्निर्हिमस्य भेषजं** प्रतिपक्ष **इत्येवमादिषु** वेदवाक्येष्वग्नेः **शीतप्रतिघातसामर्थ्यम्**वेदवाक्यात् । प्रागपि यथासंकेतं **लोकप्रसिद्धं ख्याप्यत इति** कृत्वा **सर्वम**दृष्टार्थमपि वेदवाक्य**न्तथा भवति** । अवितथम्भवति । लोकप्रसिद्धे ह्यर्थे लोकस्य संकेतानुसारेण व्यवहारो दृष्टः । ततो**लोकस्य स्वेच्छाकृतो** यः **संकेतस्तेनानु** पश्चाद् व्यवहारकाले **व्यवहारात्** । सन्देह एव किमयं **लोकः स्वसंकेतमनुविदधत्** । अनुसरन् । § 2737

अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिवाक्या**देवम्प्रत्येत्य**ग्नेः शीतापनोदसामर्थ्यमिति निश्चिनोत्या**होस्विच्छब्दस्वभावस्थितेः** शब्दस्य स्वभावेन प्रकृत्या सामर्थ्यनियमादेवं प्रत्येत्**इति** । यदा च दृष्ट एवार्थे वैदिकस्य शब्दस्य स्वतोर्थप्रतिपादनशक्तिस्सन्दिग्धा तदात्यन्तपरोक्षेप्यर्थे नितरां सम्भाव्यत इति भावः । § 2738

नन्वनादिलोकप्रसिद्ध्यनुविधानेनैव वैदिकानां शब्दानामर्थवत्ता न च तत्र सन्देहः प्रतिभासत इति [।] § 2739

अत आह । **लोकेच्छया परावर्त्त्यमाना** यथासमयमर्थेषु निवेश्यमानाः
191a/PSVTa पुनरन्यत्र देशादिपरावृत्ताव**न्यथे**त्यर्थान्तरनिवेशेन परावर्त्यमानाः शब्दा **दृश्यन्ते** । इति हेतो**र्लोकप्रसिद्ध्यानुविधाने**प्यङ्गीक्रियमाणे **सम्भवत्येवैषां** वैदिकानां शब्दाना**मन्यथाभावो** मिथ्यात्वं । प्रसिद्धेरेवानियतत्वात् । § 2740

तस्मात् कस्यचिद् वैदिकस्य वाक्यस्या ग्निर्हिमस्यभेषजमित्यादिकस्या**वैपरीत्यदर्शनेपि सर्वेषां** वेदवाक्याना**न्तथाभाव**स्सत्यार्थत्व**न्न सिध्यति** । § 2741

अकृतकत्वादेव सत्यार्थत्वमिति चेद् [।] § 2742

542/s

आह । **अकृतकस्वभावत्वेह्येषां** वैदिकानां शब्दानां **मिथ्यार्थनियतोपि कश्चिच्छब्दः** स्यात् । इतिहेतोः स्वभावपरिज्ञानादयं सत्यार्थोयं मिथ्यार्थ

इत्येवं विवेकेन **शब्दस्वभावानिश्चयात् सर्वत्र शब्दे संशयः स्यात्** । सत्यार्थम्वैदिकम्वाक्यमकृतकत्वादिति प्रयोगे क्रियमाणेन्वयाभावात् । § 2743

व्यतिरेकिप्रयोगमाह । **मिथ्यात्व**मित्यादिना । **मिथ्यात्वं कृतकेष्वेव दृष्टमिति** हेतोर**कृतकम्वचः सत्यार्थं यदी**ति सम्बन्धः । किं कारणं [।] **व्यतिरेकेस्य विरोधिव्यापनात्** । अकृतकस्य हेतोर्यो व्यतिरेकः कृतकत्वन्तेन सत्यार्थत्वं यत्साध्यन्तस्य विरोधिमिथ्यात्वन्तस्य व्यापनात् । व्यतिरेकस्येति कर्त्तरि षष्ठी । हेतुव्यतिरेकेण कृतकत्वेन सत्यार्थविरोधिनो मिथ्यार्थत्वस्य व्याप्तत्वात् । वैदिके शब्देऽकृतकत्वात् कृतकत्वनिवृत्तौ मिथ्यार्थत्वनिवृत्तेः सत्यार्थत्वं सिध्यत्येव । § 2744

यथेत्यादिना व्याचष्टे । **यत्किञ्चिन्मिथ्यार्थम्वचः तदखिलन्निः**शेषं **कृतकमिति** कृत्वा । **हेतोर**कृतकत्वस्य **व्यतिरेकेण** कृतकत्वेन **साध्यव्यतिरेकस्य** । साध्यं सत्यार्थत्वं तस्य व्यतिरेको मिथ्यात्वन्तस्य **व्याप्तेरन्यत्र**आकृतके मिथ्यार्थत्वस्या**सम्भवात्** कारणा**दकृतकं सत्यार्थमिति स्याद् विनाप्यन्वयेन** । सत्यार्थम्वैदिकम्वचो कृतकत्वादित्यत्र प्रयोगे यद्यप्यन्वयो नास्ति । तथाप्यन्वयेन विना सिध्यत्येवेत्यर्थः । यस्माद् **यो ह्यर्थो** मिथ्यात्वलक्षणो **येन** कृतकत्वेना**व्याप्तस्तत्र** मिथ्यात्वे **तद्व्यतिरे**कस्तस्याव्यापकस्य कृतकत्वस्य व्यतिरेको कृतकत्वलक्षणो धर्म **आशंक्ये**तायमपि मिथ्यात्वे भवेदिति । तच्चेह नास्ति कृतकत्वेन मिथ्यार्थताया व्याप्तेः । **न च** विरुद्धेन व्याप्ते विरुद्धस्य सम्भवो यतो न च **विरुद्धयोः** कृतकत्वाकृतकत्वयो**रेकत्र** मिथ्यात्वे **सम्भवोस्ति** । तेनाकृतके सत्यार्थत्वं **विजातीयस्य** मिथ्यार्थत्वस्या**सम्भवे** । सत्यार्थमिथ्यार्थत्वाभ्यां नान्या गतिरस्तीत **गत्यन्तराभावाद**कृतकत्वेन सत्यार्थ
एव भवितव्यमित्यकृतकत्वा**दिष्टा र्थस्य** सत्यार्थत्वलक्षणस्य **सिद्धेः** किमन्व- 543/s
येन । **तत्साधनत्वाच्च लिङ्गस्य** इष्टार्थसाधनत्वाच्च लिङ्गस्य **व्यर्थमन्वयदर्शनं** ।
कस्माद् [।] यथोक्तविधिना **व्यतिरेकमात्रेणैव** साध्य**सिद्धेरि**ति । § 2745 191b/PSVTa

सत्त्यमेतदित्या चा र्यः । विपक्षाद्धेतोर्व्यतिरेके सिद्धे सति साध्यं सिध्येदिति **सत्त्यमेतत्** । **यदि** सत्त्यार्थताऽकृतकत्व**विपक्षयो**र्मिथ्यात्वकृतकत्वयो**र्व्याप्यव्यापकभावः सिध्येत्** । तदा कृतकत्वेन व्याप्तान्मिथ्यार्थत्वादकृतकन्निवर्त्तते । **स तु** व्याप्यव्यापकभावो विपक्षयोर्न **सिद्धः** । किं कारणं । **यस्मात्** मिथ्यात्वेऽकृतकत्वस्या**सम्भवे**ऽसम्भवनिमित्तं बाधके **हेतावनुक्ते** सति । **भावस्सत्त्वन्तस्याप्य**कृतकत्वस्य मिथ्यात्वे **शक्यते** । अकृतकं च स्यान्मिथ्यार्थं चेति । २९० ab § 2746

ननु च मिथ्यात्वे कृतकत्वं दृष्टं [।] यत्र च कृतकत्वन्तत्र कथमकृतकत्वमिति [।] § 2747

अत आह । **विरुद्धाना**मित्यादि । **विरुद्धानामपि पदार्थाना**मेकव्याप**कदर्शनात्** । यथा प्रयत्नाप्रयंत्नानान्तरीयकाणामनित्यानामेकेन कृतकत्वेन व्याप्तिः । § 2748

यदीत्यादिना व्याचष्टे । **यद्य**कृतकत्वाख्यस्य **हेतोस्साध्यविपक्षे** मिथ्यार्थत्वेऽभावः **सिध्येत्तदा साध्यस्य** सत्यार्थत्वस्य **व्यतिरेकं** मिथ्यात्वं । हेतुव्य-

तिरेकः हेतोरकृतकत्वस्य व्यतिरेकः कृतकत्वाख्यो **व्याप्नुयात्** । **न च तस्याकृतकत्वस्य तत्र** मिथ्यार्थतायाम**सम्भवे** बाधकं **प्रमाणं पश्यामः** । § 2749

अकृतकत्वादेव वेदस्य मिथ्यार्थतायामवृत्तिरिति चेद् [।] § 2750

आह । **न चे**त्यादि । मिथ्यार्थत्वेन्**आविरुद्ध**स्याकृतत्वस्य **विधिर्मिथ्यार्थ**ता**प्रतिषेधस्य साधनो युक्तः** । कस्माद् [।] **अतिप्रसङ्गात्** । एवं हि यस्य कस्यचिद् विधानेन यस्य कस्यचिदभावः प्रतीयेत । § 2751

कृतके दृष्टस्य मिथ्यात्वस्याकृतके कथं वृत्तिरिति चेद् [।] § 2752

आह । **न चैकत्र** कृतके **दृष्टस्य** मिथ्यात्वस्य पुन**रन्य**त्राकृतकेऽ**सम्भव** एव [।] किन्तु सम्भव एव । किं कारणम् [।] **पृथग्विरुद्धसहभाविनाम्पृथ**- 544/s गिति व्यक्तिभेदेन विरुद्धसहभाविनाम्विरुद्धैरर्थैरेकत्र भाविना**मपि दर्शनात्** । **अनित्यत्ववत् प्रयत्नानन्तरीयकेतरयोरि**तरदप्रयत्नानन्तरीयकं । अनित्यत्वं प्रयत्नानन्तरीयकत्वेन सह दृष्टमप्रयत्नानरीयकत्वेन सह दृश्यते । § 2753

यद्येवमकृतके मिथ्यात्वस्यादर्शनादभावः स्यादिति [।] § 2754

अत आह । **न च तथाविधस्**येत्यकृतकस्य सतो मिथ्यात्वस्या**दर्शनादसत्वमेव** । § 2755

यस्मान्न विपक्षे हेतो**रसत्तासिद्धिः सर्वतोनुपलम्भनादि**त्युक्तं प्राक् । ततश्चा**सिद्धायां** विपक्षाद्धेतो**रसत्तायां सन्दिग्ध**विपक्षाद् **व्यतिरेकिता** । § 2756

न हीत्यादिना व्याचष्टे । **अयम्पुरुषमात्रक** इत्यर्वाग्दर्शी **सर्वम्वस्तु द्रष्टुं समर्थो येनास्य** पुंसो **दर्शननिवृत्त्या न तथा स्यात्** । अदृष्टो न स्यात् । यस्माद् [।] **यस्य** हि पुंसो **ज्ञानं ज्ञेयसत्तां न व्यभिचरति** । सदित्येव कृत्वा यस्य सर्वस्मिन् ज्ञये ज्ञानं प्रवर्त्तते तस्य ज्ञानं ज्ञेयव्यापकं निवर्त्तमानं ज्ञेयमपि निवर्त्तयति । अतो**सावदर्शनान्नास्तीत्येवं ब्रुवाणः शोभेत** । न सर्वम् 192a/PSVTa [।] **तदिति** । तस्माद् [।] **इमे** भावाः **सन्तोप्यनुपलक्ष्याः** अपोह्याः स्युः । कथं [।] **स्वभावदेशकालविप्रकर्षेण** । स्वभावश्च देशश्च कालश्च तैर्विप्रकर्षो व्यवधानमिति विग्रहः । **सन्नपि** कश्चिद्देशकालाभ्यां स्वभावेन च विप्रकृष्टः पिशाचादिवत् । २९१ § 2757

ननु कालव्यवहितानामतीतानागतानामनुपलम्भादसत्वं युक्तमभावादेव । सत्यं [।] केवलमतीतानागतानामिदानीमनुपलम्भेपि कदाचित् सत्त्वं भूतं कदाचिद् भविष्यतीत्यनुपलम्भाभाव इति । § 2758

तथा हीत्यादिनैतदेव बोधयति । **को ह्यसर्वदर्शी । अत्यन्तपरोक्षेर्थे वचनस्याकृतकस्य सम्वादनं** । **इतरस्य** कृतकस्य वचनस्यात्यन्तपरोक्षेर्थे । **इतरद्वेत्य**सम्वादनं **भावयितुं** निश्चेतुं **समर्थः** [।] नैव । परेण कृतकस्यास- 545/s म्वादनमिष्टमिति द्वयमुक्तं । स्यादेतद्[।]एकस्य वेदवाक्यस्य सम्वाददर्शनात् सर्वत्र वेदे सम्वादनमिति [।] § 2759

अत आह । **प्रतिपादितं चैतच्छेषवदनुमानचिन्तायां** पूर्वमेव । किं **प्रतिपादित**मित्याह । **क्वचिदि**त्यादि । **क्वचिद्** देशकाले वा । **तथे**त्येतेन प्र-

२१ स्मिन्] ? ज्ञे

कारेण **दृष्टानामर्थानां पुनरन्यथाभावः** । पूर्वदृष्टाकाराद् वैपरीत्यं । एतदेवाह । **यथे**त्यादि **संस्कारविशेषात्** क्षीरमध्वादिपरिष्कारादिलक्षणात् । **आमलकीफलानि च क्वचिद्देशे मधुराणी**ति सम्बन्धः । **न चेदानीमतद्दर्शिना** । मधुरनिम्बफलाद्यदर्शिना । **तानि मधुराणि निम्बफलानि प्रतिक्षेप्तव्यान्येव** । तथा वेदवाक्यानाम्मिथ्यात्वं यदि नाम दृष्टन्तथापि न शक्यम्प्रतिक्षेप्तुं । **तस्मादकृतकं च स्यान्मिथ्यार्थं** चेत्यकृतकमिथ्यार्थत्वयोर्न **विरोधम्पश्यामः** । § 2760

ननु मिथ्यार्थतायामकृतकत्वस्यानुपलम्भादभाव इत्यत आह । **न हीयमनुपलब्धिरदृश्यात्म**स्वदृश्यस्वभावेर्थेष्वभावस्य साधिकेत्युक्तं प्राक् । यतश्चाकृतकत्वस्य न मिथ्यात्वेऽभावः सिद्धः । **तेन यत्किंचिन्मिथ्यात्वन्तत्सर्वं पौरुषेयं** । **इति** एवम्मिथ्यार्थत्वस्य कृतकत्वेना**व्याप्तिः** । किङ्कारण**मनिश्चयात्** । अकृत- कत्वस्य मिथ्यार्थत्वे व्यतिरेकानिश्चयादित्यर्थः । न चानिश्चितव्यतिरेकाद्धेतोस्सकाशात् साध्यसिद्धिः । § 2761

तथा हि स्वसाध्येन हेतो**रन्वयो** व्याप्तिः । **व्यतिरेको वा** विपक्षाद् व्यावृत्तिर्वा । **सत्वं वा** हेतोः **साध्यधर्मिणि** । पक्षधर्म्ममित्यर्थः । एतानि च त्रीणि रूपाणि **ज्ञानैः** प्रमाणै**र्यदि सिध्यन्ति** कीदृशैस्त**न्निश्चयफलै**स्तस्य रूपत्रयस्य निश्चयः फलं येषामिति विग्रहः । तदा तानि त्रीणि रूपाणि विवक्षितस्य साध्यस्य **साधन**म्भवन्ति । **यथोक्त**माचार्य दि ग्ना गे न । **य एव ह्युभयनिश्चितवाची** । वादिप्रतिवादिभ्यां निश्चितस्य हेतुलक्षणयुक्तस्यार्थस्य वाचकः **स साधनन्दूषणम्वा** । असिद्धत्वादिलक्षणयुक्तस्यार्थस्य वाचकः शब्दः प्रतिवादिना दूषणाभिप्रायेण प्रयुक्तः । **नान्यतरप्रसिद्धः सन्दिग्धवादो** वादिप्रतिवादिभ्या- मन्यतरप्रसिद्धस्य सन्दिग्धस्य चोभयोरन्यतरस्य च यो 192b/PSVTa
वाचकः शब्दः स न साधनं नापि दूषणं । किं कारणं [।] **पुनः साधनापेक्षत्वात्** । अनिश्चितस्य निश्चयार्थं पुनः प्रमाणापेक्षत्वात् । न चाकृतकत्वेन सह मिथ्यार्थत्वस्य विरोधो निश्चितो येनाकृतके मिथ्यात्वस्य व्यतिरेकः सिद्धः स्यात् । § 2762 546/s

अथ स्याद् [।] अकृतकत्वादेव वेदे मिथ्यात्वं न भवतीति चेद् [।] § 2763

आह । **को ही**त्यादि । यस्मात् **को हि** सचेता अकृतकत्वेन सहादृष्टविरोधस्य मिथ्यात्वस्य **सम्भवम्**वेदवाक्येषु **प्रत्याचक्षीत** । **तदि**ति तस्माद**यम**कृतकत्वस्य हेतोर्यथोक्तो **व्यतिरेको न साधनं** । किं कारणं [।] **संशयात्** । इतश्च व्यतिरेकी हेतोर्नास्तीति दर्शयन्नाह । § 2764

अपि चेत्यादि । **यत्र** विषये **साध्यविपक्षस्य** । साध्यं सत्यार्थत्वन्तद्विपक्षस्य मिथ्यात्वस्य **वर्ण्यते व्यतिरेकिता** । यत्कृतकं न भवति तन्मिथ्यार्थन्न भवतीति । य एव मिथ्यार्थत्वव्यवच्छेदस्य विषयः । **स एवास्य** कृतकस्य हेतोः **सपक्षः स्याद् [।]** अतः कारणात् **सर्वो हेतुरन्वयी** । अन्वयव्यतिरेकी [।] व्यतिरेकस्य प्रकृतत्वात् । न व्यतिरेक्येवेत्यर्थः । § 2765

ननु साध्यधर्मसामान्येन समानोर्थः सपक्षः साधर्म्यदृष्टान्त उच्यते । न चायमिहास्ति [।] तत्कथं स एवास्य सपक्षः स्यादित्युच्यते । § 2766

सत्यं [।] सपक्षसाध्यत्वेनान्वय एव सपक्ष उच्यते । अत एवाह [।] **सर्वो हेतुरतोन्वयीति** । § 2767

यदित्यादिना व्याचष्टे । **यत्किञ्चिन्मिथ्यार्थन्तत्सर्वम्पौरुषेयमिति** । एवं **हेतो**रकृतकत्वस्य **विपक्षेण** कृतकत्वेन **साध्यविपक्षस्य** मिथ्यात्वस्य या **व्याप्तिः सा तदभावे** कृतकत्वाभावे मिथ्यात्वस्या**भावसिद्धौ** सत्यां **स्यात्** । किं कारणं [।] कृतकत्वाभावे **भवतो** मिथ्यार्थत्वस्य **तेन** कृतकत्वेन **व्याप्त्ययोगात्** । तस्माद् व्याप्तिमिच्छता । मिथ्यार्थत्वस्य कृतकत्वनिवृत्त्या निवृत्तिरेष्टव्या । **यैव** च साध्यसाधन**विजातीययो**र्मिथ्यात्वकृतकत्वयो**र्व्यावृत्तिसिद्धिः** । कृतक-
547/s त्वनिवृत्या मिथ्यार्थत्वन्निवर्त्तत इत्येवंरूपा । **सैवा**कृतकस्य हेतोः सत्यार्थत्वेनान्वयस्थितिर**न्वयव्यवस्थितिः** । किं कारणम् [।] **विपक्षव्यवच्छेदलक्षणत्वात् साध्यस्य** सत्यार्थत्वस्य । विपक्षो मिथ्यात्वन्तस्य कृतकत्वनिवर्त्तनो कृतके यो व्यवच्छेदो व्यावृत्तिस्तल्लक्षणत्वात् । § 2768

किञ्च [।] सत्यार्थताप्रतिषेधो मिथ्यार्थत्वं । तस्य च मिथ्यार्थत्वस्याकृतके यदा प्रतिषेधः कृतस्तदा **प्रतिषेधद्वय**ञ्जातं । अस्मा**च्च** सत्यार्थताव्यवच्छेदरूपात् प्रतिषेधद्वयात् सत्यार्थता**विधिसिद्धे**रिति हेतोः **कानन्वयान्व**यरहिता । साधनव्यतिरेकेण कृतकत्वेन साध्य**व्यतिरेक**स्य मिथ्यात्वस्य व्याप्तिसिद्धिर्नैवानन्वया **व्याप्तिसिद्धिः** । § 2769

तदिति तस्मान्न **कश्चिद्धेतुरनन्वयो नाम** । किन्तु सर्वोन्वयव्यतिरेक-
193a/PSVTa वानेव । किं कारणम् [।] **एकव्यवच्छेदस्या**कृतके मिथ्यार्थत्वव्यवच्छेदस्य । **विजातीयसिद्धिनान्तरीयकत्वात्** । मिथ्यार्थता विजातीयस्य सत्यार्थत्वस्य या सिद्धिस्तन्नान्तरीयकत्वात् । § 2770

यद्येकव्यवच्छेदस्तद्विजातीयसिद्धिनान्तरीयकस्तदा**ऽनित्यनिरात्मादिव्यवच्छेदेपि** अनित्यताया निरात्मताया आदिशब्दाद् दुःखत्वादीनाञ्च । यदा क्वचिच्छशविषाणादौ व्यवच्छेदः क्रियते तदापि **तथा स्यात्** । मिथ्यार्थताव्यवच्छेदेन सत्यआर्थसिद्धिवदनित्यत्वादिविजातीयानान्नित्यसात्मकसुखत्वादीनां सिद्धिः स्यात् । न चैतदिष्टं [।] तथात्रापि माभूदिति परो मन्यते । § 2771

नेत्यादिना परिहरति । नायन्दोषः । किं कारणं [।] **व्यतिरेकव्यवच्छेदस्य भावरूपत्वात्** । व्यतिरेकोऽभावो [।] अभावस्य च यो व्यवच्छेदो निवृत्तिस्तस्य भावरूपत्वात् । अभावनिवृत्त्या भावव्यवस्थेति यावत् । तदनेनभावलक्षणमुक्तं । अस्मादेव वचनादिदमप्यर्थादुक्तम्भवति । भावव्यवच्छेदस्याभावरूपत्वादिति । तदनेन भावाभावयोस्तावल्लक्षणमुक्तं । तत्र यस्मिन् व्यवच्छिद्यमाने । न भावानुषङ्गः । यस्मिंश्च व्यवच्छिद्यमाने भावानुषङ्गस्तद्दर्शयन्नाह । **न भावेत्यादि** । **भाव**स्वभावस्य **व्यवच्छेदे** सति न **भावानुषङ्गो** न
548/s भावस्याक्षेपः । भावो न भव तीति तत्प्रतिषेधस्यैव सम्भवात् । **अभावव्यव**च्छेदस्वभावस्य विरहमात्रस्य **तु** यो **व्यवच्छेदस्स नियमेन भावस्योपस्थापनो** भावस्याक्षेपकः । किङ्कारणम् [।] **भावाभावयोरन्योन्यं** यो **विवेको** विरह-

स्तद्रूपत्वात् । तत्स्वभावत्वात् । भावविवेकस्याभावरूपत्वादभावविवेकस्य च भावरूपत्वादित्यर्थः । § 2772

एवन्तावद् भावाभावव्यवच्छेदयोर्भावानाक्षेपाक्षेपकत्वमुक्त्वा प्रकृतं योजयत्य**भावरूपस्त्व**त्यादिना । सत्यार्थतायास्**तु** यो **व्यतिरेको** मिथ्यार्थतालक्षणः । **स** सत्यार्थताऽभावरूपा स **व्यतिरिच्यमानः** कृतकत्वनिवृत्या निवर्त्तमानो **भावं** सत्यार्थतालक्षण**मुपस्थापयत्य**कृतके । § 2773

यदि तु सत्यार्थत्वविपरीतरूपं मिथ्यार्थत्वम्परेणाभ्युपगम्यते । तदा वेदवाक्येषु कृतकनिवृत्तौ मिथ्यात्वमेव न स्यान्न तु सत्यार्थत्वन्ततश्चानर्थक्यं स्यादिति वक्ष्यति । तस्मादवश्यं सत्यार्थता भाव**रूपा** । मिथ्यार्थतालक्षणो धर्म एष्टव्यः [।] स च व्यतिरिच्यमानस्सत्यार्थताया भावमुपस्थापयति । **नैवं नैरात्म्यादयो** विरहरूपाः [।] किं कारणं [।] **स्वभावविशेषात्** । स्वभावविशेषो हि नैरात्म्यं । तमेवाह । **क्रिया** शुभाशुभकरणं । **भोगः** सुखदुःखानुभवस्तयो**रधिष्ठानं** स्वीकारस्तत्रा**स्वतन्त्रः** परवशो **ह्यात्मा** स्वभावो **निरात्मा** । स्वभावपर्यायोत्रात्मशब्दः । किं पुनः कारणम् [।] एवंभूतः स्वभावो निरात्मा भवतीत्याह । **तत्स्वातन्त्र्ये**त्यादि । **तस्मिन्** क्रियाभोगाधिष्ठाने यत्**स्वातन्त्र्यं** तल्**लक्ष ण *त्वात्** । तत्स्व भावत्वादेवा**त्मनः** परैः कल्पितस्य 193b/PSVTa । अतस्तद्वैधर्म्येणास्वतन्त्रस्वभावो निरात्मा भवतीत्यभिप्रायः । § 2774

यत एवन्तदिति तस्माद् **रूपं** स्वभावो **नैरात्म्यं नात्मनिवृत्तिमात्रं** । **अन्यथा** यदि निवृत्तिमात्रं नैरात्म्यं स्यात्तदा निःस्वभावत्वान्निरुपाख्यमेव तद् भवेत् । **निरुपाख्ये** च **कृतकत्वादेः** [।] आदिशब्दात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वादेर्वस्तुधर्मस्य हेतोर**योगात्** । **ततः** कृतकत्वादेर्हेतोस्सकाशान्नैरात्म्यं गति**र्नैरात्म्यसिद्धिर्न स्यात्** । इष्यते च [।] तस्मान्न बौद्धस्यात्मविरहमात्रं नैरात्म्यं । 549/s न व्यवच्छेदमात्रं विवक्ष्यते [।] किन्त्**वात्मव्यवच्छेदेन निरात्मनो भावस्य** वस्तुनो निरात्मशब्देन **परामर्शाद**भिधानात् कृतकत्वादेस्सकाशान्नैरात्म्यगतिर्न प्राप्नोतीत्यय**मदोष इति चेत्** । एवमप्यात्मपर्युदासेन **वस्तुसंस्पर्शात्** । **तदेवास्मदुक्तम्वस्तुरूपम्भावस्वभावन्नैरात्म्यमायातं** । न च भावव्यवच्छेदे भावान्तरानुषङ्गः । तस्माद् बौद्धानां शशविषाणादौ नैरात्म्यव्यवच्छेदेपि नात्मनो भावसिद्धिः । तेन यदुक्त मनित्यनिरात्मताव्यवच्छेदेपि तथा स्यादि ति तत्परिहृतं । § 2775

यस्यापि नै या यि का दे **र्नाभावरूप** आत्मआ **व्यतिरेकः** [।] किन्तर्हि [।] स्वभावाभाव एव **तस्य** नैयायिकादे**र्भावरूप**स्य नैरात्म्यस्य **व्यवच्छेदे** नात्मनो **भावसिद्धिः स्यात्** । **इति** हेतोः शशविषाणादौ नैरात्म्यव्यवच्छेदेप्यात्मनो **नान्वयानुषङ्गः** । आत्मनान्वयोनुगमो न भवतीत्यर्थः ।

---

३ त्व] pvb-B भावानाक्षेपकत्वमुक्त्वा ।
८ मिथ्यात्व] pvb-B मिथ्यार्थत्वमेव ।
९ रूपा] pvb-B रूपो ।
१६ *] pvb-B
१८ निवृत्तिमात्रं] pvb-B नात्मव्यवच्छेदमात्रं-- added
१९ निवृत्तिमात्रं] pvb-B स्वातन्त्र्यः ।

यथा च शशविषाणादौ नैरात्म्यव्यवच्छेदेप्यात्मनो नान्वयानुगम**स्तथा** जीवच्छरीरेऽ**नैरात्म्येपि** नैरात्म्याभावेपि **नात्मनो भावसिद्धिः स्यात्** । § 2776

अथवान्यथा व्याख्यायते । मी मां स को क्तव्यतिरेकिनिराकरणप्रस्तावेन नैयायिकोक्तमपि व्यतिरेकिणं निराकर्त्तुमाह । **यस्यापीत्यादि** । यस्यापि नैयायिकादे**र्नाभावरूप** आत्मा **व्यतिरेकः** [।] किन्तर्हि [।] नैरात्म्यम्भावस्वभाव एव । **तस्यैव**म्वादिनो नैयायिकस्य **भावरूपस्य** नैरात्म्यस्य **व्यवच्छेदे ना**त्मनो **भावसिद्धिः स्यात्** । भावव्यवच्छेदे भावान्तरानुषङ्गाभावात् । **इति** हेतोर्यत्र प्राणादिमत्त्वन्तत्रात्मेति **नान्वयानुषङ्गः** । यथा च नान्वयानुषङ्ग**स्तथा** साध्यधर्मिण्य**नैरात्म्येपि** नैरात्म्यनिवृत्तावपि **नात्मनो भावसिद्धिः** स्यात् । § 2777

एतदेव प्रयोगपूर्वकन्दर्शयन्नाह । **यथेत्यादि** । **इदं जीवच्छरीरं न निरात्मकं प्राणादिमत्त्वादिति** । आश्वासः प्राणः । आदिशब्दात् प्रश्वासादिपरिग्रहः । अत्र प्रयोगे जीवच्छरीरस्य सात्मकत्वं साध्यन्न चोभयसिद्धः । स पक्षभूत आत्मास्तीति नान्वयश्चिन्त्यते । केवलं साध्यस्यात्मनो हेतोश्च प्राणादिमत्त्वस्य यथाक्रमं यौ **विपक्षौ** नैरात्म्यमप्राणादिमत्त्वं च **तयोर्व्याप्य**-194a/PSVTa, 550/s **व्यापकभावचिन्तायां** क्रियमाणायाम**प्रमाणादिमत्त्व एव नैरात्म्यं दृष्टन्तदभावे** व्यापकस्याप्राणादि- मत्त्वस्याभावे **च** व्याप्यं नैरात्म्यं । प्राणादिमति **नास्तीति** न्यायात् । **स्वयं न भवदपि** नैरात्म्यं **प्राणादीनां** हेतुत्वेनाभिमतानाम् **आत्मनि** सपक्षभूते **न सिद्धिमुपस्थापयति** । नैरात्म्यस्य भावरूपस्य व्यवच्छेदेप्यनात्मलक्षणस्य भावस्यानाक्षेपात् । ततः सत्यपि व्यतिरेकेन्वयानुषङ्गाभावाद् व्यतिरेक्येव हेतुः प्राणादिरिति न या यि क स्येष्टसिद्धिरेवेयता ग्रन्थेन दर्शिता । § 2778

एतस्मिन्नभ्युपगमे दोषमाह । **तथेत्यादि** । अप्राणादिमत्त्वनिवृत्त्या प्राणादिभ्यो निवर्त्त्यमानमपि नैरात्म्यं । यथा प्राणादीनामात्मनि सपक्षभूते न सिद्धिमुपस्थापयति । **तथा साध्येपि** जीवच्छरीरे **प्राणादि**हेतुभिर्न्नैरात्म्यं **व्युदस्यमानं केवलं स्यात्** । न त्वात्मन उपस्थापकं । § 2779

एतदेव ग्रहणकवाक्यं स्पष्टयन्नाह । **नैरात्म्येऽभावादित्यादि** । **नैरात्म्ये** प्राणादीनाम**भावात् प्राणादयस्तन्निर**सना नैरात्म्यमात्रव्यवच्छेदका **नात्मोपस्थापकाः** । किं कारणं [।] **तत्र** सात्मके प्राणादे**र्भावासिद्धेः** । **न च** जीवच्छरीरे **नैरात्म्य**स्यात्मविरुद्धस्य **निवृत्त्यात्मसिद्धिः** । किं कारणं [।] **विपक्षान्नै**रात्म्यात् प्राणादे**र्व्यतिरेकदर्शनेपि** क्रियमाणे सपक्षेप्यात्मनि प्राणादीनां **सिद्धिप्रसङ्गात्** । § 2780

यत एवं [।] तस्मा**न्न विपर्ययव्याप्तिः** । सात्मकत्वप्राणादिमत्त्वविपक्षयोर्नैरात्म्यात् प्राणादिमत्त्वयोर्न व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः । कदा [।] नैरात्म्यात् प्राणादे**र्व्यतिरेकासिद्धौ** । एवं हि हेतुविपक्षेणाप्राणादिमत्त्वेन साध्यविपक्षस्य नैरात्म्यस्य व्याप्तिसिद्धिः स्यात् यदि प्राणादिभ्यो नैरात्म्यं । निवर्त्तेत

२० नात्म] pvb-B ०प्यात्मलक्षणस्य ।

। सा च निवृत्तिरन्वये सति स्यात् । तदाह [।] **तत्सिद्धिरेव चे**त्यादि । तस्य व्यतिरेकस्य **सिद्धिरेवान्वय सिद्धिः** । तन्नान्तरीयकत्वात्तस्य । व्यतिरेकसिद्धिरेवान्वयसिद्धिरुक्ता । § 2781

अथान्वयसिद्धिर्नेष्यते । तदाऽ**सिद्धौ** चान्वयस्य । तद्व्यतिरेकवृत्तिसिद्धावपि । **तस्यात्मनो व्यतिरे**को नैरात्म्यन्तस्य प्राणादेः सकाशा**न्निवृत्तिसिद्धावपि** । **तदसिद्धि**स्तस्यात्मनस्सपक्षभूतस्यासिद्धिरिति कृत्वा **साध्येपि** जीच्छरीरे नैरा त्म्यनिवृत्तावप्यात्मनोऽसिद्धि**प्रसंगः** । तदिति तस्मा**दन्वया**ऽन्वयरहिता 551/s **न व्यतिरेकव्याप्तिः** साध्यसाधनविपक्षयोर्न व्याप्तिरित्यर्थः । § 2782

अभ्युपगम्यापीति तु ब्रूमः । भवतु नामानन्वया विपर्ययव्याप्तिः । जीवच्छरीराच्च नैरात्म्यनिवृत्तौ सात्मकत्वं जीवच्छरीरस्य प्रकारान्तराभावात् । सत्यार्थतासाधने त्वकृतके हेतावयम्प्रकारो न सम्भवतीत्याह । **मिथ्यार्थताया इ**त्यादि । **मिथ्यार्थतायास्तु** साध्यविपक्षभूतायाः **पौरुषेयत्वेन व्याप्त्या** हेतुभूतया शब्दा**दपौरुषेयान्निवृत्तावपि न सत्यार्थत्वम**कृतकस्य सिध्येत् । किं कारणं [।] सत्यार्थत्वव्यतिरेकेणानर्थक्यस्य **प्रकारान्तरस्य सम्भवात्** । सत्यार्थत्वमिथ्यार्थ- **त्वे न द्वैराश्ये** तु **शब्दानामेतत्** स्यात् । मिथ्यार्थत्वनिवृत्तौ 194b/PSVTa सत्यार्थत्वं स्यात् । किं कारणम् [।] **एकनिवृत्तौ** मिथ्यार्थतानिवृत्तौ सत्यार्थताव्यतिरेकेण **गत्यन्तराभावात्** । द्वैराश्यमेव तु नास्ति गत्यन्तरसम्भवाद् [।] अतस्ते शब्दा **अनर्था अपि स्युरिति नेष्टसिद्धिर्न** सत्यार्थतासिद्धिः । § 2783

शब्देभ्यो**र्थप्रतीतेः** कारणान्ना**नर्थका इति चेत्** । नायं स्वाभाविकोर्थप्रत्ययः किन्त्वेष **पुरुषव्यापारः स्यात्** । संकेतः पुरुषव्यापारस्तत्फलत्वात्पुरुषव्यापार इत्यभेदेनोक्तः पुरुषव्यापारात् स्यादित्यर्थः । किम्वत् । प्रसिद्धादर्थाद**र्थान्तरविकल्पवत्** । § 2784

एतदेव व्याचष्टे । **यथे**त्यादि । जे मि नी ये रिष्टेनार्थेन **भ र तो र्व श्या दिचरितादि**कस्या**तदर्थत्वेपि** तद्भरतचरितमुर्वशीचरितं । आदिशब्दादन्यस्यापि पु रू र व श्चरितादेर्ग्रहणं । द्वितीयेनादिग्रहणे न भरतादीनां चरितादन्यदप्यवस्थाविशेषादि**कमर्थमन्ये** मी मां स का लोकप्रसिद्धादर्था**दन्यथा व्याचक्षते** । भरतो यूपः । उर्वशी पात्री । अरणिर्वेत्यादिना । § 2785

व्याख्यातृविकल्पिताद् अर्थप्रतीतिर्न भवत्येवेति चेद् [।]§ 2786

आह । **तदनुसारेणे**त्यादि । व्याख्यातृभिर्विकल्पितार्था**नुसारेण** । **केषांचिच्छ्रोतॄणां प्रतीतिर्भ**वत्येव [।] **तथेति** भरतादिशब्दव्याख्यावत् । स्वभावादनर्थकेष्वपि वेदवाक्येष्**वर्थविकल्पः पुरुषकृतः स्यान्न शब्दस्वभावकृतः** । किं कारणं [।] वैदिके भ्योर्थप्रतिपत्तौ **पुरुषस्य** जे मि नि प्रभृते**रुप-** 552/s **देशापेक्षणात्** । किमिव [।] **अर्थान्तरवदेव** । भरतोर्वश्यादिशब्दानामर्थान्तरविकल्पवदित्यर्थः । स्वभावतोर्थप्रतिपादनेपि पुरुषोपदेशमपेक्षिष्यन्त इत्यपि मिथ्या । यतो **न हि प्रकृत्या** स्वभावेनार्थ**प्रकाशनास्तं** पुरुषोपदेश**मपेक्षन्ते वह्न्यादयः** । **पुरुषस्तु** स्वमात्मीयं **समयव्यापार**संकेतसामर्थ्येनाचक्षाणः पर-

स्मै **उपदिशति** । यथायं शब्दोस्मिन्नर्थे मया प्रयुक्त **इति** न्याय्यं [।] न तु प्रकृत्यार्थप्रकाशने पुरुषोपदेशो न्याय्यः । § 2787

अथ पुरुषसमितार्थवन्निसर्गसिद्धोपि वेदोर्थेषु पुरुषोपदेशमपेक्षते । तदा यश्च **पुरुषेण समितः** संकेतितो यश्च **निसर्गेण** स्वभावेन **सिद्धो**र्थः । तयोर्द्व- योरपि पुरुषोपदेशा**पेक्षणं** प्रत्यविशेषात् । **अन्यश्च** कश्चिद्विशेषो नास्ति येनायं पुरुषसमितोयं निसर्गसिद्ध इति प्रतीयेत । **अतः** कारणा**देको** वैदिकोर्थे **नैसर्गिकः** । निसर्गे भव इत्याध्यात्मादित्वाट्ठक् । **अन्यो** लौकिकशब्दोर्थे **पौरुषेय इति दुरवसानं** । दुर्बोधं । विभागसाधकप्रमाणाभावात् । § 2788

अस्ति विशेषो निसर्गसिद्धस्य वैदिकस्य कोपि प्रमाणसम्वादः । प्र- माणान्तरानुगमनं । यस्तु नैवं स पौरुषेय इति चेत् । **एतदुत्तरत्र निषेत्स्यामो**
195a/PSVTa यथा **नास्त्यन्तपरोक्षेर्थे प्रमाणान्तरवृत्तिरि**त्यादिना ग्रन्थेन । पुरुषोपदेशापेक्ष- णादिना च **समानधर्मणो**र्लौकिकवैदिकयोः **प्रमाणसम्वादमात्रविशेषादेकत्र** वैदिके **ऽपौरुषेयत्वे**न कल्प्यमाने । **बहुतरमिदानीं** लौकिकमेकवाक्यं प्र- माणसम्वा**द्यपौरुषेयं** कल्प्यं स्यात् । यस्मात् **सन्ति पुरुषकृतान्यपि वाक्यानि कानिचिद्** अनित्या वत संस्कारा* इत्येवमादीनि । **एवम्विधानीति** प्रमाण- सम्वादीनीति कृत्वा **तेष्वपौरुषेयत्वप्रसंगः** । § 2789

अथ प्रमाणसम्वादिनोपि लौकिकस्य पौरुषेयत्वन्तदा **तद्वदेषामपि** वै-
553/s दिकानां शब्दानामभि**प्रेतार्थवत्ता पौरुषेयी च स्यात् प्रमाणानुरोधिनी च** प्रमाणासम्वादिनी चेति न विशेषं पश्यामो वैदिकानां शब्दानां लौकिकेभ्यः । § 2790

वैदिकानां शब्दानां मन्त्रत्वादेवापौरुषेयत्वमिति दर्शयन्नाह । **अपि चे**त्यादि । **व्याहतं** परस्परविरुद्धं । तथा हि [।] **मन्त्राणां कस्यचि**त्पुरुषस्य **समयत्वे** प्रतिज्ञाव्यवस्थापितत्वे सति **कार्यसाधनं युक्त**मभिमतकार्यसिद्धिर्मन्त्रप्रयोगाद् युक्तेति । § 2791

यद्येत इत्यादिना व्याख्यानं । **एते मन्त्रा यदि कस्यचित्** प्रभाववतः कर्त्तुः **समयः** स्यादिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । समयव्यवस्थापितत्वात्समय इत्युच्यन्ते । कथं पुनरसौ समयः कृत इत्याह । **परार्थे**त्यादि । **परार्थ**परता परार्थप्रधानता । कृपालुतेति यावत् । तस्या **अनुरोधेन** । **अन्यतो वा कुत- श्चिद्** यशःप्रभृतेर्**हेतोः** कृतः **स्यात्** । कीदृशोसौ समय इत्याह । **यथे**त्यादि । **यथा मत्प्रणीतमेतद् वाक्यं** [।] किं भूतम् [।] **अभिमतार्थोपनिबन्धनं** । मन्त्रस्य कर्त्तुरभिमतो योर्थो विधिविशेषः । आवाहनविसर्जनादिलक्षणः स निबन्धनं प्रवृत्त्यङ्गं यस्मिन् वाक्ये तत्तथोक्तं । **एवमि**त्यनेनानुक्रमेण **नियुंजानं** प्रयुंजानं पुरुषम**नेनार्थेन** पुरुषाभिमतेन फलेन **योजयामीति** समयः स्यात् । **तदा मन्त्रप्रयोगात् कदाचित्** विधिसमाप्तौ । अभिमत्**आर्थनिष्पत्तिः** स्यात् । **कविसमयादिव** । यथा केनचित् काव्यं कृत्वैवं समयः कृतः [।] मत्प्रणीतं

१५ *] धम्मपदे

काव्यं यः पठति । तस्मै मयेदं दातव्यमित्यतस्तत्कृतकाव्य**पाठकानां** यथा प्रतिज्ञातार्थनिष्पत्तिस्तद्वत् । § 2792

अथ भावशक्तिः शब्दस्वभावस्यैव सा तादृशी शक्तिर्येनाभिमतम्फलम्भवति । न यथाभिमतात् पुरुषसमयात् । तदा **स्यादन्यत्रापि** । यथा कथंचित्प्रयुक्तान्मन्त्रादपि । किं कारणं [।] वर्णात्मकस्य मन्त्रस्या**विशेषतः** । § 2793

नेत्यादि व्याख्यानं । **न वै पुरुषसमया**द्धेतो**र्मन्त्रे**भ्योर्थ **सिद्धिः । किन्तर्हि** [।] भावस्य वर्णरूपस्य मन्त्रस्य **स्वभाव एष** [।] **यदि न** मन्त्राः कस्यचिद् विधिपूर्व**न्नियुक्ताः फलदाः** । § 2794 554/s

तत्तर्हीत्यादि [।] सि द्धा न्त वा दी । **तत्तर्हि** मन्त्राख्यानं **वर्णानां रूपं सर्वत्रेति** विधिरहिते काले । विपरीतादिप्रयोगे वाऽ**विशिष्टमिति** । **यथाकथंचि**त्पा ठानुक्रमं विधिं चोल्लंघ्य **प्रयुक्तादपि** मन्त्रादभिमतं **फलं स्यात्** । 195b/PSVTa यस्माद् **वर्णा एव हि मन्त्रो नान्यत् किञ्चिद्** वर्णव्यतिरिक्तं । § 2795

तत्क्रमो वर्णक्रमो न वर्णा एवेति **चेत्** [।] § 2796

तदसत् [।] यस्माद् वर्णेभ्यः **क्रमस्यार्थान्तरत्वं च** वर्णानुपूर्वी वाक्यं चेदित्यत्रान्तरे **पूर्वमेव निराकृतं** । § 2797

नेत्यादि व्याख्यानं । **वर्णे**भ्यः क्रमस्या**व्यतिरेके च वर्णा एव मन्त्रास्ते च** वर्णा **अविशिष्टाः सर्वत्र** प्रतिलोमपाठादाविति **सर्वथा** यथाकथञ्चित् प्रयुक्ता **फलदाः स्युः** । न च फलदा भवन्ति । न केवलं विधिभ्रंशे न फलदाः प्रत्युतानर्थकारिण एव भवन्तीत्याह । **उपप्लव** इत्यादि । उपद्रवः । **उपप्लवः** । तु शब्दोतिशये । **अल्पीयसोपि** विधि**क्रमस्य भ्रंशाद् दृष्टः** । स च पुरुषसमयत्वे मन्त्राणां युज्यते । नापौरुषेयत्वे । § 2798

कस्यचित् समयत्वेपि कथमुपप्लव इति चेदाह । **कस्यचिदि**त्यादि । मन्त्रस्य कर्त्रा ये विधयो निर्दिष्टास्तेषां मध्ये **कस्यचिद्विधेरनुष्ठानाद् देवतायाः** सन्निधिर्भवति । तत**स्सन्नि**धेरन्यस्य विधिविशेष**स्यासाकल्ये**नासम्पादनेन । देवताया **विराधनात्** खेदनाच्चो**पप्लवः** स्यात् । तत्रावीतरागा देवता । विरागिता स्वयमेवानर्थं करोति । वीतरागाः तु न स्वयं । तदभिप्रसन्नास्त्वन्ये देवतादयः कुर्वन्तीति द्रष्टव्यं । § 2799

यत्र मन्त्रे न कश्चिदपि विधिः क्रियते तत्र कथमिति [।] § 2800

आह । **सर्वे**त्यादि । **सर्व**विधि**भ्रंशे तु कस्यचिदेव समयस्य** मन्त्रप्रणेतृकृतस्य विधे**रनुष्ठानाद्** देवताया **असन्निधेर्नार्थानर्थौ** । § 2801 555/s

किंचेत्यादिना दोषान्तरमाह । निवारितं **क्रमस्या**र्थान्तरत्वं । भवतु वा वर्णेभ्यः क्रमस्यार्थान्तरत्वमनर्थान्तरत्वम्वा । तत्रा**नर्थान्तरत्वे** क्रमस्य वर्णात्मा वर्णस्वभाव एव मन्त्रः । अर्थान्तरत्वे तु तत्क्रमात्मा । वर्णक्रमात्मा । तस्य **वर्णात्मनस्तत्क्रमात्मनो वा मन्त्रस्य** कीदृशस्य्**आर्थहेतोः** पुरुषार्थकारणस्य हेतुभि**रकृतत्वान्नित्यस्य नित्यं सन्निधानमिति** कृत्वा **नित्यन्तदर्थसिद्धिः स्यात्** । तेभ्यो मन्त्रेभ्यः पुरुषार्थस्य निष्पत्तिः स्यात् । किङ्कारणं [।] **यतो** यस्या

हि भावशक्तेर्मन्त्रशक्तेः सकाशात् मन्त्रसाध्यस्य **फलस्योत्पत्तिः सा** भावशक्ति**रविकलेति न फलवैकल्यं स्यात्** । यस्मा**न्न हि कारणस्य साकल्ये** सति **कार्यस्य वैकल्यमसत्त्वं युक्तं** । किं कारणं [।] **तस्याविकल**स्य कारणस्य कार्यमकुर्वतो **कारणत्वप्रसङ्गात्** । नित्यत्वेपि मन्त्राणां **न केवलान्मन्त्रप्रयोगा**दिति मन्त्रसम्बन्धा**दिष्टसिद्धिः** । किङ्कारणं [।] **तस्य** मन्त्रस्य **विधानापेक्षत्वादिति चेत्** । तदयुक्तं यस्मान्मन्त्रस्य विधानापेक्षत्वेऽभ्युपगम्यमाने तस्यापेक्षणीयस्य विधानादेर्मन्त्रं **प्रत्यसामर्थ्य**मनाधेयातिशयत्वान्मन्त्रस्य । § 2802

तद्व्याचष्टे । **यदि ही**त्यादि । विधानादिभि**र्मन्त्र** कल्पो विधिस्तस्मा**दन्यतो वेति कुतश्चि**त्सहकारिणः स्थानविशेषादेस्सकाशात् कश्चित् **स्वभावातिशय-**
196a/PSVTa **मासादयेयु**र्लभेरन् । तदा सहकारी तत्रोत्पाद्ये मन्त्रस्य स्वभावातिशये **समर्थोपेक्ष्यः स्यात्** । **न च नित्येष्वे**तदतिशयोत्पादन**मस्तीत्युक्तं** प्राक् । **तत्किमयं** सहकार्यतिशयोत्पादनं **प्रत्यसमर्थो** मन्त्रै**रपेक्ष्यत इति** कृत्वा **आनपेक्षा** मन्त्राः **सदा** कार्यं **कुर्युः** । यदि कारकस्वभावा [।] नो **चेन्न वा**
556/s **कदाचित्** कार्यं कुर्यु**रनति शयात्** स्वभास्य सर्वदा तुल्यत्वात् । § 2803

किं च [।] **सर्वस्य** पुंसः पातकादियुक्तस्यापि **साधनं** फलहेतव**स्ते** न मन्त्राः **स्युः** । समयनिरपेक्षा **यदीदृशी** मन्त्राणाम्**भावशक्तिः** । अथ स्याद् यजमानेनैव प्रयुक्ताः फलदा इति [।] § 2804

अत आह । **प्रयोक्तुर्भेदो** विशेषो यजमानत्वन्त**दपेक्षा च** । **नासंस्कार्यस्य** मन्त्रस्य **युज्यते** । **यदि भावशक्त्यैव** समयानपेक्षया **मन्त्राः** फलदा **न ते** मन्त्राः फलदानं प्रति **कश्चित्** पुरुषं **परिहरेयुः** । **अन्यं वा** शूद्रादिकं । यस्मा**न्न ह्यन्यम**यजमानं **प्रति स्वभावो** मन्त्राणां कार्यकरणस्वभावोऽ**तद्भावो भव**त्यजनकस्वभावो भवति । किं कारणं [।] **तस्य** जनकस्वभावस्य **तेना**ब्राह्मणेन चानपकर्षणात् । अखण्डनात् । **अन्येन** च यजमानादिना**नुत्कर्षणात्** । अतश्च कारणात् **केनदित्** पुरुषेण **सह** मन्त्राणां **कार्यकारणभाव**योगः । त**दयोगाच्च** यथाक्रमं ब्राह्मणेनान्येन च मन्त्राणां **प्रत्यासत्तिविप्रकर्षाभावात्** सर्वस्य साधनं स्युरिति । **अत एव** न नित्यत्वादे**वास्य** मन्त्रस्या**संस्कार्यत्वात् प्रयोक्ता** । कार्ये नियोक्ता कश्चिद् ब्राह्मणोन्यो वा **नास्ति यतः प्रयोक्ता** मन्त्रसाध्यं **फलमश्नुवीत** लभेत ब्राह्मण एव नान्यः । तथा हि यथा शूद्रादिरपाठको न किंचित्करोतीति न प्रयोक्ता तथा ब्राह्मणोपि [।] ततः संस्काराप्रतिपत्तेरिति । § 2805

किञ्च **संस्कार्यस्या**प्याधेयातिशयस्यापि **भावस्य वस्तुभेदो** हि कारणभेदो **हि भेदको** न च ब्राह्मणशूद्रादीनां स्वभावभेदः परमार्थतोस्ति । केवलं लोकव्यवहारकृतो विप्रशूद्रादिभेदः । तेन लोकव्यवहारभिन्नानां ब्राह्मणादीनां **प्रयोक्तृणाम्भेदान्नियमो मन्त्रशक्तौ न** सम्भवति । येन ब्राह्मण एव फलमासादयेन्न **शूद्रः** । § 2806

९ ल्पो] In the margin.
१४ दि] १ In the margin.

557/s

क्व तर्ह्ययन्नियमः स्यादिति [।] § 2807

आह । **समये भवेत्** । यदा समयो मन्त्रस्तदा समयस्य कर्त्ता वस्तुस्वभावानपेक्षः समयं करोति । यथालोके ये ब्राह्मणाः प्रसिद्धास्तेभ्य एव प्रयोक्तृभ्यः फलन्दास्यामि नान्येभ्य इति स्यान्नियमः । § 2808

आधेयेत्यादिना व्याख्यानं । **आधेयो** जन्यो **विशेषो** येषान्ते भावाः । **तद्धेतो**र्विशेषहेतोः **स्वभावभेदे** सति । **ततो** विशेषहेतोः सकाशाद्**आसादितातिशयत्वादे**कत्रान्यथाभूतः पुनर**न्यत्र** कारणान्तरे**ऽन्यथा स्युर्न त्वभेदे** कारणस्यान्यथाभावः । किं कारणं **कारणाविशेषे** सति **कार्यस्याविशेषात्** । § 2809

अथ कारणाविशेषे कार्यस्य विशेषस्तदा विशेषे कार्यस्याप्यभ्युपगम्यमाने । **तस्य विशेषस्याहेतुकत्वप्रसंगादि**त्युक्तप्रायं । § 2810

तदिति तस्मा**दिमे मंत्राः कार्या अप्य**नित्या अपि । हेतुकृतात् **स्वभावभे-** दात् **फलदायिनो**ऽपि **न शूद्रादिप्रयोगेप्यन्यथा स्यु**रफलदाः स्युः । किं 196b/PSVTa
कारणं [।] **शूद्र** इति **विप्र** इति ब्राह्मण इत्य**भिधानं** संज्ञा **ययोः पुरुषयो**स्तयोर्बुद्धीन्द्रियदेहेषु **स्वभावभेदाभावात्** । प्रतिव्यक्ति स्वलक्षणभेदोस्तीति चेत् [।] न । तस्य ब्राह्मणेष्वपि प्रतिव्यक्ति सम्भवात् । जातिकृतस्तु भेदो नास्तीत्युच्यते । § 2811

नन्वयं ब्राह्मणोऽयं शूद्र इति लोके नामभेदोस्ति । तथा सम्मानादिव्यवहारभेदश्च [।] ततः स्वभावभेदोवसीयत इति । चेद् [।] § 2812

आह । **न ही**त्यादि । **पुरुषेच्छानुरोधिनो** ब्राह्मणादिनामभेदात् सत्कारादि**व्यवहारभेदाच्च स्वभावभेदानुबन्धिनां** यथा कारणमुत्पन्नेन स्वभावभेदेनानुगताना**मर्थानामन्यथात्वं** । न हि स्वभावभेदोस्तीति सम्बन्धः । § 2813

तयोर्ब्राह्मणशूद्रयोः पुरुषयो**र्जातिभेदोस्तीति चेत्** । § 2814

558/s

तन्नैवं । यस्मात् **स खल्वि**त्यादि । सामान्यनिषेधान्निषिद्धैव जातिः [।] केवलमभ्युपगम्योच्यते । **स खलु** भवन्नपि जातिभेदस्त्रिधा **इष्टः** । **आकृतिगुणशक्तिभेदे** सति । **गवाश्ववत्** । गवाश्वस्येव गवाश्ववत् । तत्राकृतिभेदः संस्थानविशेषः स प्रतिव्यक्ति भेदवतीष्वपि गोष्वनुगामी विद्यते [।] नाश्वव्यक्तिषु । गुणभेदो क्षीरादीनां रसवीर्यविपाकादिभेदेन स च समानजातीयासु व्यक्तिष्वनुगामी दृष्टः । न विजातीयासु । शक्तिभेदानुरूपकार्यसामर्थ्यलक्षणः । यथा गवान्दोहादिसामर्थ्यं नाश्वानां । तदेवं समानजातीयव्यक्त्यनुगामिनामाकृत्यादिभेदानामुपलम्भात् कामं गवाश्वादिष्वस्तु जातिभेदो नैवं ब्राह्मणादिषु प्रतिनियत आकृत्यादिभेदोस्ति [।] येन जातिभेदः कल्प्येत । सकृच्च गवादिषु व्युत्पन्नो देशकालादिभेदे**प्यनुपदेश**मित्युपदेशमन्तरेणैनं जातिभेदं **लोकः प्रतिपद्यते** । अयङ्गौरयमश्व इति ।

२८ भेदो] ? दः

नैवं ब्राह्मणादिभेदमनुपदेशं प्रतिपद्यते । **तद्वदिति** गवाश्ववत् । **अनयो**र्ब्राह्मणशूद्रयोः **कंचिदपि** गुणं विनियतं समानजातीयास्वेव व्यक्तिषु स्थित**म्पश्यामः** । गुणग्रहणमुपलक्षणं । एवमाकृतिभेदं शक्तिभेदं च विनियतं न पश्यामः । **अपश्यन्तश्चा**कृत्यादि**भेदं कथं** शूद्रविप्रयोर्जातिभेदं **प्रतिपद्येमहि** । नैवेति यावत् । तथा ह्यध्ययनशौचाचारादिविशेषः सर्वो व्यभिचारी । यश्च गौरपिङ्गलकेशत्वादिलक्षण आकारभेदः कल्प्यते स ब्राह्मणेष्वपि केषुचिन्नास्ति । शूद्रेषु च विद्यते केषुचित् । § 2815

यदि न जातिभेदः विप्रशूद्रयोः कथन्तर्ह्ययं ब्राह्मणादिशब्दश्रवणाद् भिन्ना प्रतीतिर्भवतीति [।] § 2816

आह । **योपीत्यादि** । **नामभेदान्वयो** ब्राह्मणादिसंज्ञाविशेषहेतुको **योप्ययं प्रतीतिभेदो** (+बुद्धिभेदो अयं ब्राह्मणोऽयं शूद्र)* इति प्रतीतिभेदो**सत्य**-
197a/PSVTa **पि जाति भेदे व्यापारविशेषानुष्ठाना**ज्जपहोमादिक्रियाविशेषानुष्ठानात् **स्यात्** । **अन्वयाच्चे**ति । तथाभूतव्यापारानुष्ठायिनः कुलादुत्पत्तेश्च । **वैद्यवणिग्व्यपदेशादिवत्** । यथा तुल्यजातीयेषु शुद्रेषु तस्य तस्य व्यापारविशेषस्यानुष्ठानादन्वयाच्च वैद्यादिव्यपदेशाः प्रवर्त्तन्ते [।] न तावता जातिभेदः । तद्वत् ब्राह्मणादिष्वपि स्यात् । § 2817

559/s

तदिति तस्मादिमे मन्त्रा **अविशिष्टेन** ब्राह्मणशूद्रादिना **प्रयुज्यमानास्ततो** ब्राह्मणादे**रविशिष्टमेव स्वभावमासादयन्ति** । **तेन** कारणे**नाविशेषेणैव** शूद्रादिषु **फलदाः स्यु**रित्युपसंहारः । तदेवं मन्त्राणाम्भावशक्त्या फलोत्पादनेनायं दोषो **यदा तु** यथोक्तात् पुरुष**समयादेभ्यो** वैदिकेभ्योन्येभ्यो वा मन्त्रेभ्यः **फलमिष्यते** । **तदायमविशेषेण** फलदाः **स्युरित्ययमदोषः** । किं कारणं [।] **समयकारस्य** मन्त्रप्रणेतृ **रुचेः फलोत्पत्तिनियमात्** । समयकारस्यैवमभिरुचितं य ईदृशो ब्राह्मणव्यपदेशभागेवम्विधं नियममनुतिष्ठति तस्यैवाहं फलयोगेन प्रत्युपस्थितो नान्येभ्य इत्येवं रुचेः फलनियामकः । पर्यनुयोगः । तथा हि [।] **स्वभाववृत्तयो** भावाः पुरुषव्यापारानपेक्षा वस्तुस्थित्यैव कार्यकारिण इत्यर्थः । ते **तन्मुखेन** स्वभावद्वारेण **प्रसंगमर्हन्ति** । यथा स्वभावविशेषादिहाप्येवं किन्न भवतीति । **न पुरुषेच्छा वृत्तयो** भावाः प्रसंगमर्हन्ति । किङ्कारणं [।] **तेषां** पुरुषाणां स्वेच्छानुविधायिनां यथा**कथंचिद्वृत्तेः** । § 2818

यदपि विशिष्टः **प्रयोक्ता** मन्त्रफल**मश्नुत इ**त्युच्यते । तत्रापि **प्रयोग**मेवं लक्षणं **पश्यामः** । यथा **समीहिते** पुरुषा**र्थे योग्यो** यो मन्त्रस्वभावस्त**स्योत्पादनं** । उत्पन्नस्याप्युत्तरोत्तरविशेषोत्पादनेन **सन्तानपरिणाम**नमन्यथात्वम्वा **तदुभयमु**त्पादनम्विपरिणमनं वा **विशेषजन्मनि** विशेषोत्पत्तौ सत्यां **स्यात्** । **अन्यथा** विशेषानुत्पत्तावना**धेयातिशया**नां मन्त्राणां । **किं कुर्वाणः प्रयोजकः** [।] नैव । § 2819

११ *] In the margin.
१६ ब्रा] १ In the margin.

येनेत्यादिना व्याचष्टे । येन कारणेन ततो मन्त्रप्रयोगात् कश्चित् प्रयोक्ता ब्राह्मणः फलमश्नुतेऽन्यः शूद्रादिर्नाश्नुते । नोत्पादनम्मन्त्राणां प्रयोगः किन्त्वभिव्यक्तिः प्रयोगो यदीष्यते । साभिव्यक्तिः प्रगेव सा मा न्य चि न्ता यां निराकृता । § 2820

560/s

तद्व्याचष्टे । न हि नित्यानाम्पदार्थानां काचिदभिव्यक्तिरित्युक्तं । यतः कारणादाभिव्यञ्जकः शब्दस्य प्रयोक्ता स्यात् । § 2821

भवतु वाभिव्यक्तिः [।] सा च तावद् योग्यतोत्पत्तिनित्यत्वात् । किन्तु व्यक्तिश्च शब्दविषया बुद्धि सा यस्मात् पुरुषात् प्रयोक्तुः स पुरुषो मन्त्रफलैर्यदि युज्यते । स्याच्छेतुरपि फलसम्बन्धः । योन्येन पठ्यमानं मन्त्रं शृणोति केवलं । तस्यापि मन्त्रफलेन योगः स्यान्न तु वक्तुरेव । यस्मात् वक्ता हि व्यक्तिकारणं ज्ञानकारणमतश्च फलेन प्रयुज्यते । तच्च मन्त्रविषयज्ञानकारणत्वं श्रोतुरपि तुल्यमिति सोपि वक्तेवेति कस्मान्न फलेन युज्यते 197b/PSVTa । § 2822

न हीत्यादिना व्याचष्टे । न हि नित्यस्य शब्दस्यान्यतः कारणात् स्वरूपपरिणामः स्वरूपान्यथात्वम्व्यक्तिः । नाप्यावरणविगमनं व्यक्तिः । नित्यस्यावरणानुपपत्तेः । किन्तु तद्विषया शब्दविषया प्रतीतिर्बुद्धिरभिव्यक्तिः । किं कारणम् [।] अश्रूयमाणे शब्देऽव्यक्तव्यपदेशात् । न ह्यनुपलभ्यमानः शब्दोभिव्यक्त इत्युच्यते । तत्रैवं व्यवस्थिते यदि शब्दविषयबुद्धिहेतुर्वक्ता स्यात् । तदा तच्छब्दविषयबुद्धिहेतुस्वभाववक्तृलक्षणं श्रोतर्यप्यस्तीति सोपि श्रोता मन्त्रप्रयोगसम्भवमभिमतं फलम्वक्तृवदश्नुवीत । न हि वक्तुः कश्चिदन्यस्तद्भावो वक्तृत्वभावोन्यत्र तद्बुद्धिहेतुत्वात् । शब्दबुद्धिहेतुत्वात् । अतो नास्ति वक्तृश्रोत्रोः शब्दज्ञानहेतुत्वे विशेष इति तुल्यः फलसम्बन्धः स्यात् । परो वक्ता । उपाधिर्हेतुर्यस्या बुद्धेः । सा परोपाधिबुद्धिः श्रोतुर्न वक्तुः परोपाधिर्बुद्धिः । इति हेतोर्वक्तृश्रोत्रोर्विशेष इति चेत् । कः पुनरुपयोगः सामर्थ्यम्वक्तुः श्रोतरि बुद्धिजननम्प्रति । येनोपयो गेनोपाधिरिष्यते वक्ता । ततो वक्तुः 561/s सकाशाच्छब्दश्रुतिः शब्दोपलब्धिः श्रोतुर्भवत्यतोसौ वक्ता उपाधिरिति चेत् । § 2823

ननु तदेवेदं पर्यनुयुज्यते कथन्ततो वक्तुः सकाशाच्छब्दश्रुतिः श्रोतुर्भवति । कथं च ततो न भवेत् । सम्बन्धाभावात् । उपकार्योपकारकभावाभावात् । तदभावमेव दर्शयन्नाह । विषयोपनयाद् विषयसन्निधापनादयम्वक्त्आस्य श्रोतुः श्रावकः स्यात् । श्रावयिता भवेत् । तच्च प्रत्युपस्थापनं न शक्यन्तस्य शब्दस्य । नित्यस्य कथंचिदप्यपरिणामात् । अन्यथात्वाभावात् । § 2824

श्रोतुरिन्द्रियसंस्कारङ्कुर्वन्नावरणविगमनं वा शब्दस्य सम्पादयन् ब्रजेदुपयोगम्वक्तेति चेत् [।] § 2825

---

४ यां] In the margin.
२५ यो] In the margin.

तन्न । यस्मा**दिन्द्रियसंस्कारादयोप्युक्ताः** प्रतिक्षिप्ताः । इन्द्रियस्य स्यात् **संकारः** शृणुयान्निखिलन्तदि *त्यादिना । मामयम्वक्ता श्रावयतीति श्रोतुः प्रत्ययो बुद्धि**रहमेनं** श्रोतारं **श्रावयामीति** वक्तुः संप्रत्ययो भवति [।] अतः प्रत्ययद्वयाद् यथायोग**म्वक्तृश्रोत्रोर्भेद इति चेत्** । § 2826

अनुपकार्येत्यादिना प्रतिषेधति । मां श्रावयत्यहं श्रावयामीति **भ्रान्तिमात्रमेतत्** । किम्भूत**मनुपकार्योपकारकं** । उपकार्यः श्रोता । उपकारको वक्ता न भवति यस्मिन् भ्रान्तिमात्रे तत्तथोक्तं । नित्ये च शब्दे बुद्धिजन्मनि पुंसः सर्वथा व्यापाराभावादनुपकार्योपकारकभावः प्रतिपादितः । **तस्मा**देवंभूताद् भ्रान्तिमात्रा**त्तद्भावे** । वक्तृश्रोतृभेदभावे**ऽतिप्रसङ्गः** । सर्वस्याश्रावयितुरशृण्वतश्चैवं **स्यात्** [।] किङ्कारणं । **अ**(+**न्यत्राप्युन्मत्तादौ** विनैव शब्द)* श्रवणेन **भ्रान्त्या**ऽहं शृणोमीत्यादि**प्रत्ययदर्शनात्** । तस्मात् **सर्वथोप-**
198a/PSVTa **काराभावे च तथाप्रत्यय** इत्यहं श्रावयामीत्यादि प्रत्ययो **न युक्तः** । किं कारणं [।] **सर्वेषां परस्परम**नुपकार्योपकारकाणा**मेवमह**मतः शृणोमीत्यादि **प्रसङ्गात्** । यथा तर्ह्युन्मत्तेषु भ्रान्त्या प्रत्ययोत्पत्तिस्तथा नित्येष्वपि भवत्वि(+ति चेदाह । **भ्रान्तिरित्यादि** । **भ्रान्ति**) रपि या पुरुषस्योन्मत्तस्य भवति सापि स्वस्थावस्थायां **कुतश्चित् पुरुषादुपकारे सति** तथा प्रत्ययोत्पत्तौ तदाहित
562/s संस्कारवशेन पुनरुन्मत्तावस्थाया**मन्यत्राप्य**वक्तर्यपि । **कयाचित् प्रत्यासत्त्या** केनचित्सादृश्येन भवति । **सापि** भ्रान्तिर्नित्येषु मन्त्रेष्वत्यन्तं **पारम्पर्येणाप्य**नुपकारे **न स्यात्** । § 2827

तस्मादित्यादिना प्रकृतमुपसंहरति । यथोक्तविधिना **वक्तृश्रोत्रोर्व्यक्तिहेतुत्वे** । शब्दज्ञानहेतुत्वे **विशेषाभावात्तुल्यो** मन्त्र**फलेन सम्बन्धः स्यात्** । नित्येषु व्यक्तिहेतुत्वमपि नैवास्ति [।] केवलमभ्युपगम्यैवमुच्यते । § 2828

अपि चेत्यादिना दूषणान्तरमाह । **अनभिव्यक्तः**नश्रोत्रविषयन्नीतः **शब्दो यैः** करणैस्ताल्वादिभिस्तान्यनभिव्यक्तशब्दानि । तेषां **करणानां प्रयोजनं** व्यापारणं व्यर्थं स्यादिति लिङ्गविपरिणामेन सम्बन्धः । यत्रौष्ठादिप्रस्पन्दमात्रेण उपांशुजपः क्रियते । स **व्यर्थः स्यादिति** वाक्यार्थः । यत्रौष्ठादिप्रस्पन्दोपि नास्ति केवलं मनसा मन्त्रचिन्तनं स **मनोजपः** । **वा** शब्दः समुच्चये । मनोजपश्च व्यर्थः स्यात् । यस्मा**च्छब्दो हि श्रोत्रगोचरः** श्रोत्रग्राह्य एव शब्दः [।] शब्दस्वभावश्च मन्त्रः । उपांशुमानसयोश्च जपयोः श्रोत्रग्रहणाभावादशब्दत्वम् [।] अशब्दत्वाच्चामन्त्रत्वं च जपन् कथं फलवान् स्यात् । गृह्यत इति ग्रहणं । **श्रोत्रग्राह्य** इत्यर्थः । तदेव लक्षणं यस्य शब्दस्य स तथोक्तः । तदति**क्रमेतिप्रसंगात्** । श्रोत्रग्राह्यं शब्दं मुक्त्वा मनोजपादेर्ज्ञानात्मकस्य शब्दत्व इष्यमाणे रसादीनामपि शब्दत्वं स्यात् । § 2829

नन्वेमपि श्रोत्रगोचरस्य शब्दस्वभावत्वे शब्दत्व**सामान्ये** शब्दस्वभावताप्रसङ्गः । § 2830

---

२ *] प्र० वा० १ । २५८
११ *] In the margin.
१५ त्वि] ३ In the margin.

नेति सि द्धा न्त वा दी । **न ब्रूमः** श्रोत्रगोचरः **शब्द एवेति । शब्दस्वलक्षणः** श्रोत्रग्रहणलक्षण इति ब्रूमः । कस्मात् । **तस्य** शब्दस्य श्रोत्रग्राह्यत्व **म्मुक्त्वा लक्षणान्तराभावात् । तत्रै**तस्मिन् शब्दस्वलक्षणे [563/s] **यदि शब्दात्मनां** शब्दस्वभावाना**म्मन्त्राणामभिव्यक्तिहेतुः** शब्दस्वरूपग्राहिज्ञानहेतुः पुरुषः **प्रयोक्ते**ष्यते यस्य फलेन सम्बन्धः । तदा**नभिव्यक्तश्रुतिविषयाणां** । श्रुतिविषयः शब्दः सोनभिव्यक्तो यैः कारणैरिति विग्रहः । तेषां कारणानां **प्रयोक्ता** । ओष्ठादिस्पन्दमात्रेण व्यापारयिता । **उपांशुजापी न मन्त्रफलेन युज्यते** नापि मनसा जपन् मन्त्रफलेन युज्येत । यस्मा**न्न हि तदा** उपांशुमौनजपकाले **श्रोत्रेण कंचिदर्थं** शब्दाख्य**म्विभावयामो** गृह् णीमः । § 2831

मानसोपि जपो मन्त्र इत्याह । **न च** मानसो विकल्पो**ऽशब्दात्मा मन्त्रः** । शब्दस्य श्रोत्रग्राह्यत्वापौरुषयत्वनित्यत्वेनाभ्युपगमात् । तद्विपरीतत्वाच्च [198b/PSVTa] विकल्पस्य । § 2832

पारम्पर्येत्यादिना पराभिप्रायमाशंकते । याप्युपांशुमनोजापकाले मन्त्राभासा **मतिर्बुद्धिस्सापि तद्व्यक्तिः** । तस्य शब्दस्य व्यक्तिज्ञानं । कस्मात् [।] पारम्पर्येण **तज्जत्वात्** । शब्दजातत्वात् । तथा हि तस्य प्राक् शब्दज्ञानमुत्पन्नन्तेन ज्ञानेन चाहितसंस्कारस्य क्रमेण मनोजपे शब्दप्रतिभासोत्पत्तेः । § 2833

नेत्यादिना व्याचष्टे । **न हि मनसा ध्यायतोपि** जपिनो या **मन्त्राभासा बुद्धिः** सा **श्रवणादृते** । शब्दश्रवणं विना । **ततः शब्दप्रभवा**च्छब्दादुत्पत्ते**स्सापि** मनोजपकाले मतिः **शब्दव्यक्तिरेव** शब्दज्ञानमेव । ततश्च मन्त्रस्वभावत्वात् मनोजपादेः प्रयोक्ता फलवान् स्यादिति भावः । **एवमिति** पारम्पर्येण मन्त्रत्वे**ऽनवस्था स्यात्** । § 2834

तमेवाह **शब्दे**त्यादि । मन्त्रलक्षणाच्छब्दादर्थविकल्पाः **शब्दार्थविकल्पाः** । तथा हि [।] अग्नये स्वाहा [।] इत्युक्ते । अग्निर्ज्वलद्भासुरादिरूप इत्यादिविकल्पाः कदाचिदुत्पद्यन्ते । **तेषामपि परम्पर**या शब्दप्रसूतिरस्तीति **तेपि** विकल्पास्त**था स्युर्**मन्त्रव्यक्तिलक्षणाः प्रयोगाः स्युः । शब्दप्रभवापि सती या **तदर्था स** शब्दः अर्थः विषयो यस्या इति विग्रहः । **सैव चेन्मतिर्मन्त्र**- [564/s] व्यक्तिर्न चार्थविकल्पा ये शब्दविषयाः । **असिद्ध**मिति सि द्धा न्त वा दी । शब्दविकल्पस्यासिद्धं शब्दस्वलक्षणविषयत्वं । किं कारणं [।] **कल्पनान्वयात्** । सजातीयविकल्पहेतुकत्वात् । अध्यारोपिताकारविषया एव मनोविकल्पाः । § 2835

नेत्यादिना व्याचष्टे । **न ब्रूमः सर्वा शब्दप्रभवा बुद्धिस्तद्व्यक्तिः** शब्दव्यक्तिरिति [।] किन्तु **या तद्विषया** शब्दविषया विकल्पबुद्धिः । **सा तस्य** शब्दस्य **व्यक्तिरिति** । § 2836

तदेतदसत् । यतो **मनोविज्ञानस्य** तद्विषयत्वं **शब्दविषयत्वमसिद्धं** । यस्मा**न्न हि स्वलक्षण**शब्दानां **वृत्तिरिति निवेदयिष्यामः** यदि बाह्योर्थो **विकल्पानां न** हेतुः कथन्तर्ह्युत्पद्यन्त इति [।] § 2837

आह । **ते हीत्यादि** । **ते हि** विकल्पा **यथा स्वमि**ति यस्य यो वासनाप्रबोधो हेतुः । विज्ञानप्रतिष्ठितत्वेनान्तरात् । **विकल्पवासनाप्रबोधाद् भवति** । **अनपेक्षितो बाह्यार्थोपनिधिः** सन्निधानं यैरिति विग्रहः । कस्मात् । **बाह्येत्यादि** । **अपायो** निरोधः । **अनागमो**नुत्पत्तिः । बाह्यस्य निरोधेऽनुत्पत्तौ च विकल्पाना**म्भावात्** । यतश्चार्थमन्तरेण भवन्ति तस्मान्नार्थहेतवः । किं कारणं [।] **न हि यो यस्य सत्तोपधानं** सत्तासन्निधानं **नापेक्षते सो**नपेक्ष्यमाण**स्तस्य** निरपेक्षस्य **हेतुरहेतुश्च** विकल्पानां **कथम्विषयो** नैव । यत एवं न शब्दविषयो विकल्पस्**तस्मान्न मनोविकल्पो** (+मनोजल्या दिलक्षणः)* **शब्दव्यक्तिर्यतो** येन । **तद्वान्** । मनोजपवान् पुरुषः । मन्त्रस्य **प्रयोक्ता स्यात्** । नैव स्यादिति यावत् । § 2838

199a/PSVTa शब्दाभिव्यक्तिमभ्युपगम्यापि दोषमाह । **शब्दप्रसूता तद्विषया च बुद्धिः शब्दव्यक्तिस्तदाश्रय**स्तस्या व्यक्तेराश्रयो यतः पुरुषस्तस्मात् **प्रयोक्ते**त्यत्रापि **पक्षे उक्तं** । किमुक्तं [।]श्रो (+त्रप्रयोक्तृत्वप्रसङ्ग इति श्रोता)पि हि श-
565/s ब्दप्रसूता यास्तद्विषयाया बुद्धेः स्वसन्तानभाविन्या आश्रयस्तथा च तस्यापि मन्त्रफलेन योगः स्यादिति । § 2839

किं च नित्यानां मन्त्राणां नातिशयोत्पादनं प्रयोगः किन्तु तद्विषयं ज्ञानं प्रयोगः । **तस्मिन्न ज्ञाने च प्रयोगे**भ्युपम्यमाने **शब्दः पुरुषे व्याप्रियते** । कथं [।] **तस्य** पुरुषस्य **ज्ञानजननात्** । **न पुरुषः शब्दे** व्याप्रियते । कस्मात् । **तदात्मनि** नित्ये शब्दात्मनि कथंचिदपि पुरुषेणा**नुपकारात्** कारणात् । अथ च **पुरुषः शब्दानां प्रयोक्तेत्यलौकिकोयं व्यवहारः** । लोके हि यो यत्र व्याप्रियते स तस्य प्रयोक्तेत्युच्यते । § 2840

सर्वथेत्यादिनोपसंहारः । यदि साक्षाच्छब्दप्रसूता बुद्धिः शब्दबुद्धिः । अथ पारम्पर्येण [।] **सर्वथा शब्दस्वभावानां मन्त्राणां प्रयोगात्** तद्विषयज्ञानजननात् **फलावाप्ता**विष्यमाणायां **व्यर्थो मनोजपः** । किङ्कारणम् [।] मनोजपलक्षणस्य **विकल्पस्य शब्दस्वरूपासंस्पर्शात्** । § 2841

यस्यापि समयात् फलन्तस्यापि कथम्मनोजपो न व्यर्थ इत्याह । **स्वस्व**भावः शब्दस्वलक्षणम्विकल्पप्रतिभास्याकारः **सामान्यस्वभावन्तेषां** स्वसामान्यस्वभावानामेकभावविवक्षया । दृश्यविकल्पयोरेकीकृत्य **समयकारणामुक्ते**र्मन्त्रप्रणयनात् मनोजपो व्यर्थः स्यादित्ययम**विरोधः** । समयकारस्याभिप्रायसम्पादनेन फलनिष्पत्तेः । **न** तु **वस्तुन्य**विरोधः किन्तु विरोध एव । तथा हि [।] शब्दस्वलक्षणाद् वस्तुनः फलावाप्तौ मनोजपो व्यर्थस्तस्यावस्तुसंस्पर्शात् । § 2842

समयेत्यादिना व्याचष्टे । शब्द**स्वलक्षणं श्रोत्रेन्द्रियविषयं सामान्यलक्षणञ्च विकल्पप्रतिभासं यथाव्यवहारं** लोकव्यवहारानतिक्रमेण **संवृत्या संकल-**
566/s **य्येति** विकल्पबुद्ध्या दृश्यविकल्पयोः शब्दस्वलक्षणसामान्याकारयोरेकीकृत्य

८ नोज] ? पा
८ *] In the margin.
१३ श्रो] १ In the margin.

समयमारोचयेत् । यो वाचा मनसा चाभिलपनम्मत्प्रणीतस्य मन्त्रस्यानुतिष्ठति तस्यायम्मन्त्रो **यथासमयमर्थन्निष्पादयेदिति** [।] ततो य एनं मन्त्रम्वाचा मनसा चाभिलपति तस्य **यथा**समयं चार्थं **निष्पादयेदिति न मनोजपादौ दोषः** । आदिग्रहणादुपांशुप्रयोगादिपरिग्रहः । **वस्तुस्वभावात्तु** शब्दस्वभावात् मन्त्रात् **फलोत्पत्ता**विष्यमाणायाम**तत्स्वभावसंस्पर्शे** सति मनोजपादौ न फलं **स्यात्** । § 2843

यदुक्तमित्यादिना पराभिप्रायमाशंकते । यदुक्तम् [।] वर्णा एव हि मन्त्र इत्यत्रान्तरे । § 2844

न वर्णेभ्योन्या काचिदानुपूर्वीति तत्रोच्यते । **आनुपूर्व्यामसत्यां सर इति श्रुतौ रस इति श्रुतौ च न कार्यभेदः** प्रतीतिभेदलक्षणः स्यादिति चेत् 199b/PSVTa । यस्मान्न **हि सरो रस इत्यादि पदेषु कश्चिद्वर्णभेदः** । य एव हि वर्णाः सर इत्यत्र पदे । त एव रस इत्यत्र पदे । § 2845

न च व्यतिरिक्तमन्यत् पदमस्ति **यतः कार्यभेदो** बुद्धिभेदलक्षणः **स्यात्** । अस्ति च कार्यस्य भेदः । यतो **भिन्नाश्च तयोस्**सरो रस इति पदयोः **प्रतिभां** बुद्धिम्पश्यामः । **आनुपूर्वीमेव चातुल्यां** भिन्नान्तयोः पश्यामो वर्णाः पुनस्त एव । **न च कारणस्य** वर्णस्या**भेदे कार्यभेदो** बुद्धिभेदलक्षणो **युक्तः** । **तस्माद्** वर्णाभेदेप्यस्ति **भेदवती** प्रतिपदम्भिन्ना । **सेत्**यानुपूर्वी । **यतः** प्रतिपदम्भेदवत्या आनुपूर्व्या अयं सर इत्यादिपदेषु **प्रतीतिभेदो** बुद्धिभेदः । § 2846

सत्यमिति सि द्धा न्त वा दी । सत्यं प्रतिपदम्भेदवत्यस्त्यानुपूर्वी । केवलं सानुपूर्वी **पुरुषाश्रया** पौरुषेयी । अव्यतिरिक्तैव वर्णेभ्यः । वर्णाश्च 567/s प्रतिपदमन्ये चान्ये चोत्पद्यन्ते कारणभेदात् । केवलन्तेषु सादृश्यादेकत्वाध्यवसायो मन्दमतीनां । § 2847

एतदेव दर्शयन्नाह । **तथा हीत्**यादि । अयमत्र समुदायार्थः । वक्तृस्थेन पूर्वपूर्ववर्णसमुत्थापकचित्तेनोत्तरोत्तरवर्णसमुत्थापकं चित्तञ्जन्यत इति समुत्थापकचित्तक्रमात् । तत्समुत्थाप्यानाम्वर्णानामुत्पत्तिक्रमः क्रमोत्पन्नैश्च वर्णैः स्वविषयाणि क्रमभावीन्येव श्रोत्रविज्ञानानि साक्षाज्जन्यन्ते । क्रमभाविन्य एव वर्णालम्बनाः स्मृतयश्च पारम्पर्येण । ततो वर्णानां समुत्थापकज्ञानक्रमाद् या क्रमे कार्यता । स्वविषयज्ञानेषु च या क्रमेण कारणता सैवानुपूर्वीति व्यवस्थाप्यत इति । § 2848

सम्प्रत्यव ? पदार्थो विभज्यते [।] यो ध्वनिर्जायत इति सम्बन्धः । यथा सर इत्यत्र पदे सकारात् परोऽकारः । कुतो जायते [।] **यद्वर्णसमुत्थानज्ञानजाज्ज्ञानतः** । पूर्वकालभावी वर्णः सकारः । यश्चासौ वर्णश्चेति यद्वर्णः । यद्वर्णस्य समुत्थानं कारणं समुत्तिष्ठतेनेनेति कृत्वा । यद्वर्णसमुत्थानं । यद्वर्णसमुत्थानञ्च तज्ज्ञानं चेति कर्मधारयः । तस्माज्जातं यज्ज्ञानं । तद् यद्वर्णसमुत्थानज्ञानजं ज्ञानं । तस्माज्ज्ञानतो **जायते** । सकारस्य समुत्थापकं यज्ज्ञानन्तस्मादकारसमुत्थापकं ज्ञानं यदुत्पन्नन्तेनाकारो जन्यत

इत्यर्थः । एवमन्योपि पूर्वपूर्ववर्ण्णसमुत्थानज्ञानजादुत्तरोतरो वर्ण्णो जायत इति योज्यं । एवन्तावद् वक्तृसन्तानस्थस्य समुत्थानज्ञानस्य क्रमाद् वर्ण्णानां क्रमेणोत्पत्तेः कार्यत्वमुक्तं । ते च क्रमेणोत्पन्नाः श्रोतृसन्तानस्थानां स्वविषयज्ञानानां क्रमेण हेतवो भवन्तो ज्ञायन्त इति दर्शयन्नाह । **तदुपाधिरि**त्यादि । पूर्वो वर्ण्ण उपाधिविशेषणं (+यस्योत्तरस्य वर्ण्णस्य) स तथोक्तः । स इत्युत्तरो वर्ण्णः **श्रुत्या** श्रोत्रज्ञानेन **समवसीयते** गृह्यते । § 2849

200a/PSVTa ननु च पूर्वो वर्ण्ण उत्तरवर्ण्णकाले नैवास्ति [।] तत्कथन्तदुपाधि पूर्ववर्णोपाधि रुत्तरो वर्ण्णो गृह्यत इति [।] § 2850

आह । **तज्ज्ञानजनितज्ञान** इति । तेन पूर्ववर्ण्णविषयेण ज्ञानेन जनितं स्वविषयं ज्ञानं यस्येति विग्रहः । § 2851

568/s

एतदुक्तम्भवति । सकारालम्बनं यदा (+श्रोत्रविज्ञानं तस्मिन्नेवकाले) अकारसमुत्थापनचित्तेनाकारो जनितस्तेनाकारस्सकारालम्बनश्च प्रत्ययः समानकालः । तत्र साकारालम्बनेन श्रोत्रविज्ञानेन सहकारिणाऽकारः स्वविषयं ज्ञानं जनयन् पूर्ववर्ण्णोपाधिः प्रतीयत इत्युच्यत इत्यर्थः । तदेवं पूर्वज्ञानेन सहकारिणा जनितात्मज्ञानः । स इत्युत्तरो वर्ण्णः [।] कीदृशः श्रवणकाले । **अपटुश्रुति**रित्यत्वरितं शनैः शनैरुच्चारितो यदा वर्ण्णो भवति । तदाऽपट्वी मन्दचारिणी प्रविभक्तवर्ण्णग्राहिणी श्रुतिः श्रोत्रविज्ञानं यस्य शब्दस्येत्यपटुश्रुतिः । यस्यामवस्थायाम्विभक्ता वर्ण्णा अवधार्यन्त इति यावत् । अति त्वरितन्तूच्चार्यमाणे विभक्तवर्ण्णापरिच्छेदात् कुतः क्रमेण स्मृतिजननमित्यस्य सन्दर्शनार्थं । अपटुश्रुतिग्रहणं । स एवंभूतो वर्ण्णः किंकारीति [।] § 2852

आह । **अपेक्ष्य तत्स्मृतिं** पूर्ववर्ण्णस्मृतिं । **पश्चादाधत्ते** । जनयति **स्मृतिमात्मनि** । स्वविषये । पारम्पर्येणेति द्रष्टव्यं । § 2853

एतेन च स्वविषयाणि ज्ञानानि प्रति वर्ण्णानां क्रमेण कारणतोक्ता । इत्युक्तेन क्रमे**णैषा कार्यकारणता । वर्ण्णेष्वि**ति वर्ण्णाधारा वर्ण्णानामिति यावत् । **पौरुषेयेप्येवं** । पुरुषकृतेवा**नुपर्वीति** लोके **कथ्यते** । § 2854

किमपेक्षया वर्ण्णानां **कार्यता कारणता** चेत्याह । **तद्धेतुग्राहिचेतसामि**ति । हेतवश्च ग्राहीणि चेति द्वन्द्वः । तेषाम्वर्ण्णानां हेतुग्राहीणीति षष्ठीसमासः । पश्चाच्चेतःशब्देन विशेषणसमासः । वर्ण्णहेतवः क्रमेण यदि चेतांसि तेषां सम्बन्धेन वर्ण्णानां क्रमेण कार्यता । तैश्चेतोभिर्वर्ण्णानाञ्जन्यत्वात् । तेषां वर्ण्णानां ग्राहीणि यानि चेतांसि । तेषां सम्बन्धेन वर्ण्णानां क्रमेण कारणता । वर्ण्णास्तेषाम्वर्ण्णग्राहिणां चेतसां जन्यत्वात् । § 2855

चित्तेत्यादिना व्याचष्टे । **चित्तं समुत्थानं** कारणं यस्या **वाग्विज्ञप्ते**स्सा तथोक्ता । वागेव विज्ञप्तिः परविज्ञापनात् [।] सा च त्रिधा लोक इत्याह ।

५ णं] In the margin.
१२ दा] In the margin.

व(?र्ण्णे) त्यादि **वर्ण्णाः पदं वाक्यं** चेत्यभिधानं यस्येति विग्रहः । तत्राक्षराणि
वर्ण्णाः । अर्थावच्छिन्नो वर्ण्णसमुदायः पदं । पदसमुदायो वाक्यं । **तत्रे**त्यादि
सर इत्यत्र पदे यश्च वर्ण्णाः सकारस्तस्मात् परो अकारस्ततो रेफस्त- 569/s
स्मादकारस्तस्मात्परो विसर्जनीय इति । **तत्र सकारस्य समुत्थापनं** कारणं
यच्चेतः । तेन **चेतसा समनन्तरप्रत्ययेन** । समनन्तरग्रहणमालम्बनप्रत्यय-
व्यवच्छेदार्थं । **अकारोत्थापनचित्तं** । अकार उत्थाप्यते **जन्यते** येन चेतसा
। तदुत्पाद्यते । **तथेत्युक्तेन** क्रमेण **रेफाका- रविसर्जनीया उत्थाप्यन्ते** 200b/PSVTa
यैश्चित्तैस्तानि **पूर्वपूर्वप्रत्ययानि** । पूर्वं पूर्वं चित्तं प्रत्ययः कारणं येषामिति
विग्रहः । तत्राकारसमुत्थापनचेतसा रेफ उत्पद्यते । रेफसमुत्थापनचेतसा
समनन्तरप्रत्ययेनाकारः । अकारसमुत्थापनचेतसा विसर्जनीय उत्पाद्यत
इति । § 2856

ननु चेदम्पदमुच्चारयामीति विवक्षया पदमुच्चार्यते । तेनैकयैव विवक्षया वर्ण्णक्रम उच्चार्यते । न तु वर्ण्णानां प्रत्येकं विवक्षापूर्वकत्वमप्रतीतेः [।] तत्कथमुच्यते [।] सकारादिसमुत्थापकचित्तेनाकारादिसमुत्थापकं चित्तं जन्यत इति । § 2857

एवम्मन्यते [।] वर्ण्णोच्चारणे तावदयमेव क्रमः । पदोच्चारणेपि प्रथममयमेव क्रमः [।] तथा हि [।] सकारविवक्षया सकारमुच्चारयत्येवमुत्तरोत्तरवर्ण्णविवक्षयोत्तरोत्तरम्वर्ण्णमुच्चारयति । अभ्यासात्तु पदोच्चारणे पदविवक्षैवैका कारणमित्येके । § 2858

अन्ये त्वन्यथा [।] पदोच्चारणे । एकैवविवक्षा कारणमिति [।] § 2859

सत्यमेतत् । केवलं सकारोच्चारणकालेऽवश्यं चित्तं विद्यतेऽन्यथा मरणप्रसङ्गात् । तदेव च चित्तं सकारसमुत्थापकमुच्यते तदनन्तरं सकारस्योत्पत्तेः । एवमुत्तरोत्तरवर्ण्णेषु चित्तसमुत्थापकत्वं द्रष्टव्यमिति । अत्र च सकारसमुत्थापकचेतसा समनन्तरप्रत्ययेनेत्या दिना ग्रन्थेनैककर्त्तृक एव वर्ण्णक्रमोर्थप्रतीतिहेतुर्न भिन्नकर्त्तृक इत्युक्तम्भवति । तेन यदुच्यते म ण्ड ने न । § 2860

कार्यकारणभावश्चेत् क्रमस्तद्ग्राहिचेतसां ।
तद्धेतुरात्मभेदो वा वक्तृभेदेपि धीर्भवेदिति स्फोटसिद्धिः
३१ § 2862

तदपास्तं । भिन्नकर्त्तृकवर्ण्णग्राहिचेतसामात्मभावस्यार्थप्रतीतिहेतुत्वानभ्युपगमात् । § 2863

यच्चाप्युक्त मम ण्ड ने न [।] अथ समुत्थापकचित्तक्रमेण वर्ण्णक्रमादर्थप्रतीतिस्तथापि स च क्रमो ज्ञापकत्वाज्ज्ञानमपेक्षते । दृश्यते च तिरोहितव्यवहितवक्तृप्रयुक्ताच्छब्दादर्थज्ञानं [।] न च तत्र समुत्थापकचित्तकार्यकारणतां कश्चन निश्चेतुमर्हति । चक्षुरेकत्वे हि सा निश्चीयेतान्तरेण

570/s शब्दज्ञानात् । न च तिरोहित व्यवहितयोर्वक्तुरेकत्वे प्रमाणमस्ती ति । § 2864

तदयुक्तं । यतस्तिरोहितव्यवहितावस्थायाम्वक्तुरेकत्वं कैश्चिदवधार्यत एव । तथा हि [।] देवदत्तो मां शब्दयति न यज्ञदत्त इति लोके प्रतीतिपूर्विकैव प्रवृत्तिर्दृश्यते । यत्र नावधारणं न तत्र प्रवृत्तिरितीष्टसिद्धिरेव । § 2865

अपि च स्फो ट वा दिनोपि तिरोहितावस्थादौ कथं स्फोटाभिव्यक्तिर्व्यञ्जकानां वर्ण्णानामेककर्त्तृकत्वानवधारणात् । अवश्यं च तत्र स्फोटाभिव्यक्ति(+रेष्टव्या । अन्यथार्थावगतिर्न स्या) दिति कैश्चिदवधार्यत एव [।] यत्किञ्चिदेतत् । § 2866

तदिति तस्मा**दिमे वर्ण्णा** अन्यान्यहेतव इति । अन्यदन्यत्समुत्थापकं
201a/PSVTa चित्तं हेतुर्येषामित्यर्थः । **स्वकारणानि** समुत्थापकान्येव ज्ञानानि तेषामानुपूर्वी क्रमस्तस्या जन्म येषान्ते तथोक्ताः । कारणक्रमात् क्रमभाविनो वर्ण्णा इत्यर्थः । इयता च [।] § 2867

यो यद्वर्ण्णसमुत्थानज्ञानजाज्ज्ञातो ध्वनिः [।] इत्येतद्व्याख्यातं । § 2868

स श्रुत्या समवसीयत* इत्येतद् विवृण्वन्नाह । **श्रुती**त्यादि । **श्रुतिकालेपि** श्रवणकालेपि **यदा मन्दचारिण** इति यदा नातिद्रुतमुच्चार्यन्त इत्यर्थः । **पूर्ववर्ण्णा**लम्बनं ज्ञानन्तदेव सहकारिप्रत्ययस्तमपेक्षन्ते ये वर्ण्णास्ते तथोक्ताः । § 2869

त एवंभूताः किं कुर्वन्ति [।] **स्वज्ञानं** स्वविषयं श्रोत्रविज्ञानं जनयन्ति । तथा हि [।] सकारालम्बनं श्रोत्रविज्ञानं यस्मिन्नेव काले तथैवाकारोप्यकारसमुत्थापनचेतसा जनितस्तेनाकारः सकारालम्बनं च ज्ञानमेककालन्तस्मादकारः सकारालम्बनज्ञानेन सहकारिणा स्वविषयं ज्ञानं जनयति [।] एवमन्येष्वपि वर्ण्णेष्वयं न्यायो योज्यः । § 2870

तदेति यदा स्वविषयमनुभवज्ञानं जनितवन्तस्तदा **पूर्ववर्ण्णविषयं यत् स्मरणन्तदपेक्षा एव स्मृतिमुपलीयन्ते** स्मृतावारोहन्ति । येनैव क्रमेणानुभूतास्तेनैव क्रमेण स्मर्यन्त इत्यर्थः । स एषो युगपदभावलक्षणो वर्ण्णानां स्वभाव इति सम्बन्धः । कीदृश इत्याह । **भिन्ने**त्यादि । पूर्वपूर्वविज्ञानजन्यत्वाद् भिन्नः कार्यभावः । उत्तरोत्तरज्ञानस्य हेतुत्वाद् भिन्नः **कारण**भावश्च येषां सकारादिसमुत्थापकज्ञानानान्तानि भिन्नकार्यकारणभावानि ।
571/s तान्येव **प्रत्यया** हेतवः । तेभ्यो निर्वृ त्तिरुत्पत्तिः सैव **धर्मो** लक्षणं यस्य स्वभावस्येति विग्रहः । एतेन तद्धेतुचेतांस्यपेक्ष्य वर्णानां कार्यत्वमुक्तं । § 2871

तद्ग्राहिचेतांस्यपेक्ष्य कारणत्वमाह । **भिन्न**स्य विज्ञानकार्यस्य निर्वर्त्तनं **जननं** स एव **धर्मो** लक्षणं यस्य स्वभावस्येति विग्रहः । **स** एवंभूतो **वर्ण्णस्वभावः पुरुषसंस्कारभेदभिन्नः** पुरुषप्रयत्नभेदभिन्नः **क्रम इत्युच्यते** । § 2872

८ क्ति] In the margin. थिस् पगे!
१५ *] नो ऋओओत्वोते ऋओउन्द् ओन्

नन्‌ क्रमो वर्ण्णानां धर्मस्तेन कथं स एवंभूतो वर्ण्णस्वभावः क्रम इत्युच्यते । § 2873

एवम्मन्यते [।] न युगपदुत्पन्नानां क्रमोस्त्यप्रतीतेः । तस्माद् युगपदुत्पन्नानामेव वर्ण्णानां क्रमः । अयुगपदुत्पन्नाश्चेद् वर्ण्णा इष्यन्ते त एव लोके क्रमो न वर्ण्णेभ्योर्थान्तरभूतोसावप्रतीतेः । नापि तेषां क्रम एको धर्मोऽसहभावात् । नापि प्रत्येकं धर्मः क्रमोप्रतीतेः । तस्मादयुगपदुत्पन्ना एव वर्ण्णाः क्रम इत्युच्यते इत्युक्तं । केवलमेषां क्रम इति कल्पितोयं व्यवहारः । न च य एव सर इति पदे क्रमो लोके प्रतीयते स एव रस इति पदे । नापि क्रमव्यतिरिक्तं पूर्वापरवर्ण्णानां स्वरूपं । तस्मात् प्रतिपदं वर्ण्णानामन्यदेव स्वरूपं । लोकश्च सर इति पदाद् रसपदस्यान्यत्वमवधारयत्येव । § 2874

तेन यदुच्यते म ण्ड ने न । § 2875

उत्पत्तिवादिनो वर्ण्णाः कामन्ते सन्तु भेदिनः ।
न त्वसाधारणस्तेषाम्भेदोर्थज्ञानकारणं । स्फोटसिद्धिः ३० § 2877

तस्यानवधारणात् संकेतकाले चादृष्टत्वादिति [।] § 2878
201b/PSVTa

तदपास्तं । यतस्सर इति वर्ण्णक्रमाद् रस इति वर्ण्णक्रमो भिन्न एवावधार्यते । नापिक्रमव्यतिरेकेण वर्ण्णाः प्रतिभासन्ते । तस्मात् क्रमभेदावधारणमेव वर्ण्णभेदावधारणं [।] केवलं रसपदाद् रसपदान्तरस्य भेदः सादृश्यान्नावधार्यते [।] अत एव संकेतकाले दृष्टत्वात् रसपदार्थप्रतिपादकं युक्तम् [।] एवमन्यस्यापि पदस्येति यत्किञ्चिदेतत् । § 2879

एतदेव दर्शयन्नाह । **अन्यदेवे**त्यादि । यतो **वर्ण्णानां** स्वभावो यथोक्तः क्रम इत्युच्यते ततः कारणात् । **तदि**ति सादृश्यादेकत्वेनाध्यवसितमपि **रूप**म्वर्ण्णानामन्यदेव **पदं पदं** प्रतिपदं । किं कारणं [।] **कर्त्तृसंस्कारतो भिन्नं** यतः [।] समुत्थापकचित्तमेव कर्त्तृ तस्य शक्तिभेदाद् भिन्नं । **सहितमि**ति पूर्वोत्तरक्रमेणोच्चारितं । **कार्यभेदकृ**दिति । बुद्धिभेदं करोति [।] § 2880 572/s

न च वर्ण्णा निरर्थकास्सन्त इति १ । २४१ पूर्वमेव प्रतिपादितं [।] तत्कथम्वर्ण्णस्वरूपं सहितं कार्यभेदकृदित्युच्यते । § 2881

अत्रैके मन्यन्ते [।] प्रतिपदम्वर्ण्णानां स्वरूपम्भिन्नं पौरुषेयम्वाचक । नापौरुषेयमिति [।] यदाह [।] सत्यम् [।] अस्ति सा किन्तु पुरुषाश्रयेति [।] § 2882

तदयुक्तम् [।] वर्ण्णानां सहितासहितानामर्थाप्रतिपादकत्वात् । तस्मादयमभिप्रायः [।] यदि परमार्थतो वर्ण्णक्रमः स्यात् तदासावेकपदादिरूपतया कल्पितोर्थस्य प्रतिपादकः स्यात् । यतश्चैकेन विकल्पेन विषयीकृताः क्रमिणो वर्ण्णाः प्रतिपादका अत एवैकविकल्पावभासित्वात् । क्रमिणाम्वर्ण्णानां रूपं सहितं कार्यभेदकृदित्युच्यते इत्यदोषः । यतश्च स-

मुत्थापकभेदाद् भेदः । **तस्मान्न खल्वेक एव स्वभावो वर्ण्णानां** सरो रस इत्यादिपदेषु । किं कारणं [।] कर्त्तृचित्तसंस्कारभेदेन भेदात् । कर्त्तृ च तच्चित्तज्ञातस्य संस्कारभेदः समनन्तरप्रत्ययभेदेन शक्तिभेदस्तेन वर्ण्णानां स्वभावस्य भेदात् । स च वर्ण्णानाम्प्रतिपदम्भिन्नः स्वभावः क्रमरूप एकविकल्पारूढत्वात् । परस्परसहितः कार्यभेवस्यार्थविषयबुद्धिभेदस्य हेतुः ।

§ 2883

या चैवं कार्यकारणता लक्षणानुपूर्वी सा चानुपूर्वी वर्ण्णानां प्रवृत्तेत्युत्पन्ना **रचनाकृतः** पुरुषात् । रचनां करोतीति **रचनाकृत्** तस्मात् । कस्मादित्याह । **इच्छेत्यादि** । पुरुषेच्छया येषां वर्ण्णानामविरुद्धा सिद्धिस्तेषां स्थितस्य क्रमस्य विरोधतः । § 2884

कार्येत्यादिना व्याचष्टे । **कार्यकारणभूताश्च ते प्रत्ययाश्चेति विग्रहः** । वर्ण्णसमुत्थापकचित्तान्येवमुच्यन्ते । तानि हि पूर्वविज्ञानापेक्षया कार्यभूतान्युत्तरविज्ञानापेक्षया कारणभूतानि । तेभ्य **उत्पन्नः स्वभावविशेष आनुपूर्वीत्युक्तं । सा चानुपूर्वी** पुरुषस्य यौ वितर्कविचारौ **तत्कृतेति कृत्वानस्थितक्रमा** वर्ण्णाः । किमिदमिदं वेति विमर्शाकारो विकल्पो वितर्क्कः । इदमेवेति निश्चयाकारो विचारः । कस्मान्न स्थितक्रमा । इच्छेत्यादि । इच्छया अविरुद्धा सिद्धिर्यस्य **क्रमस्य स इच्छाऽविरुद्धसिद्धिः** । इच्छाविरुद्धसिद्धिः क्रमो येषान्ते 573/s तथोक्ताः । तद्भावस्तस्मात् । तथा हि [।] यथेच्छम्वर्ण्णानां क्रमो व्यवस्थाप्यते । किमिव [।] **कर्मविशेषानुक्रमवत्** । यथा कर्मविशेषाणामाकुञ्चन- 202a/PSVTa नादीनामिच्छा व्यवस्थितेः क्रमस्तद्वत् । § 2885

न हीत्यादिना वैधर्म्यमाह । **देशकालयो**रिति देशेस्थित... ... ...**मरचना शक्यते कर्त्तुं न** ही ति सम्बन्धः । न हि हि म व त्स्थाने वि न्ध्यो भवतु म ल य स्थाने विन्ध्यादि रित्येवं पूर्वमङकुरो भवतु पश्चाद् बीजात्तज्जनकमिति पुरुषेच्छया शक्यते विपर्यासः कर्तुं । वर्ण्णास्तु शक्यन्ते यथेच्छं विपर्यासयितुं । **तस्मान्न** व्यवस्थितक्रमा वर्ण्णाः । तत एव... ... ...३०८ ... ...कार्यकारणभूते **विकल्पानुक्रमे सति** वर्ण्णक्रमस्य भावादसति च विकल्पानुक्रमे वर्ण्णक्रमस्या**भावात्** । लौकिकवाक्येषु **पुंसाम्वर्णक्रमस्य च कार्यकारणतासिद्धिः** । पुरुषः कारणं वर्ण्णानुक्रमः कार्यः । ततः कार्यकारणतासिद्धेः कारणादन्योपि वैदिकः **सर्वो वर्ण्ण** ... ... ति सर्वो **दहन इन्धन**पूर्वक एवेति **युक्तिस्तद्वत्** । § 2886

सतीत्यादिना व्याचष्टे । **सतीन्धने दाहवृत्ते** दह्यतेनेनेति दाहो दहन एवोक्तः । **असतीन्धने** दहनस्या**भावात्** । क्वचिद् दहनेन्धनयोः कार्यकारणभावसिद्धौ सत्या**मदृष्टेन्धनोपि** यस्यापि दहनस्येन्धनं न दृष्टं सापि ... ...त् । तदा **तस्य** दहनस्याहेतो**र्देशनियमस्य कालनिय-**

२१ देशेस्थित] One side of the leaf is torn, about ३२ letters in every line are missing.

मस्यायोगात् । सर्वत्र सर्वदा भावः स्यात् । अथ नियमेनैव क्वचिद्देशादौ 574/s भवतीतीष्यते । तदा देशादिनियमे च दहनस्येष्यमाणे **तस्यैव** देशादे**रिन्धनत्वात्** । किं कारणं [।] **दहने**त्यादि । दहनस्योपादानं क … … … … … … नपेक्षत्वे देशकालनियमायोगा**त्तथायमपि वर्ण्णक्रमो** हेतुभूतं **पुरुषप्रयत्नं यदि नापेक्षेत । तदा निरालम्बो** निराश्रयः पुरुषप्रयत्नानपेक्षः **स्वयं प्रकाशेत** वर्ण्णक्रममुच्चारयामीत्येवम्पुरुषस्य **प्रयत्नेपि न शक्येत** वर्ण्णक्रमः प्रकाशयितुं । कस्माद् [।] अत त्र… … … … … … क्रमे पुरुषस्य शक्तिस्तदा **क्वचिच्छक्ता**विष्यमाणायां **सर्वो** वैदिकोपि वर्ण्णक्रमस्**तथा स्यात्** पौरुषेयः स्यात् । कस्मात् [।] लौकिकवैदिकवर्ण्णानुक्रमयो**र्विशेषाभावात्** । विषाद्यपनयनादिलक्षणस्य विशेषस्य लौकिकेष्वपि दृष्टेः । § 2887

किञ्च **तद्भावभाविनः** पुरुष… … … … … …विषा *द्यपनयनादिना लौकिकवर्ण्णक्रमा**दविशिष्टस्य च** वैदिकवर्ण्णक्रमस्या**तत्कृतौ** प्रकर्षेण कृतौ । **सर्वत्रे**ति यत्रापि पुरुषकृतत्वमिष्टन्तत्रापि **कार्यकारणभावश्च निराकृतः स्यात्** । कस्माद् [।] **अन्वयेत्यादि** । तद्भावे भावोन्वयः [।] तदभावेऽभावो **व्य ति रे कः** [।] **तल्लक्षणत्वात्तस्येति** कार्य… … … … … … …कार्यता नेष्यते [।] तदा तद्भावभावित्वव्यतिरिक्तं कार्यकारणभावस्य **लक्षणान्तरम्वाच्यं** । यद्विरहाद् वैदिकानां पुरुषप्रयत्नेन सह कार्यकारणभावो न स्यात् । न चान्यल्लक्षणं कार्यकारणभावस्यास्ति । § 2888

अथ तुल्ये कार्यकारणभावलक्षणे लौकिको वर्ण्णक्रमः कृत्रिम इष्टो थे… … … …ः **प्रसजन्ति** । किं कारणं [।] **तत्रापि** घटादिष्**वेवं कल्पनाया** वैदिकशब्दक्रमवत् कल्पनायाः **सम्भवात्** । यथा पुरुषव्यापारेण स एव वैदिकः क्रमो व्यज्यत इति कल्पना । तथा घटादयोपीति । **विशेषाभावाच्च** । न हि पुरुषव्यापारानुविधायित्वेन घटादेः सकाशा… … 575/s … … … … … स्तस्य विशेष इति चेदाह । **तानि**त्यादि । **तानपि** घटादीन् परैः पूर्वकैः कुलालादिभिर्घटादीनां रचना । तस्या**दर्शनं पूर्वमेव** । तान् दृष्टवैवेति यावत् । **अन्यः** पाश्चात्योपि कुलालादिः **करोति** । नानुपदेशं । परोपदेशपूर्विका च येषां प्रतिपत्तिस्तेषामपौरुषेयत्वे … … … … …वैदिकः क्रमः कर्त्तुरस्मरणादपौरुषेय इष्टः । **एवन्तर्हि** घटादयोप्य**विदितकर्त्तारश्च केचित्** । बहुतरकालाच्छन्नदेशे घटादयो दृश्यन्ते [।] न च तेषां कर्त्ता स्मर्यते । तस्मात् तुल्ये पुरुषव्यापारानुविधाने यद्यपौरुषेयो वैदिकक्रमस्तदा सर्वेषां घटादीनामक्रि… … … … … …यथा वा कर्त्तुरस्मरणाद् वैदिकक्रमस्याक्रिया । एवं **केषांचित्** कदाचित् घटादीनामस्मर्यमाणकर्तृकाणा**मक्रियाभिनिवेशोस्तु** । न चैवं [।] **तस्मान्न** चैवेयं लौकिकी वैदिकी **च वर्ण्णानुपूर्वी** पुरुषकृतेति सम्बन्धः । कस्मादिति [।] आह । **प्रसिद्धे**त्यादि । **प्रसिद्धिः कार्यकारणभावो** … … … … … …विशेषणसमासः । तेषां **धर्मः** स्वकारणान्वयव्यतिरेकानुविधानन्तस्या**नतिक्रमात्** । § 2889

११ *] Illegible.

यत एव पौरुषेया मन्त्रास्**तत एव** प्राकृतेभ्यः पुरुषेभ्यो **साधारणता** विशिष्टता **सिद्धा** । केषां [।] मन्त्राख्य**क्रमकारिणां पुंसां** । मंत्रसंज्ञितम्वर्ण्णक्रमं कुर्वन्ति ये । तेषां केना … … … … … …मस्य परिज्ञानं ।
203a/PSVTa समीहितार्थसम्पादन्- शक्तिः **प्रभावः** । किं कारणम् [।] अन्येभ्योसाधारणतेत्याह । **अन्येषां** प्राकृतादीनां पुरुषाणान्तयोः । ज्ञानप्रभावयोर**भावतः** ।
§ 2890

अयमित्यादिना व्याचष्टे । **वर्ण्णानामयं क्रमो विषनिर्घातादिसमर्थो नान्य इत्येवं**विभागेन **यद्यन्योपि** प्राकृतपुरुषो **जानीयात् तदा** तम्वर्ण्णक्रमन्**तथैव**
576/s विभागे नैव **प्रतिपादये**तानुतिष्ठेत् [।] **न चैवं** प्रतिपद्यते [।] **तस्मादयं** मन्त्राख्यो वर्ण्णानु**क्रमः स्वभावतो** यदि नाम **कार्यकृद**भ्युपगतो मी मां स के स्तथापि **कश्चिदेव** पुरुषैरतीन्द्रियशक्तिभेदयुक्तो **विज्ञात इति** कृत्वास्ति **परोक्षार्थदर्शी पुरुषो** यो मन्त्रन्तत्सामर्थ्यन्तदनुष्ठानञ्च वेत्ति । § 2891

यद्यपि सत्यतपःप्रभाववतां समीहितार्थसाधनं वचनं मन्त्र इत्युक्तं [।] तथाप्यभ्युपगम्योच्यते [।] **स्वभावतोपि** कार्यकृन्मन्त्र इति । कार्यकृन्मन्त्रकरणेन वा मन्त्रफलशक्तिज्ञानेन वा पुरुषातिशय इत्युक्तम्भवति । अनुमानात् मन्त्रामन्त्रपरिज्ञानात् परोक्षदर्शिनोऽभाव इत्यत्राह । **न ही**त्यादि । **अयमर्थः** [।] वर्ण्णानुक्रमलक्षणो विषाद्यपनयने **समर्थो**ऽयन्तु वर्ण्णानुक्रमो न समर्थ **इति** । एवं **न हि शक्यं** लिङ्गात् **प्रत्येतुं** । किं कारणं [।] मन्त्रामन्त्रविभागेना**संकीर्ण्णस्य लिङ्गविशेषस्यासिद्धेः** । § 2892

ननु च वर्ण्णरूपयोर्मन्त्रामन्त्रयोः प्रत्यक्षेण ग्रहणे फलदानशक्तिरपि तदव्यतिरेकात् प्रत्यक्षगृहीतैवेति [।] § 2893

अत आह । **प्रत्यक्षयो**रित्यादि । **अनुपदिष्टयो**रित्ययं मन्त्रो नायम्मन्त्र इत्येवमकथितयो**रपरिज्ञानात्** । अयम्विषाद्यपनयने शक्तोऽयमशक्त इत्येवमनिश्चयात् । **उपदेशेपी**ति [।] यदि नाम केनचिदुपदिष्टम्भवत्ययं मन्त्र एवंकार्यकारीति । तथापि कथंचित् **केनचिदप्याकारेण** मन्त्रस्य यः **स्वभावविवेक**स्तस्याप्रतीतेरनिश्चयात् । उपदेशस्याप्रामाण्यात् । **अन्यत्र कार्यसम्वादात्** । मन्त्रसाध्यकार्यप्राप्त्या त्वयम्मन्त्र इति निश्चयः स्यात् । **तस्य च** मन्त्रस्य साध्यस्य **कार्यस्य** करणात् **प्रागि**ति मन्त्रानुष्ठात् प्राग् **द्रष्टुमशक्यत्वात्** । तदानीन्तस्य सत्वादिति भावः । न चानिश्चितस्य मन्त्रस्यानुष्ठानं सम्भवति । तस्मादवश्यं मी मां स केनातीन्द्रियार्थदर्शी पुरुषोभ्युपगन्तव्यो यो मन्त्रामन्त्रस्वभावं विवेचयति [।] अन्यथा मन्त्रानुष्ठानं न स्यात् । § 2894

न चायम्मन्त्राख्यो वर्ण्णक्रमः **स्वभावतो** विषाद्यपनयनादेः **कारकः**
577/s किन्तु पुरुषसमयात् । किं कारणं [।] **कस्यचि**न्मन्त्रानुष्ठायिनः पुरुषस्याशुमन्त्रसिद्धेः **अन्यस्य** तत्तुल्यमन्त्रक्रियानुष्ठायिनः **चिरात् सिद्धेः** । स्वतो हि फलदानेऽयं कालभेदो न युज्यते मन्त्रस्य केनचिदुत्कर्षानुत्कर्षाकरणात् । **अन्यस्य** पुरुषस्य मन्त्रात् फलनिष्पत्तौ **व्रतचर्याद्यपेक्षणान्न** स्वभावतो मन्त्रः कारकः । व्रतं मन्त्रकल्पविहितो नियमस्तस्य चरणमनुष्ठानं

। अपिशब्दाद्धोमादिपरिग्रहः । स्वभावतो हि फलदाने । किं व्रतच- 203b/PSVTa र्याद्यनुष्ठानेनापेक्षितेन । ततोतिशयानुत्पत्तेः । **तथैकस्मादपि** मन्त्रविषयाज्जपहोमादि**कर्म्मणः** सकाशात् **कयोश्चित्** पुरुषयोस्तुल्यं विधिमनुतिष्ठतोरप्येकस्यार्थदर्शनादन्यस्य् **आनर्थदर्शनान्न** स्वभावतः फलं । स्वभावतस्तु फलदाने तुल्योर्थयोगः स्यात् । **वहतामपीति** [।] विषाद्यपनयनं कुर्वतामपि **मन्त्राणां** पुनः कालान्तरे तेनैव पुरुषेण प्रयुक्तानां **कस्यचित्** कार्यस्य **विसम्वादाद**करणात् । **न ह्ययं प्रकारो** वस्तु**स्वभावे युक्तः** [।] किं कारणं [।] **स्वभावस्य सर्वत्र** पुरुषादौ **तुल्यत्वात्** । यो हि यस्य स्वभावो न स कश्चिदपेक्ष्य स्वभावो भवति । यदा तु पुरुषकृतात् समयात् फलमिष्यते तदायमदोषः । तथा हि [।] **पुरुषस्तु** मन्त्रसमयस्य कर्त्ता । **स्वेच्छावृत्तिरिति** कृत्वा **कंचित् पुरुषमनुगृह्णाति नापरमिति युक्तं** । केन कारणेन । **सत्त्वसभागताविशेषात्** । मन्त्रक्रियानुष्ठातुः सत्त्वस्य मन्त्रप्रणेत्रा सह सभागता तुल्यशीलाचारादिना । आदिशब्दादुपप्रदानादिपरिग्रहः । तद्वशात्तदनुरागात् । **सेवाविशेषाद्वा** । जपहोमादिना देवताराधनं सेवाविशेषस्तस्माद्वा । **कश्चिदनुगृह्णाति** पुरुषं । **नापरं** सत्त्वसभागतादिरहितं । § 2895

व्रतेत्यादिना परमाशंकते । नियमस्यानुष्ठानं **व्रतचर्या** । व्रतचर्या च व्रतचर्या**भ्रङ्शश्चे**ति विरूपैकशेषः । **आदिशब्दः** प्रत्येकमभिसम्बध्यते । व्रतचर्यादिना व्रतचर्याभ्रंशादिना चेत्यर्थः । व्रतचर्यादिना **धर्मो**पचये सति सिद्धिरिति सम्बन्धः । तथा **प्रकृत्या** स्वभावेन **धर्मा**त्मनो वा पुंसः **सिद्धिः** । व्रतचर्याभ्रङ्गादिना त्वधर्मोपचये सति । **अधर्मा**त्मनो वा प्रा**कृत्या** पुरुषस्या**सिद्धि**रिति वाक्यार्थो योज्यः । स्वभावतोपि मन्त्रात् फलनिष्पत्तौ यथोक्तेन प्रकारेण **सिद्ध्**यसिद्धिभेदो भविष्यतीति परो मन्यते । § 2896

578/s

नेत्यादिना प्रतिषेधति । न धर्मापेक्षात् मन्त्रात् फलसिद्धिः । किं कारणं [।] **धर्मविरुद्धानमपि** मन्त्रसिद्धिहेतूनां व्रतानां **डा कि नी भ गि नी तन्त्रादिषु दर्शनात्** । डा कि नी तन्त्रे । चतुर्भगिनीतन्त्रे । आदिशब्दात् । चौर्यहेतुषु कम्बुकि नी तन्त्रादिषु दर्शनात् । कानि पुनस्तानि धर्मविरुद्धानीत्याह । क्रौर्येत्यादि । **क्रौर्य** प्राणिबधः । **स्तेयं** चौर्यं । **द्विंद्रियसमापत्ति**र्मैथुनं । **हीनकर्म** मार्जाराशुचिधूमप्रदानादि । आदिशब्दादन्यस्यापि धर्मविरुद्धस्य ग्रहणं । तानि क्रौर्यादीनि **बहुलानि** भूयांसि येषां ब्रतानान्तानि तथोक्तानि । **तैश्च** तथोक्तैर्व्रतैर्म**न्त्रसिद्धिविशेषात्** । तथा हि [।] डा कि नी तन्त्रे समयव्यवस्था । यदा प्राणिनं हत्वा खादति तदा मन्त्रसिद्धिमासादयति । तथा कम्बु कि नी तन्त्रे स्तेयाचर णात् सिद्धिरुक्ता । तथा मैथुनाचरणात् 204a/PSVTa सिद्धिप्रदा काचिद्देवतेति भगिनीतन्त्रान्तरे क्वचित् समयः । § 2897

क्रौर्याद्येव धर्मो भविष्यतीति चेद् [।] § 2898

२७ द्विं] ? द्वीं

आह । **न** चेत्यादि । **एवम्विधो** क्रौर्यादिलक्षणो **धर्मस्वभाव इति यथावसरं** पश्चा**न्निवेदयिष्यामः** । एवन्तावदधर्मादपि सिद्धिर्दृष्टा । § 2899

धर्मादपि सिद्धिर्न दृष्टेत्याह । **मैत्री**त्यादि । सत्वानां हितसुखचिन्तनम्मै त्री । **शौ चं** द्विविधं । बाह्यमान्तरञ्च । बाह्यं स्नानादि । आन्तरं स्तेयादिनिवृत्तिः । दानादिना परानुग्रहो धर्मः । मैत्रीशौचधर्माः परे प्रदानानि येषान्ते त-थोक्ताः । तथाभूतानां पुरुषाणां । **तन्निमित्तमेव** मैत्र्यादिकमेव **निमित्तं** कृत्वा **कस्याश्चित् सिद्धे**रिति मैत्री**विपर्ययेण** या लभ्या तस्या **असिद्धेः** । **विपर्ययेण च** द्वेषादिना पुनः **सिद्धेः** । न धर्मोपचयापेक्षात् मन्त्रात् फलसिद्धिरिति । द्वेषादिसमुत्थितोपि क्रौर्यादिर्मन्त्रविधानेनानुष्ठितस्सन् धर्म एवेति [।] § 2900

अत आह । **न चे**त्यादि । एकरूपाद्धि सादिलक्षणात् **कर्मणः** सकाशात् **स तद्विरोध्य**धर्मविरोधी **धर्मो युक्तः** । अधर्मश्चेति मन्त्रविधानादन्यत्र तत एव हिंसादेः सकाशादधर्मश्च **न युक्तः** । न ह्यधर्महेतोर्धर्मो भवति विरोधात् । तथा हि [।] येनैव द्वेषाद्याशयेन मन्त्रविधानादन्यत्र हिंसादिकुर्वतोऽधर्मो भवति । तेनैवाशयेन मन्त्रविधानानुष्ठानेपि हिंसादिकं क्रियत इति कथन्तस्य धर्माङ्गत्वमिति । § 2901

579/s

यदि द्वेषादिकृतत्वान्मन्त्रविधानेनानुष्ठितोपि क्रौर्यादिरधर्म एव **कथ-मिदानीमधर्मात्मनो व्रतादे**रिति पूर्वोक्तात् । क्रौर्यादिलक्षणाद् व्रतात् । आदिशब्दादन्यस्मान्निर्हीनादशुचिधूपदानादिलक्षणात् । **धर्मस्य फलमिष्टस-**म्भोगादिलक्षणं **कथमश्नुते** भजते जापी । § 2902

नेत्यादि सि द्धा न्त वा दी । **न चैतस्या**धर्मात्मनो **व्रतादेस्तदिष्टं फ-लम्विपाकः** कर्मफलं । **किन्तु पूर्वकृतस्य** शुभस्य कर्मणो विपाकः [।] किम्वदिति [।] आह । **ब्रह्महत्याया आदेश**स्तस्य**आनुष्ठानात्** सम्पादनात् । **ग्रामप्रतिलम्भवत्** । यथा कश्चित् कञ्चित् पुरुषं नियुंक्ते । मारयेमं ब्राह्मणं अहन्ते ग्रामन्दास्यामीति । स तस्यादेशस्यानुष्ठानाद् ग्रामं प्रतिलभते । न च तद् ब्रह्महत्याया फलं । किन्तु तद्ब्रह्महत्याचरणेनाराधितं पुरुषं सहकारिणं प्राप्य पूर्वकं शुभमेव कर्म तथा फलति । § 2903

अधर्मात्मनस्तर्हि तस्य व्रतस्य किंफलमित्याह । **तस्य तु** क्रौर्यादिलक्ष-णस्या**धर्मात्मनो व्रतस्यागामि** भविष्यज्जन्मभावि फलमिष्टं नरकादि । § 2904

यदि शुभस्य कर्मण इष्टं फलं **किन्तेना**धर्मात्मना **म-न्त्रादिप्रयोगेणा**पेक्षितेनेति चेद् [।] § 2905

आह । स त्वधर्मात्मा । डा कि नी **मन्त्रादिप्रयोगः** । आदिशब्दात् क्रौर्यादिव्रतप्रयोगः । **तस्येष्टफलस्य** शुभस्य **कर्मणः** । इष्टम्फलं यस्य क-र्मण इति विग्रहः । **कथञ्चित्** केनचित् **प्रकारेणोपकारात् पाचकः** फलस्य दायकः । § 2906

कथं पुनः कुशलस्याकुशलमुपकारकम्भवतीति [।] § 2907

आह । **चित्रत्वादुपकारशक्तेः** । सहकारिभावो हि चित्रः । कदाचित् कुश- लस्याकुशलं सहकारि । अकुशलस्यापि कुशलं । यथात्यर्थमुदार- 204b/PSVTa कुशलकारिणो न नरकादिदुःखफलमशुभं कर्म कुशलं सहकारि प्राप्येहैव जन्मनि । व्याध्यादिदुःखमात्रं दत्वा क्षीयते । अधर्मात्मको मन्त्रादिप्रयोगः । कथंचिदिष्टफलस्य कर्मण उपकारक इत्युक्तं । § 2908

यत्र येन प्रकारेणोपकारस्तन्दर्शयन्नाह । **पुरुषविशेषो** मन्त्रस्य प्रणेता स एवाश्रयस्तेन विपाकः फलदानं स एव धर्मः स्वभावो यस्य स **पुरुषाश्र-** 580/s **यविपाकधर्मा । धर्म** इति पुण्यविशेषः । तेनेति पुरुषेण **कृतः** पूर्वजन्मनि । **स तथा तदाराधनेने**ति । स धर्मस्तथा क्रौर्याद्याचरणात् । तदाराधनेन मन्त्रप्रणेतृपुरुषाराधनेन फलतीति । § 2909

एतदेव स्पष्टयन्नाह । **तदित्यादि** । तेन मन्त्रप्रणेत्रा पुरुषेण विहिता क्रौर्ययुक्तव्रतादिप्रयोगस्ते**नोपकारः** । कर्मणः परिपोषः । तेन विपाकः फल- दानं धर्मः स्वभावो यस्य तस्यैवंधर्मणः । **तत्फलस्ये**ति । इष्टफलस्य **कर्मणः कृतत्वात्** कारणात् । तदाराधनेन फलतीति । § 2910

विनापि मन्त्रप्रणेत्रा पुरुवेण तदुपकारात् । तस्यैव यन्त्रस्य केवल- स्य जपादिना व्यापारेणोपकारान्मन्त्रात्फलमिति चेत । ततश्च पुरुषाराधनेन फलतीति यदुक्तन्तदयुक्तमिति परो मन्यते । § 2911

नेत्यादि सि द्धा न्त वा दी । **नैतदेवं** । किङ्कारणं [।] पुरुषेत्यादि । मन्त्रप्रणेतुः **पुरुषस्याकारो** वर्ण्णसंस्थानादिः । **स्वभावः** शान्तरोद्रादिः । **चर्या** कायवाग्व्यापारलक्षणा चेष्टा । तेषामाकारादीनामधि**मोक्षो**ऽधिमुक्तिस्तस्या **वैयर्थ्यप्रसङ्गात्** । मन्त्रस्याधिष्ठाता पुरुषश्चेन्नास्ति । किमर्थन्तस्याकारादीन- धिमुच्येत् । अथेष्यते तस्यापि पुरुषस्यो**पकारकत्वन्तदा** तस्यापि मन्त्रप्र- णेतुः पुरुषस्य मन्त्रात् फलसिद्धिं प्रत्युपकारकत्वेऽङ्गीक्रियमाणे सिद्धः पुरुष- विशेषोसाधारणगुणः । असाधारणा गुणा अस्येति विग्रहः । किं कारणं [।] **तदधिमुक्तेरेव** पुरुषविशेषाकारस्वभावचर्याधिमुक्तेरेव विषकर्मादिकरणात् । तस्मान्न मन्त्राः पुरुषप्रणीता अपि तदुपयोगनिरपेक्षाः पुरुषविशेषोपयोगनिर- पेक्षाः स्वभावेन प्रकृत्यैव फलदाः । किन्तु पुरुषविशेषोपयोगसापेक्षा एव । § 2912

यद्यसाधारणगुण एव पुरुषो मन्त्रस्य प्रणेता । कथं प्रभावादिविशेषरहिता अपि तन्त्रविदो मन्त्रान् भाषन्त इति [।] § 2913

581/s

अत आह । **येपीत्यादि** । मन्त्रप्रतिबद्धानि शास्त्राणि तन्त्राणि तानि **विदन्तीति ते तन्त्रविदः केचिदद्यत्वे**पि **मन्त्रान**पूर्वान् **कांश्चन कुर्वते** । तन्न **तेषां** केवलानामसामर्थ्यं । किन्तु यत् तन्त्रमाश्रितास्ते तस्य तन्त्रस्य प्रणेता यः पुरुषाति**शयस्तस्य प्रभोः** स्वामिनः स **प्रभावः** सामर्थ्यं । कस्मात् [।] **तदुक्तन्यायवृत्तितः** । तस्मात् प्रभुणा यस्तेभ्यस्समयादिको न्याय उपदिष्ट-

205a/PSVTa स्तस्यानुवर्त्तनात् । प्रभु- स्तुष्टस्तत्प्रणीतानपि मन्त्रानधितिष्ठतीति भावः । § 2914

रथ्यापुरुषेत्यादिना पूर्वपक्षोपन्यासपूर्वकं कारिकार्थं व्याचष्टे । **रथ्यापुरुषा अपी**ति सामान्यपुरुषा अपि **केचन** गारुडिकप्रभृतयो मन्त्रलक्षण**तन्त्रज्ञाः किञ्चिद्** विषादिशमनलक्षणं **कर्म कुर्वन्ति** । न च ते विशिष्टाः सुरापानाद्यनुष्ठानात् । **तथान्यो**पीति प्रभाववत्त्वेनाभिमतो **मन्त्रस्य प्रणेताऽनतिशयश्च स्यात्** । रथ्यापुरुषवदतिशयरहितश्च स्यात् मन्त्राणां च कर्त्तेति । तथा च प्रभाववान् पुरुषो न सिध्यतीति मन्यते । § 2915

नेत्यादिना परिहरति । न प्रभावरहितानां मन्त्रकरणं [।] ये तु रथ्यापुरुषा अपि मन्त्रान् कुर्वन्ति **तेषां** पुरुषाणां **प्रभाववतैव** तन्त्रस्य प्रणेत्रा**धिष्ठानात्** मन्त्रकरणसामर्थ्यं । § 2916

एतदेव दर्शयन्नाह । **तत्कृतं ही**त्यादि । तेन प्रभावातिशयवता पुरुषेण **कृतसमयमनुपालयन्तो** रक्षन्तः । **तदुपदेशेन चे**ति प्रभावयुक्तपुरुषोपदेशेन च **वर्तमाना** मन्त्रक्रियासमर्थाः कुत एतत् । § 2917

तदित्यादि तस्य प्रभावतो य**स्समयः** । य**श्चोपदेश**स्तत्र **निरपेक्षाणां** पुंसां मन्त्ररचनाया**मसामर्थ्यात्** । तत्र समयो यस्यातिक्रमात् पुनर्मण्डलप्रवेशादिः कर्त्तव्यो जायते । ततोन्यद्विधानामुपदेश इत्यनयोर्भेदः । **तत्रापी**ति रथ्यापुरुषकृतेष्वपि **मन्त्रेषु तदाकारध्यानादेव** । प्रभाववतः । पुंसश्चाकारध्यानादेरेव [।] आदिशब्दात् स्वभावचर्याध्यानस्य परिग्रहः । तेन मन्त्रस्य **प्रयोगात्** प्रवर्त्तनात् । **यत एवन्तस्मात्तदधिष्ठानमेव** प्रभाववत्पुरुषाधिष्ठानमेव **तत्तादृशमुन्नेयं** बोद्धव्यं । **यत्ते स्वयंकृ**तैर्मन्त्रैः कर्म कुर्वन्तीति । § 2918
582/s

अपि च [।] केचित् तन्त्रज्ञा मन्त्रं कुर्वन्तीत्यभिदधता **पुरुषातिशय एव समर्थितः स्यात्** । यस्मात् सोपि **तादृशस्**तन्त्रज्ञो मन्त्रस्य कर्त्ता **प्रभाववानेव । तदन्यै**रतन्त्रज्ञैः पुरुषै**रसाधारणशक्तित्वा**दिति कृत्वा । यतश्च पुरुषाधिष्ठितानामेव मन्त्राणां फलं । तस्मात् **कृतकाः पौरुषेयाश्च** फलदा इत्येव**म्मन्त्रा वाच्याः फलेप्सुना** । मन्त्राद् फलमिच्छता न नित्या मन्त्राः किन्तु कृतकाः कृतकत्वेपि न फलदाने पुरुषनिरपेक्षा इत्यर्थद्वयमादर्शयितुं कृतकाः पौरुषेयाश्चेति द्वयोपादानं । § 2919

न हीत्यादिना व्याचष्टे । न हि नित्यानाम्वैदिकानां मन्त्राणां **प्रयोग** उच्चारणं **सम्भवत्य**नाधेयातिशयत्वात् । न चा**प्रयुक्तेभ्यो** मन्त्रेभ्यः **फलमि**ति कृत्वा **प्रयोगात् फलमिच्छता कृतका मन्त्रा वाच्याः । पौरुषेयाश्च** । पुरुषाधिष्ठिताश्च फलदा वाच्याः । किं कारणं [।] **पुरुषाधिष्ठानमन्तरेण** विनान्यतो भावशक्त्यादे**रसम्भवत्फलाना**म्मन्त्राणां पुरुषाधिष्ठानादेव **फलदर्शनात्** । यथा च न भावशक्त्या मन्त्रेभ्यः फलोत्पत्तिस्तथा प्रतिपादितं [।] § 2920

सर्वस्य साधनन्ते स्युर्भावशक्तिर्यदीदृशी त्यादिना १ । २९७ । § 2921

निदर्शनं चाह । यो मदीयं काव्याद्येवं पठिष्यति तस्य मयायमर्थः स- 205b/PSVTa म्पादनीय इत्येवं**कृतः समयो** यस्मिन् **काव्यादौ** आदिशब्दाच्छिल्पस्थानादौ । स कृतसमयः काव्यादिः तस्मिन्निव तद्वत् । यथा तत्र काव्यादिपाठकानां पुरुषाधिष्ठानात् फलन्तद्वन्मन्त्रेष्वपीत्यर्थः । **पुंसाम**तीन्द्रियार्थदर्शनं प्रति **श-क्ति**र्नास्तीत्येवमशक्तिसाधनमसामर्थ्यस्य **साधनं** यन्नाम किञ्चित् मी मां स के रुच्यते तत्सर्व**मनेनैव** मन्त्रकारिणां ज्ञानप्रभावातिशयसाधनेन **निराकृतं** । § 2922

प्रतिपादिता **ही**त्यादिना व्याचष्टे । **प्रतिपादिता हि पुरुषकृता मन्त्रास्त-दधिष्ठानाच्च फलदा** मन्त्रा इत्येतदपि प्रतिपादितं । § 2923

न च सर्वे पुरुषा मन्त्रान् कर्त्तुमधिष्ठातुं वा शक्ताः । **तदि**ति त-स्मा**दस्ति कश्चिदतिशयवान्** पुरुषो मन्त्रस्य **कर्त्ते**ति । **तस्या**तिशयवतः पुंसः **प्रतिक्षेपसाधनान्यपि प्रतिव्यूढानि** प्रतिक्षिप्तानि । एतेन च परोक्तस्यातिशय- 583/s प्रतिक्षेपसाधनस्य न विरुद्धाव्यभिचारित्वमुद्भाव्यते [।] किन्तर्हि पुरुषातिश-यप्रतिक्षेपसाधनानि वस्तुबलायातानि न सन्त्येवेत्यनेन व्याजेन कथ्यते । न हि वस्तुबलायातं पुरुषातिशयं निराकर्त्तृ किंचित् साधनमस्ति । § 2924

ननु चेदमस्ति विवक्षितः पुरुषो नातिशयवान् बुद्धिमत्त्वात् । इन्द्रियवत्त्वात् । वचनात् पुंस्त्वात् । रथ्यापुरुषवदिति [।] § 2925

अत आह । **बुद्धीन्द्रिये**त्यादि । बुद्धिश्चेन्द्रियं च **उक्तिश्च पुंस्त्वं** चेति द्वन्द्वः । **आदि**शब्दात् प्राणादिमत्त्वादि । पुरुषातिशयनिराकरण**साधनं य-त्तु वर्ण्यते** [।] तत्सर्वं **प्रमाणाभं** प्रमाणाभासमनैकान्तिकमिति यावत् । किं कारणं [।] विपक्षवृत्तेः सन्देहेन सर्वस्य शेषवत्त्वात् । **न हि शेषवत** इत्यनैकान्तिकत्वात् । **यथार्थे**त्यविपरीता **गतिर**नुमेयप्रतिपत्तिरस्ति । § 2926

यत्त्वित्यादिना व्याचष्टे । **यत्तु पुरुषातिशयप्रतिक्षेपसाधनन्तत्त्वगमकमेवे**ति सम्बन्धः । तत्पुनः साधनं । **बुद्धी**न्द्रिययोगादित्यादि । कस्मादगमकमित्याह । **प्रतिक्षेपे**त्यादि । प्रतिक्षेपश्च सामान्यं च **प्रतिक्षेपसामान्ये** । तयोः **साधने** तयोर**योगात्** । तथा हि [।] बुद्धिमत्त्वादिना साधनेन नास्ति पुरुषातिशय इति प्रतिक्षेपो वा साध्येत । यद्वा योसौ पुरुषातिशयः स रथ्यापुरुषैः समान इतीतरपुरुषसामान्यं साध्येत । § 2927

तत्र **न ही**त्यादिना प्रतिक्षेपसाधनस्याभावमाह । **न ह्यतीन्द्रियेष्वर्थेष्वत-दर्शिनो**तीन्द्रियार्थादर्शिनः **प्रतिक्षेपः सम्भवति** । किं कारणं [।] **सताम-प्येषा**मतीन्द्रियाणामर्थानामर्वाग्दर्शनस्य**आज्ञानात्** । तस्मान्नादर्शनमात्रात्प्र-तिक्षेप इति भावः । § 2928

नापि विरुद्धविधानात् पुरुषातिशयस्य प्रतिक्षेपः यस्मादत एवातीन्द्रिय-त्वादेव पुरुषातिशयस्य बुद्धित्वादिना हेतुना । द्विविधस्यापि **विरोधस्यासिद्धेः** । **अविरोधिना च** वक्तृत्वादिना पुरुषातिशय**स्यैकत्र सम्भवाविरोधादित्युक्तं प्राक्** । § 2929

584/s

206a/PSVTa नापीत्यादिना सामान्यसाधनस्याभावमाह । नापीतरेणार्वाग्दर्शिना पुरुषेण तस्यातिशयवतः सामान्यसिद्धिस्तुल्यतासिद्धिः । किं कारणं [।] अतीन्द्रियदर्शनादिलक्षणस्य विशेषस्य यो सम्भवस्तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । ईदृशेषु च परसन्तानवर्त्तिषु पुरुषमात्राप्रत्यक्षेष्वतीन्द्रियार्थदर्शनादिषु । या काचिदसम्भवप्रमाधन्यनुपलब्धिरुपादीयते । तस्या अनुपलब्धेः प्रागेव हेतुत्वप्रतिक्षेपात् । § 2930

किं च [।] पुंस्त्वादि साम्येपि यथास्वं संस्कारात् कस्यचित् प्रज्ञामेवादेरतिशयदर्शनात् तथान्यस्याप्यतिशयस्य सम्भाव्यत्वात् । तस्मात् सम्भवद्विशेषाः पुरुपासम्भवद्विशेषे चेतरपुरुषसामान्यासिद्धेरित्यप्युक्तं प्राक् । § 2931

तस्माच्छेषवदनुमानमेतद् वक्तृत्वाद्यसमर्थ पुरुषातिशयासम्भवप्रतिपादनाय । विपक्षवृत्तेरदर्शनेपि । § 2932

यदि नाम विपक्षे पुरुषातिशये वक्तृत्वादेर्वृत्तिर्न दृश्यते । तथापि वाधकाभावेन व्यतिरेकस्य सन्देहादसमर्थ । अपि चैवंवादिन इति नास्त्यतीन्द्रियार्थदर्शी पुरुष इत्येवंवादिनो जै मि नी याः स्वमेव वादमिति कथचिदतिशयवतो जै मि न्यादेः सकाशाद् वेदार्थगतिर्भवतीति पुरुषातिशयाभ्युपगमवादं पुनर्नास्त्यतीन्द्रियार्थज्ञः पुरुषः कश्चिदित्यनया स्ववाचा **बिधुरयन्ति** बाधन्तेऽतिशयवत्पुरुषप्रतिक्षेपेण वेदार्थगतेरसम्भवात् [।] तथा हि [।] अयमर्थोऽस्माकन्नायमर्थ इति स्वयम्वैदिकाः शब्दा न वदन्ति । तेनाग्निहोत्रशब्दानां योभिमतोर्थः स कल्प्यो भवेत् पुरुषै र्मी मां स कैः । तच्च नास्ति । यतस्ते हि पुरुषा रागादिसंयुता रागादियुक्ताः । ततो न तत्कल्पितोऽर्थः प्रमाणं । § 2933

अथ तस्य वेदार्थस्य कश्चि ज्जै मि न्या दि रेव वेता कल्प्येत । तत्रैक-
585/s पुरुषो **भिमतस्तत्त्ववित्** । वेदार्थतत्त्वज्ञो नान्यः पुरुष इति किंकृतः । नात्र किञ्चित् कारणमस्ति मी मां स क स्य पुरुषत्वाविशेषात् सर्वो वा वेत्ति । न वा कश्चिदिति भावः । § 2934

अथ पुरुषत्वादिसाम्येप्यसाधारणशक्तियुक्तो वैदिकानां शब्दानामतीन्द्रियैरर्थैः सह सम्बन्धस्य वेता कश्चिज्जै मि न्यादिः कल्प्यते [।] तदा तद्वज्जैमिन्यादिवत् । पुंस्त्वे पुरुषत्वे तुल्योपि कथमपीति निर्निमित्तमन्योपि कश्चिज्ज्ञानी ज्ञानातिशयवान् । कस्मान्न वो न युष्माकमभिमतो जै मि न्या दिवदन्योपि ज्ञानवान् प्रसज्यत इति यावत् । § 2935

नेत्यादिना व्याचष्टे । एत आगच्छत भवन्तो ब्राह्मणा अयमस्माकमर्थो भवद्भिर्ग्राह्यो नान्य इत्येवंवैदिकाः शब्दा न विक्रोशन्ति न कथयन्ति येन तेभ्योर्थगतिः स्यात् । केवलमित्यवधारणे । अनभिव्यक्तार्थविशेषसंसर्गा एव श्रुतिं श्रोत्रविज्ञानमभिपतन्त्यारोहन्ति [।] अनभिव्यक्तोर्थविशेषेण सह संसर्गः सम्बन्धो येषामिति विग्रहः । तत्राज्ञातार्थसम्बन्धेषु शब्देषु श्रुतिमभिपतत्स्वेकः पुरुषः स्वयं कश्चिदर्थ स्वेच्छानुरूपं कल्पयत्यन्योपि पुरुषोपरमर्थं कल्पयतीत्यनिर्णय एव पदार्थस्य । § 2936

206b/PSVTa

स्वाभाविकः शब्दानामर्थसम्बन्धस्तेनैकार्थप्रतिनियमो भविष्यतीत्याह । नेत्याह । न च कश्चिच्छब्दानां स्वभावप्रतिनियमः स्वभावेन प्रकृत्यार्थैस्सह सम्बन्धो येनानेकार्थकल्पनायामपि केवलं समयवशात् तन्तमर्थमाविशन्तो वाच्यत्वेनोपाददाना दृश्यन्ते । तेषाम्वैदिकानां शब्दानां कश्चित् तत्त्वमाचष्टे नापर इति न न्याय्यमिति सम्बन्धः । कीदृशानामविदितार्थनियमानां । अविदितोर्थनियमो येषामिति विग्रहः । किं कारणम् [।] अत्यक्षावेशात् । अतीन्द्रियस्य स्वर्गादिसाधनस्यार्थस्य विषयत्वेनात्मसात्करणात् । न ह्यतीन्द्रियार्थस्य शब्दस्यार्थनियममर्वाग्दिर्शनः शक्तो ज्ञातु । तत्राविद्वानेव । रागादिदोषोपप्लुतः । कश्चिज्जैमि निः श व र स्वा मी वा । तेषां शब्दानान्तत्त्वमाचष्टे । अस्यायमेवार्थ इति नापरः । अपरोपि पुरुषो जै मि 586/s न्याद्यविशिष्टो न तत्त्वमाचष्ट इति भेदव्यवस्थानं न न्याय्यमयुक्तित्वात् । § 2937

अथ कुतश्चिदनिर्देश्यरूपाद् **बुद्धीन्द्रियादीनाम्** [।] आदिशब्दादभ्यासस्यातिशयात् कारणात् **स एव** जै मि नि प्रभृतिर्वेदार्थ**म्वेत्ति नापरः** प्राकृतः पुरुष इतीष्यते । तदा **तस्य** जै मि नि प्रभृतेः **कुतोयमतीन्द्रियज्ञानातिशयः** । अतीन्द्रियस्य वेदार्थतत्त्वस्य ज्ञानातिशयोन्यैरविदिततत्त्वैरविशिष्टस्य । § 2938

भवतु वा जै मि नि प्रभृतिः पुरुषोतीन्द्रियार्थस्य वेत्ता । **तथा** जै मि न्यादिव**दन्योपि** पुरुषातिशयो बौ द्धा द्य भिमतो **देशकालस्वभावविप्रकृष्टानामर्थानां द्रष्टा । किमसम्भवी** । कस्मादविद्यमानो दृष्टो येन प्रतिक्षिप्यते । सोप्यतीन्द्रियार्थदर्श्यस्त्वितीष्यतां । न चेदभिमतोपि जै मि न्यादिर्मा भूत् । **यतो न हि तत्प्रतिक्षेपसाधनानि** । बौ द्धा द्यभिमतपुरुषातिशयप्रतिक्षेपसाधनानि पुरुषत्वादीनि **कानिचित्** सन्ति [।] यानि **नैनम्**वेदार्थविवेककारिणं जै मि नि प्रभृतिं **नोपलीयन्ते** । न विषयीकुर्वन्ति । किन्तूपलीयन्त एव । तेषामपि पुरुषत्वादियोगात् । § 2939

अथ पुरुषत्वादिसाधनसम्भवेपि जैमिन्यादे**र्विशेष** इष्यते । तदा **यथायम**तीन्द्रियवेदार्थविवेचनलक्षणे **विशेषोस्य** जैमिनिप्रभृतेरिष्टः । **तत्साधनसम्भवेपी**ति । तस्यातीन्द्रियार्थदर्शिपुरुषप्रतिक्षेपसाधनस्य पुरुषत्वादेः सम्भवेपि । **तथान्यस्या**पि पुरुषस्यातीन्द्रियार्थदर्शनं **स्यादित्यनभिनिवेश एव** भवतां मी मां स का नां **युक्तः** । § 2940

नातीन्द्रियार्थदर्शीति कृत्वा जै मि नि प्रभृतेर्वेदार्थज्ञानमिष्टमपि तु । **यस्य** वाक्यं **प्रमाणसम्वादि । स** पुरुषो वेदा**र्थविद् यदीष्यते** । § 2941

जै मि नि प्रभृतेरेव च वेदार्थविवेचनं कुर्वतो वचनं प्रमाणसम्वादीति परो मन्यते । § 2942

नेत्या द्या चा र्यः । नेदमुत्तरं युक्तं **यस्मान्नह्यत्यन्तपरोक्षेषु** वेदार्थेषु 207a/PSVTa
स्वर्गादिसाधनत्वेषु **प्रमाणस्यास्ति सम्भवः** । § 2943

587/s

स्यादेतदित्यादिना व्याचष्टे । **न वयं पुरुषप्रामाण्याः कस्य-चिज्जैमिन्यादेर्वेदव्याख्यानमभिनिविष्टाः [।] किन्तर्हि [।] प्रमाणसम्वादाद्** व्याख्यानमभिनिविष्टाः । एतदेव व्यनक्ति । **बहुष्वपि** वेद**व्याख्यातृषु** मध्ये । **यो** वेदस्य व्याख्याता । यथा व्याख्यातेर्थे **प्रमाणं प्रत्यक्षादिकं संस्यन्दयति** योजयति **स** तादृशो व्याख्याता**नुमन्यते**ङ्गीक्रियते नान्य **इति** । § 2944

तन्नेत्यादिना प्रतिषेधति । धर्माधर्माव**दृष्टं** । **आदि**शब्दात् स्वर्गादिसाध-कत्वेष्व**तीन्द्रियेषु** प्रत्यक्षादि**प्रमाणान्तरावृत्तेः** । न वेदार्थे कस्यचित् प्र-माणसम्वादि वचनं । यस्मात् **तदसम्भवादेव** हि । अत्यन्तपरोक्षे प्र-त्यक्षादिप्रमाणस्यासम्भवादेव हि । **तत्प्रतीत्यर्थ**न्तस्यातीन्द्रियस्य प्रतीत्यर्थ-म्**आगमः उपयाच्यते** प्रार्थ्यते । **अन्यथे**ति यद्यागमगम्येप्यर्थे प्रमाणान्तर-सम्वादादेवार्थनिश्चयस्तदा **सत्यपि तस्मिन्ना**गमे तद्गम्**येर्थे यदि प्रमाणान्तर-स्यावृत्तिः** स्यात् [।] तदा प्रमाणान्तरावृत्तावागमात् केवला**दप्रतिपत्तेः** । **त-तश्चे**ति प्रमाणान्तरात्**केवला**दित्यागमरहितार्थ**प्रतिपत्तेरसाधनमेवागमः स्यात्** । प्रमाणान्तरभावाभावाभ्यामेवार्थप्रतिपत्तेर्भावाभावात् । **केवला**दागमनिर-पेक्षा**दन्यतोपि** प्रत्यक्षादेः प्रमाणा**दतीन्द्रियेर्थे प्रतिपत्तिः** किन्त्वागमसहितात् प्रत्यक्षादेरतीन्द्रियार्थ**प्रतिपत्तिरिति चेत्** । § 2945

कथमिति सि द्धा न्त वा दी । **कथमतीन्द्रियश्च नाम** स्वर्गादिसिद्ध्युपायः **प्रत्यक्षादिविषयश्च** विरोधात् । § 2946

स्यान्मतं [।] नैवात्यन्तपरोक्षेर्थे प्रत्यक्षादीनां साधकत्वं किंन्तु **ते पुनः** प्रत्यक्षा**दयः स्वविषयेप्या**त्मीये विषयेप्य्**आगममपेक्ष्यैव साधकाश्चेत्** तथा चागमस्यैव प्रामाण्यमिति परो मन्यते । § 2947

अनागमेत्यादि सि द्धा न्त वा दी । नास्मिन्नागमोस्तीत्य**नागमोग्न्यादिप्र-त्ययो धूमादेर्लिङ्गान्न स्यात्** । § 2948

588/s

नेत्यादि परः । **न वै आगमे**तीन्द्रियेष्वर्थे**षु प्रवृत्ते** प्रत्यक्षादिप्रमाणमाग-मविषये**न्विष्य**ते । येनायन्दोषः । स्यात् । § 2949

ततश्च केवलात् प्रतिपत्तेरसाधनमेवागमः स्यादिति । **किन्तु सैवागम-स्या**तीन्द्रियेष्वपि **प्रवृत्तिर्न ज्ञायते** । तेनागमप्रवृत्तिः प्रत्यक्षादिकमपेक्षत **इति चेत्** । § 2950

स्वयमित्यादिप्रतिवचनन्तदास्य प्रत्यक्षादेः स्वयमतीन्द्रियार्थ**प्रसाधने स-मर्थस्य तदागमोपधान**न्तस्यागमस्योपधानं सन्निधानं प्रत्यक्षादेः **कमतिशयं पुष्णाति** येनागमप्रवृत्तिमतीन्द्रियेर्थे ज्ञापयति । § 2951

अथातीन्द्रिये प्रत्यक्षाद्यसमर्थं [।] ततो **समर्थन्तु** प्रत्यक्षादि **आगम-प्रवृत्तिमपि नैव साधयिष्यति** यतो यथा स्वर्गादिसाधकमतीन्द्रियन्तथा **सा**
207b/PSVTa **चातीन्द्रिये णार्थेन सम्बद्धा आगमप्रवृत्तिरतीन्द्रिया । कथमन्येन** प्रत्यक्षादिना सिद्धा । नैव सिद्धा । येन तदर्थं प्रत्यक्षादिरन्विष्यत इति यत्किञ्चिदेतत् । § 2952

बहुष्वपि व्याख्यातृषु यः प्रमाणं प्रत्यक्षादिकं संस्यन्दयति तस्य भाषितं गृह्यत इति ब्रुवतो पौरुषेयत्वादागमलक्षणा**दन्यश्चैवमागमलक्षणं स्यात्** । एतदेवाह । **तथा** हीत्यादि । **यस्य** पुरुषस्य **वचनं प्रमाणसम्वादि । तत्कृत**न्तेन पुरुषेण संस्कृतं **वच** आगम **इति प्राप्तं** । वचनस्य च संस्कारस्तदर्थस्य प्रमाणानुगृहीतत्वख्यापनं । इदन्तदन्यदागमलक्षणं । तथा च **निरर्था** व्यर्थाऽपौरुषेयता आगमलक्षणत्वेनेष्टा । § 2953

तुल्येत्यादिना व्याचष्टे । यश्च प्रमाणसम्वादिवचनेन पुरुषेणार्थः कल्पितो यश्चेतरेण तयोरर्थयो**स्तुल्येप्य**पौरुषेयत्व**आगमवादे** सति **प्रमाणबलादागमस्या**पौरुषेयस्यापि **क्वचिदर्थे** प्रमाणसम्वादिन्य्**आगमत्व** इष्यमाणेऽग्निहोत्रादिवाक्यानां **प्रमाणसम्वाद आगमलक्षणं स्यात्** । **नापुरुषक्रिया** । अपौरुषेयत्वमागमलक्षणं न स्यात् । किङ्कारणं [।] **तस्या** अपुरुषक्रियाया अभिमताऽनभिमतेषु पुरुषोप**दिष्टेषु सर्वार्थेषु तुल्यत्वेपि प्रमाणेनाबाधनात् प्रतिपत्तेरिष्टत्वात्** । § 2954
589/s

एतदुक्तम्भवति । प्रमाणसम्वादित्वेनागमार्थप्रतिपत्तेरिष्टत्वादित्यर्थः । **तद्भावेप्य**पौरुषेयत्वभावेपि तुल्ये**न्यत्राप्रमाणसम्वादिन्य**र्थे प्रतिपत्ते**रनिष्ठत्वात्** प्रमाणसम्वादो वचनानामागमलक्षणं स्यात् । § 2955

यदि चात्यन्तपरोक्षेर्थेऽनागमज्ञानसम्भव आगमनिरपेक्षस्य ज्ञानस्य सम्भवः । तदातीन्द्रियार्थवित् **कश्चिदस्तीति स्वमभिमतम्भवेत्** । § 2956

यदि पुरुषस्य जै मि न्या देर्वेदार्थमाख्यातुः **परोक्षेर्थे** स्वर्ग्गादिसाधनोपाये **आगमानपेक्षं ज्ञानयाथातथ्यं** ज्ञानस्यावैपरीत्य**मिष्यते** । तदा जै मि न्यादिवदन्येपि **पुरुषाः** संत्यतीन्द्रियार्थ**दृश इतीष्टं स्यात्** । § 2957

स्यादेतत् [।] नातीन्द्रियमर्थं प्रत्यक्षतो जानात्यपि त्वनुमानेन ज्ञात्वोपदिशतीति [।] § 2958

तन्न । यतः [।] **प्रत्यक्षपूर्वकाणाम**नुमानादीनाम**सम्भवात्** । कदाऽत**दर्शने** तेन प्रत्यक्षेणातीन्द्रियस्यादर्शने [।] **प्रत्यक्षे**त्यादिनैतदेव स्पष्टयति । तेष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु **प्रत्यक्षावृत्तेः** कारणात् प्रत्यक्षपूर्वकाणां **प्रमाणान्तराणामसम्भवात्** । § 2959

अतदालम्बनं प्रतीयत इति तस्य प्रत्यक्षादेरालम्बनम्विषयः । न तदालम्बन**मतदालम्बनं** प्रत्यक्षाद्यविषयन्तस्य **प्रतीयते** निश्चयार्थमागमोन्विष्यत इत्यध्याहारः । **प्रमाणान्तरस्य** त्वनुमानादेरतीन्द्रियेर्थे **वृत्तिः प्रत्यक्षमतीन्द्रियविषयमन्वाकर्षति** साधयति । प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानादेः । **इति** हेतोः **पुरुषातिशयो**तीन्द्रियाणामर्थानां द्रष्टा मी मां स कै **रनिवार्यः स्यात्** । निवारितश्च । **तस्मान्नास्त्यतीन्द्रियेर्थे प्रमाणान्तरवृत्तिः** । § 2960

अत एवेति प्रमाणान्तरावृत्तेरेवागमस्य वेदस्य्**आतीन्द्रिये** स्वर्गादिसाधनत्व- **लक्षणेर्थविशेषे** या **वृत्ति**स्तस्या अनिश्चयात् । **अयं जै मि नि रन्यो** 208a/PSVTa
वा श ब र स्वा म्यादिः पुरुषः । **स्वयमिति** परोपदेशनिरपेक्षः । **वेदस्यार्थं** 590/s

न वेत्ति । **रागादिमान्** यतः । रागादिमत्त्वमपरिज्ञानकारणं । **अन्यतोपि न** वेत्ति वेदस्यार्थन्तस्याप्यस्य पुरुषस्य रागादिमत्त्वात् । **वेदोपि** स्वयमर्थं **न वेदयति** न प्रकाशयति । तेन **वेदार्थस्य कुतो गतिः** । नैव गतिरस्ति । यस्मात् **सर्व एव हि पुरुषोनतिक्रान्तो** रागादिदोषकृतो विप्लवो **भ्रान्तिर्य**स्येति विग्रहः । तमिति वेदस्या**तीन्द्रियार्थप्रतिनियम**मयमेवास्यार्थो नायमित्येवं **न वेत्ति स्वयं** । **नाप्येनं** रागादिमन्तं पुरुष**मन्यः** पुरुषो **वेदयति तस्याप्यन्यस्य** तुल्यप्रसंगतः । रागादिमत्त्वेन तस्याप्यज्ञत्वादित्यर्थः । यतो **न ह्यन्धेन** स्वयममार्गज्ञेना**कृष्यमाणोऽन्धः पन्थानं प्रतिपद्यते** । **नापि स्वय**मुपदेशनिरपेक्षो **वेदः स्वार्थं प्रकाशयति** । कुतः [।] **उपदेशवैयर्थ्यप्रसंगात्** । जे मिन्या दि व्याख्यानस्य निष्फलत्वप्रसंगात् । § 2961

तत्तस्मादयमपरिज्ञातार्थो वेदाख्यः **शब्दगडुः** । घाटामस्तकयोर्मध्ये मांसपिण्डो गडुरुच्यते निष्फलत्वात् । तद्वद्वैदिकोपि शब्दोऽपरिज्ञातार्थत्वेन निष्फलत्वात् । गडुरिव गडुः । **एव**मिति किमस्यायमर्थोथवायमिति संशयात् तदभिप्रसन्नस्य **शल्यभूतो** दुःखहेतुरतस्तमंगीकृतवेदम्पुरुषं **दुःखमासादयति** स्थापयति । कीदृशोऽ**सद्दर्शन**मेव **स्नायुः** शिरा । तेनो**पनिबद्ध**स्तत एव केनचित् कारुणिकेनाप्यपनेतुमिच्छता **दुरुद्धर** इत्युपहसति । § 2962

तेनेत्यपरिज्ञातार्थत्वेन्**आग्निहोत्रञ्जुहुयात् स्वर्गकाम इति श्रुतौ** वेदवाक्ये **खादेच्छ्वमांसमित्येष नार्थः** किन्त्वन्योभिमतोर्थ **इत्यत्र का प्रमा** । नैव किञ्चित् प्रमाणं । § 2963

591/s

क्वचिददित्यादिना व्याचष्टे । **अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम** इत्यादि वाक्यस्य क्वचिदपि वाच्यत्वेनाभिमतेर्थे **प्रत्यासत्तिरहितस्या**नभिमतेर्थे विप्रकर्षरहितस्य वास्तवस्य सम्बन्धस्य निराकरणादुभयाभावः । **भूतविशेषेग्नौ यथाभिमत**मिति मन्त्रादिपूतं **घृतादि प्रक्षिपेदित्ययमर्थो** न पुनः **श्वमांसं खादे**दित्ययमर्थ इति **नातिशयम्पश्यामः** । § 2964

नन्वयं यथोक्तः । सर्वत्र पौरुषेयेप्यागमे समानः प्रसङ्गः । तमेव दर्शयन्नाह । **परोक्षो दैशि**को वक्ता । येषाम्वचनानामागमानान्तानि तथोक्तानि । ते**षामर्थं** यथाभिप्रायमिति यथा दैशिकाभिमतः । इदानीन्तना अदृष्टदैशिकाः पुरुषाः समनुयन्त्यवगच्छन्त्याऽ**होस्विद् विपर्यय**न्देशिकाभिप्रायविपरीत**मिति** नियमाभावात् सर्वत्र संशय इति मन्यते । § 2965

नेत्यादिना परिहरति । **नायं सर्वत्र प्रसंगः** । **उपदेष्टु**रागमस्य प्रणेतुर**भिप्रायप्रकाश**नेनेति प्रथमं प्रकाशयतानेन स्वाभिप्रायस्तत्कालसन्निहितेभ्यः श्रोतृभ्यः कथितोस्य वचनस्यायमर्थ इति । तेपि श्रोतारोन्येभ्यः प्रकाशयन्ति
208b/PSVTa तेप्यन्येभ्य इत्याचार्योपदेशे पारम्पर्यस्य **सम्भवात्** । **न ह्ययम**भिप्रायकथनलक्षणो वैदिकानां **शब्दानामदैशिका**नामित्यपौरुषेयाणां **सम्भवति** दैशिकस्याभावात् । § 2966

इतश्च पौरुषेयेषु यथा प्रसिद्धार्थसम्भवो यस्मादागमस्य प्रणेता लोको मया बोधनीय इति **लोकप्रत्यायनाभिप्रायश्च ब्रुवाणो लोके** यस्मिन्नर्थे श-

ब्दस्य **संकेतस्तस्य प्रसिद्धिमनुपालयति** रक्षत्यन्यथा विफलन्तस्य प्रकाशनं स्यात् । **ततोपि** लोकप्रसिद्धसंकेतानुपालनादपि **तदर्थसिद्धिः स्यात्** । पुरुषप्रणीतस्यागमस्यार्थसिद्धिः स्यात् । अपिशब्दात् पूर्वोक्ताच्च सम्प्रदायसम्भवात् । **नापौरुषेयाणां शब्दानां** यथोक्तेन प्रकारेणार्थसिद्धिः । किं कारणं । तत्र वैदिकेषु शब्देषु **कस्यचित्** पुंसः समीहाभआवात् । वचनहेतो**र्विवक्षाया अभावात्** । एवन्तावत् संप्रदायादिसम्भवेन पौरुषेयस्यागमस्यार्थपरिज्ञानसम्भवात् तुल्यप्रसंगता नास्तीत्युक्तम् [।] § 2967
592/s

अधुना न्यायानुसारेणैव पौरुषेयाणामर्थनिश्चयो भवतीत्याह । **अपि** चेत्यादि । **न्यायमेव** युक्तिमेवा**नुपालयन्तः पण्डिताः** प्रेक्षापूर्वकारिणो बौद्धा **हेयादिषु संघटन्ते** । हेयस्य साश्रयस्य त्यागाय । **उपादेयस्य** साश्रयस्योपादानाय **प्रवर्त्तन्ते** । तत्र हेयं दुःखमुपादेयो मोक्षः । तयोराश्रयो यथासंख्यं कर्मक्लेशास्तत्त्वज्ञानञ्च । § 2968

एतदुक्तम्भवति [।] अनेकार्थत्वसम्भवेपि शब्दानां युक्तियुक्तं पुरुषार्थोपयोगिनमेवागमार्थन्निश्चिन्वन्ति सौ ग ता न परोपदेशमात्रेण [।] ततोयमदोष इति [।] § 2969

तदेवाह [।] **न प्रवादमात्रेणेति** । न बृद्धानां प्रवादमात्रेणेति **न समानः प्रसंगः** । **तच्च** न्यायानुपालनपूर्वकमेवागमे प्रवर्त्तनं **यथाऽवसरं प्रतिपादयिष्यामः** पश्चात् । § 2970

यदि न्यायानुपालनेनागमार्थनिश्चयोऽत्यन्तपरोक्षे तर्ह्यागमार्थे निश्चयोन स्यादित्याह । **नन्वित्यादि** । **लोकसन्निवेशादि**रिति भाजनलोकस्य पृथिव्यादेः सन्निवेशादिः । यथोक्तं [।] § 2971

तत्र भाजनलोकस्य सन्निवेशमुशन्त्यधः ।
लक्षषोडशकोद्बेधमसंख्यम्वायुमण्डलमित्यादि ।* § 2973

आदिशब्दात् । दानहिंसादिचेतनानामिष्टानिष्टफलदानादि । § 2974

देशस्वभावादिविप्रकृष्टत्वाद**युक्तिविषयोप्यर्थः** प्रतिपद्यते भवद्भिर्बौद्धैः [।] कुतः [।] **सम्भवनीयपुरुषवचनात्** । यस्य प्रत्यक्षानुमानगम्येर्थे वचनमविसम्वादि । तस्य तृतीयस्थाने वचनं सत्यार्थत्वेन सम्भाव्यते । तस्मात्सम्भावनीयात् पुरुषवचनादर्थः प्रतिपद्यते । तथा च न न्यायानुपालनपूर्विकाऽगमार्थे प्रवृत्तिरिति समान एव प्रसंग इति मन्यते । § 2975

नेत्यादिना परिहरति । नात्यन्तपरोक्षोर्थः पुरुषवचनात् प्रतिपद्यते । किं कारणम् [।] **अप्रत्ययात्** तद्विषयप्रमाणाभावेनानिश्चयात् । प्रत्यक्षादिविषये **सम्वादा दत्यन्त**परोक्षेपि सम्वादो निश्चीयत इत्यपि मिथ्या यतो **न हि** 209a/PSVTa
क्वचित् प्रत्यक्षा दिविषये प्रमाणसम्वादादस्खलितो दृष्ट इति कृत्वा **सर्वन्त**- 593/s

२३ *] Abhidharmakośa, ch. ३

दुपदिष्टमयुक्तिगम्यमपि **तथा भवति** । किं कारणं [।] **तत्प्रवृत्ते**रित्यादि । तस्य पुरुषातिशयस्य वचन**प्रवृत्तेरविसम्वादेन व्याप्त्या सिद्धेर्**विपर्यये बाधकप्रमाणाभावात् । ननु भवतापि [।] § 2976

प्रत्यक्षेणानुमानेन द्विविधेनाप्यबाधनम् । १ । २१८ इत्यादिनैकदेशाविसम्वाद**नमागमलक्षणमिष्टमिति** [।] § 2977

अत आह । **अगत्या** चेत्यादि । प्रमाणगम्यार्थाविसम्वादेनात्यन्तपरोक्षेप्यविसम्वादिवचनमिती**दमागमलक्षणमगत्येष्ट**मागमात् प्रवृत्तौ वरमेवं प्रवृत्त **इति** । **नातो** यथोक्तादागमादतीन्द्रियार्थ**निश्चय**स्तस्याप्रामाण्यात् । **त**दिति तस्मान्न **प्रमाणमागम** इत्युक्तं प्राक् । § 2978

तदेवम**पौरुषेयाणां शब्दानामर्थज्ञानन्ना**चार्यसंप्रदायात् । दैशिकस्याभावात् । **न युक्ते**स्सकाशादत्यन्तपरोक्षेर्थे प्रमाणाप्रवृत्तेः । **नापि लोकाद**र्थप्रतीतिर्लोकप्रत्यायनाय प्रयोगाभावेन लोकसंकेतानुसरणायोगादिति । **त**त्रापौरुषेयेषु शब्देष्वर्थानाम**प्रतिपत्तिरेव** न्याय्या । तत्रापि वैदिके शब्दे **प्रसिद्धो लोकवादो** यथा ग्न्यादि शब्दाद् दाहपाकादिसमर्थेर्थे प्रवर्त्तन्त इत्यादि । § 2979

यो **लोकव्यवहारस्स** चेद् वेदार्थ**प्रतिपत्तिहेतुः** । § 2980

उत्तरमाह । **तत्रे**त्यादि । **तत्र** लोकेऽविद्यावे कः पुरुषो**तीन्द्रियार्थदृक्** । येनातीन्द्रियार्थदृशाऽनेकार्थेषु शब्देष्वेकार्थप्रतिनियमाभावादाशंक्यमानार्थविशेषेषु वैदिके**ष्वर्थोय**मतीन्द्रियो **विवेचितो** विभक्तोयमेवास्यार्थो नायमिति [।] नैव तादृशः कश्चिदस्ति । § 2981

न हीत्यादिना व्याचष्टे । **न ह्ययं लोकव्यवहारोपौरुषेयाद**कृतकाच्छ
594/s **ब्दार्थसम्बन्धाद्** भवति [।] **किन्तर्हि** [।] अभिप्रायकथनलक्षणात् **समयात्** । किमिव [।] **स्वशास्त्रका**रेत्यादि । **स्वशास्त्रकाराणां** पा णि नि प्रभृतीनां **समयात्** संकेतात् । तत्समयानुसारिणां **पा णि नी या दीनां** वृद्धिगुणसंज्ञादि**व्यवहारवत्** किं कारणम् [।] **उपदेशापेक्षणात्** । § 2982

यदि हि लौकिकोपि व्यवहारो निसर्गसिद्धः स्यात् तदा परोपदेशन्नापेक्षेत । न च यथा सामयिकात् सम्बन्धादुपदेशापेक्षादर्थप्रतीतिस्तथाऽपौरुषेयादपि सम्बन्धादुपदेशापेक्षादेव वेदार्थप्रतीतिः [।] यतो **न ह्यपौरुषेये तस्मिन्** वैदिके शब्दार्थसम्बन्धे **परोपदेशो युक्तः** । किङ्कारणं [।] **तस्य** वेदार्थस्य **केनचिदपि** पुरुषेणाज्ञानादज्ञानां च वेदार्थस्या**तीन्द्रियत्वात्** । तदुक्तं । § 2983

> श्रेयः साधनता ह्येषान्नित्यम्वेदात् प्रतीयते ।
> ताद्रूप्येण च धर्मत्वन्तस्मान्नेन्द्रियगोचरः । श्लो० चो० १४
> श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।
> चोदनालक्षणैः साध्या तस्मात्तेष्वेव धर्मतेति । श्लो० चो० १९१ § 2987

ऐन्द्रियकत्वे तु वेदार्थस्याभ्युपगम्यमाने **स्वयमु**पदेशमन्तरेण वेदार्थस्य **प्रतीति प्रसङ्गात्** । **रूपादिवत्** । यथा रूपादीनामैन्द्रियकत्वादुपदेशमन्तरेण 209b/PSVTa प्रतीतिस्तद्वत् । § 2988

अथातीन्द्रियेपि वेदार्थे निश्चयार्थमु पदेशोऽभ्युपगम्यते । **तदोपदेशे च** । वेदार्थोपदेष्टॄणां **पुंसां स्वतन्त्राणा**मिति रागाद्यभिभवेन सम्यग्ज्ञानाभावाद् यथेच्छं प्रवृत्तानां **यथातत्त्वमुपदेशेनाविसम्वादस्यासिद्धेरनाश्वासो** न निश्चयो वेदार्थे । न ह्यज्ञा यथातत्त्वमुपदेष्टुं समर्था इति । न पुरुषाः स्वेच्छयोपदिशन्ति । § 2989

किन्तु **वेदवद् वेदव्याख्यानमप्यपौरुषे**यमुपदेशपरम्परायातलक्षणात् **संप्रदायाविच्छेदादागतं** । ततो यथोक्ताद् वेदव्याख्यानाद् वेदार्थसिद्धिरिति **चेद्** । [।] § 2990

उत्तरमाह । **तस्यापीत्यादि** । **तस्यापि** वेदव्याख्यानस्य **शब्दात्मकत्वे** शब्दस्वभावत्वे वेदेन **तुल्यः पर्यनुयोगः । कथमस्या**पौरुषेयस्य वेदव्याख्यानस्**यार्थो विदित इति** कुतोस्माद् वेदार्थनिश्चयः । पौरुषेये त्वागमे नायन्दोषो यतः **पुरुषो हि स्वयं समितानां** संकेतितानां **शब्दानामर्थं शृङ्ग-** 595/s **ग्राहिकयापी**त्यस्य शब्दस्यायमर्थ इत्यनेन **तावदबुधमज्ञं** पुरुषं **बोधयेदित्यस्ति पौरुषेयाणां** शब्दाना**मर्थगता**वर्थज्ञाने **उपायो** नापौरुषेयाणां । तथा **ह्यपौरुषेयस्तु शब्दो नैवं करोति** यथायं ममार्थो रागादिमता ग्राह्य इति । **न चास्यापौ**रुषेयस्य शब्दस्य **कश्चि ज्ञै** मिन्यादी रागादिमान् **क्वचिद**तीन्द्रियेर्थे **सम्बन्धनियमं ज्ञातुमीशः** शक्त **इति । अप्रतिपत्तिरेव तदर्थस्य** वेदार्थस्य । § 2991

अपि च [।] भवतु नामापौरुषेयो **वेदस्तद्व्याख्यान**श्च तथापि रागादिमता **पुरुषेण पुरुषायोपदिश्यमानमनष्टसंप्रदायमेवाद्यत्वेप्यनुवर्त्तत इति अत्रापि** प्रमाणाभावात् **समयः** शपथादिः **शरणं । आगमभ्रंशकारिणा**मित्यादिना संप्रदायविच्छेदेन रचनान्तरसम्भवमेव समर्थयते । आगमभ्रंशकारिणां पुंसामन्यथा । पूर्वरचनावैपरीत्येन रचनादर्शनादिति सम्बन्धः । अन्यथा रचनायां कारणमाह । आहोपुरुषिकयेत्यादि । **आहोपुरुषि**कयेत्यहंमानित्वेन । यथा सां ख्य नाशकमा ध वे न सांख्यसिद्धान्तस्यान्यथा रचनं कृतं । **तद्दर्शनविद्वेषेण** वान्यथा रचनासम्भवात् । यथा म हा या न विद्विष्टानां महायानप्रतिरूपकसूत्रान्तररचनं । तत्प्रतिपन्नखलीकरणायेति । **तस्मिन्** दर्शने यः **प्रतिपन्नः** पुरुषस्तस्य **खलीकारायान्यथारचनासम्भवः** । तत्प्रतिपन्नखलीकार एव कथं । **धूर्तव्यसनेन** । व्यसनमिदन्धूर्त्तानां यत्परः खलीकर्तव्य इति । **अन्यतो वा कुत**श्चिल्लाभादिकात् । § 2992

अपि चात्र वेदार्थनिर्णये । **भवान्** वे द वा दी । **स्ववादानुरागात्कारणात्** । **स्वमेव मुखवर्णं** । मुखं वर्णयति शोभयतीति मुखवर्णः । स्वाभ्युपगमस्तं **नूनम्विस्मृतवान्** । येन रागादिमलिनेभ्यः पुरुषेभ्यो वेदार्थनिर्णयः प्रार्थ्यते । § 2993

पुरुष इत्यादिना मुखवर्ण्णमाचष्टे । यस्मात् **पुरुषो रागादिभिरुपप्लुतो** विपर्यस्तोऽ**नृतमपि ब्रूयादिति** कृत्वा **नास्य** पुरुषस्य **वचनम्प्रमाणमिति** [।] 210a/PSVTa, 596/s **तदनृतवादित्वमिहापि** वेदार्थसम्प्रदायानुक्रमे । जै मि न्यादिना पुरुषेण क्रियमाणे **किन्न प्रत्यवेक्षते सम्भवति न वेति** । यस्मात् **स एव** पुरुषो रागादिमान् जै मि निप्रभृति**र्वेदम्वेदार्थम्वोपदिशन्** रागा**द्युपप्लवात्** कारणाद**न्यथाप्युपदिशेदिति** मिथ्यार्थाशंका नैव निवार्यते । § 2994

आशंकाकारणान्येव दर्शयन्नाह । **श्रूयन्ते** ही**त्यादि केश्चित् पुरुषैर्या** ज्ञ व ल्क्य प्रभृतिभि**रुत्सन्नोद्धृतानि** । उत्सन्नान्यन्तरितानि सन्ति वेदस्य **शाखान्तराणि** । उद्धृतानि स्मृत्वा स्मृत्वा पुनरारचितानि । तानि च यथातत्त्वं स्मृत्वोद्धृतानीति किमत्र प्रमाणं । **इदानीमपि कानिचिद्** आ हू र क प्रभृतीनि शाखान्तराणि **विरलाध्येतृकाणि** । स्वल्पाध्येतृकानि दृश्यन्ते । ते कतिपयाध्येतारो न समारोप्योपदिशन्तीति किमत्र प्रमाणं । यथा विरलाध्येतृकाणि शाखान्तराणि दृश्यन्ते । **तद्वत् प्रचुराध्येतृकाणामपि** बहुतराध्येतृकाणामपि शाखान्तराणां **कस्मिंश्चि**दित्यतिक्रान्ते **काले संसारसम्भवात्** । अल्पाध्येतृकत्वसम्भावनासम्भवात् । तेषां प्रागपि प्रचुराध्येतृकत्वे प्रमाणाभावात् । इदानीन्तर्हि कथं प्रचुराध्येतृकाणि तानीत्यत आह । **पुनरित्यादि** । **पुनः** कालान्तरेणाप्तत्वेन **सम्भावितस्य पुरुषस्य प्रत्ययात्** प्रामाण्यात् तदन्यासम्भावितपुरुषाध्ययनवैपरीत्येन संहृतानामध्येतृणां **प्रचुरतोपगमनस्य** बाहुल्योपगमनस्य या **सम्भावना** तस्याः **सम्भवादनिश्चयः** । § 2995

किञ्च । ये ते पुरुषा विरलीभूताः शाखान्तराणां प्रतानयितार**स्तेषां प्रतानयितृणामन्यथोपदेशसम्भवा**दिति सम्बन्धः । तथा चानाश्वास इत्यभिप्रायः । कीदृशानां प्रतानयितृणां **कदाचिदधीतविस्मृताध्ययनानां** । अधीतं सद् विस्मृतमध्ययनं यैस्ते तथोक्ताः । यथाधीतं विस्मृतास्सन्तस्तेऽन्यथापि प्रतानयेयुरित्यर्थः । केन कारणेनेत्याह । **अन्येषान्तदभिप्रसन्नानामध्येतृणान्तस्मिन्नध्यापयितरि** । या मह**त्वसम्भावना** । **तस्या भ्रंशभयात्** । यद्यहमन्यथापि नोपदिशेयं । नूनमेते मय्याप्तसम्भावनां जहातीति । आदि शब्दादाहोपुरुषादिकात् अन्यथोप**देशसम्भवः** । § 2996

597/s

प्रतानयन्तु नाम तेऽन्यथा । तथाप्यध्येतारो न तथा प्रतिपद्येरन्नित्याह । **तदित्यादि** । **तस्य** सम्भावितस्य पुरुषस्य **प्रत्ययाच्च** तदुक्तानां । सम्भावितप्रणेतृपुरुषा**भिप्रसन्नानामविचारेण** वेदाध्ययन**प्रतिपत्ते**रन्यथासंप्रदायसम्भवः । पुरुषप्रामाण्यात् प्रवृत्तिमेव साधयन्नाह । **बहुष्वप्यध्येतृषु** मध्ये **सम्भावितात् पुरुषाद् बहुलं लोके प्रवृत्तिदर्शनात्** । § 2997

---

११ ल्पाध्येतृका] ? णि
२७ ज] ? जह

ननु सम्भावितात् प्रतिपत्तौ सम्वाद एवेत्यत आह । **ततोपि** सम्भावितात् पुरुषात् **कथञ्चित्** केनचित् कारणेन सम्भावना भ्रंशभयादिना । **विप्रलम्भस्य** विसम्वादस्य **सम्भवात्** । § 2998 210b/PSVTa

उपचयहेतुमाह । **किंचेत्यादि** । **परिमिताश्च** ते **व्याख्यातृपुरुषाश्च** तेषां **परम्परामेवात्र** वेदव्याख्याने **भवतां** मी मां स का नां **शृणुमः** । **तत्र** तेषु मध्ये **कश्चिद्** वेदस्य व्याख्याता **द्विष्टादीनामन्यतमः स्यात्** । कश्चिद् वेददर्शने विद्विष्टः सोन्यथाप्युपदिशेत् । तथा कश्चिदज्ञः धूर्त्तो वा । तथा च वेदव्याख्यायाम**नाश्वासः** । § 2999

यत एव**न्तस्मान्नापौरुषेयाद्** वेद**व्याख्यानाद्** वेदार्थसिद्धिः । **नापि सामयिकात्** सांकेतिका**ल्लोकव्यवहाराद्वेदार्थसिद्धिः** । लोकस्य रागाद्युपप्लुतत्वात् । § 3000

भवन्तु वा निसर्गसिद्धा वैदिकाः शब्दास्समयनिरपेक्षाः । एवमप्य**सामयिकत्वे**भ्युपगम्यमाने । **व्यवहारे नानार्थानां** गवादि**शब्दानान्दर्शनात्** । सर्वत्र वैदिकेपि शब्दे न तदाशंकाऽनिवृत्तेरिति सम्बन्धः । नानार्थाशंकाया अनिवृत्तेरित्यर्थः । लौकिकानामेव नानार्थत्वन्न वैदिकानामिति चेदाह । **कस्यचिदि**त्यादि । तस्यापि वैदिकस्य **कस्यचिद प्रसिद्धार्थ**स्येति यत्र शब्दः प्रसिद्धो नार्थस्तस्या**प्रसिद्धस्य** वा स्वरूपेण शब्दस्य । **पुनर्व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन्**आर्थः कल्पनीयः पुरुषैः । तथा च सति पुनः किं यथा स्थितमेवार्थं पुरुषो वैदिकानां शब्दानामुपदिशति किम्वाविपरीतमिति **सर्वत्र** नानार्था **शङ्काया अनिवृत्तेः** । § 3001

अनिष्टेर्थे प्रयुक्ता अपि वैदिकाश्शब्दा न तत्र प्रतीतिं जनयन्तीत्यप्ययुक्तं । यतः **सर्वेषां** शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां च **यथार्थन्नियोगेपि** । 598/s वीप्सायामव्ययीभावः । यस्मिन् यस्मिन्नर्थे नियोगस्संकेतस्तस्मिन् सत्य**प्यवैगुण्येन** तत्र तत्रार्थे **यथासमयं** यथासंकेतं **प्रतीतिजननात्** । न चानिष्टेन्यथाप्रतीतिजननं । यत **इष्टानिष्टयो**रर्थयोः प्रत्यासत्तिविप्रकर्षाभावेन प्रतीतजनन**स्याविशेषात्** । ततश्चा**विशिष्टानां सर्वार्थेषु** वैदिकानां शब्दानामे**कमर्थं** किम्विशिष्ट**मत्यक्षसंयोगं** [।] शब्देन सह सम्बन्धो यस्य स तथोक्तः । **अनत्यक्षदर्शिनि** । अर्वाग्दर्शिनि **पुरुषसामान्ये को विवेचयेत्** [।] नैव कश्चिद् विवेचयेत् । **यतो लोकात् प्रतीतिः** स्यात् । § 3002

अपि च [।] अयं मी मां स कः **स्वयमपि न सर्वत्र** वेदे **प्रसिद्धिमनुसरति** । येन प्रसिद्धाल्लोकप्रवादाद् वेदार्थगतिः स्यात् । किं कारणं । **यस्मात् स्वर्गोर्वश्यादिशब्दश्च** । स्वर्गशब्द उर्वशी शब्दः । आदिशब्दान्न न्द न व ना दि शब्दश्चा**रूढार्थ**स्याप्रसिद्धार्थस्य **वाचकोऽनेन** वेदवादिना **निर्वर्ण्यमानो** व्याख्यायमानो दृष्टः । तथा हि प्राकृत**पुरुषातिशायिनो** ये **पुरुषं** विशेषास्तेषां **निकेतः** स्थानं । मानुषातिक्रान्तं सुखमतिमानुषं त**स्यातिमानुषस्य सुखस्याधिष्ठान**माश्रयः । नाना प्रकाराण्युपकरणान्युपभोगवस्तूनि यस्मिन् । 211a/PSVTa स **नानोपकरणः** स्वर्ग इति लोकप्रवादः **तन्निवासिनी**

स्वर्गनिवासिन्य**प्सरा उर्वश्यौ नामेति लोकप्रवादः** । तं लोकप्रवाद**मनादृत्य** मनुष्येष्वेव निरतिशया प्रीतिः **स्वर्गः** । उर्वशी चारणिः । पात्री वेत्यादिना । लोकप्रसिद्धादर्था**दन्यामेवांर्थकल्पनामयं** जै मि न्यादिः **कुर्वाणोग्निहोत्रादिश-ब्दान्तरे**ष्वर्थनिर्ण्णये । **कथं प्रसिद्धिं प्रमाणयेत्** । नैव प्रमाणयेदिति यावत् ।
§ 3003

तत्राग्निहोत्रादिशब्देषु लोकप्रसिद्धार्थकल्पनाया **अविरोधात्** प्रतीत-स्यैवार्थस्या**भ्युपगम इति चेत्** । स्वर्गोर्वश्यादिशब्देषु तु प्रसिद्धार्थाभ्युपगमे प्रमाणविरो धादनभ्युपगम इति परो मन्यते । § 3004

599/s

नेत्यादिना सि द्धा न्त वा दी । भेदमनन्तरोक्तं युज्यते । यस्माद**-त्रापि** स्वर्गोर्वश्यादिशब्देषु लोकप्रसिद्धे**तीन्द्रियेर्थे**भ्युपगम्यमाने । प्रमाणेन **विरोधासिद्धेः** न ह्यत्र प्रत्यक्षमनुमानं वा बाधकं प्रमाणमस्ति । **अन्य-त्रापी**त्यग्निहोत्रादिशब्देष्वपि लोकप्रसिद्धार्थकल्पनाया**मविरोधस्य दुरन्वयत्वात्** । साधकप्रमाणाभावेन दुर्बोधत्वात् । § 3005

एतदेव साधयन्नाह । **विरुद्धामपि** यथाप्रसिद्धाम**ग्निहोत्रात् स्वर्गावाप्ति मान्द्यादयं** जै मि न्या दि**र्न लक्षयेदपि** कदाचिदिति संशयः । किं च [।] **विरोधाविरोधौ च** नान्यावेव [।] किन्तर्हि [।] **बाधकसाधकप्रमाणवृत्ती** । यथोक्तस्यानुपलम्भाख्यस्य बाधकस्य प्रमाणस्य वृत्तिर्विरोधः । साधक-स्य प्रत्ययानुमानस्य प्रमाणस्य वृत्तिरविरोधः । ते च विरोधविरोधस्वभावे । बाधकसाधकप्रमाणवृत्ती । **अत्यक्षे**ऽतीन्द्रिये वस्तुनि **नाभिमते** । न हि देशादिविप्रकृष्टेषु स्वर्गादिसाधनेषु बाधकं साधकं च प्रमाणं प्रवर्त्तते । यदा **चैवन्तत्कथं** नैव **तद्वशा**दिति विरोधाविरोधवशात् । विरोधवशात् स्व-र्गादिशब्देषु प्रसिद्धार्थप्रतीतिरविरोधवशाच्चाग्निहोत्रादिशब्देषु प्रसिद्धार्थ**प्रतीतिः** । § 3006

अथ मतं [।] न साधकप्रमाणवृत्तिरविरोधोतीन्द्रियेर्थे किं त्वागमसंज्ञित-स्याग्निहोत्रादिवचनस्य लोकप्रसिद्धार्थवाचकत्वेन प्रवृत्तिरेवाविरोध इति [।]
§ 3007

अत आह । **न चे**त्यादि । लोकप्रसिद्धार्थवाचकत्वेनाग्निहोत्रादि**वचनस्य प्रवृत्तिरेवाविरोधो न च** । किं कारणम् [।] **अन्यत्रापि** स्वर्गोर्वश्यादिशब्देष्वपि स्वर्गादिवाचकत्वेन प्रवृत्तेरविरोध**प्रसङ्गात्** । तथा हि [।] स्वर्गोर्वश्यादिश-ब्दाःस्थानाप्सरोविशेषादिष्वेव प्रवृत्ता लोके दृश्यन्ते । ततश्चाविशेषादुभयत्र प्रसिद्धार्थपरिग्रहोस्तु । न चैकत्रापि । § 3008

किं च [।] **अपौरुषेयो** वेदाख्य **आगमः** स च स्वमर्थं स्वयं न प्रकाशय-ति किन्तु **तस्या**गमस्य लोक**प्रवादादर्थसिद्धि**रभ्युपगम्यते । **तत्र पुन**र्लोकप्र-सिद्ध्यङ्गीकरणेपि **विरोधचिन्तायां** क्रियमाणायां सर्व**त्रागमे**ऽ**नाश्वासः** स्याद-तीन्द्रिये विरोधाविरोधयोर्निश्चेतुमशक्यत्वात् । § 3009

211b/PSVTa अनाश्वासमेव साधयन्नाह । **सत्यपी**त्यादि । **सत्यपि तस्मिन्न**पौरुषेय
600/s आगमे । स्वर्गादिशब्दवाच्यस्य स्वर्गाद्यर्थस्यातथाभावात् । **तथाभावस्त**थात्वं

[।] यथा लोकेप्रसिद्धस्वर्गार्थग्रहण**मतथाभावाद**प्रसिद्धार्थग्रहणादन्यस्याप्यग्निहोत्रादिशब्दस्य **शंकनीयत्वात्** । किमस्य लोकप्रसिद्ध एवार्थः किम्वा स्वर्गादिशब्दवदन्य एवेति । एतदेव कुतः [।] **प्रमाणवृत्तेः** । न ह्यत्र लोकप्रसिद्धार्थग्रहणे प्रमाणं प्रवर्त्तत इति । § 3010

यदुक्तमित्यादि परः । यदुक्तम् [।] **अग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र** वाक्ये **श्वमांसभक्षणस्य चोदना**भिधानन्तस्य **विकल्पः** कल्पना **भवत्विति** । **स दोषो न भवति** । किं कारणम् [।] वेदस्यैव **प्रदेशान्तरे तथे**ति भूतविशेषे घृतादिकं प्रक्षिपेदित्येवमस्याग्निहोत्रादिवाक्यास्या**र्थचर्चनात्** । व्याख्यानात् । § 3011

नेत्यादि सि द्धा न्त वा दी । **नेदमुत्तरं** युज्यते । **तस्य** प्रदेशान्तरस्थस्य व्याख्याभूतस्य वाक्यस्या**र्थापरिज्ञानात्** । ततश्च **प्रदेशान्तरेष्वपि** व्याख्याभूतेषु **तथार्थकल्पनाया** इति । श्वमांसभक्षणकल्पनाया **अनिवार्यत्वात्** । § 3012

यदीत्याद्यस्यैव समर्थनं । **यदि ह्ययमपौरुषेयो** वेदाख्यः **शब्दराशिः क्वचित्** प्रदेशान्तरे **विदितार्थः स्यात् तदा ततो** विदितार्थात् प्रदेशान्तरात् परिशिष्ट**स्यार्थप्रतीतिः स्यात्** । यावता **ते तु** वैदिकाः शब्दा **बाहुल्येप्य**परिज्ञानार्थत्वादन्धा **एव सर्व इति** कृत्वा पुरुषेण य**थेष्टं प्रणीयन्ते** व्याख्यायन्ते । § 3013

यत एव**न्तस्माच्छब्दान्तरेषु तादृक्ष्वि**ति । अग्निहोत्रं जुहुयादित्यादि वाक्यानाम्व्याख्याभूतेषु **तादृश्येवास्तु कल्पना** । कीदृशी [।] इत्याह । **यादृश्यग्निहोत्रञ्जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यस्य** कल्पना कृता प्रदेशान्तरेपि श्वमांसभक्षणकल्पनास्त्विति यावत् । § 3014

अपि च प्रसिद्धिश्च नान्यदेव किंचित् । किन्तर्हि [।] **नृणां** पुरुषाणां **वादः स च** वादः **प्रमाणन्नेष्यते** भवता । सर्वपुरुषाणां रागाद्युपप्लुतत्वात् 601/s । **भूय** इति पुनः । **ततश्च** लोकप्रवादादप्रमाणत्वेन पूर्वं व्यवस्थापितात् पुनर्वेदा**र्थगति**रिति युगप**त्किमेतद्द्विष्टकामितं** । यदेव वस्त्वप्रमाणत्वेन द्विष्टं । तदेव पुनः प्रतिपत्तिहेतुत्वेन कामितमभिलषितमिति परस्परविरोधः । § 3015

न प्रसिद्धिर्नामान्या जनप्रवादात् । किन्तु जनप्रवाद एव प्रसिद्धिः । **ते च सर्वे जना असम्भावनीययाथातथ्यवचना** असम्भावनीयं याथातथ्यमविपरीतत्वं यस्मिन् वचने । तदसम्भावनीय**याथातथ्यं वच**नं येषामिति विग्रहः । किं कारणं [।] **रागाविद्यापरीतत्वात्** । रागाविद्याभ्यां व्याप्तत्वात् । **तदिति** तस्मा**देषां** जनानां **प्रवादो न प्रमाणं** । § 3016

बाहुल्याज्जनस्य तत्प्रवादः प्रमाणमित्यपि मिथ्या । यतः [।] **न हि** बहूनां जनानाम्मध्ये **कस्यचिदे**कस्य्**आपि** पुरुषस्य **सम्यक्प्रतिपत्तेरभावे** सति लोकस्य **बाहुल्यमर्थवद्** भवति प्रयोजनवद् भवति । किमिव [।] **पा र सी के**त्यादि । यथा बहुभिः पारसीकै**र्मातरि** मैथुनाचरणान्न तन्न्याय्यम्भवति । एवं बाहुल्येपि रागादि- मतामतीन्द्रियेर्थे वचनमप्रमाणमेवेति । § 3017 212a/PSVTa

अथ **तेषामेव** रागादिमतां **पुरुषाणां वचनात् पुनः परोक्ष**स्याग्निहोत्रादिशब्दवाच्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तिरिति । **कथन्तदेव युगपदे**कस्मिन्नेव काले **द्वेष्यं च काम्यं च** युज्यते । § 3018

अग्निहोत्रादिशब्दस्य यस्मिन्नर्थे लोक**प्रसिद्धिस्तामुल्लंध्य** त्यक्त्वा । ततोर्थान्तरस्य श्वमांसभक्षणादेः **कल्पने न निबन्धनं** कारणमिति । तस्मात् प्रसिद्धिरेव गृह्यत इत्येतदप्ययुक्तं । यतः **प्रसिद्धेरप्रमाणत्वात् तद्ग्रहे** प्रसिद्धिग्रहे **किन्निबन्धनं** [।] नैव किञ्चिदिति प्रसिद्धेरपि ग्रहो माभूदिति । § 3019

602/s

प्राप्त्येत्यादिना पूर्वार्द्धन्तावद् व्याचष्टे । प्रसिद्ध्या **प्राप्तस्यार्थस्य प्रतिलोमनेन** त्यागेनान्यत्राप्रसिद्धेर्थे **प्रवृत्तिर्गुणदोषदर्शने** सति **युक्ता** । यदि प्राप्तेर्थे दोषदर्शनं स्यादप्राप्ते च गुणदर्शनं । न चाग्निहोत्रादिशब्दानां प्रसिद्धेर्थे दोषदर्शनमस्त्यप्रसिद्धे वा गुणदर्शनन्ततः **प्रसिद्धेरेवान्वयोनुगमनमिति चेत्** । § 3020

नेत्यादिना प्रतिषेधति । एतच्च पश्चार्द्धस्य विवरणं । **नैतदेवं** [।] किङ्कारणं [।] **प्राप्तेः प्रमाणवृत्तिलक्षणत्वात्** । साधकेन हि प्रमाणेनार्थस्य प्राप्तिर्निश्चीयत इति प्राप्तेः प्रमाणवृत्तिलक्षणत्वमुच्यते । न च प्रसिद्धिः प्रमाणं येन सिद्धोर्थो न्यायप्राप्तः स्यात् । ततश्च तामेनां **प्रसिद्धिमप्रमाणयतो** मी मां स क स्य **तन्मुखेन** प्रसिद्धिद्वारेणाग्निहोत्रादिशब्दवाच्यस्यार्थस्य या **प्रतीतिः** सा यत्किञ्चनः ग्रहणमप्रमाणकत्वात् । यथाकथञ्चित् तद्ग्रहणमित्यर्थः । § 3021

ततश्चाग्निहोत्रादिशब्दस्य लोकप्रसिद्धोर्थो न्यायप्राप्तो न भवतीत्येवं **न्यायाल्लोकप्रसिद्धस्यार्थस्य प्राप्तिप्रतिषेधात्** कारणादग्निहोत्रादिशब्दानामिच्छयार्थः परिकल्पनीयः । § 3022

तत्र मी मां स कैरग्निहोत्रादिशब्दानां योर्थः परिकल्प्यते दहनद्रव्यादिलक्षणो यश्च परेण श्वमांसभक्षणलक्षणस्तयोः **स्वपरविकल्पयोरुभयथा**पीति यदि प्रसिद्ध्यनुपालनमथ नानुपालनन्तथापि प्रमाणाभावादिच्छया परिग्रहे **तुल्या वृत्तिरिति** कृत्वा **कः प्रसिद्धानुरोधो** येन प्रसिद्धेरर्थकल्पना क्रियते । § 3023

अपि च [।] प्रसिद्ध्यैव सर्व**शब्दानामर्थनिश्चये** । इयन्नानार्थत्वेन **शंकोत्पादिता** । किं कारणं [।] **यस्मान्नानार्थ**वृत्तित्वमग्न्यादि**शब्दानान्तत्र** प्रसिद्धौ **दृश्यते** । § 3024

नेत्यादिना व्याचष्टे । **न प्रसिद्धेस्सकाशादेकार्थनिश्चयः शब्दा**नाम्वैदिकानां । किं कारणं [।] **तत एव** प्रसिद्धेरेव **शंकोत्पत्तेः** । तथा हि **नानार्था अग्न्यादिशब्दा लोके दृश्यन्ते** । तच्च नानार्थदर्शनं लोकवादो **लोकप्रवादश्च**
603/s **प्रतीतिरत एव** लोकवादान्नानार्थतेति कृत्वा **ततो** लोकवादाद् वैदिकानां
212b/PSVTa शब्दानामेकार्थ**नियमो न युक्तः** । § 3025

अनियतार्थत्वमेव द्रढयन्नाह । **अन्यथेत्यादि** । **स्वयं** स्वभावतो **नानाशक्तेरनेकार्थ**प्रतिपादनयोग्यस्य ध्वनेः शब्द**स्यान्यथासम्भवाभावात्** । अभिमतादर्थादर्थान्तरे वृत्तिरन्यथा । तस्या अर्थान्तरवृत्तेरसम्भवोन्यथाऽसम्भवस्तस्याभावात् । प्रतिषेधद्वयेन विधेरभ्युपगमादन्यथापि सम्भवस्य भावादिति यावत् । ततश्चातीन्द्रियार्थवृत्तिषु वैदिकेषु शब्देष्**ववश्यमनेकार्थवृत्तित्वेन शंक-**

या भाव्यं । केषां **नियामकमपश्यतां** पुंसां प्रतिनियतविषयसाधकं प्रमाणमपश्यतां । ३२६ § 3026

यत एव**न्तस्माद्** [।] **अविदितः अर्थविभागो** येषामिति विग्रहः । तेष्वविदितार्थविभागेषु **शब्देष्वेकमर्थ**मभिमतं ।ऽ किं भूतम् [।] **अत्यक्षसंयोगं** । अत्यक्षोतीन्द्रियस्संयोगः शब्देन सह सम्बन्धो यस्येति विग्रहः । आलम्बनं प्रमाणन्तदभा**वादनालम्बनो** निःप्रमाणक**स्समारोपो** यस्य स तथोक्तः । **तमेवं** भूतमर्थ**म्विनिश्चत्य व्याचक्षाणो जै मि निः** । **तद्व्याजेनेति** वेद एवं प्राहेति वेदोपक्षेपेण **स्वमेव मतमाहेति** कृत्वा यस्तीर्थ्यकरो निर्व्याजमेवमाह । अहमेव स्वयम्वदामीति । तस्मात् **तीर्थ्यकरान्तरादस्य** जै मि नेर्न **विशेषं पश्यामः** । § 3027

अविशेषमेव साधयन्नाह । **तथा ही**त्यादि । स चासावर्थश्चेति **तदर्थ**स्तस्य प्रकाशन**म्वचनं** । तत्र **व्यापार**स्सामर्थ्यन्तेन **शून्यस्य** रहितस्य वेदस्य । **तत्समारोपेणे**त्यर्थप्रकाशनव्यापारसमारोपेण... ... ...एवम्वक्तीति यद**भिधान**न्त ... ... स्ववचनमेव तस्य तदिति यावत् । **तत्कारिणा** वचनव्यापारशून्ये वेदेर्थप्रकाशनव्यापारसमारोपकारिणा जै मि नि ना **केवलम्मिथ्याविनीततैवात्मनः समुद्योतिता स्यात्** । न तु पौरुषेयाद् वचनादस्य विशेषः । § 3028

604/s

एतदेव स्फुटयन्नाह । **तथा ही**त्यादि । कः पन्था पा ट लि पु त्रं गच्छतीति पृष्टः **कश्चन** पुरुष आह । न जाने स्वयमहं केवलमेष **स्थाणुरयं मार्ग इति वक्ती**त्येवमेको मार्गोपदेशसामर्थ्यशून्यस्थाणुव्याजेन मार्गमाचष्टे । **अन्यस्त्वाह** । न स्थाणोर्वचनसामर्थ्यमस्त्यहमेव **स्वयं** ज्ञात्वायं मार्ग इति **ब्रवीमीति** । **तयो**रेवमभिदधतोः स्वयम्वचन**भेदः परीक्ष्यतां** यद्यस्ति नैवास्तीत्यभिप्रायः । § 3029

निरभिप्राय इत्यादिना व्याचष्टे । अभिप्राय इदं चेदं च करिष्यामीति चेतना । तत्पूर्वकः प्रयत्नो व्यापारः । **अभिप्रायश्च व्यापारश्च वचनं** च । तानि **न** विद्यन्ते यस्मिन्स तथोक्तः । **तस्मि**न्नेवम्भूते **स्थाणौ** मार्गप्रकाशकत्वं **समारोप्योपदिशत** एकस्य पुंसः **स्वतन्त्रस्य वा** स्थाणुनिरपेक्षस्यापरस्य मार्गमुपदिशत इति **सम्बन्धः** । एतयोर्द्वयोः पुरुषयोः **स्वयम्वचनोपगमे न कश्चिद्विशेषोन्यत्र जडस्य प्रतिपत्तिमान्द्यात्** जडस्य श्रोतुः प्रतिपत्तिमान्द्यमेव विशिष्यते । यतोभिप्रायादि शून्यस्य स्थाणोर्वचनं प्रतिपद्यते स्थाणुरेव वक्तीति 213a/PSVTa
। एवं जै मि नेर्वेदव्याजेन स्वमतं ब्रुवतो जडः प्रतिपत्तिमान्द्यात् वेद एवं ब्रूत इति प्रतिपद्यते । § 3030

अपि च वैदिकस्य **शब्दस्यैकार्थ**प्रति**नियमे सत्येन**मेकार्थप्रतिनियमं **जै मि निर्जानीयात्** । यावता **शब्दस्य वाचक**स्य **सर्वत्रार्थे** वाचकत्वेन **योग्य-**

---

८ स्तीर्थ्य] ? र्थ

९ स्मात्] ? र्थ

स्यैकार्थद्योतने नियतिः कुतो नैव । **न हि शब्दस्य कश्चिदर्थः स्वभावेन** निसर्गसिद्धा **नियतोस्ति** । किं कारणं [।] **सर्वत्र** वाच्येर्थे **योग्यत्वाच्छब्दस्य** । § 3031

अथ पुनर्न योग्यता सर्वत्रार्थे शब्दस्य तदाप्य**योग्यत्वे च तदप्रच्युते**रयोग्यतास्वभावान्नित्यस्य शब्दस्याप्रच्युतेः कारणात् **पुरुषाणामविधेयस्**यानायत्तस्य **क्वचिदर्थे उपनयन**म्वाचकत्वेन नियोजनं । नियुक्तस्याप्यप**नयनं** । नेदानीमयं शब्दो वाचक इति तस्**यासम्भव्**आत् । भवति च [।] 605/s तस्मात् सर्वत्र शब्दा योग्या इत्येकार्थद्योतनं नास्ति । § 3032

भवतु वा वैदिकानामेकार्थनियमस्तथाप्यतीन्द्रियमर्थनियमं पुरुषो ज्ञातुमशक्तः । तदेवाह । **ज्ञाता वातीन्द्रिया अर्थाः केन** पुरुषेण । न हि मी मां स कोतीन्द्रियार्थदर्शिनं कश्चिदिच्छति । **विवक्षावचनाद् ऋते** [।] विवक्षायाः प्रकाशनम्वचनम्विवक्षावचनन्तेन विना । वक्तुरभिप्रायकथनमन्तरेणातीन्द्रिया नैव केनचिज्ज्ञाता इत्यर्थः । § 3033

पुरुषेत्यादिना व्याचष्टे । **कयाचिद् विवक्षया पुरुषेण प्रणीते** उच्चारिते **शब्दे** स पुरुषस्ताम्विवक्षां **कदाचित्** क्वचिच्छ्रोतरि **निवेदयेदि**दं मया वाच्यत्वेन विवक्षित**मिति** । **विवक्षापूर्वकाणां शब्दानामर्थे नियमः प्रतीयेतापि** । **अपौरुषेये तु** शब्दे विवक्षापूर्वं केनचिदप्रयुक्ते **विद्यमानोप्यर्थनियमः कथं ज्ञेयः** [।] नैव कथंचित् । किं कारणं [।] स्**वभावभेदस्याभावात्** । न हि वैदिकस्य शब्दस्य कश्चित् स्वभावो भिन्नोस्ति स एकत्राभिमतेर्थे नियतो यद्दर्शनादिष्टार्थप्रतीतिः स्यात् । **सत्यपि वा** स्वभावभेदे स स्वभावभेदः प्रत्यक्षो वा स्यादप्रत्यक्षो वा । न तावत्प्रत्यक्षः [।] किङ्कारणं [।] **प्रत्यक्षस्य** स्वभावस्योपदेशनिरपेक्षस्य । **स्वयं प्रतीतिप्रसंगात्** । अथाप्रत्यक्षः [।] **अप्रत्यक्षत्वेपि** प्रमाणान्तरस्याभावेन **केनचिदप्यर्वाग्दर्शनेन ज्ञातुमशक्यत्वात्** । § 3034

अभ्युपगम्यैतदुक्तं । **न चास्ति कश्चिद् विशेषो** य एकार्थप्रतिनियतः । **सर्वशब्दा हि सर्वार्थप्रत्यासत्तिविप्रकर्षरहिताः** । § 3035

न हि केचिच्छब्दाः क्वचिदर्थे प्रत्यासन्ना विप्रकृष्टा वा **भावतो**ऽपि तु **तेषां** शब्दानां सर्वार्थेषु स्वभावतस्तुल्यानामेकार्थनियमे वक्तु**र्विवक्षा हेतुः** । **संकेतस्तत्प्रकाशन** इति तस्याश्च विवक्षायाः प्रकाशनः संकेतः । तथा ह्ययमर्थो तेन विवक्षित इति संकेतादवगम्यते । **सा** च विवक्षा**पौरुषेये** शब्दे 606/s **नास्ती**ति कृत्वा **तस्या**पौरुषेयस्य शब्दस्य **सा** यथोक्ता **एकार्थता कुतः** [।] नैव । § 3036

विवक्षा हीत्यादिना व्याचष्टे । **विवक्षया** हेतुभूतया **शब्दोर्थेषु नियम्यते** 213b/PSVTa ऽस्यैवार्थस्यायं वाचक इति । **न तु स्वभावतः** [।] किं कारणं [।] **तस्य** शब्दस्य क्वचिद् वस्तुन्य**प्रतिबन्धेन** सम्बन्धरहितत्वेन कारणेन **सर्वत्रार्थतुल्यत्वात्** । **यत्रापि** शब्दस्य **प्रतिबन्धः** स्थानकरणेषु ततः शब्दानामुत्पत्तेर-

३० र्थो] ? र्थः

भिव्यक्तेर्वा । तेषामपि करणानां **सर्वैः शब्दैरभिधाननियमभावात्** । न हि सर्वे शब्दाः **करणानामेवाभिधाय**काः । करणाभिधायी पुनः शब्दः करणानि प्रतिपादयेदपीति सर्वग्रहणं । § 3037

यत एव**न्तस्माद् विवक्षाप्रकाशनाय संकेतः क्रियते** [।] कीदृशः [।] **अभिप्रायनिवेदनलक्षणः** । वक्तुरभिप्रायप्रकाशनलक्षणः । **अपौरुषेये** तु शब्दे **न विवक्षा** नियामिका । **नापि संकेत**स्तत्प्रकाशनः । किं कारणं [।] पुरुषनिवृत्तेरेव **कस्यचिदभिप्रायस्याभावादिति** कृत्वा **नैकार्थनियमो** वैदिकानां शब्दानां । नियमे वा । **न तज्ज्ञानं** नैकार्थप्रतिनियमज्ञानं कस्यचित् । अर्थे स्वभावत एकार्थनियता वैदिकाः शब्दा न विवक्षातः । § 3038

तदा **स्वभावनियमे**भ्युपगम्यमाने स **शब्दोन्यत्रार्थे तया** विवक्षया **न वियुज्यते** । § 3039

यदीत्यादिना व्याचष्टे । **यदि संकेतनिरपेक्षः स्वभावत एव शब्दोर्थेषु निलीनो** युक्तः **स्यात्** । **उक्तम**त्रोत्तरं [।] क्वचिद्वस्तु**न्यप्रतिबन्धादनियत** इति । § 3040

अपि च [।] **स्वाभाविकेन** निसर्गसिद्धे **वाच्यवाचकभावे**ऽभ्युपगम्यमाने । **न पुनर्विवक्षया यथेष्टं** शब्दोन्यत्रार्थे **नियुज्यते** । न हि रूपप्रकाशने स्वभावतो नियतं चक्षुः शब्दप्रकाशने नियोक्तुं शक्यते । नियुज्यते च यथेष्टं शब्दः [।] तस्मान्न स्वभावनियतः । हस्तसंज्ञादिवत् । स्वभावतोर्थप्रतिनियमे शब्दानां **संकेतश्च निरर्थो** निष्फलः स्यात् । यतो **न हि स्वभावभेदः** 607/s
स्वभावविशेष **इन्द्रियगम्यः स्वप्रतीतौ परिभाषादिकं** । परिभाषा संकेतः । आदिशब्दात् संकेतस्मृत्यादिपरिग्रहः । किमिव [।] **नीलादिभेदवत्** । यथा नीलादिविशेषाः स्वप्रतीतौ संकेतादिकं नापेक्षन्ते तद्वत् । **तदपेक्षप्रतीतयस्तु** संकेतापेक्षप्रतीतयस्तु ये । ते **न वस्तुस्वभावाः** । न वस्तुनो निसर्गसिद्धाः विशेषाः [।] **किन्तर्हि** [।] **सामयिकाः** संकेतकृताः । किमिव [।] **राजचिह्नादिवत्** । यथा राज्ञा स्वप्रतीतये समिता ध्वजादयश्चिन्हभेदाः । आदिशब्दाद्धस्तसंज्ञादिपरिग्रहः । **यश्च सामयिकस्स स्वभावनियतो युक्तः** । निसर्गसिद्धो न **युक्तः** । किं कारणं [।] **तस्य** सामयिकस्य पुरुषस्य पुरुषेच्छया **प्रवृत्तेः** । § 3041

वैदिकस्य शब्दस्यार्थे निसर्गत एव स्वभावविशेषो नियतः स तु संकेतेन व्यज्यत इति चेद् [।] § 3042

आह । **अत एवे**त्यादि । यस्मादिच्छावृत्तिस्सङ्केतोऽ**त एव** कारणात् । **संकेतादेकार्थनियतस्य स्वभावविशेषस्य व्यक्तौ नियतिः कुतः** [।] नैव । § 3043

तद् व्याचष्टे [।] **स्वेच्छावृत्तिस्संकेतस्स इहै**वाभिमतेर्थे **कर्तुं शक्यते नान्यत्रेति नोपरोधोस्ति** [।] न वाचकमस्ति । ततश्च **स** संकेतः **पुरुषैः स्वेच्छया क्रियमाणस्तमेवै**कार्थनियतं **स्वभावं व्यनक्ति नान्यमिति न नियमोस्ति** । § 3044

214a/PSVTa **यत्र** संकेते **स्वातन्त्र्यमिच्छाया नियमो नाम तत्र कः** । नैवास्ति नियम इत्यर्थः । **तेना**नियतत्वेन कारणेन्**आस्य वैदिक**स्य शब्दस्येष्टा**मेवा**भिमतार्थ-विषयामेव । **योग्यतां संकेतो न द्योतयेदि**ति । § 3045

तदेवमपौरुषेयत्वं नागमलक्षणमिति प्रतिपादितम् । § 3046

608/s

इदानीमेकदेशाविसम्वादनमागमलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति । **य-स्मादि**त्यादि । **किल** शब्दोनभिप्रायद्योतकः । **अग्निः शीतनोदनः** शीत-स्य निवारकः । एतेनाग्निर्हिमस्य भेषजमित्येत**द्वाक्यं** यथा सत्यं तथा**न्यदपि वाक्यम**ग्निहोत्रादिकं जुहुयादित्यादिकमवितथमेतत् साध्यं । **वेदैकदेशत्वादि**ति हेतुः । एवमपरो वृ द्ध मी मां स को **ब्रवीत्** । उक्तवान् । § 3047

अन्यस्त्वित्यादिना व्याचष्टे । **अन्यस्तु** मीमांसकः । यथोक्तदोषोपहतत्वात् । **अपौरुषेयमागमलक्षणं परित्यज्यान्यथा प्रामाण्यम्वेदस्य** साधयितुकामः **प्राह** । **अवितथानी**त्यादि । **यत्राप्रतिपत्ति**रिति येषु वेदवाक्येष्ववितथत्वेन बौ द्ध स्याप्रतिपत्तिस्ता**न्यवितथानी**त्यनेन विशेषस्य पक्षीकरणात् । **वेदैकदेश-त्वा**दिति । सामान्यस्य हेतुत्वेनोपादानान्न प्रतिज्ञार्थैकदेशता हेतोरस्ति । **यथा** [।] **अग्निर्हिमस्य भेषजं** प्रतिपक्ष **इत्यादि** वाक्यवत् । आदिशब्दाद् द्वादश मासा सम्वत्सर इत्यादिवाक्यपरिग्रहः । § 3048

उत्तरमाह । **तस्ये**त्यादि । **तस्य** वादिन **इदं** साधनं शेषवत् । कस्माद् [।] **व्यभिचारित्वात्** । **ईदृशमनु**मानं **न्यायविदा** आचार्य दि ग्ना गे न प्र मा ण स मु च्च ये प्रतिक्षिप्तमिति सम्बन्धः । किमिव शेषवदित्याह । **रसवदि**त्यादि । यथा । स्वादितेन फलेन तुल्य**रूपत्वाद**नास्वादितमपि फलं तुल्यमित्येतदनुमानं शेषवत् । तद्वत् । अदृष्टा अपि तण्डुलाः पक्वा एक-भाण्डे पचनात् । दृष्टपक्वतण्डुलवदित्ये**वमेकभाण्डे च पाकवत्** । यथैव तदनुमानं **शेषवत्** तथा मी मां स को क्त मिति । § 3049

स्वयमित्यादिना व्याख्यानं । **ईदृशमनुमानं स्वयमाचार्येणा**साधनमुक्त-

609/s मिति सम्बन्धः । क्व [।] **नै या यि का** नां **शेषवदनुमानस्य व्यभिचार-मुद्भावयता** प्र मा ण स मु च्च ये । किमिव । यथा **तुल्यरूपतया** हेतुभूतयाऽनास्वादितानामपि **फलाना**मास्वादितफलेन । **तुल्यरससाधनवत्** । **एकस्थाल्यन्तर्गमादिति च** हेतुना । **दृष्ट**परिपक्वतण्डुल**वददृष्टतण्डुला**नां **पाकसाधन**वत् । **तदसाधनत्वन्यायश्चे**ति तस्य शेषवतोनुमानस्यासाधनत्व-न्यायश्च । यस्माददर्शनमात्रेण व्यतिरेकः प्रदर्श्यत इत्यादिना **पूर्वमेवोक्तः** । ननु च [।] § 3050

आप्तवादाविसम्वादसामान्यादनुमानता प्र० वा० १।
२१८ § 3051

इत्यादिना आचार्य दि ग्ना गे नाप्येकदेशाविसम्वादनमागमलक्षण-मुक्तमेवेति [।] § 3052

आह । **उक्तं चेद**मित्यादि । **उक्तं चेदम्** [।]
एकदेशाविसम्वादिरूपमागमलक्षणम् [।] § 3054

अस्माभिर्नायं पुरुषो नाश्रित्यागमप्रामाण्यमासितुं समर्थ इत्यत्रान्तरे । § 3055

214b/PSVTa

तत्रैकदेशाविसंवादनमागमलक्षणं नात्यन्तप्रसिद्धैकविषयसत्यताश्रयमपि तु **तत्त्वा**गमलक्षणं योऽर्वाग्दर्शनेन प्रमाणतः शक्यपरिच्छेदः । अशेषो विषयस्तस्य **सर्वस्य शक्यविचारस्**य **विषयस्य** [।] शक्यो विचारोस्येति विग्रहः । **यथास्वं प्रमाणेन विधिप्रतिषेधस्वीकृत**सिद्धिवत् विशुद्धा शास्त्रे प्रत्यक्षविषयत्वेनाभिमतानां प्रत्यक्षत्वं । यथा बौ द्ध सि द्धा न्ते बुद्ध्यादीनां । तथा वस्तुवलायातानुमानविषयाभिमतानां वस्तुबलानुमानविषयत्वं । यथा दुःखसत्यादीनां । आगमापेक्षानुमानविषयाभिमतानां च तथाभावः । त्रिविधस्य विषयस्य यथास्वं प्रमाणेन विधिसिद्धिः । प्रत्यक्षादिप्रमाणा विषय… ता नाम प्रत्यक्षादित्वं यथास्वं प्रमाणेन प्रतिषेधसिद्धिः । एवं विधिप्रतिषेधसिद्धौ सत्याम्परिशिष्टेष्वत्यन्तपरोक्षेष्**वर्थेषु शब्दानां नान्तरतीयकताभावे** सम्बन्धाभावे सत्**यपि** वरमगत्या **संशयितस्य** पुरुषस्य **प्रवृत्तिस्तत्रे**ति सर्वस्मिन् वस्तुन्यदृष्टव्यभिचार **आगमे कदाचिदविसम्वादसम्भवात्** । § 3056

नन्वन्यत्रेति [।] यत्रागमे यथोक्तविषयश… …तप्रत्यक्षादिविषयेपि **दृष्टः** 610/s **प्रमाणेनोपरोधो** वा । येन पुरुषेण त**स्य पुरुषस्य प्रवृत्ति**र्न युक्तेत्येवमागमलक्षणमुक्तमस्माभिः । § 3057

यः पुन र्मी मां स कादिः **प्राकृत**पुरुषाणां **विषयस्य वह्नेर्यच्छीतप्रतिघातसामर्थ्यन्तस्याभिधान**मग्निर्हिमस्य भेषजमित्येतद् वाक्यम्वेदैकदेशभूतं **सत्यार्थ** । दृष्टान्तत्वेनो**पदर्श्य सर्वं सत्यार्थ**म्वेदलक्षणं शास्त्र**मित्याह** । किम्भूतं शास्त्रं **शक्यपरिच्छेदे** प्रमाणगम्ये**पि विषये प्रमाणविरोधाद् बहुतरमयुक्तमपि** तदेवंभूतं शास्त्रं प्रतिजानानो मीमांसकादिर्जयेद् धार्ष्ट्यनबन्धकीमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । § 3058

बहुतरमयुक्तमपीत्युक्तन्तद्दर्शयन्नाह । **नित्यस्ये**त्यादि । वददित्येतत्पदं सर्वत्र सम्बन्धनीयं । नित्यः कर्त्ता पुरुषोस्तीत्येव**न्नित्यस्य पुंसः कर्तृत्व**म्वदच्छास्त्रं । तथा **नित्यान् भावान्** वदत् । **अतीन्द्रियान**प्रत्यक्षान**र्थानैन्द्रियान्** प्रत्यक्षान् वदत् । तथा **विषममयुक्तं हेतुं** भावानां वदत् । तथा **भावानाम्विषमां स्थितिं । निवृत्तिश्च** भावानाम्विषमाम्वदत् । एतच्च वृत्तौ स्पष्टयिष्यामः । यथोक्ताद**न्यद्वा** वस्तु **व्यस्तगोचरं** । व्यस्तः प्रतिक्षिप्तो गोचरोवकाशो यस्य तत्तथोक्तं । केन व्यस्तगोचरमित्याह । **प्रमाणाभ्यां** प्रत्यक्षानुमानाभ्यां निरस्तमसम्भवमिति यावत् । तदेवम्भूतं वस्तु वदत् ।

---

८ त्] ?

तथा**गमापेक्षेणानुमानेन विरुद्धम्वद**च्छास्त्रं । तदेवमनेकायुक्तार्थाभिधायकं शास्त्रं **सत्यार्थं प्रतिजानानो** वादी । **जयेद् धार्ष्ट्येन बन्धकीं** । § 3059

215a/PSVTa किमकृत्वा प्रतिजानान इत्याह । **विरोध**मित्यादि । शक्यविचारे वस्तुनि शास्त्रस्य **विरोधमसमाधाया**परिहृत्य पुरुषशास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तं **शास्त्रार्थञ्च** सम्बन्धानुगुणोपायपुरुषार्थलक्षण**मप्रदर्श्य प्रतिजानानः** । § 3060

अप्रच्युतेरित्यादिना व्याचष्टे । **अप्रच्युतं पूर्वं** रूपं । **अनुत्पन्नं चापरं**

611/s **रूपं** यस्येति विग्रहः । ईदृशः किल **पुमान्** सुकृतदुष्कृतानां **कर्मणां क्रमेण कर्त्ता । कर्मफलानां च भोक्ता** । केन प्रकारेण भोक्ता कर्त्ता चेत्याह । पूर्वकर्मजनितसुखदुःखादिसम्वित्तिं प्रति समवायिकारणभावेनात्मा कर्म फलानाम्भोक्ताः । तदुक्तं । § 3061

> सुखदुःखादिसम्वित्तिसमवायस्तु भोक्तृतेति ।§ 3062

शुभाशुभकर्मकरणे ज्ञानप्रयत्नादिकं प्रति अधिष्ठानभावेनात्मा कर्मणा कर्त्ता । तदुक्तं [।] § 3063

> ज्ञानयत्नाभिसम्बन्धः कर्त्तृत्वन्तस्य भण्यत इति ।§ 3064

आदिग्रहणात् । जडरूपस्याप्यात्मनश्चेतनायोगेन भोक्तृत्वं गृह्यते । तदुक्तम् [।] § 3065

> भोक्ता च चेतनायोगात् चेतनं न स्वरूपत इति ।§ 3066

तदेवं **समवायिकारणाधिष्ठानभावादिने**त्याह वेदः । **तच्चै**तद**युक्तमित्यावेदितप्रायं** । स्वयमेव शास्त्रकारेण नित्यानां कार्यकारणभावासम्भवन्दर्शयता । **नित्यत्वं चायुक्तं केषांचिद् भा वानाम्**वेद आहेति सम्बन्धनीयं । कस्मादयुक्तम् [।] **अक्षणिकस्य** क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधेन **वस्तुधर्मातिक्रमात्** । अर्थक्रियासमर्थं हि वस्तु । तच्चार्थक्रियासामर्थ्यमक्षणिकस्य न सम्भवतीत्यसदेव [।] तत्कुतस्तस्य वस्तुधर्मः । **अप्रत्यक्षाण्येव सामान्यादीनीति** [।] आदिशब्दात् क्रियागुणादीनि **प्रत्यक्षाणी**त्याह वेदः । **जन्म** च **स्थिति**श्च **निवृ त्तिश्च** ताश्च भावाना**म्विषमाः** प्राह वेदः । जन्मनो वैषम्येण विषयो हेतुर्भावानामुक्तः सूत्रे । § 3067

तमेव विषमं हेतुमाह । **अनाधेयस्ये**त्यादि । नित्यत्वा**दनाधेयातिशयस्य प्रागि**त्यर्थक्रियाकालावस्थायाः पूर्वम**कर्त्तुः** पश्चात् **परापेक्षया** सहकार्यपेक्षया । **जनकत्व**माह वेदः । तच्चैतदयुक्तमिति विस्तरेण प्रतिपादितं । § 3068

निष्पत्तेरित्यादिना विषमस्थित्यभिधायित्वम्वेदस्याह । स्वहेतुतो **निष्पत्ते**र्निष्पन्नत्वा**दकार्यरूपस्य** भावस्या**श्रयवशेन स्थान**माह वेदः । तच्चैतदयुक्तं सर्वनिरंशस्य नान्यबलेन स्थानमिति प्राक् प्रतिपादितं । § 3069

विषमां निवृत्तिन्दर्शयन्नाह । **कारणाच्च** विनाशहेतोः सकाशाद् भावानाम्विनाश इत्याह वेदः । तच्चायुक्तम... ...द्विनाशस्येति प्रतिपादितं । § 3070 612/s

एवमा**दिकमन्यदपि** सदित्याह वेदः । किंभूतं [।] **प्रसिद्धविपर्ययं** । असत्त्वं हि सत्त्वविपर्ययः । प्रसिद्धो विपर्ययो यस्य [।] केन [।] **प्रत्यक्षानुमानाभ्यां** [।] तस्य सत्त्वमाह वेद इत्यर्थः । **अग्निहोत्रादेः** [।] आदिशब्दात् तीर्थस्नानादेः **पाप शोधनसामर्थ्यादिकम्** आह वेदः । अत्राप्यादिशब्दाद् 215b/PSVTa धर्मोपचयादि... ... **गमाश्रयेणानुमानेन बाधितं** । तथा हि [।] अधर्मो रागादिरूपस्तत्प्रभवं च कर्मेत्यागमव्यवस्था । द्वयमप्येतदग्निहोत्रादिना न बाध्यत इति कथमधर्मस्य तेन विशुद्धिः । धर्मवृद्धिर्वा कथन्ततः [।] धर्मस्यालोभादितत्प्रभवकर्मस्वभावत्वात् । तीर्थस्नानादीनां चातत्स्वभावत्वात् । आदिशब्दादन्यदप्येवंजातीयकमयुक्ताभिधानं द्रष्टव्यं । § 3071

तस्यैव... ... । **वादिनो वेदस्य सर्वत्र** प्रत्यक्षादिविषये त्रिविधेपि **शास्त्रशरीरे** शास्त्रप्रतिपाद्ये वस्तुनि । **प्रमाणविरोधमसमाधाया**परिहृत्य । **शास्त्रे** प्रवृत्त्यङ्गभूता **धर्मास्तानप्रदर्श्य** । § 3072

के पुनस्ते धर्मा इत्याह । **सम्बन्धे**त्यादि । परस्परं पदार्थानां सङ्गतार्थता **सम्बन्धः** । शक्यसाधन उपायः । **अनुगुणोपायः** । यः शास्त्रे **पुरुषार्थ**साधन उक्त... ...दृ ष्टस्स पुरुषेण साधयितुं शक्यत इति यावत् । अभ्युदयनिःश्रेयसं पुरुषार्थः । सम्बन्धश्चानुगुणोपायश्च पुरुषार्थश्चेति द्वन्द्वः । तेषाम**भिधानानि** । § 3073

ननु विरोधासमाधानादेव शास्त्रस्याग्राह्यत्वमुक्तन्तत्किं शास्त्रधर्माप्रदर्शनेनोक्तेन । § 3074

एवम्मन्यते [।] प्रत्यक्षानुमानविषये विशुद्धमुपदर्श्य कदाचिदन्यत्र सम्बन्धादिरहिते ब्रू... ... ... दर्थं शास्त्रधर्माप्रदर्शनमुक्तं । § 3075

एवं सम्बन्धाद्यभिधानानि च शास्त्रधर्मानप्रदर्श्य**आत्यन्तप्रसिद्धविषयसत्यार्थताभिधानमात्रेणे**त्यत्यन्तप्रसिद्धो विषयो वह्नेः शीतापनोदसामर्थ्यं तस्याभिधानं सत्यन्तेन सत्याभिधानमात्रेण । प्रज्ञाप्रकर्षेणापि दुःखेनावगाह्यत इति **प्रज्ञाप्रकर्षदुरवग्राहः** । तत एव **गहनन्तस्मिं**स्तथाभूतेपिविषयेऽत्यन्तपरोक्षेपीति यावत् । **निरत्ययतां** सत्यार्थतां **साधयितुकामो** मी मां स को 613/s **बन्धकीमपि प्रागल्भ्येन** धार्ष्ट्येन **विजयते** [।] यादृशीञ्च बन्धकीम्विजयते तां **कश्चि**दित्यादिना दर्शयति । **बन्धकी** दुश्चारिणी । **स्वयं स्वामिना विप्रतिपत्तिस्थाने दृष्टे**ति विप्रतिपत्त्यवस्थायान्दृष्ट्वा परपुरुषेण सङ्गता त्वमित्युपालब्धा सती । **सा तँ स्वामिनं प्रत्युवाच** । प्रत्यु त्त... ... । कथं प्रत्युवाचेत्याह । **पश्यते**त्यादि । पार्श्वस्थाः स्त्रियो मात इत्यनेनामन्त्र्यन्ते [।] **मातः पश्यत पुरुषस्य** मदीयस्य स्वामिनो **वैपरीत्यं** । ननु पश्यतेति लोड्मध्यमपुरुषबहुवचनान्तमेतत् । ततश्च मातृशब्दादपि बहुवचनमेव युक्तम्मातर इति [।] तत्रैके प्रतिपन्ना मातृशब्देनामन्त्रितैकवचनान्तेन समानार्थो मातः शब्दोस्ति । वि... ... स्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता इत्यनेन न्यायेन । स चाव्ययत्वात् सर्वेषु व-

चनेषु तुल्यरूप इति बहुवचनेनापि पश्यत शब्देन सम्बध्यमानो मातरित्येव प्रयुक्त इति । अन्ये तु पश्यत मातरः पुरुषस्येति पठन्ति । धर्मस्य साधनभूता पत्नी धर्मपत्नीति मध्यपदलोपी समासः । **मयि धर्मपत्न्यां प्रत्ययमकृत्वा आत्मीययोर्ज**लबुद्बुद... द्धाञ्**जलबुद्बुदयो**र्द्वयोर्नेत्राभिधानयोः **करोति** प्रत्यय-
216a/PSVTa मिति प्रकृतं । नेत्रमित्यभि- धानं ययोरिति विग्रहः । परपुरुषेणासंगतेः कारणमाह । **तेने**त्यादि । जरंश्चासौ काणश्चेति **जरत्काणः** । वृद्धकाणेनेत्यर्थः । तत्र जरद्ग्रहणेन वयोवैकल्यमुक्तं । परं रूपस्थानं चक्षुरिति तद्वैकल्यात् काणग्रहणेन वैरूप्यं । **ग्राम्य**ग्रहणेन वैदग्ध्यादिगुणवैकल्यं । **काष्ठहारक**ग्रहणेन कृच्छ्रजीवित्वात् दारिद्र्यमुक्तं । तदेवं वृद्धत्वादिगुणयुक्तेन पुरुषेण सङ्गत्यर्थं **प्रार्थितापि** सती । न्**आहन्तेन** सह **सङगता** प्राक् । **रूपगुणानुरागेण** । रूपं प्रासादिकता । गुणो वैदग्ध्यादिको धर्मः । रूपगुणयोरनुरागोभिलाषस्तेन हेतुना । **मंत्रिमुख्यदारकं** मन्त्रिप्रधानदारकं युवानं पुत्रं । मन्त्रिमुख्यश्चासौ दारकश्चेति विग्रहः । तमेवंभूतं दारकं **कामयेहमिति** कथमिदं सम्भाव्यते । तत्र वृद्धादिदोषचतुष्टयवैपरीत्येन मन्त्रिमुख्यदारके गुणचतुष्टयमुक्तं । रूपग्रहणेन प्रासादिकत्वं गुणग्रहणेन वैदग्ध्यादिः । मन्त्रिमुख्यग्रहणेनैश्वर्यं । दारकग्रहणेन वयोगुणः । एतच्च बन्धक्या धार्ष्ट्यात् प्रेरितमेव केवलस्वम्वचनं
614/s न तु युक्तियुक्तं । रूपादीनामेव कामहेतुत्वान्न तु वार्द्धक्यादीनां । § 3076

एवंजातीयकमित्यादिना दृष्टान्तार्थं दार्ष्टान्तिके योजयति । **एवंजातीयकमिति** बन्धकीप्रतिवचनतुल्यं । **एतदत्यन्तपरोक्षेर्थे** वेदस्याविसम्वादानुमानं [।] किम्भूतस्य वेदस्य शक्यविचारे वस्तुनि **दृष्टप्रमाणविरोधस्य** । दृष्टः प्रमाणविरोधोस्येति विग्रहः । वह्निशीतनोदनदृष्टान्तेनानुमानं । वह्नेः **शीतप्रतीकारवचनेन** । यथाग्निर्हिमस्य भेषजमिति वाक्यमविसम्वादि । तथान्यदपि वेदवाक्यमविसम्वादीति । § 3077

तत्र धर्मपत्नीस्थानीयो वेदः । विप्रतिपत्तितुल्यन्नित्यस्य पुंसः कर्त्तृत्वाद्यभिधानं । नेत्रतुल्ये प्रत्यक्षानुमाने । न च दृष्टव्यभिचारायाः पत्न्या वचनं गरीयस्तस्य पुरुषस्य येन... ... यम्विप्रतिपर्त्तिं दृष्ट्वापि स्वदर्शनमप्रमाणीकृत्य तस्या वचनं यथार्थं कुर्यात् । एवम्वेदोक्तार्थबाधकयोः प्रमाणयोरप्रमाण्यं कृत्वा न वेदस्य पत्नीस्थानीयस्य दृष्टव्यभिचारस्य वचनादत्यन्तपरोक्षं प्रतिपद्येमहीति । ३३६ § 3078

अत्रैव दोषान्तरमाह । **सिध्येदि**त्यादि । **एवमिति** यथा दृष्टैकसत्याभिधानमात्रेण **यदि** सर्वो वेदः । ... ...प्र **माणं सिध्ये**त्तदा सर्वः पुरुषस्सर्वत्राथ प्रमाणं स्यात् । यस्मा**न्न हि पुरुषे बहुभाषिण्येकं** वचनं **सत्यार्थं नास्ति** [।] किन्त्वस्त्येव । § 3079

यथेत्यादिना व्याचष्टे । **यथेदम**त्यन्तमभिधायित्वं । एकान्तेन सत्यवादित्व**मतिदुष्करं** । अत्यन्तदुःखेन क्रियत इति कृत्वा । तथात्य**न्**तं ।
216b/PSVTa **सत्याभिधान**मति दुष्करन्**त**त्रैवंस्थिते न्याये । **एकस्य... ...वच नस्य कथंचिदि**ति का क ता ली य न्यायेनापि यस्**सम्वादस्**सत्यार्थ**त्वन्तेन** हेतुना ।

तस्मादविसम्वादकाद् वचना**दविशिष्टस्य तद्वचनराशे**रिति यस्य तदेकम्वचनमविसम्वादि दृष्टन्तस्य पुरुषस्य वचनराशेः । **तथाभावे**ऽविसम्वादित्वेऽभ्युपगम्यमाने । **न कश्चित् पुरुषो नाप्तः स्यात्** । किन्तु सर्व एवाप्तः स्यात् । न चैवं । तस्मान्नैकदेशाविसम्वादात्... ...प्रामा ण्यमिति । § 3080

615/s

अपि च यो नाम कश्चित् कस्यचिद् गमकः स तत्स्वभावस्तज्जन्यो वा सन् गमयेन्नान्यथा । **न चायं** ध्वनिर्वाच्यत्वेनाभिमतानां वस्तूनां **स्वभावः** [।] किं कारणं [।] यस्माद् वक्तरि ध्वनिः स्थितो न ह्यन्यस्वभावोन्यत्र वर्त्तते । **वस्तनां कार्यं वा** [।] नायं ध्वनिः [।] किं कारणं [।] यस्माद् **वक्तरि** मति**ध्वनि**र्भवति । तेनायमर्थः । [।] यस्माद् वक्तुरिच्छामात्रप्रतिबद्धो न बाह्यवस्तु... ... इत्यर्थः । **न च तद्व्यतिरिक्तस्ये**ति स्वभावकार्यव्यतिरिक्तस्यार्थस्या**व्यभि चारिता विद्यते** । § 3081

नेत्यादिना व्याचष्टे । तावच्छब्दः क्रमे । एतद् वक्तृस्थम्वच**नं न तावद् वाच्यानामर्थानां स्वभावः** । **नाप्येषां वाच्यानां कार्यं** । किङ् कारणं [।] **तदभावेपि** । वस्तूनामभावेपि **विवक्षामात्रेण भावादुत्पत्ते**र्**न च** कार्यस्वभावाभ्याम**न्यः कश्चित्** कस्यचिद**व्यभिचारी** हेतु**रस्ति** । वा... ... **व्यभिचारे च सति** शब्दस्य **ततोन्यथापी**ति । तस्माद् बाह्यार्थादन्यथापि वाह्यार्थभावेपीत्यर्थः । **तत्सम्भवात्** तस्य शब्दस्य सम्भवात् कारणात् । **तस्य** शब्दस्य **भावात् तत्प्रतीति**र्वाह्यार्थप्रतीति**रयुक्ता** । § 3082

स्यादेतद् [।] **यद्य**पि वाच्याद् वस्तुनोर्थान्तरं वचनन्तथापि तस्य वाच्यस्य **कार्यमेवे**ति गमकमेव । यस्माद् **वाचकानां** शब्दानां या **प्रवृत्ति**रुत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वा सा वाच्य **दृष्टिकृता** । वाच्यस्यार्थस्य यद्दर्शनन्तत्कृता । **वाच्ये हि** सति तद्दर्शनन्तद्दर्शनं [।] तद्दर्शनात् तद्विवक्षा । विवक्षातो वचनमिति पारम्पर्येण वचनमर्थ**कार्य**मिति पूर्वपक्षः । § 3083

स्यादेतदित्यादिना व्याचष्टे । तस्माद् **वाचकस्य** शब्दस्य **वाच्यदर्शनेन प्रवृत्तेः** § 3084

616/s

एवमित्यादिना प्रतिविधत्ते । **एवं सतीति** यद्यर्थवशेनैव वचनप्रवृत्तेस्सर्वा वचनप्रवृत्तिः सत्यार्था... ...दैकत्राभिधेये आगमभेदेन **परस्परं विरुद्धार्था सा** वचनवृत्तिः **कथम्भवेत्** । नैव भवेत् । सर्वप्रवादेष्वेकार्थैव भवेदिति यावत् । § 3085

यदीत्यादिना व्याचष्टे । **यद्येष नियमो** वाच्यम्वस्त्वन्तरेण **वाच्येन वस्तुना विना शब्दो न प्रवर्त्तत इति** तदा परस्परविरुद्धार्थाभिधानाद् **भिन्नेषु प्रवादेषु** सिद्धान्तेष्वेकत्र **वस्तुनि** । नित्यानित्यादे... ... ...विरुद्धस्य **स्वभावस्योपसंहारेण** समारोपेण वचन**वृत्तिर्न स्यात्** । यतो **न ह्यस्त्ययं सम्भवो यदेकः शब्दो निःपर्याय**मिति प्रकारान्तरेण विनेत्यर्थः । **नित्यश्च स्यादनित्यश्चेति** । शब्दग्रहणमुपलक्षणार्थं [।] तेन घटादिरपि निःपर्यायन्नित्यश्च ।

217a/PSVTa नित्यश्च न सम्भवत्येव । भवति च कस्यचित् प्रवादे नित्यः शब्द इति व… …तिरन्यस्यानित्य इत्येवं सात्मको निरात्मक इत्यादि । § 3086

तस्मान्नास्ति शब्दानां बाह्यैरर्थैस्सह सम्बन्धः । § 3087

यत एवन्तेन कारणेन **प्रतिपत्तुः** पुरुषस्य । **वस्तुभिः सहागमा नान्तरीयका** अविनाभाविनो न कथंचित्प्रतिपत्तुः सिध्यन्ति **तत्कुस्तेभ्य** आगमेभ्यो वस्त्वनान्तरीयकेभ्यो**र्थनिश्चयो** न वा निश्चयः । **आगमस्य** प्रमाणां न सर्वोन्वेषते किन्त्**वज्ञो** जनः । **समन्वेषते** किमर्थं [।] **तदादर्शितार्थप्रतिपतये** । तेनागमेनोपदर्शितस्यार्थस्य **प्रति**पत्त्यर्थं । किङ्कारणमज्ञ एव समन्वेषते नान्य इत्याह । **समधिगतं याथातथ्यं** पदार्थानामविपरीतं रूपं यैस्तेषामधिगतपरमार्थानां परोप**देशानपेक्षणात्** । येनाप्यज्ञेनान्वेषणीन्तस्य … …आ तीन्द्रिया गुणा यस्य पुरुषस्य **सोतीन्द्रियगुणः** [।] पश्चात् पुरुषशब्देन विशेषणसमासः 617/s । तस्य **पुरुषस्य** विवे **चने**ऽयं सर्वज्ञो नान्यो वा वितथाभिधायीत्येवं विभागक्रियायाम**सामर्थ्यात्** । तत्कुतस्तथाभूतपुरुषप्रणीतं वचनमागमत्वेन निश्चित्य प्रवर्त्तेत । § 3088

न च सर्वस्य सर्वाणि वचनानि यथार्थं प्रवर्त्तमानानि पर… … नां च **समीहितो**भीष्टो यो**र्थ**स्तस्य **सत्तामन्तरेणापि वृत्तिम्**पश्यतः प्रतिपत्तुः पुरुषस्य **भवितव्यमेव वाचि शंकया । किमियं यथार्था** वाङ् **नेति वेति** । केषां **वाचि । अदृष्टव्यभिचारवचसामपि** । शक्यविचारे वस्तुन्यदृष्टव्यभिचारं वचो येषान्तेषामपि वाचि । अपिशब्दाद् दृष्टव्यभिचारवचसामपि वाचि सुतरां शंकया … … येन शंका **तेन** कारणेन **न युक्तमनेना**ज्ञेन प्रतिपत्त्रा **कस्यचित्** पुरुषस्य वचनेन **किञ्चिद्** वस्तु **निश्चेतुं** । यतश्चानिश्चयस्**तस्मादस्य** प्रतिपत्तेस्**तन्निवृत्त्याप्यागमन्निवृत्त्यापि** प्रतिषेध्याभिमतस्य भावस्**याभावो न प्रसिध्यति** । § 3089

यदुक्तमित्यादिना व्याचष्टे । यदुक्तं प्राक् [।] **सर्वविषयत्वादागमस्य सति वस्तुन्य**विसम्वादेना… … करणात् । **तन्निवृत्तिलक्षणे**त्यागमनिवृत्तिलक्षणा**नुपलब्धिः** स्वभावादिविप्रकर्षिणोप्यर्थस्या(?भा)वं **साधयिष्य**तीति । **तदि**त्यभावनिश्चायक**त्वमस्ये**त्यागमस्य नैवास्यागमस्य । **सर्वविषयत्वम**स्ति । पुरुषार्थासम्बद्धानामर्थानामविषयीकरणात् । § 3090

अभ्युपगम्याप्युच्यते । आगमस्य सर्वविषयत्वे पि यदि… … …यद्य 618/s वृत्तिः स्यात्तदा **वस्त्वन्तरेणावृत्तौ** सत्यां स्यादागमनिवृत्तिलक्षणस्यानुपलम्भस्याभावनिश्चायकत्वं [।] तच्च नास्ति वस्त्वन्तरेणाप्यागमस्य वृत्तेः । § 3091

एवं च सति **ततो**र्थव्यभिचारिण आगमात् **प्रतिपत्तुकामस्य** पुंसो**भिमतार्थासिद्धिरित्युक्तं** । तेन कारणेन विप्रकृष्टेष्वसन्निश्चयफलेत्यसद्व्यवहार विष … … … न सिध्यति । § 3092

तस्मान्न प्रमाणत्रयनिवृत्तावपि प्रत्यक्षानुमानागमसंज्ञितस्य प्रमाणत्रयस्य निवृत्तावपि देशकालस्वभाव**विप्रकृष्टेष्वर्थेष्वनिश्चय** इत्युपसंहारः । § 3093

अयुक्ताभिधायित्वे दिङ्मात्रन्तीर्थिकानान्दर्शयन्नाह । § 3094

१ **वेद** इत्यादि । इति शब्दो वादशब्दश्चात्र वक्ष्यमाणकस्सम्बन्धनीयः । तेनायमर्थः [।] **वेदप्रामाण्य... ... ...जाड्ये** लिङ्गं । § 3095

ननु गुणेन षष्ठीसमासप्रतिषेधाद् वेदस्य प्रामाण्यमिति भवितव्यं । § 3096

नायं दोषो लोकप्रसिद्धानाम्विशिष्टानामेव गुणानान्तत्र ग्रहणात् । अस्य च लिङ्गमधिकरणैतावत्व इत्यादिको निर्देशः । § 3097

२ **कस्यचित्** नै या यि का देरीश्वरस्तत्वादीनां **कर्त्ते**त्ययमपि वादो जाड्ये लिङ्गं । § 3098

३ तीर्थ**स्नाने धर्मेच्छा** जाड्यलिङ्गमपर... ... ... मोहादिस्तज्जनितं च कायवाक्कर्म्म धर्मस्तद्विपरीतश्च जलसंश्लेषमात्रलक्षणं स्नानमिति कुतस्ततो धर्मप्राप्तिः । विस्तरेण निराकृतश्चायन्तीर्थस्नानवाद आचार्य व सु ब न्धु प्रभृत्तिभिरिति नेह प्रतन्यते । § 3099

४ शीलादिगुणवैकल्येपि ब्राह्मणोहमिति **जातिवादेनावलेपो** दर्पो जाड्यलिङ्गमयुक्तत्वात् । तथा हि प्र...... ...गृ हीत्वा जातिवादावलेपः स्यात् । ब्राह्मणेन पित्रा ब्राह्मण्या गर्भे य उत्पादस्तं वा समाश्रित्य । तत्र वस्तुभूतसामान्यनिषेधान्न पूर्वः पक्षः । नाप्युत्तरः ब्राह्मणब्राह्मणीशरीरयोरशुचिस्वभावत्वेन शरीरान्तरादविशेषात् । § 3100

619/s

५ अनशनादिना शरीरपीडनं **सन्तापस्तस्यारम्भो**नुष्ठानं **पापहानाय** । पापस्य ... ... **जाड्ये** लिङ्गं । तथा हि [।] सर्वस्य पापस्य निदानं लोभद्वेषमोहाः । तैश्चाविरुद्धः सन्तापारम्भ इति कुतस्तेन पापशुद्धिः । § 3101

एतानि **पंच लिङ्गानि जाड्ये** । किंविशिष्टे जाड्ये । **ध्वस्तप्रज्ञाने** । प्रमाणावलम्बिज्ञानं प्रज्ञानन्तद् ध्वस्तं यस्मिन् जाड्ये तत्तथोक्तं । न्यायानुसारिज्ञान **रहित इत्यर्थः** । यथास्थलमुपादानात् पञ्चेत्युक्तम... ... ... **लिङ्गानीति** ॥ ० ॥ § 3102

भट्टोद्योतकरादिषु प्रविचयो येषां महान् विद्यते
सद्वस्त्वाकरधर्मकीर्तिजलधेरन्तर्निमग्नम्मनः ।
पौर्वापर्यविमर्षिणी स्मृतिरलं प्रज्ञापि चोत्कर्षिणी
यत्किञ्चिद् गदितन्तदत्र निपुणैस्तैरेव विज्ञास्यते ॥
अर्थोत्खातपरम्परासु महती वाचः प्रसन्नात्मता
यस्यामन्यसुभाषिताऽ... ... ...तिः ।
दर्पाध्मातसमस्ततीर्थिकमतध्वंसश्च संवेद्यते
टीकेयं सुविलक्षणोदितधियामावर्जनीया कथमिति ॥ ०
॥ § 3110

क ण् र्ण क गो मिविरचितायाम्प्रमाणवार्त्तिकवृत्ति... ... ...प्रमाण... ... ... ॥ ० ॥ § 3111

३० र्पाध्मात] ?

The TEI Header